JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

e-ISSN: 2667-5366

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 7, SAYI: 14 VOLUME: 7, ISSUE: 14

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 7, SAYI: 14 VOLUME: 7, ISSUE: 14

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 7, SAYI: 13 VOLUME: 7, ISSUE: 13

ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Hasan IŞIK
Prof. Dr. Oktay BERBER
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH
Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN
Doç. Dr. Tevfik Orkun DEVELİ
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÇANDARLI
Dr. Ahmet DOĞAN
Dr. Ahmet KARADENİZ
Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Gyula NÉMETH'in
vefatının 50. yılına ithafen...
1890-1976

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 7, Sayı: 14, Mayıs 2025

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 7, Issue: 14, May 2025

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kültürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askerî ve iktisadi faaliyetleri, dinî inançları, kültür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak, Mayıs ve Eylül olmak üzere yılda üç kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Kabul edilen yazılar yazara iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. https://www.turnitin.com/

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published three times a year, in January, May and September, and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. Accepted articles are not returned to the author.

The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. https://www.turnitin.com/

YAZIŞMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu Yerleşkesi 32260 Isparta

E-Posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
e-ISSN: 2667-5366

BİLİMSEL YAYIN KOORDİNATÖRÜ / SCIENTIFIC PUBLICATION COORDINATOR
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)

BAŞEDİTÖR / EDİTOR IN CHIEF
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD
Prof. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tülay YÜREKLİ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN (Rutgers University-New Jersey/ABD)
Prof. Dr. Rudolph P. MATTHEE (University of Delaware-Newark/ABD)
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÇANDARLI (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER-(Isparta/TÜRKİYE)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tevfik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KORKMAZ (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi-Burdur/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Ahmet DOĞAN-(Niğde/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR
Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ

SEKRETERYA / SECRETARIAT
Halil Can AKGÜN ✕ *Dr. Onur YILDIZ*
Dr. Muhammed Emin KOÇAK ✕ *Efe OKCU*

DİL VE REDAKSİYON KURULU / LANGUAGE AND EDITING BOARD
Dr. Ahmet KARADENİZ ✕ *Dr. Umut YOLSEVER*
Dr. Fatih BOSTANCI ✕ *Merve YALIMEL*
İsmail Hulusi ŞENYIL ✕ *Yağmur DERİN ÜKTEN*
Cüneyt GÜNDÜZ ✕ *Ayşe ORHON*
Yiğit Burak ÖZDEN ✕ *Sena SARAÇ*
Semanur OĞUZ ✕ *Arif Ozan ALTUN*
Volkan KOÇ ✕ *Hakan ARABACI*
Burak AVCU ✕ *Muhammet Mustafa YOLUDOĞRU*
Nurcan ÇEVİK ✕ *Tahsin Efe BİLĞİ*

MİZANPAJ / TYPESETTING
Doç. Dr. Özgür TÜRKER ✕ *Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER*

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR
Doç. Dr. Özgür TÜRKER

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR
Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR
Doç. Dr. Eralp EDOĞAN

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR
Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ

FARSÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN
Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi – Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdulvahap KARA (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi – İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN (Dumlupınar Üniversitesi – Kütahya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet TOKSOY (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi – Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Emin ŞIHALİYEV (Nahcivan Devlet Üniversitesi – Nahcivan/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Erkan GÖKSU (Dokuz Eylül Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fatih ÜNAL (Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi – TÜRKİYE)
Prof. Dr. Farhod MAKSUDOV (Özbekistan Bil. Ak. Milli Ark. Merkezi -Taşkent/ ÖZBEKİSTAN)
Prof. Dr. Füsun KARA (Fırat Üniversitesi – Elazığ/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gülay KARADAĞ ÇINAR (Afyon Kocatepe Üniversitesi – Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi – Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hava SELÇUK (Erciyes Üniversitesi – Kayseri/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İskender Ayazoviç GİLYAZOV (Tataristan İlim. Ak. – Kazan/RUSYA FEDERASYONU)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi – Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi – İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL (İstanbul Üniversitesi – İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi – İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi – İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi – Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi – Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tilla Deniz BAYKUZU (Trakya Üniversitesi – Edirne/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi – Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi – Giresun/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Alper ALP (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi – Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi – Osmaniye/TÜRKİYE)
Doç. Dr. B. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi – Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi – Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU (Karadeniz Teknik Üniversitesi – Trabzon/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Elvin YILDIRIM (İstanbul Aydın Üniversitesi – İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Emrah NAKİ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi – Çanakkale/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hatice KERİMOĞLU (Balıkesir Üniversitesi – Balıkesir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi – Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Leyla DERVİŞ (Akdeniz Üniversitesi – Antalya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mesut KARAKULAK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi – Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Murat ÖZKAN (Ordu Üniversitesi – Ordu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU (Marmara Üniversitesi – İstanbul/TÜRKİYE)

Doç. Dr. Şeyda BÜYÜKCAN SAYILIR (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi – Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ (Gaziantep Üniversitesi – TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdul Metin ÇELİKBİLEK (Selçuk Üniversitesi – Konya/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi – İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN (Amasya Üniversitesi – Amasya/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aybüke GÜZAY (İzmir Bakırçay Üniversitesi – TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Başak KUZAKÇI (Marmara Üniversitesi – İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Can Tankut ESMEN (Trakya Üniversitesi – Edirne/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Davut ŞAHBAZ (Selçuk Üniversitesi – Konya/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi – Kırşehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi – Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Arş. Gör. Emre TEĞİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi – Çanakkale/TÜRKİYE)
Dr. Arş. Gör. Hasan AKSOY (Selçuk Üniversitesi – Konya/TÜRKİYE)

Unvan ve isme göre alfabetik sıralı / Sorted by academic title and name

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

TR Dizin	**TR Dizin** https://app.trdizin.gov.tr/dergi/TWpNeU5qWT0/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL	**Index Copernicus International** https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=51823
INTERNATIONAL Scientific Indexing	**International Scientific Indexing(ISI)** https://isindexing.com/isi/journaldetails.php?id=8981
DRJI Directory of Research Journals Indexing	**Directory of Research Journals Indexing** http://olddrji.lbp.world/JournalProfile.aspx?jid=2667-5366
ASOS indeks	**ASOS Index** https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=959
SIS Scientific Indexing Services	**Scientific Indexing Services** https://www.sindexs.org/JournalList.aspx?ID=5840
idealonline	**İdeal Online** https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/dergi/genel-turk-tarihi-arast-rmalar-dergisi/991
Academic Resource Index ResearchBib	**ResearchBib - Academic Resource Index** http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2667-5366
paperity	**Paperity** https://paperity.org/journal/203691/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
ERIH PLUS EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES	**ERIH PLUS** https://kanalregister.hkdir.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=505447

SOSYAL AĞLAR / SOCIAL NETWORKS

KÖR HAKEMLİK GARANTİ BEYANNAMESİ

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi olarak, yayın süreçlerimizde *Uluslararası Yayın Etiği Beyannamesi* (Committee on Publication Ethics - COPE) ilkelerine bağlı kalmayı taahhüt ederiz. Dergimiz, akademik tarafsızlık ve bilimsel dürüstlük ilkeleri doğrultusunda, kör hakemlik (*double-blind peer review*) sistemini uygulamaktadır. Bu süreçte, hakemlerin ve yazarların kimlikleri karşılıklı olarak gizli tutulmakta ve bu gizliliğin korunması temel prensibimiz olarak özenle gözetilmektedir.

Dergimizin **Cilt 7, Sayı 13** kapsamındaki makalelerin değerlendirme sürecine katkı sunan değerli hakemlerimize içtenlikle teşekkür ederiz. Hakemlik sürecine katkıda bulunan akademisyenlerimizin isimleri, hakemlik sürecinin anonimlik ilkesi gereği açıklanmamaktadır. Bununla birlikte, bilimsel katkılarından dolayı kendilerine minnettarlığımızı ifade etmek isteriz.

Bilimsel yayın sürecinin kalitesini ve güvenilirliğini artırmak adına göstermiş oldukları özverili çalışmalar için teşekkür eder, gelecek sayılarımızda da iş birliğimizin devam etmesini dileriz.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Editör Kurulu

DECLARATION OF ASSURANCE FOR DOUBLE-BLIND PEER REVIEW

As *Journal of General Turkish History Research*, we are committed to adhering to the principles of the *International Publication Ethics Declaration* (Committee on Publication Ethics - COPE) in all stages of our publication process. In line with the principles of academic impartiality and scientific integrity, our journal implements a double-blind peer review system. During this process, the identities of both reviewers and authors are kept strictly confidential, and safeguarding this anonymity remains one of our core principles.

We extend our heartfelt gratitude to the esteemed reviewers who have contributed to the evaluation process of the articles included in Volume 7, Issue 13 of our journal. In accordance with the principles of anonymity in the peer review process, the names of the scholars who participated in the review process are not disclosed. However, we express our sincere appreciation for their invaluable scientific contributions.

We thank our reviewers for their dedicated efforts in enhancing the quality and reliability of the scientific publication process and look forward to continuing our collaboration in future issues.

Editorial Board of Journal of General Turkish History Research

Editörlerden…

Değerli okuyucular,

Türkoloji, Türk tarihinin erken dönemlerini anlamamıza, dil, kültür ve kimlik unsurlarını bilimsel temellerle açıklığa kavuşturmamıza önemli katkılar sunar. İşte biz de bu düşünceyle, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin 14. sayısını, Türkoloji biliminin büyük ustalarından biri olan *Gyula Németh'in* vefatının 50. yılına ithafen siz değerli okuyucularımıza sunuyoruz.

1890 yılında Székesfehérvár'da doğan Gyula Németh, Türk dili ve tarihi araştırmalarına adanmış bir ömrü ve disiplinler arası bir kavrayışla şekillenmiş nadide bir bilim mirasını geride bırakmıştır. Macar Bilimler Akademisi üyeliğinin yanı sıra, Budapeşte Üniversitesi'nde uzun yıllar süren öğretim üyeliği boyunca onlarca öğrenci yetiştirmiş; Türkçenin tarihsel gelişimi, Orhon Yazıtları, Uygur metinleri, Osmanlı Türkçesi ve Oğuz lehçeleri üzerine yaptığı çalışmalarla Türkoloji alanında evrensel bir otoriteye dönüşmüştür.

Gyula Németh'in kaleme aldığı çok sayıdaki bilimsel çalışması, yalnızca Türkoloji alanının değil, aynı zamanda Türk tarihinin ve dilinin karanlıkta kalmış birçok yönünün aydınlatılmasına da katkı sağlamıştır. Özellikle *Kumük tanulmányok* (Kumuk Araştırmaları, 1911) ve *Adalékok a török–mongol nyelvek hangtörténetéhez* (Türk–Moğol Dillerinin Ses Tarihine Katkılar, 1913) adlı eserleri, Türk dillerinin tarihî fonetik evrimini disiplinlerarası bir bakışla ele alırken; *Die türkische Sprache in Ungarn im XVII. Jahrhundert* (17. Yüzyılda Macaristan'daki Türk Dili, 1970) başlıklı çalışması Osmanlı etkisi altındaki Macar topraklarında konuşulan Türkçeye dair önemli veriler sunmuştur. Ayrıca, *A magyar rovásírás* (Macar Runik Yazısı, 1934) ve *The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe* (Nagy-Szent-Miklós'taki Runik Yazıtlar ve Doğu Avrupa Runik Yazı Sistemleri, 1971) gibi eserlerinde, eski Türk yazı sistemleriyle Orta Avrupa'daki yazı geleneği arasındaki olası etkileşimleri incelemiş, bu bağlamda Türk runik yazısının kültürlerarası izlerini ortaya koymuştur. Németh'in bu çok yönlü katkıları, Türk tarihinin çeşitli dönemlerine ait dilsel, kültürel ve etnografik bağlantıların daha sağlıklı kurulmasına imkân tanımaktadır.

Bu anlamlı sayımızda, Gyula Németh'in izini süren yirmi değerli araştırma makalesine ve bir çeviri metnine yer verilmiştir. Bilhassa bu sayıda yer alan Macarcadan Türkçeye kazandırılan çeviri makale, Türkiye'deki Macar edebi yazınını siz değerli okuyucularımızın dikkatine tekrar sunmaktadır. Araştırma yazıları, Eski Türk tarihinden dilbilime, kültür coğrafyasından diplomatik temaslara kadar geniş bir tematik dağılım arz etmekte hem akademik derinliği hem de disiplinler arası yaklaşımıyla bu sayıyı farklı kılmaktadır.

Gyula Németh'in ilmî vakarı, yalnızca ortaya koyduğu eserlerde değil, aynı zamanda ilme duyduğu sadakatte, dikkatli okumanın ve yorulmak bilmez çözümlemenin ardında gizlidir. Bu sayıyı hazırlarken bizleri yönlendiren de işte bu sadakat duygusu oldu. Bilimin sınır tanımayan doğasında, Németh gibi isimlerin bıraktığı izlerin, yeni kuşaklarca takip edileceğine dair inancımız tamdır.

Onu, eserleriyle, öğrencileriyle ve ardında bıraktığı ilmî mirasla bir kez daha saygıyla yâd ediyor; 14. Sayımızın Türk tarihi araştırmalarıyla ilgilenen tüm okuyucular için verimli bir kaynak olmasını temenni ediyoruz.

Burak Falay, *"Orta Anadolu Kırsalında Yerleşim Sürekliliği: Bizans Döneminden Günümüze Bir Yerleşimin Tarihsel Süreci (Niğde-Murtaza Köyü, Türkiye)"* başlıklı makalesinde, Murtaza Köyü örneğinden hareketle kırsal yerleşimlerin tarihsel sürekliliğini ve çevresel-sosyal dönüşümünü mekânsal hafıza bağlamında incelemektedir. Selim Karagöz, *"Bizans Tarih Yazımında Türk ve İskandinav-Rus İlişkileri"* adlı çalışmasında, Bizans kroniklerinde Hunlardan Osmanlılara kadar uzanan Türk toplulukları ile İskandinav kökenli Ruslar arasındaki askerî ve ticarî ilişkileri çok boyutlu bir yaklaşımla ele almaktadır. Esin Küçükbekir'in *"İslam Coğrafyacılarına ve Sovyet Arkeoloji Raporlarına Göre Merv-Serahs Yolu: Tarihî ve Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Bir Ticaret Güzergâhının Analizi"* başlıklı makalesi, klasik coğrafya metinleri ile Sovyet dönemine ait arkeolojik bulguları karşılaştırarak Horasan'ın bu önemli geçit hattını çok disiplinli bir bakışla değerlendirmektedir. Sinan Tarifci, *"Gazneliler ve Büyük Selçuklular Dönemi Habsiyyelerinde Zindan -1-: Zindanın Fiziki Yapısı, Özellikleri ve Zindan Hayatı"* çalışmasında, habsiyye edebiyatına dayanarak zindanın yapısal niteliklerini, mahkûm yaşamını ve dönem zihniyetini edebiyat–tarih kesişiminde analiz etmektedir.

Burak Sağlam ve Ali Mıynat'ın birlikte kaleme aldıkları *"Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nda 'Melik' Sikkeleri"* başlıklı makalede, dokuz farklı Selçuklu melikine ait sikkeler üzerinden siyasi yetki dağılımı, yerel otorite ve meşruiyet arayışları nümismatik veriler eşliğinde tartışılmaktadır. Mustafa Köksal, *"Oğuz İsyanı ve Hârezmşah Atsız'ın Oğuzlara Karşı İzlediği Siyaset"* adlı makalesinde, Sultan Sencer'in esir düştüğü Oğuz isyanı sürecinde Harezmşah Atsız'ın diplomatik girişimlerini Vatvat'ın mektupları ışığında değerlendirmektedir. Aizhan Rakhymbayeva, *"Altın Orda Şehirlerinde Mimari: Dinî, Anıtsal ve Sivil Yapılar Üzerine Bir İnceleme"* başlıklı çalışmasında, Altın Orda şehirlerinin mimari dokusunu camiler, türbeler, hamamlar ve malikâneler üzerinden ele alarak, bu yapılar üzerinden siyasi düzenin mekânsal tezahürünü gözler önüne sermektedir. Nagehan Küçükyıldız ise *"Ebû Sa'îd Bahâdır'ın Ölümü Üzerine Bazı Mülahazalar"* başlıklı makalesinde, İlhanlı Devleti'nin son güçlü hükümdarının vefatını ve bu olayın doğurduğu siyasi çözülmeyi dönemin kaynaklarıyla birlikte yeniden tartışmaktadır.

Recep Efe Çoban, *"Codex Cumanicus'taki 'Tovulga' Sözcüğünün Maddî Kültür Tarihi Bağlamında Değerlendirilmesi"* adlı çalışmasında, bir askerî terimin izini arkeolojik buluntularla sürerek, metin temelli yaklaşımları maddi kültür verileriyle tamamlamayı hedefliyor. Çoban, Kuman-Kıpçak kültüründe yer alan "tovulga" (miğfer) kavramını hem metinsel hem de fiziki bulgular üzerinden yeniden tanımlıyor.

Enes Fırat Önel'in *"Bernier ve Manucci'nin Gözüyle Evrengzib'in Taht Mücadelesi: Samugarh Savaşı"* başlıklı makalesi, Avrupa seyyahlarının anlatılarıyla Bâbürlü taht kavgalarına ışık tutuyor. Önel, özellikle Evrengzib'in diplomatik manevralarını ve Samugarh Savaşı'ndaki stratejik hamlelerini ele alarak, bir iç savaşın yalnızca siyasi değil aynı zamanda anlatısal bir boyut kazandığını gösteriyor. Ufuk Aykol ise *"Şahin Geray Han'ın Askerî Reform Girişimlerine Dair"* adlı çalışmasında, Kırım Hanlığı'nın son döneminde yaşanan modernleşme çabalarını irdeliyor. Avrupa tarzı düzenli ordu kurma teşebbüslerinden toprak reformlarına kadar uzanan reform sürecinde hanın karşılaştığı iç direnç ve dış müdahaleler, dönemin sosyo-politik açmazlarını gözler önüne seriyor. Betül Tezcan, *"Darülhadis ve Kütüphane Vakıfları Özelinde Lale Devri'nde Surre-i Hümayun"* başlıklı makalesinde, III. Ahmed ve Fatma Sultan'ın kurduğu vakıflar aracılığıyla Mekke ve Medine'ye gönderilen surrelerin Lale Devri'ndeki kurumsal ve mali boyutunu ele alarak, bu yapılar üzerinden Osmanlı'nın kutsal şehirlerle kurduğu ilişkileri inceliyor.

Metin Menekşe, "*Osmanlı İstanbul'unda Yangınlar Üzerine Yabancı Seyyahların Gözlemleri: Nedenler, Haber Verilme Usulleri ve Alınan Tedbirler*" adlı çalışmasında, yabancı seyyahların gözlemleri üzerinden İstanbul'daki yangınların tarihsel seyrini, sebeplerini ve Osmanlı toplumunun bu afetlere karşı geliştirdiği önlemleri incelemektedir. Füsun Kara, "*Parlayan Yıldız Azerbaycan'da Türk Hanlıklarının Tarihi ve Kültürel İzleri (1747–1844)*" adlı makalesinde, Safevîler sonrası dönemde Azerbaycan coğrafyasında kurulan Türk hanlıklarının siyasi yapılanmalarını, kültürel miraslarını ve bölgesel etkilerini değerlendirmektedir. Resul Turan, "*Rus İşgali Altında Yedi Ay: 93 Harbi Döneminde Erzurum'un İşgali (1877–1878)*" başlıklı çalışmasında, Erzurum'un Rus işgali altındaki yedi aylık sürecini askerî, idari ve toplumsal yönleriyle ele alarak, dönemin tanıklıklarını belge ve anılar eşliğinde analiz etmektedir. Telli Akhundova Korkmaz, "*93 Harbinde Götürülen Minik Ayşe: Mariya Konstantinovna Keksholmskaya*" adlı çalışmasında, savaş sırasında ailesini kaybederek Rus askerlerinin himayesine giren küçük bir Türk kızının dramatik hayat hikâyesini Rus arşiv kaynaklarına dayanarak gün yüzüne çıkarmaktadır.

Ertan Dilekci ve Dilek Ünveren, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Aile Hukuku Geleneği ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanışı (Isparta Resmî Vilayet Gazetesi Özelinde)* başlıklı makalelerinde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreçte aile hukukundaki dönüşümleri, özellikle 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin uygulama yansımalarını Isparta Resmî Vilayet Gazetesi üzerinden değerlendirerek tarihî süreklilik ve değişim bağlamında özgün bir analiz sunmaktadırlar. Emre Uysal ve Ayşegül Şentürk, *Anadolu Coğrafyasının Türk İstiklal Harbi'nde Cephe Savunmasındaki Etkisi (Mayıs 1919 - Ağustos 1921)* başlıklı çalışmalarında, Millî Mücadele'nin seyrini belirleyen stratejik coğrafi unsurları detaylı biçimde inceleyerek, Anadolu'nun "doğal kale" işlevini tarihsel ve askeri bağlamda ortaya koymaktadırlar. Nurullah Çetin, *Sovyetler Birliği'nde GULag Sistemi: Karaganda Kampı (KarLag) Örneği Üzerinden Bir Değerlendirme* başlıklı makalesinde, Sovyet otoriter rejiminin ekonomik, ideolojik ve toplumsal dönüşüm araçlarından biri olan KarLag kampını odağa alarak GULag sisteminin tarihsel dinamiklerini arşiv belgeleri ışığında analiz etmektedir. İbrahim Ethem Arıoğlu ise, *Türk Dünyası Kültürel Entegrasyonu Çalışmaları: Türk*

Dünyası Kültür Başkenti Uygulaması Örneği başlıklı incelemesinde, 1991 sonrası Türk devletleri arasında gelişen kültürel diplomasi pratiklerini ve özellikle TÜRKSOY öncülüğünde yürütülen kültür başkenti uygulamasının Türk dünyasında ortak aidiyet inşasına katkılarını ele almaktadır.

Tasnadi Edit'in kaleme aldığı ve *Alev Duran* tarafından çevrilen makale, Macar edebiyatının Türkiye'deki tarihsel çeviri serüvenini erken dönem örneklerden günümüze uzanan çizgide özetlemekte ve kültürel etkileşimin izlerini ortaya koymaktadır.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin 14. sayısının, Türk tarihinin farklı dönemlerine ve meselelerine dair derinlemesine çalışmalar sunarak okurlar için aydınlatıcı ve ufuk açıcı bir okuma deneyimi yaşatmasını temenni ederiz. Bu sayının hazırlanmasında emek veren değerli yazarlarımıza, titiz değerlendirmeleriyle katkıda bulunan hakemlerimize ve sürecin her aşamasında özveriyle çalışan dergi ekibimize içtenlikle teşekkür ederiz.

Editörler

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

From the Editors…

Turkology offers invaluable contributions to our understanding of the early periods of Turkish history, elucidating elements of language, culture, and identity on scholarly grounds. In this spirit, we are pleased to present the 14th issue of the *Journal of General Turkish History Studies*, dedicated to the memory of one of the foremost masters of Turkological scholarship, Gyula Németh, on the 50th anniversary of his passing. Born in Székesfehérvár in 1890, Gyula Németh devoted his life to the study of the Turkish language and history, leaving behind a rare intellectual legacy shaped by an interdisciplinary perspective. In addition to his membership in the Hungarian Academy of Sciences, he served for many years as a professor at the University of Budapest, training numerous students and becoming a globally acknowledged authority in Turkology through his work on the historical development of Turkish, the Orkhon inscriptions, Uyghur texts, Ottoman Turkish, and Oghuz dialects.

Németh's prolific scholarly output has shed light not only on the field of Turkology but also on many obscure aspects of Turkish linguistic and historical development. Notable among his works are *Kumük tanulmányok* (Kumyk Studies, 1911) and *Adalékok a török–mongol nyelvek hangtörténetéhez* (Contributions to the Phonetic History of Turkic-Mongolic Languages, 1913), both of which examined the historical phonetic evolution of Turkic languages from an interdisciplinary perspective. His later study, *Die türkische Sprache in Ungarn im XVII. Jahrhundert* (The Turkish Language in Hungary in the 17th Century, 1970), provided important insights into the variety of Turkish spoken in Ottoman-influenced Hungarian territories. Furthermore, in works such as *A magyar rovásírás* (The Hungarian Runic Script, 1934) and *The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe* (1971), he explored the possible interactions between early Turkic writing systems and the script traditions of Central Europe, thereby illuminating the cross-cultural traces of Turkic runiform writing. These multifaceted contributions have significantly advanced our ability to trace linguistic, cultural, and ethnographic connections across various periods of Turkish history.

In this commemorative issue, we feature twenty original research articles and one translation text that follow in the footsteps of Gyula Németh's scholarship. Of particular note is a translation from Hungarian into Turkish that revisits Hungary's literary presence in Turkey. The articles span a wide thematic spectrum—ranging from ancient Turkish history and linguistics to cultural geography and diplomatic encounters—imbuing this issue with both academic rigour and interdisciplinary breadth.

Gyula Németh's scholarly dignity was not only evident in his published works but also in his unwavering devotion to knowledge, meticulous reading, and tireless analytical pursuit. It is precisely this spirit of dedication that guided our editorial process. We are confident that the traces left by scholars like Németh will continue to inspire future generations, in keeping with the boundless nature of scientific inquiry. We respectfully commemorate Gyula Németh through his writings, his students, and his enduring scholarly legacy, and we hope that this 14th issue will serve as a valuable resource for all those interested in Turkish historical studies.

In his article *"Continuity of Settlement in the Rural Landscape of Central Anatolia: The Historical Development of a Village from the Byzantine Period to the Present (Murtaza Village, Niğde, Turkey)"*, Burak Falay explores the spatial continuity and socio-environmental transformation of rural settlements through the case of Murtaza Village. Selim Karagöz, in *"Turkish and Scandinavian-Rus Relations in Byzantine Historiography"*, adopts a multidimensional approach to military and commercial interactions between Turkic peoples—from the Huns to the Ottomans—and Scandinavian-origin Rus, as recorded in Byzantine chronicles. Esin Küçükbekir's contribution, *"The Merv-Serakhs Road According to Islamic Geographers and Soviet Archaeological Reports: An Analysis of a Trade Route Based on Historical and Archaeological Evidence"*, compares classical geographical texts with Soviet-era archaeological data to provide a multi-disciplinary assessment of this important corridor in Khorasan. Sinan Tarifci, in *"Prison Conditions in the Ghaznavid and Great Seljuk Periods, Part I: The Physical Structure and Characteristics of Prisons"*, analyses the architecture of prisons and the lived experiences of inmates based on literary-historical intersections drawn from the 'habsiyye' genre.

In their joint article *"'Melik' Coins in the Seljuk Sultanate of Rum"*, Burak Sağlam and Ali Mınat discuss the distribution of political authority and the quest for legitimacy in numismatic terms through coins minted by nine

Seljuk princes. Mustafa Köksal, in *"The Oghuz Rebellion and Khwarazmshah Atsız's Policies Toward the Oghuz"*, examines Atsız's diplomatic manoeuvres during the Oghuz rebellion, in which Sultan Sanjar was captured, drawing on the letters of al-Watwat. Aizhan Rakhymbayeva's *"Architecture in Golden Horde Cities: A Study of Religious, Monumental, and Civil Structures"* sheds light on the spatial manifestations of political order through mosques, mausoleums, baths, and mansions. Nagehan Küçükyıldız's article *"Reflections on the Death of Abu Sa'id Bahadur"* reconsiders the political fragmentation that followed the death of the last powerful Ilkhanid ruler, with close reference to contemporary sources.

Recep Efe Çoban, in *"A Material Culture Analysis of the Term 'Tovulga' in the Codex Cumanicus"*, redefines the term "tovulga" (helmet) within Cuman-Kipchak culture, integrating archaeological findings with textual analysis. Enes Fırat Önel's *"Aurangzeb's Struggle for the Throne Through the Eyes of Bernier and Manucci: The Battle of Samugarh"* examines European travel accounts to highlight not only the political but also the narrative dimensions of Mughal dynastic conflicts. Ufuk Aykol's article *"On the Military Reform Attempts of Shahin Giray Khan"* explores the sociopolitical dilemmas surrounding modernisation in the late Crimean Khanate, focusing on efforts to establish a European-style army and land reforms.

Betül Tezcan's *"The Surre-i Hümayun During the Tulip Era Through the Lens of Darülhadis and Library Foundations"* investigates the institutional and financial dimensions of endowments established by Sultan Ahmed III and Princess Fatma, which channelled aid to Mecca and Medina, thereby shedding light on Ottoman sacred geographies. Metin Menekşe, in *"Fires in Ottoman Istanbul Through the Observations of Foreign Travellers: Causes, Notification Practices, and Preventive Measures"*, reconstructs the urban experience of fire disasters in Istanbul. Füsun Kara's *"Traces of Turkish Khanates in Azerbaijan: Political and Cultural Dimensions (1747–1844)"* analyses the regional impact and heritage of Turkic polities established in post-Safavid Azerbaijan. Resul Turan's *"Seven Months Under Russian Occupation: The Invasion of Erzurum During the Russo-Turkish War (1877–1878)"* examines the military, administrative, and social dynamics of Erzurum under Russian control, enriched with eyewitness accounts and archival sources. Telli Akhundova Korkmaz's poignant study *"Little Ayşe Taken During the Russo-Turkish War: The Story of Mariya Konstantinovna Keksholmskaya"* reconstructs the life of a Turkish child orphaned in the war and taken into the custody of Russian soldiers, using archival documentation.

In their article *"The Tradition of Family Law from the Tanzimat to the Republican Period and Its Application in the Early Republic (with Reference to the Isparta Official Provincial Gazette)"*, Ertan Dilekci and Dilek Ünveren provide a historical analysis of the transformation in family law, with a focus on the 1917 Family Law Decree. Emre Uysal and Ayşegül Şentürk, in *"The Strategic Role of Anatolia in the Turkish War of Independence (May 1919 – August 1921)"*, highlight the role of geography in shaping military strategies, presenting Anatolia as a natural fortress. Nurullah Çetin's article *"The GULag System in the Soviet Union: An Evaluation Based on the Example of the Karaganda Camp (KarLag)"* investigates the ideological, economic, and social dimensions of Soviet authoritarianism through the prism of archival evidence. İbrahim Ethem Arıoğlu, in *"Cultural Integration in the Turkic World: The Practice of the Turkic World Capital of Culture"*, explores the role of cultural diplomacy and joint heritage-building among post-1991 Turkic states, with particular attention to TÜRKSOY initiatives. The translated article by Tasnádi Edit, rendered into Turkish by Alev Duran, outlines the historical trajectory of Hungarian literary translation into Turkish, tracing its development from early examples to the present and mapping the contours of cultural exchange.

We hope that this 14th issue of the *Journal of General Turkish History Studies* provides readers with enlightening insights and new perspectives on various periods and problems in Turkish history. We extend our heartfelt thanks to our esteemed authors, to our meticulous reviewers, and to our dedicated editorial team for their invaluable contributions to this issue.

Editors
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE
Assoc. Prof. Dr. Özgür TÜRKER

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 7, Sayı: 14, Mayıs 2025

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
Volume: 7, Issue: 14, May 2025

İÇİNDEKİLER
ARAŞTIRMA MAKALELERİ

CONTENTS
RESEARCH ARTICLES

BURAK FALAY

Orta Anadolu Kırsalında Yerleşim Sürekliliği: Bizans Döneminden Günümüze Bir Yerleşimin Tarihsel Süreci (Niğde-Murtaza Köyü, Türkiye)

Settlement Continuity in Rural Central Anatolia: The Historical Process of a Settlement from The Byzantine Period to the Present (Niğde-Murtaza Village, Türkiye)

ss. 245-270

SELİM KARAGÖZ

Bizans Tarih Yazımında Türk ve İskandinav-Rus İlişkileri

Turkish and Scandinavian-Rus' Relations in Byzantine Historiography: A Comparative Source Analysis

ss. 271-286

ESİN KÜÇÜKBEKİR

İslam Coğrafyacılarına ve Sovyet Arkeoloji Raporlarına Göre Merv-Serahs Yolu: Tarihî ve Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Bir Ticaret Güzergâhının Analizi

According to Islamic Geographers and Soviet Archaeological Reports, The Merv-Sarakhs Road: An Analysis of a Trade Route Within the Framework of Historical and Archaeological Data

ss. 287-298

SİNAN TARİFCİ

Gazneliler ve Büyük Selçuklular Dönemi Habsiyyelerinde Zindan -1-: Zindanın Fiziki Yapısı, Özellikleri ve Zindan Hayatı

Dungeon (Zindān) In Habsiyyas (Prison Poems) of the Ghaznavīds And Great Seljūks Era -1-: Structural Features of Dungeon and Dungeon Life

ss. 299-322

BURAK SAĞLAM-ALİ MIYNAT

Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nda "Melik" Sikkeleri

"Malik" Coins in the Seljuk Sultanate Of Rûm

ss. 323-348

MUSTAFA KÖKSAL

Oğuz İsyanı ve Hârezmşah Atsız'ın Oğuzlara Karşı İzlediği Siyaset

Oghuz Revolt and the Policy Followed By Kharezmshah Atsiz Against the Oghuzs

ss. 349-364

AİZHAN RAKHYMBAYEVA

Altın Orda Şehirlerinde Mimari: Dinî, Anıtsal ve Sivil Yapılar Üzerine Bir İnceleme | *Architectural Heritage in the Cities of the Golden Horde: A Study on Religious, Monumental, and Civil Structures*

ss. 365-386

NAGEHAN KÜÇÜKYILDIZ

Ebû Sa'îd Bahâdır'ın Ölümü Üzerine Bazı Mülahazalar | *Some Considerations on and Death of Ebû Sa'îd Bahâdir*

ss. 387-400

RECEP EFE ÇOBAN

Codex Cumanıcus'taki "Tovulga" Sözcüğünün Maddî Kültür Tarihi Bağlamında Değerlendirilmesi | *An Evaluation of the Term "Tovulga" in the Codex Cumanicus Through Elements of Material Culture*

ss. 401-414

ENES FIRAT ÖNEL

Bernier ve Manucci'nin Gözüyle Evrengzib'in Taht Mücadelesi: Samugarh Savaşı | *The Struggle for the Throne of Aurangzeb Through the Eyes of Bernier and Manucci: The Battle of Samugarh*

ss. 415-430

UFUK AYKOL

Şahin Geray Han'ın Askerî Reform Girişimlerine Dair | *On the Military Reform Attempts of Şahin Geray Khan*

ss. 431-440

BETÜL TEZCAN

Darülhadis ve Kütüphane Vakıfları Özelinde Lale Devri'nde Surre-i Hümayun | *Surre-i Hümayun in the Tulip Age Specific to the Darülhadis and Library Foundations*

ss. 441-462

METİN MENEKŞE

Osmanlı İstanbul'unda Yangınlar Üzerine Yabancı Seyyahların Gözlemleri: Nedenler, Haber Verilme Usulleri ve Alınan Tedbirler | *Observations of Foreign Travelers on Fires in Ottoman Istanbul: Reasons, Information Procedures qnd Precautions Taken*

ss. 463-490

FÜSUN KARA

Parlayan Yıldız Azerbaycan'da Türk Hanlıklarının Tarihi ve Kültürel İzleri (1747-1844) | *Shining Star Azerbaijan Historical and Cultural Traces of Turkish Khanates (1747-1844)*

ss. 491-520

RESUL TURAN

Rus İşgali Altında Yedi Ay: 93 Harbi Döneminde Erzurum'un İşgali (1877–1878)

Seven Months Under Russian Occupation: The Russian Occupation of Erzurum During the Russo-Turkish War (1877–1878)

ss. 521-538

TELLİ AKHUNDOVA KORKMAZ

93 Harbinde Götürülen Minik Ayşe: Mariya Konstantinovna Keksholmskaya

The Tragic Story of a War Victim: Ayşe – Later Known as Mariya Keksholmskaya

ss. 539-548

ERTAN DİLEKCİ-DİLEK ÜNVEREN

Tanzimat'tan Cumhuriyete Aile Hukuku Geleneği ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanışı (Isparta Resmî Vilayet Gazetesi Özelinde)

The Tradition of Family Law from the Tanzimat to the Republic and Its Implementation in the Early Years of The Republic (In the Context of the Official Provincial Gazette of Isparta)

ss. 549-562

EMRE UYSAL-AYŞEGÜL ŞENTÜRK

Anadolu Coğrafyasının Türk İstiklal Harbi'nde Cephe Savunmasındaki Etkisi (Mayıs 1919- Ağustos 1921)

The Effect of Anatolian Geography on Front Defense in The Turkish War of Independence: Anatolian Castle (May 1919-August 1921)

ss. 563-578

NURULLAH ÇETİN

Sovyetler Birliği'nde Gulag Sistemi: Karaganda Kampı (Karlag) Örneği Üzerinden Bir Değerlendirme

The Gulag System in the Soviet Union: An Evaluation Through the Karaganda Camp (Karlag) Case

ss. 579-592

İBRAHİM ETHEM ARIOĞLU

Türk Dünyası Kültürel Entegrasyonu Çalışmaları: Türk Dünyası Kültür Başkenti Uygulaması Örneği

Turkic World Cultural Integration Studies: Turkic World Capital of Culture Application

ss. 593-606

ÇEVİRİ MAKALESİ — **TRANSLATION ARTICLE**

TASNÁDİ EDİT-çev. ALEV DURAN

Türkiye'de Macar Edebiyatı

Hungarian Literature in Turkey

ss. 607-610

YAZIM KURALLARI

ss. 611-614

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 245-270.

Geliş Tarihi–Received Date: 08.12.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 24.02.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SETTLEMENT CONTINUITY IN RURAL CENTRAL ANATOLIA: THE HISTORICAL PROCESS OF A SETTLEMENT FROM THE BYZANTINE PERIOD TO THE PRESENT (NİĞDE-MURTAZA VILLAGE, TÜRKİYE)

https://doi.org/10.53718/gttad.1597990

BURAK FALAY*

ÖZ

Although rural settlements play a crucial role in understanding the settlement history of Anatolia, historical and archaeological studies have generally neglected these areas and focused more on urban centers. How rural Anatolia adapted to changing political regimes, environmental conditions, and socio-economic transformations throughout history, and how these processes affected cultural continuity, remains largely unknown. In this context, by examining the historical development and spatial memory of the village of Murtaza in the Melendiz region of Central Anatolia, the study aims to contribute to the understanding of the dynamics of rural settlements in Anatolia shaped by historical, environmental, and cultural interactions and to fill the gap ofknowledge in this field. The study emphasizes the strategic importance of the village of Murtaza as a military and defensive settlement during the Byzantine period. Archaeological research, historical documents, and the remains of Byzantine castles in the village of Murtaza (Murtaza castle) and other Byzantine castles in the Melendiz region indicate that the region served as a buffer zone against Arab invasions during the Byzantine period. Abundant water resources and pastures supported the sustainability of the settlement and enabled the development of animal husbandry in the village. During the Seljuk and Ottoman periods, the village underwent a demographic and cultural transformation with the arrival of Turkish nomadic groups. Ottoman cadastral records show the continuity of settlement and the integration of Turkish groups with Greek communities. Today, the village of Murtaza continues to carry the spatial and cultural memory of its historical past. The adaptation of traditional water management systems to modern agricultural needs and the continuation of pastoral practices demonstrate the impact of historical processes on contemporary village life. Particularly striking is the architectural texture that has emerged with vaulted masonry structures that reflect the interaction of Greek and Turkish builders. These architectural features demonstrate local craftsmanship shaped by historical interactions, environmental conditions, and the practical needs of rural life. The community's connection to its historical roots is also evidenced by the maintenance of oral traditions and the continued use of old place names. This study shows that Murtaza village is a remarkable case study of how rural settlements adapt to environmental and socio-economic changes while maintaining cultural continuity. Such studies will provide a broader perspective on the historical dynamics of the Melendiz region and the rural past of Anatolia.

Keywords: Rural Settlements Central Anatolia, Rural Anatolia, Byzantine Period, Ottoman Period

ORTA ANADOLU KIRSALINDA YERLEŞİM SÜREKLİLİĞİ: BİZANS DÖNEMİNDEN GÜNÜMÜZE BİR YERLEŞİMİN TARİHSEL SÜRECİ (NİĞDE-MURTAZA KÖYÜ, TÜRKİYE)

ÖZ

Kırsal yerleşimler, Anadolu'nun yerleşim tarihini anlamada kritik bir role sahip olmalarına rağmen, tarihsel ve arkeolojik çalışmalar genellikle bu alanları ihmal etmiş ve daha çok kentsel merkezlere odaklanmıştır. Anadolu kırsalının, tarih boyunca değişen siyasi rejimlere, çevresel koşullara ve sosyo-ekonomik dönüşümlere nasıl uyum sağladığı ve bu süreçlerin kültürel sürekliliği nasıl etkilediği büyük ölçüde bilinmemektedir. Bu bağlamda, Orta Anadolu'nun Melendiz bölgesinde yer alan Murtaza Köyü'nün tarihsel gelişimi ve mekânsal hafızası incelenerek,

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE, E-Posta: bfalay@nku.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0002-0869-425X.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

SETTLEMENT CONTINUITY IN RURAL CENTRAL ANATOLIA: THE HISTORICAL PROCESS OF A SETTLEMENT FROM BYZANTIUM TO THE PRESENT (NİĞDE-MURTAZA VILLAGE, TÜRKİYE)

Anadolu'daki kırsal yerleşimlerin tarihsel, çevresel ve kültürel etkileşimlerle şekillenen dinamiklerinin anlaşılmasına ve bu alandaki bilgi boşluğunun doldurulmasına katkı sağlanması hedeflemektedir. Çalışma, Murtaza Köyü'nün Bizans döneminde askeri ve savunma amaçlı bir yer olarak stratejik önemini vurgulamaktadır. Arkeolojik araştırmalar, tarihi belgeler, Murtaza köyündeki (Murtaza kalesi) ve bulunduğu Melendiz bölgesindeki diğer Bizans kale kalıntıları bölgenin Bizans döneminde Arap istilalarına karşı bir tampon bölge işlevi gördüğüne işaret etmektedir. Bol su kaynakları ve otlaklar, yerleşimin sürdürülebilirliğini destekleyerek, köyde hayvancılığın gelişmesine olanak sağlamıştır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ise köy, Türk göçebe grupların gelişiyle demografik ve kültürel bir dönüşüm geçirmiştir. Osmanlı kadastro kayıtları, yerleşimin sürekliliğine ve Türk grupların Rum topluluklarıyla bütünleştiklerine işaret etmektedir. Günümüzde Murtaza Köyü, tarihi geçmişinin mekânsal ve kültürel belleğini taşımaya devam etmektedir. Geleneksel su yönetimi sistemlerinin modern tarımsal ihtiyaçlara uyarlanması ve pastoral uygulamaların sürdürülmesi, tarihsel süreçlerin günümüz köy yaşamına olan etkisini göstermektedir. Rum ve Türk yapı ustalarının etkileşimin yansıtan kemerli yığma yapılar ile ortaya çıkan mimari doku özellikle dikkat çekicidir. Bu mimari özellikler, tarihsel etkileşimler, çevresel koşullar ve kırsal yaşamın pratik ihtiyaçları tarafından şekillendirilen yerel zanaatkârlığı göstermektedir. Topluluğun tarihsel kökleriyle olan bağı, sözlü geleneklerin sürdürülmesi ve eski yer adlarının sürekli kullanılmasıyla da kanıtlanmaktadır. Bu çalışma, Murtaza Köyü'nün, kırsal yerleşimlerin kültürel sürekliliklerini korurken çevresel ve sosyo-ekonomik değişimlere nasıl uyum sağladığına dair dikkate değer bir örnek yerleşmedir. Bu tür çalışmalar, Melendiz bölgesinin tarihsel dinamiklerini ve Anadolu'nun kırsal geçmişine dair daha geniş bir perspektif geliştirilmesini sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Yerleşimler, Orta Anadolu, Kırsal Anadolu, Bizans Dönemi, Osmanlı Dönemi

INTRODUCTION

Researchers are conducting excavations, surveys, and historical research in various regions of Anatolia (including the Sinop peninsula/Paphlagonia, Konya plain, Cappadocia, Göksu Valley, Sagalassos region, and around the ancient centers of Aphrodisias and Ephesus) to expand our limited understanding of the settlements during the Late Roman – Early Byzantine (end of 4th century CE) and Medieval (5th-15th century CE) period in Anatolia.[1] However, the majority of research has focused on significant harbor settlements and cities such as Ephesos, Amastris, Pergamon, and Ankara, whose historical background is widely recognized.[2] Settlements in rural areas with low population and settlement density have largely remained undiscovered. The disparity in research focus between rural and urban settlements poses challenges in determining the settlement hierarchy and characteristics of Anatolia over these time periods. Therefore, the existing knowledge regarding the rural settlements during these periods is considerably incomplete. Recent research, including archaeological excavations, historical studies, geo-spatial analyses, and environmental surveys in small and unpretentious settlements dating to the Late Roman – Early Byzantine and Medieval periods of Central Anatolia and its surroundings, have contributed to a better understanding of rural settlements.[3] In this context, Euchaita, a small provincial town inhabited during the Late Roman, Byzantine, and Ottoman periods;[4] Çadır Höyük, a rural settlement of the Early-Middle Byzantine period to the south of Euchaita;[5] Kilise Tepe (Isauria), a rural Byzantine settlement;[6] and research on Late Roman and Byzantine settlement patterns in northern Anatolia offer valuable data.[7] These studies contribute to the comprehension of how the political, economic, cultural, and environmental changes of the period in Anatolia shaped the formation of settlements in rural areas.[8] The strategic location of Central Anatolia as a transitional area between the eastern and western parts of Anatolia in terms of human and spatial mobility plays a crucial role in identifying the interactions and differentiations between urban and rural settlements. Thus, research in the Central Anatolian countryside is important for determining the impact of Late

[1] John Haldon, Hugh Elton, and James M.L. Newhard, "Introduction," in *Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzatine Anatolia: Euchaita-Avkat-Beyözü and Its Environment*, ed. John Haldon, Hugh Elton, and James M.L. Newhard (Cambridge: Cambridge University Press, 2018).

[2] Haldon, Elton, Newhard, ibid., p. 2.

[3] Adam Izdebski, "Rural Settlements," in *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, ed. Philippe Niewöhner (Newyork: Oxford University Press, 2017).

[4] John Haldon, "Euchaïta: from Late Roman and Byzantine Town to Ottoman Village," in *Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzantine Anatolia: Euchaïta- Avkat- Beyözü and Its Environment*, ed. John Haldon, Hugh Elton, and James M.L. Newhard (Cambridge: Cambridge University Press, 2018); John Haldon, Hugh Elton, and James Newhard, "Euchaïta," in *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, ed. Philippe Niewöhner (Newyork: Oxford University Press, 2017).

[5] Marica Cassis et al., "Regional Patterns of Transition at Çadır Höyük in the Byzantine Period," *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 7, no. 3 (2019).

[6] Mark Jackson, "2007–2011 Excavations at Kilise Tepe: A Byzantine Rural Settlement in Isauria," *Dumbarton Oaks Papers* 69 (2015).

[7] Kristina Winther-Jacobsen and Latife Summerer, Landscape Dynamics and Settlement Patterns in Northern Anatolia during the Roman and Byzantine Period, (BiblioScout, 2015).

[8] Marica Cassis et al., "Evaluating Archaeological Evidence for Demographics, Abandonment, and Recovery in Late Antique and Byzantine Anatolia," *Human Ecology* 46, no. 3 (2018); Cassis et al., "Regional Patterns of Transition at Çadır Höyük in the Byzantine Period."; Haldon, "Euchaïta: from Late Roman and Byzantine Town to Ottoman Village."; Neil Roberts et al., "Not the End of the World? Post-Classical Decline and Recovery in Rural Anatolia," *Human Ecology* 46, no. 3 (2018).

Roman/ Early Byzantine (4th– 7th c. CE), Intermediate (7th–9th c. CE), and Middle Byzantine (10th–12th c. CE),[9] Seljuk, and Ottomon period populations on the landscape, their settlement processes, changes in the settlement areas and the long continuity between these periods and present-day settlements.

This article aims to make a contribution to the research on the rural settlements of Anatolia throughout the Late Roman – Early Byzantine and Medival periods, considering the constraints and approaches discussed earlier. Therefore, it presents a study on the ethnographic, archaeological, historical, and environmental data of the present-day Murtaza village in Niğde, which has been inhabited since the Byzantine period in rural Central Anatolia, and the Melendiz region where it is located. This research aims to elucidate the settlement processes, changes and effects on the landscape of Murtaza village during the Byzantine, Seljuk, and Ottoman periods. Furthermore, it analyzes the effects of this long historical process on the settlement of Murtaza village today.

SITE AND MATERIAL: MURTAZA VILLAGE (NİĞDE, TÜRKİYE)

The research site, Murtaza village (38° 9’56.34 "N, 34°35’52.58 "E), is located in the south of the olcanic Cappadocia region, within the borders of Niğde Province (Figure 1). The settlement is located in the Melendiz region, which is home to several volcanic mountains including Hasandağ, Keçiboyduran, Melendiz, Tepeköy, Çınarlı, and Göllüdağ (Figure 1).[10] Murtaza village is located within these borders in a valley between volcanic mountains of Çınarlı and Tepeköy (Figure 2a-b). The surface of the valley where the settlement is located is covered with pyroclastic and other volcanic rocks erupted by the volcanic mountains in the region during their active phase. The Murtaza stream, which originates when the Suludere and Ağsak streams combine and is fed by the waters of the dam built in the 1990s, flows through the valley (Figure 3a-b). The stream bed serves as a means of irrigating agricultural lands. The springs around the settlement fulfil the village’s drinking water requirements.

The settlement comprises 200 households and has a population of around 650-700 individuals. The village’s architectural texture adheres to a plan that aligns with the topography of the valley slope. The rocks of the valley were cut to build rock-carved spaces, and masonry structures were built with andesite and basalt stones obtained around the settlement (Figure 4). The subsistence economy of the settlement is mainly based on animal husbandry activities. Husbandry activities are conducted in temporary settlements established in the pastures in the vicinity of the settlement (Figure 5). Agricultural production is conducted within limited cultivation areas for household consumption. Daily activities are performed within the settlement, including preparations for both the summer and winter seasons. For this purpose, they dry the food they would consume on the rooftops of their houses, as well as drying the grass for their livestock, in order to prepare the food. Furthermore, the turd, which serves as the fuel for the tandoor and stoves used for heating and cooking, is also dried and stored. In this context, Murtaza village is a settlement that has maintained its traditional characteristics through its physical structure and lifestyle.

METHODS

The data presented in this article on the village of Murtaza is based on fieldwork conducted in the village of Murtaza between 2014 and 2016. This fieldwork took place over three seasons between 2014 and 2016, 32 days in each season, for a total of 96 days. The Tepecik-Çiftlik Archaeological Excavation Project (https:www.tepecik-ciftlik.org) in the region also contributed to the process by providing infrastructure support for the fieldwork. In this article, the field data from the village of Murtaza from 2014-2016 have been re-evaluated in the context of a new research problem and literature. [11] A combination of participant observation and unstructured interview techniques were used to understand the process of emergence and change of the settlement of Murtaza Village and to determine the impact of historical and geographical factors on this process. The researcher actively participated in the daily life of the village (agriculture and livestock, domestic and social activities) and collected data through notes and photographs. This technique allowed the local people to get used to an external researcher more quickly and facilitated the observation of their natural way of life. Observations were elaborated through post-field desk studies. Unstructured interviews were conducted on architectural structures, construction techniques, agriculture and animal husbandry, historical development, and geographical characteristics of the village. In addition, oral narratives passed down from generation to generation were collected to reveal some aspects of Murtaza village that could not be illuminated by written documents. Those who volunteered to be interviewed were interviewed, with priority given to builders, farmers, shepherds, and the oldest residents of the village. The data obtained from

[9] Marica Cassis et al., "Evaluating Archaeological Evidence for Demographics, Abandonment, and Recovery in Late Antique and Byzantine Anatolia," *Human Ecology* 46, no. 3 (2018), p. 384

[10] Serhan Günen, *Tepeköy Ve Çınarlı (Niğde, Orta Anadolu Volkanitlerinin Mineralojik, Jeokimyasal Ve Petrolojik Özellikleri* (Niğde Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010); Damase Mouralis et al., "Quaternary Volcanic Landscapes and Prehistoric Sites in Southern Cappadocia: Göllüdağ, Acıgöl and Hasandağ. Landscapes and Landforms of Turkey," in *Landscapes and Landforms of Turkey*, ed. Catherine Kuzucuoğlu, Attila Çiner, and Nizamettin Kazancı (Springer, 2019).

[11] Burak Falay, "Kırsal Bir Yerleşmenin Ortaya Çıkışı Ve Değişim Sürecinin Etnoarkeolojik Bir Yaklaşımla Araştırılması: Niğde- Murtaza Köyü" (PhD Thesis, İstanbul Üniversitesi, 2019). Since ethics committee approval is not required for pre-2020 studies within the framework of ULAKBIM TR Index Journal Evaluation criteria, ethics committee approval was not obtained for this study. Participants were informed of the aims of the research, how the results would be used and the principles of confidentiality.

the interviews were recorded in field notes, reviewed through desk studies, and evaluated through recurring themes and narratives. The focus was on the first settlement, water resources, neighboring settlements, remains of old buildings, and important historical events. Observations were made in and around the village and its surroundings in the areas of the first settlement, agricultural/grazing areas, sections related to the water system, and remains of old buildings in order to obtain concrete findings on the points indicated in the ethnographic and oral history data. The historical remains were recorded with photographs and field notes, and spatial analysis was carried out by processing them into GIS layers. Architectural documentation was also carried out to understand the current architecture of the settlement and its transformation in the historical process. The vector plan of Murtaza Village taken from the municipality of Niğde-Çiftlik district was updated in ArcGIS software and the settlement plan was drawn using orthorectified photographs obtained by aerial photography method.

FINDINGS AND DISCUSSION

1. Melendiz Region and Murtaza Village in the Late Roman-Byzantine Period

The purpose of these sections is to thoroughly examine the settlement history of the Melendiz countryside and Murtaza village during the Late Roman-Byzantine periods. This will be achieved by integrating archaeological findings, historical records, environmental data, and local narratives to provide a comprehensive understanding of the region's history. While archaeological data and historical records documented the Byzantine period in and around the Murtaza village, environmental data focused on the past ecological conditions of the region and the impact of these conditions on settlements. The oral history of Murtaza village inhabitants was used to connect all these findings with cultural and spatial memory.

1.1. The Relationship of the Late Roman-Byzantine Period Military Defense System with the Settlements in Rural Melendiz

The Cappadocia region serves as a buffer zone against Parthian attacks from the east during the Late Roman period.[12] This data is supported by maps and manuscripts from the 4th century CE[13] which point to the development of a settlement pattern in an around the Melendiz region, where *mansio* and *mutatio* were surrounded by military fortresses.[14] Based on these data, it is reasonable to assume that the Melendiz region and its surroundings, which are located within the borders of Cappadocia, had a settlement pattern that encountered military attacks from the east and so developed around military fortifications since the Late Roman period. One of the archaeological evidences for this assumption is the remains of military fortresses discovered in the Melendiz region. Particularly noteworthy are the remains of a Byzantine fortress built on a natural rock mass 800 meters northeast of Murtaza village (Figure 2). The building's 2-meter-wide defense walls, named after the village, have been preserved up to 7-8 meters high in some sections (Figure 6).[15] The fortress is located on a valley canyon (1800 meters altitude) opening up to the north of the Melendiz region. Thus, due to its observation angle, it has the ability to control the main roads passing up to the north and the distance extending towards Mount Erciyes.

---

[12] Michael H. Dodgeon and Samuel N.C. Lieu, eds., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars Ad 226-363* (Taylor & Francis e-Library, 2005); Herodianus, *Historia Romana*, trans. C.R. Whittaker (Loeb Classical Library, 1920).

[13] 4th century sources; The Itinerarium Antonini, created around 300 CE. and named after the Roman emperor Antoninus, is a map with more than twenty copies. The Itinerarium Burdigalense (Bordeaux Itinerary), dated 333 CE, is an anonymous manuscript describing in detail the pilgrimage route from Bordeaux to Jerusalem, the lodgings (*mansio*) and horse exchanges (*mutatio*) along the way. The Tabula Peutingeriana (Peutinger's Map) of 350 CE is a map drawn on parchment. 6.75 meters long and 0.32-0.34 meters wide, it has a narrow format in the north-south direction and a wide format in the east-west direction. This map, which pictographically depicts settlements and roads, is one of the most important geographical sources of the period.
The fourth volume of David French's Roman Roads and Milestones of Asia Minor, the Pleiades Project conducted by Richard J. A. Talbert, an expert in ancient history at the University of North Carolina, Omnes Viae: Roman Routeplanner, Vici.org: Archaeological Atlas of Antiquity, Lund University's Digital Atlas of the Roman Empire, and Harvard University's The Digital Atlas of Roman and Medieval Civilizations are based on the digitization of the 4th century maps and manuscripts mentioned above. These works can be accessed through online platforms such as Omnes Viae, Vici.org, DARE, Harvard Digital Atlas, Tabula-Peutingeriana, Tabulae Geographicae.de Antonine-Itinerary and Pleiades Project.

[14] David H. French, *Roman Roads & Milestones of Asia Minor: Vol. 3 Milestones, Fasc 3.3 Cappadocia* (Ankara: British Institute, 2012); *Roman Roads & Milestones of Asia Minor: Vol. 4 the Roads Fas. 4.1 Notes on the Itineraria* (Ankara: British Institute, 2016); Friedrich Hild and Marcell Restle, *Tabula Imperii Byzantini 2, Kappadokien: (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia Und Lykandos)* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981); Tülin Kaya, "Understanding the Use of Byzantine Routes in Central Anatolia (Ca. 7th–9th Centuries)," *Studia Ceranea* 9 (2019); Bemet Salway, "Travel, Itineraria and Tabellaria," in *Travel and Geography in the Roman Empire*, ed. Colin Adams and Ray Laurence (Taylor and Francis e-Library, 2005); Eugenia Equini Schneider, "Classical Sites in Anatolia: 1993 Archaeological Survey in Cappadocia," in *Xii. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1995); "Classical Sites in Anatolia: 1994 Archaeological Survey in Cappadocia," (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1996); Richard J.A. Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-by-Map Directory* (Princeton University Press, 2000); Jacopo Turchetto and Giuseppe Salemi, "Hide and Seek. Roads, Lookouts and Directional Visibility Cones in Central Anatolia," *Open Archaeology* 3, no. 1 (2017).; "Itınerarıum Burdıgalense" In *Vol 1 Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense: Accedit tabula geographica* edited by Otto Cuntz and Gerhard Wirth, 86-102. Berlin, Boston: B. G. Teubner, 1990.

[15] Fazıl Açıkgöz et al., eds., *Niğde Kültür Envanteri 2009* (Niğde: Tekten Basın Yayın, 2009), p. 439.

This strategic location is of great military importance. It likely served as an early warning system against raids by Arab troops from the east between the 7th and 10th centuries CE

Numerous Byzantine fortresses (Asmazkalesi, Balcı/Üçtepe, Sivrihiasar-Gelintepe, Macida/Niğde, Valisa/Yaylayolu, Tavala/Andaval and Salamün) discovered through archaeological surveys in the Melendiz region[16] have also shown that the fortress in Murtaza village was not the only one, instead a belt of fortresses was established throughout the region as a defense against enemy raids (Figure 7). This belt of fortresses in the Melendiz region can be explained by the land-based military class that emerged in Anatolia as a result of the political, administrative, and military organization known as *Thema* (Byzantine Themes).[17] Because in this system, soldiers (soldiers were also Byzantine) and peasants were assigned to military estates, where the peasants were obligated to cultivate the land and served in the army during times of war, equipped with military equipment and a horse.[18] The fact that the rock-carved spaces in the Açık Saray, Çanlı Church and Selime-Yaprakhisar (Ihlara Valley) within the borders of Nevşehir and Aksaray were used as living quarters and places where war horses and livestock were raised by inhabitants belonging to the landowning military class of Byzantium are concrete findings of this system.[19] Moreover, the epigraphic and material remains of Euchaita (located in Çorum Avkat/Beyözü) offer evidence of the influence of the Thema system on the settlement pattern of Anatolia.[20] All these data prove the impact of the military system on the settlements in the Byzantine countryside.

The historical document De Velitatione Bellica[21] provides supporting evidence for the events that took place during and after the reign of Byzantine Emperor Nicephorus II Phocas (963-969 CE). According to De Velitatione Bellica, the Byzantine border territories mostly consisted of fortresses and villages, rather than cities.[22] During the period from the 7th to 10th centuries CE, the territories were divided into three distinct administrative and political regions to increase defense capabilities against Arab invasions in Anatolia.[23] The first of these three regions is the area surrounding Constantinople, which provided food to the capital, supported commercial activities, and functioned as an entrepôt.[24] The second region includes the main strongholds and subordinate centers that acted as a defensive barrier against enemy attacks on the interior and that constituted important elements of the state's administrative, financial, and military infrastructure.[25] The third and outer region encompassed the areas most exposed to enemy activity until the mid-8th century AD.[26] There regions, including Cappadocia, were located around strategic passes known as Kleisura, which were the first to encounter raids by Arab forces towards the Taurus Mountains or Cilicia.[27]As a result, the Melendiz region in Cappadocia and smaller towns to the south, like Tyana (Niğde-Kemerhisar) and Phaustinoupolis (Niğde-Başmakçı) suffered greatly from these attacks. [28] Furthermore, the Melendiz region, referred to as 'Bishop's Meadow' (Marj al-Usquf) in Arabic sources dating to the 9th and 10th centuries AD, is on the route to Tyana (Kemerhisar) and Nakida (Niğde) via Podandos and Phaustinoupolis, or to Koloneia, Nazianzos, Nyssa and the episcopal center Doara (Divarlı) via Antigous (Altunhisar).[29] It can be deduced that the route played a significant role in placing the Melendiz region at the heart of the advancing enemy forces, so increasing its susceptibility to attacks.

---

[16] Lorenzo D'Alfonso, "Archaeological Survey in Northern Tyanis: Preliminary Report of the First Campaign (2006) of the University of Pavia," in *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, 2008), p. 4; "Archaeological Survey in Northern Tyanis: Preliminary Report of the Second Campaign," in *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009), p. 163; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), p. 43-44; Schneider, "Classical Sites in Anatolia: 1993 Archaeological Survey in Cappadocia," 430; "Classical Sites in Anatolia: 1994 Archaeological Survey in Cappadocia," p. 15-16; Turchetto and Salemi, "Hide and Seek. Roads, Lookouts and Directional Visibility Cones in Central Anatolia."

[17] George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, trans. Joan Hussey (Oxford: Basil Blackwell, 1968), p. 90.

[18] Ostrogorsky ibid., p. 90-91.

[19] Fatma Gül Öztürk, "A Comparative Architectural Investigation of the Middle Byzantine Courtyard Complexes in Açiksaray - Cappadocia: Questions of Monastic and Secular Settlement" (2010); Filiz Tütüncü, "The Land of Beautiful Horses: Stables in Middle Byzantine Cappadocia" (Master's Thesis, Bilkent University, 2008), p. 27-39, 97.

[20] Haldon, "Euchaïta: from Late Roman and Byzantine Town to Ottoman Village.".

[21] Niebuhr, B. G. (Ed.). (1828). Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae: Leo Diaconus: Quae Extant Omnia (Pars XI). "De Velitatione Bellica Domini Nicephori Augusti". p. 182-258. This work, known by its Latin title, is a military manual providing instructions on conducting guerilla warfare against the Islamic states in the east, namely along the Taurus Mountains which served as the frontier between the Byzantine and Islamic empires.

[22] J. F. Haldon and H. Kennedy, "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands," in *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, ed. Michael Bonner (Newyork: Routledge, 2017), p. 159.

[23] Haldon, "Euchaïta: from Late Roman and Byzantine Town to Ottoman Village," p. 244.

[24] Haldon, ibid.

[25] Haldon, ibid., p. 245.

[26] Haldon, ibid.; Leonora Neville, *Authority ın Byzantine Provincial Society, 950-1100* (Cambridge University Press, 2004), p. 8.

[27] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 194.

[28] John Haldon, ''Cappodocia Will Be Given over to Ruin and Become a Desert,'' *in Byzantina Mediterranea: Festschrift Für Johannes Koder Zum 65. Geburstag,* ed. Klaus Belke, et al. (2007), 215-16.

[29] John Haldon, "Cappadocia Will Be Given over to Ruin and Become a Desert," in *Byzantina Mediterranea: Festschrift Für Johannes Koder Zum 65. Geburtstag*, ed. Klaus Belke, et al. (2007), 216-17.

All these archaeological and historical data explain why the Melendiz region and the area surrounding Murtaza village were encircled by a belt of fortresses.[30] Based on this information, the Melendiz region is not a no-man's land but a border region capable of taking measures against Arab attacks from the east. The military defense system consisting of fortresses established an organic relationship with the settlements, leading to a settlement system that prioritized the security of the regional inhabitants.

1.2. Byzantine Period Settlement in Murtaza Village: Archaeological and Historical Data

Research was conducted in present-day Murtaza village to provide material evidence supporting the existence of a Byzantine settlement, in addition to the fortress remnants around the village proving the Byzantine presence. During the research, a spolia building material with an engraved cross was discovered on the wall of a house in the settlement (Figure 8). This was likely disassembled from a nearby church that no longer exists and brought to the settlement. Archaeological surveys, period maps (see footnote 13 and 14) and manuscripts (see footnote 1314) in the region provide data on numerous churches, monastery buildings (Kitreli, Yeşilyurt, Avören, Kilise Öreni, Kınık Ören, Kızıl Kilise, Andaval) (Figure 9) and episcopal centers dating to the 5th and 9th centuries CE.[31] In particular, Basileos of Caesarea (329-379 CE), who is recognized as the founder of the monastic system in the 4th century CE and was later canonized, along with Gregorius Nazianzos (330-388 CE) and Gregorius of Nyssa (335?-385/395? CE), who are esteemed as prominent figures in the Cappadocian Church Fathers, ensured the strong organization of Christianity in the region. Moreover, the bishoprics of Doara (Divarlı) and Nazianzos (Nenezi) were particulary notable in the Melendiz region and its vicinity. Doara (Divarlı), located in the Melendiz region, was initially associated with Tyana (Kemerhisar) and later with Mokissos in 536 CE. It served as a bishopric until the mid-10th century CE but lost its status in the early 13th century CE.[32] The evidence indicates that the region was an important center for Christianity during the Byzantine period and had an intense population movement. In conclusion, the presence of historical and archaeological evidence, such as the spolia adorned with crosses and the remnants of a military fortress in Murtaza village, strongly support the notion that the Byzantines occupied the village.

1.3. Byzantine Settlement in Murtaza Village: Oral and Historical Data

This section aims to provide a more comprehensive perspective on the establishment and development of settlement in Murtaza village by establishing a connection between the oral and historical sources of the village and its surrounding areas. In the lack of historical records, it is aimed to gain a layered understandingof the settlement history of Murtaza village by analyzing local narratives within a historical context. Within this framework, the oral historical data of Murtaza village associates the first layer of the settlement with the Murtaza fortress, which was part of the Byzantine military defense system in the region. According to the narrative, the first settlement process of the area around the fortress commenced when four Greek siblings, named Murtat, Dirmit, Andul, and Vandol, arrived. Murtat founded Murtatın settlement (now known as Murtaza village); Andul founded Andirlos settlement (modernHacıabdullah village); Dirmit founded Divrin settlement (modern Yıldıztepe village; and Vandol founded Valisa settlement (modernYaylayolu village) (Figure 10). As a Byzantine soldier, Murtat was assigned as the commander of Murtaza fortress and he and his companions established settlements in the surrounding areas known as Salandıra, Ören, Kemer, Mandıras, and Çayıröz (Figure 10). To support the oral history of Murtaza village with material evidence, investigations were conducted around the fortress. Nevertheless, no architectural remains were discovered, and it was determined that these locations are being used as pasture land. However, historical research on the Cappadocian countryside throughout the Middle and Late Byzantine periods uncovers that the central authority assigned soldiers as protectors of settlements or religious buildings that shared geographical and organic ties with fortresses.[33] In this system, founder soldiers not only defended their settlements but also obtained economic benefits by cultivating the land.[34] Meanwhile, during the Middle Byzantine period (610-867 CE), settlements in Cappadocia were typically situated on steep hills, isolated rock outcrops, or in remote locations, perhaps as a result of the war environment.[35] When considering the local narrative of Murtaza village, the isolated mountainous environment in which is situated, and the remnants of the fortress, it becomes

[30] Ibid., p. 215-16; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Royal Geographical Society. Supplementary Papers (London: John Murray, 1890); Schneider, "Classical Sites in Anatolia: 1993 Archaeological Survey in Cappadocia."; "Classical Sites in Anatolia: 1994 Archaeological Survey in Cappadocia."; Turchetto and Salemi, "Hide and Seek. Roads, Lookouts and Directional Visibility Cones in Central Anatolia.".

[31] Banu Çelebioğlu and İsmet Ağaryılmaz, "Kapadokya'da Kızıl Kilise," *Megaron* 3, no. 2 (2008): p. 233; Lorenzo D'Alfonso, "Archaeological Survey in Northern Tyanitis Final Report," in *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara: Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, 2011); M. Sacit Pekak, "Kappadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise," *Sanat Tarih Dergisi* XVII, no. 2 (2008).

[32] Hild and Restle, *Tabula Imperii Byzantini 2, Kappadokien: (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia Und Lykandos)*, p. 171.

[33] H. Ceylan Karaca, "Ortaçağ Kırsalında Savaş, Askerler Ve Yerleşimler," *Sanat Tarihi Dergisi* 31, no. 1 (2022): p. 299.

[34] Karaca, ibid., p. 310.

[35] Eva Kaptijn and Marc Waelkens, "Before and after the Eleventh Century Ad in the Territory of Sagalassos: Settlement Evolution," in *Social Change in Town and Country in Eleventh-Century Byzantium*, ed. James Howard-Johnston (Newyork: Oxford University Press, 2020), p. 87-88.

evident that the settlement process began with the military defense system established by the Byzantine Empire in the region.

We can further elaborate on the first settlement process of Murtaza village using historical data. Within this framework, the case of Eustathios Boilas (1059) an imperial official from a Cappadocian family, holds significance. Eustathios Boilas, an imperial official, relocated to the eastern frontier of the empire to settle in an empty region and soon built houses and churches on the land he owned.[36] In the Byzantine countryside, powerful landowners who were imperial officials, like Eustathios Boilas, exercised informal authority over the peasants, substituting for the empire in matters of taxation, administration of justice, and defense of the land.[37] Since the late 11th century CE, landowners like Eustathios Boilas constructed fortresses or towers on their estates to offer refuge to peasants during times of danger.[38] However, there is no data supporting the presence of such landowners in the Melendiz region in general and around Murtaza village. However, some assessments may be derived from the oral historical data on Murtat's dispute with his siblings (Dirmit, Andirlos, and Valisa) concerning the division of water resources. This is because this narrative aligns with historical data on powerful landowners in the Byzantine countryside.[39]

According to the narrative, Murtat redirected the water from the Murtaza stream through the water channels he had built in what is now called Gâvur-arkı or Terazi strait (Figure 11) to reduce the flow of water from the stream to the Dirmit, Andirlos, and Valisa settlements (Figure 10). To support this narrative with material evidence, research was carried out in the area presently known as Gâvur-arkı (Terazi strait). During the research, remnants of ancient water channels were discovered on the surface (Figure 11). Nevertheless, the available data is insufficient to date these remains to the Byzantine period. On the other hand, the name given to the location of the water channels by the inhabitants of Murtaza as 'Gâvur' (foreign), a term used to refer to Byzantine Greeks, is aweak evidence pointing to the Byzantine period. The narrative asserts that Murtat's behavior earned him a reputation as a harsh and cruel person, leading to him being called as Murtat, which is used to describe individuals who mistreat others. According to the local history sources, this information suggests that there was a powerful landowner exercising an informal authority. Nevertheless, as noted above, this assumption lacks support from historical and archaeological evidence.

1.4. Byzantine Housing in Murtaza Village: Rock-Carved Structures

The housing and architectural preferences of the Byzantine period in the vicinity of Murtaza village are a significant topic of inquiry. The inhabitants of the village assert that the rock-carved structures (Figure 2) in the current settlement can be traced back to the Byzantine period. Currently, several rock-carved structures in Murtaza village are still in use, while others have been severely destroyed that they are inaccessible. Some of the accessible ones were examined, but no material remains that could be associated with the Byzantine period were discovered. To establish the connection between the numerous rock-carved structures in the settlement and the Byzantine period through material evidence, separate research should be carried out to evaluate these structures. However, historical research of the region suggests that the rock-carved structures might have been utilized in the Byzantine period. After the Arab raids in Anatolia, Byzantium lost control of the region and as a result, the cities lost their appeal and were mostly deserted.[40] During this process, cities in Anatolia decreased in size, while social and economic mobility shifted towards rural areas and the landed estates owned by the aristocracy, as well as the capital city of Constantinople. Such historical circumstances resulted in a rise in the construction of rock-carved architecture in the rural region of Cappadocia.[41] This shift in the rural landscape is supported by the Byzantine historian Leo the Deacon and the Arab geographer Ibn Hauqal in the 10th century CE who reported that the inhabitants of Cappadocia lived in troglo-dytes, small settlements of rock-carved houses.[42] These historical records indicate that the pyroclastic rocks on the slope of the valley, where the present-day Murtaza village is located, were transformed into rock-carved places to provide shelter during the Byzantine period. Nevertheless, it is necessary to critically examine the connection between these places and the Byzantine period in separate research, and this assumption should be supported by material evidence.

---

[36] Kostis Smyrlis, "Social Change in the Countryside of Eleventh-Century Byzantium." In *Social Change in Town and Country in Eleventh-Century Byzantium*, ed. James Howard-Johnston, 62-75. (Oxford: Oxford University Press, 2020), p. 67.
[37] Smyrlis, ibid., p. 72.
[38] Smyrlis, ibid., p. 72.
[39] Smyrlis, ibid., p. 72.
[40] Philipp Niewöhner, "What Went Wrong? Decline Adn Ruralization in Eleventh-Century Anatolia: The Archaeological Record," (Newyork), p. 130.
[41] Niewöhner, ibid.
[42] Ibn Hauqal, Configuration de la Terre, trans. J. H. Kramer/ G. Wiet, Paris 1964, vol. 1 p. 194. This primary source could not be found. These secondary sources were used for this source. Thomas F. Mathews, Annie Christine, Daskalakis Mathews; Islamic-Style Mansions in Byzantine Cappadocia and the Development of the Inverted T-Plan. *Journal of the Society of Architectural Historians* 1 September 1997; 56 (3): p. 296.; Fatma Gül Öztürk, "Rock-Cut Architecture," in *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, ed. Philippe Niewöhner (Newyork: Oxford University Press, 2017), p. 149.

1.5. Byzantine Economy of Murtaza Village: A History of Husbandry Activities Supported by Environmental Data

An important question is about the means by which the Byzantine populations residing around Murtaza fortress managed to maintain their subsistence economy. They must have resolved the issue of nutrition to ensure the continuity of the settlement. It is evident that the environment of Murtaza village exhibits a significant abundance of water resources and pastures. The settlement history of the region was directly affected by these environmental conditions. First of all, it should be emphasized that the Melendiz region has a rich history of animal husbandry activities. The 4th century CE historical record (Itinerarium Burdigalense) mentions the presence of an imperial equine breeding facility known as Villa Palmati, located between Andabalis and Tyana.[43] This facility was likely situated in the southern part of the Melendiz region, approximately 12-20 kilometers away from Tyana, with the land around the Bor plain and the site of the Akkaya dam at present-day's Ilıcalar, which was known as Xanxaris (Figure 12) in Early Christian times.[44] The region is characterized by a highly wetland ecosystem, featuring salt springs documented by Philostratos and Strabo, as well as hot springs at Xanxaris.[45] This data suggests that the Melendiz region and its immediate surroundings had a natural environment that provided favorable conditions for populations engaged in animal husbandry activities starting from the Late Roman period.

During the period from the 7th to 10th centuries CE, as agricultural stability worsened and pastoral activities became prominent, the vicinity of Murtaza village may have become a significant option for settlement. The isotope and pollen analyses of Nar Lake, located north of Göllüdağ in the Melendiz region, yield important data on this matter. The data from this study indicate that agricultural activities, such as cultivating olive, walnut, chestnut, vine, rye, wheat, barley, and plants used for flavoring food or medicinal purposes, were conducted intensively in the region between 330-679 CE.[46] However, starting in the late 670 CE, there was a noticeable rise in the number of oak trees in the region, and rural settlements were suddenly abandoned, and agricultural activities declined.[47] Meanwhile, data obtained from surveys conducted at Kilise Tepe, Çadır Höyük, and Çanlı Kilise indicate that despite substantial population levels during the 6th century CE, there was a sharp decline in the number of settlements in the 7th and 8th centuries CE.[48] In addition to these studies, it has ascertained that the lands between Tyana and the Melendiz plain, despite their fertile nature, lost their agricultural stability because they were a transit point for armies from 650 CE to the end of the 8th century CE.[49] A similar situation can be observed at the Euchaita site, with a decline in vine and olive cultivation, a decrease in the availability of pollen from fruit trees, and an increase in cereal and livestock production.[50] After 950 CE, agricultural and husbandry activities increased again.[51]

These data, derived from paleoenvironmental surveys, coincide with 670 CE, when Arab armies intensified their military raids, and 950 CE, when military activities declined.[52] The decline in agricultural activities can be attributed to the attacks of the Arab armies in the region, as well as the allocation of resources by the central government to fulfill military needs.[53] In addition, the shift from agriculture to animal husbandry after 610 AD can be attributed to climatic changes, specifically the Roman Warm Period (characterized by relatively humid and warm conditions), which persisted until 650 CE, and the Dark Ages Cold Period (characterized by drier and colder conditions).[54] In particular, during the Dark Ages Cold Period, which lasted until the 930s CE, pastoral activities increased despite a sharp decline in agricultural indicators.[55] Despite all these data from environmental and historical research attribute the causes of the agricultural decline to different events and phenomena, there is a consensus that livestock raising activities became prominent during the 7th and 10th centuries CE. In summary,

[43] Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, p. 348, 449.; J. Eric Cooper and Michael J. Decker, *Life and Society in Byzantine Cappadocia* (UK: Palgrave Macmillan, 2012), p. 51, 78, 84, 88.
[44] *The Historical Geography of Asia Minor*, p. 348, 449; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* (İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1993), p. 642, 818.
[45] Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, p. 449.
[46] Ann England et al., "Historical Landscape Change in Cappadocia (Central Turkey): A Palaeoecological Investigation of Annually Laminated Sediments from Nar Lake," *The Holocene* 18, no. 8 (2008); Roberts et al., "Not the End of the World? Post-Classical Decline and Recovery in Rural Anatolia," p. 1238.
[47] England et al., "Historical Landscape Change in Cappadocia (Central Turkey): A Palaeoecological Investigation of Annually Laminated Sediments from Nar Lake."; Haldon, "Cappadocia Will Be Given over to Ruin and Become a Desert," p. 219-22, 27, 29; England et al., "Historical Landscape Change in Cappadocia (Central Turkey): A Palaeoecological Investigation of Annually Laminated Sediments from Nar Lake," 1242-43.
[48] Cassis et al., "Evaluating Archaeological Evidence for Demographics, Abandonment, and Recovery in Late Antique and Byzantine Anatolia," p. 89; Kaptijn and Waelkens, "Before and after the Eleventh Century Ad in the Territory of Sagalassos: Settlement Evolution."
[49] Haldon, "Cappadocia Will Be Given over to Ruin and Become a Desert," p. 218.
[50] Haldon, ibid., p. 227.
[51] England et al., "Historical Landscape Change in Cappadocia (Central Turkey): A Palaeoecological Investigation of Annually Laminated Sediments from Nar Lake."; Roberts et al., "Not the End of the World? Post-Classical Decline and Recovery in Rural Anatolia," 1242-43.
[52] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*.
[53] Haldon, "Cappadocia Will Be Given over to Ruin and Become a Desert," p. 227.
[54] Kaptijn and Waelkens, "Before and after the Eleventh Century Ad in the Territory of Sagalassos: Settlement Evolution," p. 88.
[55] Kaptijn, Waelkens, ibid.

the abundant water resources and fertile pastures near the Murtaza fortress likely created an ideal environment for the people in the region from the 7th to the 10th centuries CE. This allowed them to sustain their animal husbandry practices and maintain settlement continuity.

2. Melendiz Region and Murtaza Village in Seljuk and Ottoman Period

An analysis was carried out on the Melendiz Region and Murtaza village using local narratives, historical records, and particularly the data found in the cadastral record books from the Seljuk and Ottoman periods.

2.1. Cultural and Social Interactions between Byzantium and Turks in Anatolia in the 11th-12th Centuries

Historical studies show that the Byzantine-Turkish relations in Anatolia in the 11th and 12th centuries CE were characterized by military, social, cultural, economic, and peaceful contacts.[56] The Christians in Anatolia developed strong alliances with the Turks, joining forces against the invading Franks, and established strong ties through trade, shared the same settlements, and strengthened ties between the two communities through intermarriage.[57] However, it is well acknowledged that both parties also resort to violence to accomplish their goals.[58] In these periods, the resistance of the Turks (particularly the Danishmends) in Central Anatolia against the armies of the First Crusade (1101 CE) and Alexios I (1097-98 CE) enabled them to expand their territory from Eşkişehir (Dorylaion) to the eastern highlands, reaching the lakes of Central Anatolia, and to establish their control over Cappadocia.[59] Central Anatolia thus became a political and cultural region dominated by Muslim-Turkish elites between 1120 and 1200 CE.[60] Furthermore, the fact that the Seljuk sultans encouraged Turkmen nomadic groups and local Christian peasants to settle in Anatolia to increase agricultural production and accelerate the process of Turkish-Islamic colonization in Anatolia strengthened this dominance.[61] This historical evidence suggests that during the 11th and 12th centuries CE, Muslim-Turkic nomads and soldiers initiated a new political and cultural transformation in the eastern provinces of Byzantium.

2.2. Settlement of Nomadic Turkish Groups in Murtaza Village: Oral and Historical Data

According to local oral histories collected through unstructured interviews with older residents and families claiming descent from nomadic groups, the Arife and Pilavcılar- who relied on animal husbandry- are said to have settled near the fortress. Participants in these interviews were selected on the basis of their knowledge of the village's history, as described in the Methodology section. The interview process took place between 2014 and 2016, with the permission of the informants and within the framework of the participant observation technique.[62]. This new migration wave led to a harmonious encounter between nomadic Turkish tribes and the Greek communities who had settled around the Murtaza fortress already. In this context, historical records indicate that the Seljuks maintained the use of fortress settlements on steep and inaccessible cliffs, which they acquired from Byzantine authority, due to their defensive advantages.[63] The Seljuks referred to these settlements as Karahisar, which shared spatial and functional similarities with the Ottoman Empire's settlements known as *menzil* or derbent.[64] From the available data, it can be inferred that the vicinity of the Murtaza fortress likely served as a settlement throughout the Seljuk period, mostly due to its strategic location and defensive characteristics. The rich pastures and natural water resourced of Murtaza village must have also provided favorable conditions for the settlement of nomadic Turkish groups involved in animal husbandry activities around the fortress. However, there is a lack of material evidence to support the historical records and local narratives that coincide with these data, thereby failing to establish the existence of a settlement during the Seljuk period around the Murtaza village.

2.3. Ottoman Period Settlement of Murtaza Village: Cadastral Record Books

The cadastral record books include information about the settlements subjected to Niğde from 1500 to 1522 and these records (numbered 42, 455, and 387) reveal that Murtaza village was originally referenced in written

[56] Alexander Beihammer, "From Byzantium to Muslim-Turkish Anatolia Transformation, Frontiers Diplomacy, and Interaction, Eleventh to Twelfth Centuries," in *24th International Congress of Byzantine Studies 1*, ed. Emiliano Fiori and Michele Trizio (2022), p. 492; Nevra Necipoğlu, "Turks and Byzantines (Eleventh - Twelfth Centuries)," in *In the Turkic Speaking Peoples: 2,000 Years of Art and Culture from Inner Asia to the Balkans*, ed. Ergun Çağatay and Doğan Kuban (NewYork: Prestel Verlag, 2009).
[57] Alexander Beihammer, "From Byzantium to Muslim-Turkish Anatolia Transformation, Frontiers Diplomacy, and Interaction, Eleventh to Twelfth Centuries," in *24th International Congress of Byzantine Studies 1*, ed. Emiliano Fiori and Michele Trizio (2022), p. 503.
[58] Beihammer, ibid. p. 507-08.
[59] Beihammer, ibid. p. 493-96.
[60] Macit Tekinalp, "Palace Churches of the Anatolian Seljuks: Tolerance or Necessity?," *Byzantine and Modern Greek Studies* 33, no. 2 (2009).
[61] Koray Özcan, "The Anatolian Seljuk City an Analysis on Early Turkish Urban Models in Anatolia," *Central Asiatic Journal* 54, no. 2 (2010): p. 277.
[62] Falay, "Kırsal Bir Yerleşmenin Ortaya Çıkışı Ve Değişim Sürecinin Etnoarkeolojik Bir Yaklaşımla Araştırılması: Niğde- Murtaza Köyü.".
[63] Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri Ii: Karahisarlar," *Milli Folklor*, no. 77 (2008): p. 90-91.
[64] Yusuf Halaçoğlu, *Xvi-Xvii. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı Ve Sosyal Yapı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), p. 177-78, 81.

records under the names Murtandı and Mutandı.[65] These records provide direct evidence that Murtaza village was inhabited during the Ottoman period in the 16th century. It is worth noting that the inhabitants of Murtaza village still use the names Murtandı and Mutandı as settlement names, which demonstrates the enduring ancient memory in the settlement. In addition, the similarity of the names Murtandı and Mutandı with the Byzantine fortress commander Murtat is another remarkable fact. The fact that the names of Dirmit, Andirlos, and Valisa settlements mentioned in the 16th century Ottoman records[66] coincide with the names in the Byzantine settlement narratives of Murtaza village is significant in verifying the Byzantine existence in the region based on Ottoman records. In the 1500 registration record of Andirlos and Divrin/Dirmiy settlements neighboring Murtaza village and mentioned in the Byzantine period settlement narrative, 24 non-Muslims were recorded in Divrin/Dirmit village, and 29 non-Muslims in Andirlos village, while there were 25 non-Muslims in Divrin village and 38 non-Muslims in Andirlos village based on the 1518 records, and 24 non-Muslims in Divrin village and 50 non-Muslims in Andirlos village in the 1584 records.[67] The population statistics is crucial for supporting the emphasis in the local narratives of Murtaza village that nomadic Turks and Greeks lived together without any problems. This data is supported by sources that offer information on the nomadic Turkish groups known as Bulgarlu, Berekütlü, Dündarlı, Yüzdeci, and Müstakil, who resided in the Melendiz region (Yazi Üyük, Kiledere, Bağlama, and Gölcük) in the 16th century, and whose subsistence economy was based on animal husbandry activities.[68] Within this context, it is evident that the oral narratives of the nomadic Turkish groups that settled around the fortress align with the available historical data.

Additionally, Ottoman records from the 19th century offer detailed information on the settlement of Murtaza village. In the record known as Karaman Ahkâm No. 7 of 1851, the Murtaza village referred to as Murtantın, and the resolution of the water problem between the settlements of Andirlos and Divrin is mentioned. The record reports that the stream bed, currently known as Murtaza stream, was divided in such a way that it would flow to each of Dirmit/Divrin, Andirlos, and Murtantın villages for 2 days each during the irrigation season.[69] This record is important as it proves that Murtaza village was inhabited in the 19th century after the 16th century. This record is also important in that it shows that a similar water dispute between Murtat, the commander of the Byzantine fortress, and his siblings (Dirmit, Andirlos, and Vandol), which was mentioned in local narratives on the early settlement of the village, was also recorded in official records in the 19th century. The records date the water dispute to a later period than the oral history narratives. However, written records show that the problem of sharing water is a historical fact.

3. Reflections of Spatial and Cultural Memory in Present-day's Murtaza Village Settlement

This section elucidates the formative effects of the aforementioned historical process on the current settlement of Murtaza village. The explanations were developed using the data obtained from the ethnographic fieldwork carried out in Murtaza village.

3.1. Spatial and Cultural Memory of Murtaza Village: Local Architecture and Building Craftspeople

The current Murtaza village settlement was founded on the slope of the valley with rock-carved structures, about 800 meters away from the remains of the Byzantine fortress (Figure 2).[70] Thousands of years of spatial memory dating back to the Byzantine period influenced the development of today's settlement characteristic on this valley slope and close to the fortress. The masonry stone structures were built in front of and on top of the rock-carved structures, enhancing the architectural characteristic of the settlement (Figure 13a-b-c-d-e).[71] The local architectural composition of the settlement is characterized by masonry (masonry means stone) structures, referred to as arched rooms by the inhabitants of Murtaza village, which have a history of nearly 100 years. Their construction technique is based on a ribbed vault system (Figure 14).[72] The inhabitants of the village use the term 'building arches like a foreign' for builders who possessed the skill to construct arched rooms with precise and sturdy measurements. They use this saying to mention the arched structures built by Greek and Armenian arch builders at the Güzelyurt/Gelveri settlement in Aksaray since the mid-1800s.[73] It is because the inhabitants of

[65] A. Hüseyniklioğlu and H. Arslan, "16. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Niğde Kazası Yerleşme Merkezlerinin Tespiti," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19, no. 2 (2009): 310-11.
[66] Hüseyniklioğlu, ibid., 308-10.
[67] Rafet Metin, "Xvi. Yüzyilda Orta Anadoluda Nüfus Ve Yerleşme (Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir Ve Keskin Örneği) (in 16 Th Century, Populatıon and Occopation in Middle Anatolia (Example; Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir and Keskin)" (PhD, Gazi University, Ankara, 2007), p.124-26.
[68] Ayşegül Hüseyniklioğlu, "Karaman Beylerbeyliği'nde Konar-Göçer Nüfus (1500-1522) (Nomadic Population in the Karaman Province (1500–1522)" (ibid.Fırat University, Elazıg, 2008), p. 123; Mustafa Oflaz, "16.Yüzyılda Niğde Sancağı (Nigde Sanjak in the 16th Century)" (ibid.Ankara University, 1992), p. 92-94.
[69] Mehmet Bildirici, *Tarihi Su Yapıları* (Ankara: T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, 2009), p. 400.
[70] Falay, "Kırsal Bir Yerleşmenin Ortaya Çıkışı Ve Değişim Sürecinin Etnoarkeolojik Bir Yaklaşımla Araştırılması: Niğde- Murtaza Köyü."
[71] Falay, ibid.
[72] Falay, ibid.
[73] Falay, ibid.

Murtaza village praised the arched structures built by Greek and Armenian builders in the region. According to the records, the Turkish arch builders in the region acquired this construction technique by growing up under Greek and Armenian builders. Meanwhile, the significance of the Melendiz region as an important center of the Christian religion enabled the builders from Murtaza village to observe the Byzantine churches in their vicinity, including their architectural elements such as arches, niches, and supports, as well as their construction designs. The architectural heritage, together with the skills acquired from Greek builders, addressed the current housing needs of Murtaza village, while enabling the builders to draw upon the ancient building technique of the region, which is thousands of years old.

3.2. Impact of Old Water Systems (19th century) on the Settlement

The mountainous and hilly topography of Murtaza village restricts agricultural activities. Thus, the focus of agricultural production is on crops such as buckwheat, sarıkamçı wheat, barley, chickpea, potato, cucumber, bean, tomato, zucchini, apple, and cherry, which are primarily for domestic consumption and animal feed, including vetch. Nevertheless, through the enhancement of the old water channels in the Gavurarkı region -probably dating back to at least the Ottoman period (19th centuries), according to water disputes in 19th century Ottoman records- and the interconnection of the Suludere, which feeds the Murtaza stream, with the Karanlıkdere stream that originates from the peaks of Melendiz mountain, the implementation of the new water system and dam construction[74] improved the efficient irrigation of the cultivated lands (Figure 11). The new water system was instrumental in the abandonment of cultivated lands located far away from the village, leading to their conversion into pasture lands. The areas near the village that could be irrigated via dam water (Figure 15) were cultivated with greater intensity.[75] The inhabitants of the village demonstrated their ability to enhance the functionality of the old water channels, resulting in increased agricultural production. This emphasizes their utilization of the knowledge and spatial memory of the past to adapt the environment to their needs. The persistent issues surrounding the division of water resources between Murtaza village and Hacı Abdullah (Andirlos) still highlight the enduring legacy of past conflicts.[76] This issue explains the current constraints on agricultural production and rituals such as rain prayers.

3.3 Impact of the Nomad Culture on the Settlement in Murtaza Village

The mountainous geography of Murtaza village has limited agricultural activities. However, natural water resources and pastures provided favorable conditions for animal husbandry activities. The shepherds from the village graze their sheep herds in seasonal settlements they establish from May to October in pastures located near to the main settlement (Figure 5).[77] In October, they relocate their herds to the pastures of Kaleköy, Akköy, and Erdemli villages in the Kayseri-Yeşilhisar area, where winter conditions are milder, to protect them from the harsh winter conditions in the settlement[78] (Figure 16). They temporarily settle these pastures for about seven months, starting in October and ending in May, before turning to the pastures of Murtaza village in mid-May. This cycle has been conducted throughout the year to ensure the herds' well-being during winter and their access to food since 1942.[79] Households in the village who do not work as shepherds, but own sheep hire shepherds to take care of their sheep and ensure that the herds graze in the pastures all year for a certain fee. Households who do not send their herds with the shepherds to Kayseri-Yeşilhisar tend to manage their herds themselves within the nearby dairies that they have constructed or in rock-carved structures.[80] The Murtaza people, being the descendants of nomadic Turkish groups, have significantly influenced the subsistence economy, lifestyle, and settlement pattern through their adherence to a pastoral culture.

CONCLUSION

This study provides a deeper understanding of rural settlements in Anatolia during Byzantine, Seljuk and Ottoman periods by examining the historical development of Murtaza village. Through archaeological findings, historical records, environmental data, and local narratives, the research reveals that rural settlements were significantly shaped by the political, economic, and cultural changes of their respective eras, and that these influences have persisted into the present day. In particular, the settlement process of Murtaza village during the Byzantine, Seljuk, and Ottoman periods have had significant impacts on the environment, which have played a

[74] Bildirici, *Tarihi Su Yapıları*, p. 400.
[75] Falay, "Kırsal Bir Yerleşmenin Ortaya Çıkışı Ve Değişim Sürecinin Etnoarkeolojik Bir Yaklaşımla Araştırılması: Niğde- Murtaza Köyü."
[76] Falay, ibid.
[77] Falay, ibid.
[78] The shepherds travel to Kayseri-Yeşilhisar with their herds through two routes. The first route starts from Murtaza village, following the Gölcük and Orhanlı route to Kayseri-Yeşilhisar. Migration on this route takes three days. The second route follows the Misli mound and Edikli route to Kayseri-Yeşilhisar. Migration on this route takes four days. The choice of migration route depends on the agricultural activities in the Misli plain. During periods of intensive cultivation, the longer second route is preferred. The shorter first route is chosen when the cultivated areas have a small extent.
[79] Falay, "Kırsal Bir Yerleşmenin Ortaya Çıkışı Ve Değişim Sürecinin Etnoarkeolojik Bir Yaklaşımla Araştırılması: Niğde- Murtaza Köyü.".
[80] Falay, ibid.

crucial role in shaping the historical and cultural structure of the settlement as it stands today. Since the Byzantine period, the area where Murtaza village is located has been utilized as a settlement location for military and defense purposes. The village's rich pastures and water resources facilitated its livability, sustained by ongoing pastoral activity. The village experienced significant demographic and cultural changes as a result of the interactions between the Byzantine Empire and the Turks, as well as throughout the Ottoman period. Consequently, the settlement developed into a place where Turkish and Greek communities coexisted. The village's spatial memory is characterized by its management of water resources and local architectural practices. In addition, shepherding practices which have roots in the pastoral tradition of the Seljuk and Ottoman periods, have further strengthened the cultural structure of the village. The findings indicate that Murtaza village has been shaped to meet the needs of various communities across time and has served as a continuous habitation area. Notwithstanding these findings, Murtaza village and its environs need to be investigated in more depth. In particular, conducting research that provides actual evidence of the relationships between rock-carved buildings and early settlements can enhance historical comprehension of this region. Conducting surveys and ethnographic research in Murtaza village and the nearby settlements of Hacıabdullah (Andirlos), Yaylayolu (Valisa), and Yıldıztepe (Divrin) can contribute to our understanding of the settlement history in the region by providing clearer insights into the historical and cultural relationships among these settlements. Future research can build on the data provided by this study and shed light on the historical dynamics of rural Melendiz in more detail.

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Giriş

Anadolu'nun Geç Roma, Erken Bizans ve Orta Çağ dönemlerindeki yerleşim alanlarına ilişkin bilgiler, arkeolojik ve tarihsel araştırmaların büyük ölçüde kentsel merkezlere ve önemli liman yerleşimlerine odaklanması nedeniyle sınırlıdır. Ephesos, Pergamon ve Ancyra gibi kentsel merkezlerin detaylı şekilde incelenmiş olmasına rağmen, kırsal bölgelerdeki yerleşim alanları neredeyse keşfedilmemiş olarak kalmıştır. Bu durum, Anadolu'nun yerleşim hiyerarşisini, kırsal alanların tarihsel süreçteki rolünü ve değişim dinamiklerini anlamayı zorlaştırmaktadır. Nüfus yoğunluğunun düşük olduğu kırsal bölgelerdeki bu bilgi eksikliği, tarih boyunca değişen siyasi rejimlerin, çevresel koşulların ve sosyo-ekonomik dönüşümlerin bu alanlar üzerindeki etkilerinin tam anlamıyla ortaya konulamamasına neden olmaktadır. Bununla birlikte, son yıllarda Orta Anadolu ve çevresinde yürütülen arkeolojik kazılar, yüzey araştırmaları ve çevresel analizler, kırsal yerleşimlere dair bilgi birikimini artırmaya başlamıştır. Örneğin, Euchaita, Çadır Höyük ve Kilise Tepe gibi yerleşimlerde yapılan çalışmalar, kırsal alanların siyasi, ekonomik ve kültürel değişimlere nasıl adapte olduğunu anlamakta önemli veriler sunmaktadır. Orta Anadolu, doğu ile batı arasında geçiş bölgesi olması nedeniyle hem insan hareketliliği hem de yerleşim düzenleri açısından benzersiz bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde kırsal yerleşimlerin mekânsal düzenlemeleri, peyzaj üzerindeki etkileri ve uzun vadeli süreklilikleri, yerleşim dinamiklerinin anlaşılması için kritik bir çalışma alanıdır. Bu makale, Orta Anadolu'nun Niğde ili kırsalında yer alan ve Bizans dönemine uzanan köklü bir yerleşim geçmişine sahip olan Murtaza Köyü'nü inceleyerek, Anadolu'daki kırsal yerleşimlerin tarihsel süreçteki rolüne ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu makale, Murtaza Köyü örneği üzerinden, bu bilgi boşluğunu doldurmaya ve kırsal yerleşimlerin tarihsel süreçlerdeki yerini anlamaya yönelik literatüre önemli bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Metodoloji

Bu makale, Murtaza köyünde 2014–2016 yılları arasında yürütülen saha çalışmalarının verilerini yeni bir araştırma problemi ve literatür çerçevesinde yeniden değerlendirmektedir. Söz konusu saha çalışmaları üç sezon boyunca (her birinde 32 gün olmak üzere toplam 96 gün) planlanmış; bu süreçte bölgedeki Tepecik-Çiftlik Arkeolojik Kazı Projesi (https:www.tepecik-ciftlik.org) de altyapı desteği sağlamıştır. Murtaza Köyü yerleşiminin ortaya çıkış ve dönüşüm sürecini, tarihsel ve coğrafi faktörlerin etkilerini anlamak amacıyla, katılımcı gözlem ve yapılandırılmamış görüşme teknikleri birlikte kullanılmıştır. Araştırmacı köyün günlük yaşamına (tarım, hayvancılık, ev içi ve sosyal faaliyetler) katılarak notlar ve fotoğraflar aracılığıyla veri toplamış; bu yaklaşım, yerel halkın doğal yaşam biçimlerini gözlemlemeyi kolaylaştırmıştır. Mimari yapılar, inşaat teknikleri, tarım ve hayvancılık uygulamaları, köyün tarihsel gelişimi ve coğrafi özelliklerine dair yapılandırılmamış görüşmeler, öncelikle inşaatçılar, çiftçiler, çobanlar ve köyün en yaşlı sakinleriyle yapılmıştır. Ayrıca, yazılı belgelerle açıklanamayan unsurları aydınlatmak üzere nesilden nesile aktarılan sözlü anlatılar toplanmıştır. Görüşmeler sonucunda elde edilen veriler saha notlarına kaydedilmiş, sonrasında masa başında tekrar gözden geçirilip tekrarlayan temalar üzerinden değerlendirilmiştir. İlk yerleşim noktaları, su kaynakları, komşu yerleşimler, eski yapı kalıntıları ve önemli tarihi olaylar gibi başlıklar ön plana çıkmıştır. Etnografik ve sözlü tarih verilerinde işaret edilen konumlarda gözlemler yapılarak ilk yerleşim, tarım/mera alanları ve su sistemi kalıntıları belgelenmiş; fotoğraf ve saha notlarıyla kayıt altına alınan bu bulgular CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) katmanlarına işlenerek

mekânsal analiz gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda köyün mevcut mimarisini ve tarihsel süreçteki dönüşümünü incelemek için mimari belgeleme çalışmaları yürütülmüş; Niğde-Çiftlik ilçesi belediyesinden alınan vektörel plan, ArcGIS yazılımında güncellenerek hava fotoğrafı yöntemiyle elde edilen ortorektifiye görsellerle birleştirilmiştir. Bu çalışma, (ULAKBİM TR Dizin Dergi Değerlendirme kriterleri çerçevesinde 2020 öncesi çalışmalarda etik kurul onayı gerekmediğinden) etik kurul onayı olmaksızın yürütülmüş olup, katılımcılara araştırmanın amaçları, kullanım alanları ve gizlilik ilkeleri hakkında bilgi verilmiştir. Böylece, Murtaza köyünün tarihsel ve mekânsal gelişimini çok yönlü bir yaklaşımla inceleyen bu araştırma, köyün evrimine dair bütüncül bir çerçeve sunmayı hedeflemiştir.

Bulgular ve Sonuç

Murtaza Köyü ve bulunduğu Melendiz Bölgesi, tarih boyunca savunma ve yerleşim açısından stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bizans döneminde, doğudan gelen tehditlere karşı bir tampon bölge olarak işlev gören bu coğrafyada askeri amaçlı savunma yapıları inşa edilmiştir. Bu dönemde, Murtaza Köyü'ne yaklaşık 900 metre mesafede yer alan Murtaza Kalesi, bölgedeki askeri yapılanmanın önemli bir parçası olarak dikkat çekmektedir. MS 7.-10. yüzyıllar arasında Arap baskınlarına karşı bir erken uyarı sistemi olarak kullanılan kale, aynı zamanda yerleşimin sürdürülebilirliğini destekleyen doğal su kaynakları ve otlaklarla çevrilidir. Bu çevresel özellikler, ayrıca yerleşim alanının hayvancılık faaliyetleri açısından gelişmesine katkıda bulunmuştur.

11. ve 12. yüzyıllarda Anadolu'da Bizans ve Türkler arasındaki ilişkiler, askeri, sosyal, kültürel ve ekonomik bağlamlarda şekillenmiştir. Selçuklu sultanları, bu hâkimiyeti daha da güçlendirmek amacıyla Anadolu'nun tarımsal üretim kapasitesini artırmayı ve Türk-İslam kolonizasyon sürecini hızlandırmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda, Türkmen göçebe grupları ve yerel Hristiyan köylüler teşvik edilerek bölgeye yerleştirilmiş, böylece yeni bir politik ve kültürel dönüşüm başlatılmıştır. Selçukluların Bizans'tan devraldıkları kale yerleşimlerini savunma avantajları nedeniyle kullanmayı sürdürmesi, bu geçiş sürecinin mekânsal bir yansımasıdır.

Murtaza köyüne dair yerel anlatılar, bu dönüşümün izlerini taşımaktadır. Anlatılara göre, Bizans döneminden sonra hayvancılıkla geçinen konar-göçer Türk grupları olan Arife ve Pilavcılar, Murtaza kalesi çevresine yerleşmiştir. Günümüz Murtaza köyü sakinleri, bu toplulukların soyundan geldiklerini ifade etmektedir. Murtaza kalesi ve çevresi hem stratejik konumu hem de savunma özellikleri nedeniyle Selçuklu dönemi boyunca önemli bir yerleşim alanı olarak işlev görmüş olmalıdır. Ayrıca, bölgenin zengin su kaynakları ve otlakları, hayvancılıkla uğraşan göçebe gruplar için uygun yaşam koşulları sağlamış ve bu durum yerleşimin sürekliliğini desteklemiştir. Buna rağmen, Murtaza köyü çevresindeki Selçuklu dönemine ait yerleşimi somut bir şekilde kanıtlayacak arkeolojik bulgulara ulaşılamamıştır. Ancak, yerel anlatılar ve tarihsel kayıtlar, köyün Bizans'tan Selçuklu dönemine geçiş sürecinde sosyo-kültürel ve demografik açıdan nasıl bir dönüşüm yaşadığını anlamak açısından veriler sunmaktadır. Bu bulgular, bölgenin hem mekânsal hafızasını hem de yerleşim dinamiklerini tarihsel bir bağlama oturtarak, Murtaza köyünün tarihsel gelişiminde göçebe kültürün rolünü ortaya koymaktadır.

Osmanlı tahrir kayıtları, bölgenin Bizans döneminden devraldığı iskân sürecini belgelemekte ve yerleşimin sürekliliğini göstermektedir. Bu dönemde, Türk ve Rum topluluklarının bir arada yaşaması, kültürel ve mimari bir sentezin oluşmasını sağlamıştır. Günümüz yerel mimarisinde önemli bir yer tutan kemer yapım sistemine dayalı yığma taş yapılar, bu etkileşimin en somut göstergelerindendir. Bölgedeki Bizans döneminden miras alınan mimari bilgi birikimi ve Osmanlı dönemlerinde Rum ve Ermeni yapı ustalarının etkisi yerel bir sentez yaratmıştır. Bu sentez, günümüz Murtaza köyünün mimari dokusunu oluşturan, kemer örtü sistemi ile inşa edilmiş olan taş yapıların ortaya çıkmasını sağlamış ve bölgenin mimari mirasını güçlü bir şekilde temsil etmektedir.

Günümüzde, Murtaza Köyü tarihsel süreçlerden miras kalan mekânsal hafıza ve kültürel sürekliliği barındırmaya devam etmektedir. Geleneksel su yönetim sistemleri, köy halkının modern tarımsal ihtiyaçlarına uyarlanarak eski su kanalları işlevsel hale getirilmiştir. Bunun yanı sıra, hayvancılık faaliyetlerinde izlenen göç yolları ve mevsimlik yerleşim düzenleri, geçmişten günümüze taşınan konar-göçer kültürünün etkilerini göstermektedir. Konar-göçer kültür, Osmanlı döneminde özellikle yaşam tarzında belirgin bir rol oynamıştır. Hayvancılığa dayalı bir geçim ekonomisine sahip olan bu gruplar, doğal su kaynakları ve otlakların zenginliği nedeniyle bölgeyi bir yerleşim alanı olarak tercih etmişlerdir. Bu durum, pastoral faaliyetlerin köy yaşamındaki merkezi rolünü pekiştirmiş ve tarımsal üretimin kısıtlı olduğu dağlık bir coğrafyada, hayvancılığın sürdürülebilirlik açısından temel ekonomik faaliyet haline gelmesini sağlamıştır. Murtaza Köyü'nde bu kültürün izleri, çobanların yaz aylarında köy çevresindeki meralarda, kış aylarında ise daha sıcak bölgelerde yer alan Kayseri-Yeşilhisar'a bağlı otlaklarda konaklamalarıyla günümüze kadar korunmuştur. 1940'lardan itibaren bile süregelen bu döngüsel göç hareketi, konar-göçer geleneğin sürekliliğini ve köy halkının bu yaşam biçimini nasıl koruduğunu göstermektedir.

Murtaza Köyü'nün tarihsel dinamiklerini daha kapsamlı bir şekilde anlamak için özellikle günümüz yerleşmesinin yaslandığı kaya oyma yapıların detaylı incelenmesi gerektiği görülmektedir. Çevredeki Hacıabdullah (Andirlos), Yaylayolu (Valisa) ve Yıldıztepe (Divrin) gibi yerleşimlerin birbirleriyle olan kültürel ve tarihsel bağlarının ortaya çıkarılması, bölgenin tarihsel dokusunu daha iyi anlamaya katkı sağlayacaktır. Bu

bağlamda yapılacak arkeolojik ve etnografik araştırmalar, bölgenin tarihine ilişkin daha derin ve kapsamlı bir bakış açısı sunacaktır.

BIBLIOGRAPHY

Açıkgöz, Fazıl, Fariz Demir, Mustafa Eryaman, and Murat Tektaş, eds. *Niğde Kültür Envanteri 2009*. Niğde: Tekten Basın Yayın, 2009.

Beihammer, Alexander. "From Byzantium to Muslim-Turkish Anatolia Transformation, Frontiers Diplomacy, and Interaction, Eleventh to Twelfth Centuries." In *24th International Congress of Byzantine Studies 1*, edited by Emiliano Fiori and Michele Trizio, 491-514, 2022.

Bildirici, Mehmet. *Tarihi Su Yapıları.* Ankara: T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, 2009.

Cassis, Marica, Owen Doonan, Hugh Elton, and James Newhard. "Evaluating Archaeological Evidence for Demographics, Abandonment, and Recovery in Late Antique and Byzantine Anatolia." *Human Ecology* 46, no. 3 (2018): 381-98.

Cassis, Marica, Anthony J. Lauricella, Katie Tardio, Madelynn von Baeyer, Scott Coleman, Sarah E. Adcock, Benjamin S. Arbuckle, and Alexia Smith. "Regional Patterns of Transition at Çadır Höyük in the Byzantine Period." *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 7, no. 3 (2019): 321-49.

Cooper, J. Eric, and Michael J. Decker. *Life and Society in Byzantine Cappadocia.* UK: Palgrave Macmillan, 2012.

Çelebioğlu, Banu, and İsmet Ağaryılmaz. "Kapadokya'da Kızıl Kilise." *Megaron* 3, no. 2 (2008): 155-61.

D'Alfonso, Lorenzo. "Archaeological Survey in Northern Tyanis: Preliminary Report of the First Campaign (2006) of the University of Pavia." In *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1-12. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, 2008.

———. "Archaeological Survey in Northern Tyanis: Preliminary Report of the Second Campaign." In *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 161-72. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.

———. "Archaeological Survey in Northern Tyanitis Final Report." In *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 231-42. Ankara: Allame Tanıtım & Matbaacılık Hizmetleri, 2011.

Dodgeon, Michael H., and Samuel N.C. Lieu, eds. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars Ad 226-363*: Taylor & Francis e-Library, 2005.

England, Ann, Warren J. Eastwood, C. Neil Roberts, Rebecca Turner, and John F. Haldon. "Historical Landscape Change in Cappadocia (Central Turkey): A Palaeoecological Investigation of Annually Laminated Sediments from Nar Lake." *The Holocene* 18, no. 8 (2008): 1229-45.

Falay, Burak. "Kırsal Bir Yerleşmenin Ortaya Çıkışı Ve Değişim Sürecinin Etnoarkeolojik Bir Yaklaşımla Araştırılması: Niğde- Murtaza Köyü." PhD Thesis, İstanbul Üniversitesi, 2019.

French, David H. *Roman Roads & Milestones of Asia Minor: Vol. 3 Milestones, Fasc 3.3 Cappadocia.* Ankara: British Institute, 2012.

———. *Roman Roads & Milestones of Asia Minor: Vol. 4 the Roads Fas. 4.1 Notes on the Itineraria.* Ankara: British Institute, 2016.

Günen, Serhan. *Tepeköy Ve Çınarlı (Niğde, Orta Anadolu Volkanitlerinin Mineralojik, Jeokimyasal Ve Petrolojik Özellikleri.* Niğde Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Halaçoğlu, Yusuf. *Xvi-Xvii. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı Ve Sosyal Yapı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Haldon, J. F., and H. Kennedy. "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands." In *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, edited by Michael Bonner, 141-78. Newyork: Routledge, 2017.

Haldon, John. "Cappadocia Will Be Given over to Ruin and Become a Desert." In *Byzantina Mediterranea: Festschrift Für Johannes Koder Zum 65. Geburtstag*, edited by Klaus Belke, Ewald Kislinger, Andreas Külzer and Maria A. Stassinopoulou, 215-30, 2007.

———. "Euchaïta: from Late Roman and Byzantine Town to Ottoman Village." In *Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzantine Anatolia: Euchaïta- Avkat- Beyözü and Its Environment*, edited by John Haldon, Hugh Elton and James M.L. Newhard, 210-54. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Haldon, John, Hugh Elton, and James Newhard. "Euchaïta." In *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, edited by Philippe Niewöhner, 375-88. Newyork: Oxford University Press, 2017.

Haldon, John, Hugh Elton, and James M.L. Newhard. "Introduction." In *Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzatine Anatolia: Euchaita-Avkat-Beyözü and Its Environment*, edited by John Haldon, Hugh Elton and James M.L. Newhard, 1-7. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Herodianus. *Historia Romana.* Translated by C.R. Whittaker. Loeb Classical Library, 1920.

Hild, Friedrich, and Marcell Restle. *Tabula Imperii Byzantini 2, Kappadokien: (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia Und Lykandos).* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.

Honigmann, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

Hüseyniklioğlu, A., and H. Arslan. "16. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Niğde Kazası Yerleşme Merkezlerinin Tespiti." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19, no. 2 (2009): 299-314.

Hüseyniklioğlu, Ayşegül. "Karaman Beylerbeyliği'nde Konar-Göçer Nüfus (1500-1522) (Nomadic Population in the Karaman Province (1500–1522)." PhD, Fırat University, Elazıg, 2008.

‘’Itınerarıum Burdıgalense’’ In Vol 1 Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense: Accedit tabula geographica edited by Otto Cuntz and Gerhard Wirth, 86-102. Berlin, Boston: B. G. Teubner, 1990. https://doi.org/10.1515/9783110948523.86

Izdebski, Adam. "Rural Settlements." In *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, edited by Philippe Niewöhner, 82-89. Newyork: Oxford University Press, 2017.

Jackson, Mark. "2007–2011 Excavations at Kilise Tepe: A Byzantine Rural Settlement in Isauria." *Dumbarton Oaks Papers* 69 (2015): 355-80.

Kaptijn, Eva, and Marc Waelkens. "Before and after the Eleventh Century Ad in the Territory of Sagalassos: Settlement Evolution." In *Social Change in Town and Country in Eleventh-Century Byzantium*, edited by James Howard-Johnston, 76-97. Newyork: Oxford University Press, 2020.

Karaca, H. Ceylan. "Ortaçağ Kırsalında Savaş, Askerler Ve Yerleşimler." *Sanat Tarihi Dergisi* 31, no. 1 (2022): 297-319.

Kaya, Tülin. "Understanding the Use of Byzantine Routes in Central Anatolia (Ca. 7th–9th Centuries)." *Studia Ceranea* 9 (2019): 259-78.

Mathews, Thomas F., Annie Christine, and Daskalakis Mathews. "Islamic-Style Mansions in Byzantine Cappadocia and the Development of the Inverted T-Plan." Journal of the Society of Architectural Historians 56, no. 3 (1997): 294-315.

Metin, Rafet. "Xvi. Yüzyilda Orta Anadoluda Nüfus Ve Yerleşme (Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir Ve Keskin Örneği) (in 16 Th Century, Populatıon and Occopation in Middle Anatolia (Example; Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir and Keskin)." PhD, Gazi University, Ankara, 2007.

Mouralis, Damase, Erkan Aydar, Ahmet Türkecan, and Catherine Kuzucuoğlu. "Quaternary Volcanic Landscapes and Prehistoric Sites in Southern Cappadocia: Göllüdağ, Acıgöl and Hasandağ. Landscapes and Landforms of Turkey." In *Landscapes and Landforms of Turkey*, edited by Catherine Kuzucuoğlu, Attila Çiner and Nizamettin Kazancı, 551-63: Springer, 2019.

Necipoğlu, Nevra. "Turks and Byzantines (Eleventh - Twelfth Centuries)." In *In the Turkic Speaking Peoples: 2,000 Years of Art and Culture from Inner Asia to the Balkans*, edited by Ergun Çağatay and Doğan Kuban, 254-65. NewYork: Prestel Verlag, 2009.

Neville, Leonora. *Authority ın Byzantine Provincial Society, 950-1100.* Cambridge University Press, 2004.

Niewöhner, Philipp. "What Went Wrong? Decline Adn Ruralization in Eleventh-Century Anatolia: The Archaeological Record." In *Social Change in Town and Country in Eleventh-Century Byzantium*, edited by James Howard-Johnston, 98-132. Newyork: Oxford University Press, 2020.

Oflaz, Mustafa. "16.Yüzyılda Niğde Sancağı (Nigde Sanjak in the 16th Century)." PhD, Ankara University, 1992.

Ostrogorsky, George. *History of the Byzantine State.* Translated by Joan Hussey. Oxford: Basil Blackwell, 1968.

Özcan, Koray. "Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri Ii: Karahisarlar." *Milli Folklor*, no. 77 (2008): 89-101.

———. "The Anatolian Seljuk City an Analysis on Early Turkish Urban Models in Anatolia." *Central Asiatic Journal* 54, no. 2 (2010): 273-90.

Öztürk, Fatma Gül. "A Comparative Architectural Investigation of the Middle Byzantine Courtyard Complexes in Açiksaray - Cappadocia: Questions of Monastic and Secular Settlement." 2010.

———. "Rock-Cut Architecture." In *The Archaeology of Byzantine Anatolia from the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*, edited by Philippe Niewöhner, 148-59. Newyork: Oxford University Press, 2017.

Pekak, M. Sacit. "Kappadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise." *Sanat Tarih Dergisi* XVII, no. 2 (2008): 85-113.

Ramsay, W. M. *The Historical Geography of Asia Minor.* Royal Geographical Society. Supplementary Papers. London: John Murray, 1890.

Roberts, Neil, Marica Cassis, Owen Doonan, Warren Eastwood, Hugh Elton, John Haldon, Adam Izdebski, and James Newhard. "Not the End of the World? Post-Classical Decline and Recovery in Rural Anatolia." *Human Ecology* 46, no. 3 (2018): 305-22.

Salway, Bemet. "Travel, Itineraria and Tabellaria." In *Travel and Geography in the Roman Empire*, edited by Colin Adams and Ray Laurence, 22-66: Taylor and Francis e-Library, 2005.

Schneider, Eugenia Equini. "Classical Sites in Anatolia: 1993 Archaeological Survey in Cappadocia." In *Xii. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 429-40. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1995.

———. "Classical Sites in Anatolia: 1994 Archaeological Survey in Cappadocia." 15-34. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1996.

Smyrlis, Kostis. "Social Change in the Countryside of Eleventh-Century Byzantium." In *Social Change in Town and Country in Eleventh-Century Byzantium*, edited by James Howard-Johnston, 62-75. Oxford: Oxford University Press, 2020.

Talbert, Richard J.A. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-by-Map Directory.* Princeton University Press, 2000.

Tekinalp, Macit. "Palace Churches of the Anatolian Seljuks: Tolerance or Necessity?". *Byzantine and Modern Greek Studies* 33, no. 2 (2009): 148-67.

Turchetto, Jacopo, and Giuseppe Salemi. "Hide and Seek. Roads, Lookouts and Directional Visibility Cones in Central Anatolia." *Open Archaeology* 3, no. 1 (2017).

Tütüncü, Filiz. "The Land of Beautiful Horses: Stables in Middle Byzantine Cappadocia." Master's Thesis, Bilkent University, 2008.

Umar, Bilge. *Türkiye'deki Tarihsel Adlar.* İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1993.

Winther-Jacobsen, Kristina, and Latife Summerer. *Landscape Dynamics and Settlement Patterns in Northern Anatolia during the Roman and Byzantine Period*. BiblioScout, 2015.

EKLER

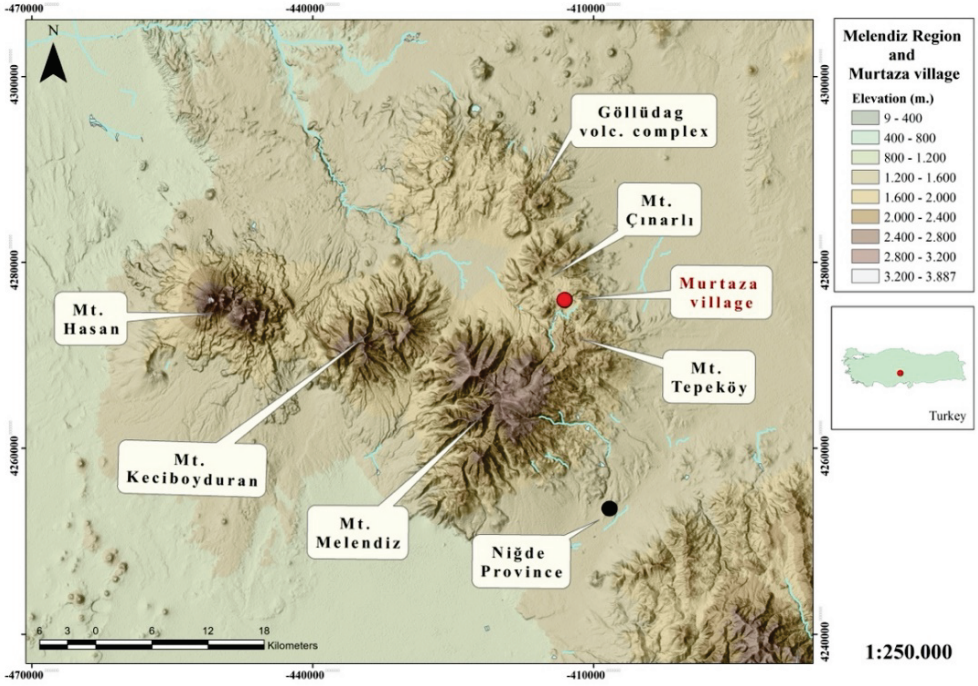

Figure 1. *Geographical location of Murtaza village.*[81]

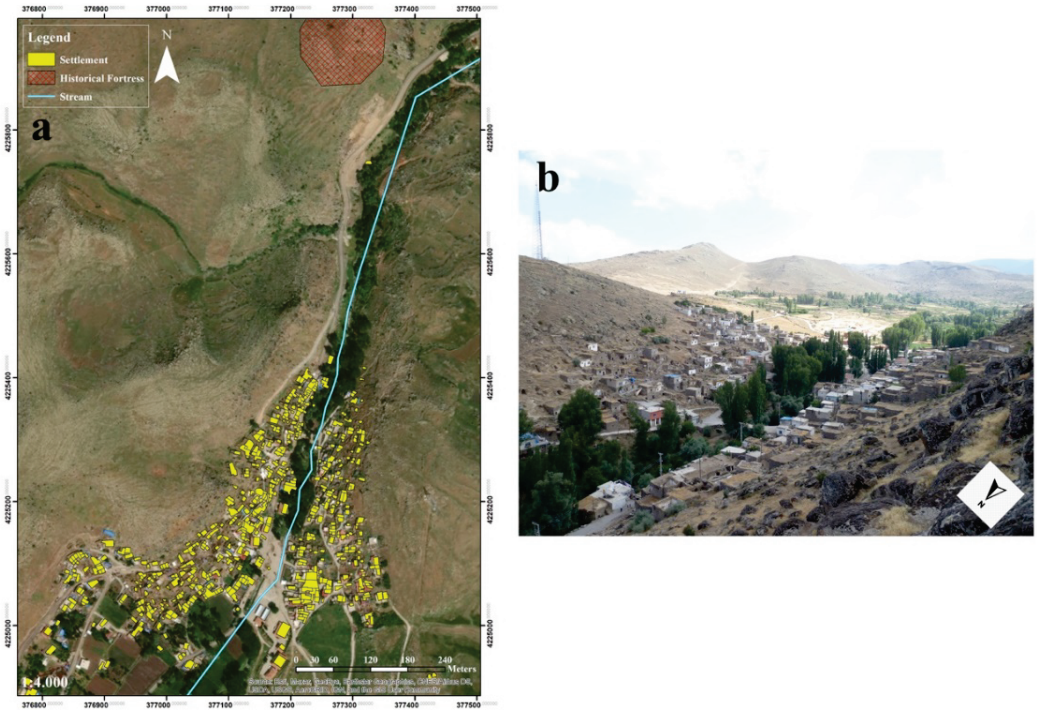

Figure 2. (a-b) *Murtaza village is located in a valley between volcanic mountains.*[82]

[81] Falay, ibid.
[82] Falay, ibid.

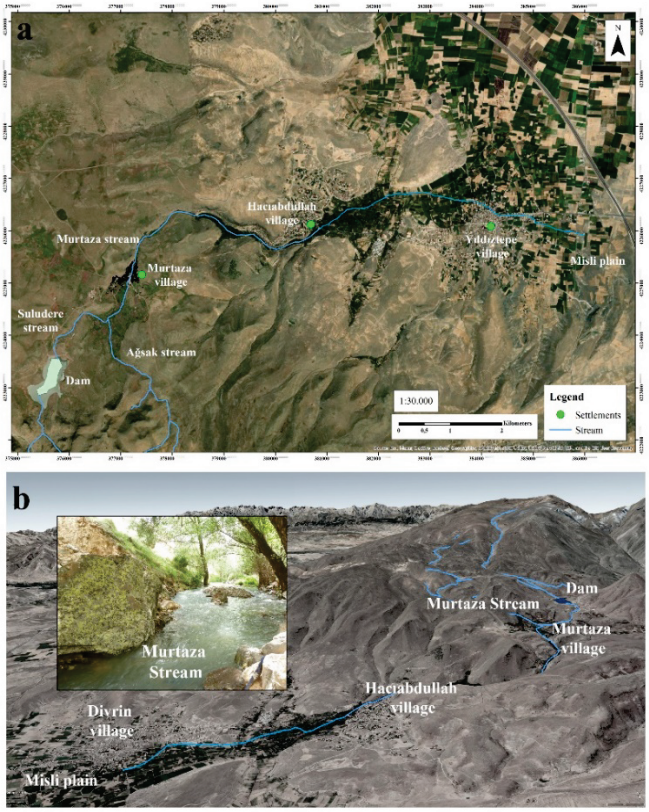

Figure 3. ***(a)*** *Murtaza stream fed by Suludere and Ağsak streams.* ***(b)*** *Murtaza stream flows through Murtaza village, Hacı Abdullah, and Yıldıztepe settlements and ends in Misli plain.*[83]

Figure 4. *Architectural buildings in Murtaza village.*[84]

[83] Falay, ibid.
[84] Falay, ibid.

Figure 5. *Seasonal settlement where animal husbandry activities are carried out in the Melendiz mountains.*[85]

Figure 6. *Byzantine fortress ruins (7th-10th centuries)*[86]

[85] Falay, ibid.
[86] Falay, ibid.

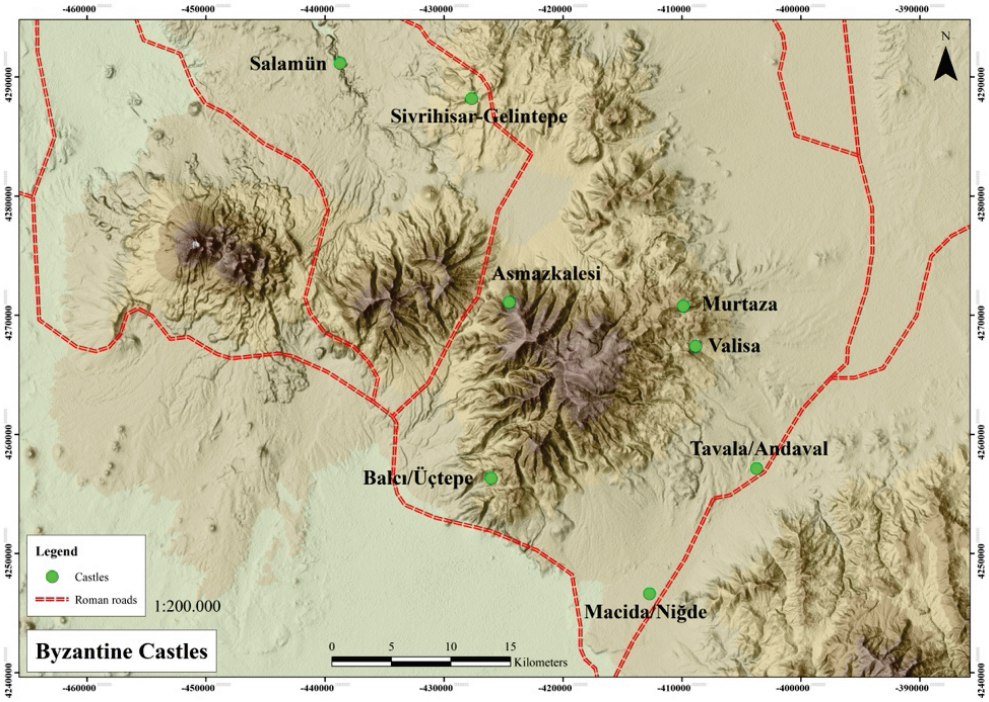

Figure 7. *Byzantine fortress remains discovered in the Melendiz region and dated between the 7th-10th centuries AD.*[87]

Figure 8. *Present-day settlement of Murtaza village; spolia depicting a cross.The spolia depicting a cross is on the lintel of the building shown in the picture on the left.*[88]

[87] Falay, ibid.
[88] Falay, ibid.

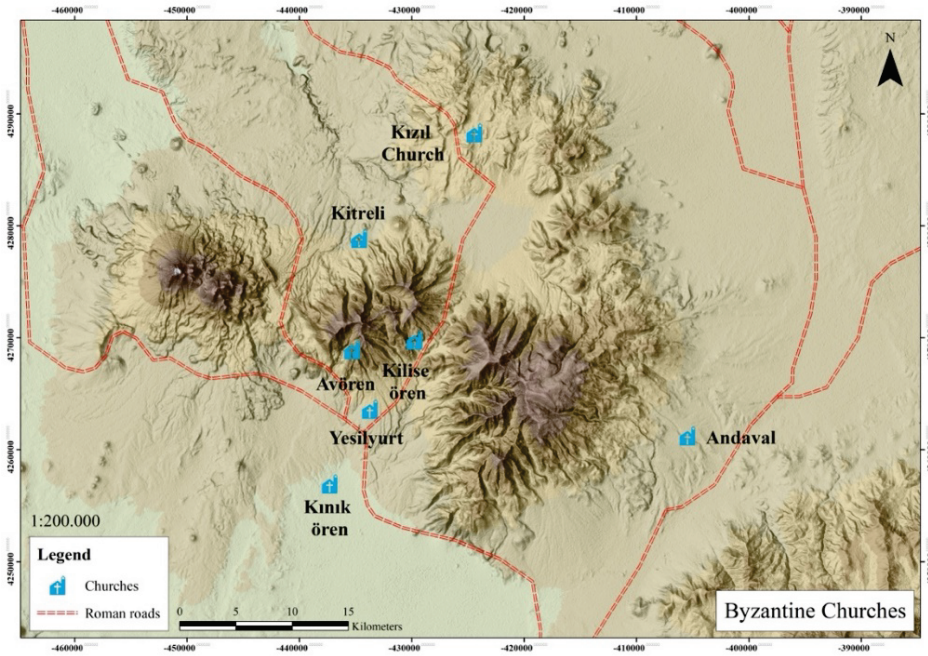

Figure 9. *Byzantine churches in the Melendiz region.* [89]

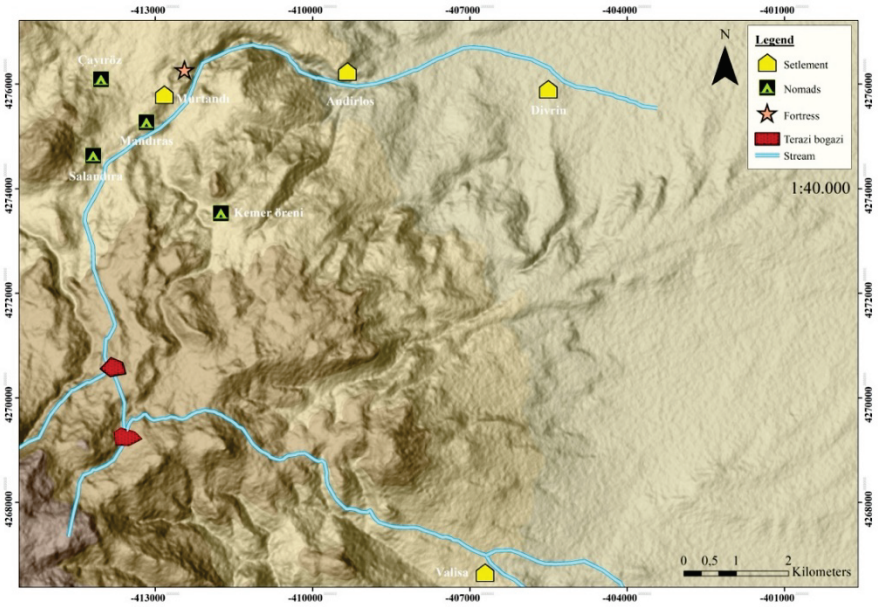

Figure 10. *Murtaza Castle, archaeological remains in the Terazi Boğazı-Gavurarkı region, settlement records from the Ottoman Tahrir Books and the oral history of the village showing the first settlement points (nomads). By visually presenting the relationship between oral history, written sources and archaeological observations, this map aims to trace the continuity and possible traces of settlement from Byzantine to Ottoman times.* [90]

[89] Falay, ibid.
[90] Falay, ibid.

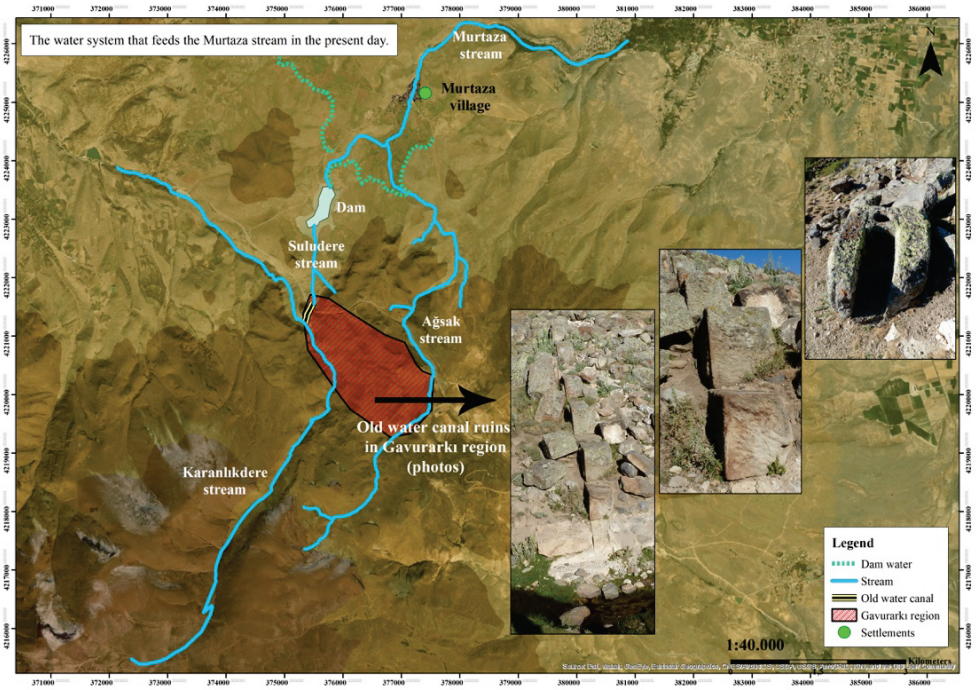

Figure 11. *Remains and locations of water channels in the area known as Gâvur-arkı or Terazi strait.*[91]

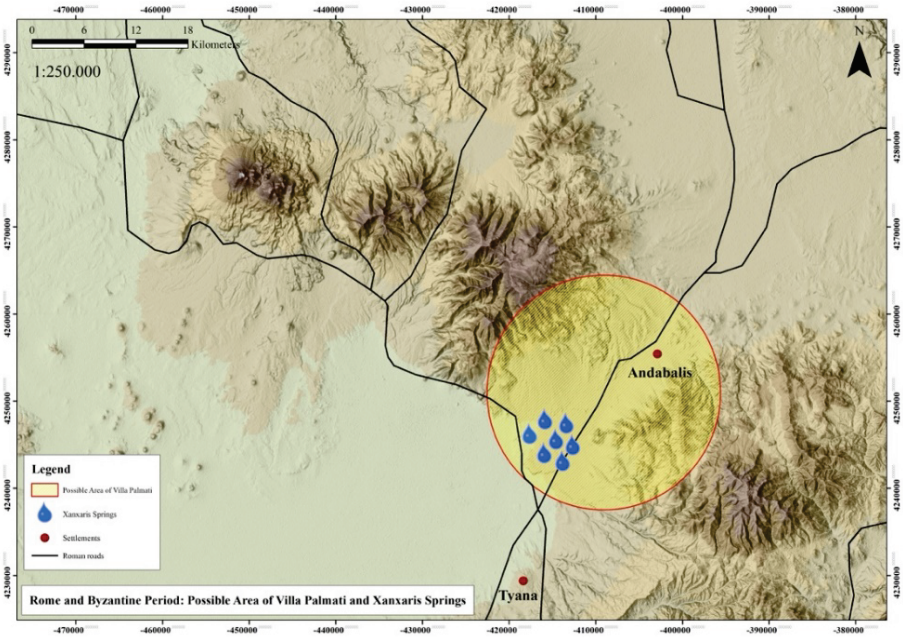

Figure 12. *Possible location of Villa Palmati and Xanxaris springs based on historical data.*[92]

[91] Falay, ibid.
[92] Falay, ibid.

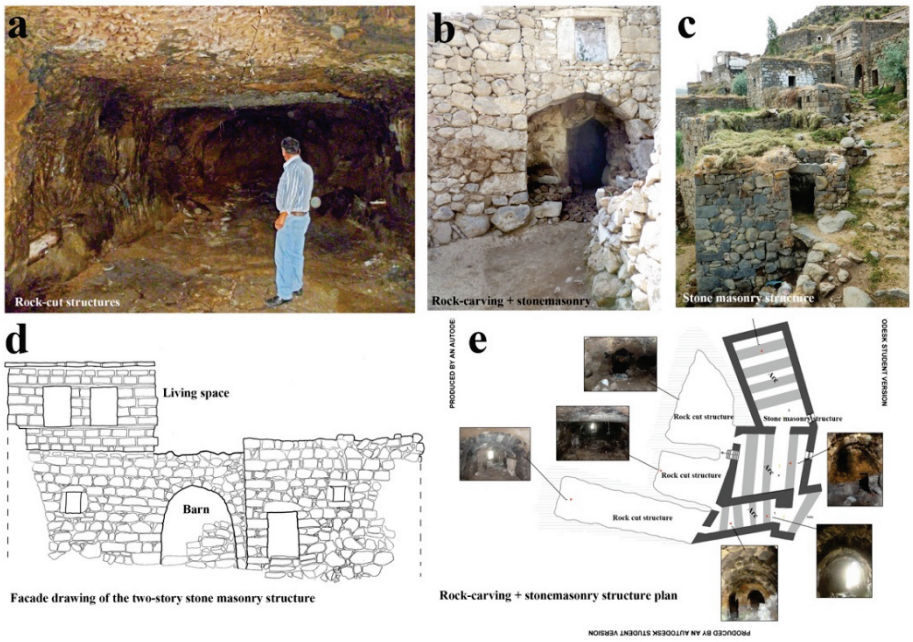

Figure 13. *(a) Rock-carved structures (b) Rock-carved and stone masonry structures (c) Stone masonry structures (d) Frontal view of a stone masonry structure (e) Plan of a rock-carved and stone masonry structure.*[93]

Figure 14. *A ribbed vaulted building typical of the local architecture of the village of Murtaza.*[94]

[93] Falay, ibid.
[94] Falay ibid.

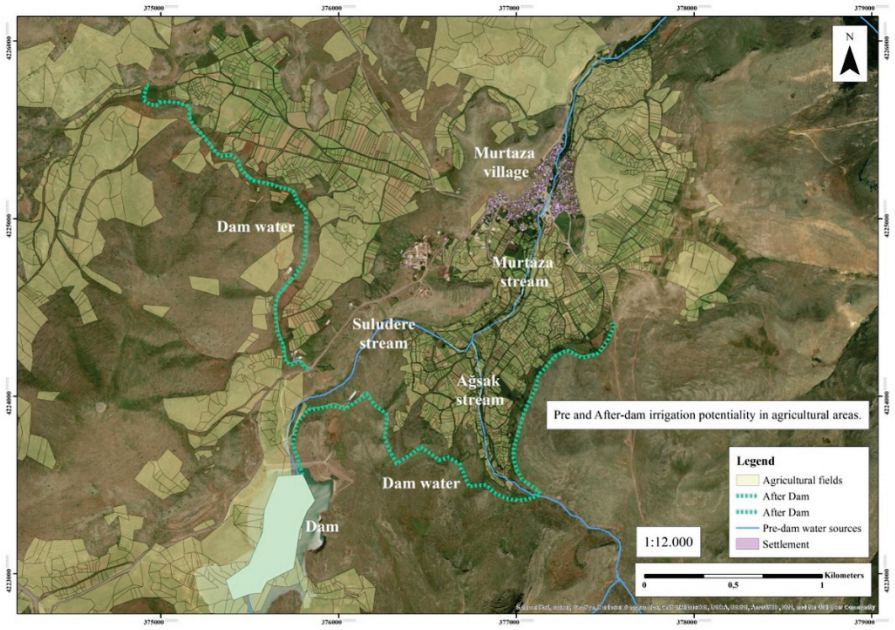

Figure 15. *Agricultural lands and irrigation system in present-day's Murtaza village.*[95]

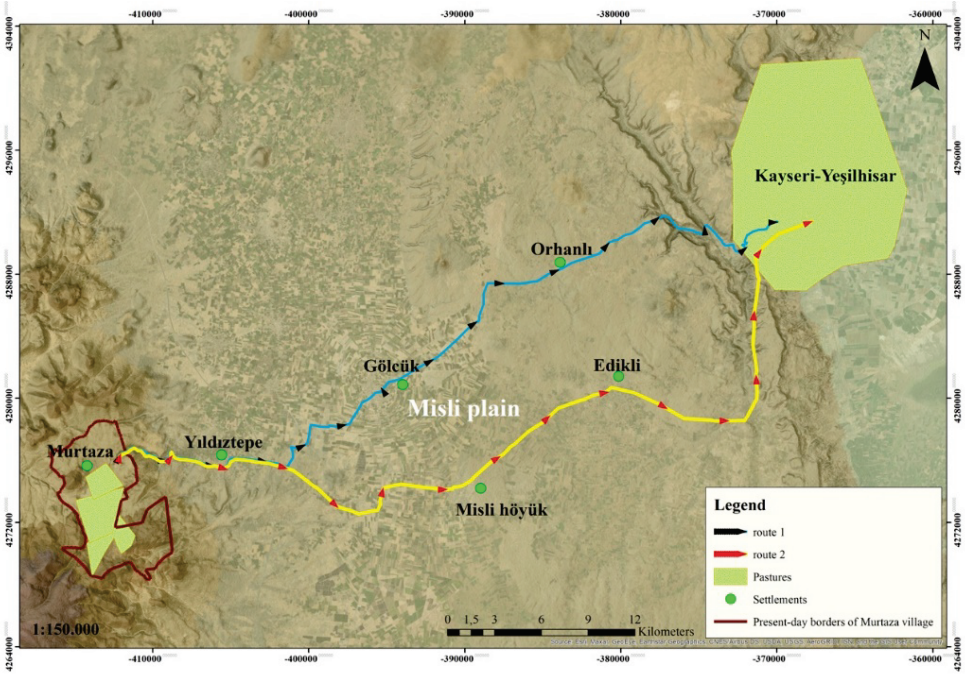

Figure 16. *Seasonal migration route of Murtaza village shepherds.*[96]

[95] Falay, ibid.
[96] Falay, ibid.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 271-286.

Geliş Tarihi–Received Date: 26.12.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 21.03.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BİZANS TARİH YAZIMINDA TÜRK VE İSKANDİNAV-RUS İLİŞKİLERİ

https://doi.org/ 10.53718/gttad.1607939

SELİM KARAGÖZ*

ÖZ

Bu çalışma, Bizans tarih yazımında Türkler ve İskandinavya kökenli olan ve dönem kaynaklarında Ruslar olarak anılan halklar arasındaki ilişkileri incelemektedir. Bizans kaynaklarının, Hunlardan Osmanlılara kadar geniş bir zaman ve mekân yelpazesinde Türk halklarına dair bilgi sunmasıyla Türk tarihçiliği açısından önemi bilinmektedir. Bu kaynaklar, yalnızca Türk topluluklarını değil, aynı zamanda İskandinavya kökenli grupların, Bizans ve diğer Türk halklarıyla olan siyasi, ticari ve askeri ilişkilerini de belgelemektedir. Çalışmada, İskandinavların Bizans ordusundaki paralı asker rolüyle "Vareg Muhafızları" olarak bilinen seçkin birliğin temellerini oluşturduğu ve bu birlikte, Türklerin de bulunduğu konusu da ele alınmaktadır. Ayrıca, İskandinavların Doğu Avrupa'daki faaliyetleri ve özellikle Özi Nehri boyunca şekillenen ticaret ağları analiz edilmiştir. Bu ticaret ağlarının, İskandinavların Türk halklarıyla temasında kritik bir rol oynadığı belirtilirken, Peçeneklerin bu ilişkilerdeki etkisi özellikle vurgulanmaktadır. Ayrıca, Ruslar ve Bizans arasındaki siyasi ve ticari bağların, bu iki toplum arasındaki ilişkileri derinleştirdiği de ele alınmaktadır. Sonuç olarak çalışma, Bizans kaynaklarının Türk ve Rus-İskandinav ilişkilerinin düzeyini anlamada temel bir başvuru niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Özellikle askeri ve ticari bağlamlarda Türk ve İskandinav halkları arasındaki karşılıklı bağlılığa dikkat çeken çalışma Bizans kaynaklarının dikkatle ele alındıklarında, dönemin tarihsel arka planını değerlendirmede önemli bir arka plan sunduğunu vurgulamaktadır. Bu çalışma, bahsi geçen Bizans tarih yazımına ait metinleri karşılaştırmalı bir perspektiften değerlendirmeyi ve özellikle Türklerle Rus-İskandinav unsurlar arasındaki ilişkileri, Bizans literatüründeki yansımaları üzerinden ele almayı hedeflemektedir. Böylelikle, IX.-XI. yüzyıllarda Doğu Avrupa (özellikle Karadeniz'in kuzeyi) coğrafyasındaki etkileşim ağlarının ne denli çok boyutlu olduğunu gözler önüne sermek amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Peçenekler, İskandinavlar, Ruslar, Bizans

TURKISH AND SCANDINAVIAN-RUS' RELATIONS IN BYZANTINE HISTORIOGRAPHY: A COMPARATIVE SOURCE ANALYSIS

ABSTRACT

This study examines the interactions between the Turks and the Scandinavian-origin peoples, referred to as the Rus' in contemporary sources, within Byzantine historiography. Byzantine sources are of great significance for Turkish historiography as they provide extensive information on Turkish peoples across a broad temporal and geographical spectrum, from the Huns to the Ottomans. These sources not only document Turkish communities but also record the political, commercial, and military interactions of Scandinavian groups with both Byzantium and various Turkish peoples. The study explores the role of Scandinavians as mercenaries in the Byzantine army, forming the elite unit known as the Varangian Guard, in which Turkish warriors were also present. Additionally, it analyzes the activities of Scandinavians in Eastern Europe, particularly along the Dnieper River, where trade networks played a crucial role in their engagement with the Turks. The influence of the Pechenegs in shaping these interactions is particularly emphasized. Furthermore, the study examines the political and commercial ties between the Rus' and Byzantium, which significantly deepened their relationship. Ultimately, this research highlights Byzantine sources as essential references for understanding the extent of Turkish and Rus-Scandinavian relations. By focusing on military and commercial contexts, the study underscores the reciprocal dependencies between

* Araş. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, E-Posta: skaragoz24@gmail.com , **ORCID ID:** 0000-0001-7044-4027.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Turkish and Scandinavian peoples. It also demonstrates that, when critically examined, Byzantine sources provide an essential framework for evaluating the historical background of the period. This study adopts a comparative perspective on Byzantine historiographical texts, aiming to analyze the reflections of Turkish and Rus-Scandinavian relations within Byzantine literature. By doing so, it seeks to reveal the complex and multifaceted nature of interaction networks in Eastern Europe, particularly in the northern Black Sea region, between the 9th and 11th centuries.

Keywords: Pechenegs, Scandinavians, Rus', Byzantine Empire.

GİRİŞ

Bizans kaynaklarının Türk tarihinin en önemli kaynak gruplarından biri olduğu günümüzde genel kabul görmektedir. Türkistan'dan batıya doğru ilerleyen halkları detaylı biçimde kaydeden ender metinler arasında yer alan Bizans kronikleri, XVIII. yüzyıldan itibaren Batılı araştırmacıların dikkatini çekmeye başlamıştır. Örneğin 1770'lerde Ioanne Gotthilf, söz konusu metinlerden derlediği Türklerle ilgili bilgileri beş cilt hâlinde yayımlamış[1]; ilerleyen dönemde Macar araştırmacı Gyula Moravcsik, *Byzantino-Turcica* adlı çalışmasında Bizans kaynaklarının Türk tarihine dair sunduğu kıymetli verileri derlemiştir.[2]

Bizans tarihçileri, Hunlar, Sabirler, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, İdil Bulgarları, Kuman-Kıpçaklar, Oğuzlar, Selçuklular ve Osmanlılar gibi pek çok Türk halkına dair bilgiler sunmuşlardır. Bizans kaynakları, yalnızca Türk topluluklarını değil, İskandinavya'dan yola çıkıp (bugünkü Baltık sahilleri, Rusya, Belarus ve Ukrayna üzerinden) nehir rotalarıyla Karadeniz'e inen İskandinav unsurlarını da birçok şekilde ele alır. Bu gruplar, Bizans kaynaklarında çoğunlukla "Varegler" veya "Ruslar" olarak geçmekle birlikte, İmparatorluğun klasik terminolojisi uyarınca "İskit" adıyla da anılmıştır. Aynı İskandinav toplulukların Peçenekler, Hazarlar ve İdil Bulgarları gibi Türk halklarıyla kurdukları siyasî, askerî ve ticarî ilişkiler de yine bu Bizans metinlerinde kayıt altına alınmıştır. Dolayısıyla, söz konusu kaynaklar hem Türk hem de İskandinav-Rus (Vareg)[3] tarihini birbirine bağlı ve etkileşimli bir çerçevede incelemek isteyen araştırmacılar için temel bir başvuru niteliğindedir. Nitekim bu metinlerde, Karadeniz'in kuzeyindeki İskandinav kökenli toplulukların faaliyetlerine ilişkin bilgilerin yanı sıra, Bizans ordusunda paralı asker olarak hizmet veren Vareg Muhafızları hakkında da önemli bilgiler yer alır. Bu muhafız birlikleri içinde, İskandinav unsurlar ile Türk asıllı askerlerin aynı safta görev yaptığının bilinmesi de yine Bizans kaynakları sayesinde mümkün olmuştur.

1. İskandinavya'dan Bizans'a Kuzey Ticaret Yolu ve Türkler

Rus vakayinamesinde İskandinavların Slavların çağrısıyla gelip Slavları yönettikleri hususundaki malumata XII. yüzyıl kaynağı *Geçmiş Yılların Hikâyesi*'nde (*повесть временных лет - Povest Vremennıh Let)*[4] rastlıyoruz. Bu kronikten öğrendiğimiz kadarıyla Slav kabileleri arasında hukuk yoktu. Hepsi birbirine üstünlük sağlama peşindeydi. Sonra kroniğin aktardığına göre; "dediler ki, bizi kanuna göre yönetecek ve adaletli bir şekilde yönetecek bir idareci bulalım."[5] Bu amaçla denizaşırı ülkelere gittiler ve kendilerine Rus diyen İsveçlilere, "bizim topraklarımız geniş, zengin ama düzen yok. Gelin ve bize hükmedin." dediler. Bunun üzerine kroniğin anlatısına göre, Rurik[6] ile iki kardeşi Sineus ve Truvor Slavların yoğun olarak yaşadığı yere beraber gitme kararı aldılar.

---

[1] Johann Gotthelf von Stritter, *Memoriae Populorum, Olim, Ad Danubium, Pontium Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium, Et Inde Magis Ad Septemtriones Incolentium* (Impensis Academiae Scientiarum, 1771-1779).

[2] Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica I: Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker* (Leiden, 1983).

[3] Vareg, Rus veya Norman gibi isimlendirmeler, IX-XI. yüzyıllarda İskandinavya menşeli topluluklar için kaynaklarda muhtelif vesilelerle kullanıldığı için, bu çalışmada da söz konusu terimlere aynen yer verilecektir. Viking tabirinden kaçınmamızın gerekçesi, doğuya gelen İskandinavların bu sıfatla müsemma olmaması ve bu kavramın bilhassa yağma ve talan faaliyetlerinde bulunan ve bu faaliyetleri daha çok Batı ve Güney Avrupa'da ve İngiltere'de gerçekleştirmiş olan İskandinav gruplarına karşılık gelmesidir. Hâlbuki doğuya yönelen İskandinavlar, kıta Avrupası'na ve İngiltere'ye seyredenlerin aksine, daha ziyade ticaret ya da paralı asker eksenli faaliyetlerle bilinmişlerdir. Norman-antinorman tartışmalarına ve Rus Devleti'nin kökenine dair tartışmalara bu çalışmada girilmeyecektir. Doğuya gelen İskandinavların adlandırılmaları ve özellikle Ruslar olarak anılan grubun İlk Rus Devlet'nin kuruluşundaki etkileri ve konu hakkındaki tartışmalar için bkz. Selim Karagöz, *IX.-XI. Yüzyıllarda Türk-İskandinav Halkları İlişkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2023), s. 21–55.; Ayrıca bkz. Jeyran Mammadova, "Rusların Köken Problemi ve Norman Teorisi", *ATDD* 2 (2023), s. 117–123; Wladyslaw Duczko, *Viking Rus*, *Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe* (Leiden, Boston: Brill, 2004), s. 20–24; O. L. Gubarev, ""Neonormanizm" ili Neoantinormanizm?", *Stratum Plus* 5 (2015), s. 351–354; Zakharii – Roman, *The Historiography of Normanist and Anti-Normanist Theories in the Origin of Rus'* (Oslo: The University of Oslo, Centre for Viking and Medieval Studies, The Faculty of Arts, Yüksek Lisans Tezi, 2002), s. 6–9; L. S. Kleyn vd., "Normanskiye Drevnosti Kiyevskoy Rusi Na Sovremennom Etape Arheologiçeskogo İzuçeniye", *Istoriçeskiye Svyazi Skandinavii i Rossii IX - XX vv.*, ed. N. E. Nosov – İ. P. Şaskolskiy (Leningrad: Nauka, 1970), s. 226–252; Vilhelm Thomsen, *Rus Devleti'nin Kökenleri*, *Eski Rusya ve İskandinavya Arasındaki İlişkiler*, çev. Emine Dikmen (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021); Ahmet Ulusan, *"Geçmiş Yılların Hikâyesi" (Povest Vremennıh Let) Adlı Kroniğin Tahlili ve Tenkitli Tercümesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 1–10; Lev S. Kleyn, *Spor o Varyagah*, *İstoriya Protivostoyaniye i Argumentı Storon* (Sankt Peterburg: Yevraziya, 2009), s. 16–37; G. S. Lebedev – V. A. Nazarenko, "The Connections Between Russians and Scandinavians in the 9th—11th Centuries", *Norwegian Archaeological Review* 6/1 (1973), s. 5–8.

[4] Çalışmada bundan sonra eserin kısaltılmış hali olan PVL kullanılacaktır.

[5] A. G. Kuzmin, *Povest Vremennıh Let*. thk. Kuzmin (Moskva: İnstitut Russkoy Tsivilatsii, 2014), s. 67–68.

[6] Rurik Hanedanlığı'nın kurucusu ve ilk Novgorod Knezidir.

Rurik *Novgorod*'a (Veliki Novgorod) yerleşirken kardeşleri Truvor *İzborsk*'a, Sineus ise *Beloozero*'ya yerleşti.[7] Böylece Rurik'in Novgorod'a yerleşmesiyle bölge kontrol altına alınmış ve Novgorod'da Rurik Hanedanlığı tesis edilmiştir. Nitekim Rurik Hanedanlığı, XVII. yüzyıla kadar bölgedeki Slav kabilelerini yönetmiştir. İskandinavya'dan gelen Rurik hanedanının XVII. yüzyıla kadar bölgedeki Slav kabilelerini (Çudlar, Kriviçler, Vesler, Vyatiçler, Radimiçler) yönettiği bilinmektedir. 860'larda Novgorod merkezli ortaya çıkan bu hanedandan kısa süre sonra yine İskandinavya kökenli olan ve Rurik tarafından gönderilen Askold ve Dir kardeşlerin[8] Kiev'de Polyanları[9] yenerek Kiev Rus Knezliği'ni kurduğu anlaşılmaktadır.[10]

Kiev Rus Knezliği ve Bizans arasında kurulan siyasi, ticari ve kültürel ilişkilerin yanında bu kuzeyliler, Konstantinopolis'e saldırılar da düzenlemişlerdir. Hatta 860 yılındaki saldırı bu devletin henüz teşekkül aşamasında gerçekleşmiştir. İskandinav Ruslarının Konstantinopolis'e (İskandinav kaynaklarında Miklagard)[11] saldırılarında şehri ele geçirme gayesinde olmadıkları varsayılabilir. Muhtemelen Bizans'a baskı kurup anlaşma yapmaya zorlayarak Konstantinopolis pazarına dâhil olup çeşitli ticari çıkarlar sağlamak amaçlanıyordu. Nitekim bu baskı sonucunda İskandinav Rusların bu imtiyazları elde ettiklerini de görüyoruz.

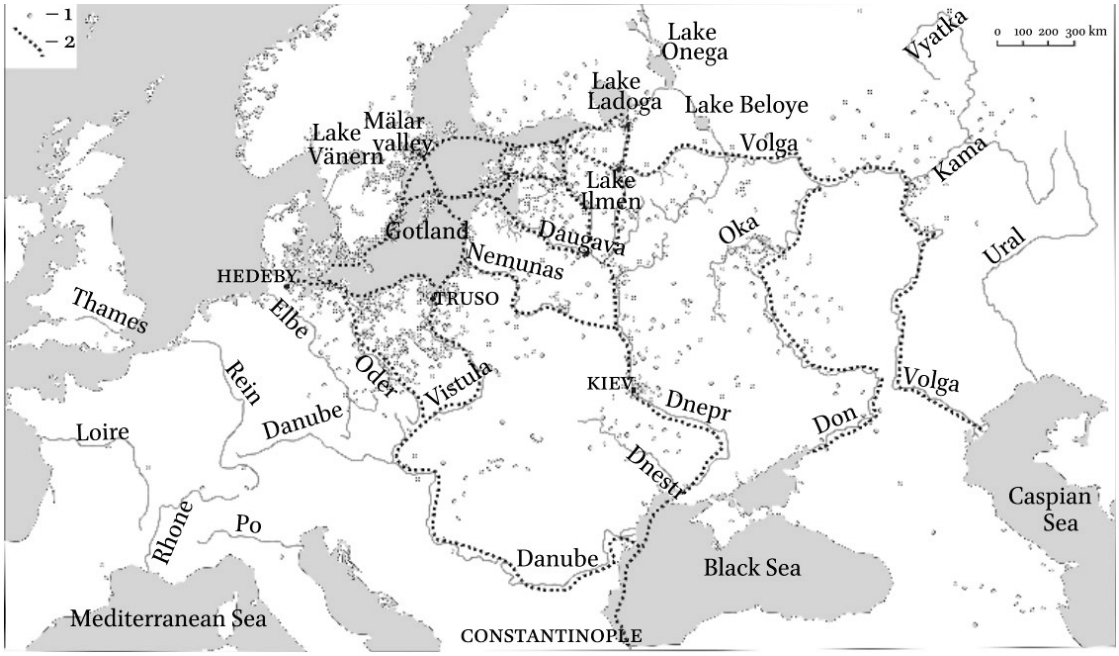

Şekil 1 Karadeniz'in kuzeyinde İskandinavya'yı Karadeniz ve Hazar Denizi'ne bağlayan nehir yolları.[12]

İskandinav Ruslar, her ne kadar IX. ve X. yüzyıllarda ticari ve askeri anlamda oldukça önemli bir ivme kazanmış olsa da aslında Geç Antik Çağ'dan itibaren Baltık sahası ve ötesi, yani günümüz Ukrayna ve Avrupa Rusyası (Rusya'nın batı sınırlarından Urallara kadar olan bölge) sahası ile irtibat halindeydiler.[13] Viking Çağı olarak adlandırılan IX.-XI. yüzyıllarda, doğuda Rus ya da Varegler olarak bilinen İskandinav tüccarları, Baltık Denizi'nden başlayarak İdil Nehri üzerinden Hazar Denizi'ne ve Bağdat'a, Daugava ve Vistula nehirlerinden

[7] Rurik, Sineus ve Truvor, PVL'den anlaşıldığına göre İsveç'ten gelen Viking beyleriydiler. bkz. Ulusan, *"Geçmiş Yılların Hikâyesi" (Povest Vremennıh Let) Adlı Kroniğin Tahlili ve Tenkitli Tercümesi*, s. 144–145.

[8] Askold ve Dir, PVL'de adları geçen ve Kiev'in bilinen ilk İskandinav yöneticileridir. Kiev'in Vareg-Rus kontrolüne geçmesinde önemli etkileri olmuştur. Askold ve Dir'in Rurik ile olan ilişkileri tartışmalıdır ve kesin bir bağlantı bulunmamaktadır. PVL'ye göre Knez soyundan değillerdi. Oleg, Askold ve Dir'i öldürerek Kiev üzerindeki hâkimiyeti ele geçirmiştir. Bk. Ulusan, *"Geçmiş Yılların Hikâyesi" (Povest Vremennıh Let) Adlı Kroniğin Tahlili ve Tenkitli Tercümesi*, s. 148–151.

[9] Bir Doğu Slav Kabilesi. Bugünkü Polonyalılar ile karıştırılmamalıdır. PVL'ye göre Askold ve Dir, Kiev'i Polyanların elinden almıştır. Bk. Ulusan, *"Geçmiş Yılların Hikâyesi" (Povest Vremennıh Let) Adlı Kroniğin Tahlili ve Tenkitli Tercümesi*, s. 147.

[10] Ulusan, *"Geçmiş Yılların Hikâyesi" (Povest Vremennıh Let) Adlı Kroniğin Tahlili ve Tenkitli Tercümesi*, s. 148.

[11] Ivelin Ivanov, "Travelling to Grikkland and Mikligarðr: The Byzantine Empire and the Byzantines in Two Scandinavian Sagas", *VTU Review: Studies in the Humanities and Social Sciences* 4/1 (2020), s. 70–71.

[12] Marika Mägi, *In Austrvegr*, *The Role of the Eastern Baltic in Viking Age Communication Across the Baltic Sea* (Leiden: Brill, 2018), s. 97.

[13] Konu ile ilgili bkz. Heiki Valk, "Vikingler ve Doğu Baltık", *Viking Dünyası*, ed. Stefan Brink – Neil Price (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015), 613–618; Fedir Androshchuk, "Vikingler Doğuda", *Viking Dünyası*, ed. Stefan Brink – Neil Price (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015), s. 653–655.

anakaranın içlerine, Özi Nehri'nden ise Karadeniz ve Bizans topraklarına kadar uzanan ticaret yollarını kullanmışlardır.

X. yüzyılın başlarından itibaren yaşanan ticaret yollarındaki değişim, İskandinavların Karadeniz'in kuzeyinden Baltık Sahasına kadar olan bölgeler ile olan irtibatını daha da derinleştirmiştir. İskandinavya'daki kazılarda İslam dünyasına ait binlerce sikke bulunmuş, yine kazılarda Karadeniz'in kuzeyindeki Türk halklarından gelen çeşitli nesneler görülmeye başlanmıştır. Bu ticari temaslar sayesinde İskandinav halkları ile Türkler arasında bilgi aktarımı da sağlanmıştır. İskandinavlar, bozkır halklarının özellikle başta silah teknolojisi olmak üzere çeşitli becerilerini öğrenmiş; İdil Bulgar tarzı giyim kuşamları İskandinavya'da moda haline gelmiştir.[14] İskandinavlar, Hazar'ın ötesine geçip günümüz Özbekistan topraklarına, (Harezm'e), hatta İbn Hurdazbih'e[15] göre muhtemelen Çin'e kadar ulaşmışlardır.[16] Harezm'e kadar gittiklerini ise daha kesin bir bilgiyle biliyoruz. Çünkü Harezm'e yapılan yolculuklardan bahseden bir run taşı[17] İskandinavya'da bulunmuştur.[18] Hazarlar, İdil Bulgarları ve Abbasi Halifeliği (750-1258) ile ticaret yapan İskandinavların, bölgenin büyük güçlerinden biri olan Bizans ile karşılaşmaları da muhakkak kaçınılmazdı. İskandinavlar, Bizans'a *Grikkland* (Grek Yurdu), Konstantinopolis'e *Mikligarðr* (Büyük Şehir), Bizans imparatoruna ise *Grikkjakonungr* (Grek Kralı) derlerdi.[19] İskandinavlar, bilinenin aksine sadece batıya ve Avrupa'ya değil, doğuya doğru da önemli yolculuklar ve keşifler yapmışlardır. Baltık sahasında, günümüz Avrupa Rusyası'nın neredeyse tamamında, Belarus ve Ukrayna topraklarında, Karadeniz havzasında, Bizans topraklarında, Kafkasya'da ve hatta Türkistan içlerini kapsayan *austrvegr*[20] "Doğu Yolu" üzerinde etkili olmuşlardır.

Şekil 2 Vs 1 numaralı run taşı. Transkripsiyonu: + ᛦᚢᚦᛚᛁᚠ + ᛋᛚᛅᚴᚢ : ᛋᛏᛁᚱ : ᚠᚢᚱ : ᛋᛅᚢᚾ : ᚦᛅᛋᛁ : ᚢᛁᚱᛏᛁ ᛋᛏᛁᚱᚢᚠ : ᛋᚢᚾ : ᛋᛁᚾ : ᚼᛏᛅᚱ : ᚠᚢᛋᛏᚱ • ᛁ • ᚴᛅᚱᚢᛋᚴᚼ (Gudleif, bu taşı, oğlu Slagvi'nin anısına dikti. Onun yaşamı Harezm'de sona erdi).[21]

[14] Yevgeniy P. Kazakov, "Ninth and Tenth-Century Volga Bulgar Trade", *Muslims on the Volga in the Viking Age In the Footsteps of Ibn Fadlan*, ed. Jonathan Shepard – Luke Treadwell (London, New York, Dublin: Bloomsbury Publishing, 2023), s. 300–315.
[15] İbn Hurdazbih hakkında bkz. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019), s. 13–15.
[16] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 143–144; Ayrıca bkz. J. E. Montgomery, "Arapça Kaynaklarda Vikingler", *Viking Dünyası*, ed. Stefan Brink – Neil Price (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2015), s. 695–696.
[17] Run taşları hakkında genel bilgi ve Doğu Avrupa'da bulunan run taşları için bkz. Elena A. Melnikova, *Skandinavskie Runiçeskie Nadpisi, Novıe Nahodki i İnterpretatsii. Tekstı, Perevod, Kommentarii* (Moskva: Vostoçnaya Literatura, 2001).
[18] https://www.uu.se/en/centre/centre-for-the-world-in-the-viking-age-wiva/themes-and-study-areas/central-asia *Central Asia - Uppsala University* (Erişim 19 Aralık 2024). Ayrıca bkz. Sven B. F. Jansson, *Västmanlands Runinskrifter* (Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1964), s. 7–9.
[19] Ivanov, "*Travelling to Grikkland and Mikligarðr: The Byzantine Empire and the Byzantines in Two Scandinavian Sagas*", s. 70–71.
[20] Mägi, *In Austrvegr*, s. 97–101.
[21] Karusm (Harezm) yazan kısım halka içeridindedir. Bkz. https://www.christerhamp.se/runor/gamla/vs/vs1.html *Vs 1 - Västmanland: Stora Rytterns kyrkoruin* (Erişim 23 Aralık 2024).

İlk İskandinav-Bizans temasının ne zaman gerçekleştiği kesin olarak bilinmiyor ancak bu temasın Türkler vasıtasıyla gerçekleşmiş olması çok güçlü bir ihtimaldir. Çünkü İskandinavlar, Bizans ile temas kurabilmek için Peçenekler ve Hazarlar gibi Türklerin yaşadığı topraklardan geçmek zorundaydılar. Diğer taraftan İslam kaynakları, Hazar topraklarında önemli sayıda Ortodoks Hristiyanın yaşadığını, Hazar başkentinde (İtil) yedi hakimin bulunduğunu, bunlardan ikisinin Hristiyan nüfusun hukuk ve mahkeme işleri için, ikisinin de pagan İskandinav Rusların hukuki meseleleri için kullanıldığını yazmaktadırlar.[22] Dolayısıyla bölgede önemli bir ticaret merkezi olan Hazarların başkenti İtil şehrinde Bizanslıların ve İskandinavların birlikte yaşadıklarını söylemek mümkündür.

Rusların 839 yılında Bizans İmparatoru Theophilos'un (Hüküm süresi 829-843) elçilik heyetiyle birlikte Frank İmparatoru I. Louis'in (Hüküm süresi 813-840) Ingelheim'deki sarayına gönderilmeleri,[23] onların Hazar Kağanlığı'yla bağlantılı ilişkilerine ışık tutar. Kaynaklarda İskandinav liderlerinin "kağan" (*Chacanus*) unvanını kullanması,[24] onların özellikle Hazarlar aracılığıyla bozkır geleneğinden etkilendiklerini gösterir. Bu dönemde Hazarlar, Doğu Avrupa'yı kontrol altında tuttuklarından, kuzeyden Karadeniz'e, oradan Konstantinopolis'e uzanan güzergâhı kullanmak zorunda kalan İskandinav Rusların Hazar siyasi ve kültürel yapısıyla etkileşim içine girmesi kaçınılmazdı.[25]

Frank İmparatoru I. Louis (Dindar Louis), Bizans İmparatoru Theophilos'un önerisiyle bu İskandinavların kendi topraklarından güvenle geçiş yapabileceklerini söylese de kısa sürede Rus diye anılan bu kişilerin aslında o sıralarda Frank topraklarını yağmalayan İsveçliler (*comperit eos gentis esse Sueonum*)[26] olduğunu anladı. Yine de diplomatik bir amaç güdüp gütmedikleri net olarak bilinmese bile, İskandinavların Bizans'la doğrudan bağlantısını en erken 839 tarihli Frank İmparatorluğu'nun tarihini anlatan ve bir dizi yıllık olan Annales Bertiniani'de kayıtlı bulmamız,[27] bu dönemde kuzey ile güney arasında yoğun ticaret, diplomasi ve askeri hareketliliğin yaşandığını kanıtlar. Doğal olarak Hazarların "kağan" unvanını kullanmaları ve bu unvanın İsveçli İskandinavlar tarafından benimsenmesi, İskandinav Ruslar ile Hazar Türkleri arasındaki yakın ilişkilerin siyasi ve kültürel boyutunu ortaya koymaktadır.[28] PVL'de İskandinavların Bizans ile ilk kez 852 yılında temas kurduğu kaydedilmektedir.[29] 860 yılında Rusların Konstantinopolis çevresindeki bölgelere ciddi zarar vererek önemli miktarda ganimetle geri döndükleri saldırı, dönemin kaynağı Photios'ta ayrıntılı bir şekilde yer bulur. Slavların[30] Hristiyanlaştırılmasında büyük rol oynayan,[31] Hazarların bir kısmının Hristiyanlaşmasını sağlayan Photios (D. Yk. 810-820, Ö. Yk. 893), Rusların 860'taki Konstantinopolis saldırısına bizzat şahit olmuştur.[32] Amasralı Georgios'un Ruslar hakkında aktardıklarını göz önünde bulundurursak; Photios'un eserini, İskandinav Ruslardan bahseden ilk güvenilir Bizans kaynağı olarak ifade edebiliriz.[33] Nitekim Photios'un Rusların Konstantinopolis saldırılarından bahseden III. vaazı ve Rusların Konstantinopolis'i terk edişlerinden söz ettiği IV. vaazı konumuz açısından önem arz etmektedir. İlişkiler açısından bu iki vaazı ve Rusların Konstantinopolis'e saldırı hadisesini birlikte ele almak gerekmektedir.[34] Photios, 860 baskını hakkında şunları aktarmıştır:

> "Ardından, Roma topraklarını harap eden Ruslar (bunlar, dizginsiz ve acımasız bir İskit kabilesidir) baskınında, *Pontus Euxinus*'i (Εὔξεινος Πόντος - Dingin Deniz-Karadeniz) ateşe verdi ve şehri kordon altına aldılar (Mikhael,[35] o sırada İsmaililerle savaştaydı). Daha sonra kilisenin başındaki Photios, Tanrı'ya dua etti ve Tanrı'nın gazabını tatmış olarak evlerine döndüler (Ruslar). Kısa süre sonra imparatorun şehrine onlardan bir elçi geldi ve Tanrı'nın vaftizinden pay alma talebinde bulundular."[36]

[22] Mesudî, *Murûc ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. A. Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), s. 71.
[23] Ne amaçla ve tam olarak hangi güzergâhtan Konstantinopolis'e geldikleri kesin olarak bilinmiyor.
[24] Mihail Borisoviç Sverdlov, *Latinoyazıçnıye İstoçniki po İstorii Drevey Rusi IX-XIII v.*, *Pravda Russkaya İstoriya Teksta* (Sankt Peterburg: Olega Abışko, 2017), s. 12.
[25] Muhtemelen Macarlar ya da Peçeneklerden dolayı geri dönüş yolunu tehlikeli gördüklerinden Bizans elçilik heyetiyle farklı ve daha güvenli yoldan geri dönmek istemişlerdir. Çünkü De Administrando Imperio'dan (Gr. Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν αὐτοῦ Ῥωμανὸν. Eser genelde De Administrando Imperio olarak bilinir. Bu çalışmada eserin kısaltılmış hali DAI kullanılacaktır). Bu rotanın Peçeneklerden dolayı tehlikeli görüldüğünü biliyoruz.
[26] Georg Waitz, *Annales Bertiniani* (Hannover: İmpensis Bibliopolii Hahniani, 1883), 20 Janet L. Nelson, *The Annals of St-Bertin*, çev. Janet L. Nelson (Manchester: Manchester University Press, 1991), s. 44.
[27] Nelson, *The Annals of St-Bertin*, s. 44.
[28] Konu hakkındaki farklı görüşler için bkz. Fedir Androshchuk, *Vikings in the East*, *Essays on Contacts Along the Road to Byzantium (800-1100)* (Uppsala: Uppsala Universitet, 2013), s. 46.
[29] Ulusan, *"Geçmiş Yılların Hikâyesi" (Povest Vremennıh Let) Adlı Kroniğin Tahlili ve Tenkitli Tercümesi*, s. 142.
[30] Özellikle Bulgarların ve onların etkisiyle Sırpların ve Makedonların. Bkz. A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs Into Christendom*, *An Introduction to the Medieval History of the Slavs* (London: Cambridge U.P, 1970), s. 11.
[31] Vlasto, *The Entry of the Slavs Into Christendom*, s. 35.
[32] Elena A. Melnikova – V. Ya. Petruhin (ed.), *Drevnaya Rus v Srednevekovom Mire* (Moskova: Ladomir, 2014), s. 847.
[33] M. V. Bibikov vd. (ed.), *Drevnyaya Rus v Svete Zarubejnıh İstoçnikov* (Moskova: Rossiyskaya Akademiya Nauk, 2010), s. 131.
[34] Photius, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, çev. Cyril Mango (Cambridge, Massachusetts: Dumbarton Oaks, 1958), s. 74.
[35] İmparator III. Mikhael.
[36] Ya. N. Lübarsky vd. (ed.), *Prodoljatel' Feofana* (Sankt Petersburg: Aleteiya, 2009), s. 129.

Şekil 3 Photios'un Meryem Ana'nın tuniğini denize batırarak denizi kabartıp Rusların gemilerini batırdığı sahnenin Radzivil Kroniğindeki canlandırması (https://runivers.ru/doc/rusland/letopisi/?SECTION_ID=19639&ELEMENT_ID=586832 20.12.2024)

2. Kaynakların Nitelikleri

Bizans, İslam, Latin kaynakları, PVL, İskandinav Sagaları ve arkeolojik veriler karşılaştırmalı olarak ele alındığında; Rusların kökeni ve Rusların bölgedeki Türkler ile olan ilişkileri gibi konularda birçok noktayı netleştirmemize yardımcı olmaktadır. Her ne kadar Bizans kaynakları son derece önemli olsa da eleştirel yöntemle ele alındıklarında çeşitli hataların olduğu ortaya konulmaktadır. Özellikle Klasik Yunan ve Roma mirasına bağlı kalma eğilimi sebebiyle, Bizans kaynaklarında kuzeydeki halklara ait adlar, klasik dönemden gelen alışkanlıklarla yanlış kullanılabilmektedir. En sık karşılaşılan durum, kuzeydeki birçok halka "İskit/İskitler" denmesidir.[37] Yine Macarlar, Türkler olarak anılırken, Ruslar da "İskitler" ya da "Tauruslular" biçiminde anılmaktadır.[38] Aynı şekilde Drevlyan Slav kabilesi de Cermenler olarak anılabilmiştir. Bununla birlikte İskandinavya kökenli halklar, Bizans kaynaklarında genelde Varegler (Βάραγγοι), Ruslar (Ros-Ῥῶς) ya da Normanlar (Νορμαννοί) olarak anılmışlardır.[39]

X. yüzyıl ortalarında, İmparator *VII. Konstantinos Porphyrogennetos* (hüküm yılları 913-959), içerisinde Bizans'ın kuzeyinde yaşayan halkların Bizans ile ve birbirleri ile olan ilişkilerine sık sık atıfta bulunan, son derece bilgilendirici iki eser kaleme almıştır. Bu eserlerden ilki, imparatorun halefi olacak olan oğlu Romanos'a diğer devletler ve halklarla nasıl bir siyaset yürütebileceğine dair yol gösteren ve imparatorluğun diplomatik ve özellikle de dış ilişkilerini anlatan *De Administrando Imperio*'dur. Eser, özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki Hazarlar, Macarlar, Peçenekler ve Ruslar gibi halkları anlatmaktadır. Dönemin diğer kaynaklarıyla kıyaslandığında, verdiği bilgiler çerçevesinde eserin güvenilir; ancak verilen bilgilerin kronolojisinin sorunlu olduğu bilim adamları tarafından kabul edilmektedir. Dolayısıyla kaynaktaki bilgilerin ve olayların tarihlendirilmesi kesinleştirilememektedir.[40]

Yine İmparator Konstantinos Porphyrogennetos'un, DAI'den sonra (muhtemelen 956–59 civarında) hazırlattığı bir diğer eseri ise, Bizans sarayının törensel yapısını anlatan *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*[41] adlı eserdir. Saray gelenekleri, seremoniler gibi sarayla ilgili konuları ele alan bu eser, resmî görevle

[37] Warren Treadgold, *The Middle Byzantine Historians* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013), 9; Ayrıca bkz. Leo the Deacon, *The History of Leo Deacon*, *Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, çev. Alice-Mary Talbot – Denis F. Sullivan (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 2005), s. 16-17, 40.
[38] Jack Sheard, *Byzantium and the Black Sea, c.1000-1204* (London: University of London, Royal Halloway, 2021), s. 45, 135.
[39] Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, s. 151.
[40] Elena A. Melnikova, "Rhosia and the Rus in Constantine VII Porphyrogennetos' De administrando imperio", *Byzantium and the Viking World*, ed. Fedir Androshchuk vd. (Uppsala: Uppsala Universitet, 2016), s. 334.
[41] Gr. Περὶ τῆς Βασιλείου Τάξεως. Eser genelde De Ceremoniis olarak bilinir.

Konstantinopolis'e gelen Türkler (Τοῦρχοι),[42] Rus (Ῥῶς)[43] paralı askerler ile muhafız birliklerine yer vermektedir. Ayrıca *De ceremoniis*'te Bizans sarayında Ruslarla beraber Hazarların (Χάζαροι)[44] da görev yaptıklarına dair bilgiler bulunmaktadır.[45] Bizans ordusunda görev yapan Türklerden (Macarları kastediyor olabilir)[46] ve Hazarlardan, Bizans'a esir düşen ve bir müddet Konstantinopolis'te yaşayan Harun İbn Yahya'dan[47] aktaran İbn Rüsteh'ten[48]de bahsetmektedir.

Bizans İmparatorluğu'nun çevresindeki halklara uyguladığı diplomatik ve askerî stratejiler, devletin yüzyıllar boyunca varlığını korumasında önemli etkenlerden olmuştur. Bu duruma işaret eden en önemli örneklerden biri, imparatorluğun hazırladığı askerî talimatnâmelerdir. Özellikle X. yüzyıldan günümüze ulaşan bu talimatnâmeler, Bizans'ın kuzey komşuları olan Peçenekler, Hazarlar, Macarlar, Ruslar ve Slavlar gibi halklara dair askerî ve stratejik ilişkileri aktarırlar.[49] Söz konusu belgeler hem Bizans ordusunun durumunu hem de imparatorluk sınırlarının ötesindeki dinamikleri anlatırken, aynı zamanda Türkler ve Vareg-Ruslar arasındaki etkileşim hakkında da çeşitli bilgiler sunmaktadır. Bu talimatnâmelerde, Rus paralı askerlerin (Vareglerin) Bizans ordusundaki önemi ve hangi koşullar altında nasıl istihdam edilecekleri ayrıntılı biçimde aktarılır.[50] Bununla birlikte, Vareglerin Bizans ordusunun vazgeçilmez unsurlarından biri olduğu da vurgulanır. Başka bir bölümde ise, bu Vareglerin ani gece baskınlarında ne şekilde kullanılabileceğine dair taktiksel öneriler yer alır.[51]

> "İmparator dilediği kadar okçuyu kendine ayırsın. İmparator ayrıca yanında *Rus*[52] ve *Malartioi*[53] da tutsun. Eğer ordu güzergâhları üzerinde bir yerleşime, köye denk gelirlerse, hizmet birliklerinden bazılarını ihtiyaçları tedarik etmek için gönderebilir. Eğer köyler, güzergâhın dışında kalırsa ve tedarikçiler ordudan bir miktar ayrılmak durumunda kalırsa, kanat muhafızlarının dış birimleri onları korumak için birlikte gitmelidir."[54]

Metinde *Malartioi* birliğinden iki kere ve ikisinde de Ruslarla birlikte zikredilir:

> "Güzergâh iyice kontrol altına alındıktan sonra, komutan yüce imparatorumuza vaziyeti iletmelidir. Daha sonra ordunun ilerleyişi başlayabilir. Çalı çırpıyı ve yolda önlerine çıkabilecek diğer şeyleri temizlemek için ellerinde baltalar ve diğer kesici aletleri taşıyan iki *taksiarkhia,* atlıların önünde ilerlemeleri için görevlendirilmelidir. Bu iki *taksiarkhia*'nın başına bir imparatorluk komutanı tayin edilmelidir. Yolun daraldığı veya ilerleyişin zorlaştığı yerlerde, ordunun tamamı buradan geçene kadar birkaç piyadeyi burada tutmalıdır. Piyadelerin arkasında yüce imparatorumuzun önünden yürüyen süvariler devam etmelidir. Bunlardan sonra imparatora eşlik eden piyadeler, yani Ruslar, *Malartioi* ve okçular gelir."[55]

Düşman üslerine geceleri nasıl baskın yapılması hakkında bilgi verilen kısımda da Ruslara değinilir. Metnin vermiş olduğu bilgiden, Bizans ordusundaki bu Vareg Rusların aynı zamanda süvari olarak da görev yaptıkları anlaşılmaktadır.

> "Düşman tam teşekkül tetikteyse ve henüz siz saldırı gerçekleştirmediyseniz ve düşman henüz yaralanmadıysa, mahkûmlardan, casuslardan ve kaçaklardan kamplarının yerini ve büyüklüğünü öğrenmeliyiz. Akşam ilerleyişe başlanırsa şafak vakti varılması mümkün olacak kadar kendi kampımızdan çok uzakta değilse (mesela bir günden az bir mesafedeyse), imparator düşmanınkinden daha büyük bir süvari birliği oluşturmalıdır. Yanına biraz piyade, mızrak atıcı, okçu, iyi atları olan birkaç düzenli askeri ve biraz süvari Rus almalıdır."[56]

---

[42] Reiske, *Constantine Porphyrogenitus De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, 661. Türk olarak anılan bu birliklerin aslında Macarlar oldukları görüşü için bkz. Csete Katona, *Vikings of the Steppe*, *Scandinavians, Rus', and the Turkic World (C. 750-1050)* (London: Routledge, 2022), s. 102.

[43] Reiske, *Constantine Porphyrogenitus De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, s. 660.

[44] Reiske, *Constantine Porphyrogenitus De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, s. 661.

[45] Reiske, *Constantine Porphyrogenitus De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, s. 579. Katona, De Ceremoniis'te Τουλμάτζοι (Toulmatzoi) olarak geçen grubun Peçenekler olma ihtimali üzerinde durur. Bkz. Csete Katona, *Vikings of the Steppe*, *Scandinavians, Rus', and the Turkic World (C. 750-1050)* (London: Routledge, 2022), s. 102.

[46] István Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century*, *The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition* (Leiden, Boston: Brill, 2015), s. 87–88.

[47] İbn Rüsteh'in El-A'laku'n Nefîse adlı eserinde adı geçen Harun İbn Yahya, Filistin'in sahil şeridindeki Askalân'da (Aşkelon) Bizans kuvvetlerine karşı yapılan bir savaşta esir alınmış ve İstanbul'a götürülmüştür. İbn Rüsteh'in anlatımına göre Harun İbn Yahya, önce gemiyle Antalya'ya getirilmiş, buradan berid (haberleşme) ağına bağlı nakil sistemiyle muhtemelen Nakiyye (Konya?) ve Senkara (Ankara?) güzergâhından geçirilmiş ve nihayetinde Karadeniz üzerinden bir günlük deniz yolculuğuyla Konstantinopolis'e varmıştır. Harun İbn Yahya'nın eseri doğrudan günümüze ulaşmamış olsa da, İbn Rüsteh'in onun anlatımlarını detaylı şekilde aktardığı bilinmektedir. Bkz. İbn Rüsteh, *El-Alaku'n-Nefise*, *Dünya Cografyası*, çev. Ali Fuat Eker (Ankara: Ankara Okulu, 2017), s. 138.

[48] İbn Rüsteh, *El-Alaku'n-Nefise*, s. 138–143.

[49] Bibikov vd., *Drevnyaya Rus v Svete Zarubejnıh İstoçnikov*, s. 172.

[50] Bibikov vd., *Drevnyaya Rus v Svete Zarubejnıh İstoçnikov*, s. 172–173.

[51] Askeri Talimatları hakkında detaylı bilgi için bkz. Tuğçe Müge Sakarya Bozalioğlu, *İki Anomim Bizans Kaynağına Göre X. Yüzyılda Bizans Ordusu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2014).

[52] Bizans ordusundaki paralı Vareg askerleri.

[53] Dennis'e göre Malartioi, üç yüz - beş yüz arasında sayıları olan birliklerdi. Bkz. George T. Dennis (ed.), *Three Byzantine Military Treatises* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985), s. 283.

[54] Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, s. 281.

[55] Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, s. 295.

[56] Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, s. 313.

DAI'nın IX. bölümünde, Novgorod ve Kiev'den Konstantinopolis'e uzanan ve yukarıda da bahsedildiği üzere PVL'de de tespit edebildiğimiz, "Vareglerden Greklere Giden Yol" (*Путь из варяг в греки*) olarak adlandırılan güzergâhın önemli bir ayağı olan su yolu betimlenir. Bu anlatım kapsamında, kuzeyden güneye doğru Özi Nehri boyunca dizilen halkları ve şehirleri sıralar ve aynı zamanda Rusların Konstantinopolis'teki faaliyetlerine de değinir. İmparator, dış Rusya'dan (Novgorod gibi) yola çıkan prensin, Igor'un oğlu Svyatoslav'ın Novgorod'da ikamet ettiğini; diğer Rus topluluklarının Smolensk, Teliutza, Çernigov ve Vyshegrad gibi merkezlerden hareket ettiğini aktarır. Tüm bu grupların Özi Nehri'ni izleyerek "*Sambatas*" adıyla da bilinen Kiev şehrinde bir araya geldiklerini belirtir.[57]

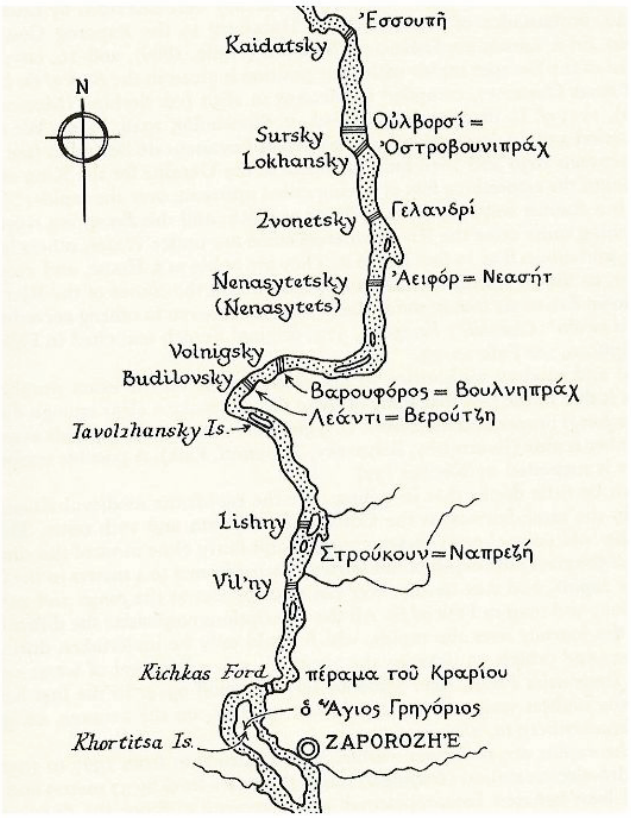

Şekil 5 DAI'ya göre Özi güzergâhı ve önemli noktalar.[58]

DAI, Ruslar ile Slavları ayrı halklar olarak tanımlamaya özen gösterir. Kaynağa göre Slav toplulukları (Kriviçler ve Lenzanenleri dile getirir) kış aylarında ormanlardan dar ve uzun ağaçlar keserek, havalar ısınırken bu ağaçları yakındaki göllere götürürler ve göllerin Özi'ye bağlanması sayesinde *Sambatas*[59] olarak da andıkları Kiev'e kadar ulaştırırlar. Burada Ruslar, kayık veya kano (*monoxyla*) yapımında kullanmak üzere söz konusu ağaçları Slavlardan satın alır ve eski teknelerin parçalarını (kürekler, ıskarmozlar vb.) değerlendirerek yeni teknelerini donatırlar. Haziran ayında, Özi Nehri'nden aşağı inerek Vitiçev'e ulaşırlar. Burası onlardan vergi alan bir şehirdir. Burada geçirdikleri birkaç günün ardından tüm kanolar toplanınca Özi'ye inerler. DAI'ye göre nehrin tehlikeli geçitlerinde Ruslar, teknelerini sudan çekerek yüklerini kıyıya indirip gerektiğinde omuzlarında taşıyarak taşlık ve akıntılı bölgeleri aşarlar. DAI bu kısımda tehlikeli geçit/baraj[60] olarak aktardığı, *Ostrovounipraç* (İskandinav dilinde *Oulvorsi* olduğunu da aktarır), *Gelandri* ve *Neasit* (İskandinav dilinde *Aeifor* olduğunu da aktarır), *Voulnipraç* (İskandinav dilinde *Varouforos* olduğunu da aktarır), *Veroutzi* (İskandinav dilinde *Leanti* olduğunu da aktarır), *Naprezi* (İskandinav dilinde *Stroukoun* olduğunu da aktarır) gibi farklı isimlerle su geçitleri sıralar.[61]

[57] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, *Dumbarton Oaks texts*. thk. Moravcsik (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967), s. 57.
[58] S. A. Kozlov, "Vasiliki na Putyah Gardariki", *ISTORIYA* 10/9 (83) (2019), s. 26.
[59] Sambatas'ın Türkçe kökeni ve diğer görüşler için bkz. J. Brutzkus, "Eski Kiev'in Türk-Hazar Menşei", çev. İkbal Berk – Halil İnalcık, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 3'ten ayrıbasım/IV (1946), s. 344–357.
[60] Buradan anlaşılıyor ki Peçenekler, Viking Rusların zayıf noktalarını ve onları en savunmasız kılan noktaları-sığ geçiş yerlerini gayet iyi biliyorlardı.
[61] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 59–61.

DAI, Özi'deki tüm bu tehlikeli olarak görülen geçitlerde Rusların, Peçenek baskınlarına karşı gözcüler görevlendirdiğini ve mallarını (ve köleleri) karadan geçirerek teknelerini tekrar ırmağa indirip yollarına devam ettiklerini söyler. DAI, Stroukoun (*Naprezi*) diye anılan yedinci bentten geçerken, Peçeneklerin özellikle buraya yakın suların sığlaştığı bir bölgede Ruslara saldırabildiğini; bu nedenle Rusların, bir tekne karaya vurduğunda hepsinin inip topluca savunma düzeni aldığını özellikle vurgular.[62] Daha sonra kurban kestikleri ve Aziz Gregory adındaki adayı geçtikten sonra Selinas Irmağı'na kadar Peçeneklerden korkmadıklarını da aktarır.[63] Selinas Irmağı boyunca Peçeneklerin kıyıdan onları takip ettiklerini, olur da tekneler kıyıya vurursa Peçeneklerin hemen onlara saldırdıklarını, Peçeneklere karşı koymak için hep birlikte karaya çıktıklarını anlatır.[64] DAI'de Rusların söz konusu bentleri ve engelleri geçtikten sonra Tuna'dan geçerek Bulgar topraklarına, oradan da Konopas, Konstantiya ve Varna gibi duraklara vardıkları, en sonunda Mesembria yakınlarında zorlu yolculuklarını bitirdikleri ifade edilir. Bu süreçte ayrıca, Rusların kış yaşam biçimine de değinilir. Kasım ayından itibaren Kiev'den ayrılan Rus beyinin, Vervialılar, Drugoviçialılar, Kriviçler ve Severyanlar gibi Slav topluluklarının şehirlerine yöneldiğini, kış boyunca orada kaldıktan sonra Nisan ile birlikte (buzlar eridiğinde) Kiev'e döndüğünü söyler. Böylelikle, havaların ısınmasıyla onardıkları tekneleriyle Romania'ya (Bizans topraklarına) inmeye başladıklarını belirtir.[65]

Aynı kaynakta, Rusların Peçeneklerle barışı korumaya özen gösterdikleri, bunun sadece Bizans'a güvenli geçiş amaçlı yapılmadığı, Rusların kendi topraklarında bulunmayan at, sığır ve koyun gibi hayvanların tedarikinde Peçeneklere bağımlı oldukları için yapıldığı belirtilir.[66] Bu durum, Rusların yalnızca Peçeneklerin verebileceği zarardan kaçınmakla kalmayıp, ticaretin sağladığı avantajlardan da yararlanmak amacıyla Peçeneklerle ittifak arayışında olduklarını göstermektedir. Ayrıca, Rusların Bizans ile yürüttüğü ticari faaliyetlerin, bütünüyle Peçeneklerle sürdürülen iyi ilişkilere bağlı olduğu özellikle vurgulanır. Bu bağlamda, Özi boylarındaki stratejik geçiş noktalarını kontrol eden Peçeneklerle barış içinde olmak, Rusların Karadeniz ve ötesine uzanan ticaret yollarını kullanmaları ve Peçeneklerden ihtiyaç duydukları malları temin edebilmeleri açısından yaşamsal öneme sahiptir.

Burada Peçeneklerin Ruslarla olan ticaretinde Ruslardan ne aldıkları, onların elinde hangi mallara özellikle ihtiyaç duydukları sorusu akla gelmektedir. Kuzeylilerin güneye başta köle olmak üzere kürk, bal mumu, kehribar gibi malları getirdiklerini biliyoruz. Diğer taraftan altın ve gümüş bölgede her zaman rağbet gören ve ihtiyaç duyulan değerli madenlerdi. Peçeneklerin, Ruslardan hem saldırılarda hem de ticari münasebetlerde köle ile birlikte en çok gümüşe ihtiyaç duydukları düşünülmektedir.[67] DAI'nın son kısmında, İmparator Konstantinos Porphyrogennetos, Hersones sakinlerinin (Bizans tebası), Romanya sahasına giderek orada yaşayan Peçeneklerden deri ve bal mumu temin ettiğini ve bu ürünleri satamadıkları takdirde geçim sıkıntısı yaşayacaklarını belirtir.[68] Ancak bal mumunun göçebe bozkırlarda üretilmesi tartışmalı görülmektedir; zira bu ürün, genellikle orman kuşağıyla ilişkilendirilir. Dönemin ticaret akışına bakıldığında, bal mumunun Ruslar tarafından Bizans'a ihraç edildiği bilinmektedir. Gerdizi, Hazarlarda bol miktarda bal mumu bulunduğu bilgisini verse de bu bilginin aslında Hazarların söz konusu ürünü, Ruslar ve İdil Bulgarlarından tedarik edip güneydeki Müslümanlara sattıkları ihtimali söz konusudur.[69] Benzer şekilde, Peçeneklerin de Ruslardan (takas veya zorla) edindikleri bal mumu ve kürkleri Hersones'teki Bizanslılara ileterek aracı rolü üstlendikleri düşünülebilir. Böylece Bizans'tan değerli mallar elde eden Peçeneklerin, uzun vadede ticareti baltalamayacak şekilde davranması kendi ekonomik çıkarlarıyla uyuşmaktadır. Dolayısıyla, bölgedeki su yollarını denetleyen Peçeneklerin, Rus gemilerini yağmalamayı alışkanlık hâline getirmesi, bölgenin ticari dinamiklerini bozacağı gibi kendilerinin ekonomik olarak zarara uğramasına da neden olabilirdi. Dolayısıyla DAI'den Rusların sadece Bizans odaklı ticaret yürüttüğü, Peçeneklerin de yegâne gayesinin bu ticareti baltalamak olduğu düşünülmemelidir. İlişkiler bazen ittifak ve hatta dostluk seviyesinde bazen de hasımlık şeklinde devam etmiştir.

X. yüzyılın ikinci yarısında hem Rusların hem Bizans'ın hem de Macarların Peçeneklerden çekindikleri ve onlara yönelik önlemler aldıkları, DAI başta olmak üzere kaynaklarda açıkça görülmektedir. Bu dönemde güç dengesinin Peçeneklerden yana kaydığı düşünülebilir. *Rus İlk Vakayinamesi*, özellikle yüzyılın sonlarında sıklaşan Peçenek-Rus çatışmalarına işaret eder. Nitekim Vladimir ile Yaroslav'ın 980–997 arasında beş kez Peçeneklerle mücadele etmesi, Rusların Peçenek tehdidine ne denli hazırlıklı olmak zorunda kaldıklarını göstermektedir. PVL, 988–1013 arası dönemde ise olaylara ilişkin sessiz kaldığından, Peçenek-Rus ilişkilerinin bu yıllardaki seyri tam

[62] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 61.
[63] Metne göre, adada devasa bir meşe ağacının önünde canlı horozlar kurban edilir; ekmek, et ve oklar da sunak niteliğinde bölgeye yerleştirilir. Ruslar, horozların kesilip kesilmeyeceğine dair kura çekerek hangi uygulamayı izleyeceklerine karar verirler. Bu ritüel, Rusların Peçeneklerden duyduğu tedirginliği ve güvenli geçiş için ilahi bir desteğe ihtiyaç duydukları inancını açıkça göstermektedir. Bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 61.
[64] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 63.
[65] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 63.
[66] Thomas S. Noonan, "Rus', Pechenegs and Polovtsy: Economic Interaction Along the Steppe Frontier in the Pre-Mongol Era", *Russian History* 19/1/4 (1992), s. 318.
[67] A. P. Martinez, "Gardizi's Two Chapters on the Turks", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* II (1982), s. 151–152.
[68] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 287.
[69] Martinez, "*Gardizi's Two Chapters on the Turks*", s. 152.

olarak bilinmemektedir. Ancak 1015'te Vladimir'in hastalığı sırasında Peçeneklerin saldırıya geçmesi, Peçeneklerin Rusların zayıf anlarını değerlendirebildiklerini ortaya koyar. Aynı kronik, bu süreçte Yaroslav'ın İsveç'e elçi göndererek Vareg savaşçısı temin ettiğini de vurgular.[70] Bu hamle, Rusların Peçeneklere karşı ek savunma gücü arayışında olduğunu göstermektedir. DAI'da Macarların da Peçeneklerden korkudan adeta "zangır zangır titredikleri" anlatılır.[71] Dolayısıyla Rusların ve diğer halkların Peçeneklerle ilişkilerinin hep iyi ya da hep kötü olduğunu ileri sürmek zordur. Bunu daha iyi anlamak için Peçeneklerin iç yapılarına bakmak gerekir. Boylar arasındaki değişken yapılar ve diğer halklara karşı ittifaklar ve düşmanlıklar gayet yaygın bir durumdu.

SONUÇ

Bizans, Karadeniz'in kuzeyinde İskandinavya kökenli Ruslar ile Türkler arasındaki etkileşimleri ve diğer halklarla olan ilişkilerini daima fırsata çevirerek bölgedeki etkisini genişletmeye çalışmış; ticaret yollarını kontrol, askeri iş birlikleri ve siyasi manevralar yoluyla kendi çıkarlarını koruma altına almak istemiştir. Bizans ordusunda Vareg Muhafızları ile birlikte Türkler de bulunmuş ve bu durum Bizans'ın askeri kapasitesini güçlendirmiştir. Aynı zamanda, Peçenekler ve Hazarlar gibi Türk halklarının ticaret yolları üzerindeki stratejik konumları, İskandinav-Rus ticaret ağlarını doğrudan etkileyerek Bizans ile olan ekonomik ilişkileri şekillendirmiştir. Bizans'ın kuzey politikalarının yalnızca askeri değil, aynı zamanda ticari ve kültürel dinamiklere de bağlı olduğunu da ortaya çıkmaktadır.

Bizans tarihçilerinin genellikle klasik Yunan-Roma mirasından etkilenmesi ve devletin çıkarlarını yansıtan anlatılar sunmaları nedeniyle bazı belirsizlikler ve ayrım sorunları içermektedir. Bizans kaynaklarını İslam dünyası kaynakları, Rus İlk Vakayinamesi (PVL), İskandinav sagaları ve arkeolojik bulgularla karşılaştırmalı olarak analiz etmek bu belirsizliklerin aşılmasında önemli bir katkı sağlamaktadır. İskandinavların Baltık'tan başlayarak Peçenekler, Hazarlar ve İdil Bulgarları gibi Türk topluluklarıyla karşılaştığı bu ticari ve askeri güzergâhlar, Bizans'ın bölgedeki stratejik planlarının önemli bir parçasını oluşturmuştur. Dolayısıyla, Bizans kaynakları, dönemsel olarak taraflı olsalar da karşılaştırmalı yöntemlerle değerlendirildiğinde Türk-İskandinav ilişkilerinin önemli kaynakları arasındadırlar.

Bizans'ın kuzeyinde yürüttüğü politikaların ardındaki dinamikler ancak bu kaynakların analizi ile kavranabilir. Bizans'ın "düşman" ve "müttefik" kavramlarını esnek bir şekilde kullanarak şekillendirdiği bu ilişkiler, dönemin yalnızca çatışmalarla değil, karşılıklı bağımlılıkla da tanımlandığını göstermektedir. Sonuç olarak, taraflı anlatımları dahi dönemin siyasi ve kültürel gerçeklerine dair değerli ipuçları sunan Bizans kaynakları, disiplinler arası bir yaklaşımla değerlendirildiğinde, Türk-İskandinav etkileşiminin tarihini araştırmada katkı sağlayabilmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The historical interaction between Byzantine Empire and the Turkish and Scandinavian-Rus (Varangian) peoples has long been a topic of scholarly interest. This paper explores these interactions during the IXth to XIth centuries, focusing on their trade, military, and cultural exchanges. Byzantine historiography-rooted in an enduring Greco-Roman tradition-provides invaluable documentation of these relationships, reflecting the interconnected dynamics of the Black Sea's northern regions and Eastern Europe including Northern Caucasus. By leveraging a comparative analysis of Byzantine, Islamic, Russian (PVL), and Scandinavian sources (sagas), this study aims to reconstruct the multilayered relationships between these groups and their implications for the Byzantine Empire's political and economic structures. By the mid-6th century, under Emperor Justinian, the Byzantine Empire reached its zenith, encompassing regions across Anatolia, the Balkans, North Africa, and the Middle East. However, subsequent centuries saw the Empire grapple with external pressures from Arabs, Persians, Avars, Lombards, and Slavs, significantly weakening its territories. The VIIth-century Arab-Byzantine wars were particularly devastating, stripping the Empire of a substantial portion of its lands. During this tumultuous period, transformative events unfolded in the northern Black Sea region. From the VIIIth century onwards, Turkish peoples like the Khazars, Bulgars, Pechenegs, and Ogurs, alongside Scandinavians (known as Rus or Varangians in Byzantine sources), began asserting their influence. These developments elevated the strategic significance of the Black Sea's northern regions for the Byzantine Empire. The Byzantines occupied a pivotal position for trade routes and political interactions with northern peoples. During the IXth and Xth centuries, the Rus, venturing southwards, alternated between war and commerce with Byzantium, launching attacks on Constantinople ("*Miklagard*" in Norse) and negotiating diplomatic agreements. The "Varangian Route" or "From the Varangians to the Greeks" trade network

[70] Ulusan, *"Geçmiş Yılların Hikâyesi" (Povest Vremennıh Let) Adlı Kroniğin Tahlili ve Tenkitli Tercümesi*, s. 289.
[71] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 51.

became a crucial artery linking Turkish and Scandinavian groups to Constantinople. Rus' demands for privileges such as duty-free trade and military alliances emerged from their aggressive raids. Their navigational routes, which depended on Turkish intermediaries for safe passage through riverine systems, necessitated intricate negotiations and partnerships. Byzantine sources offer critical insights into these interactions, although they are not without bias. One significant episode involves Prince Svyatoslav, a Rus' leader who supported the Byzantines during their conflict with the Bulgars. Byzantine records suggest his death at the hands of the Pechenegs, reflecting the intricate and often volatile relationships among the Rus, Byzantines, and Turkish peoples. His successor, Prince Vladimir, furthered these ties by aiding Byzantium in quelling internal revolts and officially adopting Christianity in 988, which fostered deeper cultural and religious integration. The establishment of Orthodox Christianity as the Rus' state religion not only strengthened Byzantine influence but also reshaped the cultural and architectural landscape of the Rus territories, with Constantinople's Rus church serving as a central hub.

Methodology

The study employs a comparative historiographical approach, analyzing primary Byzantine sources such as "De Administrando Imperio" (DAI), "De Ceremoniis" and "Theophanes Continuatus," alongside Islamic chronicles, Rus' chronicles (notably the *Primary Chronicle*), Scandinavian sagas, and archaeological findings. This approach emphasizes cross-referencing to address the ethnographic biases and terminological ambiguities in Byzantine texts. The methodological framework includes:

1. Source Analysis: Comparing Byzantine narratives with external accounts to triangulate historical events.

2. Archaeological Corroboration: Utilizing material evidence, such as Byzantine coins and inscriptions, to verify textual claims.

3. Ethnographic Contextualization: Assessing the socio-political roles of Turkish and Varangian groups within Byzantine structures.

Results:

Byzantine-Turkish Relations: Byzantine interactions with Turkish groups, including the Pechenegs, Khazars, and Volga Bulgars, reveal a pattern of military alliances and conflicts shaped by economic interdependence. The Pechenegs, controlling critical Dnieper trade routes, served as both facilitators and obstacles to Byzantine commerce. Their cavalry tactics influenced Byzantine military practices and contributed to cross-cultural exchanges.

Varangian Integration: Scandinavian Varangians, initially raiders, became essential to Byzantine military and economic systems. Their pivotal role as mercenaries culminated in the formation of the elite Varangian Guard, which incorporated Turkish members. Byzantine sources document their involvement in key campaigns, including against internal insurrections and external threats. The Guard exemplifies Byzantine pragmatism in utilizing diverse cultural and military resources.

Trade Networks: The Dnieper and Volga trade routes were vital conduits for goods and cultural exchange. Scandinavian traders brought furs, wax, and slaves to Byzantine markets, receiving luxury items in return. Turkish intermediaries managed these routes, highlighting their strategic importance. Archaeological findings, such as Byzantine coins in Scandinavia, underscore the economic integration of these regions.

Cultural and Military Exchange: The interaction facilitated significant cultural and technological transfers. Varangians adopted Turkish mounted combat techniques, enhancing their utility in Byzantine and Scandinavian contexts. Similarly, Byzantine influences permeated Rus' administrative and religious practices, as evidenced by the Christianization of the Rus' under Prince Vladimir.

Ethnographic Challenges: Byzantine sources, shaped by classical ethnographic frameworks, often generalized Turkish and Scandinavian groups under terms like "Scythians". These terminological ambiguities necessitate critical analysis to distinguish between ethnic and cultural identities. Despite these limitations, Byzantine texts remain foundational for understanding medieval Eurasian dynamics.

Conclusion

The fall of Constantinople during the Fourth Crusade in 1204 initiated a prolonged decline for the Byzantine Empire. While the Empire partially recovered by 1261, its subsequent centuries were marked by relentless struggles against the rising Ottoman power in the Balkans and Anatolia. In the Xth century, Byzantine historiography experienced a renaissance, producing comprehensive accounts of the northern world compared to earlier centuries. However, certain stereotypical views persisted, complicating modern interpretations. Byzantine ethnographic terminology often grouped diverse groups under broad labels such as "Scythians" or "Taurus" peoples. This oversimplification, common across medieval sources, necessitates critical analysis to clarify the

relationships and identities of Turkish and Scandinavian groups. Despite such limitations, Byzantine records remain indispensable for understanding the social and political dynamics of the northern Black Sea.

Key Byzantine texts, including Emperor Constantine VII Porphyrogennetos' "De Administrando Imperio" (DAI) and "De Cerimoniis," provide rich details about the Empire's diplomatic and ceremonial practices. These works highlight the involvement of Rus' and Turkish groups in Byzantine military and administrative contexts. The DAI's description of the Dnieper River route-detailing its dangerous rapids and the necessity of Turkish mediation for safe passage-emphasizes the geopolitical importance of the region. Additionally, the integration of Varangian guards and Turkish mercenaries into Byzantine military structures underscores the pragmatic adaptability of Byzantine strategies. The complex interactions among the Byzantines, Turkish peoples, and Varangians fostered significant cultural and military exchanges. Varangians adapted Turkish cavalry tactics, enhancing their effectiveness in both Byzantine and northern campaigns. Similarly, Byzantine influence permeated Rus' administrative and religious frameworks. Prince Svyatoslav's steppe-inspired lifestyle, as recorded in the Primary Chronicle, exemplifies this cultural syncretism. The Byzantine economy also benefited from these interactions. Trade routes facilitated the exchange of furs, wax, slaves, and luxury goods, connecting the northern and southern worlds. Archaeological evidence, such as Byzantine coins found in Scandinavia and the Dnieper's riverine networks, corroborates these economic ties. Turkish intermediaries, particularly the Pechenegs, played a dual role as both facilitators and disruptors of trade, wielding significant influence over the region's commerce. While Byzantine sources occasionally exhibit bias, their narratives, when cross-referenced with Islamic texts, Rus chronicles, and Scandinavian sagas, illuminate the intricate dynamics of medieval Eurasian geopolitics. The interdependence of nomadic Turkish groups, sedentary Byzantine society, and maritime Varangians highlights the permeability of cultural and political boundaries in the medieval period. These interactions not only shaped the resilience and adaptability of the Byzantine Empire but also influenced the broader trajectories of Eurasian history.

This study demonstrates the indispensable role of Byzantine historiography in elucidating the complex relationships between Turkish, Scandinavian, and Byzantine civilizations. By integrating textual and material evidence, it highlights the economic and military interdependence of these groups. The findings underscore the centrality of nomadic and sedentary interactions in shaping Byzantine resilience and adaptability. The study advocates for further comparative analyses to deepen our understanding of medieval Eurasian networks. The enduring relevance of these historical interactions lies in their demonstration of the permeability of cultural and political boundaries, challenging modern perceptions of medieval isolation. By carefully examining Byzantine sources alongside complementary narratives, historians can uncover the nuanced realities of these interconnected societies.

KAYNAKÇA

Vs 1 - Västmanland: Stora Rytterns kyrkoruin, Erişim 23 Aralık 2024. https://www.christerhamp.se/runor/gamla/vs/vs1.html

Central Asia - Uppsala University. Erişim 19 Aralık 2024. Erişim 19 Aralık 2024. https://www.uu.se/en/centre/centre-for-the-world-in-the-viking-age-wiva/themes-and-study-areas/central-asia

ANDROSHCHUK, Fedir, *Vikings in the East: Essays on Contacts Along the Road to Byzantium (800-1100),* Uppsala Universitet, Uppsala 2013.

_____, Fedir, "Vikingler Doğuda", *Viking Dünyası*. ed. Stefan Brink – Neil Price, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2015, ss. 653–685.

BİBİKOV, M. V. vd, (ed.). *Drevnyaya Rus v Svete Zarubejnıh İstoçnikov: Vizantiyskiye İstoçniki,* II. Rossiyskaya Akademiya Nauk, Moskova 2010.

BRUTZKUS, J., "Eski Kiev'in Türk-Hazar Menşei", çev. İkbal Berk – Halil İnalcık, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 3'ten ayrıbasım/IV (1946), ss. 344–357.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, çev. Romilly J. H. Jenkins, thk. Gyula Moravcsik, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 2. Basım, 1967.

DENNİS, George T., (ed.) *Three Byzantine Military Treatises: Text, Translation, and Notes*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 1985.

DUCZKO, Wladyslaw, *Viking Rus: Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Brill, Leiden, Boston 2004.

GUBAREV, O. L., “"Neonormanizm" ili Neoantinormanizm?”, *Stratum Plus* 5, 2015, ss. 351–355.

IVANOV, Ivelin, “Travelling to Grikkland and Mikligarðr: The Byzantine Empire and the Byzantines in Two Scandinavian Sagas”, *VTU Review: Studies in the Humanities and Social Sciences* 4/1, 2020, ss. 68-75.

İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, 2. Basım, İstanbul 2019.

İbn Rüsteh, *El-Alaku'n-Nefise, Dünya Cografyası*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu, Ankara 2017.

JANSSON, Sven B. F., *Västmanlands Runinskrifter*, Almqvist & Wiksells, Uppsala 1964.

KARAGÖZ, Selim, *IX.-XI. Yüzyıllarda Türk-İskandinav Halkları İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2023.

KATONA, Csete, *Vikings of the Steppe: Scandinavians, Rus', and the Turkic World (C. 750-1050)*, Routledge, London 2022.

KAZAKOV, Yevgeniy P., “Ninth and Tenth-Century Volga Bulgar Trade”, *Muslims on the Volga in the Viking Age in the Footsteps of Ibn Fadlan*, ed. Jonathan Shepard-Luke Treadwell, London, New York, Dublin, Bloomsbury Publishing 2023, ss. 299-315.

KLEYN, L. S. vd., “Normanskiye Drevnosti Kiyevskoy Rusi Na Sovremennom Etape Arheologiçeskogo İzuçeniye”, *Istoriçeskiye Svyazi Skandinavii i Rossii IX - XX vv.* ed. N. E. Nosov-İ. P. Şaskolskiy, Leningrad: Nauka 1970, ss. 226-252.

_____, Lev S., *Spor o Varyagah: İstoriya Protivostoyaniye i Argumentı Storon*, Sankt Peterburg: Yevraziya 2009.

KOZLOV, S. A., “Vasiliki na Putyah Gardariki”, *İSTORİYA* 10/9 (83), 2019 (elektronik kaynak)

KUZMİN, A. G., *Povest Vremennıh Let*. thk. A. G. Kuzmin, İnstitut Russkoy Tsivilatsii, Moskva 2014.

LEBEDEV, G. S.-Nazarenko, V. A., “The Connections Between Russians and Scandinavians in the 9th-11th Centuries”. *Norwegian Archaeological Review* 6/1, 1973, ss. 5-9.

Leo the Deacon, *The History of Leo Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, çev. Alice-Mary Talbot-Denis F. Sullivan, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 2005.

LÜBARSKY, Ya. N. vd., (ed.). *Prodoljatel' Feofana: Jizneopisaniya Vizantiyskih Tsarey*, Sankt Petersburg: Aleteiya 2009.

MÄGİ, Marika, *In Austrvegr: The Role of the Eastern Baltic in Viking Age Communication Across the Baltic Sea*, Brill, Leiden 2018.

MAMMADOVA, Jeyran, “Rusların Köken Problemi ve Norman Teorisi”, *ATDD* 2, 2023, ss. 116-126.

MARTINEZ, A. P., “Gardizi's Two Chapters on the Turks”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* II, 1982, ss. 109-175.

MELNİKOVA, Elena A., *Skandinavskie Runiçeskie Nadpisi: Novıe Nahodki i İnterpretatsii, Tekstı, Perevod, Kommentarii*, Vostoçnaya Literatura, Moskva 2001.

_____, Elena A., “Rhosia and the Rus in Constantine VII Porphyrogennetos’ De administrando imperio”, *Byzantium and the Viking World*, ed. Fedir Androshchuk vd., Uppsala Universitet, Uppsala 2016, ss. 315-337.

_____, Elena A.-Petruhin, V. Ya., (ed.), *Drevnaya Rus v Srednevekovom Mire* Ladomir, Moskova 2014.

Mesudî, *Murûc ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. A. Batur, Selenge Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2004.

MONTGOMERY, J. E., “Arapça Kaynaklarda Vikingler”, *Viking Dünyası*, ed. Stefan Brink-Neil Price, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2015, ss. 694-708.

MORAVCSIK, Gyula, *Byzantinoturcica I: Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Leiden 1983.

NELSON, Janet L., *The Annals of St-Bertin*, çev. Janet L. Nelson, Manchester University Press, Manchester 1991.

NOONAN, Thomas S., "Rus', Pechenegs and Polovtsy: Economic Interaction Along the Steppe Frontier in the Pre-Mongol Era", *Russian History* 19/1/4, 1992, ss. 301-326.

Photius, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, çev. Cyril Mango, Massachusetts: Dumbarton Oaks, Cambridge 1958.

REİSKE, Johann Jacob, (ed.) *Constantine Porphyrogenitus De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, 2 Cilt, Bonn, Weber, 1830.

SAKARYA BOZALİOĞLU, Tuğçe Müge, *İki Anomim Bizans Kaynağına Göre X. Yüzyılda Bizans Ordusu,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

SHEARD, Jack, *Byzantium and the Black Sea, c.1000-1204*, University of London, Royal Halloway, London 2021.

STRITTER, Johann Gotthelf von., *Memoriae Populorum, Olim, Ad Danubium, Pontium Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium, Et Inde Magis Ad Septemtriones Incolentium*. Impensis Academiae Scientiarum, 1771.

SVERDLOV, Mihail Borisoviç, *Latinoyazıçnıye İstoçniki po İstorii Drevey Rusi IX-XIII v.: Pravda Russkaya İstoriya Teksta*, Olega Abışko, Sankt Peterburg 2017.

THOMSEN, Vilhelm, *Rus Devleti'nin Kökenleri: Eski Rusya ve İskandinavya Arasındaki İlişkiler,* çev. Emine Dikmen, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

TREADGOLD, Warren, *The Middle Byzantine Historians*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2013.

ULUSAN, Ahmet, *"Geçmiş Yılların Hikâyesi" (Povest Vremennıh Let) Adlı Kroniğin Tahlili ve Tenkitli Tercümesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2016.

VALK, Heiki, "Vikingler ve Doğu Baltık", *Viking Dünyası*, ed. Stefan Brink-Neil Price, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2015.

VLASTO, A. P., *The Entry of the Slavs Into Christendom: An Introduction to the Medieval History of the Slavs,* Cambridge U.P, London 1970.

WAITZ, Georg, *Annales Bertiniani*, İmpensis Bibliopolii Hahniani, Hannover 1883.

Zakharii-Roman, *The Historiography of Normanist and Anti-Normanist Theories in the Origin of Rus'*, The University of Oslo, Centre for Viking and Medieval Studies, The Faculty of Arts, Yüksek Lisans Tezi, Oslo 2002.

ZIMONYI, István, *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century: The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition*, Boston: Brill, Leiden 2015.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 287-298.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.02.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 08.04.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İSLAM COĞRAFYACILARINA VE SOVYET ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE MERV-SERAHS YOLU: TARİHÎ VE ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE BİR TİCARET GÜZERGÂHININ ANALİZİ

https://doi.org/ 10.53718/gttad.1632622

ESİN KÜÇÜKBEKİR*

ÖZ

Merv-Serahs yolu, tarih boyunca ticaret, kültürel alışveriş ve askerî seferler için önemli bir güzergâh olmuştur. İslam coğrafyacıları, bu yolu çeşitli açılardan ele almış, güzergâh üzerindeki önemli şehirler ve stratejik duraklara ilişkin bilgiler sunmuşlardır. İbn Hurdâzbih, Ya'kūbî, Kudâme İbn Cafer ve İbn Havkal gibi bazı coğrafyacılar, yolun uzunluğu ve belirli durakları hakkında kayıtlar tutmuş, ancak sundukları bilgiler detay açısından farklılıklar göstermektedir. Sovyet bilim insanları, 1946'dan itibaren Türkmenistan topraklarından geçen Doğu ve Batı Asya ülkelerinin ekonomik arterleri olan eski ticaret ve kervan yollarının tarihî ve arkeolojik analizine öncülük etmişlerdir. Güney Türkmenistan Arkeolojik Kompleksi Keşif Gezisi (YUTAKE) kapsamında, 1953 yılı itibarıyla bir ekip tarafından Serahs-Merv güzergâhı incelenmiş, yolun geçebileceği alanlar tespit edilmiş ve bu güzergâha yakın noktalar araştırılmıştır. Bu çalışmalar, yollar hakkında yazan İslam coğrafyacılarının kayıtlarına dayanılarak gerçekleştirilmiş ve elde edilen arkeolojik bulgular, tarihî verilerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, The International Merv Project kapsamında Georgina Herrmann, V. M. Masson ve K. Kurbansakhatov gibi arkeologlar tarafından yürütülen çalışmalar, Merv bölgesinin tarihî ve arkeolojik önemine ışık tutmuştur. Bu proje, Sâsânî, İslam ve Selçuklu dönemlerindeki yerleşim dinamikleri, mimarî yapılar, tarımsal üretim ve ticarî faaliyetler gibi unsurları analiz ederek bölgenin kronolojik gelişimini, ticaret yollarındaki stratejik konumunu ve kültürel mirasını değerlendirmiştir. Elde edilen veriler, tarihî kaynaklarla arkeolojik bulguların birlikte ele alınmasının, Merv-Serahs güzergâhının yalnızca bir ticaret yolu olmanın ötesinde, bölgesel ve uluslararası ekonomik etkileşimleri şekillendiren stratejik bir arter olduğunu açıkça ortaya koyduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada, Horasan bölgesinin iki önemli merkezi olan Merv ve Serahs arasındaki yol bağlantısı, tarihî metinler ve arkeolojik bulgular ışığında ele alınmaktadır. Söz konusu güzergâh, yalnızca ticarî amaçlar doğrultusunda değil, aynı zamanda stratejik ve kültürel etkileşimler açısından da büyük önem taşımaktadır. Yol üzerinde bulunan kervansaraylar, köprüler ve diğer yapılar hem ekonomik faaliyetlerin gelişimini hem de askerî hareketliliği destekleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Arkeolojik araştırmalar, bu yolun işlevselliğini ve kullanım yoğunluğunu doğrulayan somut kanıtlar sunmaktadır. Özellikle Merv ve Serahs arasında tespit edilen kervansaray kalıntıları, bu güzergâhın tarih boyunca aktif bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca, elde edilen arkeolojik veriler, yol boyunca kurulan yerleşimlerin ekonomik faaliyetlerini ve ticaretin bölge üzerindeki etkilerini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. İslam coğrafyacılarının aktardığı bilgiler, arkeolojik bulgular ile birlikte değerlendirildiğinde Merv-Serahs yolunun tarihsel önemini daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu inceleme, tarih ve arkeoloji disiplinlerinin birbirini tamamlayarak daha kapsamlı ve güvenilir bir tarihsel analiz sunduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Merv, Serahs, Yol, Arkeoloji.

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: esinkucukbekir@hacettepe.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0002-5875-3924.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

İSLAM COĞRAFYACILARINA VE SOVYET ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE MERV-SERAHS YOLU: TARİHÎ VE ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE BİR TİCARET GÜZERGÂHININ ANALİZİ

ACCORDING TO ISLAMIC GEOGRAPHERS AND SOVIET ARCHAEOLOGICAL REPORTS, THE MERV-SARAKHS ROAD: AN ANALYSIS OF A TRADE ROUTE WITHIN THE FRAMEWORK OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL DATA

ABSTRACT

Throughout history, the Merv-Sarakhs road has been an important route for trade, cultural exchanges and military expeditions. Islamic geographers analyzed this route from various perspectives and provided information on important cities and strategic stops along the route. Some geographers, such as Ibn Hurdādbih, Ya'qūbī, Qudāma Ibn Ja'far and Ibn Hawqal, recorded the length of the route and specific stops, but the information they provided varied in detail. Since 1946, Soviet scientists have pioneered the historical and archaeological analysis of ancient trade and caravan routes, the economic arteries of East and West Asian countries, passing through the territory of Turkmenistan. As part of the Southern Turkmenistan Archaeological Complex Expedition (YUTAKE), in 1953, a team examined the Sarakhs-Merv route, identified areas where the road could pass and explored points close to this route. These studies were based on the records of Islamic geographers who wrote about the roads, and the archaeological findings were evaluated in comparison with historical data. In addition, studies conducted by archaeologists such as Georgina Herrmann, V. M. Masson and K. Kurbansakhatov as part of The International Merv Project have shed light on the historical and archaeological significance of the Merv region. This project assessed the chronological development of the region, its strategic location on trade routes, and its cultural heritage by analysing settlement dynamics, architectural structures, agricultural production, and commercial activities during the Sassanid, Islamic, and Seljuk periods. The data obtained show that the combination of historical sources and archaeological findings clearly reveals that the Merv-Sarahs route was not only a trade route, but also a strategic artery that shaped regional and international economic interactions.

This study examines the road connection between Merv and Sarakhs, two important centers of the Khorasan region, in the light of historical texts and archaeological findings. This route is of great importance not only for commercial purposes but also for strategic and cultural interactions. The caravanserais, bridges and other structures along the route support both the development of economic activities and military mobility. Archaeological research provides concrete evidence confirming the functionality and intensity of use of this road. In particular, the remains of caravanserais found between Merv and Sarakhs show that this route was actively used throughout history. In addition, the archaeological data provide a better understanding of the economic activities of the settlements along the route and the impact of trade on the region. When the information provided by Islamic geographers is evaluated together with the archaeological findings, the historical importance of the Merv-Sarakhs road becomes clearer. This study demonstrates that the disciplines of history and archaeology complement each other to provide a more comprehensive and reliable historical analysis.

Keywords: Khorasan, Merv, Sarakhs, Road, Archaeology.

GİRİŞ

Arkeolojik veriler ve tarihî bilgiler bir araya geldiğinde geçmişin daha kapsamlı ve derinlemesine bir analizi mümkün hâle gelmektedir. Tarihî kaynaklar, genellikle belirli bir dönemin olaylarını, toplum yapısını ve kültürel unsurlarını anlatırken arkeolojik bulgular bu anlatımları somut kanıtlarla desteklemekte ve doğrulamaktadır. Bu entegrasyon, yazılı kaynaklardaki eksiklikleri veya yanlılıkları gidermeye yardımcı olurken aynı zamanda fiziksel kalıntılar üzerinden geçmişe dair yeni bakış açıları sunmaktadır. Örneğin, ticaret yolları hakkında yazılmış tarihî eserler, bu yollar üzerinde keşfedilen kervansaray, köprü ve diğer yapılarla doğrulandığında bu güzergâhların işlevselliği ve kullanım yoğunluğu hakkında daha kesin bilgiler elde edilmektedir. Böylece, tarih ve arkeoloji disiplinleri bir araya gelerek geçmişin sosyal, ekonomik ve kültürel dokusunu yeniden inşa etme sürecinde anlamlı bir uyum oluşturmaktadır. Bu makale, Merv-Serahs yolu özelinde tarihî kaynaklar ile arkeolojik verileri bir araya getirerek bu önemli güzergâhın tarihsel işlevini ve sosyal-ekonomik etkilerini daha iyi anlamayı amaçlamaktadır. Arkeolojik buluntular ile yazılı eserler arasındaki ilişki, yol üzerindeki ticaret, ulaşım ve kültürel etkileşimlere dair daha somut ve doğrulanabilir bilgiler sunacaktır. Böylece, Merv-Serahs yolunun geçmişteki rolü ve önemi daha geniş bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilecektir.

Orta Doğu ülkelerini Türkistan ve Çin'e bağlayan İpek Yolu'nun Horasan'daki önemli şehirleri Merv ve Serahs, İslam coğrafyacıları ve seyyahların eserlerinde sıkça bahsedilmektedir. Özellikle yol güzergâhları, şehirler arasındaki mesafeler, ticarî ve tarımsal faaliyetler açısından önemli bilgiler içeren bu eserler Orta Çağ'daki şehirler hakkında bir tablo çizmemize olanak sağlamaktadır. Bu tarihî metinlerdeki bilgiler, arkeolojik bulgularla desteklenmekte ve doğrulanmaktadır. Arkeolojik kazılar, güzergâhlar üzerindeki kervansaraylar, ticaret noktaları ve yerleşim yerlerinin kalıntılarını, üretim faaliyetlerini ortaya çıkararak İslam coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından tasvir edilen ekonomik ve ticarî yapının somut kanıtlarını sunmaktadır. Böylece hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik veriler, şehirler arasındaki bağlantıların İpek Yolu üzerindeki stratejik önemini ve ticaretin

yoğunluğunu daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca bahse konu yol ve şehirler Türk tarihi açısından da oldukça önemlidir. Bilindiği üzere Horasan, Selçukluların İran coğrafyasında hükmettikleri ilk bölgedir. Selçuklular, siyasî bir güç olarak tarih sahnesine çıktıklarında, hanedan üyeleri Horasan bölgesinin dört büyük şehri (Merv, Nîşâbûr, Herât, Belh) başta olmak üzere, İran'ın farklı bölgelerinde hâkimiyet sağlamak amacıyla görevlendirilmişti. Merv ve Serahs havalisinin hâkimiyeti Çağrı Bey'e verilmişti.[1] Çağrı Bey 1038 yılında Merv'i ele geçirmiş ve 1040 yılında ise idarî merkezi yapmıştır.[2] Ayrıca Sultan Sencer döneminde de Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti idi ve en parlak dönemini mezkûr sultan döneminde yaşamıştır.[3] Dandanakan, Merv-Serahs yolu üzerindeki önemli güzergâhlardan biri olup Selçukluların Gazneliler karşısında zafer kazanarak onların Horasan'daki hâkimiyetlerine son verdiği[4] ve tam anlamıyla bölgeye egemen olmalarını sağladığı kritik bir savaşa ev sahipliği yapmıştır.[5] Bu yönleriyle, Merv-Serahs yolu hem Selçuklular için hem de genel olarak Türkistan ve İran tarihindeki işlevi açısından büyük bir stratejik öneme sahiptir.

1. Tarihî ve Arkeolojik Verilere Göre Merv ve Serahs'ta Üretim

Merv şehri Horasan'ın en önemli dört şehrinden biri olmakla birlikte kaynaklarda Merveşşahcan ya da Mervü'ş-Şâhicân[6] olarak da geçmektedir. İslam tarihi ve coğrafya eserlerinde, Zülkarneyn olarak anılan Büyük İskender'in Merv şehrinin kurucusu olduğu ifade edilir.[7] Ancak şehrin kurucusu ve kuruluşu hakkında farklı görüşler de mevcuttur.[8] Önemli bir üretim ve ticaret şehri olan Merv, Ya'kūbî'nin *Kitâbü'l-Buldân*'ında Horasan bölgesinin en iyi kumaşlarının üretildiği yer olarak kaydedilmektedir.[9] İstahrî ve İbn Havkal, burada bolca ipek bulunduğunu, ünlü Merv pamuğunun ve bu pamuktan üretilen karbasların (bir tür pamuklu kumaş) en kalitelilerinin bu şehirden dağıldığını kaydetmişlerdir.[10] *Hudûdü'l-Âlem*'de, şehrin pamuk ve ipekten yapılmış giysiler ve ürünlerin üretim yeri olduğundan söz edilmektedir.[11] Merv'de pamuk üretiminin bu denli fazla olması sulama sistemlerinin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Çünkü Merv şehri Karakum Çölü ile çevrili Murgâb deltasının verimli tarım vahasında gelişmiştir.[12] Onuncu yüzyılda ise Merv'in sulama sistemi oldukça gelişmiş bir seviyeye ulaşmıştı. Arap coğrafyacıların tanımlamaları, şehrin ve çevresindeki tarlaların, Murgâb Nehri'nden çıkan büyük kanallarla sulandığını göstermektedir.[13] Ayrıca Selçuklu Döneminde Murgâb Irmağı üzerine inşa edilen Sultan Bend, bölgedeki suyun daha verimli ve kontrollü bir şekilde dağıtılmasını sağlamıştır.[14] Hamdullah Müstevfî'nin Merv'de kaliteli buğday yetiştiğini işaret etmesi arkeolojik bulgularla da doğrulanmaktadır.[15] The International Merv Project[16] adıyla yürütülen uluslararası bir arkeolojik araştırma grubunun raporları Merv hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Georgina Herrmann, V. M. Masson ve K. Kurbansakhatov gibi arkeologların yürüttüğü çalışmalar neticesinde Merv'deki üretim ve ticarî faaliyetler hakkında somut veriler mevcuttur. Arkeobotanik bulgular üzerinden, Merv'deki tarımsal faaliyetlerin detayları aktarılmıştır. Çeşitli bitki

---

[1] Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 1999, s. 12; Râvendî, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur*, çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999, s. 102; Reşîdüddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevârih*, Selçuklu Devleti, çev. Erkan Göksu-Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2011, s. 94-95; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 107.

[2] Suat Kaymak, "Merv", *İslam Düşünce Atlası*, C.II, ed. İbrahim Halil Üçer, İstanbul 2017, s. 824.

[3] Osman Gazi Özgüdenli, "Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, s. 499.

[4] V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 318.

[5] A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016, s. 47.

[6] Orta Çağ İslam coğrafyacıları şehri daha güneyindeki Merverrûz/Merverûd'dan ayrılması ve öneminin vurgulanması için bu şekilde kaydetmişlerdir. Ahmed b. Muhammed İbn Fakîh, *Kitâb-ı Tercume-i Muhtasar el-Buldân: Bahş-ı Merbut be İran*, Farsçaya çev. H. Mesud, İntişârât-e Bonyad-e Ferhengi İran, Tehran 1349 hş, s. 167; Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, Farsçaya çev. İrec Afşâr, Bangah-e Tercüme Neşr Ketab, Tehran 1340 hş, s. 205; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz, 10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s. 374; Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2022, s. 227; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. V, Dâru Sadîr, Beyrut 1977, s. 112.

[7] Makdisî, *age*, s. 227; Yâkūt el-Hamevî, *age*, C. V, s.113; Mesut Can, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Konya 2016, s.22.

[8] Detaylı bilgi için bkz. Umidjan Movlyanov, *Büyük Selçuklu Döneminde Merv (1037-1160)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2018, s. 33-35.

[9] Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, Farsçaya çev. Muhammed Ayetî, İntişârât-e Bangah-e Tercume ve Neşr Ketab, Tehran 1356 hş, s. 55.

[10] İstahrî, *age*, s. 208; İbn Havkal, *age*, s. 376.

[11] Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, yay. haz. Menuçehr Sotude, Kitabhane-i Tehuri, Tehran 1983, s. 94.

[12] Paul Wordsworth, "Merv on Khorasanian trade routes from the 10th–13th centuries", *Greater Khorasan: History, Geography, Archelogy and Material Culture*, C. 29, Ed. Rocco Rante, Walter de Gruyter, Berlin & Munich & Boston 2015, s. 51; Georgina Hermann, "Early and Medieval Merv: A Tale of Three Cities: Albert Reckitt Archaeological Lecture", *Proceedings of the British Academy*, C. 94, 1997, s. 1.

[13] Ian M. Matley, "The Murgab Oasis: The Modernization of an Ancient Irrigation System", *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne Des Slavistes*, 17(2/3), 1975, s. 421.

[14] Osman Eravşar, "Merv ve Çevresindeki Kervan Yolları ve Kervansaraylar (Yol Üstü Kuruluşları)," *Yükselen İpek Yolu: İpek Yolunda Kültür ve Sanat*, ed. Fahri Atasoy, C. III, Türk Yurdu Yay., Ankara 2016, s. 108.

[15] Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, Dunya-e Ketab, Tehran 1362 hş, s. 157.

[16] Söz konusu araştırmaların amacı, Merv'in erken dönem şehirlerini (Erk Kale, Gyaur Kale, Sultan Kale) ve çevresindeki vahayı incelemek, Merv'in tarihî topografyasını, arkeolojik kalıntılarını ve ekonomik sistemlerini anlamak, Seramik, sikke ve arkeobotanik buluntular üzerinden kronolojik ve kültürel gelişmeleri belirlemektir. Araştırma teknikleri ise, uydu görüntüleri, hava fotoğrafları ve modern topografik haritalama modelleri, stratigrafik kazılar, yüzey araştırmaları ve jeofizik analizlerdir.

kalıntıları arasında buğday, arpa, pamuk, badem ve kavun/karpuz gibi ürünler yer almıştır. Bulgular, Merv'in sulama sistemlerine ve tarımsal üretim kapasitesine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca, hayvan gübresinin yakıt olarak kullanıldığı ve bu süreçte organik kalıntıların korunarak günümüze ulaştığı belirtilmiştir.[17] Aynı grubun 1994 yılında yayınlanan bir başka raporunda Merv'deki çelik üretimi ve metal işleme faaliyetlerine odaklanılmıştır. Merv'de bulunan endüstriyel alanlardan birinde yapılan kazılar, çelik ve diğer metalleri işlemek için kullanılan fırınların kalıntılarını ortaya çıkarmıştır. Üretilen çelik, büyük ihtimalle kılıç ve zırh yapımında kullanılmıştır.[18] Bu üretim tarzı, dönemin İslam coğrafyasında gelişmiş bir teknoloji olarak kabul edilmektedir. Dönemin yazarları, bu tip çelik üretiminin detaylarını eserlerinde ele almıştır ve Merv'de yapılan kazılar, bu metinlerde tarif edilen yöntemlerin burada uygulandığını göstermektedir.

Orta Çağ'da özellikle üç bölge çelik üretiminde ön plana çıkmaktaydı. Bunlar; Hindistan'ın Multân şehri, Türkistan'nın Fergana vadisi ve İran'ın Horasan bölgesi idi.[19] Haliyle Merv'de üretilen çelik ve metal ürünlerinin, İpek Yolu üzerinden geniş bir coğrafyaya dağıtıldığı düşünülmektedir. Bu ürünler, zanaatkârlar ve tüccarlar tarafından büyük bir talep görmüştür. Çelik üretiminin yanında, seramik ve cam üretimi gibi diğer zanaat dallarının da Merv ekonomisine katkı sağladığı anlaşılmaktadır.[20]

Serahs'ın kuruluşu, Yâkût el-Hamevî'nin aktardığı rivayetlere göre Ahamenîşler dönemine (MÖ 559-330) dayanmaktadır.[21] Şehir, Keykâvus tarafından bu bölgeye ikta edilen Pers hükümdarı Serhas b. Hûzerz tarafından kurulmuştur. 1953 yılında yapılan kazılar, Ahamenîşler devrine ait kerpiç sur duvarları ve şehristân bölgesindeki buluntularla bu bilgiyi desteklemektedir. Hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik veriler, Serahs'ın Ahamenîşler döneminde vaha yerleşimi olarak gelişmeye başladığını göstermektedir.[22] Coğrafya kaynaklarının Serahs hakkında verdikleri bilgiler ise şöyledir: *Hudûdü'l-Âlem*'e göre şehir bozkır ortasında yol üzerinde bulunmakta ve tarım faaliyetleri önemli yer tutmaktadır.[23] Ya'kûbî, şehir halkının su ihtiyacını kuyulardan karşıladığını kaydetmektedir.[24] Aynı bilgi Mühellebî'nin *Kitâbü'l-Azîzî*'nde de geçmektedir.[25] İstahrî ve İbn Havkal da şehirde tarımın yapıldığını ve en çok deve ve koyun yetiştirildiğini kaydetmektedirler.[26] Makdisî ise şehrin hububat ve hayvan kaynağı bakımından zengin olduğunu belirtmektedir.[27] İdrisî'nin kayıtlarında da deve seçimi ve yetiştirilmesi konusunda Serahs'ın önemi vurgulanmaktadır.[28] Yâkût el- Hamevî de tarım arazilerinin verimli olduğunu belirtmektedir.[29] Zekeriyyâ Kazvînî de İdrisî gibi benzer bilgileri zikretmektedir ve ayrıca tarımsal üretimin verimli olduğunu, su ihtiyaçlarının kuyulardan sağlandığını ifade etmiştir.[30] Şehrin su kaynağının nereden sağlandığına dair detayları Hamdullah Müstevfî ve Hâfız Ebrû'dan öğrenmekteyiz. İki müellifin anlatılarına göre Herat'tan Tus'a kadar gelen nehir suyunun Serahs'a ulaşması ile şehirde tahıl ekimi yapılır ve iyi derecede mahsul elde edilmektedir.[31] Serahs, coğrafî konumu ve su kaynakları yönetimi sayesinde sınırlı tarımsal faaliyetlere sahip olsa da geniş otlakları hayvancılığı ön plana çıkarmaktadır.[32] Kaynakların çoğunun verimliliği vurgulaması, şehrin bölgedeki ekonomik ve stratejik önemini yansıtmaktadır.

Serahs vahası arkeolojik olarak 1950'lerde Türkmen Tarih Enstitüsü tarafından başlatılan bir dizi araştırma ve keşif gezisine kadar keşfedilmemiş bölge olarak kalmıştır. A. A. Maruşçenko, Eski Serahs'ın M.Ö. birinci binyıldan M.S. 1832'ye kadar sürekli olarak insan yerleşimine ev sahipliği yaptığını doğrulamıştır. Vaha hakkında diğer araştırmalar 1964 yılında O. Orazov'un yedi yıllık araştırması ve Polonya-Türkmenistan iş birliği ile yürütülen arkeolojik çalışmalarla devam etmiştir.[33] Araştırmaların Polonya ve Türkmenistan ayağında ilk olarak, Eski Serahs'ın Orta Çağ şehir surlarının tahkimatı incelenmiş ve bu şehre ait antik ve Orta Çağ materyal kültürüne

[17] Georgina Herrmann, vd., "The International Merv Project, Preliminary Report on the First Season (1992)", *Iran*, 31, 1993, s. 56-57.
[18] Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yay., İstanbul 2020.
[19] İbrahim Duman, "Orta Çağ İslâm Dünyasında Demir Çelik Üretimi", *Alet İşler*, Kanca Yay. İstanbul 2022, s. 255.
[20] Georgina Herrmann and K. Kurbansakhatov, "The International Merv Project. Preliminary Report on the Third Season (1994)." *Iran*, 33, 1995, s. 45-46.
[21] Yâkūt el-Hamevî, *age*, C. III, s. 208.
[22] Mesut Can, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 2021, s. 412-413.
[23] *Hudûdü'l-Âlem,* s. 93.
[24] Ya'kûbî, *age*, s.55.
[25] Mühellebî, *Kitâbü'l- Azîzî (el-Memâlik ve'l Mesâlik) Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2023, s. 162.
[26] İstahrî, *age*, s. 215; İbn Havkal, *age*, s. 383.
[27] Makdisî, *age*, s. 237.
[28] İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştâk fî ihtirâkı'l-âfâk*, Farsçaya çev. Muhammed Ayeti, Bunyad-e İranşinasi, Tehran 1388 hş, s. 62; Richard Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2009, s. 105.
[29] Yâkūt el-Hamevî, *age*, C. III, s. 208.
[30] Zekeriyyâ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-ʿİbâd*, Farsçaya çev. Cihangir Mirza Kacar, yay. haz. Mir Haşim Muhaddis, İntişârât-ı Emir Kebir, Tehran 1373 hş, s. 489.
[31] Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 158; Hâfız Ebrû, *Coğrafya-yi Hâfız Ebrû*, haz. Muhammed Sadık Seccâdî, C.1, Merkez-i Pejuheş Miras-ı Mektub, Tehran 1375 hş, s. 167.
[32] Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 482.
[33] Barbara Kaim, "Serakhs Oasis at the Crossroads of Communication Routes", *Parthica 14*, 2012, s. 149.

dair arkeolojik bulgular toplanmıştır. Araştırmanın en dikkat çeken keşfi Mele Hairam adlı bölgede Sâsânî dönemine ait bir ateş tapınağı olmuştur.[34] Bu ateş tapınağı, bölgenin ticarî bağlantılarına dair önemli kanıtlar sunmuştur. Burada bulunan lapis lazuli, mercan boncuklar, süs eşyaları ve deniz kabukları gibi nesneler, Serahs'ın Afganistan, Çin, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu gibi uzak bölgelerle ticaret yaptığını göstermektedir. Çin'e ait bronz bir aynanın bulunması, Serahs ile Çin arasındaki doğrudan veya dolaylı ticaret ilişkilerini kanıtlamaktadır. Bölgede Hindistan'dan ithal edilmiş olabilecek bir tanrıça figürü ve Budist etkiler de bulunmuş, böylece yalnızca ticarî malların değil, fikir ve inançların da taşındığı anlaşılmıştır. Antik dönemde Merv'den İran ve Mezopotamya'ya uzanan yolların bir parçası olan Serahs, bölgedeki ticarî ve kültürel etkileşimlerde kilit bir rol oynamış, ancak kesin etkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için daha fazla arkeolojik araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.[35]

Görünüşe göre, Merv ve Serahs, birbirlerine yakın konumları ve ticaret yolları üzerindeki stratejik rolleri sayesinde bölgesel bir ekonomik entegrasyonun parçasıydı. Üretilen malların ticareti ve hayvancılık, bu iki şehir arasında ve daha geniş bir coğrafyada ekonomik canlılığı sağladığını söylemek yanlış olmayacaktır. İpek Yolu üzerindeki konumları, her iki şehrin de yalnızca yerel değil, uluslararası ticaretin bir parçası olduğunu da göstermektedir. Arkeolojik bulgular ise, bölgedeki yerleşimlerin geniş ticaret ağlarına sahip olduğunu gösterirken, sanayi ve tarımsal üretim faaliyetlerinin de bölgesel ekonomiyi besleyen temel unsurlar arasında yer aldığını ortaya koymaktadır.

2. İslam Coğrafyacılarının ve Seyyahların Eserlerinde Merv-Serahs Yolu

İslam dünyasında coğrafya ve seyahat üzerine yazılmış eserler, sadece yollar ve güzergâhlar hakkında pratik bilgiler sunmakla kalmaz, aynı zamanda dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarının bir aynası olarak da karşımıza çıkar. Bu eserlerde sıklıkla yer alan yollar, şehirler arası mesafeler ve menziller, o dönemdeki ticaret ve ulaşım ağlarının anlaşılması açısından büyük bir öneme sahiptir. Bahse konu Merv-Serahs yolu, yalnızca Horasan bölgesini değil, İslam coğrafyasının daha geniş bir kısmını birbirine bağlayan stratejik bir güzergâh olarak tanımlanmıştır.

İbn Hurdâzbih'in Serahs-Merv yolunun güzergâhları şu şekildedir: Serahs'tan itibaren Kasru'n-Neccâr'a 3 fersah, oradan Uşturmagak'a 5 fersah[36], oradan Tilistâne'ye 6 fersah, Dandanakan'a 6 fersah, Yenucerd'e 5 fersah ve oradan da Merv'e 5 fersahtır. Toplamda 30 fersahlık bir mesafeden bahsetmektedir.[37] Ya'kūbî ise iki şehrin arasını fersah olarak değil merhale[38] olarak zikretmektedir. Ona göre Serahs'tan Merv'e 6 merhaledir. Serahs'tan sonraki ilk durak Uşturmagak'tır. Kasru'n-Neccâr'dan bahsetmez. Yolun devamını İbn Hurdâzbih gibi Tilistâne, Dandanakan, Kunukerd ve Merv olarak vermektedir.[39] Kudâme İbn Cafer de Kasru'n-Neccâr dâhil aynı menzilleri ve mesafeyi vermektedir.[40] İbn Fakīh Horasan'ın merkezi Merv'den Serahs'a 30 fersah mesafe olduğunu kaydetmektedir.[41] Ebû'l-Kâsım Ceyhânî 5 merhale[42], İstahrî 5 merhale[43], Makdisî 5 merhale/konak[44], İdrisî 5 merhale[45] yol katedildiğini yazarlar. Nâsır-ı Hüsrev Nîşâbûr'a ulaşmak için Merv'den 30 fersah mesafedeki Serahs şehrine gittiğini kaydetmektedir.[46] Son olarak Yâkūt el-Hamevî Nîşâbûr ile Merv arasında bulunan Serahs'ın her iki şehre 6 merhale uzaklıkta olduğunu belirtmektedir.[47] Ayrıca Nîşâbûr bahsinde Serahs ile Merv arası mesafenin 30 fersah olduğunu kaydetmektedir[48] (Tablo 1).

Tüm bu bilgilerden hareketle iki şehir arasını fersah olarak kaydeden müellifler arasında birlik varken, merhale olarak kaydedenler arasında farklılıklar görülmektedir. İbn Hurdâzbih ve Kudâme İbn Cafer hariç diğer müellifler Kasru'n-Neccâr'dan bahsetmez. Bu iki müellifin kayıtlarına bakıldığında Serahs'tan Merv'e giden yolun durak sayısı 6'dır. Ya'kūbî bu iki şehri birbirine bağlayan yolu 6 durak olarak kaydetmesine rağmen 5 durak geçildikten sonra hedefe varıldığı görülmektedir. Bu durumda birkaç ihtimal göz önünde bulundurulabilir: Yol

[34] Barbara Kaim, "Ancient Fire Temples in the light of the discovery at Mele Hairam", *Iranica Antiqua*, C. XXXIX, 2004, s. 323.
[35] Kaim, "Serakhs Oasis", s. 150-162.
[36] Yaklaşık 6 km'ye karşılık gelen uzunluk ölçüsü birimidir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1990, s. 76.
[37] İbn Hurdâzbih, *age*, s. 26.
[38] Merhale/Konak bir yolcunun orta hızda yürüyerek bir günde katettiği mesafe olarak belirtilir. Bkz. Mehmet Erkal, "Seferle İlgili Mesafe Ölçüleri", Seferîlik ve Hükümleri, İSAV Yay., İstanbul 1997, s. 156. Ancak şunu da belirtmekte fayda vardır; bir merhalenin uzunluğu coğrafi, iklimsel ve yol koşullarına bağlı olarak değişiklik gösterebilir.
[39] Ya'kûbî, *age*, s. 54.
[40] Kudâme İbn Cafer, *Kitabül-Harac*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2018 s. 171.
[41] İbn Fakīh, *age*, s. 167.
[42] Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Ceyhânî, *Eşkâlu'l-Âlem*, çev. Abdulselam Kâtîb, tsh. Fîrûz Mansûrî, İntişârât-e Astân Kuds, Tehran 1368 hş, s. 173.
[43] İstahrî, *age*, s. 158.
[44] Makdisî, *age*, s. 257.
[45] İdrîsî, *age*, s. 89.
[46] Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme-yi Nâsır b. Hüsrev Kubâdîyanî Mervezî*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-e Ketâb Furuş Zevâr, Tehran 1335 hş, s. 3.
[47] Yâkūt el-Hamevî, *age*, C. III, s. 208.
[48] Yâkūt el-Hamevî, *age*, C.V, s. 331.

üzerindeki durakların sayısı ve mesafeleri, coğrafi koşullar, yolun zorluk derecesi ve kullanılan ulaşım yöntemlerine göre değişiklik göstermektedir. Bazı duraklar zamanla önemini yitirmiş ya da yeni duraklar eklenmiş olabilir. Tarihî metinlerde sıkça rastlanan yazım ve kayıt hataları da bu tür farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Tablo 1. Kaynaklarda Serahs-Merv Yolu Güzergâhları

Kaynak	Güzergâh	Mesafe
İbn Hurdâzbih	Serahs → Kasru'n-Neccâr → Uşturmagak → Tilistâne → Dandanakan → Yenucerd → Merv	30 fersah
Ya'kūbî	Serahs → Uşturmagak → Tilistâne → Dandanakan → Kunukerd → Merv	6 merhale
Kudâme İbn Cafer	Serahs → Kasru'n-Neccâr → Uşturmagak → Tilistâne → Dandanakan → Yenucerd → Merv	30 fersah
İbn Fakīh	Merv → Serahs	30 fersah
Ebû'l-Kâsım Ceyhânî	Serahs → Merv	5 merhale
İstahrî	Serahs → Merv	5 merhale
Makdisî	Serahs → Merv	5 merhale/konak
İdrisî	Serahs → Merv	5 merhale
Nâsır-ı Hüsrev	Merv → Serahs	30 fersah
Yâkūt el-Hamevî	Serahs → Merv	30 fersah / 6 merhale

3. Arkeolojik Verilerde Merv-Serahs Yolu

Serahs'tan Merv'e giden yol için Sovyetler döneminde arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. Sovyet bilim adamları 1946'dan itibaren Türkmenistan topraklarından geçen Doğu ve Batı Asya ülkelerinin ekonomik arterleri olan eski ticaret ve kervan yollarının tarihî ve arkeolojik yönden incelenmesi görevine öncülük etmişlerdir. Güney Türkmenistan Arkeolojik Kompleksi Keşif Gezisi[49] olarak adlandırılan program çerçevesinde 1953 sezonunda Serahs-Merv güzergâhı K. A. Adykov tarafından yol güzergâhının geçebileceği alanlar araştırılmaya ve yol tespit edilip belirlendikten sonra da yola yakın noktalar incelenmeye başlanmıştır. Adykov bu araştırmasını yollar hakkında yazan Arap coğrafyacıların bilgilerine dayanarak gerçekleştirmiştir. O, Serahs'tan yola çıkan kervanların ana duraklarından ilki olan Kasru'n-Neccâr'ın Serahs'ın 14 km kuzeyindeki Gök Tepe mevkiinde yer alabileceğini bölgenin muhafaza ettiği yapılar ve arkeolojik malzemeler sayesinde belirlemeye çalışmıştır.[50]

Adykov ilk olarak, İbn Hurdâzbih'in de Kasru'n-Neccâr olarak bahsettiği noktanın VI.-VII. yüzyıllarda bir sur ve çevresinde küçük bir yerleşimin bulunduğu, yerel otoritelerce idare edilen bir mülk olarak var olduğunu, Arapların Horasan'ı fethetmesiyle birlikte bölgede gelişen ticaret yolunun güzergâhlarından birisinin bu yerleşim olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca XI.-XII. yüzyıllarda yerleşimin daha da genişlediğini, kanallar boyunca yeni yapıların ortaya çıktığını, bir kervansarayın inşa edildiğini, arıkların (su yolu) yenilendiğini göstermiştir.[51]

İkinci durak Uşturmagak'ın konumu Serahs'ın 40 km kuzeyinde bulunmakla birlikte, bölge sakinlerinin kale duvarındaki çıkıntılardan dolayı Kala Burun adını verdikleri bir sur kalıntısı tespit edilmiştir. M. E. Masson tarafından 1955 yılında yapılan bir plan, alanın yaklaşık 20 hektarlık müstahkem bir yerleşim olduğunu göstermektedir. Çok sayıda kervansaray, ribât ve zanatkâr mahalleleri barındırdığı tespit edilen bu yerleşimde daha sonraki yüzyıllarda başka yapılar da inşa edilmiştir. Bu yapıların Selçuklu Devleti'nin etkin olduğu XI.-XII. yüzyıllara ait olabileceği üzerinde durulmuştur.

Üçüncü durak Tilistâne, Horasan'ın farklı yerlerinden gelen ana kervan yollarının kesiştiği yerdir. Türkmenistan'ın Rusya'ya ilhakından sonra Serahs'tan Merv'e giden bu kervan yoluna Khauz-Khan (Oğuz Han)

[49] Orijinal adı "Yuzhno-Turkmenistanskaya Arkheologicheskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya"'dır. YUTAKE olarak kısaltılmıştır.
[50] K. A. Adykov, "Glavniye Stantsii Na Srednevekovom Torgovom Puti Iz Serakhsa v Merv", *Sovetskaya Arkheologiya*, No:4, Moskova 1959, s. 214.
[51] Adykov, *agm*, s. 216.

adı verilmiştir. Buradaki kalıntıların incelenmesi bu durağın kuzeydoğusunda bir rabat[52] olduğunu ortaya koymuştur. Daha sonra rabatın güneybatı tarafına bir kervansaray eklenmiştir. Yüzeyden toplanan arkeolojik buluntuların (çanak çömlek, sikkeler, tuğlalar) çoğunlukla IX.-X. yüzyıllara ait olduğu tespit edilmiştir. Muhtemelen X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başında, incelenen güzergâhtaki ticarî iletişimin daha yoğun bir şekilde giderek gelişmesi, Khauz-Khan'daki yapıların çok sayıda kervanı barındıramaz hâle getirmiştir. Bu sebeple söz konusu durağın olduğu alan orijinal yapıların güneybatısındaki boş alanlar kullanılarak genişletilmiştir. Burada dikdörtgen planlı bir kervansaray ve bütün bir yapı kompleksi ortaya çıkmıştır. Arap coğrafyacıların Uşturmagak'tan 6 fersah uzaklıktaki Tilistâne hakkında verdikleri bilgiler ile, Kala Burun'dan 33,5 km uzaklıktaki Khouz-Khan harabelerinin modern konumu doğrulanmaktadır. Arkeolojik araştırmalar, bu büyük durağın geç Sâsâni döneminden (VI-VII. yüzyıllar) XV.-XVI yüzyıllara kadar varlığını ve işleyişini doğrulamıştır. Bir sonraki durak Dandanakan, Khauz-Khan'dan 30 km uzaklıkta bulunan modern adı Taş-Rabad olan yer ile ilişkilendirilmiştir. Merv vahasında erken Orta Çağ'da inşa edilen Dandanakan XVI. yüzyıla gelene kadar uluslararası bir öneme sahipken bu yüzyıldan sonra yerel ticaret yolu olarak kaldığı tespit edilmiştir.[53] Arkeolojik araştırmalar IX.-XII. yüzyıl aralığında Dandanakan'ın verimli bir bölge olduğunu ve geniş çaplı tarımı desteklediğini göstermiştir.[54] Serahs-Merv yolunun son durağı Cenûcîrd'in, YUTAKE ekibi tarafından toplanan arkeolojik malzemeler ve yapılan gözlemler neticesinde Kelte Minar kalıntıları ile özdeşleştiği sonucuna varılmıştır. Merv'in yaklaşık 30-32 km güneyinde yer alan bu son durak zengin ve kültürel bir vahanın parçasıydı. Yâkūt el-Hamevî'nin geniş pazarı, güzel binaları ve üzüm bağlarından bahsettiği bu yerleşim[55] hem yazılı kaynaklar hem Kelte Minar'da elde edilen arkeolojik verilerle desteklenmektedir. Özellikle büyük bir kervan yolu üzerindeki konumu nedeniyle büyük önem taşıyordu.

Adykov'un Serahs-Merv yolu üzerinde yaptığı tarihî ve arkeolojik çalışmalar sayesinde yazılı kaynaklara yansımayan birçok nokta aydınlatılmıştır. Horasan'daki toprak yönetim sistemi ve dihkanlara[56] ait mülklerin ortaya çıkışıyla bağlantılı olarak VI.-VII. yüzyıllarda bu güzergâhın oluşumunda önemli noktalar tespit edilmiştir Arkeolojik gözlemlere dayanarak, ticaret yolu üzerindeki durakların tarihî topografyası incelenmiş, Arap coğrafyacıların yol kitaplarında pek de yansıtılmayan su temini ve sulama alanları aydınlatılmıştır. Bugünkü Türkmenistan'ın güney bölgelerinde Merv ve Serahs arasında yer alan Türkistan'dan Çin ve Hindistan'a uzanan uluslararası ticaret yolunun tarihi, arkeolojik malzemeler temelinde daha kesin bir şekilde izlenebilmektedir.[57]

SONUÇ

Bu çalışma, Merv-Serahs yolunun tarihî ve arkeolojik perspektiften önemini ortaya koyarak, bu güzergâhın sadece İpek Yolu üzerindeki stratejik bir ticaret yolu olmadığını, aynı zamanda bölgesel ve uluslararası ekonomik, sosyal ve kültürel etkileşimlerin bir merkez noktası olduğunu göstermiştir. Arkeolojik veriler ve yazılı tarihî kaynakların entegrasyonu, bu güzergâh üzerindeki ticaret duraklarının, sulama sistemlerinin ve yerleşim alanlarının yapısına dair daha kesin ve somut bir tablo çizmeye olanak sağlamıştır. Merv ve Serahs, Orta Çağ boyunca Horasan bölgesinin ekonomik ve ticarî açıdan en önemli merkezleri arasında yer almış, birbirine yakın konumları sayesinde bölgesel bir ekonomik entegrasyonun parçası olmuştur. İslam coğrafyacılarının eserlerinde yer alan detaylı güzergâh tanımları, arkeolojik buluntularla desteklenmiş ve bu yolun işlevi ve kullanımı hakkında daha derin bir anlayış geliştirilmiştir. Adykov ve diğer araştırmacıların sunduğu veriler, bu güzergâhın zaman içinde geçirdiği değişimlere ışık tutarak, coğrafi koşullar, sosyal dinamikler ve ticarî faaliyetlerin yol üzerindeki etkilerini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Selçukluların Horasan'daki siyasî ve askerî başarılarında stratejik bir öneme sahip olan bu yol, yalnızca ticarî bir arter değil, aynı zamanda bölgenin kültürel ve sosyal dokusunu şekillendiren bir damar niteliğindedir. Arkeolojik araştırmalar, bu güzergâh üzerindeki yerleşim yerlerinin ve ticaret noktalarının zamanla genişlediğini ve bu yapıların gelişmiş bir tarımsal altyapıyla desteklendiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Merv-Serahs yolu, yalnızca tarihsel bir miras niteliği taşımakla kalmayıp, aynı zamanda bölgenin tarihî, ekonomik ve kültürel yapısını anlamamız için önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak, tarihî kaynaklar ve arkeolojik buluntuların birlikte ele alınması, geçmişteki yolların, yerleşimlerin ve ticaret sistemlerinin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamıştır. Merv-Serahs yolu özelinde yapılan bu araştırma, tarih ve arkeolojinin disiplinler arası iş birliğinin gücünü vurgulayarak, geçmişin ekonomik, sosyal ve kültürel dinamiklerine dair yeni ve çok yönlü bir bakış açısı sunmaktadır.

[52] Bir yerleşim yeri ya da şehir (medine) sınırlarının ötesinde yer alan mahalle veya dış semte verilen isimdir. Bkz. Evariste Lévi-Provençal, "Rabaz", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1964, s. 651.
[53] Adykov, *agm*, s. 217-221.
[54] Wordsworth, *agm*, s. 53.
[55] Yâkūt el-Hamevî, *age*, C. II, s. 172.
[56] Köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen ifadedir. Bkz. Faruk Sümer, "Dihkan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994, s. 289-290.
[57] Adykov, *agm*, s. 226-227.

İSLAM COĞRAFYACILARINA VE SOVYET ARKEOLOJİ RAPORLARINA GÖRE MERV-SERAHS YOLU: TARİHÎ VE ARKEOLOJİK VERİLER ÇERÇEVESİNDE BİR TİCARET GÜZERGÂHININ ANALİZİ

EXTEND ABSTRACT

Introduction

The Merv-Sarakhs Road has historically served as a crucial artery for trade, cultural exchange, and military campaigns. Situated in the heart of the Khorasan region, this route played a pivotal role in connecting the cities of Merv and Sarakhs, facilitating economic interactions between East and West Asia. Islamic geographers such as Ibn Hurdādbih, Ya'qubī, Qudāma Ibn Ja'far, and Ibn Hawkal provided extensive descriptions of this road, detailing its length, key stops, and strategic importance. These historical records have been supplemented by archaeological research, particularly since the Soviet-led studies began in 1946. Under the South Turkmenistan Archaeological Complex Expedition attempting to identify the exact trajectory of the route and its associated structures**.** Archaeological studies, including those conducted under The International Merv Project led by Georgina Herrmann, V. M. Masson, and K. Kurbansakhatov, have provided crucial insights into the economic and social dynamics of the region during the Sassanid, Islamic, and Seljuk periods. These investigations have revealed extensive evidence of caravanserais, bridges, and trade centers that confirm the descriptions found in Islamic geographical sources. The road's infrastructure highlights not only its commercial significance but also its strategic and military utility. The importance of this route extends beyond trade, as it also influenced settlement patterns, architectural developments, and agricultural productivity. Merv, one of the major urban centers along the route, was particularly known for its cotton and silk production, facilitated by its advanced irrigation system. Meanwhile, Sarakhs, situated in a steppe environment, emerged as a crucial hub for livestock farming and agriculture. The strategic relevance of the Merv-Sarakhs Road was further solidified during the Seljuk period, when it played a key role in military operations, including the pivotal Battle of Dandanakan.

This study aims to synthesize historical texts and archaeological findings to reconstruct the significance of the Merv-Sarakhs Road. By analyzing the correlation between literary sources and material evidence, the study seeks to establish a more comprehensive understanding of the road's historical function and economic impact.

Methodology

The study employs a multidisciplinary approach, integrating historical texts with archaeological data. Primary historical sources, including Islamic geographical treatises and travelogues, provide a textual foundation for understanding the road's trajectory, usage, and significance. The works of Ibn Hurdādbih, Ya'qubī, Qudāma Ibn Ja'far, and Ibn Hawkal, among others, serve as key references for mapping the route and identifying its principal waystations. Archaeological investigations form the second pillar of this research. The study draws extensively from findings of Soviet-era expeditions, particularly the 1953 research on the Serakhs-Merv road. This fieldwork involved mapping possible route alignments and verifying the presence of settlements and infrastructure along the way. Additionally, findings from The International Merv Project contribute to an understanding of the region's economic and social structure. A comparative analysis is conducted to reconcile discrepancies between historical texts and archaeological findings. Islamic geographical descriptions often vary in their measurements and names of locations, necessitating cross-referencing with material evidence. By examining key sites such as caravanserais, fortifications, and irrigation systems, the study provides a clearer reconstruction of the road's function over time.

Results and Conclusion

The study confirms that the Merv-Sarakhs Road was more than just a trade route; it was an essential economic and strategic corridor that shaped the region's development from the early Islamic period to the Seljuk era. The integration of historical narratives with archaeological data provides a nuanced understanding of how this road facilitated commerce, supported agricultural economies, and contributed to urbanization.

One of the primary findings is the confirmation of key waystations along the route. Historical sources describe a series of stops, including Kasru'n-Neccār, Uşturmagak, Tilistāne, Dandanakan, and Yenucerd, all of which were crucial for traders and travelers. Archaeological evidence corroborates the presence of these locations, with remnants of caravanserais, storage facilities, and fortifications providing tangible proof of their historical function. The economic significance of the road is evident in the agricultural and industrial activities it supported. Merv, known for its high-quality cotton and silk, relied on an advanced irrigation network sourced from the Murghab River. The presence of textile production facilities and metalworking workshops indicates a thriving local economy that benefitted from its strategic position on the Silk Road. The discovery of steel production sites in Merv further highlights the city's role as a manufacturing hub, supplying materials for both commercial and military purposes. Sarakhs, in contrast, played a crucial role in livestock farming and grain production. Historical texts frequently reference its wells and irrigation channels, which enabled agriculture despite its semi-arid environment. Archaeological excavations in Sarakhs have uncovered extensive remains of fortifications, suggesting that the city was not only an economic center but also a strategically important stronghold.

From a military perspective, the road was integral to Seljuk expansion and consolidation of power. The Battle of Dandanakan, which marked the Seljuk defeat of the Ghaznavids, was fought along this corridor. The presence of well-fortified waystations along the road indicates its role in military logistics, allowing armies to move supplies and personnel efficiently across the region.

The correlation between historical sources and archaeological findings highlights the reliability of medieval Islamic geography in reconstructing trade routes. While some discrepancies exist regarding distances and stop locations, the overall alignment between textual descriptions and physical evidence underscores the road's historical importance.

In conclusion, the Merv-Sarakhs Road was a key axis of economic, cultural, and military activity in medieval Khorasan. The integration of historical and archaeological perspectives provides a comprehensive understanding of its function and significance. This study demonstrates that interdisciplinary approaches yield a richer and more accurate reconstruction of historical trade networks. By synthesizing written records with material evidence, it becomes possible to reconstruct not only the geographical path of the road but also its broader economic and strategic impact. The findings reinforce the idea that trade routes were not static entities but dynamic systems that evolved in response to political, economic, and environmental changes.

As further archaeological research continues, new discoveries may refine our understanding of the road's role in shaping the medieval landscape of Khorasan. Future studies can explore the impact of climatic changes on trade routes, the sociopolitical structures governing caravan trade, and the technological advancements that facilitated long-distance commerce. The Merv-Sarakhs Road remains a vital subject of study for understanding the complex interplay of trade, settlement, and political power in medieval Central Asia.

KAYNAKÇA

ADYKOV, K. A., "Glavniye Stantsii Na Srednevekovom Torgovom Puti Iz Serakhsa v Merv", *Sovetskaya Arkheologiya*, No:4, Moskova 1959.

ANONİM, *Hudûdül-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, haz. Menuçehr Sotude, Kitabhane-i Tehuri, Tehran 1983.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yay., İstanbul 2017.

BULLİET, Richard, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2009.

CAN, Mesut, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Konya 2016.

CAN, Mesut, "Eski Serahs: Şehir, Coğrafya, Tarih ve Toplum", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 2021, ss. 409-438.

DUMAN, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yay., İstanbul 2020.

DUMAN, İbrahim, "Orta Çağ İslâm Dünyasında Demir Çelik Üretimi", *Alet İşler*, Kanca Yay. İstanbul 2022, ss. 253-257.

EBÛ'L-KASIM AHMED B. CEYHÂNÎ, *Eşkâlu'l-Âlem*, çev. Abdulselam Kâtîb, tsh. Fîrûz Mansûrî, İntişârât-e Astân Kuds, Tehran 1368 hş.

ERAVŞAR, Osman, "Merv ve Çevresindeki Kervan Yolları ve Kervansaraylar (Yol Üstü Kuruluşları)," *Yükselen İpek Yolu: İpek Yolunda Kültür ve Sanat*, ed. Fahri Atasoy, C. III, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, ss. 101-133.

ERKAL, Mehmet, "Seferle İlgili Mesafe Ölçüleri", *Seferîlik ve Hükümleri*, İSAV Yay., İstanbul 1997, ss. 153-170.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ KAZVİNÎ, *Nüzhetül-Kulûb*, Dunya-e Ketab, Tehran 1362 hş.

HÂFIZ EBRÛ, *Coğrafya-yi Hâfız Ebrû*, haz. Muhammed Sadık Seccâdî, C.1, Merkez-i Pejuheş Miras-ı Mektub, Tehran 1375 hş.

HERMANN, Georgina, vd., "The International Merv Project, Preliminary Report on the First Season (1992)", *Iran*, 31, 1993, ss. 39-62.

HERMANN, G. & K. Kurbansakhatov, "The International Merv Project. Preliminary Report on the Third Season (1994)." *Iran*, 33, 1995, ss. 31-60.

HERMANN, G. "Early and Medieval Merv: A Tale of Three Cities: Albert Reckitt Archaeological Lecture", *Proceedings of the British Academy*, C. 94, 1997, ss. 1-43.

HİNZ, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1990.

İBN FAKĪH, *Kitâb-ı Tercüme-i Muhtasar el-Buldân: Bahş-ı Merbut be İran*, Farsçaya çev. H. Mesud, İntişârât-e Bonyad-e Ferhengi İran, Tehran 1349 hş.

İBN HAVKAL, *Sûretu'l-Arz, 10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017.

İDRÎSÎ, *Nüzhetü'l-Müştâk fî iḫtirâkı'l-âfâk*, Farsçaya çev. Muhammed Ayeti, Bunyad-e İranşinasi, Tehran 1388 hş.

İSTAHRÎ, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, Farsçaya çev. Îrec Afşâr, Bangah-e Tercüme Neşr Ketab, Tehran 1340 hş.

KAİM, Barbara, "Serakhs Oasis at the Crossroads of Communication Routes", *Parthica 14*, 2012, ss. 149-159.

KAİM, Barbara, "Ancient Fire Temples in the light of the discovery at Mele Hairam", *Iranica Antiqua*, C. XXXIX, 2004, ss. 323-337.

KAYMAK, Suat, "Merv", *İslam Düşünce Atlası*, C.II, ed. İbrahim Halil Üçer, İstanbul 2017, ss. 824-825.

KUDÂME İBN CAFER, *Kitabül-Harac*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2018.

LE STRANGE, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.

LÉVİ-PROVENÇAL, Evariste "Rabaz", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1964, ss. 651-652.

MATLEY, Ian, M., "The Murgab Oasis: The Modernization of an Ancient Irrigation System", *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne Des Slavistes*, 17(2/3), 1975.

MAKDİSÎ, *Ahsenü't-Tekâsîm*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2022.

MOVLYANOV, Umidjan, *Büyük Selçuklu Döneminde Merv (1037-1160)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2018.

MÜHELLEBÎ, *Kitâbül-'Azîzî (el-Memâlik ve'l Mesâlik): Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2023.

NÂSIR-I HÜSREV, *Sefernâme-yi Nâsır b. Hüsrev Kubâdîyanî Mervezî*, nşr. Muhammed Debîr Siyâkî, İntişârât-ı Kitâb Furuş Zevâr, Tehran 1335 hş.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Yokolan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", *Turco-İranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, ss. 491-505.

PEACOCK, A. C. S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu: Yeni Bir Yorum*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2016.

RÂVENDÎ, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur*, çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999.

REŞÎDÜDDÎN FAZLULLAH, *Camiü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2011.

SADRUDDİN EL-HÜSEYNÎ, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 1999.

SÜMER, Faruk "Dihkan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994, ss. 289-290.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

WORDSWORTH, Paul, "Merv on Khorasanian Trade Routes from the 10th–13th Centuries", *Greater Khorasan: History, Geography, Archeology and Material Culture*, C. 29, Ed. Rocco Rante, Walter de Gruyter, Berlin & Munich & Boston 2015.

YA‘KŪBÎ, *Kitâbu’l-Buldân*, Farsçaya çev. Muhammed Ayetî, İntişârât-e Bangah-e Tercume ve Neşr Ketab, Tehran 1356 hş.

YÂKŪT EL-HAMEVÎ, *Mu’cemu’l-buldân*, C. II-V, Dâru Sadîr, Beyrut 1977.

ZEKERİYYÂ KAZVÎNÎ, *Âsârü’l-Bilâd ve Ahbârü’l-ʿİbâd*, Farsçaya çev. Cihangir Mirza Kacar, yay. haz. Mir Haşim Muhaddis, İntişârât-ı Emir Kebir, Tehran 1373 hş.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 299-322.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.02.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 28.03.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

https://doi.org/10.53718/gttad.1632553

SİNAN TARİFCİ*

ÖZ

Hürriyeti bağlayıcı bir ceza olarak, en eski dönemlerden itibaren uygulanagelen hapis cezası, Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde de sıklıkla tatbik edilmiştir. Bahsi geçen dönemlerde, farklı suçlara karşı çeşitli mekânlarda uygulanan hapis cezasına, ilmî ve edebî çevrelerden şahsiyetler de maruz kalmıştır. Fars edebiyatının büyük bir değişim ve gelişim gösterdiği Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde *habsiyye* ya da *zindannâme* adı verilen, mensur ya da manzum olarak kaleme alınan, zindan ve zindan hayatını konu edinen yeni bir edebî tür ortaya çıkmıştır. Bu edebî türün doğmasına, bizzat çeşitli sebeplerle Gazneli ve Büyük Selçuklu zindanlarına düşen mahkûm şairlerin ve yazarların hapisteyken ya da hapisten çıktıktan sonra, zindan ve zindan hayatıyla ilgili tecrübelerini yazıya dökmeleri vesile olmuştur. Böylece Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Hâkânî-yi Şirvânî, Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, Mucîrü'd-Dîn-i Beylekânî, Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, Nâsır-ı Hüsrev ve Felekî-yi Şirvânî gibi mahkûm şairler ve yazarlar tarafından habsiyye metinleri vücuda getirilmiştir. Böyle edebî metinler, tarihî birer kaynak olarak devrin zindanlarını ve zindan hayatını tasvire bir dereceye kadar imkân vermektedir. İki müstakil makale olarak planlanan çalışmanın bu ilk serisinde, adı geçen şairlerin ve yazarların habsiyyelerinde zindanın fiziki yapısı, özellikleri ve zindan hayatı ortaya konulmaya gayret edilecektir. Bu çerçevede zindanın fiziki yapısı ve özellikleri olarak yüksek konum, elverişsiz iç mekân ögeleri, darlık, karanlık ve soğukluk; zindan hayatının unsurları olarak da yemek yetersizliği/yokluğu, kıyafet yetersizliği/yokluğu, yer örtüsü yetersizliği/yokluğu, gece bunalımı ve uykusuzluk, uğraşı, zincire vurulma ve zincirin vücuda verdiği hasar belirlenmiştir. Çalışmanın ikinci serisinde ise aynı mahkûm şairlerin ve yazarların eserlerine istinaden, bu defa zindanda mahkûmun bedensel ve ruhsal/duygusal durumu belirtilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gazneliler, Büyük Selçuklular, Habsiyye, Zindan.

DUNGEON (ZINDĀN) IN HABSIYYAS (PRISON POEMS) OF THE GHAZNAVĪDS AND GREAT SELJŪKS ERA -1-: STRUCTURAL FEATURES OF DUNGEON AND DUNGEON LIFE

ABSTRACT

During the Ghaznavīds and Great Seljūks periods, when Persian literature made great progress, a new literary genre called *habsiyya* (prison poems) emerged. Habsiyya is a literary genre written in verse or prose, dealing with dungeon and dungeon life. This literary genre emerged when poets and writers who were imprisoned in Ghaznavīd and Great Seljūk dungeons for various reasons wrote about their experiences of the dungeon and dungeon life. By utilizing the habsiyyas written by imprisoned poets and writers such as Masʿūd-i Saʿd-i Salmān, Khākānī-i Shirwānī, Ayn al-Kudāt-i Hamadhānī, Mujîr al-Dîn-i Baylakānī, Bahā al-Dīn Muhammad bin Muʿayyad-i Baghdādī, Nāsir-i Khusraw, and Falaqī-i Shirwānī, it is possible to describe the dungeon and dungeon life during the Ghaznavīds and Great Seljūks. It is well known that such literary sources are an important type of source, especially in Medieval studies. In the first series of the study, which is planned as two separate articles, the structural features of dungeon and dungeon life will be revealed based on the habsiyyas of the mentioned imprisoned poets and writers. In the second series of the study, the physical and

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Giresun/TÜRKİYE, E-Posta: sinantar@hotmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-9218-6193.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

mental/emotional state of the prisoner in the dungeon will be stated in the works of the same imprisoned poets and writers.

Keywords: Ghaznavīds, Great Seljūks, Habsiyya (prison poems), Dungeon (zindān).

GİRİŞ

Hapis cezası, hürriyetin kısıtlanmasına yönelik olarak uygulan cezaların en başta gelen türünü teşkil etmektedir. İnsanoğlunun uyguladığı en eski cezalardan biri olan hapis cezası, Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde de sıkça tatbik edilmiştir. Söz konusu devirlerde hapis cezasının infazı için, suçun mahiyeti ile failin statüsü ve durumuna göre; saraylarda bulunan hücreler, müstahkem mevkilerdeki kalelerde yer alan zindanlar, derince kazılan çukurlar ve umumî şehir hapishaneleri kullanılırdı.[1] Hapis cezası kısa veya uzun belirli bir süre için verildiği gibi, mahkûmlar, ömür boyu veya kendilerini hapseden iktidar sahiplerinin ölümüne yahut da iktidardan düşüşüne kadar hapiste kalıyorlardı. Sabık hükümdarlar, hanedan üyeleri ve devlet teşkilatının en üst kademelerinden şahsiyetler de dâhil olmak üzere halk tabakasından kimselere kadar, her sınıfın maruz kaldığı bir ceza olarak hapis; devrin âlimleri, şairleri ve yazarlarının da maruz kaldığı bir cezaydı.

Fars edebiyatı, İran'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesini müteakip Arap kültürü, dili ve edebiyatının da tesiriyle yeni bir tarzla büyük bir değişim ve gelişim sürecine girmiştir. Bilhassa Gazneliler ve Büyük Selçuklular devirlerine gelindiğinde genelde Fars edebiyatında, özelde ise Fars şiirinde türler, konular ve üslup oldukça çeşitlenmiş ve özgün bir hâl almıştır. *Habsiyye* ya da *zindannâme*[2] denilen, zindan ve zindan hayatını konu edinen yeni bir edebî türün doğması da böyle bir döneme tesadüf etmiştir. Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde dinî ve siyasî düşüncelerinden dolayı[3] zindana atılan bazı şairlerin ve yazarların hapiste ya da hapisten çıktıktan sonra hapislik hayatlarıyla ilgili kaleme aldıkları mensur ve manzum metinler, habsiyye edebiyatının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Habsiyye sözcüğü ilk kez Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî tarafından Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın mahkûmiyeti esnasında kaleme aldığı zindan konulu şiirleri için kullanılmıştır.[4] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'dan sonra klasik Fars edebiyatının önde gelen başka mahkûmiyet yaşayan şairlerinin ve yazarlarının onu taklit ederek zindan ve zindan hayatı ile ilgili metinler kaleme almalarıyla habsiyye adı verilen tür teşekkül etmiştir. Mahkûm habsiyye şairlerinin ve yazarlarının[5] eserlerinden istifadeyle, Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde zindan ve zindan hayatının portresini çizmek mümkün olabilmektedir.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân (1047-1121),[6] Lâhor'da doğmuştur. Ataları vaktiyle Hemedân'dan Gazne'ye gelmiştir. Babası Sa'd-i Selmân, Gazneliler Devleti bünyesinde, Sultan Mahmûd ve Sultan Mes'ûd dönemlerinde, altmış yıl Lâhor'da müstevfî olarak görev yapmıştır. Babasının üstün mevkiinden istifadeyle iyi bir tahsil gören Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, yine babasının sayesinde Gazneli sarayına intisap ederek, Sultan İbrâhîm'in hizmetinde yer almıştır. Sultan İbrâhîm, oğlu Seyfü'd-Devle Mahmûd'u Hindistan'ın idaresiyle görevlendirdiğinde, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân da onunla birlikte Hindistan yolunu tutmuştur. Ancak 1087 yılı civarında, Seyfü'd-Devle Mahmûd, babası tarafından Büyük Selçuklu sultanı Melikşah ile siyasî münasebete girişmekle itham edilerek hapse atılınca, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân da efendisiyle aynı akıbete uğramıştır. Böylece Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân on yıl boyunca Dehek, Sû ve Nây kalelerinin zindanlarında kalmıştır. 1097 yılında

---

[1] Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde zindanlar için bkz. Sinan Tarifci, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular Devrinde Zindan, Zindan İdarecileri ve Gardiyanlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2024, S. 20, ss. 19-42.

[2] Fars edebiyatında hapishane hayatını konu alan eserlerin ortak adı olan habsiyye hakkında mesela bkz. Velîullâh Zaferî, *Habsiyye der Edeb-i Fârsî -ez Âğâz-i Şi'ir-i Fârsî tâ Pâyân-ı Zendiyye-*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1364/1985, ss. 147-178; Osman Gazi Özgüdenli, "Gazneli ve Selçuklu Devri Şairlerinin Gözüyle Zindan", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, ss. 147-160; Nimet Yıldırım, "Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye I", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2003, S. 10, ss. 19-38; Nimet Yıldırım, "Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye II", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Kış 2004, S. 12, ss. 17-34; Nimet Yıldırım, "Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye III", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2004, S. 15, ss. 15-30; Tahsin Yazıcı, "Habsiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C. XIV, ss. 380-381.

[3] Bahsedilen şairlerin ve yazarların bir suçun faili olup olmadıkları, kendilerine yöneltilen ithamların hakikati yansıtıp yansıtmadığı, keyfî olarak veya haksız töhmet altında kalıp kalmadıkları gibi konu ve meselelerin tartışılması ayrı bir çalışma mevzuu olduğundan, bu çalışma serisinde böyle hususlara değinilmeyecektir.

[4] Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî, *Çehâr Makâle*, çev. E. E. Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016, s. 63: "Akıl ve insaf sahipleri, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın habsiyyelerinin yücelikte ne dereceye ulaştığını ve fesahatte hangi seviyede olduğunu bilirler. Ben onun şiirlerini okuduğum zaman tüylerim diken diken oldu; o an gözümden yaş geldi."

[5] Aşağıda verilen Gazneliler ve Büyük Selçuklular devri mahkûm şairlerinin ve yazarlarının kısa biyografileri, daha geniş bilgi için referans gösterilen bibliyografyaya istinaden özetlenmiştir.

[6] Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. J. W. Clinton, "Masʿūd-i Saʿd-i Salmān", *Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden 1991, C. VI, s. 783; Ahmed Ateş, "Mes'ûd", *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, C. VIII, ss. 141-144; Rıza Kurtuluş, "Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, C. XXIX, ss. 352-353; Sunil Sharma, *Persian Poetry at the Indian Frontier: Masʿūd Saʿd Salmān of Lahore*, Permanent Black, Delhi 2000; Edward Granwille Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press, Cambridge 1964, C. II, ss. 324-326; Abdü'l-Hüseyin Zerrînkûb, *Bâ Kârvân-ı Hulle*, Sâzmân-i İntişârât-i Câvîdân, Tahran 2535/1977, ss. 83-95; Bedîü'z-Zamân Fürûzanfer, *Sohen û Sohenverân*, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1387/2008; ss. 205-227; Sâdık Rızâzâde-yi Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-ı Îrân*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Pehlevî, Tahran 1352/1973, ss. 269-281; Zebîhullâh-ı Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, İntişârât-ı Firdevs, Tahran 1369/1990, C. II, ss. 483-501; Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 41-59; Özgüdenli, *agm*, s. 148.

Amîdü'l-Mülk Ebû'l-Kâsım'ın şefaatiyle hapisten çıkan Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Sultan İbrâhîm'in yerine geçen Sultan Alâü'd-Devle II. Mes'ûd zamanında yeniden itibara kavuşmuştur. O, Sultan Alâü'd-Devle II. Mes'ûd tarafından Hindistan'ın yönetimi vazifesi tevdi edilen oğlu Şîrzâd'ın yanında askerî işlerden sorumlu olarak bu ülkeye gönderilen Ebû Nasr-ı Fârisî'nin hizmetine girmiştir. Bundan sonra da Lâhor'a bağlı Çâlender'in idaresiyle tavzif edilmiştir. Ancak bu kez de Ebû Nasr-ı Fârisî'nin hapsedilmesi üzerine, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân kendisini çekemeyenlerin kışkırtmasıyla görevinden azledilerek Merenc'te zindana atılmıştır. Sekiz sene süren ikinci hapislik hayatından, 1106'da Tâhir b. Ali b. Mişkân'ın yardımıyla kurtulmuştur. İhtiyarlamış ve yıpranmış bir hâlde hapisten çıkan Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, ömrünün son yıllarını münzevi bir yaşam sürerek geçirmiştir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın *Dîvân*[7]'ında yer alan zindan ve zindan hayatı ile ilgili şiirleri, klasik Fars edebiyatında habsiyye türünün en meşhur ve en doyurucu örnekleridir.

Hâkânî-yi Şirvânî lakap ve nisbesiyle tanınan Efdalü'd-Dîn İbrâhîm b. Alî (1126-1199),[8] Müslüman marangoz bir babanın ve Nasturî bir cariye olup da sonradan Müslüman olan bir annenin çocuğu olarak Gence'de dünyaya gelmiştir. Tahsilinin ardından Azerbaycan'da hüküm süren Şirvânşahların hizmetine girmiştir. Ebû'l-Muzaffer Hâkân-ı Ekber tarafından kendisine melikü'ş-şuarâ ve nedîmü'ş-şuarâ unvanları tevcih edilmiştir. Bir süre sonra düşmanlarının İsmâiliyye mensubu olmakla itham etmeleri üzerine Şirvânşahlar sarayından ayrılıp bir kısım Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu emîrinden himaye arasa da tam manasıyla gayesine ulaşamamıştır. Ardından Büyük Selçuklu sultanı Sencer'le münasebet kurmak amacıyla Rey'e gitmiş, ancak buradayken Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir alındığını öğrenince Şirvân'a geri dönmüştür. Bundan sonra tekrar Şirvânşahlar sarayına intisap eden ve müreffeh bir hayat süren Hâkânî-yi Şirvânî, yine düşmanlarının iftiraları üzerine 1173'te 7 ay Şâbirân Kalesi zindanında hapsedilmiştir. Hâkânî-yi Şirvânî, zindanda bulunduğu sırada Şirvân'a gelen Bizans prenslerinden Andronikos Komnenos'a kendisine şefaatte bulunması için yazdığı ünlü kasideler sayesinde, prensin tavassutuyla serbest bırakılmıştır. Hayatının geri kalanını seyahatlerle geçiren, son zamanlarında yakın çevresinin ölüm haberleriyle hayli dertlenen Hâkânî-yi Şirvânî Tebriz'de hayata gözlerini yummuştur. Hâkânî-yi Şirvânî'nin *Dîvân*[9]'ında bulunan zindan ve zindan hayatı ile ilgili şiirleri, klasik Fars edebiyatında habsiyye türünün en incelikli örnekleridir.

Aynü'l-Kudât lakabıyla maruf Ebû'l-Fezâîl Abdullâh b. Muhammed-i Hemedânî (1098-1130),[10] Hemedân'da doğmuştur. Memleketinde genç yaşta kadılık ve müderrislik vazifesini yerine getirmiştir. Dönem dönem fikrî ve ruhî buhran ve bir arayış içerisinde olan Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, tasavvuf yoluna girerek bilhassa kelâm ilmiyle iştigal etme isteğine kapılmıştır. Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî kelâmî ve itikadî konulardaki fikir ve kanaatleri, devrin hâkim fıkıh ve kelâm âlimlerinin onu zındıklıkla suçlamalarına ve tekfir etmelerine yol açmıştır. Büyük Selçukluların son sultanı Sencer'in saltanatı zamanında, Azîzü'd-Dîn-i Müstevfî gibi devlet adamlarının da içinde bulunduğu geniş bir kitleyi etkilemiştir. Öte yandan, Azîzü'd-Dîn-i Müstevfî'nin siyasî rakibi olan Sultan Sencer'in veziri Kıvâmü'd-Dîn Ebû'l-Kâsım ed-Dergüzînî, Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'yi itham eden fakihlerden onun katline fetva vermelerini sağlamıştır. Bunun üzerine Bağdat'a götürülüp burada zindana atılan Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, bir süre sonra Hemedân'a getirilip önce derisi yüzülmek, ardından da asılmak ve yakılmak suretiyle otuz iki yaşında feci bir şekilde katledilmiştir (1130). Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin Bağdat'ta zindanda iken Hemedân'daki dostlarına yazdığı *Şekva'l-Garîb*[11] adlı müdafaanâmesi, zindan ve zindan hayatı ile ilgili de mensur ve manzum parçalar ihtiva ettiğinden, âdeta bir habsiyye niteliği de taşımaktadır. Onun bu eseri, ele alınan öteki habsiyye türündeki Farsça mensur ve manzum eserlerden farklı olarak, Arapça kaleme alınmıştır. Diğer taraftan, *Nâmehâ-yi Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî*[12] adıyla neşredilen yazışmaları içerisinde de bu neviden şiirlere rastlanmaktadır.

[7] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *Dîvân*, nşr. Nâser Heyyerî, İntişârât-i Gulşâ'î, Tahran 1362/1983.

[8] Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. B. Reinert, "Khākānī", *Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden 1997, C. IV, ss. 915-916; Ahmed Ateş, "Hâkânî", *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, C. V/1, ss. 85-95; Tahsin Yazıcı, "Hâkânî-i Şirvânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, C. XV, ss. 168-170; M. Rifakatullah Khan, "Life of Khāqānī", *Indo-Iranica,* 1959, C. XII, S. 2, ss. 24-44; Browne, *age*, C. II, ss. 391-399; Abdü'l-Hüseyin Zerrînkûb, *age*, ss. 157-166; Bedîü'z-Zamân Fürûzanfer, *age*, ss. 612-630; Sâdık Rızâzâde-yi Şafak, *age*, ss. 337-360; Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 74-87; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, ss. 776-794; Özgüdenli, *agm*, ss. 150-151.

[9] Hâkânî-yi Şirvânî, *Dîvân*, nşr. Ziyâüddîn-i Seccâdî, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1382/2003.

[10] Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. J. K. Teubner, "Ayn al-Kudāt al-Hamadhānī", *Encyclopaedia of Islam*, E.J. Brill, Leiden 2004, C. XII, ss. 104-105; Süleyman Uludağ, Nurettin Bayburtlugil, "Aynülkudât el-Hemedânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, C. IV, ss. 280-282; Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 117-122; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, ss. 936-944; Özgüdenli, *agm*, s. 150.

[11] Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *Zübdetü'l-Hakâik (Hakikatlerin Özü)-Şekva'l-Garîb (Garibin Şikâyeti)*, çev. A. K. Cihan, S. Yalın, M. Sandıkçı, A. Taher; ed. A. K. Cihan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016.

[12] Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *Nâmehâ-yi Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî*, nşr. Ali Nakî Munzevî-Afîf Useyrân, Çâp-ı Ofset-i Golşen, C. II, 1362/1983.

GAZNELİLER VE BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ HABSİYYELERİNDE ZİNDAN -1-: ZİNDANIN FİZİKİ YAPISI, ÖZELLİKLERİ VE ZİNDAN HAYATI

Beylekân'da doğan Ebû'l-Mekârim Mucîrü'd-Dîn-i Beylekânî'nin (?-1180'den sonra),[13] Habeş soylu bir annenin çocuğu olarak, tanınmamış bir aileye mensup olduğu rivayet edilmektedir. Mucîrü'd-Dîn-i Beylekânî, Şirvân'da Hâkânî-yi Şirvânî'nin yanında yetişmiştir. Kur'an, hadis, felsefe, matematik ve astronomi gibi ilimlerde bilgi sahibi olmuştur. Bir süre sonra, Hâkânî-yi Şirvânî ile alakayı kestikten sonra Tebriz'e gelmiştir. O, burada Azerbaycan atabegleri İldenizlilerin hizmetinde bulunmuş, onların sarayında melikü'ş-şuarâ unvanını elde etmiştir. Irak Selçuklu sultanları ve devlet adamlarıyla temas kurmuştur. 1180'den sonraki bir tarihte hayatını kaybetmiştir. Mucîrü'd-Dîn-i Beylekânî'nin *Dîvân*[14]'ında zindanda kaleme aldığı şiirlerin mevcudiyeti, onun bir dönem hapsedildiğini göstermektedir ki muhtemelen İldenizli atabeglerinden Cihân Pehlivân Muhammed tarafından zindana atılmıştır.

Felekî-yi Şirvânî olarak tanınan Ebû'l-Nizâm Necmü'd-Dîn Muhammed (1107-1157),[15] Şemâhî'de dünyaya gelmiştir. Şair ve yazar kimliğinin yanı sıra, etkili bir matematik âlimi ve gök bilimci olarak şöhret bulmuştur. Felekî mahlasını da bundan dolayı alıp kullanmıştır. Hâkânî-yi Şirvânî'yi de himaye eden Şirvânşahlar hükümdarı Ebû'l-Muzaffer Hâkân-ı Ekber'in sarayına intisap etmiştir. Felekî-yi Şirvânî, Hâkânî-yi Şirvânî gibi düşmanları tarafından hükümdarın sırlarını ifşa etmekle suçlanarak hapsedilmiştir. Zindanda kaleme aldığı bir dizi habsiyye tarzındaki şiirlerinden sonra affedilerek serbest bırakılmıştır. Elli yaşında memleketi Şemâhî'de vefat eden Felekî-yi Şirvânî'nin *Dîvân*[16]'ındaki habsiyyelerinde zindan ve zindan hayatı ile ilgili şiirler bulunmaktadır.

Nâsır-ı Hüsrev olarak bilinen Büyük Selçuklular devrinin ünlü filozof, şair, âlim ve seyyahı Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris-i Kubâdiyânî (1004-1088),[17] Kubâdiyân'da doğmuştur. Varlıklı bir ailenin çocuğu olarak aldığı eğitimle matematik, astronomi, tıp, musiki ve edebiyat gibi devrin başlıca ilimlerinde ileri bir seviyeye yükselmiştir. Yirmili yaşlarında Gaznelilerin hizmetine girerek Sultan Mahmûd ve Sultan Mes'ûd'un dîvânında kâtiplik yapmıştır. Ardından Büyük Selçukluların hizmetinde bulunarak, sarayda itibarlı bir konuma yükselmiştir. Kırklı yaşlarının başlarında gördüğü bir rüyadan etkilenip dünyevî uğraşıları, bu arada devlet hizmetini bırakarak, manevî bir yaşayışa yönelmiştir. O, Fâtımîlerin payitahtı Kahire'de İsmâiliyye'ye intisap etmiştir. Böylece onun maneviyatı, politik de bir hâl almıştır. Yaptığı seyahatlerle İsmâilîliği yaymaya başlamıştır. Nâsır-ı Hüsrev, dönemin Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından mülhitlikle suçlanmıştır. Nihayet, Büyük Selçuklu aleyhtarı faaliyetleri ve İsmâiliyye mensubiyeti nedeniyle, Selçuklular tarafından kovuşturularak Belh'ten ayrılmak zorunda kalıp Bedahşan dağları arasındaki Yumgan Vadisi'ne sığınan Nâsır-ı Hüsrev, buradaki zamanını, kendisini memleketinden çıkaranlardan şikâyet eden şiirler yazarak geçirmiştir. Yaklaşık yirmi beş yıl bir sürgün hayatı yaşayan Nâsır-ı Hüsrev, burada hayatını kaybetmiştir. Nâsır-ı Hüsrev'in *Dîvân*[18]'ı, "zindan hayatı"[19] olarak nitelediği hayatıyla ilgili pek çok şiir ihtiva etmektedir.

Hârezmşahlar hükümdarı Alâü'd-Dîn Tekiş'in meşhur münşisi Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî (?-1192),[20] mezkûr hükümdarın saltanatı sırasında ikbal devrini yaşamıştır. Alâü'd-Dîn Tekiş, kardeşi Sultanşah Mahmûd ile giriştiği taht mücadelesi esnasında, bir yandan da Oğuz meliki Sencerşah b. Toganşah ve atabegi Mengli Bey'i de 1186'da Nîşâbûr'da kuşatmıştır. İki ay süren kuşatmanın ardından iki taraf arasında sulh akdedilmesine karar verilmiştir. Bunun üzerine Alâü'd-Dîn Tekiş, içinde Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'nin de yer aldığı üç kişilik bir heyeti barış şartlarını görüşmek üzere Mengli Bey nezdine göndermiştir. Ancak Mengli Bey elçileri tutuklayarak öteki taht müddeisi Sultanşah Mahmûd'a teslim etmiştir. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'nin zindandan kurtulması, iki kardeşin barış yapmasıyla mümkün olmuştur. Böylece Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî de dâhil olmak üzere tutuklu elçiler, Alâü'd-Dîn Tekiş'e iade edilmiştir. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, üç yıl hapiste bulundurulduğu

[13] Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında bkz. Rıza Kurtuluş, "Mucîrü'd-Dîn-i Beylekânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, C. XXXI, s. 451; Bedîü'z-Zamân Fürûzanfer, *age*, ss. 574-601; Sâdık Rızâzâde-yi Şafak, *age*, ss. 361-365; Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 69-74; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, ss. 721-729; Özgüdenli, *agm*, s. 150;

[14] Mucîrü'd-Dîn-i Beylekânî, *Dîvân*, nşr. Muhammed Abâdî, İntişârât-i Mu'essese-yi Târîh û Ferheng-i İrân, Tebriz 1358/1979.

[15] Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. Bedîü'z-Zamân Fürûzanfer, *age*, ss. 601-612; Sâdık Rızâzâde-yi Şafak, *age*, ss. 365-370; Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 59-63; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, ss. 774-776; Özgüdenli, *agm*, s. 150.

[16] Felekî-yi Şirvânî, *Dîvân*, nşr. Tâhirî Şehâb, İntişârât-i Ketâbhâne-yi İbn Sînâ, Tahran 1345/1966.

[17] Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. Azim Nanji, "Nāsır-ı Khusraw", *The Encyclopaedia of Islam*, 1993, VII, ss. 1006-1007; Evgenii Eduardoviç Berthels, "Nâsır-ı Husrev", *Milli Eğitim İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, C. IX, ss. 96-97; Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. XXXII, ss. 395-397; M. Nazif Şahinoğlu, "Nasır-ı Husrev (394-481?/1004-1088?)", *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1986, S. 15, ss. 133-153; Alice C. Hunsberger, *Nasir Khusraw, the Ruby of Badakhshan: A Portrait of the Persian Poet, Traveller and Philosopher*, I.B. Tauris, London 2000, ss. 1-48; Browne, *age*, C. II, ss. 218-246; Abdü'l-Hüseyin Zerrînkûb, *age*, ss. 59-81; Bedîü'z-Zamân Fürûzanfer, *age*, ss. 148-194; Sâdık Rızâzâde-yi Şafak, *age*, ss. 252-258; Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 108-117; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, ss. 443-469; Özgüdenli, *agm*, s. 149-150;

[18] Nâsır-ı Hüsrev, *Dîvân*, nşr. Müctebâ Mînovî-Mehdî Muhakkik, İntişârât-i Dânişgâh-i McGill û Dânişgâh-i Tehrân, Tahran 1357/1978.

[19] Mesela bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *age*, s. 96, 274.

[20] Hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında mesela bkz. Velîullâh Zaferî, *age*, ss. 66-69; Zebîhullâh-ı Safâ, *age*, C. II, 973-977; Gülseren Azar Nasırabadî, "Hârezmşâhlar Dönemi Münşeat Mecmualarından et-Tevessül İle't-Teressül ve Devletin Siyasi Münasebetleri Açısından Önemi", *History Studies*, 2021, C. XIII, S. 1, ss. 35-38.

Nîşâbûr'daki Şâdyâh zindanında Hârezmli bir münşi dostuna gönderdiği bir mektup kaleme almıştır. Niteliği ve içeriği bakımından son derece orijinal olan bu mektup, onun *et-Tevessül ile't-Teressül*[21] adlı münşeat mecmuasının sonunda yer almaktadır. Bu tarihî mektupta, onun zindan ve zindan hayatına dair, yer yer manzumelerle süslenmiş, tafsilatlı ifadeler bulunmaktadır.

İki seri hâlinde planlanan çalışmanın bu ilk serisinde Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Hâkânî-yi Şirvânî, Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, Mucîrü'd-Dîn-i Beylekânî ve Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî gibi Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi mahkûm şairlerinin ve yazarlarının zindanda ya da zindandan çıktıktan sonra kaleme aldıkları mensur ve manzum habsiyyelerinde zindanın fiziki yapısı, özellikleri ve zindan hayatı ortaya konulmaya gayret edilecektir. Çalışmanın ikinci serisinde ise aynı mahkûm şairlere ve yazarlara ek olarak, Nâsır-ı Hüsrev ve Felekî-yi Şirvânî'nin de eserlerine istinaden, zindanda mahkûmun bedensel ve ruhsal/duygusal durumu belirtilmeye çalışılacaktır.[22] İranlı müellif Velîullâh Zaferî'nin Fars edebiyatında habsiyye türünün meydana çıkışından başlayarak, 18. yüzyıla kadar geçirdiği süreci ele alan klasik eseri[23] ile, Osman Gazi Özgüdenli'nin Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi özelinde ortaya koyduğu çalışması[24], öncü ve rehber araştırmalar olarak temayüz etmektedir. Bu çalışma serisinde, her iki araştırmadan da istifade etmekle birlikte, şahit beyitler çoğaltılmak suretiyle bulgular zenginleştirilip yeni yorumlarda bulunulmuştur.

1. Zindanın Fiziki Yapısı ve Özellikleri

Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi mahkûm şairlerinin ve yazarlarının habsiyyelerinde hapishane için başlıca *zindân* ve *hisar*dan başka *mahbes*, *kal'a*, *somc* ve *hisn*; hapsi ve tutuklu olma durumunu ifade etmek üzere ise ekseriyetle *habs* ve *bend* sözcükleri kullanılmıştır.[25] Bundan başka onlar, hapiste tutuldukları zindanı harabe *(herâb),*[26] sıkıntı yeri (*mihnet câ*),[27] gam evi *(gamhâne),*[28] mağara *(gâr),*[29] gam mağarası *(gâr-ı gâm),*[30] korkunç yer *(verte-yi hâil ve sehmgîn),*[31] mezar *(gûr),*[32] ateş kuyusu *(çeh-i âteş),*[33] cehennem *(dûzeh),*[34] can çıkaran yer *(cânâverî)*[35] gibi müşkülatı ve sıkıntıyı çağrıştıran ifadelerle de nitelemişlerdir. Habsiyye sahiplerinin kaleme aldıkları eserlerinde zindanın fiziki yapısı ve özellikleri olarak yüksek konum, elverişsiz iç mekân ögeleri, darlık, karanlık ve soğukluktan bahsedilmiş ve şikâyet edilmiştir.

1.1. Yüksek Konum

Mahkûm şairlerin tutulduğu zindanlar, genellikle dağlık bölgelerde kurulan müstahkem kalelerin içinde yer alan mekânlardı. Bu tür kale zindanlarından, bilhassa 11. yüzyıldan itibaren yaygın bir şekilde istifade edilmiştir.[36] Sarp dağların doruklarına inşa edilen, ulaşılması güç, çevresi yüksek surlarla kuşatılmış bu askerî kaleler, esasında düşman hücumları karşısında en yüksek müdafaa imkânı sağlamaları için yapılmıştır. Yine, yerleşim merkezlerinden uzak bölgelerde ve olağanüstü güvenlik tedbirleri altındaki bu kalelerde, devlet hazineleri ve değerli eşyalar korunurdu. Diğer taraftan, korunaklılığı ve dayanıklılığından ve de burçlar, mahzenler gibi hapis için uygun olan mekânlara sahip olduklarından dolayı bu maksat için de kullanılmıştır.[37] Böyle kale zindanları;[38] yükseklik, yalnızlık ve sessizlikten dolayı şairi daima ölüm düşüncesine sevk ediyordu.[39] Şartların genellikle son derece kötü, kaçıp kurtulmanın ise neredeyse imkânsız olduğu kale zindanlarında, başlıca siyasî ve askerî mahiyetteki suçlarından dolayı veya tedbiren yahut da siyaseten hanedan üyeleri başta olmak üzere idarî, askerî, dinî ve edebî zümrelere mensup önde gelen kimseler tutulmuşlardır.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Gazne ve Kuzey Hindistan arasında benzerlerine çokça rastlanabilecek ve yukarıda bahsedilen özellikleri haiz oldukları üzere Sû, Dehek, Nây ve Merenc kale zindanlarında yıllarca

---

[21] Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *et-Tevessül ile't-Teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1385/2006.
[22] Her iki seride de yer alan konulara dair eserlerinde veriler elde edilen mezkûr şairlerin ve yazarların hangi seride ne derecede referans gösterildiğine bakılmaksızın, çalışmanın bu ilk serisinin giriş kısmında kendileri hakkında toplu olarak genel bilgiler verilmiştir.
[23] Velîullâh Zaferî, *age.*
[24] Özgüdenli, *agm,* s. 147-160.
[25] Özgüdenli, *agm*, s. 151, not 24.
[26] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 41.
[27] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 321.
[28] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 320.
[29] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 283.
[30] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 321.
[31] Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.
[32] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 353.
[33] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 346.
[34] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 526.
[35] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 497.
[36] Marziye Âbâd, *Habsiyyeserâyî der Edeb-i Arabî -ez Âğâz tâ Asr-ı Hâzir-*, İntişârât-i Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed, Meşhed 1380/2001, s. 24.
[37] Özgüdenli, *agm*, s. 151; Abdü'l-Hüseyin Zerrînkûb, *age*, s. 84; Yıldırım, "Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye -I-", ss. 37-38; Semavi Eyice, "Kale", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. XXIV, ss. 234-235.
[38] Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde kale zindanları için bkz. Tarifci, *agm*, ss. 24-29.
[39] Abdü'l-Hüseyin Zerrînkûb, *age*, s. 86.

hapislik hayatı yaşamıştır. O, kaldığı zindanların içinde bulunduğu kalelerin ıssız, yüksek ve sarp dağlık bölgelerde yer aldığına çok kez işaret etmiştir. Mesela, Merenc Kalesi'nde hapis tutulduğu zindanı "dağın başında *(ber ser-i kûh)*" olarak tanımlamıştır.[40] Şair, yine zindanında bulunduğu Nây Kalesi'nin yüksekliğinden ve kalenin üstüne oturduğu dağın sarplığından yerle bağlantısının kesildiğini söylemiştir. O, bu kalede, zirveyi kaplayan bulutlarla bütünleşmiştir:

از بلندی و تندی کوه منقطع گشت از زمین نظرم
من چو خواهم که آسمان بینم[41] سر فرود آرم و زمین نگرم

Dağın yüksekliğinden ve sarplığından, bakışım yerden kesildi.
Gökyüzünü görmek istediğimde, başımı eğerim ve aşağı bakarım.

هر روز بامداد بر این کوهسار تند[42] ابری بسان طور زیارت کند مرا

Her gün sabah bu sarp ve dağlık bölgede, Tûr Dağı gibi bir bulut beni ziyaret eder.

ضعیف گشته در این کوهسار بی فریاد غریب مانده برین آسمان بی پهنا[43]

Bu ıssız dağlık bölgede güçsüz düşmüş, bu dar gökte garip kalmış.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hapis tutulduğu Nây Kalesi'nin yüksekliğini, bu arada kendi vaziyetinin kötülüğünü, şairane bir şekilde tasvir etmiştir. Nitekim o, yaptığı kinayelerle, içinde bulunduğu durumun zıddını ifade etmiştir. Şöyle ki, esasında mevkii alçalmıştı; bir anne bağrında gibi değil, zelil bir hâldeydi. Ve Nây Kalesi öyle yüksekte kurulmuştu ki âdeta Zühre Yıldızı ve Ay'la bütünleşmişti:

نه نه ز حصن نای بیفزود جاه من داند جهان که مادر ملکست حصن نای
من چون ملوك سر زفلك بر گذشته[44] زی زهره برده دست و بمه بر نهاده پای

Hayır Hayır! Nây Kalesi'nde benim makamım yükseldi, Nây Kalesi'nin mülkün annesi olduğunu cihan bilir.
Benim başım melikler gibi göklere uzanmış, Zühre'ye el uzattım ve ayaklarımı ayın üstüne koydum.

1.2. Elverişsiz İç Mekân Ögeleri

Sarp kayalıklar üzerinde kurulan kalelerin içerisindeki zindanlarda, mahkûmların bütün zamanlarını geçirdikleri tek yaşam sahaları hücrelerdi. Hücrelerin iç mekân ögelerini oluşturan zemin, tavan ve duvarların yapısal özellikleri hususunda mahkûm şairlerin şiirlerinde bazı bilgilere rastlanabilmektedir. Dar bir kapısı olan hücrenin tavanını genellikle tek parça bir taş kapatıyordu.[45] Zemin de taştandı.[46] Hücrenin kapısı ve duvarları ise kerpiçtendi.[47] İç mekânın; doğal ışığın girmesini sağlayarak aydınlanmasını, hava akışını sağlayarak havalanmasını, böylece ferah ve canlı bir ortama sahip olmasını temin etmesi beklenen uygun boyutta bir pencerenin fonksiyonunu, hücrenin tavanında ya da duvarında yer alan son derece yetersiz bir deliğin gördüğü anlaşılmaktadır. Küçük bir pencere denilebilecek olan bu duvar yarığı için şairler, şiirlerinde genelde "*revzen*"[48], bazen de "*sukbe*"[49] ve "*menfez*"[50] kelimelerini kullanmışlardır. Bu delikten başka, hücrenin kapısı üzerinde de hava akışına katkıda bulunan bir menfezin *(menfez-i bâb)*[51] varlığına işaret edilmiştir. Geceleri ve gündüzleri duvar yarığından gelen doğal ışıktan, yani ay ve güneş ışığından başka, zindanın aydınlatılmasında kandiller kullanılmıştır.[52] Zaten zindanın darlık, karanlık, soğukluk gibi yapı ve özelliklerinden mustarip olan mahkûmlar, en azından temel mekânsal bileşenlerin elverişliliğinden de mahrum olmuşlardır.

[40] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 283.
[41] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 331.
[42] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 1.
[43] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 8.
[44] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 503; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 209.
[45] Özgüdenli, *agm*, s. 152.
[46] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 19.
[47] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 61, 321; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 497.
[48] Mesela bkz. Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 24, 60, 321; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 388, 461, 497, 632, 633.
[49] Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 29.
[50] Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 497.
[51] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 427.
[52] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 24; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 29, 461.

İç mekân unsurlarının bütün bu olumsuzluklarına ve zindan hayatının oldukça zorlu şartlarına rağmen, dış dünyayla bağlantıyı sağlayan tek unsur[53] olan küçük duvar ya da tavan deliği, mahkûmlar için hayatî bir önemi haizdi. Öyle ki, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân için bu duvar deliği, yegâne saadet ve ümit kaynağıydı.[54] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bu küçük pencereye hitaben müstakil bir şiir bile söylemiştir *(hitâb be revzen-i zindân)*.[55] Onun bu şiiri hayli ironiktir. Mesela şair, bu deliğin gözlere bir nimet olduğundan, dev gibi şeyleri görmeye imkân verdiğinden bahsetmiştir. Ayrıca o, delikten seyreylediği güneşin batışını, kendi talihinin gerileyişiyle bütünleştirmiştir.[56] Hâkânî-yi Şirvânî, hücresinin küçük penceresini kapatan birbirini kesen iki doğru demir parçasının oluşturduğu şekli haça *(salîb-i revzen)* teşbih etmiştir.[57] Şairlerin bu yarığa en sık atfettikleri özellik, son derece küçük olmasıdır. Onlar, pencere vazifesi gören bu duvar deliğinin küçüklüğünü ifade etmek üzere çeşitli benzetmeler yapmışlardır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, kendi hücresindeki duvar deliğini, ancak bir yılanın geçebileceği kadar dar bir yer olarak tanımlamıştır.[58] O, başka bir yerde de bu deliğin bir göz büyüklüğünde olduğunu söylemiştir.[59] Hâkânî-yi Şirvânî ise hücresinin tavanında bulunan penceresinin fındık kadar küçük olduğunu bildirmiştir:

محنت و من روی در روی آمده چون گوز مغز فندق آسا بسته روزن سقف محنت جای من[60]

Sıkıntı ve ben ceviz içi gibi yüz yüze gelmişiz, fındık gibi kapatmış benim sıkıntı yerimin tavanımın deliğini.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, içerisinde hayatta kalmasını bir mucize addettiği hücresinin iç mekân ögelerinin yapı ve özelliklerini bir şiirinde şöyle tebarüz ettirmiştir:

در آن تنگ زندانم ای دوستان که هستم شب و روی چون چنبری
کرا باشد اندر جهان خانه ای ز سنگیش بامی ز خشتی دری
درو روزنی هست چندان کز آن یکی نیمه بینم ز هر اختری
درین تنگ منفذ همی بنگرم به روی فلك راست چون اعوری
شگفت آنکه با این همه زنده ام[61] تواند چنین زیست جاناوری

Ey dostlar! Zindanımın bu darlığında, gece ve gündüz bir çember misali birbirine geçmiş.
Cihanda kimin böyle bir evi var? Damı taştan, kapısı kerpiç.
Öyle bir duvar deliği ki ondan, her bir yıldızın ancak yarısını görürüm.
Bu dar yarıktan bakıyorum, gökyüzüne tek gözlü kimse gibi.
Hayret! Bütün bunlara rağmen hayattayım, böyle can çıkaran bir yerde nasıl yaşanabilir?

1.3. Darlık

Mahkûmların hapis hayatlarını geçirdikleri zindanlardaki hücreler, son derece dar ve yetersiz genişliğe sahip mekânlardı. Öyle ki, hücreler, genellikle tek kişilik, oturmaya elverişli olmayan, ancak yüz üstü yatılınca sığabilmenin mümkün olacağı şekilde yapılmaktaydı.[62] Hareket imkânsızlığı, mahkûmiyetin sebep olduğu başka hâllerle de birleşince, büsbütün çekilmez bir hâl alıyordu. Özellikle Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zindanda yer darlığından yakınan şairlerin başında gelmektedir ve beyitlerinde zindanın bu özelliğine sıkça değinmiştir. Nitekim o, hapis tutulduğu mekânı, kılıç kınından daha dar addetmiş ve içinde bulunduğu sıkıntı yüzünden haykırarak gömleğini yırtmak istediğini, ancak darlıktan ve hapis hayatının maruz bıraktığı güçsüzlükten dolayı kollarını yeteri kadar açamadığını ima etmiştir:

[53] Velîullâh Zaferî, *age*, s. 147; Alî Dûdmân-ı Kûşkî-Îsâ Dârâbpûr, "Vasf-ı Zindân ve Ahvâl-ı Derûnî der Zindân-ı Surûdehâ-yi Fârsî ve Arabî". *Pijûheşnâme-yi Edeb-i Ginâyî*, sâl-ı nohom, şomâre-yi şânzdehum, Bahâr-Tâbistân 1390/2011, s. 79; Alî Azergûn, "Dû Şâir-i Zindânî: Berresî-yi Berhî-yi Enâsir-i Muşterek-i Habsiyye-yi Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ve Hâkânî-yi Şirvânî", *Feslnâme-yi Edebiyyât-ı Fârsî-yi Dânişgâh-ı Âzâd-ı Hoy,* şomâre-yi se, Bahâr 1384/2005, s. 198.
[54] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 632; Özgüdenli, *agm*, s. 152, not 33.
[55] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 632.
[56] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 388.
[57] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 24.
[58] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 303.
[59] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 29.
[60] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 321; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 187.
[61] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 497.
[62] Metin Yılmaz, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, C. XII, S. 12-13, s. 561.

ز تیغ تیز ترم خاطریست در مدحت گرم چه هست یکی حبس تنك تر زنیام[63]

Benim methiyede şiir yazma kudretim kılıçtan daha keskindir, eğer bana kılıç kınından daha dar bir hapis varsa.

از ضعیفی دست و تنگی جای نیست ممکن که پیرهن بدرم[64]

El zayıflığı ve yer darlığından, mümkün değildir gömleğimi yırtmak.

Mahkûm şairler, kaldıkları hücrenin darlığını ifade ederlerken, daha ziyade tavanın oldukça alçak olduğunu belirtmişlerdir. Mesela Hâkânî-yi Şirvânî, tavanın oturduğunu ve zeminin yükseldiğini söylemek suretiyle, yer darlığını ve ruhsal/duygusal çöküntüsünü ortaya koymuştur.[65] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hücresinin tavanının alçaklığı nedeniyle dik bir şekilde ayakta durmanın mümkün olmadığını, ancak belini bükerek ve öne eğilerek durabildiğini dile getirmiştir. Ayrıca o, şairane bir biçimde, tavanın alçaklığını, kendi mevkiinin yüksekliğiyle bir tezat olarak gösterip işlemiştir:

شد از ظلمت خانه ام چشم کور شد از پستی پوششم پشت تنگ
درین سمج هرگز نگنجید می[66] بصد چاره و جهد و نیرنك و رنگ

Hücrenin karanlığından gözüm kör oldu, tavanın alçaklığından belim eğrildi.
Bu hücreye katiyen sığmıyorum, yüzlerce çare, gayret, hile ve kuvvetle.

زین سمج تنگ چشمم چون چشم اکمه است[67] زین بام گشت پشتم چون پشت پارسا

Bu dar hücreden dolayı gözüm doğuştan kör gibidir, bu tavandan dolayı sırtım zahidin sırtı gibi oldu.

Yer darlığı; karanlık ve havasızlığı da beraberinde getiriyordu. Zira tavanın alçaklığı ve hava deliklerinin küçüklüğü sebebiyle hücreye yeterince ışık girmediği gibi, hava girişi de pek mümkün olmuyordu:

اندر آن خانه ام که از تنگی نجهدم باد هیچ پیرامن[68]

Öyle bir hücredeyim ki darlıktan, hiçbir yerden rüzgâr esmez.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, son derece dar ve kısıtlı bir alanda sıkışıp kalmak suretiyle huzursuzluk ve endişe gibi duyguları yoğun bir şekilde yaşayarak günlerini geçirmiştir:

گر نگیرم قرار معذورم[69] که درین تنگ سله چون مارم

Mazurum eğer huzur bulamazsam, zira bu dar yılan sepetinde yılan gibiyim.

چو بوم خسبم ز وهم در شکم این مضیق[70] چو زاغ خیزم ز ترس بر سر این کوهسار

Bu dar yerde evhamdan baykuş gibi tünerim, bu dağlık bölgenin başında kuzgun gibi korkudan bir köşede büzülürüm.

1.4. Karanlık

Aydınlık ve karanlığın insan üzerinde hem bedensel hem de ruhsal/duygusal etkileri olduğu bilimsel bir gerçektir. Zira her şeyden önce, vücuttaki metabolik işlemler aydınlık-karanlık döngüsüne göre düzenlenmektedir. Kan şekeri, kan basıncı, vücut sıcaklığı ve hormonal denge gibi fizyolojik ve psikolojik süreçler bu döngüye bağlıdır. Mahkûmların son derece olumsuz zindan şartları arasında sıkça dile getirdikleri bir durum da karanlıktır. Dolayısıyla diğer koşulların yanında, karanlığın da etkisindeki mahkûmların sağlıklı bir biyolojik ritminden söz edilemez. Mahkûmlar, kaldıkları hücrelerin tavanında ya da duvarında yer alan oldukça

[63] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 349; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 145.
[64] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 331; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 146.
[65] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 60.
[66] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 305; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 146.
[67] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 1.
[68] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 461; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 146.
[69] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 330; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 192.
[70] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 211.

küçük bir delikten yetersiz miktarlarda gündüzleri süzen güneş ışığı, geceleri de süzen ay ışığı ile aydınlanıyorlardı. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bu keyfiyeti şöyle ifade etmiştir:

نور مهتاب و آفتاب همی بشب و روز بینم از روزن[71]

Ay ve güneş ışığını, gece ve gündüz duvar deliğinden görüyorum.

Hücrenin iç mekânını havalandırmak ve aydınlatmak maksadıyla bırakılan bu küçük açıklık, asla tam manasıyla beklenilen amaca hizmet etmiyordu. Nitekim karanlıktan dolayı mahkûmlar, gece-gündüz döngüsünü takip edemiyorlar ve zaman algılarını kaybediyorlardı. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, gündüzleri güneş ışığının kendisine haram olduğunu söylemiştir.[72] Yine o, Merenc Kalesi zindanında güneş ışığından uzakta kalmasını şöyle ifade etmiştir:

پای من خاك را نكرده به گام چشم من روز را ندیه عیان[73]

Ayağım toprağa basmadı benim, gözüm gündüzü görmedi benim.

Habsiyyelerde hücrenin dar ve karanlık niteliği genelde birlikte anılmıştır. Hücrenin bu vasfı, mahkûmlara mezarı çağrıştırmıştır. Nitekim Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, zindanı dar ve karanlık bir mekân *(somc-i teng ve târîk)* olarak göstermiştir.[74] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân da bu yönde ifadelerde bulunmuştur:

گوریست سیاه رنگ دهلیزم خوکسیت کریه روی دزبانم[75]

Hücrem karanlık bir mezardır, zindan hâkimi pis yüzlü bir domuzdur.

کار سختی چو سنگ عیش به تلخی چو زهر جای به تنگی چو کور روز به ظلمت چو قار[76]

İşler taş gibi sert, zevk ve sefa zehir gibi acı, yer mezar gibi dar, gün zift gibi karanlık.

Zindan karanlığından dolayı mahkûmlar, görme bozukluklarına maruz kalmışlardır. Öyle ki, zindandan çıktıktan sonra dahi hayatlarının geri kalanında, bunun olumsuz etkilerini yaşamışlardır.[77] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, daimî bir şekilde karanlığa maruz kalmaktan dolayı görme yetisinin, özellikle aydınlıkta görme keskinliğinin zayıf olduğu bilinen yarasanın görüşü gibi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kendisini, ışık saçan bir mumdan mahrum bir pervaneye teşbih etmiştir:

ضعیف چشمم بی آفتاب چون خفاش همی بسوزم بی شمع همچو پروانه[78]

Güneş ışığı mahrumiyetinden gözlerim yarasanın görüşü gibi zayıfladı, mumsuz pervane gibi yanıyorum.

Hâkânî-yi Şirvânî, karanlık hücresinde güneşe, dolayısıyla ışığa ve aydınlığa öylesine hasret kalmıştır ki kendisini güneşin dilencisi ve sabahın sultanı olarak göstermiştir:

خاقانیا مرنج که سلطان گدات خواند آری گدای روزی و سلطان صبحگاه[79]

Ey Hakanî! Sultanın sana dilenci dediğine gücenme! Evet, sen güneşin dilencisisin ve sabahın sultanısın.

1.5. Soğukluk

Yükselti arttıkça atmosfer basıncı, hava yoğunluğu, oksijen ve nem oranı azalırken, hava sıcaklığı da düşmektedir. Yine, yüksek rakımda gece ve gündüz arasındaki sıcaklık farkı da yüksek olmaktadır. Dolayısıyla rüzgârın şiddeti de bir o kadar artmaktadır. Sarp dağlık bölgelerde inşa edilen kale zindanları, doğal olarak,

[71] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 461; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 147.
[72] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 327.
[73] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 455.
[74] Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.
[75] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 353; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 155.
[76] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 211.
[77] Özgüdenli, *agm*, s. 152.
[78] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 623.
[79] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 375; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 171.

mezkûr şartlardan son derece etkilenmekteydi. Isınmayı sağlayan bir sistemin olup olmadığına ya da soğuğa karşı herhangi bir önlem alınıp alınmadığına dair bir bilgiye rastlanılmayan zindanlarda, soğuktan koruyucu kıyafetlerden ve örtülerden mahrum oldukları anlaşılan mahkûmların, özellikle kış mevsiminde maruz kaldıkları soğuktan ne kadar mustarip oldukları malumdur. Soğuk havanın olumsuz etkilerini en derinden yaşayan, soğuğun bedeninde ve ruhunda yarattığı etkileri en sık dile getiren şair, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân olmuştur.[80] Nitekim özellikle geceleri etkili olan,[81] korkunç ve vahşi hayvanlara benzettiği zindanın soğuk havası, onun bedenini keskin bir şekilde etkilemiş, parmakları bir eğe gibi sert ve pürtüklü bir hâle gelmiş, dudakları kaskatı kesilmiş ve âdeta kanı donmuştur. O, hislerini şu beyitleriyle ifade etmiştir:

راست گویی هوای زندانم دیو و افعی و اژدها باشد[82]

Doğru! Sanki zindanımın havası, dev gibi, engerek yılanı gibi, ejderha gibi.

اندرین سمج شدت سرما این تنم را چو زهر بگزاید[83]

Bu hücrede soğuğun şiddeti, benim bu bedenime zehir gibi zarar verir.

که ز سرما مرا هر انگشتی راست چون تیز کرده سوهانست[84]

Soğuktan her bir parmağım, aynı düzgünleştiren eğe gibidir.

دو لبم از باد جان دو رخم از اشك تر گونه ام از درد زرد پیکرم از غم نزار[85]

İki dudağım soğuktan kaskatı, iki yanağım gözyaşından sırılsıklam, yüzüm dertten sararıp solmuş, bedenim gamdan zayıflamış.

اندر تنم ز سرما بفسرده خون تن بگداخت بازم آتش دل مغز استخوان[86]

Soğuktan vücudumdaki kan donar, yine gönül ateşi iliğimi eritti.

2. Zindan Hayatı

Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemi mahkûm şairleri ve yazarları, son derece olumsuz fiziksel koşullar altında, zorlu ve sıkıntılı bir zindan hayatı sürdürmek zorunda kalmışlardır. Mesela Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hayvan *(hayvân)* muamelesi gördüğü zindanda,[87] birçok belanın ortasında olduğunu söylemiştir.[88] Dönem habsiyyelerinde zindan hayatı tasvir edilirken yemek yetersizliği/yokluğu, kıyafet yetersizliği/yokluğu, yer örtüsü yetersizliği/yokluğu, gece bunalımı ve uykusuzluk, uğraşı, zincire vurulma ve zincirin vücuda verdiği hasar söz konusu edilmiştir.

2.1. Yemek Yetersizliği/Yokluğu

Mahkûmların zindanda en temel gıdalara dahi erişim imkânı son derece kısıtlıydı. Onların zaten nadiren bulduğu yiyeceklerin de az miktarlarda ve sağlıksız koşullarda olduğu anlaşılmaktadır. Vücut için gerekli olan besin ögelerinin her birinin yeterli miktarlarda ve uygun zamanlarda alınamaması, mahkûmun yetersiz, düzensiz ve dengesiz bir şekilde beslenmesine yol açıyordu. Bu durum, onların fiziksel ve psikolojik sağlıkları üzerinde ciddi olumsuz etkiler bırakmıştır. Her şeyden önce besin eksikliği, kilo kaybına sebep olmakta, genel sağlık durumunu ve bağışıklık sistemini zayıflatmaktadır. Çöken bağışıklık sistemi, vücudu hastalıklara karşı savunmasız bıraktığı gibi, hastalıkların da ağır seyretmesine neden olmaktadır. Bu şartlar altındaki mahkûmun

[80] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, nadir de olsa havanın sıcaklığından *(germî)* da bahsetmiştir. Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 327. Ancak sıcaklığın, havanın soğukluğu kadar onu etkilemediği anlaşılmaktadır. Diğer yandan, sıcak iklim bölgelerinde yaşayan Arap şairlerinin habsiyyelerinde, zindanın sıcaklığı, cehennem sıcaklığına benzetilmiştir. Mesela bkz. M. Shakib Asım, "Klasik Arap Şiirinde Habsiyye/Hapishane Şiirleri", *Universal Journal of Theology*, C. VI, S. 1, Haziran 2021, s. 164. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bazen de zindanın rutubetli havasına değinmiştir. Bkz. Özgüdenli, *agm*, s. 154.
[81] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 313.
[82] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 108; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 150.
[83] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 594.
[84] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 55; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 150.
[85] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 211.
[86] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 429; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 191.
[87] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 58; Özgüdenli, *agm*, s. 155.
[88] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 330.

kas gücü azalmakta, yorgunluğu artmakta, hareket yeteneği zayıflamakta, kan basıncı, kan şekeri ve nabzı düşmekteydi. Bütün bu fizyolojik etkiler, aynı zamanda sinirlilik, huzursuzluk ve endişe gibi psikolojik sonuçları da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla mahkûmun meşakkatli zindan hayatında yaşadığı bedensel ve ruhsal/duygusal kötülüğünün temel kaynağının açlık olduğu söylenebilir. Mahkûm şairler arasında, zindanda yemek ve beslenme sorununu en fazla dile getiren şahsiyet Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân olmuştur. O, ancak haftada bir gün yiyecek bir şeyler bulabildiğini, yıl boyunca da yine çok az yemek yiyebildiğini belirtmiştir.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın zindandaki en büyük arzusu, en temel besin maddelerinden biri olan ekmeğe ulaşabilmekti. O, kahvaltıda ve akşam yemeğinde, herhâlde besleyici ve doyurucu özelliğinden dolayı, iki ekmek hasreti içerisindeydi.[89] Şair, bu isteğini muhtelif beyitlerinde yinelemiştir:

که همه آرزوی من نانست نان چو شد منقطع نماند جان[90]

Benim bütün arzum ekmektir, ekmek kesilip can kalmadığı zaman.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân; bakla, nohut, buğday ve arpa unu karıştırılarak pişirilen "*nân-ı keşkîn*" denen bir ekmek türünü[91] yeme fırsatı bulursa, bunu lokma tatlısı niyetine tüketeceğini ifade etmiştir:

نان کشکین اگر بیابم هیچ راست گویی زلیبیا باشد[92]

Bir nân-ı keşkîn bulsam, âdeta lokma tatlısı gibi olur.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hasta olduğu zamanlarda ise gardiyandan[93] yine ekmek ve ayrıca şerbet istiyordu. Fakat gardiyan, alaycı ve hakir gören bir tavır takınarak, mahkûm şairin bu talebini yerine getirmekten kaçınıyordu. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zindanda zaten son derece az miktarlarda elde ettiği yemeği yemek için kullanmak mecburiyetinde kaldığı gereçlerden de şikâyet etmiştir. Nitekim o, tunç ve pirinç gereçler umsa da zindan şartlarında ancak toprak kapta yemek yemeğe talim etmiştir. Yine Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, çanak yahut tahta bir tabak yerine, yemeği eline ya da dizine koymak suretiyle yiyebildiğini beyan etmiştir. O, şairane bir şekilde, şiirlerinin sert dilini, güvecin sertliğine benzetmiştir:

گر خوردنی یابم هر هفته یکی روز از دست مرا کاسه و از زانو خوانست
ور هیچ بزندانبان گویم که چه داری گوید که مخور هیچ که ماه رمضانست
گویمش که بیمارم و رو شربت و نان آر خنده زند و گوید خودکار در آنست[94]

Haftada bir gün yiyecek bulursam, elim bana çanak, dizim bana tahta tabaktır.
Gardiyana "Bir şeyler var mı?" diye sorsam, "Ramazan ayı olduğundan hiçbir şey yeme!" diyor.
Ona, "Hastayım; şerbet ve ekmek ver!" diyorum, gülüyor ve "Kalem orada!" diyor.

چو من ندیدم روییه و برنجینه ز بس ضرورت قانع شدم همی بسفال
سخن نگفتم چون نرم آن سفال نبود سفال که دهد چون نیست خود بقدر سفال[95]

Ben tunçtan ve pirinçten imal bir şey görmeyince, mecburen güvece kanaat ederim.
Yumuşak konuşmam; zira güveç öyle değildir, güveç nasılsa öyle konuşurum.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'a karnını doyurması üzere, bazen bir miktar pirinç veriliyordu.[96] Ayrıca şairin canı; sirke çorbası ve şarap da çekiyordu. O, böyle yemek ve içecekleri bulamadığını imayla, sararıp solan yüzünü sirke çorbasına ve gözlerinden akan kanlı yaşları şaraba teşbih ederek, kendisini böyle avutmuştur:

سکباجم آرزو کند و نیست آتشی جز چهره بزردی مانند زعفران[97]

[89] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 430; Abdü'l-Hüseyin Zerrînkûb, *age*, s. 85.
[90] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 456; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 151.
[91] Özgüdenli, *agm*, s. 154; Abdü'l-Hüseyin Zerrînkûb, *age*, s. 85.
[92] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 108.
[93] Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde zindan idarecileri, gardiyanlar ve bunların mahkûmlarla ilişkileri için bkz. Tarifci, *agm*, ss. 31-36.
[94] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 58.
[95] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 313.
[96] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 568; Özgüdenli, *agm*, s. 154

Sirke çorbası arzu ediyorum bir ateş yoktur, safran gibi sararmış çehremden başka.

از پشت دست گیرد دندان من طعام وز خون دیده یابد لبهای من شراب[98]

Dişim elimin arkasından yemek alıyor, dudaklarım gözümün kanından şarap buluyor.

2.2. Kıyafet Yetersizliği/Yokluğu

Mahkûmlar, zindanın elverişsiz fiziki şartları altında gerek dondurucu soğuktan ve gerekse ortamda bulunan kenar ve uçların oluşturabileceği sıyrık ve kesiklerden vücudu bir nebze de olsa koruyan yeterli kıyafetlerin de yokluğunu çekmektelerdi. Nitekim onların zindanda mevsim koşullarına uygun olmayan, yırtık, kirli, kusurlu ve eski kıyafetler giymek mecburiyetinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Hâkânî-yi Şirvânî, Bizans prensine ithaf ettiği ünlü kasidesinde,[99] gündüzleri rahipler gibi siyah bir kıyafet,[100] başka bir yerde ise yine rahipler gibi yünlü bir elbise ve eski püskü bir çul parçası *(pelasî)*[101] giydiği söylemiştir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ise yılda ancak bir kez paçavra bir kıyafet elde edebilmiştir. Onun, kıyafet olarak, kasavetten iyice yırtıp parçalamak istediği, ancak bunu bile başaramadığı bir gömleği vardı.[102] Yine Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân bir şal, yani kaba bir kumaş parçasından imal edilmiş olan uzunca bir üstlük[103] de giymiştir ki bazen bunu, üstünden çıkarıp ayağının altına sererek bir yer örtüsü olarak da kullanmıştır.[104] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın gömleğinin düğmesi yoktu; bacağına geçirdiği pantolonun da kayışı bulunmuyordu:

هست پیراهنی و شلواری نیست بر هر دو نیفه و تیریز[105]

Ne gömleğin düğmesi var, ne pantolonun kayışı.

موی بر فرق دیده اندر چشم پنجه شیر و صورت ثعبان
شکم و پشت من درین یك سال والله ار یافته ست جامه و نان
یافته ست این ولیك بس اندك داشته ست آن ولیك بس خلقان[106]

Kafadaki saç, gözün ortasındaki gözbebeği, aslan pençesi ve ejderha sureti.
Karnım ve sırtım bu bir yılda, vallahi eğer bulmuşsa kıyafet ve ekmek,
Bulmuştur; ama çok az, bulmuştur; ama bir paçavra.

Hâkânî-yi Şirvânî; zindanda çektiği açlık, yalnızlık ve zayıflıkla birlikte, kıyafet eksikliğini de bir beytinde şöyle ifade etmiştir:

چون صفر و الف تهی و تنها چون تیر و قلم نحیف و عریان[107]

Sıfır gibi boş ve elif gibi yalnız, ok gibi zayıf ve kalem gibi çıplak.

2.3. Yer Örtüsü Yetersizliği/Yokluğu

Mahkûmlar, eski ve pis kıyafetler içinde zindan hayatını sürdürmek zorunda kalmakla birlikte, taş zemin üzerinde ayaklarının altında koruyucu bir malzemeden de mahrumlardı. Zaten hücresinde ne bir uyuma ya da dinlenme gibi amaçlarla üzerine uzanabileceği bir döşeğe, başının altına koymak ya da sırtını dayamak için kullanabileceği bir yastığa,[108] ne de üzerini örtebileceği bir örtüye sahip olan mahkûm; hem soğuktan korunmak, hem de rahat etmek için yeterli bir yer örtüsünden de yoksundu.

---

[97] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 430; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 151.
[98] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 41; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 151.
[99] Fars edebiyatında "Kasîde-yi Tersâiyye" ya da "Kasîde-yi Habsiyye" diye maruf kaside için bkz. Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 23-28.
[100] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 24.
[101] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 26.
[102] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 331; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 146. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, başka bir yerde de gam çekmekten gömleğini yırttığını ifade etmiştir. Bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 387.
[103] Velîullâh Zaferî, *age*, s. 154.
[104] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 331; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 154.
[105] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 303; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 154.
[106] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 456; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 154.
[107] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 346.
[108] Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, zindanda yastığını *(visâd)* endişeler bürüdüğünü belirtmiştir. Bkz. Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *age*, s. 228-229 (*Şekva'l-Garîb*).

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bir beytinde, yastığının ve döşeğinin değerli taşlarla bezenmiş, cevherlerle süslenmiş olduğunu ifade etmek suretiyle ironi yaparak, aslında bunların yokluğunu vurgulamıştır:

زین اختران دیده که همچون در　　بینی روان شده پس یکدیگر
گوئی مکلل است مرا بالین[109]　　گوئی مرصع است مرا بستر

Bu inciye benzer göz yıldızlarını, birbirinin arkasından akar görürsün.
Sanki yastığım süslüdür, sanki döşeğim murassadır.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zindandaki perişanlığını dile getirirken, kendisine "taşın yastık, toprağın örtü" olduğunu ifade etmiştir.[110] Yine Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın, zindanda ayaklarının altında saz, kabuk, yaprak vs. bir bitki maddesiyle örülmüş bir hasır parçasından başka bir şey yoktu; bazen bunu bile bulamadığı da olmuyor değildi. Yatak yerine de yine aynı hasırdan istifade ediyordu; hasır olmadığında ise zemin taşlarının üzerinde yatıyordu:

در این حصار خفتن من هست بر حصیر　　چون بر حصیر گویم خود هست بر حصا[111]

Bu hisarda hasırın üstünde uyurum, nasıl hasırın üstünde derim ki taş parçalarının üstünde.

بخدای ار مرا در این زندان　　جز یکی پاره بوریان باشد[112]

Vallahi eğer bana bu zindanda, bir parça hasırdan başka bir şey olsun!

2.4. Gece Bunalımı ve Uykusuzluk

Güneşin batışıyla başlayıp gün ağarıncaya kadar geçen zaman dilimi, mahkûmların dar, basık ve karanlık hücrelerinde en zor geçen vakitlerdi. Zaten sürekli karanlığa maruz kalmaktan zaman algıları bozulan, çeşitli bedenî ve ruhî rahatsızlıklara yakalanan mahkûmların, karanlığın iyice bastığı geceleri üzerlerine bir kat daha kasvet çöküyor; düşünceleri daha da derinleşiyor; yaşadıkları duygu yoğunluğu had safhaya ulaşıyordu. Böylece mahkûmların korku, hüzün, ümitsizlik, özlem, pişmanlık, yalnızlık vs. hisleri özellikle geceleri kabarıyordu. Hâkânî-yi Şirvânî, her gece gam çektiğini;[113] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ise umutlandığı bir gecenin olmadığını[114] söylemiştir. Issız, yüksek ve sarp dağlık bölgelerdeki kalelerin içinde yer alan zindanlarda, gecenin derin sessizliğinde etraftan duyulan yırtıcı vahşi hayvanların sesleri, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın yüreğini titretmiştir.[115] Yine, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın gece olunca dert ve sıkıntıları katlanmış; Hâkânî-yi Şirvânî her gece tan yeri aydınlanana kadar gözyaşı dökmüş; Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî her gece elemler içinde kıvranmış; Mucîrü'd-Dîn-i Beylekânî'nin gönlü de iç sıkıntısı çektiği gece gibi kararmıştır:

شب آمد و غم من گشت یك دو تا فردا　　چگونه ده صد خواهد شد این عنا و بلا[116]

Gece geldi benim gamın bir idi iki oldu, yarın nasıl bu meşakkat ve bela ondan yüz olacak.

همه شب سرخ روی چون شفقم　　کز سرشك آب ناردان برخاست[117]

Her gece yüzüm şafak gibi kıpkırmızı, gözümden kanlı gözyaşı aktı.

هر شب دل من چنان بسوزد　　کز سوزش او جهان بسوزد
گر من نفسی ز دل بر آرم　　سیاره بر آسمان بسوزد[118]

[109] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 291; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 189.
[110] Özgüdenli, *agm*, s. 154, not 67.
[111] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 1; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 154.
[112] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 108; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 154.
[113] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 251.
[114] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 7.
[115] Abdü'l-Hüseyin Zerrînkûb, *age*, s. 85; Özgüdenli, *agm*, s. 152.
[116] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 7; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 149.
[117] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 61.
[118] Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 357.

Her gece yüreğim öyle yanar ki, onun ateşinden cihan yanar.
Yüreğimden bir nefes versem, gökteki gezegen yanar.

سیه گلیمی شب همچو روز شد پیدا ز روز و شب شده ام سیر چون به پیش دلم[119]

Ben gece ve gündüzden doymuşum çünkü benim gönlümün, gece gibi kara bir kilim olduğu, gündüz gibi aşikârdır.

Tüm bu olumsuz duygu ve düşünceler içerisinde mahkûmlar için geceleri sanki zaman duruyor, vakit bir türlü geçmek bilmiyordu. Geceleri zamanın uzaması etkisinden en çok ıstırap duyan ve bu duruma en sık değinen kişi Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî olmuştur. Öyle ki o, karanlık gecelerde sabaha kadar düşüncelere daldığından ve aşırı derecede üzüntü duyduğundan bahsetmiştir.[120] Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, zindannâmesinde bir yerde, zindan gecelerinin mahşer günü gibi uzun olduğunu;[121] başka bir yerde de bin yıl gibi uzun sürdüğünü[122] ifade etmiştir. O, bu hissiyatını, "Bir gün, sizin saymakta olduklarınızın bin yılı gibidir (Hac 22/47)." ayetine atıfla beyan etmiştir.[123]

Zindan hayatının güç koşulları altında bahsi geçen duygu durumlarını yaşayan ve maneviyatları oldukça sarsılan mahkûmlar, geceleri dinlenme ve sükûnet hâline geçemiyorlardı. Normal şartlarda insan, hayatının önemli bir kısmını uykuda geçirmektedir. Zira beden ve ruh sağlığının korunabilmesi için en önemli etkenlerden biri uykudur. Dahası uyku sürecinin kaliteli, düzenli ve yeterli olması gerekmektedir. Mahkûmların zindanda verimli bir uyku süreci geçirmesi şöyle dursun, onlar, başlı başına bir uyku sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Nitekim uykusuzluğun altında yatan fiziksel ve duygusal sebeplerin hepsi, zindan hayatının kaçınılmaz gerçekleriydi. Diğer yandan, uyku eksikliği pek çok sorunu beraberinde getirmekteydi. Beden ve zihin etkinliğinin yavaşlaması, sinirlilik, karamsarlık, bağışıklık sisteminin zayıflaması, halüsinasyon ve illüzyon gibi uykusuzluğun sonuçları da diğer pek çok zorlu koşulların da etkisiyle mahkûmların zindanda en sık karşılaştığı hâller olmuştur.

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin zindanda gözünü uyku tutmamıştır.[124] Hâkânî-yi Şirvânî, gözlerinden sel gibi uyku aktığını, yani çok uykusuzluk çektiğini söylemiştir.[125] O, sabaha kadar acı ile içini çekmiş, uykusuzluktan gözü kanlanarak kıpkırmızı kesilmiştir:

صبحدم چون کله بندد آه دود آسای من چون شفق در خون نشیند چشم شب پیمای من[126]

Sabahleyin duman gibi ahım semada bir çadır kurar, gece uyku girmeyen gözüm şafak gibi kanlar içinde kalır.

Öte yandan, bedenini incinmiş ve gözünü de uykusuz olarak tanımlayan[127] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, kendisine uykunun haram olduğunu belirtmiştir.[128] Onun zindanda huzursuz bir ruh hâli içerisinde her gece uykusuzluk çektiğini ifade ettiği bazı beyitler şöyle nakledilebilir:

تا روز همه شب از هوس بیدارم تا شب همه روز در غم و تیمارم[129]

Her gece sabaha kadar istek ve arzudan dolayı uyanığım, her gün geceye kadar gam ve düşünce içerisindeyim.

روز تا شب ز غم دل افگارم همه شب تا بروز بیدارم[130]

Sabahtan geceye kadar gönül gamından yaralıyım, bütün gece sabaha kadar uyanığım.

از دو دیده سرشك خون بارم چون ز گفتارهات یاد آرم

[119] Mucîrü'd-Dîn-i Beylekânî, *age*, s. 14; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 147.
[120] Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.
[121] Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 336.
[122] Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.
[123] Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.
[124] Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *age*, s. 228-229 (*Şekva'l-Garîb*).
[125] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 61.
[126] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 320; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 149.
[127] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 29.
[128] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 327.
[129] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 711.
[130] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 328.

من خیال ترا کجا بینم چون همه شب ز رنج بیدارم
بر دو دیده همی باندیشه[131] هر شبی صورت تو بنگارم

İki gözümden kanlı gözyaşı yağar, senin sözlerini hatırlayınca.
Senin hayalini nerede göreyim? Bütün gece ıstıraptan uyanığım.
İki gözümle hayal ediyorum, senin suretini her gece resmediyorum.

2.5. Uğraşı

Her ne kadar dar, karanlık ve soğuk bir hücrede, yiyecek ve giyecekten yoksun, kirli bir hâlde ve bağlı olarak zindan hayatı sürdüren mahkûmların âdeta günlük en önemli etkinliklerinin dört duvarı, tavanı ve zemini temaşa etmek olduğu düşünülebilirse de onlar, mevcut şartlar ve yetenekleri dâhilinde birtakım uğraşlarla da vakitlerini geçirmişlerdir. Mahkûm şairlerin ve yazarların en iyi tesellileri şiirdi. Şöyle ki onlar, ağır tecrit koşulları altında, şiir meşgalesiyle kısa sürelerde de olsa huzur ve sakinlik bulurlar; sıkıntılarını unuturlardı. Hatta bazen, şiiri "can veren" olarak niteleyen mahkûmlar, eğer şiir olmazsa dertten ömürlerinin sona ereceğini hissederlerdi.[132] Hapislik ve zorlu zindan hayatı, mahkûmu bedensel ve ruhsal/duygusal bakımdan elbette çökertmiştir; diğer yandan, mahkûm şair ve yazarlar üzerinde nispeten olumlu izler de bırakmıştır ki ilham ve hayal güçleri ile yaratıcılıklarını müspet yönde etkileyerek onları daha üretken, şiirlerini de daha tesirli bir hâle getirmiştir.[133]

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, zindanda kendi kendine, içerisinde bulunduğu durumu konu edinen şiirler terennüm etmiştir.[134] Nâsır-ı Hüsrev, eserlerinin çoğunu, bu arada, *Dîvân*'ını teşkil eden şiirlerinin de ekserisini, Yumgan Vadisi'nde geçirdiği sürgün hayatı döneminde kaleme almıştır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ve Hâkânî-yi Şirvânî, zindanda şiir yazabilmişlerdir. Onlar, yalnız şiirlerini yazmakla kalmıyorlar; dış dünya ile olan sınırlı bağlantıları[135] dâhilinde şiirlerini dostlarına gönderebiliyor, onları teselli edebiliyor ya da onlardan yardım talep edebiliyor yahut düşmanlarına seslenebiliyorlardı. Hâkânî-yi Şirvânî, hapislikten şikâyetle, zindandan kurtulabilmek ümidiyle, şefaatte bulunması için Bizans prensine ithaf ettiği meşhur bir kaside söylemiştir. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ise Muhammed-i Hatîbî isminde,[136] kendisi de Nov-girift zindanında hapis bulunan bir şair dostuyla yazışmış; yine Üstad Reşîdî olarak andığı[137] Semerkandlı bir şair dostuyla da birbirlerine şiirlerini göndermişlerdir.[138] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın şiirlerini yazarken elbette kâğıt, kalem gibi gereçlere ihtiyacı vardı. O, böyle gereçleri gardiyanlardan talep ediyordu. Gardiyanlar ise bazen onun şiir uğraşısıyla alay ediyorlar;[139] bazen de yazı takımını temin etmede zorluk çıkarıyorlardı. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, ayrıca, zindanda Kur'an okuduğunu da bildirmiştir:

اندرین سمج کار من شب و روز مدح سلطان و سوره قرآن
ندهندم همی دوات و قلم[140] نشنوندم همی نفیر و فغان

Bu hücrede benim işim gece ve gündüz, sultanı methetme ve Kur'an okuma.
Vermiyorlar bana divit ve kalem, duymuyorlar benim feryat ve figanımı.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın zindanda kitap okuduğu da oluyordu. Öyle ki o, yalnız ve kederli zindan hayatında kitabı kendisine bir dost olarak görüyordu:

ز بهر تیرگی شب مرا رفیق چراغ[141] ز بهر روشنی دل مرا ندیم کتاب

Gecenin karanlığı için kandil bana yoldaştır, gönül aydınlığı için kitap bana nedimdir.

Çoğu zaman derin bir yalnızlık ve kimsesizlik hissiyatı içinde olan Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, gardiyandan başka kimseyi görmediği[142] zindanda; yıldızlarla dertleşiyor,[143] kuşlar[144] ve dağ[145] ile konuşuyordu. Diğer

[131] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 329.
[132] Abdü'l-Hüseyin Zerrînkûb, *age*, s. 87.
[133] Özgüdenli, *agm*, s. 157.
[134] Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *age*, s. 228-231 (*Şekva'l-Garîb*).
[135] Özgüdenli, *agm*, s. 155.
[136] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 153-159.
[137] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 421-422.
[138] Abdü'l-Hüseyin Zerrînkûb, *age*, s. 87.
[139] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 58.
[140] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 456.
[141] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 29.
[142] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 514.
[143] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 419.

yandan, herhâlde nadiren imkân ve fırsat buldukça, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın zindanda diğer mahkûmlarla temas kurduğu, hatta yakınlaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim o, Behrâmî adlı güngörmüş, yaşlı bir mahkûmla ünsiyet kurmuş ve ondan, astronomi başta olmak üzere matematik ve geometri ilimlerini öğrenmiştir. Gökyüzünde bulunan güneşi, ayı, gezegenleri, yıldızları vs. hücresinin tavanındaki aralıklardan seyreyleyebilecek, bilgilerini tatbik edebilecek ve pratikleştirebilecek bol vakte sahip olduğu anlaşılabilen Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, gök cisimlerinin hareketlerine ve yapılarına dair hâlleri ve özellikleri pek çok şiirinde de şairane bir şekilde kullanmıştır.[146]

اگر نبودی بیچاره پیر بهرامی چگونه بودی حال من اندرین زندان
گهی صفت کندم حالهای گردش چرخ گهی بیان دهدم راز های چرخ کیان
مرا ز صحبت او شد درست علم نجوم حساب هندسه و هیأت زمین و مکان[147]

Eğer çaresiz yaşlı Behramî olmasaydı, benim hâlim bu zindanda ne olurdu?
Bazen bana göğün dolaşma hâllerini tavsif eder, bazen bana göğün sırlarını açıklar.
Ben onun sohbetinden ilm-i nücûm, hesap, hendese ve heyet öğrendim.

Mahkûmların zindanda namaz kıldıkları da anlaşılmaktadır. Nitekim Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, zindanın zifirî karanlığında gece ve gündüzün oluşumunu fark edemediğinden, yani namaz vakitlerini tayin edemediğinden dolayı, gardiyanların vakit bildirmesiyle namazı eda ediyordu.[148]

2.6. Zincire Vurulma ve Zincirin Vücuda Verdiği Hasar

Zindanların içerisinde bulundukları kalelerin yüksek konumu ve muhkemliği, hücrelerin fiziki yapısı ve özellikleri, firarın önüne geçmek üzere içeriden ve dışarıdan alınan muhtelif önlemler, daima denetleyen gardiyanların varlığı gibi unsurlar bir yana, hücrelerde mahkûmların zincire vurulmaları düzen, güvenlik ve disiplin çerçevesinde ilk akla gelen uygulamalardandır. Mahkûmlar, kaleme aldıkları metinlerde, bağlandıkları zincirlerden genelde "*bend*"[149] kelimesiyle bahsetmişlerdir. Bundan başka, bazen de zinciri ifade etmek üzere "*âhen*"[150], "*zincîr*"[151], "*ikâl*"[152] gibi sözcükler de kullanmışlardır. Mahkûmlar dar ve karanlık hücreler içerisinde ellerinden veya ayaklarından yahut her ikisinden de kalın ve ağır zincirlere vurulmuş bir şekilde mahkûmiyetlerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, iki elinin de bağlı bulunduğu zincirlerin bağını dizgine, iki ayağının bağlı bulunduğu zincirlerin halkalarını da üzengiye benzetmiştir:

در هر دو دست رشته بندست چون عنان بر هر دو پای حلقه کندست چون رکاب[153]

Her iki elimdeki zincirin bağı dizgin gibidir, her iki ayağımdaki zincirin halkaları üzengi gibidir.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Merenc zindanı tasvirlerinde, elleri ve ayakları bağlı olduğu hâlde zincirlerin verdiği rahatsızlığı dile getirmiştir. Şöyle ki, zaten darlığından dolayı içinde hareket serbestliği olmayan hücrede bir de zincire bağlı olmanın hareket imkânını son derece kısıtlı bir hâle getirdiği anlaşılmaktadır. Hatta bu durumda serbest bir şekilde uzanıp uyumak da mümkün olmuyordu. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, darlıktan ve zincire bağlı olmaktan dolayı ancak zincirlerin üstünde oturabildiğini, dizinin ve elinin üstüne hareket edebildiğini, yüz üstü ya da sırt üstü yatabilmek suretiyle uyuyabildiğini belirtmiştir:

اکنون در این مرنجم در سمج بسته دیر بر بند خود نشسته چو بر بیضه ماکیان
رفتن مرا ز بند بزانوست یا بدست خفتن چه حلقه هاش نگونست یا ستان[154]

Şimdi bu Merenc'te hücrede epeydir bağlı bir hâlde, zincirin üzerinde kuluçkaya yatmış bir tavuk gibi.
Zincirden dolayı ancak dizimin ya da elimin üstünde hareket edebiliyorum, uyumak da neymiş! Zincirin halkalarından dolayı ancak yüz üstü ya da sırt üstü.

---

[144] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 515.
[145] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 1.
[146] Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 419.
[147] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 420.
[148] Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 348.
[149] Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 108, 157, 284, 430.
[150] Mesela bkz. Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 61.
[151] Mesela bkz. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 709.
[152] Mesela bkz. Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî, *age*, s. 347.
[153] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 41; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 156.
[154] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 430.

Mahkûmlar, zindan hayatının verdiği çeşitli sıkıntılardan dolayı acı çekmekle birlikte, zincire vurulmuş olmanın da kederini münhasıran yaşamışlardır. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, hapis eziyetinden ötürü yüzünü tırmaladığını, zincirin derdinden ötürü de kanlı gözyaşı döktüğünü beyan etmiştir:

ناخن از رنج حبس روی خراش دیده از درد بند خون پالای[155]

Tırnak hapis eziyetinden yüz tırmalayan, göz zincir derdinden kan süzen.

Mahkûm şairler, bağlı bulundukları zincirleri mütemadiyen yılana, bu arada efsanevî büyük bir yılan olan ejderhaya teşbih etmişlerdir. Şairler bu motifi zincirin şekline izafeten kullanmakla birlikte; uyandırdığı korku, soktuğu zaman verdiği acı ve zerk ettiği zehir gibi yılanın birtakım özellikleri de zincirin yılan motifiyle bütünleştirilmesinde etkili olmuştur. Diğer yandan, yılanın, yeniden hayat bulmanın bir sembolü olduğu da malumdur. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, zinciri, şu beyitlerinde yılan ve ejderhaya benzetmiştir:

بند بر پای من چو مار دو سر من بر او مانده همچو مار افسای[156]

Ayağımdaki zincir iki başlı yılan gibidir, ben ona bakıyorum yılan efsuncusu gibi.

روز در چشم من چو اهرمنست بند بر پای من چو ثعبانیست[157]

Gündüz benim gözümde Ehrimen[158] *gibidir, ayağımdaki zincir büyük bir yılan gibidir.*

نه دشمن آید زی من نه من روم بر دوست که اژدهایی دارم نهفته در دامن[159]

Ne düşman gelir bana, ne ben dosta giderim, zira eteğimde büyük bir ejderha var.

مویها بر تنم چو پنجه شیر بند بر پای من چو اژدها[160]

Vücudumdaki kıllar aslan pençesi gibi, ayağımdaki zincir ejderha gibi.

Hâkânî-yi Şirvânî de zinciri ifade etmek üzere yılan ve ejderha motifini kullanmıştır. O, bir beytinde, ayağındaki zincirin, Eski İran mitolojisinde iki omzundan iki yılan çıkan insan vücutlu ejderha veya ejderha görünümlü insan olarak tasvir edilen Dahhâk'ın yılanını geride bıraktığını belirtmiştir.[161] Hâkânî-yi Şirvânî, zincirlerden dolayı hareket imkânsızlığına işaretle, başka şiirlerinde de teşbihlerine şöyle devam etmiştir:

مار دیدی در گیا پیچان، کنون در غار غام مار بین پیچیده بر ساق گیا آسیای من
اژدها بین حلقه گشته خفته زیر دامنم[162] ز آن نجنبم ترسم آگه گردد اژدرهای من

Sen yılan gördün bitkinin gövdesine dolanmış, şimdi gam mağarasında, bitki gibi olan bacağıma yılan dolanmış. Ejderhaya bak eteğimin altında kıvrılmış uyumuş, bu yüzden kımıldayamam, korkarım ejderham uyanacak diye.

اژدها بود خفته بر پایم[163] نتوانستم آن زمان برخاست

Ayağımda uyumuş ejderha var, o zaman kalkamadım.

Şair ve yazar mahkûmlar, bağlı oldukları zincirlerin ağırlığından mustarip olmuşlardır. Onlar, zincirlerin ağırlığını, doğada bulunan ya da imal edilmiş olan ve ağırlığıyla bilinen maddelerin ağırlıklarına benzetmişlerdir. Öyle ki Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân zinciri; çapa, dağ, tunç ve değirmen taşı gibi maddelerle bağdaştırmıştır:

[155] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 526.
[156] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 526; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 156.
[157] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 68.
[158] Zerdüştlükte kötülük ve karanlık tanrısı.
[159] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 422; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 156.
[160] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 19.
[161] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 137.
[162] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 321; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 156.
[163] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 60.

شده بر آب دودیده سبك تر از کشتی اگر چه بندی دارم گران تر از لنگر[164]

İki gözümün suyu üzerinde gemiden daha hafif olmuş, her ne kadar çapadan daha ağır olsa da zincirim.

بند من وزن سنگ دارد و روی روز من رنگ قیر دارد وقاو[165]

Benim zincirim taş ve tunç gibi ağırdır, benim gündüzüm zift ve katran rengindedir.

مر مرا گویی از گرانی بند پای در سنگ آسیا باشد[166]

Zincirin ağırlığından sanki, ayağım değirmen taşındadır.

Hâkânî-yi Şirvânî de zincirin ağırlığını ifade etmek üzere, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân'ın kullandıklarıyla benzer mazmunlara başvurmuştur. Mesela o, ayağında demirden bir dağ olduğunu söylemiştir.[167] Yine Hâkânî-yi Şirvânî, bağlı olduğu zincirin ağırlığından, değirmen taşının ağırlığına atıfla bahsetmiştir. Nitekim o, ayağında âdeta bir değirmen taşı olduğunu söyleyerek vücudundan gelen kanlı terin ateşli suyunun topuklarına kadar inip sanki değirmen taşını döndüreceğini şairane bir şekilde ifade etmiştir.[168]

Kalın ve ağır zincirler, mahkûmların vücutlarının belirli bölgelerinin hasar görmesine yol açıyordu. Bu durum da doğal olarak zarar gören uzvun sağlıklı bir şekilde fonksiyonlarını yerine getirmesine engel teşkil ediyordu. Diğer yandan da mahkûma ağrı, acı ve rahatsızlık veriyordu. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, ağır zincirlerin sıkmasından ve deriye sürtmesinden dolayı, takılı olduğu ayak çevresine verdiği zarara beyitlerinde değinmiştir. Şöyle ki o, ayağına vurulmuş olan zincirlerin ayak bileğini kırdığını, yine ayağını aşındırdığını, hatta bacaklarını çürüttüğünü söylemiştir:

گسسته بند دو پای من از گرانی بند ضعیف گشته تن من ز محنت الوان[169]

Zincirin ağırlığından iki ayağımın da eklemi kırıldı, bedenim türlü sıkıntılardan zayıfladı.

از غم و رنج و انده و تیمار این تن من همی بفرساید
چشم سمج سیه همی بیند پای بند گران همی ساید
بسته اندم چو شیر و بر تن من چرخ دندان چو شیر می خاید
بند من مار گرزه گشت و فلك هر زمانم چو مار بفساید[170]

Gamdan, acı çekmekten, kederden ve düşünmekten, bu benim bedenim bitkin düşer.
Hücre gözü görmez eder, ağır zincir ayağı aşındırır.
Beni bir aslan gibi bağladılar ve benim bedenimi, aslan dişli felek yer bitirir.
Zincirim zehirli bir yılan oldu ve felek, her zaman beni yılan gibi efsunlar.

از گوشت پود کرد مرا بر دو ساق پای این مار بوده آهن گشته گزنده مار[171]

İki bacağımdaki etleri çürüttü, bu ısıran yılan gibi sokan zincir.

Hâkânî-yi Şirvânî de bağlı bulunduğu zincirlerin bacaklarını çok sıkı bir şekilde sarmasından dolayı bacaklarının aldığı hâli, mumun eridikçe üzerinde oluşan girintili çıkıntılı şekle benzetmiştir.[172] Yine Hâkânî-yi Şirvânî, zincirin bacak etlerinin parça parça kopmasına sebep olduğunu ve topuğundan kan aktığını acılı bir şekilde ifade etmiştir. Onun duyduğu ıstırap öylesine şiddetliydi ki yanan sinesinden çıkardığı ahının sıcaklığından, vurulduğu demir zincirin bile eriyebileceğini dile getirmiştir:

[164] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 157; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 189.
[165] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 284.
[166] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 108; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 157.
[167] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 137; Özgüdenli, *agm*, s. 154, not 63.
[168] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 321; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 157.
[169] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 419; Velîullâh Zaferî, *age*, s. 157.
[170] Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, *age*, s. 593.
[171] Velîullâh Zaferî, *age*, s. 156.
[172] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 398.

ساقم آهن بخورد و از کعبم سیل خونین بناودان برخاست
بلکه آهن ز آه من بگداخت[173] ز آهن آواز الامان برخاست

Zincir bacağımı kemirdi ve topuğumdan, oluk oluk kan fışkırdı.
Belki demir zincir ahımdan erir, zincirden "el-aman" nidası yükseldi.

Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî de zincirlerin kendisine verdiği bedenî ve ruhî acı ve huzursuzluk hislerini, öteki şairler gibi dokunaklı bir şekilde ifade etmiştir. Öyle ki, vücudunun ve gönlünün demirden dahi olsaydı, zincirin verdiği sıkıntıya dayanamayıp eriyeceğinde bahsetmiştir:

فلو أنی وقلبی من حدید[174] لذاب علی صلابته الحدید

Bedenim ve yüreğim demirden olsaydı bile, demir zincirin verdiği sıkıntıdan dolayı erirdi.

SONUÇ

Genelde Orta Çağ, özelde ise Gazneliler ve Büyük Selçuklular devri zindanlarının iç yapısı, şartları, zindan hayatı ve mahkûmların durumu karanlık bir konudur ve bu hususta bilinenler sınırlıdır. Şöyle ki, Orta Çağ tarihi araştırmalarında istifade edilen vekâyiânâmeler başta olmak üzere çeşitli türlerden kaynak grupları, bu hususta ya pek az şey söylerler ya da hiçbir şey söylemezler. Öte yandan, mesela siyasetnâmeler gibi bir kısım kaynaklar ise dışarıdan bir gözle ve nazarî nitelikte son derece mahdut sayılabilecek malumat verir. 11. yüzyılın sonları, 12. yüzyılın başlarında Fars edebiyatında bir tür olarak ortaya çıkan habsiyye denilen zindan ve zindan hayatı ile ilgili nesir ve nazımla kaleme alınan metinler içeriden bir gözle, doğrudan ilk elden ve hakikati yansıtan tafsilatlı ve orijinal bilgiler sunmaktadır. Bizzat zindana düşen şairlerin ve yazarların zindan yaşantılarından edindikleri müşahedelerini ve tecrübelerini aksettiren edebî metinler, muhtelif türlerden kaynak gruplarının sessiz ya da yetersiz kaldıkları bu konuyu bir dereceye kadar aydınlığa kavuşturabilmektedir. Böylece Orta Çağ tarihi araştırmalarında edebî metinlerin özgün tarihî veriler sunabildiklerine dair esaslı bir misal teşkil etmektedirler. Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Hâkânî-yi Şirvânî, Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, Mucîrü'd-Dîn-i Beylekânî ve Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî gibi mahkûm şairlerin ve yazarların habsiyyelerine istinaden zindanın fiziki yapısı ve özellikleri olarak yüksek konum, elverişsiz iç mekân ögeleri, darlık, karanlık ve soğukluk; zindan hayatının unsurları olarak da yemek yetersizliği/yokluğu, kıyafet yetersizliği/yokluğu, yer örtüsü yetersizliği/yokluğu, gece bunalımı ve uykusuzluk, uğraşı, zincire vurulma ve zincirin vücuda verdiği hasar belirlenmiştir. Habsiyye türünün doğmasına vesile olan Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, bu hususta her yönden en çeşitli ve en tafsilatlı malumat veren şairlerin başında gelmektedir. Öte yandan, bazı şairlerin ve yazarların, şüphesiz kendi yaşanmışlıklarıyla alakalı olarak, zindan ve zindan hayatıyla ilgili belirli bir yönü daha ziyade tebarüz ettirdikleri de görülmektedir. Mesela kaldığı zindanların içinde bulunduğu kalelerin ıssız, yüksek ve dik dağlık bölgelerde yer aldığından, zindanda yemek ve beslenme sorunundan ve herhangi bir korunma olmaksızın maruz kaldığı soğuk havanın olumsuz etkilerinden en çok bahseden Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân olmuştur. Yine mesela Bahâü'd-Dîn Muhammed b. Müeyyed-i Bağdâdî ise uzun zindan gecelerinde içine düştüğü bunalımlardan sıklıkla dem vurmuştur. Gazneliler ve Büyük Selçuklular devrinde zindanların; koşulları, kapasiteleri, yeterlilikleri ve özellikleri bakımından mahkûmlar için zindan hayatını oldukça müşkül kılan özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mahkûmlar çoğu zaman zindanda yeme, giyinme, örtünme, hava alma gibi en temel fizyolojik ihtiyaçlarını dahi gideremeyemekle yüz yüze kalmışlardır. Bununla birlikte, mesela haberleşmek ile şiir ve düz yazı yazmak gibi birtakım gereksinimlerden ve uğraşılardan da -zorluklar içinde de olsa- mahrum bırakılmadıkları görülmektedir. Bu çalışmanın ikinci serisinde, aynı mahkûm şairlerin ve yazarların yanında, Nâsır-ı Hüsrev ve Felekî-yi Şirvânî'nin de mezkûr edebî eserlerinden istifadeyle, bu kez zindanda mahkûmun bedensel ve ruhsal/duygusal durumu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Imprisonment, which has been practiced since the earliest times, was also applied frequently during the Ghaznavīds and Great Seljūks periods. In these periods, depending on the nature of the crime and the status of the offender, cells in palaces, dungeons in fortified castles, deep dug pits and public city prisons were used for the execution of imprisonment. In the aforementioned periods, imprisonment, which was practiced to all stratum of society in various places for various crimes, was also applied to scholars and literary figures. Following the conquest of Iran by the Muslims, Persian literature entered a process of great change and progress with a new style under the influence of Arabic culture, language and literature. During the Ghaznavīds and Great Seljūks periods, when Persian literature made great progress, a new literary genre called habsiyya (prison poems) or

[173] Hâkânî-yi Şirvânî, *age*, s. 61.
[174] Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî, *age*, s. 236-237 (*Şekva'l-Garîb*).

zindānnāmeh emerged, written in verse or prose, dealing with the dungeon and dungeon life. This literary genre emerged when poets and writers who were imprisoned in Ghaznavīd and Great Seljūk dungeons for various reasons wrote about their experiences of the dungeon and dungeon life. The word habsiyya was first used by Nizāmī ʿArūdī-i Samarkandī for Masʿūd-i Saʿd-i Salmān's poems on the dungeon. Masʿūd-i Saʿd-i Salmān, who gave rise to the Habsiyya literature, is one of the poets who provides the most diverse and detailed information on this subject in every aspect. After Masʿūd-i Saʿd-i Salmān, other prominent imprisoned poets and writers of classical Persian literature imitated him in writing habsiyya.

Methodology

The various types of sources used in Medieval studies, especially the chronicle, have little or nothing to say about the dungeon and dungeon life. On the other hand, some sources, such as the mirrors of princes, provide limited and theoretical information from an outsider's perspective. However, the habsiyyas provide detailed and original information about the dungeon and dungeon life from an insider's perspective, directly from the first hand and reflecting the truth. Habsiyyas, which reflect the observations and experiences of the poets and writers who were imprisoned, shed some light on this subject, on which the various types of sources are silent or inadequate. Thus, it constitutes an essential example of how literary texts can provide original historical information in Medieval studies. It is well known that such literary sources are an important type of source, especially in Medieval studies. By utilizing the habsiyyas written by imprisoned poets and writers such as Masʿūd-i Saʿd-i Salmān, Khākānī-i Shirwānī, Ayn al-Kudāt-i Hamadhānī, Mujîr al-Dîn-i Baylakānī, Bahā al-Dīn Muhammad bin Muʿayyad-i Baghdādī, Nāsir-i Khusraw, and Falakī-i Shirwānī, it is possible to describe the dungeon and dungeon life during the Ghaznavīds and Great Seljūks. In the first series of the study, which is planned as two separate articles, the structural features of dungeon and dungeon life were revealed based on the habsiyyas of the mentioned imprisoned poets and writers. In the second series of the study, the physical and mental/emotional state of the prisoner in the dungeon will be stated in the works of the same imprisoned poets and writers.

Results and Conclusion

The following were identified as the structural features of dungeon and dungeon life: High location, unfavorable interior elements, narrowness, darkness and coldness. On the other hand, the following were identified as elements of dungeon life: Food inadequacy/absence, clothing inadequacy/absence, carpet inadequacy/absence, night depression and sleeplessness, occupation, being chained and the damage caused by the chain to the body. In addition to *zindān* and *hisār*, the words *mahbas*, *kal'a*, *somc* and *hisn* were also used for dungeon in the habsiyyas of the imprisoned poets and writers. The state of imprisonment and detention is usually expressed with the words habs and band. Furthermore, they described the dungeon with different expressions that evoke distress. The dungeons where the imprisoned poets were kept were generally located inside fortified castles built in mountain regions. These castles, which are surrounded by high walls and are difficult to reach, were originally built to provide defense against enemy attacks. In addition, state treasuries and valuables were protected in these castles, which were far from settlements and under extraordinary security measures. On the other hand, these castles were also used for this purpose because of their durability and suitable places for imprisonment such as bastions and cellars. In the dungeons inside the castles, the only living spaces where the prisoners spent all their time were the cells. Aside from the high location and fortification of the castles in which the dungeons were located, the structural features of cells, the various measures taken from inside and outside to prevent escape, and the presence of guards who constantly check, the prisoners continued their imprisonment in narrow and dark cells, with thick and heavy chains on their hands or feet, or both. In addition to suffering from the various hardships of dungeon life, the prisoners also experienced the sorrow of being chained. Thick and heavy chains caused damage to certain parts of the prisoners' bodies. This prevented the damaged limb from functioning properly. On the other hand, it caused pain, suffering and discomfort to the prisoner. It is understood that the Ghaznavīd and Great Seljūk dungeons had features that made dungeon life very difficult for prisoners in terms of their conditions, capacities and qualifications. Prisoners were often faced with the inability to satisfy even the most basic physiological needs such as eating, dressing, covering themselves, breathing air. However, they were not deprived of certain needs and occupations, such as communication and writing poetry and prose. The imprisoned poets and writers have such common complaints, but there are also those who are more affected by some of the harsh elements of dungeon life and express them more frequently. For example, Masʿūd-i Saʿd-i Salmān was the one who most frequently mentioned the fact that the castles in which he was imprisoned were located in steep mountainous regions, the problem of food and nutrition in the dungeon, and the negative effects of the cold weather. Bahā al-Dīn Muhammad bin Muʿayyad-i Baghdādī often spoke of his depressions during the long nights of dungeon.

KAYNAKÇA

MARZİYE ÂBÂD, *Habsiyyeserâyî der Edeb-i Arabî -ez Âğâz tâ Asr-ı Hâzir-*, İntişârât-i Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed, Meşhed 1380/2001.

ABDÜ'L-HÜSEYİN ZERRÎNKÛB, *Bâ Kârvân-ı Hulle*, Sâzmân-i İntişârât-i Câvîdân, Tahran 2535/1977.

ALÎ DÛDMÂN-I KÛŞKÎ-ÎSÂ DÂRÂBPÛR, "Vasf-ı Zindân ve Ahvâl-ı Derûnî der Zindân-ı Surûdehâ-yi Fârsî ve Arabî". *Pijûheşnâme-yi Edeb-i Ginâyî*, sâl-ı nohom, şomâre-yi şânzdehum, Bahâr-Tâbistân 1390/2011, ss. 73-98.

ASIM, M. Shakib, "Klasik Arap Şiirinde Habsiyye/Hapishane Şiirleri", *Universal Journal of Theology*, C. VI, S. 1, Haziran 2021, ss. 155-181.

ATEŞ, Ahmed, "Mes'ûd", *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, C. VIII, ss. 141-144.

ATEŞ, Ahmed, "Hâkânî", *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, C. V/1, ss. 85-95.

AYNÜ'L-KUDÂT-I HEMEDÂNÎ, *Nâmehâ-yi Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî*, nşr. Ali Nakî Munzevî-Afîf Useyrân, Çâp-ı Ofset-i Golşen, C. II, 1362/1983.

AYNÜ'L-KUDÂT-I HEMEDÂNÎ, *Zübdetü'l-Hakâik (Hakikatlerin Özü)-Şekva'l-Garîb (Garibin Şikâyeti)*, çev. A. K. Cihan, S. Yalın, M. Sandıkçı, A. Taher; ed. A. K. Cihan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016.

AZAMAT, Nihat, "Nâsır-ı Hüsrev", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. XXXII, ss. 395-397.

ALÎ AZERGÛN, "Dû Şâir-i Zindânî: Berresî-yi Berhî-yi Enâsir-i Muşterek-i Habsiyye-yi Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân ve Hâkânî-yi Şirvânî", *Feslnâme-yi Edebiyyât-ı Fârsî-yi Dânişgâh-ı Âzâd-ı Hoy,* şomâre-yi se, Bahâr 1384/2005, ss. 191-209.

BAHÂÜ'D-DÎN MUHAMMED B. MÜEYYED-İ BAĞDÂDÎ, *et-Tevessül ile't-Teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1385/2006.

BEDÎÜ'Z-ZAMÂN FÜRÛZANFER, *Sohen û Sohenverân*, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1387/2008.

BERTHELS, Evgenii Eduardoviç, "Nâsır-ı Husrev", *Milli Eğitim İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, C. IX, ss. 96-97.

BROWNE, Edward Granwille, *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press, C. II, Cambridge 1964.

CLİNTON, J. W., "Masʿūd-i Saʿd-i Salmān", *Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden 1991, C. VI, s. 783.

EYİCE, Semavi, "Kale", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. XXIV, ss. 234-242.

FELEKÎ-Yİ ŞİRVÂNÎ, *Dîvân*, nşr. Tâhirî Şehâb, İntişârât-i Ketâbhâne-yi İbn Sînâ, Tahran 1345/1966.

HÂKÂNÎ-Yİ ŞİRVÂNÎ, *Dîvân*, nşr. Ziyâüddîn-i Seccâdî, İntişârât-i Zevvâr, Tahran 1382/2003.

HUNSBERGER, Alice C., *Nasir Khusraw, the Ruby of Badakhshan: A Portrait of the Persian Poet, Traveller and Philosopher*, I.B. Tauris, London 2000.

KHAN, M. Rifakatullah, "Life of Khāqānī", *Indo-Iranica,* 1959, C. XII, S. 2, ss. 24-44.

KURTULUŞ, Rıza, "Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, C. XXIX, ss. 352-353.

KURTULUŞ, Rıza, "Mucîrü'd-Dîn-i Beylekânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, C. XXXI, s. 451.

MES'ÛD-İ SA'D-İ SELMÂN, *Dîvân*, nşr. Nâser Heyyerî, İntişârât-i Gulşâ'î, Tahran 1362/1983.

MUCÎRÜ'D-DÎN-İ BEYLEKÂNÎ, *Dîvân*, nşr. Muhammed Abâdî, İntişârât-i Mu'essese-yi Târîh û Ferheng-i İrân, Tebriz 1358/1979.

NANJİ, Azim, "Nāsır-ı Khusraw", *The Encyclopaedia of Islam*, 1993, VII, ss. 1006-1007.

NASIRABADÎ, Gülseren Azar, "Hârezmşâhlar Dönemi Münşeat Mecmualarından et-Tevessül İle't-Teressül ve Devletin Siyasi Münasebetleri Açısından Önemi", *History Studies*, 2021, C. XIII, S. 1, ss. 33-49.

NÂSIR-I HÜSREV, *Dîvân*, nşr. Müctebâ Mînovî-Mehdî Muhakkik, İntişârât-i Dânişgâh-i McGill ve Dânişgâh-i Tehrân, Tahran 1357/1978.

NİZÂMÎ-Yİ ARÛZÎ-Yİ SEMERKANDÎ, *Çehâr Makâle*, çev. E. E. Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Gazneli ve Selçuklu Devri Şairlerinin Gözüyle Zindan", *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, ss. 147-160.

REİNERT, B., "Khākānī", *Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden 1997, C. IV, ss. 915-916.

SÂDIK RIZÂZÂDE-Yİ ŞAFAK, *Târîh-i Edebiyyât-ı Îrân*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Pehlevî, Tahran 1352/1973.

SHARMA, Sunil, *Persian Poetry at the Indian Frontier: Mas'ûd Sa'd Salmân of Lahore*, Permanent Black, Delhi 2000.

ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, "Nasır-ı Husrev (394-481?/1004-1088?)", *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1986, S. 15, ss. 133-153.

TARİFCİ, Sinan, "Gazneliler ve Büyük Selçuklular Devrinde Zindan, Zindan İdarecileri ve Gardiyanlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2024, S. 20, ss. 19-42.

TEUBNER, J. K., "Ayn al-Kudāt al-Hamadhānī", *Encyclopaedia of Islam*, E.J. Brill, Leiden 2004, C. XII, ss. 104-105.

ULUDAĞ, Süleyman, BAYBURTLUGİL, Nurettin, "Aynülkudât el-Hemedânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, C. IV, ss. 280-282.

VELÎULLÂH ZAFERÎ, *Habsiyye der Edeb-i Fârsî -ez Âğâz-i Şi'ir-i Fârsî tâ Pâyân-ı Zendiyye-*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1364/1985.

YAZICI, Tahsin, "Habsiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C. XIV, ss. 380-381.

YAZICI, Tahsin, "Hâkânî-i Şirvânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, C. XV, ss. 168-170.

YILDIRIM, Nimet, "Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye I", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2003, S. 10, ss. 19-38.

YILDIRIM, Nimet, "Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye II", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Kış 2004, S. 12, ss. 17-34.

YILDIRIM, Nimet, "Fars Edebiyatında Habsiyye ve Şekvâiyye III", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2004, S. 15, ss. 15-30.

YILMAZ, Metin, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, C. XII, S. 12-13, ss. 539-581.

ZEBÎHULLÂH-I SAFÂ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, İntişârât-ı Firdevs, C. II, Tahran 1369/1990.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 323-348.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.01.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.01.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANLIĞI'NDA "MELİK" SİKKELERİ

https://doi.org/10.53718/gttad.1616571

BURAK SAĞLAM*-ALİ MIYNAT**

ÖZ

Sikkeler, bir devletin siyasi, ekonomik ve kültürel yapısına dair önemli ipuçları sunan değerli tarihsel objelerdir. Genellikle hükümdarların otoritesini yansıtan bu objeler, bazen de hükümdarın yetki verdiği kişiler tarafından darp ettirilmiştir. Türkiye Selçuklu Sultanlığı döneminde, hanedan üyeleri olan melikler, yerel yönetimlerinde güçlerini pekiştirmek ve ekonomik hakimiyetlerini göstermek amacıyla kendi adlarına sikkeler bastırmışlardır.

Bu çalışma, Selçuklu Melikleri'ne ait on altı sikkenin ayrıntılı bir incelemesini sunmaktadır. Literatürde daha önce sikkesi tespit edilmiş yedi Selçuklu Meliki'ne ek olarak, I. Mesud'un oğlu ve Elbistan Meliki Kılıç Arslan'a atfedilen ve Kamil Eron tarafından yakın zamanda tanıtılan bronz sikkenin daha önce yayımlanmamış ikinci bir örneği ile II. Kılıç Arslan'ın pek bilinmeyen oğullarından, Niksar ve Koyulhisar Meliki Berkyarukşah'a ait bronz sikke de ilk kez bilimsel literatüre kazandırılmıştır. Böylece toplamda dokuz farklı Selçuklu Meliki'ne atfedilen sikkeler ele alınmıştır.

Çalışmada her melik için kısa bir tarihsel bağlam sunulmuş, ardından sikkeler üzerindeki yazı ve tasvirler analiz edilmiştir. Sikkelerde yer alan unvanlar, lakaplar, künyeler ve ikonografik ögelerin, dönemin siyasi ve dini atmosferini yansıttığı gösterilmiştir. Özellikle bazı melik sikkelerinde yer alan Hristiyan ikonografisinden esinlenilmiş figürler, dönemin kültürel etkileşimlerine işaret etmektedir.

İncelenen sikkelerin çoğunluğu bronzdan yapılmış olup, birkaç tanesi gümüşten basılmıştır. Örneğin, Elbistan Meliki Kılıç Arslan'a ait bronz sikke, hem Selçuklu Sultanı I. Mesud'un otoritesini hem de melikin kendi yerel gücünü vurgulamaktadır. Aynı şekilde, Erzurum Meliki Tuğrulşah'ın sikkelerinde yer alan "Mugīsü'd-dünyâ ve'd-dîn" (Dünyanın ve Dinin Yardımcısı) lakabı hem dini hem de siyasi bir mesaj taşımaktadır. Bazı sikkelerde Abbasi Halifesi'nin isminin yer alması ise meliklerin meşruiyet arayışını gözler önüne sermektedir.

Bu çalışma, Türkiye Selçuklu Melikleri'nin siyasi ve ekonomik yapılarını nümismatik bir bakış açısıyla inceleyerek, dönemin idari sistemi içinde bu meliklerin rollerine ışık tutmaktadır. Melik sikkeleri, Selçuklu Sultanlığı'nın merkezi ve yerel otorite arasında nasıl bir denge kurduğuna dair somut kanıtlar sunmaktadır. Bu sikkelerin analizi yoluyla yapılan araştırma, Selçuklu tarihine yeni bir bakış açısı kazandırmakta ve dönemin siyasi ve kültürel dinamiklerini aydınlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçuklu Sultanlığı, Melik, Sikke, Yerel Yönetim, Nümismatik.

"MALIK" COINS IN THE SELJUK SULTANATE OF RÛM

ABSTRACT

Coins are valuable historical objects that offer important clues about the political, economic, and cultural structure of a state. These objects, which typically reflect the authority of rulers, were at times minted by individuals who had been granted authorization by the sovereign. During the period of the Rûm Seljuk Sultanate,

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: sglm_burak@hotmail.com, **ORCID ID:** 0000-0003-3538-1678.

** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: alimiynat@sdu.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0001-8085-0360.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

members of the royal family known as Maliks had coins minted in their own names to consolidate their power in local governance and assert their economic dominance.

This study presents a detailed examination of sixteen coins attributed to Seljuk Maliks. In addition to the seven Seljuk Maliks whose coins had previously been identified in the literature, it includes a second, previously unpublished example of a bronze coin attributed to Kilij Arslan, the Malik of Elbistan and son of Sultan I. Mesud, recently introduced by Kamil Eron. Furthermore, a bronze coin attributed to Berkyaruqshah, the Malik of Niksar and Koyulhisar and one of the lesser-known sons of Sultan II. Kilij Arslan, is also brought into academic literature for the first time. Thus, coins attributed to a total of nine different Seljuk Maliks are examined.

For each Malik, a brief historical context is presented, followed by an analysis of the inscriptions and depictions found on the coins. It is shown that the titles, epithets, onomastics, and iconographic elements on the coins reflect the political and religious atmosphere of the period. In particular, figures inspired by Christian iconography on some Malik coins point to the cultural interactions of the time.

The majority of the examined coins are made of bronze, while a few are struck in silver. For instance, the bronze coin attributed to Kilij Arslan, Malik of Elbistan, emphasizes both the authority of Sultan I. Mesud and the local power of the Malik himself. Similarly, the title "Mugīsü'd-dünyâ ve'd-dīn" ("Helper of the World and Religion") found on the coins of Tughrulshah, the Malik of Erzurum, conveys both religious and political messages. The presence of the Abbasid Caliph's name on some coins further highlights the Maliks quest for legitimacy.

By examining the political and economic structures of the Rûm Seljuk Maliks through a numismatic lens, this study sheds light on their roles within the administrative system of the time. The coins of the Maliks provide concrete evidence of how the Seljuk Sultanate established a balance between central and regional authority. Through the analysis of these coins, the research offers a new perspective on Seljuk history and illuminates the political and cultural dynamics of the era.

Keywords: Rum Seljuk Sultanate, Maliks, Coins, Local Governance, Numismatics.

GİRİŞ

Anadolu ve Türk-İslam tarihinin dönüm noktaları bakımından en önemli savaşlar arasında gösterilen Malazgirt Savaşı, 1071 yılında Bizans İmparatorluğu'nun hezimeti; Büyük Selçuklu Devleti'nin ise mutlak zaferiyle sonuçlanmıştır.[1] Savaşın akabinde kalıcı bir barışın sağlanamaması ve Bizans İmparatorluğu'nun güç vaziyeti, Oğuz Türklerinin Anadolu coğrafyasına yönelik algısını değiştirmiştir. Öyle ki yağma ve ganimet sahası şeklinde belirledikleri bu bölge artık yurt tutacakları topraklar konumuna gelmiştir. Böylece Türkler, Anadolu'nun birçok noktasına ulaşıp, bulundukları topraklarda otoritelerini sağlamakla birlikte bölgenin Türk-İslam serüvenini başlatmışlardır.[2] Anadolu'nun siyasi, sosyal, ekonomik ve en önemlisi demografik bakımdan yeniden şekillendiği bu sürece Selçuklu hanedanına mensup Kutalmışoğulları da dahil olmuştur. 1075-81 yılları arasında Bizans İmparatorluğu'nun Marmara Denizi kıyısındaki İznik'i ele geçirmiş olan Kutalmışoğlu Süleymanşah (1075-1086), burada Türkiye Selçuklu Sultanlığını ilan etmiştir.[3]

XI. yüzyılın son çeyreğinden XIV. yüzyılın ilk yıllarına kadar yaklaşık iki buçuk asır bu topraklarda varlığını sürdüren Türkiye Selçuklu Sultanları, hükümdar alametleri arasında en baştaki uygulamalardan biri olan sikke basma geleneğini diğer Türk-İslam idarecileri gibi hakim oldukları muhtelif şehirlerdeki darphanelerinde I. Mes'ud'tan (1116-1155) başlayarak tarih sahnesinden çekilene değin sürdürmüşlerdir.[4] Türkiye Selçuklu Sultanlığı'nda sultan tarafından bastırılan sikkelerin yanı sıra Selçuklu hanedanının erkek üyeleri ve tahtın potansiyel sultan adayları olan Selçuklu Melikleri de idare ettikleri topraklarda tabiiyetlerini göstermeleri açısından kendileri ve sultan adına sikkeler bastırmışlardır.[5]

Selçuklu Melikleri hakkında dönemin kaynaklarına baktığımızda bilgiler oldukça sınırlı ve çelişkilidir. Bu sebeple Selçuklu Meliklerinin bastırdığı sikkeler, bizlere onların tarihsel süreç içerisinde, gerek sosyo-ekonomik durumları, gerek bölgelerinde diğer otoritelerle nasıl bir diyalog halinde oldukları ve gerekse tabi oldukları Türkiye

[1] Malazgirt savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. Faruk Sümer- Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK, Ankara 2018; Carole Hillenbrand, *Malazgirt Muharebesi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.
[2] Muharrem Kesik, "Malazgirt Zaferi Sonrasında Anadolu'nun Fethi ve İlk Beyliklerin Kurucuları", *Alp Arslan ve Malazgirt*, yay.haz. Erdoğan Merçil, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2014, s. 153-154.
[3] Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020, s. 8; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 83-84; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara 2020, s.103-104.
[4] Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara, 2007, s. 98-103; Ahmet Çaycı, Selçuklularda Egemenlik Sembolleri, İz Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 58-59.
[5] Ahmet Güner, "Melik", Türkiye *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 29, Ankara 2004, s. 53; Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi' Devletler ve Tâbiiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Malazgirt'ten Osmanlı'ya Selçuklu Sempozyumu*, Kastamonu 2014, s. 44.

Selçuklu Sultanları'yla olan ilişki düzeylerini objektif bir şekilde aydınlatması bakımından son derece önem arz etmektedir.

Melik sikkeleri ilk defa Batı'da Stanley Lane-Poole'un hazırladığı British Müzesi sikke kataloglarında karşımıza çıkmaktadır. Birçok ciltten oluşan bu kataloğun üçüncü cildinde (1877) Melik Süleymanşah'ın bir bakır sikkesi ile Erzurum Selçuklu melikleri Melik Tuğrulşah ve oğlu Melik Cihanşah'ın gümüş ve bakır sikkelerine yer verilmektedir.[6] Yine kataloğun dokuzuncu cildinde de (1889) Melik Tuğrulşah ve oğlu Melik Cihanşah'ın gümüş sikkeleri mevcuttur.[7] Ülkemizde ise bu türden sikkeler ilk olarak İsmail Galib'in (1891) hazırladığı Selçuklu sikke kataloğunda görülmektedir. Ancak bu katalogta sadece Melik Süleymanşah, Melik Kayserşah ve Melik Tuğrulşah'ın melik sikkeleri bulunmaktadır.[8] Ardından bugün İslami sikkeler üzerine birçok araştırmacının sık sık başvurduğu Ahmed Tevhid (1903) tarafından yayınlanan sikke kataloğunda İsmail Galib'in tespit ettiği bu üç melikin yeni sikkelerine ilaveten; Melik Melikşah, Melik Mesud ve Melik Keykubad'a ait üç Selçuklu melikinin de melik sikkeleri yer almaktadır.[9] Öte yandan 1970'li yıllara gelindiğinde İbrahim Artuk, Cevriye Artuk ve Michael Michener gibi önemli nümismatlar yapmış oldukları kıymetli İslami sikke kataloglarında bazı melik sikkelerini Türkiye Selçuklu sikkeleri bölümü içerisinde ele almayı ihmal etmemişlerdir.[10] Ayrıca bu dönemden itibaren melik sikkelerinin bulunduğu Selçuklu sikkeleriyle alakalı sergilenen prestijli sikke koleksiyonları kitap formatında yayınlanırken[11] bazı melikler ve sikkeleri de müstakil çalışmalara konu olmaya başlamıştır.[12] Türk nümismat ve tarihçi Şevki Nezihi Aykut, İngilizce kaleme aldığı Selçuklu sikkeleri hakkındaki müstakil çalışmasında Selçuklu Sultanlarından I. Mes'ud ve II. Kılıç Arslan'ın sikkeleriyle birlikte Melik Keykubad'ın sikkelerinden bahsetmeksizin yukarıda saydığımız altı Selçuklu Meliki ve sikkelerini incelemiştir.[13] İlerleyen yıllarda Selçuklu sikkelerini inceleyen alanın önemli nümismatlarından Johann-Cristoph Hinrichs, Halit Erkiletlioğlu, Oğuz Güler, Şevki Nezihi Aykut, Yılmaz İzmirlier ve Michael Broome kapsamlı kataloglarında bazı melik sikkelerine yer vermişlerdir.[14]

Sonuç itibariyle Türkiye Selçuklu Meliklerinin bastırdığı sikkelere yönelik günümüze kadar birdizi çalışma yapılmış ve bu sayede literatüre hiç şüphesiz katkı sağlanmıştır. Fakat gerek nümismatlar gerekse araştırmacılar uzun bir süre sikkeleri bilinen yedi Selçuklu Meliki dışında başka bir melikin sikkesine denk gelmemişlerdir. Bu talihsiz durum bulunduğumuz 2024 yılı içerisinde koleksiyoner Kamil Eron'un II. Kılıç Arslan'ın Elbistan Meliki olduğu sırada bastırdığı sikkeyi yayınlanmasıyla değişmiştir. Biz de bu çalışmamızda II. Kılıç Arslan'ın Selçuklu topraklarını onbir oğlu arasında paylaştırdıktan sonra Niksar ve Koyulhisar Meliki sıfatıyla adı geçen topraklara yönetici atadığı oğlu Melik Berkyarukşah'ı ve sikkesini tanıtmayı amaçlayıp, ayrıca şu ana kadar sikkesi tespit edilmiş Türkiye Selçuklu Melikleri ve sikkeleri hakkında bilgi vererek analitik ve metodolojik çalışma düzeni içerisinde değerlendirmeye gayret edeceğiz.

1. Elbistan Meliki Kutbe'd-dünyâ ve'd-dîn Kılıç Arslan (539-550 / 1144-1155)

I. İzzeddin Mesud'un Elbistan ve çevresinin idaresini verdiği büyük oğludur.[15] Melik Kılıç Arslan, 1143 yılında Danişmendli Melik Muhammed'in ölümü sonrası Selçuklu-Danişmendli rekabetinin Selçuklu lehine ivme kazandığı dönemde Danişmendli Aynüddevle'nin topraklarına yönelik düzenlenen sefere veliaht olarak katılma imkânı buldu. 1144 yılında gerçekleştirilen seferin sonucunda Danişmendli Aynüddevle'ye ait Ceyhan ve Elbistan

[6] Stanley Lane-Poole, *Catalaoge of Oriental Coins in the British Museum*, C. III, London 1877, s. 52, 111-112 no: 105, 299-305.
[7] Stanley Lane-Poole, *Catalaoge of Oriental Coins in the British Museum*, C. IX, London, 1889, s. 295-296, no: 298-299,303.
[8] İsmail Galib, *Takvîm-i Meskûkât-i Selçûkiyye*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1891, s.11-17, no: 9-11,14.
[9] Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye*, C. IV, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1903, s. 118-124,146.
[10] İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu,* C. I İstanbul Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 352-354,359; Michael Mitchener, *The World of Islam, Oriental Coins and Their Values,* Hawkins Publications, London 1977, s. 170-171.
[11] Anonim, *Selçuklular'ın Nadir Paralarından Bazıları ve Cimri'nin Sikkeleri*, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları., İstanbul, 1972; Şennur Aydın, *Doğu-Batı Arası Bir Gökkuşağı* Selçuklu Sikkeleri, Yapı Kredi Yayınları Sikke Kataloğu, İstanbul 1994; Ersel Topraktepe (ed.), *Sikkeler Ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çokkültürlülük (What the Coins Tell Us? Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
[12] J.C.Hinrichs, "Erzurum Selçuklularının Sikkeleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Erzurum 1976, s. 163-178; İbrahim Artuk, "Ala el -Din Keykubad'ın Meliklik Devri Sikkeleri", *Belleten*, C. 44, S. 174, Ankara 1980, s. 265-270; Halit Erkiletlioğlu, "Sultan I. Alâeddin Keykubad Adına, Metbû Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler", *Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuk Dergisi*, S.3, Konya 1988, s. 89-95; Betül Teoman, "I. Alâeddin Keykubad Dönemi Sikkeleri", *800. Fetih Yılının Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Aladdin Keykubat Sempozyumu*, Antalya 2021, s. 89- 104.
[13] Nezihi Aykut, "Some Coins of Mas'ûd I, Qılıjarslân II, and the Maliks, *American Numismatic Society*, *American Journal of Numismatic*, C. 7-8, New York 1995-1996, s. 161-186.
[14] Johann C. Hinrichs, "Münzen der Seltschuken Anatoliens", Bremen, 1992, s. 3-5,12; Halit Erkiletlioğlu-Oğuz Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996, s. 53-64,97; Şevki N. Aykut, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri I*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 231-274; Yılmaz İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, Mas Matbaacılık, İstanbul, 2009, s. 56-68; Michael Broome, *A Survey of The Coinage of The Seljuqs of Rum*, Royal Numismatic Society Publishing, London, 2011, s. 51-56,77-81.
[15] Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Riza Doğrul, C. I, TTK, Ankara 1999, s. 386; Süryani Mikhail, *Vekayiname*, çev. Hrant D. Andreasyan, C. II, TTK'da Basılmamış Nüsha, 1944, s. 155;

toprakları Selçuklu topraklarına dahil edilmesinin yanı sıra Melik Kılıç Arslan babası tarafından Elbistan ve çevresine "Melik" tayin edildi.[16]

Melik Kılıç Arslan, Elbistan Melikliğine geldikten bir birkaç yıl sonra sınırlarına yakın Göksun ve Maraş dolaylarına akınlar düzenlemiştir. Ancak bu girişimlerinin fetihle tamamlanmasına II. Haçlı seferinin baş göstermesi ve Bizans'ın baskıları engel oluşturmuştur.[17] Melik Kılıç Arslan'ın sarf ettiği akın çabası, birkaç yıl sonra kendisinin de katılacağı babası I. İzzeddin Mesud'un bölgeye yönelik seferleriyle karşılık bulmuştur. Böylelikle Selçuklu kuvvetleri 1149 yılında Haçlıların kontrolündeki Maraş'ı fethetmiş ve şehirdeki Hristiyan ahali, Frank şövalyeleri ve papazlara aman verilerek Antakya'ya gitmelerine müsaade edilmiştir.[18] Maraş'ın alınmasından sonra bölgedeki Selçuklu ilerleyişi devam etmiş ve sonraki yıl Haçlıların elindeki diğer şehirlerden; Göksun, Besni ve Ra'ban Selçuklu hakimiyetine geçmiştir.[19] Kılıç Arslan babası I. İzzeddin Mes'ud'un birçok seferine katılmış, savaş tecrübesi edinmiş, yararlık göstermiş ve hâkimi olduğu topraklar sebebiyle bölgesindeki rakiplerini iyi tanıma fırsatı yakalamıştı. Tüm bunlar göz önünde tutulmuş ve babası I. İzzeddin Mesud, sefer dönüşü Doğu Akdeniz'deki Selçuklu egemenliğine alınan şehirlerin yönetimini oğlu Elbistan Meliki Kılıç Arslan'a vermiştir.[20]

1154 yılına gelindiğinde Melik Kılıç Arslan, babası I. İzzeddin Mesud'un son faaliyetini gerçekleştirdiği ikinci Kilikya seferine katıldı. Başarısızlıkla neticelenen seferin ardından I. Mesud Konya'ya dönerken Melik Kılıç Arslan Ermenilerle barış yapmakla görevlendirildi.[21] Sonrasında I. Mesud Konya'dayken rahatsızlanıp hasta yatağına düştü. Yaşam mücadelesi verdiği 1155 yılındaki son birkaç ayında ülke topraklarını eski Türk idare geleneği uyarınca üç oğlu arasında paylaştırma kararı aldı. Buna göre; en küçük oğlu Şahinşah babası döneminde olduğu gibi Kastamonu, Ankara ve Çankırı'da "Melik" sıfatıyla hakimiyetine devam ederken, ortanca oğlu Devlet'e (Dolat) nasıl bir yönetim sınırı çizildiği bilinmemektedir. Öte yandan I. Mesud, veliahdı ve en büyük oğlu Melik Kılıç Arslan'ı Selçuklu tahtına layık gördü. Bu düşüncesinden hareketle devlet erkanının hazır bulunduğu bir törenle bizatihi oğlunun başına taç giydirmek ve tahtına oturtmak suretiyle onu kendinden sonraki Selçuklu Sultanı ilan etmiştir. Neticede Melik Kılıç Arslan, 1155 yılında babasının vefatıyla kırk yaşlarında Selçuklu Sultanı olmuştur.[22]

Melik Kılıç Arslan'ın Elbistan melikliğini yürüttüğü süreçte aynı kentte bastırdığını düşündüğümüz ve yakın zamanda Kamil Eron tarafından yayınlanan tarihsiz bir bronz sikke mevcuttur. Yayınlanan sikke dışında benzer bir bronz sikke örneği daha bu çalışma sırasında tespit edilmiştir. Her iki bronz sikkenin ön yüzünde babası I. Mesud "Sultanü'l-Muazzam" unvanıyla zikredilirken arka yüzünde ise Kılıç Arslan'ın adı "Kutbe'd-dîn" lakabıyla görülmektedir.

Ön Yüz: السل)ط(ا)ن/ المعظم عز الدنيا (و)/ الدين مسعود/ بن قلج ارسلان ((es-Sul)t(a)nü'l-mu'azzam 'İzze'd-dünyâ (ve)'d-dîn Mes'ud bin Kılıç Arslan).

Arka Yüz: قطب الدين/ قلج ارسلان/ بن عز الدنيا / والدين (Kutbe'd-dîn Kılıç Arslan bin 'İzze'd-dünyâ ve'd-dîn).[23]

[16] Cahen, *age*, s. 29; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 223; Abdülkerim Özaydın- Mehmet Ersan, *Anadolu/Türkiye Selçukluları*, İrcica Yayınları, İstanbul 2023, s. 119; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK, Ankara 2003, s. 47; Muharrem Kesik, *Danişmedliler (1085-1178)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 137.

[17] Süryani Mikhail, *age,* s. 138-139.

[18] Abû'l Farac, *age,* s. 386; Süryani Mikhail, *age,* s. 155; Papaz Grigor, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162),* çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara ,2019, s. 301; Kesik, *I. Mesud Dönemi,* s. 107; Süryani Mihail eserinde Selçukluların Maraş'ın fethi öncesi, bölgedeki Elbistan Meliki Kılıç Arslan ile Urfa Kontu II. Joscelin arasında bir ittifaktan bahsedip bu ittifakın Melik Kılıç Arslan'ın babası I. Mes'ud'u bölgeye davet etmesi ve Maraş'ın Selçuklu hakimiyetine geçmesiyle bozulduğundan bahsetmektedir. Abû'l Farac ise eserinde Selçuklular tarafından ele geçirilen Maraş'ın fethini düzenleyenin Melik Kılıç Arslan olduğunu söylemektedir.

[19] Abû'l Farac, *age,* s. 388; Süryani Mikhail, *age,* s. 162-163; Papaz Grigor, 2019, s. 303; Anonim, Tevarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçukname), çev. Halil İbrahim Gök- Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, İstanbul 2014, s. 37; Cahen, *age*, s. 32-33; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 223; Özaydın-Ersan, *age*, s. 119-120; Kesik, *I. Mesud Dönemi,* s. 108-109;

[20] Papaz Grigor, 2019, s. 304; Cahen, *age*, s. 32-33; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 213; Özaydın-Ersan, *age*, s. 120; Kesik, *I. Mesud Dönemi,* s. 109;

[21] Papaz Grigor, 2019, s. 311.

[22] Abû'l Farac, *age,* s. 392-393; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. Abdülkerim Özaydın, C. IX, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, s. 254; Süryani Mikhail, *age,* s. 176; Papaz Grigor, 2019, s. 312-313; Cahen, *age*, s. 34; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 223; Özaydın-Ersan, *age*, s. 121-122; İbn Kalânisi, Şam Tarihine Zeyl (I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi), çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Yayınları İstanbul, 2015, s. 192-193; Kesik, *I. Mesud Dönemi,* s. 114-115.

[23] Kamil Eron, "II. Kılıç Arslan'ın Elbistan Melikliği Dönemi Sikkesi" *İzmir Nümismatik Derneği Bülteni*, Bülten No.2, İzmir 2024, s. 44.

Resim 1. Melik Kılıç Arslan, (539-550/1144-1155), Elbistan Meliki, Elbistan?, Bronz, TY, 7,54 gr. 30 mm., (KE-5542).

Ön Yüz: (الدين مسعو(د/ بن قلج ارسلان / (الدنيا و) معظم عز (ال)سل(طان/ ال) ((es-)Sul(tanü'l-)mu'azzam 'İzz(e'd-dünyâ ve)'d-dîn Mes'u(d bin Kılıç Arslan)).

Arka Yüz: (دنيا / والدين) عز ال(ن / بن) قطب الدين/ قلج ارسلا (Kutbe'd-dîn Kılıç Arsla(n bin) 'İzze'd-(dünyâ ve'd-dîn)).

Resim 2. Melik Kılıç Arslan, (539-550/1144-1155), Elbistan Meliki, Elbistan?, Bronz, TY, 5,85 gr. 25-26 mm.[24]

2. Sivas ve Aksaray Meliki Kutbe'd-dünyâ ve'd-dîn Melikşâh (579-594 / 1184-1196)

II. Kılıç Arslan'ın en büyük ve Sivas-Aksaray topraklarının yönetimini verdiği oğludur.[25] Melik Melikşâh, II. Kılıç Arslan'ın düzenlediği yeni yönetim düzenine isyanı ile babasının yanı sıra kardeşlerinin de dahil olduğu bir saltanat mücadelesi başlatmıştır. Melik Melikşâh, babası II. Kılıç Arslan ile arasında gerçekleşen mücadele sırasında 1189 yılında Konya'yı ele geçirmeyi ve babasına uyguladığı baskılar neticesinde kendisini veliaht ilan ettirmeyi başarmıştır.[26] Bu sırada Friedrich Barbarossa komutasında Anadolu'da ilerlemekte olan bir Haçlı tehdidi ortaya çıkmıştır. 1190 yılında yaşanan Haçlı-Selçuklu savaşlarında mahalli bölgelerde Selçuklu Melikleri, Konya ve çevresinde ise Melik Melikşâh ve Melik Mesud birlikte mücadele vermiştir. Ancak Konya önlerindeki savaşta Melik Melikşâh'ın yenilmesinin ardından Selçuklular, Haçlılarla anlaşma yapmak zorunda kalmıştır.[27]

Haçlı badiresinin ardından bir yıl sonra Melik Melikşâh, Malatya ve Kayseri'deki kardeşlerinin topraklarına yönelmiş ama buralarda kalıcı bir başarı elde edemediği gibi Kayseri kuşatmasında yanında götürdüğü babasını da elinden kaçırmıştır. Melik Melikşâh'ın bu olay karşısında Kayseri'den Konya'ya döndüğü ve burada saltanatını

[24] https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=334534 (Erişim Tarihi: 16.05.2025)
[25] Abû'l Farac, *age,* s. 450; Aksarayi, Müsâmeretü'l Ahbâr, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 23; İbn Bibi, *el- Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2020, s. 50; Cenabi, *el-'Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir*, çev. Muharrem Kesik, Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s. 62-63; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 583; Müneccimbaşı, Câmiu'd-Düvel, çev. Ali Öngül, C. II, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2017, s. 31; Niketas Khoniates, *Historia* II, çev. Işın Demirkent, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 81; Cahen, *age*, s. 55; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 242; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211),* TTK, Ankara 2006, s. 18.
[26] İbnü'l Esir *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 582-583; Müneccimbaşı, *age,* s. 32-33; Cahen, *age*, s. 56; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 250-251; Kaya, *age,* s. 37.
[27] İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 553-554; Süryani Mikhail, *age,* s. 285; Cahen, *age*, s. 56-59; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 248-249; Kaya, *age,* s. 29-34.

ilan ettiği bilinmektedir.[28] II. Kılıç Arslan ise oğlunun esaretinden kurtulunca Uluborlu'da veliaht seçtiği bir diğer oğlu Melik Keyhüsrev ile 1192 yılında Konya'yı kuşatmış ve şehri ele geçirmiştir. Böylece Melik Melikşâh'ın kuşatmaya güç gösteremeyip Konya'dan ayrılmasıyla saltanatı başlamadan sona ermiştir. Ayrıca Konya'dan sonra babasının Aksaray'da da kuşatmasına maruz kalan Melik Melikşâh, kuşatma sırasında II. Kılıç Arslan'ın rahatsızlanması ve babasının tahtını Melik Keyhüsrev'e bırakmasından sonra dönüş yolunda vefat etmesi üzerine taht için en önemli rakibinden kurtulmakla birlikte taht adayları arasında varlığını sürdürmeye devam etmiştir.[29]

Melik Melikşah babasının ölümünün ardından 1195 yılı içerisinde, Kayseri Meliki Sultanşâh'a yardımcı olabilme adı altında sürekli Kayseri'ye giderek kardeşinin misafiri olmuş ve bu sayede onun güvenini kazanmıştı. Bir gün yine Kayseri'ye giden Melik Melikşah, kardeşiyle şehrin dışında görüşmek istemiş, bunun üzerine şehrin dışına çıkan Melik Sultanşâh, kardeşi tarafından öldürülmüştür. Ayrıca kardeşinin yanı sıra Veziri İhtiyareddîn Hasan'ı da öldüren Melik Melikşâh, böylece daha önce kuşatıp da alamadığı Kayseri'ye bu kez hâkim olmayı başarmıştır. Melik Melikşâh Kayseri'yi aldıktan sonra çok yaşamayıp 1196 yılında hastalıktan vefat etmiştir.[30]

Melik Melikşâh'ın bastırdığı bir tip bronz sikkesi günümüzde birçok özel müzayede şirketinin satış listelerinde yer almaktadır. Bu sikkenin ön yüzünde sol elinde mızrak tutan bir süvari figürü ve arkasında onu takip eden bir Viktorya ya da melek olarak değerlendirebileceğimiz bir figür yer almaktadır. Arka yüzünde ise isminin önünde "Ebû'l-Feth (Fethin Babası)" künyesi gelmektedir. Bu tip dışında II. tip olarak belirlediğimiz bir başka tip bronz sikke İbrahim Artuk ile Cevriye Artuk'un ve Yılmaz İzmirlier'in katalog çalışmalarında fotoğrafsız halde yayınlanmış olup Bahadır Kalaycı koleksiyonunda bir örneği bulunmaktadır. II. tip bronz sikke ile I. tip bronz sikkenin ön yüzü aynı tasviri içermektedir. Ancak arka yüzlerinde ise II. tip'in I. tip 'ten farklı olarak "Ersele bi'l-hak (Doğrulukla gönderilen)" ayet ibaresi, "Ebû'l-Feth (Fethin Babası)" künyesinin ve isminin önünde yer almaktadır.

Melikşah'ın iki tip bronz sikkesinin yanında yakın temas kurarak güvenini kazandığı Kayseri Meliki kardeşi Sultanşah'ı öldürdükten sonra ele geçirdiği Kayseri şehrinde bastırdığı h. 593 / m. 1196 tarihli bir gümüş sikkesi bulunmaktadır. III. tip dediğimiz bu gümüş sikke ilk defa Osman Ferit Sağlam tarafından V. Türk Tarih Kongresi'nde bildiri olarak yayınlanmış olup sonrasında birçok önemli nümismat çalışmasında ve kataloğunda kullanmıştır. Ayrıca bir başka örneği de Bahadır Kalaycı Koleksiyonunda yer tutmaktadır. Bahsettiğimiz gümüş sikkeden başka sonraki yıla ait h. 594 /m. 1197 tarihli tek gümüş sikke fotoğrafsız bir şekilde Yılmaz İzmirlier'in katalog çalışmasında karşımıza çıkmaktadır. [31] Bu gümüş sikkelerin ön yüzünün merkezinde "Ersele bi'l-hak (Doğrulukla gönderilen)" ayet ibaresi, "Ebû'l-Feth (Fethin Babası)" künyesi ve Melikşah'ın ismi, etrafında da "Bismillah (Allah'ın adıyla)" ile başlayan darp yeri ve tarihi belirtilmiştir. Arka yüzünün merkezinde ise Kelime-i Tevhid ve dönemin Abbasi halifesi en-Nâsır Lidînillâh'ın (1180-1225) ismi, etrafında da Tevbe Suresi 33. ayetinin bir kısmı belirtilmiştir.

Öte yandan gümüş sikkelerin ön yüzünün merkezindeki ifadeler II. tip bronz sikkenin arka yüzündeki ifadelerle örtüşmektedir. Buradan hareketle tarihsiz ve darp yeri belli olmayan II. tip bronz sikkenin 1196 yılından sonra Kayseri'de darp edildiğini ihtimal dahilinde söylemek mümkündür. Son olarak hem bronz hem de gümüş sikkelerde isminin önünde muhtemelen gerek Haçlılarla gerçekleştirdiği çatışmalar gerekse kardeşleriyle giriştiği taht mücadelelerine nisbetle "Ersele bi'l-hak (Doğrulukla gönderilen)" ayet ibaresi ve "Ebû'l-Feth (Fethin Babası)" künyesini koydurmuştur. Ancak tarihin cilvesi ne Haçlılara karşı mutlak bir başarı elde edebilmiş ne de Türkiye Selçuklu tahtına çıkmaya muvaffak olmuştur.

Ön Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde sağa dönmüş halde mızrak tutan Süvari figürü ve arkasında Viktorya figürü.

Arka Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde ابو الفتح / ملكشاه بن / قلج ارسلان (Ebû'l-Feth Melikşâh bin / Kılıç Arslan).[32]

---

[28] İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 574,582; Süryani Mikhail, *age,* s. 289. Cahen, *age*, s. 59; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 252; Kaya, *age,* s. 38-40.

[29] Abû'l Farac, *age,* s. 463; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 582-583; Müneccimbaşı, *age,* s. 33-34; Cahen, *age*, s. 59-60; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 252-253; Kaya, *age,* s. 40-42.

[30] İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 582-583; Müneccimbaşı, *age,* s. 34; Cahen, *age*, s. 60; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 253-254; Kaya, *age,* s. 44-45; Zerrin Günal, "Selçuklu Hizmetinde Gabras'lar ve Vezir İhtiyareddîn Hasan", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 209.

[31] Bu sikkenin h.594 / m. 1197 tarihli olması Melikşah'ın ölümü ve Süleymanşah'ın tahta çıkış sürecinin yeniden değerlendirilmesine sebep olabilmektedir. Ancak Yılmaz İzmirlier'in kataloğunda yer verdiği tek örnekli bu sikkeyi fotoğrafsız yayınlanması ve aynı tarihli başka bir sikkeye günümüzde henüz rastlanılmaması sikkenin dikkate alınır bir şekilde değerlendirilmesine mâni olmaktadır.

[32] https://www.acsearch.info/search.html?id=8909641 (Erişim Tarihi: 02.09.2023); Tevhid, *age,* s. 120-121, no: 150; Hinrichs, *"Münzen der Seltschuken Anatoliens",* s. 3, no: 32; Aykut, *agm*, s. 174, no: 3; Aykut, *age*, s. 234, no: 30; İzmirlier, *age,* s. 56-57, no: 44; Broome, *age,* s. 54, no: b37; Betül Teoman, "Figural Coins of the Seljūqs of Rūm", *İkinci Uluslararası Akdeniz Dünyasında Para Tarihi ve Numismatik Kongresi*, Antalya, 2017, s. 529, no: 11.

Resim 3. Melik Melikşâh, (579-594/1184-1196), Sivas-Aksaray Meliki, Sivas-Aksaray?, Bronz, TY, 2,97 gr., 19 mm.

Ön Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde sağa dönmüş halde elinde mızrak tutan Süvari figürü ve arkasında Viktorya figürü.

Arka Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde لج ارسلان (بن ق) / (ابو) الفتح ملكشاه /(ار)سله بالحق (Er)sele bi'l-hak (Ebû)'l-Feth Melikşâh (bin) / (Kı)lıç Arslan.).[33]

Resim 4. Melik Melikşâh, (579-594/1184-1196), Sivas-Aksaray Meliki, Sivas-Aksaray ve Kayseri?, Bronz, TY, 2,60 gr., 19-20 mm.

Ön Yüz: İnci dizili daire form içerisinde merkezde بن قلج ارسلان / ابو الفتح ملكشاه /ارسله بالحق (Ersele bi'l-hak /Ebû'l-Feth Melikşâh / bin Kılıç Arslan), etrafında بسم الله ضرب هذا الدرهم بقيصريه سنه ثلث و تسعين و خمسمائه (Bismillah duribe haza ed-dirhem bi-Kayseriye sene selase ve tis'in ve hamsemie)

Arka Yüz: inci dizili daire form içerisinde merkezde لا اله الا الله / محمد رسول الله / النصر لدين الله / امير المؤمنين (Lâ ilahe illâ Allah / Muhammed Resûl Allah / en-Nâsır Lidînillâh / Emirü'l-mü'minîn), etrafında صلى الله ع (لى) محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله (Sâlli Allah a(lâ) Muhammed Resûl Allah ersele bil'l-hüda ve'd-dinü'l-hak liyüzhira alâ'ed-din külli). [34]

Resim 5. Melik Melikşâh, (579-594/1184-1196), Sivas-Aksaray Meliki, Kayseri, Gümüş, 593/1196, 2,82 gr., 22 mm.

[33] Bahadır Kalaycı Koleksiyonu, Env. No: 7557. (Erişim Tarihi: 05.01.2025); Artuk-Artuk, *age,* s. 352, no: 1067; İzmirlier, *age,* s. 56-57, no: 45.

[34] Osman Ferit Sağlam, "Şimdiye Kadar Bilinmeyen İslâmi İki Madalya ve Birkaç Sikke", *V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (Ankara 12-17 Nisan 1956)*, Ankara, 2011, s. 203-204; İbrahim Artuk, "Orta ve Yeni Çağa ait Sikke ve Nişanlar", *VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (20-26 Ekin 1961),* Ankara, 2011, s. 243; İzmirlier, *age,* s. 56-57, no: 42-43; Bahadır Kalaycı Koleksiyonu, Env. No: 7764. (Erişim Tarihi: 05.01.2025).

3. Tokat Meliki Ruknü'd-dünyâ ve'd-dîn Süleymanşâh (579-592 / 1184-1196)

II. Kılıç Arslan'ın Tokat topraklarının yönetimini verdiği oğludur.[35] Melik Süleymanşâh'ın Tokat idaresi, Konya tahtına yürüyeceği döneme kadar Anadolu'nun kuzeyindeki Bizans topraklarına yönelik seferler tertipleyerek toprak elde etmekle geçmiştir. Bu süreçte 1194 yılında Samsun ve çevresini elde eden Melik Süleymanşâh, Doğu Karadeniz limanlarına kadar ilerlemeyi başarmıştır.[36] Melik Süleymanşâh fetihlerini yaptığı aynı zaman içerisinde kardeşleri ve babası Konya tahtı için mücadele etmiştir. Kardeşlerinin baskılarına rağmen mücadeleye girmeyi düşünmeyen ve izleyici konumunda takip etmeyi seçen[37] Melik Süleymanşâh, İbn Bibi'nin aktardığı bir anekdota[38] göre ağabeyi Melik Kutbeddin Melikşâh ile restleşmiş ama bu restleşme fiili bir mücadeleye dönüşmemiştir.[39]

Melik Süleymanşâh, 1196 yılında Sivas ve Aksaray Meliki Melikşah'ın ölümü sonrası onun topraklarını ele geçirip[40] en büyük kardeş olarak Konya tahtı için ayaklanmıştır.[41] Melik Süleymanşâh babasının halefi ve Konya tahtının sahibi olan en küçük kardeşi I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Sultanlığına karşı çıkarak kardeşlerinin yanı sıra diğer emirlerin de askerleriyle desteklenmiş büyük bir ordu toplayıp Konya üzerine hareket etmiş ve şehri kuşatmıştır. I. Gıyaseddin Keyhüsrev kuşatmaya daha fazla dayanamayacağını fark edince anlaşma yoluyla tahtı, Süleymanşâh'a bırakmak suretiyle gece Konya'dan ayrılmıştır. Melik Süleymanşâh Ekim 1196 yılında Selçuklu Devleti'nin yeni sultanı olarak Konya'da tahta oturmuştur.[42]

Melik Sülymanşâh'ın Tokat meliki olduğu süreçte bastırdığı tarihsiz bronz sikkelerinin ön yüzünde "sağa dönük halde üç çatallı mızrak tutan haleli süvari figürü" bulunmakta, arka yüzünde ise "el- Melikü'l- Kâhhar (Kahreden Melik)" unvanıyla melikin adına yer verilmektedir. Süleymanşâh'ın melik sikkelerinin ön yüzünde kullandığı bu süvari figürünü küçük değişikliklerle Selçuklu sultanı olduğu dönemde de sıklıkla kullanmaya devam ettiği görülmektedir. Süleymanşâh'ın H. 597 Konya darplı altın dinarı, H. 597 Kayseri darplı gümüş dirhemi, H. 598 Konya darplı gümüş dirhemi ve muhtelif yerlerde basılmış bronz sikkeleri bunlara örnek gösterilebilir.[43] Ancak artık sikkenin arka yüzünde ismine "el- Melikü'l- Kâhhar" yerine "es-Sultanü'l-Kâhhar (Kahreden Sultan)" unvanı eşlik edecektir.

Ön Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde sağa dönmüş halde elinde üç çatallı mızrak tutan haleli Süvari figürü ve solda yıldız motifi.

Arka Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde "الملك القاهر/ سليمانشاه / بن قلج ارسلان", (el- Melikü'l- Kâhhar Süleymanşâh bin Kılıç Arslan).[44]

Resim 6. Melik Süleymanşâh, (579-592/1184-1196), Tokat Meliki, Tokat?, Bronz, TY, 6,95 gr. 29 mm.

[35] Aksarayi, *age*, s. 23; Cenabi, 2023, s. 62. İbn Bibi, *age*, s. 50; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 583; Müneccimbaşı, *age,* s. 31; Niketas, *age,* s. 81; Cahen, *age*, s. 55; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 242; Kaya, *age,* s. 18.

[36] Mehmet Öz, "Samsun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2009, C. 36, s. 84; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK, Ankara 2014, s. 119; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s.265-266; Kaya, *age,* s. 53-54;

[37] İbn Bibi, *age*, s.50-59; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 266; Kaya, *age,* s. 54-55.

[38] *"Ey Kutup, felek gibi senden baş çekmem seni bir nokta gibi daireye çekmedikçe, Başının kasesinde perçemini çekmezsem, vücudumun derileri omuzundan çıksın"*. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bibi, *age*, s. 88.

[39] İbn Bibi, *age*, s. 88; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s.267; Kaya, *age,* s. 56;

[40] İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 584; Müneccimbaşı, *age,* s. 34; Niketas, *age,* s. 82; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 267; Kaya, *age,* s. 45.

[41] İbni Bibi, Süleymanşah'ın babası II. Kılıç Arslan'ın ölümü sonrası Konya tahtı için ayaklandığını ve tahtı ele geçirdiğini yazmaktadır. Ancak diğer ana kaynaklar, ilgili çalışmalar ve nümismatik bulgular bunun doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bibi, *age*, s. 60-64; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 584; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 264-265, 268-271; Coşkun Alptekin, *Selçuklu ve Atabeylikler Tarihi Üzerine Araştırmalar,* haz. Osman G. Özgüdenli, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021, s. 381; Galib, *age,* s. 16; Hinrichs, *"Münzen der Seltschuken Anatoliens",* s. 5; Aydın, *age*, s. 23; Broome, *age,* s. 49; Erkiletlioğlu-Güler, *age,* s. 66; Aykut, *age*, s. 275-277; İzmirlier, *age,* s. 52.

[42] Aksarayi, *age,* s. 23-24; İbn Bibi, *age*, s. 60-64; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 584; Niketas, *age,* s. 82;

[43] Bkz. Aydın, *age*, s. 26-29.

[44] https://www.acsearch.info/search.html?id=9737338 (Erişim Tarihi: 02.09.2023); Lane-Poole III, 1877, s. 52, no: 105; Aykut, *age*, s. 239, no: 35; İzmirlier, *age,* s. 58-59, no: 48.

4. Niksar ve Koyulhisar Meliki Nasırü'd-dünyâ ve'd-dîn Berkyarukşâh (579-? / 1184-?)

II. Kılıç Arslan'ın, Niksar ve Koyulhisar topraklarının Meliki olan oğludur.[45] Melik Berkyarukşâh'ın kendisine verilen toprakları yönetmeye başladıktan sonra yazılı kaynaklarda kültürel faaliyetleri[46] dışında yalnızca Selçuklu Sultanı ve ağabeyi II. Rükneddin Süleymanşâh'ın onun toprakları olan Niksar ve Koyulhisar'ı hakimiyeti altına aldığı bilgisine rastlanmaktadır.[47] 1197 yılında yaşandığı anlaşılan[48] gelişme sonrası Melik Berkyarukşâh'ın kardeşi II. Rükneddin Süleymanşâh adına Niksar ve Koyulhisar'ı yönetmeye devam edip etmediği belli olmadığı[49] gibi akıbeti de bilinmemektedir.

Katarlı koleksiyoner Mohammed Aljabir'in özel koleksiyonunda bulunan ve Türkiye Selçuklu meliki Berkyarukşâh'a ait olduğu iddia edilen bir bronz sikke yer almaktadır. Sikkenin ön yüzü yıpranmış ve kısmen silik olduğundan okunması oldukça çetin bir hal almaktadır. İki yüzünde Arapça ifadeler bulunun ünik bu sikkenin yeni örnekleri[50] bulunduğu takdirde kimliklendirilmesi daha kesin bir şekilde yapılabilecektir.

Ön Yüz: Daire formu içerisinde, "امر بركيارق بن قلج ارسلان (Emir Berkyaruk? / bin Kılıç Arslan).

Arka Yüz: Daire formu içerisinde, لا اله الا/ الله محمد ر/سول الله (Lâ ilahe illâ / Allah Muhammed R / esûl Allah).[51]

Resim 7. Melik Berkyarukşâh, (579-?/1184-?), Niksar ve Koyulhisar Meliki, Niksar-Koyulhisar?, Bronz, TY, 1,70 gr. 17 mm.

5. Ankara Meliki Muhyi'd-dünyâ ve'd-dîn Mes'udşah (579-601/1184-1204)

II. Kılıç Arslan'ın Ankara topraklarının idaresini verdiği oğludur.[52] Melik Mesudşah, ağabeyi Melikşâh'ın isyanı ile başlayan taht mücadelesine girmekten kaçınarak kendi topraklarıyla ilgilenmeyi tercih etmiştir. Bu süreçte hakimiyetindeki Ankara'yı bir kültür merkezine dönüştüren[53] Melik Mesudşah, Anadolu'ya gelen ve Selçuklu topraklarından geçmek isteyen Haçlılarla mücadele etmiş[54] ve sonra Bizans İmparatorluğu'na ait

[45] Aksarayi, *age,* s. 23; Cahen, *age*, s. 55; İbn Bibi, *age*, s. 50; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 583; Müneccimbaşı, *age,* s. 32; Cenabi, *age*, s. 63; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 242; Kaya, *age,* s. 18.

[46] Kaynaklarda İran edebiyatı ve mitolojisiyle ilgilendiği anlaşılan Melik Berkyarukşâh'ın bu alanda İran sözlü edebiyatından *Hûr-zâd u Pîr-Zâd* adlı efsaneyi kaleme aldığı ve böylelikle eserin bir bölümünün günümüze kadar geldiği görülmektedir. Ayrıca Melik Berkyarukşâh, sıkı dost olduğu ve kendisine *Pertevnâme* adlı eserini sunan, "İşrakiyye" akımının kurucusu, İranlı alim ve filozof Maktul Şehabeddin Sühreverdî'yi topraklarında ağırlamış ve ondan felsefe dersleri almıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bibi, *age*, s. 51-53; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 271; İlhan Kutluer, "Sühreverdî Maktûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2010, C. 38, s. 36-40.

[47] İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 584; Müneccimbaşı, *age,* s. 35; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 271; Kaya, *age,* s. 66-67.

[48] İbnü'l Esir ve Müneccimbaşı konuyla ilgili tarih vermemesine rağmen, epigrafik çalışmalar Niksar Kalesine ait kitabede, şehrin hicri 594 miladi 1197 yılında II. Rükneddin Süleymanşâh tarafından alındığını göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Amasya Vilayeti ve Kaza ve Nahiye Merkezlerinden Kitabeler*, Maarif Vekaleti, İstanbul 1927, s. 64-65; Suat Kaymak, *Türkiye Selçukluları ve Erken Beylikler Epigrafisine Giriş (1065-1350)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 289; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 271; Kaya, *age,* s.67.

[49] Bu konuda Hamdullah Müstevfî, II. Rükneddin Süleymanşâh'ın itaat bildirmeyen kardeşlerini öldürdüğünü, bildirenlerin ise idaresine dokunmadığını söylemektedir. Osman Turan, Müstevfî'deki bu bilgiyi alıntılayıp, Melik Mesud'un II. Rükneddin Süleymanşâh tarafından öldürülmesiyle bağlantı kurarak II. Rükneddin Süleymanşâh'a itaat eden Meliklerin hayatına ve idaresine dokunulmadığını ve böylelikle Melik Berkyarukşâh'ın öldürülmediğini ifade etmektedir. Öte yandan Salim Koca ise kaynaklarda II. Rükneddin Süleymanşâh'ın kardeşlerinin topraklarında kurduğu hakimiyet sonrası Melik Berkyarukşâh'ın da aralarında bulunduğu bazı Meliklerin bir daha adlarına rastlanmamasından hareketle Melik Berkyarukşâh'ın öldürülmüş olduğunu düşünmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 380; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 284-285; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubad'a 1071-1220*), Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s. 263.

[50] Osman Ferit Sağlam, Kutbeddin Melikşah'ın sikkesine de yer vermiş olduğu ve bizim de çalışmamızda kullandığımız bildirisinin bir yerinde *"Bu kardeşlerden Nasıreddin Berkiyaruk'a ait olduğu halde tarihi ve mahalli darbı bozuk bir bakırda ahiren görüldü"* şeklindeki ifadelerinden sonra Berkyarukşah'a ait olduğunu iddia ettiği bu sikke gerek kendisi gerekse bir başkası tarafından yayınlanmamıştır. Bkz. Sağlam, *age,* s. 204.

[51] Mohammed Aljabir Özel Koleksiyonu, Katar, aljabir@outlook.com

[52] Aksarayi, *age,* s. 23; Cenabi, *age*, s. 62; İbn Bibi, *age*, s. 50; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 583; Müneccimbaşı, *age,* s. 31; Niketas, *age,* s. 81; Cahen, *age*, s. 55; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 242; Kaya, *age,* s. 18.

[53] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 284; Kaya, *age,* s. 91.

[54] Cahen, *age*, s. 58; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 248; Kaya, *age,* s. 29.

topraklara birçok sefer düzenleyerek hakimiyeti altındaki sınırları genişletmekle meşgul olmuştur. Öyle ki Çankırı, Bolu, Eskişehir ve Kastamonu'yu ele geçirmekle birlikte Safranbolu'yu dört ay süren kuşatma sonunda topraklarına dahil etmiştir.[55] Melik Mesudşah yapmış olduğu fetihlerin yanı sıra Bizans İmparatorluğu'nu uğraştıran Kilikyalı Aleksios İsyanı'nda Aleksios'a destek de vermekten geri durmamıştır.[56]

1196 yılı sonunda Selçuklu tahtına geçmeyi başaran II. Rükneddin Süleymanşâh, 6 sene içerisinde Melik Mesud dışında bütün kardeşlerinin topraklarına ya hâkim olmuş ya da onları kendine tabii kılmıştı. 1202 yılına gelindiğinde Ankara dışında elindeki toprakları II. Rükneddin Süleymanşâh'a terk eden Melik Mesudşah, ağabeyine karşı hala potansiyel bir tehdit oluşturmaya devam etmekle birlikte onun gerçekleştireceği seferlere tereddütlü yaklaşım sergilemesine neden oluyordu. Böyle bir ortamda ikinci kez çıkacağı Gürcistan seferini bir süre ertelemek zorunda kalan II. Rükneddin Süleymanşâh, 1202 yılının ortasında kardeşi Melik Mesudşah'ı Ankara'da kuşatma altına almıştır. Ankara'da 2 yıl kadar kuşatmaya dayanabilen Melik Mesudşah şehirdeki iaşenin tükenmesinin ardından 1204 yılında Ankara'yı teslim etmek ve ona karşılık oğullarıyla idaresini sürdürebileceği yeni topraklar üzerine ağabeyiyle anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Ancak Melik Mesudşah, ilk etapta anlaşma sağladığı ve oğullarıyla birlikte kendisine verilen topraklara giderken II. Rükneddin Süleymanşâh tarafından öldürülmüştür.[57]

Melik Mesudşah, bastırdığı melik sikkelerinin ön yüzünde unvan ve lakapsız bir şekilde ismine yer vermiş, babası II. Kılıç Arslan ve dedesi I. Mesud'un isimleri ona eşlik etmiştir. Arka yüzünde ise kendisini oldukça mütevazi bir şekilde "Abdü'z-za'if el-Muhtaç ilâ Rahmetillâh (Allah'ın rahmetine muhtaç zayıf kulu)" lakabıyla takdim etmiştir. Çalışmamızda H. 587 (M. 1191) baskılı örneklerini gösterdiğimiz hem dirhem hem de bronz sikkelerin farklı tarihlerde ve küçük farklılarla bastırılmış örneklerine rastlamak mümkündür.[58]

Ön Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde yer alan kare form içerisinde مسعود بن / قلج ارسلان / بن مسعود (Mes'ud bin / Kılıç Arslan / bin Mes'ud); etrafında سنه / سبع / ثمانين / خمسة مائه (sene / seb'a / semânîn / hamsemie).

Arka Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde yer alan kare form içerisinde العبد الضعيف / المحتاج الى/

رحمة الله (Abdü'z-za'if / el-Muhtaç ilâ / Rahmetillâh); etrafında, بانقره/ الدرهم / هذا / ضرب (duribe / hazâ / ed-dirhem / bi-Ankara).[59]

Resim 9. Melik Mes'ud (579-601/ 1184-1204), Ankara Meliki, Ankara, Bronz, H. 587, 7.58 gr.

Ön Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde yer alan kare form içerisinde مسعود بن / قلج ارسلان / بن مسعود (Mes'ud bin / Kılıç Arslan / bin Mes'ud); etrafında سنه / سبع / و ثمانين / و خمسة مائه (sene / seb'a / ve semânîn / ve hamsemie).

Arka Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde yer alan kare form içerisinde العبد الضعيف / المحتاج الى/

رحمة الله (Abdü'z-za'if / el-Muhtaç ilâ / Rahmetillâh); etrafında, بانقره/ الدرهم / هذا / ضرب (duribe / hazâ / ed-dinar / bi-Ankara).[60]

[55] Niketas, *age,* s. 26; Cahen, *age*, s. 63; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 284-285; Kaya, *age,* s. 91.
[56] Nikteas, *age,* s. 10-13; Cahen, *age*, s. 63.
[57] Abû'l Farac, *age,* s. 485-486; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh,* çev. Ahmet Ağırakça- Abdülkerim Özaydın, C. X, 2019, s. 65; Cenabi, *age*, s. 65-66; Cahen, *age*, s. 60; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 285; Koca, *age*, s. 261-263; Kaya, *age,* s. 91-92.
[58] Melik Mesud'un bu melik sikke örneklerinde alaşım cinsi bronz olmasına karşın "dirhem" ibaresinin kullanıldığı gözükmektedir. Bu durum söz konusu devirde farklı İslami sikkelerde de karşımıza çıkmaktadır ki bu konu hakkındaki tartışmalar için bkz. Ali Mıynat, "Ortaçağ İslam Dünyasında Sıradışı Bir Para Birimi: Bakır Dirhemler", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 38, S. 66, 2019, ss. 192-207.
[59] https://www.acsearch.info/search.html?id=9020590 (Erişim Tarihi: 16.09.2023); İzmirlier, *age,* s. 60-61, no: 54.
[60] İzmirlier, *age,* s. 58-59, no: 50.

Resim 8. Melik Mes'ud (579-601/ 1184-1204), Ankara Meliki, Ankara, Gümüş, H. 587, 2.92 gr, 24 mm.

6. Malatya Meliki Mu'izze'd-dünyâ ve'd-dîn Kayserşâh (579-602/1184-1205)

II. Kılıç Arslan'ın Malatya topraklarının yönetimini ele alan oğludur.[61] Melik Kayserşâh, on yedi yıl kadar hükmettiği Malatya'yı on yıl arayla abilerinin gerçekleştirdiği kuşatmalara karşı iki kez savunmaya çalışmıştır. Melik Kayserşâh, ilk olarak en büyük ağabeyi ve Sivas-Aksaray meliki Melikşâh'ın 1191 yılında yapmış olduğu kuşatma neticesinde Malatya hakimiyetini kaybetmiş, ancak Eyyubilerden aldığı destek ile çok kısa sürede buradaki konumunu geri kazanmıştır.[62] 1201 yılındaki Selçuklu Sultanı ve bir diğer ağabeyi II. Rükneddin Süleymanşâh'ın kuşatmasında ise Malatya'daki otoritesini bir daha elde edememek üzere kaybetmiştir.[63]

Malatya'daki hakimiyetini tamamen kaybetmesinin ardından damatları olduğu Eyyubilerin Urfa şehrinde yaşamını sürdüren Melik Kayserşâh, 1204 yılında ağabeyi II. Rükneddin Süleymanşâh'ın ölümünden sonra tahtı ele geçirmeyi başaran kardeşi I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci kez tahta oturduğu haberini aldı. Bu haberle Malatya Melikliği için eline fırsat geçtiğini düşünen Melik Kayserşâh kardeşiyle görüşmek üzere bir yıl sonra Urfa'dan Konya'ya gitti. Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e arzusunu bildirmekle birlikte beklentisi[64] karşılanmayan Melik Kayerşâh, buradan geri kalan ömrünü sürdüreceği Urfa'ya dönmüştür.[65]

Kayserşâh, ön yüzünde Hıristiyan ikonografisinde oldukça yaygın bir kullanıma sahip süvari olarak tasvir edilmiş St. George'un elinde mızrağıyla atının ayakları altında bulunan ejderhayı öldürdüğü figüre yer vermiştir. Bu tasvir Danişmendli Beyliği Malatya hâkimi Nâsıreddîn Muhammed (ilk devir hâkimiyeti: 557-65 / 1162-1170; ikinci dönem: 570-573 / 1175-1178) tarafından bastırılan bronz sikkelerde de karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Anadolu'da bazı dinî yapılarda karşımıza çıkan ve Bizans paralarında bulunmayan bu figür XII. yüzyılın ilk yarısında bastırılan Haçlı sikkelerinde de gözükmektedir.[66] Kayserşâh muhtemelen kendisinden önce Malatya hakimi olan Danişmedli meliki Nâsıreddîn Muhammed'in Haçlı sikkelerinden esinlenerek ürettiği sikkelerin kalıbını kullanarak kendi bronz sikkesini bastırmıştır. Arka yüzünde ise "el-Melikü'l-Müeyyed (Doğrulanmış, Desteklenmiş Melik)" unvanını sikkesine nakşettirmiştir.

Ön Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde sağa dönmüş halde mızrakla ejderha avlayan süvari figürü (St. George). Solda yıldız motifi.

Arka Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde "الملك الموید / قیصر شاه بن / قلج ارسلان", (el- Melikü'l-Müeyyed / Kayserşâh bin / Kılıç Arslan).[67]

---

[61] Abû'l Farac, *age,* s. 450; Aksarayi, *age,* s. 23 İbn Bibi, *age*, s. 50; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 583; Müneccimbaşı, *age,* s. 31; Cahen, *age*, s. 55; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 242; Kaya, *age,* s. 18; Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2013, s. 65; Cenabi, diğer kaynakların aksine Kayseri Meliki olarak Nureddin Mahmud'u ifade etmiştir. Bkz. Cenabi, *age*, s. 62.

[62] Abû'l Farac, *age,* s. 458; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 574; Cahen, *age*, s. 59; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 252; Metin, *age,* s. 66.

[63] Abû'l Farac, *age,* s. 474; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Ravza Yayınları, İstanbul 2019, s.45; Müneccimbaşı, *age,* s. 35; Cahen, *age*, s. 60; Metin, *age*, s. 67.

[64] Melik Kayserşah'ın Malatya'yı geri alabileceği yanılgısına düşmesinin en büyük sebebi, yıllar önce kardeşi I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Malatya'da misafir olduğu dönemde bu toprakları büyük bir fedakârlık göstererek kardeşine vermeyi teklif etmiş olmasıdır. Dolayısıyla, kendisi de benzer bir fedakârlığı kardeşinden bekleyerek Malatya'yı geri alacağını düşünmüştür. I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Malatya'daki misafirliği hakkında bkz. İbn Bibi, *age*, s. 69-70.

[65] Abû'l Farac, *age,* s. 486; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 68; Müneccimbaşı, *age,* s. 40; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 268; Kaya, *age,* s. 121; Metin, *age,* s.68.

[66] Paul Casanova, *Numismatique des Danichmendites.* C. Rollin et Feuardent, Paris 1896, s. 3, pl. 4; Estelle. J. Whelan, "A Contribution to Danishmendid History: The Figured Copper Coins". *ANSM* 25 (1980), s. 145-148.

[67] https://www.acsearch.info/search.html?id=10679271 (Erişim Tarihi: 02.09.2023); Galib, *age,* s. 11, no: 9; Tevhid, *age,* s. 121, no: 151; Artuk-Artuk, *age,* s. 352, no: 1068; Mitchiner, *age* , s. 170, no: 959; Hinrichs, *"Münzen der Seltschuken Anatoliens",* s. 4, no: 47; Aydın, *age*, s. 25, no: 22; Erkiletlioğlu- Güler, *age,* s. 60, no: 40; Aykut, age, s. 238, no: 34; İzmirlier, *age,* s. 56-57, no:46; Broome, *age*, s. 55 no: a38; Teoman, *"Figural Coins of the Seljūqs of Rūm",* s. 532, no: 20.

Resim 10. Melik Kayserşâh, (579-597/1184-1201), Malatya Meliki, Malatya?, Bronz, TY, 11,63 gr.

7. Elbistan ve Erzurum Meliki Mugisü'd-dünyâ ve'd-dîn Tuğrulşâh (579-622/ 1184-1225)

II. Kılıç Arslan'ın Elbistan topraklarının yönetimini verdiği oğludur.[68] Melik Tuğrulşâh, Elbistan Melikliği sırasında babası ve kardeşleri arasında yaşanan taht mücadelesinden uzak kalmaya çalışmış ve ağabeyi Melik Melikşâh'ın saldırılarından korunmak için Ermenilere tabi olmuştur.[69] Selçuklu siyasi birliğine yönelik faaliyetlerde bulunan ağabeyi II. Rükneddin Süleymanşâh'a itaatini bildirmesi sonucu Elbistan Melikliğine devam eden[70] Melik Tuğrulşâh, 1202 yılında II. Rükneddin Süleymanşâh'ın Saltuklu Beyliği'ne son vermesi ve Erzurum'u ele geçirmesi üzerine Elbistan Melikliğinden alınarak ölümüne kadar hükmedeceği Erzurum Melikliğine tayin edilmiştir.[71]

Melik Tuğrulşâh, Erzurum hakimiyeti sürecinde hem Selçuklu Sultanları ile hem de bölgedeki diğer hâkim unsurlarla birlikte hareket ederek, Eyyubilere, Rumlara ve Gürcülere karşı mücadele etmiştir.[72] Bu mücadeleler sırasında İspir, Avnik, Micingerd ve Bayburt topraklarını sınırlarına dahil ederek hakimiyet sahasını genişleten[73] Melik Tuğrulşâh, ayrıca Ahlatşah hükümdarı Seyfeddin Balaban'ı öldürmekle Ahlatşahların hakimiyetine son vermiştir.[74] Melik Tuğrulşâh her ne kadar Gürcüler aleyhinde başarılı faaliyetler gerçekleştirmiş olsa da Gürcülerin üstün geldiği son yıllarında onlara vergi vermek ve hatta bir süre tabi olmak zorunda kalmıştır.[75]

I. İzzeddin Keykavus[76] ve I. Alaeddin Keykubad'ın[77] Selçuklu tahtına oturmalarında etkin rol sahibi olan Melik Tuğrulşâh, kardeşleri döneminde sergilediği itaatkâr yönetim tarzını yeğenleri döneminde terk etmiştir.[78] Melik Tuğrulşâh, ömrünün sonuna doğru Hıristiyanlık inancını benimseyip din değiştiren oğlunun Gürcü Kraliçesi Rosudan ile evlendiğine şahit olmuş[79] ve çok geçmeden 1225 yılında II. Kılıç Arslan'ın hayattaki son oğlu olarak vefat etmiştir.[80]

Melik Tuğrulşâh'ın kırk yılı aşkın melikliği süresince bastırdığı iki faklı sikke tipi tespit edilmiştir. Bunlardan ilki figürlü olup ön yüzünde yukarıda zikrettiğimiz Tokat meliki ve sonrasında Türkiye Selçuklu sultanı olan Süleymanşâh'ın sikkelerinde de denk geldiğimiz sağa dönmüş halde üç çatallı mızrak tutan süvari figürü tasvir

---

[68] Aksarayi, *age,* s. 23; Cenabi, *age*, s. 62; İbn Bibi, *age*, s. 50; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh IX*, s. 583; Müneccimbaşı, *age,* s. 32; Cahen, *age*, s. 55; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 242; Kaya, *age,* s. 18;

[69] Süryani Mihail, *age,* s. 291; Cahen, *age*, s. 60; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 253; Faruk Sümer, "Tuğrul Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2012, C. 41, s. 346; Kaya, *age,* s. 44; Yunus Emre Aydın-Ensar Macit, "Erzurum'da Güçlü Bir Selçuklu Meliki Mugîseddîn Tuğrul Şah", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2022, C. 32, S. 3, s. 1308.

[70] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 271; Sümer, *agm,* s. 346; Kaya, *age,* s. 67;

[71] İbn Bibi, *age*, s. 103; Cahen, *age*, s. 64; Müneccimbaşı, *age,* s. 35; Cenabi, *age*, s. 65; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 277; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 37; Sümer, *agm,* s. 346; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 2021, s. 52; Kaya, *age,* s. 78-79;

[72] Cahen, *age*, s.80-81; Turan, 2019, s. 38; Kaya, *age,* s. 79; Aydın- Macit, *agm*, s. 1301.

[73] Sümer, *agm,* s. 347;

[74] Abû'l Farac, *age,* s. 490; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 125; Cahen, *age*, s. 80; Turan, 2019, s. 120-121; Sümer, *agm*, s. 347; Sümer, *age*, s. 113-115; Aydın- Macit, *agm*, s. 1302.

[75] İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 303-304.; Marie F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar),* çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara *age,* s.426; Cahen, *age*, s. 80; Sümer, *agm,* s. 347; Aydın- Macit, *agm*, s. 1307. Anonim Gürcistan tarihinin sunduğu bilgiler ve özellikle İbnü'l Esir'in 1226 yılı olaylarını anlatırken ifade ettiği *"Gürcülere karşı koyabilecek, onları bu yaptıklarından alıkoyabilecek ve onları buradan uzaklaştıracak kimse yok gibiydi. Yalnız Azerbaycan değil... Erzenirrum Emiri neredeyse onlara tabi olacak dereceye girerek Gürcülerin gönderdiği hil'atleri giymiş, başına koyduğu tacın üst tarafına bir hac işareti yerleştirmiş, hatta onların şerlerini defetmek için oğlu Gürcü kraliçesi ile evlenmişti"* sözleri dolayısıyla Erzurum Selçuklularının Melik Tuğrulşah döneminde giderek Gürcü, Bizans ve Hristiyanlık kültürüne empoze olmaya başladığını anlamaktayız. Bu kaynaklardan hareketle nümismatik verileri incelediğimizde kültürel eğilimin Melik Tuğrulşah'tan sonra Erzurum Selçuklularının başına geçecek olan oğlu Melik Cihanşah'ın sikkelerinde somut bir şekilde görülmektedir. Bkz. Topraktepe, *age,* s. 53; Çalışmamızdaki Melik Cihanşah sikkesi.

[76] İbn Bibi, *age*, s. 143-147; Cahen, *age*, s. 69; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 316-317;

[77] İbn Bibi, *age*, s. 224-228; Cahen, *age*, s. 75; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 348-349;

[78] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 298; Aydın- Macit, *agm*, s. 1305-1306.

[79] İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 267; Cahen, *age*, s. 81; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 279; Sümer, *agm,* s. 347; Kaya, *age,* s. 82; Aydın- Macit, *agm*, s. 1307.

[80] İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 280; Cahen, *age*, s. 81; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 374; Aydın- Macit, *agm*, s. 1305.

edilmiştir. Bu sikke tipinde basım yeri ve tarihi belirtilmemişse de Tuğrulşâh'ın Elbistan melikliği yaptığı döneme ait olduğu düşünülebilir.

Ön Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde sağa dönmüş halde üç çatallı mızrak tutan süvari figürü. Sağ, sol ve altta yıldız motifi.

Arka Yüz: İnci dizili daire formu içerisinde "مغيث الدنيا / والدين ابو الفتح / طغرل بن قلج / ارسلان", (Mugisü'd-dünyâ / ve'd-dîn Ebû'l-Feth / Tuğrul bin Kılıç / Arslan).[81]

Resim 11. Melik Tuğrulşâh, (579-622/1184-1225), Elbistan-Erzurum Meliki, Elbistan-Erzurum?, Bronz, TY, 5,49 gr. 26 mm.

Tuğrulşâh'ın bastırdığı ikinci sikke tipi ise figürsüz olup gümüşten mamûldür. Çalışmamızda H. 608 / M. 1211 darplı örneğini paylaştığımız bu gümüş sikkenin Selçuklu melikinin Erzurum günlerine ait olduğu görülmektedir. Önceki sikkesindekiyle aynı lakap ve künyeyi (Mugisü'd-dünyâ ve'd-dîn ve Ebu'l-Feth) kullanmaya devam ettiği görülen Tuğrulşâh'ın bu sikke tipinde gerek basım tarihi gerekse basım yerini muntazaman verdiği, bunun dışında kelime-i tevhid ve devrin Abbasi halifesi en-Nâsır Lidînillâh'ın adına da yer verdiği görülmektedir. Bir diğer husus gümüş olan bu sikke dirhem yerine dinar olarak vurgulanmıştır.

Ön Yüz: İnci dizili daire form içerisinde محمد رسول الله / مغيث الدنيا والدين / ابو الفتح طغرل / بن قلج ارسلان (Muhammed Resûl Allah/ Mugisü'd-dünyâ ve'd-dîn / Ebu'l-Feth Tuğrul / bin Kılıç Arslan), etrafında سنه / / ثمان / و ست مائه (sene / seman / ve sittemi'e).

Arka Yüz: İnci dizili daire form içerisinde لا اله الا الله/ وحده لا شريك له / الناصر لدين الله/ امير المؤمنين (Lâ ilâhe illâ Allah / Vahdehu Lâ şerîke leh / en-Nâsır Lîdinillâh / Emîrü'l-mu'minin), etrafında الامام / ضرب هذا / الدينار / بارزروم (el-İmâm / Duribe haza / ed-Dinar / bi-Erzrum (Erzurum). "El İmâm" ifadesinin sağında ve solunda yıldız motifi.[82]

Resim 12. Melik Tuğrulşâh, (579-622/1184-1225), Elbistan-Erzurum Meliki, Erzurum, Gümüş, H. 608 / M. 1211, 3,18 gr., 23 mm.

[81] https://www.acsearch.info/search.html?id=8765796 (Erişim Tarihi: 03.10.2023); Lane-Poole, 1877, s. 112, no: 301-303; Galib, *age,* s. 13, no: 11; Tevhid, *age,* s. 123, no: 153; Artuk-Artuk, *age,* s. 353, no: 1072; Hinrichs, *"Erzurum Selçuklularının Sikkeleri"*, s. 167, no: 2; Hinrichs, *"Münzen der Seltschuken Anatoliens",* s. 5, no: 60; Aykut, *agm*, s. 176, no: 7; Erkiletlioğlu- Güler, *age,* s. 55, no: 33; Aykut, *age*, s. 269-270, no:51-52; İzmirlier, *age,* s. 66-67, no:69; Broome, *age,* s. 80, no: 107; Teoman, *"Figural Coins of the Seljūqs of Rūm",* s. 532, no: 19.

[82] https://www.acsearch.info/search.html?id=10562218 (Erişim Tarihi: 03.10.2023); Lane-Poole, 1889, s. 295, no: 298-299; Artuk-Artuk, *age,* s. 353, no: 1071; Mitchiner, *age*, s. 171, no: 960; Hinrichs, *"Münzen der Seltschuken Anatoliens",* s. 4, no: 52; Aydın, *age*, s. 25, no: 24; Erkiletlioğlu- Güler, *age,* s. 54, no: 25-26; Aykut, *age*, s.257-258, no: 45; İzmirlier, *age,* s. 64-65, no: 62-63; Broome, *age,* s. 79, no: 101;

8. Erzurum Meliki Ruknü'd-dünyâ ve'd-dîn Cihanşâh (622-628/1225-1230)

Mugisüddin Tuğrulşâh'ın oğlu ve onun ölümünden sonra 1225-1230 yılları arasında Erzurum'un ikinci Selçuklu Melikidir.[83] Melik Cihanşâh, I. Alaeddin Keykubad'ın Celaleddin Harezmşah ile 1225 yılında başlayan diplomatik mektuplaşmadan toprakları ve hakimiyeti açısından tehlikeli görüp buna karşı Eyyubilerden Melik Eşref ile yakınlaşmıştır.[84] 1228 yılında Selçukluların Mengücekli Davudşâh ve kardeşine ait Erzincan ve Kemah'ı topraklarına dahil etmesinden sonra I. Alaeddin Keykubad'ın Erzurum'a da yürüyeceği endişesine kapılan Melik Cihanşâh, topraklarını korumak için Melik Eşref'e tabii olmuş ve onun Ahlat Valisinden askeri yardım alması sayesinde Selçukluların olası Erzurum seferine mani olmuştur.[85] Melik Cihanşâh kendini ve topraklarını korumak için himayesine sığındığı Melik Eşref'e tabiiliği bir yıl kadar sürmüş, ardından Melik Cihanşâh 1229 yılında bölgede git gide güç kazanan, Selçukluları ve Eyyubileri tedirgin eden ve son olarak Ahlat'ı kuşatmış bulunan Celaleddin Harezmşah'ın bizzat ayağına giderek onun adına hutbe okutmak ve askeri destek vermek suretiyle Harezmşahlar'a tabii olmuştur.[86]

Ahlat kuşatması sebebiyle Eyyubi-Harezmşah gerginliği I. Alaeddin Keykubad ile Melik Eşref'i yan yana getirmiş,[87] Melik Cihanşâh ise bu birlikteliği bir an önce bozmaya yönelik Celaleddin Harezmşah'ı kışkırtmaya çalışmıştır.[88] Bu gelişmeler Ahlat kuşatmasından sonra tarafları Yassıçimen Savaşına sürüklemiş ve 10 Ağustos 1230 yılında Erzincan Akşehir'inde gerçekleşen savaşta Celaleddin Harezmşah mağlup olarak savaş alanını terk ederken Melik Cihanşâh ise esir edilmiştir.[89] Selçuklular savaşın hemen arkasından Eyyubilerle birlikte Melik Cihanşâh'ın hakimiyetindeki Erzurum'a ilerlemiş ve şehri kuşatma altına almıştır. Erzurum'u savunmaya hazırlamış olan Melik Cihanşâh'ın kardeşi ve adamları, yapılan karşılıklı görüşme ve I. Alaeddin Keykubad'ın verdiği ahitname sonucunda şehri Selçuklular'a teslim etmişlerdir. Melik Cihanşâh Erzurum hakimiyetini kaybettikten sonra I. Alaeddin Keykubad tarafından affedilip kendisine Aksaray, kardeşine Eyüphisar iktaları verilmiştir.[90] Böylelikle Erzurum Selçuklu Melikliği sona ermiştir.

Cihanşâh kısa süren Erzurum melikliği döneminde iki tipte sikke bastırmış olup bunlardan biri bronz diğeri de gümüştür. Selçuklu meliki bronz sikkesinin ön yüzünde bağdaş kurarak tahtta oturur şekilde kendini tasvir ettirmiştir. Bu sikkelerde basım tarihine de yer verilmiştir.

Ön Yüz: İnci dizili daire form içerisinde bağdaş kurmuş tahta oturan haleli hükümdar figürü. Etrafında سنه ستە عشر(ين) /... (sene sitte işr(in) /…). Figürün başının sağında ve (solunda) yıldız motifi.

Arka Yüz: İnci dizili daire form içerisinde ركن الدنيا والدين / ابو الفتح جهان / بن طغرل (Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn / Ebu'l-Feth Cihanşâh / bin Tuğrul). Üstte rûmi motif.[91]

---

[83] Cahen, *age*, s. 81; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 374; Emine Uyumaz, Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237), TTK, Ankara, 2003. s. 64; Selim Burgu, Anadolu Selçukluları Alaeddin Keykubad ve Zamanı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 139;

[84] Cahen, *age*, s. 81; Uyumaz, *age,* s. 65;

[85] İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 331-332; Cahen, *age*, s. 81; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 377; Uyumaz, *age,* s. 65; Burgu, *age,* s. 140. Yukarıda bahsettiğimiz bu olayı Arap Kaynakları anlatmaktadır. Ancak dönemin en önemli eserleri arasında başlıca yer tutan Fars kaynağı İbn Bibi ise eserinde bu olayı çok farklı anlatır. İbn Bibi'ye göre Melik Cihanşah, Erzurum'a gelmiş ve birkaç yeri ele geçirmiş olan Selçuklu ordusunu haber alınca Erzincan'daki Sultan'a muhtelif hediyelerle bir mektup yollamıştır. Mektubunda Melik Davudşah'ın davranışlarıyla kendinin cezalandırılmasının doğru olmadığını ve hali hazırda sultanın yolundan ayrılmadığını bildirerek affını istemiştir. Bunun üzerine Sultan onu bağışlayıp yerinde bırakmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Bibi, *age*, s. 364-365.a

[86] İbn Bibi, *age*, s. 382; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 342; Nesevi, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, çev. Necip Asım, haz. Mustafa Demirci, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 177-178; Müneccimbaşı, *age,* s. 67; Cenabi, *age*, s. 73-74; Cahen, *age*, s. 83; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 386-387; Uyumaz, *age,* s. 66; Burgu, *age,* s. 157;

[87] Abû'l Farac, *age,* s. 528; İbn Bibi, *age*, s. 383; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 342-343; Nesevi, *age,* s. 191; Müneccimbaşı, *age,* s. 67; Cenabi, *age*, s. 73-74; Cahen, *age*, s. 83; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 390; Uyumaz, *age,* s. 66; Burgu, *age,* s. 157;

[88] İbn Bibi, *age*, s. 382; Nesevi, *age,* s. 198; Müneccimbaşı, *age,* s. 67; Cahen, *age*, s. 83; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 387; Burgu, *age,* s. 157.

[89] Abû'l Farac, *age,* s. 528-529; İbn Bibi, *age*, s. 399; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 343; Nesevi, *age,* s. 198-200; Cenabi, *age*, s. 74; Cahen, *age*, s. 85-86; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 392-393; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Alaeddin Keykubad ve Zamanı,* yay. haz. Salim Koca- Sinan Tarifci, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 129-130; Uyumaz, *age,* s. 66; Burgu, *age,* s. 162;

[90] Abû'l Farac, *age,* s. 528-529; İbn Bibi, *age*, s. 400-403; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 343-344; Müneccimbaşı, *age,* s. 67; Cahen, *age*, s. 86; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 393-394; Köymen, *age*, s. 129-132; Uyumaz, *age,* s. 66-67; Burgu, *age,* s. 163-164;

[91] https://www.acsearch.info/search.html?id=10687315 (Erişim Tarihi: 10.02.2023); Hinrichs, *"Münzen der Seltschuken Anatoliens",* s. 5, no: 63; Erkiletlioğlu- Güler, *age,* s. 58, no: 38; İzmirlier, *age,* s. 66-67, no: 71; Broome, *age,* s. 81, no: 110; Teoman, *"Figural Coins of the Seljūqs of Rūm"*, s. 526, no: 3;

Resim 13. Melik Cihanşâh, (622-628/1225-1230), Erzurum Meliki, Erzurum?, Bronz, H. 626 / M. 1228, 4.09 gr., 23 mm.

Cihanşâh'ın bu bronz sikkesinin dışında British Museum ve İstanbul Arkeoloji Müzesi sikke koleksiyonlarında birer örneği bulunan bir gümüş sikke tipinden daha bahsedilmektedir. Söz konusu sikke ilk olarak 1889 yılında Stanley Lane Poole,[92] 1971 yılında İbrahim-Cevriye Artuk[93] tarafından yayınlanmış, Johann C. Hinrichs'in[94] 1976 yılında hazırladığı "Erzurum Selçuklularının Sikkeleri" adlı makalede tafsilatlı bir biçimde ele alınmıştır.

Ön Yüz: لا اله الا الله محمد رسول الله ركن الدنياوالدين شاه سلطان (Lâ ilahe illâ Allah / Muhammed Resûl Allah / Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn / Şâh Sultân) .

Arka Yüz: … شاه جهان سلطان اعظم (Şâh / Cihân Sultân / A'zam…), Arslan tasviri.

9. Tokat Meliki Alâü'd-devle ve'd-dîn Keykubad (601-609/1205-1213)

Keykubad, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci oğlu, I. İzzeddin Keykavus'un kardeşi ve halefidir.[95] I. Gıyaseddin Keyhüsrev 1205 yılında ikinci kez tahta geçtikten sonra önceki Selçuklu meliklerinin yönetim usulündeki sınırlarında bazı değişikliklere gidip[96] oğullarını aynı şekilde bazı şehirlere melik olarak atamıştır.[97] Bu bağlamda Melik Keykavus'u Malatya'ya, Melik Keyferidun Koyulhisar'a Melik Keykubad'ı ise Danişmendli topraklarının bağlı olduğu Tokat'a melik olarak gönderilmiştir.[98] Melik Keykubad 1205-1211 yılları arasında Tokat Melikliğini sürdürmüş ve ardından beklenmedik bir gelişme olan babası I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1211 yılındaki Alaşehir Savaşında[99] vefatı üzerine ağabeyi Melik Keykavus ile taht mücadelesine girişmiştir.[100]

Melik Keykavus devlet adamlarının görüşü ve davetiyle Kayseri'de İzzeddin Keykavus olarak Selçuklu tahtına çıkmıştır Bu durum karşısında Melik Keykubad ağabeyinin saltanatını tanımayıp Ermeni Kralı II. Leon, Erzurum Meliki Mugisüddin Tuğrulşâh ve Emir Zahireddin İli'nin yer aldığı ittifakla I. İzzeddin Keykavus'u Kayseri'de kuşatmıştır.[101] Melik Keykubad ilk etapta başarılı bir kuşatma yönetirken I. İzzeddin Keykavus'un yanındaki Kayseri Şıhnesi Celaleddin Kayseri'nin II. Leon ile kuşatmadan çekilmesi yönünde anlaşması ve ardından Mugisüddin Tuğrulşâh'ın kendini yeğenleri açısından tehlikede hissedip kuşatmayı terk etmesi Melik Keykubad'a daha fazla kuşatmayı sürdürme olanağı vermemiş ve Ankara'ya çekilmiştir.[102] I. İzzeddin Keykavus yaşanan gelişmeler neticesinde Melik Keykubad'ın kuşatmasından kurtulmuş ama onun Ankara'daki varlığı

[92] Lane-Poole, 1889, s. 295, no. 303.
[93] Artuk-Artuk, *age,* s. 354, no. 1073.
[94] Hinrichs, *"Erzurum Selçuklularının Sikkeleri"*, s. 167-170.
[95] İbn Bibi, *age*, s. 227; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 206; Müneccimbaşı, *age,* s. 44; Cahen, *age*, s. 69; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 347; Köymen, *age*, s. 99; Uyumaz, *age*, s. 11; Burgu, *age,* s. 79;
[96] I. Gıyaseddin Keyhüsrev, babası II. Kılıç Arslan'ın uygulamış olduğu ve kendinin de yer aldığı hutbe okutma, sikke bastırma, kendi inisiyatiflerinde barış veya savaş kararı alma vb. çeşitli yetkilere sahip Selçuklu Meliklerinin bağımsız yönetim anlayışında devletin işleyişi ve Sultanın otoritesi bakımdan zararlarını bizzat görmüş ve yaşamış biri olarak bu uygulamaya bazı sınırlandırmalar getirmeyi zorunlu görmüştür. Özellikle Sultanın otoritesini kırıcı veya yıpratıcı uygulamalar içeren yukarıda saydığımız yetkileri kaldırmakla Sultan'ın perspektifinde Meliklerin davranışlarının potansiyel sultan imajı vermelerinin önüne geçmek istemiş olmasıdır. Kuralları değiştirilmiş Selçuklu Meliklerinin hakları ve yetki sınırlılıkları Osman Turan'a göre ileride sancağa çıkmış Osmanlı Şehzadelerinin yetkileriyle paralellik göstermektedir. (Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 298.) Neticede I. Gıyaseddin Keyhüsrev bu uygulamayı yenilemiş olsa da Melik Keykubad'ın Tokat'ta sikke basması uygulamanın bu şekliyle ne kadar geçerli olup olmadığını tartışılır hale getirmektedir.
[97] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 298;
[98] İbn Bibi, *age*, s. 120; Müneccimbaşı, *age,* s. 44; Cahen, *age*, s. 69; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 298; Köymen, *age*, s. 99; Uyumaz, *age,* s. 13; Burgu, *age,* s. 91;
[99] 15-17 Haziran 1211 yılında Manisa Alaşehir sınırları içerisinde gerçekleşen "Alaşehir Savaşı" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kaya, *age,* s. 137-157.
[100] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 347; Köymen, *age*, s. 107-117; Burgu, *age,* s. 91-97;
[101] İbn Bibi, *age*, s. 141-143; Müneccimbaşı, *age,* s. 45; Cahen, *age*, s. 69; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 316; Köymen, *age*, s. 107-108; Uyumaz, *age,* s. 14; Burgu, *age,* s. 92-93.
[102] İbn Bibi, *age*, s. 144-147; Müneccimbaşı, *age,* s. 45-46; Cenabi, *age*, s. 70; Cahen, *age*, s. 70; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 316-318; Köymen, *age*, s. 108-111: Uyumaz, *age,* s. 14-16; Burgu, *age,* s. 93-95;

saltanatını tehdit etmeye devam etmiştir. I. İzzeddin Keykavus bu yüzden bir yıl sonra 1212 yılında Konya'da hazırlığını tamamladığı ordusuyla Ankara'yı kuşatma altına almıştır.[103] I. İzzeddin Keykavus'un kararlılığı ile kuşatmanın kış ayları dahil kesintisiz devam etmesi ve şehrin iaşesinin tükenmesi Ankara halkının mücadele azmini kırmış böylece Melik Keykubad daha fazla direnç göstermeyip halk ile kendisine dokunulmaması şartıyla 1213 yılında teslim olmuştur. İki kardeş arasında yaşanan taht mücadelesi sonunda I. İzzeddin Keykavus tahtını garanti altına alırken Melik Keykubad ise 1220 yılındaki tahta çıkacağı zamana kadar önce Malatya'daki Minşar sonra yakınında bulunan Kezinpert Kalelerinde esaret yıllarını yaşamaya başlamıştır.[104]

Keykubad, melik döneminde bronz ve gümüş sikkeler darp ettirmiştir. Her iki sikkenin ön yüzü muhtemelen St. George ikonografisinden esinlenilerek oluşturulmuştur. Yukarıda belirttiğimiz üzere Danişmendli Beyliği Malatya hâkimi Nâsıreddîn Muhammed ve Selçuklu Malatya meliki Kayserşâh'ın sikkelerinde de benzer tasvir yer almaktadır. Ancak Keykubad'ın sikkelerinde atın ayakları altında uzanan ve süvarinin mızrağıyla avladığı ejderha figürü değiştirilmiş, kedigillerden bir hayvan formuna dönüştürülmüştür. Bronz sikkenin üzerinde ne basım yerine ne de tarihe yer verilmezken, Keykubad gümüş sikkelerine her ikisini de nakşettirmiştir. Bunun dışında hem bronz hem de gümüş sikkelerinin ön yüzünde Arap harfleriyle devrin Abbasi halifesinin adına yer verilmiş, arka yüzde "el-Melikü'l-Mansûr" unvanı kullanılmıştır.

Ön Yüz: İnci dizili daire form içerisinde sağa dönmüş halde mızrakla kedigillerden bir hayvanı avlayan haleli süvari figürü (St. George?); etrafında الناصر لدين الله امير المؤمنين (en-Nâsır-lidînillâh Emîrü'l-Mü'minîn).

Arka Yüz: İnci dizili daire form içerisinde الملك المنصور / كيقباد بن كيخسرو / نصير امير المؤمنين (el-Melikü'l-Mansûr / Keykubad bin Keyhüsrev / Nâsıru Emirü'l-Mü'minîn); üstte yıldız, altta rûmi motif.[105]

Resim 14. Melik Keykubad, (601-608/1205-1211), Tokat Meliki, Bronz, Tokat?, TY, 9,42 gr.

Ön Yüz: İnci dizili daire form içerisinde sağa dönmüş halde mızrakla kedigillerden bir hayvanı avlayan başı haleli süvari figürü(St. George?). Sağında ve solunda yıldız motifi, etrafında الناصر لدين الله امير المؤمنين (En-Nâsır-lidînillâh Emîrü'l-Mü'minîn); altta motif.

Arka Yüz: İnci dizili daire form içerisinde الملك المنصور / علا الدولة والدين / ابو المظفر / كيقباد بن كيخسرو / نصير امير المؤمنين (el-Melikü'l-Mansûr / Alâü'd-devle ve'd-dîn / Ebû'l Muzaffer / Keykubad bin Keyhüsrev / Nâsıru Emirü'l-Mü'minîn); etrafında ضرب بلده / توقاة سنه / ثمان و ستمائه (duribe belde-i / Tokat sene / seman ve sittemie).[106]

[103] İbn Bibi, *age*, s. 161-163; Müneccimbaşı, *age,* s. 47; Cenabi, *age*, s. 70-71; Cahen, *age*, s. 70; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 322; Köymen, *age*, s. 112-113; Uyumaz, *age,* s. 16; Burgu, *age,* s. 95;

[104] İbn Bibi, *age*, s. 163-167; İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't-Târîh X*, s. 206-207; Müneccimbaşı, *age,* s. 47-48; Cenabi, *age*, s. 70-71; Cahen, *age*, s. 70; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 322-323; Köymen, *age*, s. 114-117; Uyumaz, *age,* s. 16-17; Burgu, *age,* s. 96-97;

[105] https://www.acsearch.info/search.html?id=5607354 (Erişim Tarihi: 09.02.2024); Tevhid, *age,* s. 146, no: 211; Artuk-Artuk, *age,* s. 359, no: 1092; Artuk, *"Ala el -Din Keykubad'ın Meliklik Devri Sikkeleri",* s. 265, no: 1; Hinrichs, *"Münzen der Seltschuken Anatoliens",* s. 12, no: 189; Aydın, *age*, s. 30, no: 33; Erkiletlioğlu- Güler, *age,* s. 97, no: 161; İzmirlier, *age,* s. 62-63, no: 61; Broome, *age,* s. 78 no: b99; Teoman, *"Figural Coins of the Seljūqs of Rūm"*, s. 533, no: 22; Teoman, *"I. Alâeddin Keykubad Dönemi Sikkeleri"*, s. 91-92, no: 3-4;

[106] https://www.acsearch.info/search.html?id=12717770 (Erişim Tarihi: 22.06.2024); Şerafettin Erel, Nâdir Birkaç Sikke, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1963, s. 5, no: 6; Anonim, *age* s. 7, no: 8; Artuk, *"Ala el -Din Keykubad'ın Meliklik Devri Sikkeleri"*, s. 267, no: 2; Erkiletlioğlu, *agm*, s. 89, no: 1; Hinrichs, *"Münzen der Seltschuken Anatoliens",* s. 12, no: 188; Aydın, *age*, s. 30, no: 32; Erkiletlioğlu- Güler, *age,* s. 97, no: 159; İzmirlier, *age,* s. 62-63, no: 58; Topraktepe, *age,* s. 78, no: 14; Broome, *age,* s. 78 no: 98; Teoman, *"Figural Coins of the Seljūqs of Rūm"*, s. 533, no: 21; Teoman, *"I. Alâeddin Keykubad Dönemi Sikkeleri"*, s. 90-91, no: 1-2.

Resim 14. Melik Keykubad, (601-608/1205-1211), Tokat Meliki, Gümüş, Tokat, 608-1211, 2,73 gr., 23mm.

SONUÇ

Sonuç itibariyle önceki yıllarda gerçekleştirilen araştırmalarda Türkiye Selçuklu meliklerinden yalnızca yedi farklı melike ait sikkelere ulaşılmışken, yaptığımız son literatür taraması ve saha çalışmaları neticesinde Kılıç Arslan ve Berkyarukşah'a ait olduğu değerlendirilen iki yeni sikkenin tespitiyle birlikte, dokuz farklı melike ait sikkelere ulaşılmıştır. Çalışmamız kapsamında bu meliklere ait toplam on altı sikke tespit edilmiş olup, bunların beşi gümüş, on biri ise bronz alaşımlıdır. Bronz sikkeler tüm meliklere ait olarak karşımıza çıkarken, gümüş sikkelerin Melikşah, Mes'udşah, Tuğrulşah, Cihanşah ve Keykubad tarafından bastırıldığı anlaşılmaktadır.

Tespit edilen sikkeler arasında kronolojik olarak en erken tarihli olanı, 1144-1155 yılları arasında Elbistan Melikliği görevini yürüten I. Mes'ud'un oğlu Kılıç Arslan'a aittir. En geç tarihli sikke ise 1204-1213 yılları arasında Tokat Melikliği görevini üstlenen I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğlu ve I. İzzeddin Keykavus'un kardeşi Keykubad tarafından h. 608 / m. 1211 yılında bastırılmış bir gümüş sikkedir.

Sikkelerin sekizinin ön yüzünde figüratif tasvirlere yer verildiği gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, Kayserşah'ın bronz sikkesi ile Keykubad'ın hem gümüş hem bronz sikkelerinde Hristiyan ikonografisinde önemli bir figür olan Aziz George (St. George) tasvirine yer verildiği, ayrıca benzer ikonografik unsurların Melikşah, Süleymanşah ve Tuğrulşah'a ait bronz sikkelerde de farklı varyasyonlarla tekrarlandığı tespit edilmiştir. Öte yandan, Cihanşah'a ait bir sikkede taht üzerinde bağdaş kurmuş bir melik figürü yer almaktadır.

Kılıç Arslan, Mes'ud ve Berkyarukşah'ın bronz sikkeleri ile Melikşah, Tuğrulşah ve Cihanşah'ın gümüş sikkelerinde her iki yüzün de yazılı olduğu görülmektedir. Her ne kadar meliklerin, idaresi altındaki bölgelerde kendi adlarına sikke bastırmaları, sikkeyi hükümdarlık alameti olmaktan uzaklaştırabilecek bir uygulama gibi görünse de sultanın, belirli bölgelerin yönetimini meliklere tevdi ederken onlara sikke basma yetkisini vermesinin asıl amacının, merkezi otoriteyi bu bölgesel yöneticiler aracılığıyla sürdürmek olduğu ve sikkelerin esasen sultanın hâkimiyetini temsilen basıldığı kabul edilmelidir. Bu çerçevede melikler, sikkelerinde kullandıkları unvan, lakap ve künyeleri büyük bir dikkatle seçmişlerdir.

Sikkelerinde unvana yer veren Süleymanşah, Kayserşah, Berkyarukşah ve Keykubad'ın, Selçuklu Sultanı'nın otoritesini zedelememek adına sırasıyla "el-Melikü'l-Kâhhar", "el-Melikü'l-Müeyyed", "Emîr" ve "el-Melikü'l-Mansûr" unvanlarını tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Lakap kullanımında ise Kılıç Arslan "Kutbe'd-dîn", Tuğrulşah "Mugîsü'd-dünyâ ve'd-dîn", Cihanşah "Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn" ve Keykubad "Alâü'd-devle ve'd-dîn" ifadelerini kullanmışlardır. Melikşah, Tuğrulşah ve Cihanşah'ın "Ebû'l-Feth", Mes'ud'un "Abdü'z-za'îf el-Muhtâc ilâ Rahmetillâh" ve Keykubad'in "Ebû'l-Muzaffer" künyelerini benimsemeleri, meliklerin gerek kendi hâkimiyet alanlarında yürüttükleri fetih faaliyetleri ve gerekse aralarındaki rekabet bağlamında meşruiyetlerini vurgulama çabalarının bir yansımasıdır.

Orta Çağ İslam devletlerinde siyasi meşruiyetin en önemli göstergelerinden biri, Abbasi hilafetinin tasdikidir. Bu bağlamda, Selçuklu Sultan sikkelerinde sıklıkla zikredilen halife isminin, meliklere ait bazı sikkelerde de yer aldığı görülmektedir. Nitekim Melikşah ve Tuğrulşah'ın gümüş sikkelerinde, ayrıca Keykubad'ın hem gümüş hem bronz sikkelerinde dönemin Abbasî Halifesi en-Nâsır Li-dînillâh'ın (h. 575–622 / m. 1180–1225) ismi yer almaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

Coins are invaluable historical objects that offer significant insights into the political, socio-economic, and cultural structures of a state. Typically minted to symbolize the authority of rulers, these coins were at times struck by individuals authorized by the sovereign. During the period of the Seljuk Sultanate of Rûm, members of the royal family known as "Maliks" issued coins in their own names to assert their regional power and economic dominance.

This study presents a detailed examination of sixteen coins attributed to the Seljuk Maliks. In addition to the seven Maliks whose coins had already been identified in the literature, this work introduces two coins that have not been previously published: a second example of a bronze coin attributed to Kilij Arslan, son of Mesud I and Melik of Elbistan recently brought to light by Kamil Eron and a bronze coin belonging to Berkyaruqshah, a lesser-known son of Kilij Arslan II and Malik of Niksar and Koyulhisar. In total, coins attributed to nine different Maliks are analyzed.

The study offers a comprehensive evaluation of the historical contexts, physical features, and inscriptions of these coins. Each coin provides detailed information about the relationships between the Maliks and the Sultan, socio-economic conditions, and interactions with local authorities.

Historical sources about the Maliks are extremely limited, which makes numismatic data particularly valuable for objective analysis. This work first provides brief historical backgrounds on the Seljuk Maliks and then focuses on a detailed examination of the coins issued by them. It analyzes how these coins simultaneously reflect their loyalty to the Seljuk Sultanate and their claims to local autonomy.

A significant part of the analysis concentrates on the stylistic and symbolic features of the coins. For instance, depictions such as Saint George and other iconographic elements on some coins point to Byzantine and Crusader influences. On the other hand, the presence of names from the Abbasid Caliphate on some coins highlights the importance of religious legitimacy in the Islamic context. These details offer a window into the broader socio-political dynamics of Anatolia during the Seljuk period.

The coins are made from different alloys, including bronze and silver, and feature both epigraphic and figurative types. For example, the epithet "Kutbe'd-dîn" found on two bronze coins of Kilij Arslan was carefully chosen to emphasize both piety and political authority. Similarly, inscriptions like "Mugisü'd-dünyâ ve'd-dîn" on the coins of Tughrulshah reflect his political ambitions and achievements.

This study, synthesizing numismatic data and historical narratives, contributes to understanding regional governance during the Seljuk Sultanate of Rûm. The findings reveal the dual role of the Maliks as both subordinate rulers and semi-autonomous sovereigns. These coins are evaluated as tangible indicators of this delicate balance. The comprehensive analysis places these numismatic developments within the broader context of governance, trade, and cultural interaction in the medieval Islamic world.

KAYNAKÇA

1. Ana Kaynaklar

ABÛ'L-FARAC, *Abul-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, C. II, TTK, Ankara, 1999.

AKSARAYÎ, Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000.

ANONİM, *Tarîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçukname),* çev. Halil İbrahim Gök- Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, İstanbul, 2014.

BROSSET, M. F., *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, not.-haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara, 2003.

CENÂBİ, *el-'Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir*, çev. Muharrem Kesik, Selenge Yayınları, İstanbul, 2023.

İBN BİBİ, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2020.

İBN KALÂNİSÎ, *Şam Tarihine Zeyl (I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi)*, çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.

İBNÜ'L ESİR, *el- Kâmil Fi't-Târîh,* çev. Abdülkerim Özaydın, C. IX, Ravza Yayınları, İstanbul, 2019.

İBNÜ'L ESİR, *el- Kâmil Fi't-Târîh,* çev. Ahmet. Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, C. X, Ravza Yayınları, İstanbul, 2019.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2018.

KHONİATES, Niketas, *Historia*, çev. Işın Demirkent, C. II, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 2013.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah*, Câmiu'd-Düvel*, çev. Ali Öngül, II, İstanbul, 2017.

NESEVİ, Muhammed b. Ahmed, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, çev. Necip Asım, haz. Mustafa Demirci, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2021.

PAPAZ GRİGOR, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162),* çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara, 2019.

SÜRYANİ MİKHAİL, *Vekayiname*, çev. Hrant D. Andreasyan, C. II, TTK'da Basılmamış Nüsha, 1944.

2. Nümismatik ve Epigrafik Çalışmalar

ANONİM, Selçuklular'ın Nadir Paralarından Bazıları ve Cimri'nin Sikkeleri, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1972.

AYDIN, Şennur, *Doğu-Batı Arası Bir Gökkuşağı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1994.

ARTUK, İbrahim, "Ala el -Din Keykubad'ın Meliklik Devri Sikkeleri", *Belleten*, C. 44, S. 174, Ankara 1980, ss. 265-270.

ARTUK, İbrahim "Orta ve Yeni Çağa ait Sikke ve Nişanlar", *VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (20-26 Ekim 1961),* Ankara, 2011, ss. 237-253;

ARTUK, İbrahim ve ARTUK, Cevriye, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, C.I, İstanbul 1971.

AYKUT, Şevki Nezihi., *Türkiye Selçuklu Sikkeleri I*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

AYKUT, Nezihi, "Some Coins of Mas'ûd I, Qılıj Arslân II, and the Maliks, *American Numismatic Society, American of Numismatic*, C.7-8, New York 1995-1996, ss. 161-186.

BROOME, Michael, *A Survey of The Coinage of The Seljuqs of Rum*, Royal Numismatic Society Publishing, London, 2011.

CASANOVA, Paul, *Numismatique des Danichmendites.* C. Rollin et Feuardent, Paris 1896.

ERKİLETLİOĞLU, Halit, "Sultan I. Alâeddin Keykubad Adına, Metbû Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler", *Selçuklu Araştırmaları Merkezi Selçuk Dergisi*, S.3, Konya 1988, ss.89-95.

ERKİLETLİOĞLU, Halit ve GÜLER, Oğuz, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996.

ERON, Kamil, "II. Kılıç Arslan'ın Elbistan Melikliği Dönemi Sikkesi", İzmir Nümismatik Derneği Bülteni, Bülten No. 2, İzmir, 2024, ss.41-47.

GALİB, İsmail, *Takvîm-i Mekûkât-i Selçûkiyye*, Mirhan Matbaası, İstanbul, 1891.

HİNRİCHS, Johann C., "Münzen der Seltschuken Anatoliens", Bremen, 1992.

HİNRİCHS, Johann C. "Erzurum Selçuklularının Sikkeleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Erzurum 1976, s. 163-178.

İZMİRLİER, Yılmaz, *Anadolu Selçuklu Paraları*, Mas Matbaacılık, İstanbul, 2009.

KAYMAK, Suat, *Türkiye Selçukluları ve Erken Beylikler Epigrafisine Giriş (1065-1350)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.

LANE-POOLE, Stanley, *Catalaoge of Oriental Coins in the British Museum*, C. III, London 1877.

LANE-POOLE Stanley, *Catalaoge of Oriental Coins in the British Museum*, C. IX, London, 1889.

MIYNAT, Ali, "Ortaçağ İslam Dünyasında Sıradışı Bir Para Birimi: Bakır Dirhemler", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 38, S. 66, 2019, ss. 192-207.

MİTCHENER, Michael, *The World of Islam, Oriental Coins and Their Values,* Hawkins Publications, London 1977.

TEOMAN, Betül, "Figural Coins of the Seljūqs of Rūm", *İkinci Uluslararası Akdeniz Dünyasında Para Tarihi ve Numismatik Kongresi*, Antalya, 2017, ss. 525-547.

TEOMAN, Betül, "I. Alâeddin Keykubad Dönemi Sikkeleri", *800. Fetih Yılının Eşiğinde Alanya/Alaiye ve Aladdin Keykubat Sempozyumu*, Antalya 2021, ss. 89-104.

TEVHİD, Ahmed, Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye, C. IV, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1903.

TOPRAKTEPE, Ersel (ed.), *Sikkeler Ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çokkültürlülük (What the Coins Tell Us? Symbols and Multicultural Aspects in Medieval Anatolian Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

SAĞLAM, Osman Ferit, "Şimdiye Kadar Bilinmeyen İslâmi İki Madalya ve Birkaç Sikke", *V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (Ankara 12-17 Nisan 1956)*, Ankara, 2011, ss. 203-208.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Amasya Vilayeti ve Kaza ve Nahiye Merkezlerinden Kitabeler*, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1927.

WHELAN, Estelle. J., "A Contribution to Danishmendid History: The Figured Copper Coins". *ANSM* 25 (1980), ss. 133-166.

3. Araştırma Eserleri

ALPTEKİN, Coşkun, *Selçuklu ve Atabeylikler Tarihi Üzerine Araştırmalar,* haz. Osman G. Özgüdenli, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021.

AYDIN, Yunus Emre, MACİT, Ensar, "Erzurum'da Güçlü Bir Selçuklu Meliki Mugîseddîn Tuğrulşah", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 32, S. 3, Erzurum 2022 ss. 1299-1309.

BURGU, Yavuz Selim, *Anadolu Selçukluları Alaeddin Keykubad ve Zamanı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2020.

ÇAYCI, Ahmet, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2019.

MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara 2007.

ERKAN, Göksu, "Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi' Devletler ve Tâbiiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Malazgirt'ten Osmanlı'ya Selçuklu Sempozyumu*, Kastamonu 2014, ss. 43-65.

GÜNER, Ahmet, "Melik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara, 2004, ss. 51-53.

HILLENBRAND, Carole, *Malazgirt Muharebesi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2015.

KUTLUER, İlhan, "Sühreverdî Maktûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Ankara, 2010, ss. 36-40.

KAYA, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211),* TTK, Ankara, 2006.

KESİK, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK, Ankara, 2003.

KESİK, Muharrem, *Danişmendliler (1085-1178)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.

KESİK, Muharrem, "Malazgirt Zaferi Sonrasında Anadolu'nun Fethi ve İlk Beyliklerin Kurucuları", *Alp Arslan ve Malazgirt*, yay. haz. Erdoğan Merçil, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 153-197.

KOCA, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Sultan Alp Arslan'dan Uluğ Keykubad'a 1071-1220*), Berikan Yayınevi, Ankara, 2019,

METİN, Tülay, *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Kitaplığı, İstanbul, 2013.

ÖZ, Mehmet, "Samsun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul, 2009, ss. 83-88.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, ERSAN, Mehmet, Anadolu / Türkiye Selçukluları, İRCICA, İstanbul, 2023.

SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara 2020.

SÜMER, Faruk, SEVİM, Ali, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK, Ankara 2018.

SÜMER, Faruk, "Tuğrul Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 346-347.

SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 2021

TURAN, Osman., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

TURAN, Osman, *Türkiye Selçuklular Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK, Ankara, 2014.

UYUMAZ, Emine, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237),* TTK, Ankara, 2003.

ZERRİN, Günal, "Selçuklu Hizmetinde Gabras'lar ve Vezir İhtiyareddîn Hasan", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, ss. 200-210.

4. Online Koleksiyon ve Müzayede Siteleri

https://www.acsearch.info/home.html

https://www.bahadircoins.com

https://www.zeno.ru/

EKLER

Ek1: Türkiye Selçuklu Sultanlığı meliklerinin hâkimiyetleri süresince yönetim sergiledikleri ve sikke darp ettikleri şehirlerin haritası (Çizim: Burak SAĞLAM – ALİ MIYNAT)

	Melik	Ön Yüz – Arka Yüz	Hakimiyet Bölgesi	Basım Tarihi	Basım Yeri	Metal	Ağırlık / Çap	Unvan	Lakap	Künye
1	Kılıç Arslan (1144-1155)	**Ö:** السلطان/ المعظم عز الدنيا و/ الدين مسعود/ بن قلج ارسلان **A:** قطب الدين/ قلج ارسلان/ بن عز الدنيا / والدين	Elbistan	-	-	Bronz	7,57gr. / 30 mm.	-	Kutbe'd-dîn	-
2	Kılıç Arslan (1144-1155)	**Ö:** السلطان/ المعظم عز الدنيا و/ الدين مسعود/ بن قلج ارسلان **A:** قطب الدين/ قلج ارسلان/ بن عز الدنيا / والدين	Elbistan	-	-	Bronz	5,85 gr. / 25-26 mm.	-	Kutbe'd-dîn	-
3	Melikşâh (1184-1196)	**Ö:** Sağa dönmüş halde elinde mızrak tutan Süvari ve solda Viktoriya figürü. **A:** ابوالفتح ملكشاه / بن قلج ارسلان	Sivas ve Aksaray	-	-	Bronz	2,97 gr. / 19 mm.	-	-	Ebû'l-Feth
4	Melikşâh (1184-1196)	**Ö:** Sağa dönmüş halde elinde mızrak tutan Süvari ve solda Viktorya figürü. **A:** ارسله بالحق/ ابوالفتح ملكشاه / بن قلج ارسلان	Sivas, Aksaray ve Kayseri	-	-	Bronz	2,60 gr. / 19-20 mm.			Ebû'l-Feth
5	Melikşâh (1184-1196)	**Ö:** ارسله بالحق/ ابو الفتح ملكشاه / بن قلج ارسلان / بسم الله ضرب هذا الدرهم بقيصريه سنه ثلث و تسعين و خمسمائه **A:** لا اله الا الله / محمد رسول الله / النصر لدين الله / امير المؤمنين / صلى الله على محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله	Sivas, Aksaray ve Kayseri	H. 593 / M. 1196	Kayseri	Gümüş	2,82 gr. / 22 mm.	-	-	Ebû'l-Feth
6	Süleymanşâh (1184-1196)	**Ö:** Sağa dönmüş halde elinde üç çatallı mızrak tutan haleli Süvari figürü ve arkasında yıldız motifi. **A:** الملك القاهر/ سليمانشاه / بن قلج ارسلان	Tokat	-	-	Bronz	6,95 gr. / 29 mm.	el- Melikü'l-Kâhhar	-	-
7	Berkyarukşâh (1184-?)	**Ö:** امر بركيارق بن قلج ارسلان **A:** لا اله الا/ الله محمد ر/ سول الله	Niksar ve Koyulhisar	-	-	Bronz	1,70 gr.- 17 mm.	Emir	-	-
8	Mesudşah (1184-1204)	**Ö** مسعود بن / قلج ارسلان / بن مسعود/ سنه / سبع / ثمانين / خمسة مائه **A:** العبد الضعيف / المحتاج الى/ رحمة الله / ضرب / هذا الدرهم/ بانقره	Ankara	H. 587 / M. 1191	Ankara	Bronz	7,58 gr. / - mm.	-	-	Abdü'z-za'if el-Muhtaç İlâ Rahmetillâh
9	Mesudşah (1184-1204)	**Ö** مسعود بن / قلج ارسلان / بن مسعود / سنه / سبع / و ثمانين / و خمسة مائه **A:** العبد الضعيف / المحتاج الى/ رحمة الله / ضرب / هذا الدرهم/ بانقره	Ankara	H. 587 / M. 1191	Ankara	Gümüş	2,92 gr. / 24 mm.	-	-	Abdü'z-za'if el-Muhtaç İlâ Rahmetillâh
10	Kayserşah (1184-1201)	**Ö:** Sağa dönmüş halde elinde tuttuğu mızrakla ejder avlayan Süvari figürü (St. George) ve solda yıldız motifi. **A:** الملك الموید / قيصر شاه بن / قلج ارسلان	Malatya	-	-	Bronz	11,63 gr. / mm.	el-Melikü'l-Müeyyed	-	-
11	Tuğrulşâh (1184-1225) I. Tip	**Ö:** Sağa dönmüş halde elinde üç çatallı mızrak tutan Süvari figürü ve sağ, sol ve altta yıldız motifi. **A:** مغيث الدنيا / والدين ابو الفتح / طغرل بن قلج / ارسلان	Elbistan ve Erzurum	-	-	Bronz	5,49 gr. / 26 mm.	-	Mugise'd-dünyâ ve'd-dîn	Ebû'l-Feth

12	Tuğrulşâh (1184-1225) II. Tip	**Ö:** محمد رسول الله / مغيث الدنيا والدين / ابو الفتح طغرل / بن قلج ارسلان/ سنه / ثمان / و ست مائه **A:** لا اله الا الله/ وحده لا شريك له / الناصر لدين الله/ امى المؤمنين / الامام / ضرب هذا / الدينار /بارزروم	Elbistan ve Erzurum	H. 608 / M. 1211	Erzurum	Gümüş	3,18 gr. / 23 mm.	-	Mugise'd-dünyâ ve'd-dîn	Ebû'l-Feth
13	Cihanşâh (1225-1230) I. Tip	**Ö:** Bağdaş kurmuş tahta oturan haleli hükümdar figürü, sağ ve solda yıldız motifi, ve سنه سته عشرين **A:** ركن الدنيا والدين / ابو الفتح جهان / بن طغرل ve üstte rumi motif	Erzurum	H. 626 / M. 1228	-	Bronz	4,09 gr. / 23 mm.	-	Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn	Ebû'l-Feth
14	Cihanşâh (1225-1230) II. Tip	**Ö:** لا اله الا الله محمد رسول الله ركن الدنياوالدين شاه سلطان **A:** شاه جهان سلطان اعظم ve Arslan tasviri	Erzurum	-	-	Gümüş	- gr. / - mm.	Sultân A'zam? Sultan? Şâh!	Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn	-
15	Keykubad (1205-1213) I. Tip	**Ö:** Sağa dönmüş halde elindeki mızrakla kedigillerden bir hayvanı avlayan haleli Süvari figürü ve الناصر لدين الله امير المؤمنين **A:** الملك المنصور / كيقباد بن كيخسرو / نصير امير المؤمن	Tokat	-	-	Bronz	9,42 gr. / - mm.	el-Melikü'l-Mansûr	-	Ebû'l Muzaffer
16	Keykubad (1205-1213) II. Tip	**Ö:** Sağa dönmüş halde elindeki mızrakla kedigillerden bir hayvanı avlayan haleli Süvari figürü, الناصر لدين الله امير المؤمنين sağda ve solda yıldız motifi, altta motif **A:** الملك المنصور / علا الدولة والدين / ابو المظفر / كيقباد بن كيخسرو / نصير امير المؤمنين / ضرب بلده / توقاة سنه / ثمان و ستمائه	Tokat	H. 608 / M. 1211	Tokat	Gümüş	2,73 gr. / 23 mm.	el-Melikü'l-Mansûr	Alâü'd-devle ve'd-dîn	Ebû'l Muzaffer

Ek2: Sikkeler Tablosu (Hazırlayan: Burak SAĞLAM – Ali MIYNAT)

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 349-364.

Geliş Tarihi–Received Date: 24.12.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 28.05.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OĞUZ İSYANI VE HÂREZMŞAH ATSIZ'IN OĞUZLARA KARŞI İZLEDİĞİ SİYASET

https://doi.org/10.53718/gttad.1606678

MUSTAFA KÖKSAL*

ÖZ

Büyük Selçuklu Devleti'nin altın çağını yaşadığı Sultan Sencer (1118-1157) döneminin en önemli hadiselerinden birisi de Oğuz İsyanıdır. Oğuz boyları, Karlukların baskısına daha fazla dayanamadıkları için yaşadıkları Mâverâünnehir topraklarından Horasan'a göç etmek zorunda kaldılar. Daha sonra Sultan Melikşah (1072-1092) döneminde Selçuklu Devleti'ne itaat ettiler. Üçok ve Bozok olmak üzere iki kola ayrılan Oğuz boyları, kendi beylerine bağlı olarak yaşamaktaydılar. Üçokların başında Dâd Beg oğlu Tûtî Bey, Bozokların başında ise Abdulhamid Bey oğlu Korkut Bey bulunmaktaydı. Bu boylar Sultan Sencer'e bağlı olmakla birlikte Selçuklu sarayına her yıl yirmi dört bin koyun vergi ödemekteydiler. Sultan Sencer, sayıları gittikçe artan Oğuz boylarını kontrol altında tutmak için Belh Valisi Emir Kamac'ı görevlendirdi Ancak Oğuzlar ile Kamac arasında anlaşmazlıklar baş göstermesi gönderilen görevlilerin Oğuz Türklerine karşı kötü muamelelerde bulunmaları ve görevlilerden birisinin Oğuzlardan rüşvet istediği için öldürülmesi tarafları karşı karşıya getirdi. Sultan Sencer, Oğuzlar ile savaşmaya niyetli olmamasına rağmen devlet adamlarının ısrarı üzerine bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı.1153 yılında yapılan savaşı Oğuzların kazanmasıyla birlikte Büyük Selçuklu Devleti dağılma sürecine girdi. Akabinde sultanın Oğuzlara esir düşmesi de devlet içerisinde otorite boşluğuna neden oldu. Bu zaman zarfı içerisinde devleti toparlamak amacıyla Karahanlı soyundan gelen Mahmud Han'ın tahta çıkarılması da kötü gidişe engel olamadı. Sultanın Oğuzların elinden bir an önce kurtarılması gerektiğinin farkında olan bazı Selçuklu Devlet adamları onu kurtarmak için girişimlerde bulundukları bilinmektedir. Bu devlet adamlarından birisi de Harezmşah Atsız'dır. O, Sultan Sencer'i kurtarmak için Gur Hükümdarı, Bâvend İsfehbedî ve Nîmrûz (Sîstan) Meliki ile diplomatik ilişkiler kurdu. Ardından Oğuz liderlerinden Tûti Bey'e tehditkâr bir mektup göndererek Sultan Sencer'i serbest bırakmasını istedi. Ancak Oğuzlara karşı fiilen harekete geçmedi. Atsız'ın bu tutumu faaliyetlerinin tamamen göstermelik olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmada Hârezmşah Atsız'ın Sultan Sencer'i kurtarmak için yaptığı diplomatik faaliyetler detaylarıyla ele alındı. Bunun için Atsız'ın İnşâ Divanı Reisi Reşîdüddin Vatvat'ın kaleme aldığı mektuplardan yararlanıldı.

Anahtar Kelimler: Sultan Sencer, Büyük Selçuklu Devleti, Tutî Bey, Atsız, Horasan.

OGHUZ REVOLT AND THE POLICY FOLLOWED BY KHAREZMSHAH ATSIZ AGAINST THE OGHUZS

ABSTRACT

One of the most important events of the period of Sultan Sanjar (1118-1157), who brought the Great Seljuk State to its golden age, was the Oghuz rebellion. Unable to withstand the oppression of the Karluks any longer, the Oghuz tribes were forced to migrate from the Transoxiana lands where they lived to Khorasan. Then, under the reign of Sultan Melikşah (1072-1092), they submitted to the Seljuk State. The Oghuz tribes, divided into two branches as Üçok and Bozok, lived under the obedience of their own beys. The Üçoks were led by Tûtî Bey, the son of Dad Beg, and the Bozoks were led by Korkut Bey, the son of Abdulhamid Bey. These tribes were loyal to Sultan Sanjar and paid a tax of twenty-four thousand sheep to the Seljuk palace every year. Sultan Sanjar assigned Emir Kamac, the governor of Belh, to keep the increasing number of Oghuz tribes under control. However, disagreements arose between the Oghuz and Kamac, the ill-treatment of the Oghuz Turks by the sent

* Dr., Muş/TÜRKİYE, E-posta: mustafakoksal13@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6360-0957.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

officials, and the killing of one of the officials because he asked for a bribe from the Oghuz brought the parties face to face. Although Sultan Sanjar did not intend to fight the Oghuzes, he had to accept the offer upon the insistence of his statesmen. In 1153, the Oghuz won the war and the Great Seljuk State began to disintegrate. Subsequently, the sultan's captivity to the Oghuz caused a vacuum of authority within the state. In this period of time, the enthronement of Mahmud Khan, a descendant of the Qarakhanid lineage, to the throne in order to recover the state could not prevent the bad course. It is known that some Seljuk statesmen, who were aware of the need to rescue the Sultan from the hands of the Oghuzes as soon as possible, made attempts to save him. One of these statesmen was Khwarezmshah Atsiz. In order to rescue Sultan Sanjar, he established diplomatic relations with the ruler of Ghur, Bāwand Isfahbedī and the Malik of Nīmrūz (Sistān). He then sent a threatening letter to Tūti Beg, one of the Oghuz leaders, asking him to release Sultan Sanjar. However, he did not actually take action against the Oghuz. This attitude of Atsiz reveals that his activities were purely for show. In this study, the diplomatic activities of Khwarezmshah Atsiz to rescue Sultan Sanjar are discussed in detail. For this purpose, the letters written by Reşîdüddin Vatvat, the head of Atsız's İnşâ Divan, were utilized. We believe that this study will contribute to future research in this field.

Keywords: Sultan Senjar, Great Seljuk State, Tutî Beg, Atsız, Khorasan.

GİRİŞ

Anuşteginler olarak da bilenen Hârezmşahlar (1097-1231), Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Anuştegin'in Selçuklu sarayında "*taştdarlık*" [1]makamına getirilmesi Hârezmşahların tarih sahnesine çıkışlarının da başlangıcı oldu. Onun vefatının ardından yerine oğlu Kutbeddîn Muhammed (1097-1128) Hârezmşahlık[2] makamına atanmasıyla Hârezm bölgesi, Anusteginîler hanedanlığı tarafından fiilen yönetilmeye başlandı. Kutbeddîn Muhammed, 30 yıl boyunca bu görevi ifa etti. Onun 1128 yılında vefat etmesinin ardından oğlu Atsız, Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer'in (1118-1157) tensipleriyle bu makama tayin edildi.[3]

Atsız'ın Hârezmşahlık yaptığı süreci I. Sadakat Dönemi (1128-1135), İsyan Dönemi (1135-1147) ve II. Sadakat Dönemi (1147-1156) olmak üzere üç alt başlık altında inceleyebiliriz. O, Hârezmşahlık makamına atandığı 1128 yılından 1135 yılına kadar Selçuklu Devleti'ne sadakatle hizmet etti. Hârezmşah'ın Mâverâünnehir Seferi ve Dinever Savaşı'nda gösterdiği yararlılıklar sayesinde Sultan Sencer'in yanında itibarı giderek artmaya başladı. Atsız'ın itibarının hızlı bir şekilde artması Selçuklu ordusunun komuta kademesinde rahatsızlığa neden oldu. Komutanların bu denli rahatsız olmasının sebebi kıskançlıktır. Bunun için komutanlar, Atsız hakkında bir takım asılsız iddialar ortaya atarak onu karalamaya başladılar. Onların asıl amacı Hârezmşah'ı sultanın gözünden düşürmekti. Sonunda da başarılı oldular. Hatta 1135'te yapılan Gazne Seferi sırasında komutanlardan bazılarının Atsız'ın hayatına kastetmeleri bardağı taşıran son damla oldu. Selçuklu komutanlarının yaptıkların Selçuklu Hükümdarının sessiz kalması ise Hârezmşah'ı çok korkuttu.[4] Ordu, Gazne Seferi'nden Belh'e döndüğünde Atsız, Sultan Sencer'in huzuruna çıkarak Hârezm'e geri dönmek istediğini bildirdi. Sencer, onun bu isteğini geri çevirmeyerek gitmesine izin verdi. Hârezmşah Atsız, huzurdan ayrıldıktan sonra Sultan Sencer, yanındaki devlet adamlarına dönerek onu bir daha göremeyeceklerini söyledi. Devlet adamları gitmesine neden müsaade ettiğini sorduklarında onun devlete büyük hizmetlerde bulunduğunu, bu isteğini geri çevirmenin hükümdarın şanına yakışmayacak bir hareket olduğunu belirtti.[5]

Atsız, Sultan Sencer'in kendisine karşı yapılan haksızlıklara karşı herhangi bir müdahalede bulunmamasını kabullenemedi. Ancak Sultan Sencer'in kendisini Hârezm'e göndererek hayatını kurtardığının farkında değildi. Hâlbuki sultan, bu tutumuyla Hârezmşah'ı Selçuklu komutanlarından gelebilecek kötülüklere karşı koruma altına almıştı. Çünkü Sultan, Atsız'ı korumaya kalkmış olsaydı komutanlar üzerindeki hâkimiyetini kaybedebilirdi. Bu durum dönemin kudretli hükümdarının prestijinin sarsılmasına neden olabilirdi. Ayrıca ordu içerisinde çıkabilecek bir huzursuzluk askerin düzeninin bozulmasına ve yapılacak olan seferlerin sekteye uğramasına yol açabilirdi. Sencer çok yerinde bir karar vererek komutanların kendisine karşı cephe almalarının önüne geçti. Böylece ordu üzerindeki hâkimiyetini de korumuş oldu. Çünkü Sultan, bir kişi yüzünden koca bir devleti tehlikeye atmayı göze alamazdı. Bu sebepten komutanların yaptıklarına sessiz kaldığını düşünmekteyiz.

---

[1] Hükümdarların ellerini yıkamaları ve abdest almaları için önlerine leğen getiren saray görevlisi. Erdoğan Merçil, "Taştdar", *DİA*, C.40, TDV Yay., İstanbul, 2011, s.161.

[2] İslâm öncesi dönemden itibaren Hârezm bölgesi idare eden valilere verilen unvandır. Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", C. 16, *DİA*, TDV Yay., İstanbul, s.228.

[3] İbnü'l-Esîr, *el-Kamîl fi't Tarih (İslâm Tarihi)*, C.11, çev. Abdulkadir Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 224; Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşâ, (Devre-i Moğol, Harezmşahiyye, İsmailiye)*, tsh. Mansur Servet, Müesse-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1342, s. 152; Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, 2013, s. 256; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebankârеî, *Mecmaü'l- Ensâb*, tsh. Mîr Haşem Muhaddîs, İntişarât-ı Emîrkebir, Tahran 1372, s.135; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkârеî, *Mecmau'l-Ensâb* (*Hanedanlar Tarihi),* çev. Fahri Unan, TTK Yayınları, Ankara 2021, s.108; Muhammed b. Hâvendşah b. Mahmud Mîrhând. *Ravzatü's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk Ve'l-Hulefâ*, C.4, Kitapfurûş-î Hayyam, Tahran 1339, s. 357; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi,* TTK Yayınları, Ankara 1984, s. 44.

[4]Cüveynî, *age*, s.152; Cüveynî, (trc), s.256; Şebânkârеî*, age*, s.135; Şebânkârеî (trc), s.107; Mîrhând, *age*, C.4, s.358; Kafesoğlu, *age*, s. 46.

[5] Cüveynî, *age*, 153; Cüveynî, (trc), 256; Kafesoğlu, age, 45.

1. Hârezmşah Atsız'ın Büyük Selçuklu Devleti'ne İsyanı ve I. Hârezm Seferi (1138)

Birinci Hârezm Seferi hakkında bilgi vermeden önce Sultan Sencer'i bu sefere mecbur kılan sebepleri incelemek yerinde olacaktır. Seferin sebebi olarak sadece komutanların sultanı sürekli olarak Atsız'a karşı kışkırtmaları olarak göstermek yeterli değildir. Eğer Sultan, komutanların kışkırtmalarına göre hareket etseydi onun Hârezm'e dönmesine müsaade etmezdi. Hatta rahatlıkla ortadan kaldırabilirdi. Ancak tüm baskılara rağmen Atsız'a karşı herhangi bir hamlede bulunmadığı gibi faaliyetlerini de temkinli olarak takip etti. Sultan Sencer'i Hârezm'e sefer yapmaya mecbur kılan asıl sebep, Atsız'ın yaşanan olayları bahane ederek göçebe Türkleri etrafına çekmeye çalışması ve ardından Selçuklular için stratejik öneme sahip Mankışlak[6] ve Cend[7] şehirlerini ele geçirip sınırları koruyan gazileri ve Müslüman halkı katletmesidir.[8]

Hârezmşah'ın yaptığı bu eylemler, dönemin Selçuklu hâkimiyet anlayışına da aykırıydı. Ancak devlete bağlı olan hükümdarlar, sultandan izin almadan sınırlarını genişletmek için fetih hareketlerine girişebilirlerdi. Genel bir vali olmaktan öteye bir vasıf taşımayan Atsız'ın yaptığı faaliyetlerle kendisini Karahanlılar ve Gaznelilerle eş değer görmesi dikkat çekicidir. Hârezmşah Atsız bu tutumunun altında yatan en önemli neden, önce Selçuklu Devleti'ne tâbi bir devlet haline gelip ardından müstakil bir devlet olma isteğidir. Hârezmşah'ın böyle bir girişimde bulunması Sultan Sencer tarafından devlete karşı meydan okuma olarak kabul edildi. Yaşanan gelişmeler Sultan Sencer'i Hârezmşah Atsız üzerine sefer düzenlemeye mecbur bıraktı. Peki sadece bir eyalet valisi olan Atsız, dönemin kudretli hükümdarı Sultan Sencer'e karşı isyan etme cesaretini nereden bulmuştu? Bu soruya cevap vermek oldukça güçtür. Ancak Hârezmşah'ın meydana gelen hadiseleri iyi analiz ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü Hârezmşahlar çok önceden beri Kıpçaklar üzerine düzenledikleri seferler sayesinde bölgede önemli bir nüfuza sahip olmuşlardı. Atsız'ın bu nüfuzunu kullanarak Cend ve Mankışlak bölgelerinde yaşayan Türklerden hatırı sayılır bir askerî güç elde etmiş olması, sultana karşı savaşma cesareti vermiş olabilir.

Şebânkâreî'ye göre Atsız'ın isyan etmesinin nedenlerinden biri de Abbâsî halifesinin ona mektuplar gönderip meliklik teklifinde bulunarak Sultan Sencer'e karşı kışkırtmasıdır.[9] Yukarıda zikredilen sebeplere ek olarak Hârezm'de bulunan Selçuklu devlet adamlarının tutuklattırılarak mal varlıklarına el konması, ayrıca Horasan bölgesine giden yolların tamamen kapatılması seferin yapılmasını kaçınılmaz hale getirdi.[10] Aslında sultanın bu sefere katılması gerektirecek bir durum yoktu. Ancak Belh'e geldiğinde Atsız'ın haddini aşan tutum ve davranışlar içerisinde olduğunu, ayrıca Selçuklu devlet adamlarının Cend ve Mankışlak'ta öldürülen gazilerin ve masum halkın intikamının bizzat sultan tarafından alınması konusunda ısrar ettiler. Sultan, devlet erkânının isteğini kabul ederek onu cezalandırmak için bizzat ordunun başına geçti ve Eylül 1138'de ordusuyla başkent Merv'den yola çıktı.[11] Horasan, Sîstan, Irak ve Mazenderan bölgelerinden gelen askerlerden oluşan Selçuklu ordusu, önce Belh'e ardından Ceyhun Nehri'ni takip ederek Hârezm'e doğru ilerledi. Sencer, Hârezmşah'ın pişman olup aman dilemesini ümit ettiğinden ağır hareket ediyor, Atsız'ın izlediği yolun yanlış olduğunu anlaması ve özür dilemesi için ona zaman tanıyordu. Ancak Atsız'ın af dilemek yerine savaşmak için hazırlıklarına hız vermesi sultanın ümitlerini boşa çıkardı. Harezmşah, bu tutumuyla Sultan Sencer'e savaşmaktan başka bir çare bırakmıyordu. O, savunma için bölgenin en korunaklı kalelerinden Gürgenç yakınlarında bulunan Hezâresb Kalesi'ni seçerek gerekli tedbirlerini aldı. Ayrıca Ceyhun Irmağı üzerinde bulunan su bentlerini açtırarak Selçuklu askerlerinin geçiş güzergâhını sular altında bıraktı. Güzergâh değiştirmek zorunda kalan Selçuklu ordusu, Hârezm'e ulaşmak için çöl yoluna yöneldi. Böylece Atsız, yaptığı bu manevralar sayesinde zaman kazanmış oldu.[12]

İki ordu Kasım 1138'de Gürgenç[13] yakınlarında karşı karşıya geldiler. Şiddetli çarpışmaların meydana geldiği savaşta çoğunluğu Kıpçak askerlerinden müteşekkil olan Atsız'ın ordusu darmadağın oldu. Kaynakların verdiği bilgilere göre Hârezmşah, yaklaşık on bin kayıp vererek kaçmak zorunda kaldı. Esirler arasında Atsız'ın

---

[6] Günümüzde Hazar Denizin doğusunda Kazakistan sınırları içerisinde yer alan ve dağlar kaplı tarihi bölgedir. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Mankışlak", *DİA*, C.27, TDV Yay., İstanbul, 2003, s. 569-570.

[7] Cend şehri, İslâm coğrafyacılarının tarifine göre bugün Kazakistan sınırları içerisinde yer alan ve Seyhun Nehrin'nin aşağı kısmında bulunan Oğuz Türklerinin yaşadığı üç şehirden biridir. Diğer şehirler Yenikent ve Huvâre'dir. Şehir nehrin sağ tarafında Harezm'e on günlük uzaklıkta ve bugünkü Kızılorda şehri civarında kurulmuştur. Bu şehirlerin kimler tarafından ne zaman kurulduğuyla ilgili olarak herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Cend'in Harezm'e giden ana ticaret yolu güzergâhında bulunması İpek Yolu ticareti açısından önemlidir. Ayrıca Deşt-i Kıpçak bozkırından gelen saldırılara karşı ileri karakol görevi üstelenmiştir. Abdulkerim Özaydın, "Cend" *DİA,* C.7, TDV Yay., İstanbul, 1993, s.359-360.

[8] Kafesoğlu, *age,* 47; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s.313-314; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s.347.

[9] Şebânkâreî, *age*, 135; Şebânkâreî, (trc), 107.

[10] Kafesoğlu, *age*, 47-48; Köymen, *age*, 314-315; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, C. 1, İSAM, İstanbul, 2017, s.262.

[11] Cüveynî, *age* s.256; İbnü'l-Esîr, C.11, 67; Mîrhând, C.4, s.359; Kafesoğlu, *age*, s.48; Köymen, *age,* s.316.

[12] İbnü'l-Esîr*,* C:11, s. 67; Cüveynî, *age,* s. 152; Cüveynî, (trc) s.256; Barthold, *age,* s.341; Kafesoğlu, *age,* s.48; Özgüdenli, *age,* s.268; A.C.S Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, (Çev. Özkan Akpınar), İletişim Yay., İstanbul, 2020, s.114.

[13] Hârezm bölgesinin ikinci başkenti olup Ceyhun Nehri'nin sol yakasında yer alır. Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, yay.haz. Adnan Eskikurt- Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015,542.

oğlu da vardı. Sultan onun derhal huzuruna getirilmesini emretti. Huzura getirilen Atlığ[14] hemen öldürüldü. Geriye kalan Hârezm askerleri ise Selçuklu ordusuna katılmaları şartıyla affedildiler. Aslında bağışlamayı çok seven ve bu konuda çok örnekler sergileyen Sultan Sencer'in hiç tereddüt etmeden Atsız'ın oğlunu öldürmesi Hârezmşah'a karşı duyduğu öfkeyi de ortaya koymaktadır. Selçuklu Hükümdarı bu seferden sonra bölgede yeniden hâkimiyetini tesis etti. Hârezm'in idaresini yeğeni Melik Gıyaseddin Süleymanşah'a vererek Şubat 1139'da Merv'e geri döndü.[15]

Sultan Sencer, Birinci Hârezm Seferi'nden sonra fetihnâmeler hazırlattı. Bunları seferde büyük yararlılıklar gösteren emirlerinden Feleküddîn Ali aracılığıyla Bağdad, Huzistan, Fars, Irak ve kendisine bağlı olan diğer bölgelere gönderdi. Yapılan seferlerin sebepleri ve Hârezmşah'ın kendisinden izin almadan sınır boylarında yaptığı faaliyetleri hakkında önemli bilgiler verdi. Sultan, Atsız'dan "*Şu Harezmşah Muhammed oğlu divâne müdbîr (talihsiz)"* olarak bahsederek onu nankörlükle suçladı. Fetihnâmede Atsız'ın kendisinin izni sayesinde Hârezm'e dönebildiğini hatırlatarak Mankışlak ve Cend'e saldırmaya ve masum halkın ve gazileri öldürmeye hakkı olmadığını belirtti. Sultan Sencer, Atsız'ın hiçbir emir almadan başına buyruk hareket etmesini devlete karşı isyan olarak değerlendirdi.[16]

Sultan Sencer, düzenlediği sefer sonucunda devletin sınırlarını emniyet altına aldı. Ayrıca Hârezm'in İpek Yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi olması nedeniyle bölgede yapılan ticaretin sekteye uğramadan devam etmesini sağladı. Bu sayede Selçuklu Devleti'nin Hârezm'den gelen gelirlerini de muhafaza etmiş oldu. Bölgede asayişi sağladığını düşünen sultan, yanıldığını anlamakta gecikmedi. Sencer'in Horasan'a döndüğünü öğrenen Atsız, Süleymanşah'ın yönetiminden memnun olmayan halkın desteğini alarak bu toprakları yeniden ele geçirdi. Hârezmşah'ın yeniden yönetimi ele geçirmesine halk çok sevindi. İdareyi kaybeden Süleymanşah, amcasının yanına dönmek zorunda kaldı.[17] Atsız'ın Hârezm halkının desteğini almasının en önemli nedeni, halkın uzun yıllardan beri Anuştegin'in soyundan gelen idarecilerin yönetiminden memnun olmalarıdır.

2. Atsız'ın Buhârâ'yı Ele Geçirmesi

Hârezmşah Atsız idareyi ele aldıktan sonra bölgede faaliyetlerine devam etti. Önce Cürcân tarafına akınlar düzenleyerek Bâvendîlerin[18] (665-1349) hâkim olduğu topraklarda yer alan Kebûdcâme Kalesi'ni[19] ele geçirip komutanını esir aldı. Durumdan haberdar olan Bâvend İsfehbedi Alâü'd-devle'nin oğlu Şah Gazi Rüstem (1140-1165)[20], komutanını serbest bırakması için Hârezmşah'a arabulucu olarak gitti. Bu hadise sayesinde Hârezmşahlar ve Bâvendîler arasındaki ilişkilerin de temeli atılmış oldu.[21] Atsız 1140'ta Buhârâ'ya yöneldi. Bu dönemde Buhârâ valiliği görevini Emir Zengî b. Ali yürütmekteydi. 1140 yılında Harezmşah, Buhârâ'ya saldırarak ele geçirdiği şehri tahrip edip kalesini yıktırdı. Nerşahî bu kalenin iki yıl boyunca yıkık kaldığını daha sonra Karahıtaylar tarafından tamir edilerek eskisinden daha sağlam bir hale getirildiğini kaydetmektedir.[22] Atsız'ın Birinci Hârezm Seferi'nde ağır bir yenilgiye uğramasına rağmen kısa sürede askerî güç toplayarak Buhârâ'ya saldırması dikkat çekici bir husustur. Bu durum onun bölgede asker toplayacak kadar önemli bir nüfuza sahip olduğunu göstermektedir.

Atsız, Sultan Sencer'i çok iyi tanıdığından Buhârâ'da yaptıklarının yanına kâr kalmayacağını çok iyi biliyordu. Bu sebeple sultanın gazabına uğramamak için Mayıs 1141'de kaleme aldığı bir Sevgendnâmeyi[23]

---

[14] Cüveynî, *age*, s. 152; Cüveynî, (trc) s.256-257; İbnü'l-Esîr, C.11, s. 67; Mîrhând onun adını Kutluğ, kaydetmektedir. Mîrhând, C.4, s.357.
[15] Cüveynî, *age*, s.152; Cüveynî, (trc), 256-257; İbnü'l-Esîr, C.11, S.67; Mîrhând, C.4, s.358; Mîrhând, (trc), s.32; Kafesoğlu, *age*, 48; Ziya Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rıvazev, Derin Yayınları, İstanbul, 2003, s.5; Barthold, *age*, s.341; Peacock, *age*, 114-115.
[16] Bünyatov, a*ge*, s. 6.
[17] İbnü'l-Esîr, XI, 67; Cüveynî, 153; Cüveynî, (trc) 257; Hamdullah Müstevfî, age, s.481; Hamdullah Müstevfî, (trc), s.385; Mîrhând, C.4, 358; Mîrhând, (trc), 31; Barthold, *age,* s341; Özgüdenli, *age*, s. 268.
[18] Hazar Denizi'nin güney sahilinde yer alan ve 665-1349 yılları arasında Mâzenderan olarak da bilinen Taberistân bölgesinde hüküm süren hanedanlıktır. Bkz. Erdoğan Merçil, "Bâvendîler" *DİA*, C.5, TDV Yay., İstanbul, 1992, s.214-216.
[19] Taberistan eyaleti sınırları içerisinde ipek üretiminin yapıldığı ve verimli tarım arazilerine sahip Kebûdcâme bölgesinde bulunan kaledir. Bkz. Le Strange, age, s. 458.
[20] Bâvend İsfehbedi Alâü'd-devle Ali'nin oğludur. Şah Gazi Rüstem, babasına baskı yaparak yaşlı olduğunu öne sürüp 1140'da tahta çıktı. Şah Gazi Rüstem dönemi Bâvendîlerin altın çağını yaşadığı dönemdir. Bkz. Ömer Tokuş, "Taberistan Dağlarının Melikleri Bâvendîler (45-750/665-1349)", *Tarihin Peşinde Dergisi,* (20), 2018, 446; Merçil, C.5, s.215.
[21] Seyyid Zâhirüddin b. Seyyid Nâsîrüddin Mar'aşî, *Tarih-i Taberistan Rû'yan ve Mâzenderân* (Ths. Muhammed Hüseyin Tesbihî) Müessese-i Matbuat-i Şarkî, Tahran, 1345, 19; İbn İsfendiyâr, *Tarih-i Taberistân*, C.2, (Tahs. Abbas İkbâl), Tahran, 1386, s. 96; Kafesoğlu, *age*, s.49; Akif Rençber, "Bâvendîlerin Harezmşahlar İle Münasebetleri" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 2, 2, 2019, s.173
[22] Ebîbekr Muhammed b. Cafer Nerşahî, *Tarih-u Buhârâ*, çev. Emin Abdulmecid Bedevî- Nasrullah Mübaşir el- Terâzî), Dâru'l- Maarif, s. 44; Nerşahî, *Tarih-i Buhârâ*, (Tash. Müderris Râzî), İntişârat-ı Bunyad- Ferhengî İran, Tahran, 1351, s.25; Narshakhi, *The History of Bukhara*, çev. Richard N. Freye, Cambridge, The Medıval Academy of America, 1954, s.24; Abdullah Duman, *Nerşahî'nin Târîh-u Buhârâsı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2013, s.216; Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşâhî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara, 2013, s. 39; Köymen, *age*, s.321.
[23] Müslüman Türk Devletlerinde kendilerine bağlı olan devletlerin bağlılıklarını bildirdikleri antlaşmaya verilen addır. Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletine Tâbi Devletler ve Tâbiiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme", 81, (290), *Belleten,* 2017, 43-44.

(Yeminnâme) Sultan Sencer'e göndererek itaatini arz etti.[24] Hârezmşah Atsız'ın hem oğlunun katili hem de can düşmanı olan bir hükümdara neden büyük bir yeminle itaat ettiği sorusuna cevap aramak gerekir. Ancak bu sorunun cevabını vermek oldukça güç gözükmektedir. Harezmşah sevgendnâmeyi muhtemelen Katvan Savaşı öncesinde Mâverâünnehir'de meydana gelen olayları çok iyi analiz ederek safını belli etmek amacıyla gönderdi. Çünkü sultanın Mâverâünnehir Seferi'ne çıkmadan önce Atsız üzerine düzenleyeceği bir sefer, onun tüm planlarını alt üst edebilir ve bağımsızlığını kazanma yolunda ağır bir darbe alabilirdi. O, böyle bir riski göze alamazdı. Hârezmşah Atsız, Sultan Sencer'in kendisini bir tehdit olarak gördüğünü çok iyi biliyordu. Bu yüzden sultana itaat ederek dikkatini yapacağı Mâverâünnehir Seferi'ne vermesini sağladı. Yaptığı bu hamle sayesinde kendisini Sultan Sencer'in gazabından korudu. Böylece, bu ahit sayesinde sultanın arkasını emniyete aldığını ve Karluklar üzerine düzenleyeceği sefer için elinin güçlendiğini düşünmesini sağladı. Böylece sultana bağlılığını bildirerek hem oğlunu öldürdüğü için ona karşı duyduğu kini hem de içinde beslediği bağımsızlık arzusunu gizlemeyi başardı. Hârezmşah Atsız, gönderdiği sevgendnâmeden kısa süre sonra 1141'de meydana gelen Katvan Savaşı'nda Sultan Sencer'in Karahıtaylara yenilmesiyle birlikte Selçuklu Devleti'nin bir daha toparlanamayacağını düşündüğünden uzun zamandan beri hayalini kurduğu bağımsızlığını kazanma fırsatı yakaladı. Bu yüzden Selçuklu hükümdarını yok sayarak verdiği sözlerin hiçbirisine sadık kalmadı. Atsız'ın verdiği sözleri tutmaması Sultan Sencer'in ondan intikam almak için düzenlediği İkinci Hârezm Seferi'ne neden oldu.

3. Katvan Savaşı Sonrası Atsız'ın Horasan'daki Faaliyetleri

Katvan Savaşı'nın Selçuklular ve Karahıtaylar kadar Hârezmşahlar için de önemli sonuçları vardı. İlk olarak hiç beklenmedik bir şekilde Moğollara yenilen Selçuklu Devleti'nin bir daha toparlanamayacağını düşünen Hârezmşah Atsız, içten içe beslediği bağımsızlık isteğini açığa vurdu. Oysa savaştan sadece dört ay önce Sultan Sencer'e gönderdiği sevgendnâmeyle bağlığını bildirmişti. Anlaşılan o ki Hârezmşah'ın sultana verdiği yemine sadık kalmayarak eline geçirdiği fırsatı değerlendirmek istedi. Kaynaklar onun Karahıtayları, Selçuklulara karşı sürekli olarak kışkırttığı ve ikili oynadığı yönünde bilgiler vermektedirler.[25] İbnü'l-Verdî konuyu bir adım öteye taşıyarak Atsız'ın bizzat savaşa katıldığını ve Karahıtayların safında Selçuklulara karşı savaştığını öne sürmektedir.[26] İbnü'l-Cevzî ise Hârezmşah'ın Karahıtaylar ile iyi ilişkiler kurduğunu hatta bu münasebetleri geliştirmek için onlarla evlilik bağı kurduğunu kaydetmektedir. Ancak Atsız'ın kiminle evlendiği hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.[27] Konu hakkında bilgi veren diğer kaynaklarda yukarıda nakletmeye çalıştığımız bilgilere rastlayamadık. Eğer her iki müellifin ortaya attığı iddialar doğru olsaydı hem evlilik bağı kurup hem de Selçuklulara karşı savaşan Hârezmşah, Karahıtaylara uzun süre vergi ödemek zorunda kalmazdı. Bu yüzden kaynaklarda verilen bilgiler gerçeği yansıtmamaktadır.

Katvan Savaşı'ndan sonra istiklâl isteği iyice gün yüzüne çıkan Atsız, hemen harekete geçerek Horasan topraklarına saldırmaya başladı. O, Sultan Sencer'in eski kudretine kavuşamayacağı düşüncesiyle rahat hareket etmekteydi. Ancak bağımsızlığını kazandığını zanneden vali, kısa süre sonra Karahıtayların tahakkümüne girerek vergi ödeyeceğini hesap edememişti. Sultanın yenildiğini haber aldığında hemen Serahs[28] üzerine yürüdü. Herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehre girdi. Girişte onu şehrin önemli âlimlerinden Ebu Muhammed Zeyyadî karşılayarak kendisine ikramlarda bulundu. O, şehirde iyi karşılandığı için herhangi bir tedbir almadı. Ardından Selçuklu Devleti'nin başkenti Merv'e hareket etti.[29] Burada da İslâm âlimlerinden Ahmed Baherzî tarafından karşılandı. Atsız kendisine itaat edilmesi şartıyla halkı affedeceğini bildirdikten sonra karargâhını şehrin dışına kurdu. Ardından ünlü âlimlerden Ebû'l-Fazl Kirmânî'den şehrin ileri gelenlerinin rehin olarak verilmesini istedi. Bu rehinler arasında Ebû'l-Fazl'ın da olmasını şart koştu. Ancak Hârezmşah'ın bu isteği halkın ayaklanmasına neden oldu. Halk, Atsız'ın önceden şehre gönderdiği askerlerin bir kısmını öldürüp bir kısmını da dışarı çıkararak kapıları kapattı. Duruma çok sinirlenen Atsız, Ekim 1141'de şehre girerek şehrin ileri gelenlerini ve aralarında Şafiî âlimi İbrahim el-Mervezî, bilgin Ali b. Muhammed b. Arslan ve Merv halkını isyana teşvik eden Şerif Ali b. İshak el-Musevî gibi önemli İslâm âlimlerini öldürerek Selçuklu hazinesine el koydu. Ardından Hârezm'e geri döndü.[30] Hârezmşah'ın Hârezm'e geri dönmesinin asıl sebebi, Horasan topraklarına yaptığı saldırıları fırsat bilen Karahıtayların bölgeyi ele geçirmeleridir.[31] Çünkü Atsız, Merv'de bulunduğu sırada harekete geçen Erboz komutasındaki Karahıtay ordusu, Hârezm'e gelerek bölgeyi yağmaladı.

---

[24] Kafesoğlu, *age*, s. 49; Özgüdenli, *age*, s. 269.
[25] İbnü'l-Esîr, C. 11, s.84-85.
[26] İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin* Kaleminden *Selçuklular*, çev. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s.92

[27] Ebû'l-Ferec Abdurrahaman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihü'l-Mülûk ve'l-Ümem,* C.18, nşr. Muhammed Abdulkadir İta-Mustafa Abdulkadir İta, Dârü'l-Kitab-ı İlmiyye, Beyrut, 1412, s.19.
[28] Serahs, Tûs'tan Büyük Merv'e giden yol üzerinde bugün Tecend Nehri olarak ta bilinen Mehşed Nehri kıyısında yer almaktadır. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası,* çev. Ramazan Şeşen, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul, 2017, s.323-324; Le Strange, *age*, s.481-482.
[29] İbnü'l-Esîr, C.11, 85; Cüveynî, *age*, s.152; Cüveynî, (trc), s.257.
[30] İbnü'l-Esîr, C.11, 85; Cüveynî, *age*, 152; Cüveynî, (trc), 257; İmadeddin Kâtib el-İsfehânî el- Bündârî, *Zubedetü'l-Nuşra ve Nubetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara, 2016 s. 248-249; Kafesoğlu, *age,* s.55; Köymen, *age*, s.337-338; Bünyatov, *age,* s. 13.
[31] İbnü'l-Esîr, C.11, s. 85; Köymen, *age,* s.337-338; Kafesoğlu *age*, s.55; Barthold, *age,* s. 343; Bünyatov, *age,* s. 11.

Hârezmşah bu sıralarda ordusuyla birlikte Horasan topraklarını ele geçirmekle meşguldü. Ordusunun büyük kısmı bu topraklarda olduğundan onlarla mücadele edecek askerî gücü yoktu. Bu yüzden Karahıtayların boyunduruğuna girmeyi ve otuz bin dinar vergi ödemeyi kabul etmek zorunda kaldı.[32] Atsız siyasî arenada olup bitenleri iyi takip etmiş, Sencer'in mağlubiyetini iyi değerlendirmiş, onun başkentine bile girerek kendine bağlamış ve bağımsızlığını ilan etmişti. Ancak onun bağımsızlık sevinci çok sürmedi. Çünkü doğudan gelen Karahıtayların Katvan Savaşı'nda Selçukluları mağlup etmesine daha sonra kendisinin de onlara itaat etmesine sebep oldu. Kısacası Hârezmşah Atsız'ın istiklâlini kazanma hevesi başlamadan sona erdi. Onun bu tarihten sonra yaptığı faaliyetlerini bağlı olduğu Karahıtaylar adına yapmaya başladığını söyleyebiliriz. Mehmet Altay Köymen, Karahıtayların Horasan topraklarına doğrudan saldırmak yerine tahakküm altına aldığı Atsız aracılığıyla bu işleri yürüttüğünü ifade etmektedir.[33]

Hârezmşah şehirde işleri yoluna koyduktan sonra Mayıs 1142'de Nişâbûr'a yöneldi. Onu yine şehrin ileri gelenleri ve âlimleri karşıladı. Merv'de olanları bildiklerinden şehirde katliam yapmamasını istediler. O da burada yaşayan halka bir mektup göndererek canlarına dokunmayacağına dair taahhütte bulundu.[34]Hârezmşah Atsız, Mayıs 1142'de hutbelerden Sultan Sencer'in adını kaldırtarak kendi adına okutturmaya başladı. Bu durum Sultan Sencer'e sadık olan Nişâbûr halkı tarafından hoş karşılanmadı. Halk, Atsız'ın adının hutbede zikredilmesinde rahatsız olduklarından isyan çıkarmak istediler. Nişâbûr'da Atsız adına hutbe okutulması ancak iki ay sürdü. Harezmşah, Nişâbûr halkının isyan etmesinden çekindiğinden Temmuz 1142'de hutbeleri yeniden Sultan Sencer adına okutturmaya başladı. Bu durum sultanın bölgede hâkimiyet sağlayamamasına rağmen halk nezdinde nüfuzunun devam ettiğini göstermektedir.[35] Atsız, yaşanan gelişmelerden sonra kardeşi Yinal-Tegin komutasında bir orduyu Beyhâk[36] ve Feraymûz topraklarını ele geçirmek için gönderdi. Beş ay süren bir kuşatmanın ardından şehirleri ele geçirdi. İbnü'l-Esîr, onun Horasan topraklarında yaptığı işleri başarı olarak göstermektedir. Ayrıca Sultan Sencer'in Selçuklu Devleti'nin göz bebeği olan Horasan topraklarında Atsız'ın faaliyetlerine müdahale edememesinin temel nedenini de Mâverâünnehir topraklarına hâkim olan Karahıtaylar Devleti ile komşu olmasına ve onlardan gelebilecek saldırılardan çekinmesine bağlamaktadır.[37]

4. İkinci Hârezm Seferi (1143)

Sultan Sencer, Karahıtaylara karşı aldığı mağlubiyet nedeniyle zor günler geçirirken Atsız, bağımsızlığını kazanmak için elindeki fırsatları değerlendirmekteydi. Sultan, tüm bu olumsuzluklara rağmen devleti toparlamak ve yaşanan yenilginin açtığı yaraları sarmak zorunda olduğunun farkındaydı. Bu yüzden hızlı hareket etmesi gerekiyordu. Hârezmşah'ın Harezm'e geri dönmesini fırsat bilen Sultan Sencer, Tirmîz'den hareket edip Horasan'a gelerek bölgede yeniden hâkimiyet sağladı. Ayrıca Karahıtayların Mâverâünnehir'den ayrılmaları sultanın Hârezm üzerine yeni bir sefer düzenlemesi için önemli bir fırsat oldu.

Sultan, sefer için gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra Temmuz 1143'te Horasan'dan hareket ederek Gürgenç topraklarına geldi.[38] Selçuklu ordusunun üzerine geldiğini duyan Atsız, Birinci Hârezm Seferi'nde aldığı yenilgiden dolayı Sultan Sencer ile meydan savaşı yapmayı göze alamadı. Bu yüzden savunmada kalmayı tercih etti. Gürgenç'i kuşatan askerler, mancınıklarla kale duvarlarını dövmeye başladılar. Savaş şiddetlendikçe güç kaybedip çaresiz kalan Hârezmşah, Hezâresb Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Sultanın komutanlarından Emir Sungur doğudan, Emir Miskâtü't-Tâcî de batıdan aynı anda kaleye saldırdılar. Emir Sungur kaleden açılan gedikten içeri girmeyi başarırken batıdan saldıran Miskâtü't-Tâcî komutasındaki birlikler, Harezm askerlerinin çabalarıyla geri püskürtüldüler. Daha sonra Hârezm ordusu, Selçuklu askerlerinin kalan kısmını şehirden çıkarmayı başardı. Yapılan saldırılar yüzünden Atsız'ın askerî gücü oldukça zayıfladı. O, Sultan Sencer'in yapacağı şiddetli bir saldırıya karşı koyacak durumda değildi. Durumun farkında olan Atsız, Selçuklu hükümdarına hemen elçiler ve değerli hediyeler göndererek kendisinden aman diledi. Sultan Sencer, onun özrünü kabul ederek bir antlaşma yapılmasını istedi. Yapılan antlaşma gereği Harezmşah, Horasan'da elde ettiği

[32] İbnü'l-Esîr, C.11, s. 85; Barthold, *age*, s. 349; Bünyatov, *age,* s.14; Ebû'l-Gazi Bahadır Han bu vergi miktarının yirmi bin eşrefî altını olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Ebû'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk (Türk'ün Soy Kütüğü)* (Haz. Necati Demir), Altınordu Yay., Ankara, 2020, s.76.
[33] Köymen, *age,* s.338.
[34] İbnü'l-Esîr, C.11, s.85; Kafesoğlu, *age,* s. 55-56; Bünyatov, *age,* s.11.
[35] İbnü'l-Esîr, C.11, 85; Kafesoğlu, *age,* s.55; Merçil- Sevim, 220; Bünyatov, 14;
[36] Beyhâk, Horasan toprakları içerisinde Nişâbûr'un batısında kalan Sebzevâr bölgesinin Ortaçağdaki adıdır. Le Strange, 476; Enver Konukçu, "Beyhâk", *DİA*, C.6, TDV Yay., İstanbul, 1992, s.57-58.
[37] İbnü'l-Esîr, C.11, 85.

[38] el-Hüseynî'ye göre Sultan Sencer, Atsız üzerine sefer düzenlemek için Merv'e gelerek hazırlıklara başladı. Önce güç kazanmak için askerlerine ve gazilere çeşitli hediyelerin yanı sıra üç milyon altın dağıttı. Bkz. Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseynî *Ahbâru'd-Devlet-is-Selçukiyye*, çev. Necati Lûgal, Ankara, TTK Yayınları, 1943, s.67; Köymen*, age*, s.343; Bünyatov, *age*, s. 14.

tüm toprakları ve hazineleri Selçuklu Devleti'ne geri verecek ve yeniden hükümdara bağlı kalarak hizmet edecekti.[39]

Sultan Sencer'in iki kez devlete karşı isyan eden Atsız'ı küçük bir af dilemeyle bağışlayacağını düşünmek yanlış olur. Onun, Hârezmşah'ı affetmesinin asıl nedeni, Mart 1144'te düzenlediği Harezm Seferi'ni fırsat bilen Oğuzların Buhârâ'ya kadar gelerek şehrin surlarını yıkmalarıdır.[40] Bu durum Selçuklular açısından önemli bir tehlikeydi. Sultan Sencer, Hârezm Seferi'ni sürdürmeye devam etseydi Oğuzlar Horasan topraklarını istila edebilirlerdi. Oğuzların Horasan topraklarını ele geçirmeleri hem Selçuklu Devleti'ni temelinden sarsabilir hem de bölge halkını sosyo-kültürel ve ekonomik anlamda yıkıma uğratabilirdi. Ayrıca Sultan Sencer, Katvan Savaşı'nda çok sayıda askerini kaybettiğinden Oğuzlara karşı mücadele edecek güce sahip olsa da bunu fırsat bilen Karahıtaylar ve Gurluların saldırılarına karşı koyabilecek askerî güce sahip değildi. Bu yüzden sultan, Oğuzlara müdahale etmek yerine bölgedeki dengeleri gözeterek hareket etmeyi tercih etti.

5. Üçüncü Hârezm Seferi (1147)

Sultan Sencer, İkinci Hârezm Seferi'nden sonra Atsız'ın antlaşmaya uymayacağını tahmin ediyordu. Öyle de oldu. Atsız daha önce kaybettiği Cend'i 1145'te yeniden ele geçirdi.[41] Hârezmşah, şehri kan dökmeden ele geçirdikten sonra bölge halkına bir fetihnâme göndererek hâkimiyetini ilân etti. Onun bu davranışı Üçüncü Hârezm Seferi'nin yapılmasına zemin hazırlayan sebeplerden biri oldu. Hârezmşah, fetihnâmede şehri ele geçirmekten duyduğu memnuniyeti dile getirerek Cend'in İslâm dünyası açısından büyük bir öneme sahip olduğunun altını çizmektedir. Burada dikkat çeken başka bir husus ise Atsız'ın şehri ele geçirmek için Sultan Sencer ve ona bağlı olan devlet erkânının onayını aldığını belirtmesidir. Oysa Sultan Sencer, Atsız'ın Cend'i ele geçirmesine izin vermemişti. Hatta durumdan haberdar olan sultan, kendisine bir mektup göndererek Hârezmşah'ı uyardı.[42] Atsız, Sultanın bu uyarılarını dikkate almayarak bölgede faaliyetlerine devam etti. Hadisenin başka önemli bir tarafı da Hârezmşah Atsız'ın yaptığı faaliyetleri bir cihat olarak nitelendirmesidir. Ayrıca çevredeki idarecilere Cend'i Hârezm'in bir parçası olarak tanımalarını istemesi bağımsızlığını ilan ettiği anlamına gelmekteydi. Atsız'ın yeniden bölgeye yönelmesinin altında yatan neden, vergi ödediği Karahıtaylardan gerekli askerî desteği alamamasıdır. Bu yüzden sultandan iki defa ağır darbe yiyen Hârezmşah'ın yeniden güç toplamak için Kıpçakların askerî gücünden faydalanmak istedi.

Sultan Sencer, Atsız'ın yaptıkları karşısında devlet adamlarından aynı zamanda ünlü şair Edip Sâbir'i elçi olarak gönderdi. Bu müddet zarfında o, Hârezmşah'a nasihatlerde bulundu. Edip Sâbir'i dinlemiş gibi görünen Atsız, Sultan Sencer'i ortadan kaldırmak için gizli bir suikast planı tertip etti. Elçi, Hârezmşah'ın sarayına yerleştirdiği adamları sayesinde Atsız tarafından görevlendirilen iki kişinin sultanı öldürmek için harekete geçtiklerini öğrendi. Edip Sâbir, iki suikastçıyı en ince detayına kadar tarif eden pusulayı ihtiyar bir kadının ayakkabısının içinde saklayarak sultana ulaştırmayı başardı. Sultan hemen harekete geçerek suikastçıları arattırmaya başladı. Sonunda Selçuklu askerleri onları bir meyhanede yakalayarak öldürdüler. Atsız, planını gerçekleştirememesinin ardında Edip Sâbir olduğunu öğrendiğinde onu Ceyhun Nehri'ne attırarak öldürttü. Onun öldürülmesi bardağı taşıran son damla oldu.[43] Kasım 1147'de Sultan Sencer üçüncü kez Harezm Seferi'ne çıktı. Atsız geçmişte yaşadığı tecrübelerden dolayı savaşmak için bölgenin en korunaklı yeri olan Hezâresb Kalesi'ni tercih etti. Sultan Sencer kaleyi kuşatarak ele geçirmek için saldırıya geçti. Kale çok sağlam bir yapıya sahip olduğu için hemen ele geçirilemedi. Kuşatma iki ay sürdü. Ancak Hârezmşah, aldığı tedbirlere rağmen Selçuklu ordusunu engelleyemedi. Sonunda Hezâresb Kalesi zapt edilince Atsız Ürgenç'e kaçmak zorunda kaldı. Kale ele geçirildikten sonra Sultan Sencer, Hârezmşah'ı yakalamak için başkent Ürgenç'e (Cürcâniye) yöneldi. Atsız, Selçuklu ordusu karşısında daha fazla direnemeyeceğini bildiğinden yeniden barış yapma yolları aramaya başladı.[44]

Bu hadiselerin ardından yeni bir gelişme daha yaşandı. Kaynaklarda Ahu-pûş olarak zikredilen bir zâhid, kendi isteğiyle sultanın huzuruna gelerek önce nasihatlerde bulundu. Ardından halkın bağışlanmasını ve onlara kılıç çekilmemesini talep etti. Sultan Sencer, ona saygı göstererek isteklerini dinledi ve taleplerini kabul etti. Bu sırada sultan ile uzlaşma yolu arayan Atsız, değerli hediyeler eşliğinde elçiler göndererek aman diledi. Sultan,

[39] Cüveynî, *age,* s. 153-154; Cüveynî, (trc), s.258; İbnü'l-Esîr, C.11, s. 92; Mîrhând, C.4, s. 359; İbnü'l-Verdî, *age*, s. 92; Hamdullah Müstevfî, age, s.482; Hamdullah Müstevfî, (trc), 385; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 343-344; Bünyatov, *age,* 13; Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür)*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2014, s. 36.

[40] Gürbüz*, age*, s.36.

[41] Bünyatov, *age,* s. 15; Özgüdenli, *age*, s.277.

[42] Cüveynî, *age*, s.154; Cüveynî, (trc) 258; Mîrhând, C.4, s.359.

[43] Cüveynî, *age*, s. 154; Cüveynî, (trc), 258; Mîrhând, C.4, s.359; Kafesoğlu, *age*, s. 59; Köymen, *age*, s.345-346; Gülseren Ceceli Dursun," Selçuklu Devleti Sonrası İsmailîlerin Faaliyetleri ve Harezmşahlarla Münasebetleri", *Bozkır'ın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, (Ed. Tuğba Eray Biber), Yeditepe Yay., İstanbul, 2019, 323-324; Coşkun Erdoğan, "Harezmşah Devleti ve İsmailîler ile İlişkileri", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Yay.), Yeditepe, 30(1), 2020, 102-103.

[44] Cüveynî, *age*, s.155; Cüveynî (trc), 258-259; Hamdullah Müstevfî, *age*, s.483; Hamdullah Müstevfî, (trc) 386; Mîrhând, C.4, s. 359-360; Kafesoğlu, 57-58; Barthold, *age*, s.344; Özgüdenli, *age*, s.277; Bünyatov, *age*, s.17.

üçüncü kez onu affederek yeni bir antlaşma yaptı.[45] Mehmet Altay Köymen'e göre hükümdarın onu affetmesi konusunda Allah dostu zâhidin mi yoksa Harezmşah Atsız'ın gönderdiği elçilerin mi etkili olduğu konusu net değildir. Ancak Ahû-pûş'un her iki tarafın antlaşma yapması için zemin hazırladığını ifade etmektedir.[46] Antlaşmaya göre Harezmşah, Ceyhun Nehri kenarına gelerek sultana bağlılığını bildirip onun ayağının altındaki toprağı öpecekti. Atsız, Haziran 1148'de af dilemek için sultanın yanına geldi. Atından inmeden Selçuklu hükümdarını sadece selamlamakla yetindi. Ayrıca Sultan Sencer yerinden ayırılmadan ve izin almadan yerini terk etti. Atsız'ın bu davranışlarına çok sinirlenen hükümdar, onu affettiği için hiçbir şey yapamadı. Öfkesini içine attıktan sonra Horasan'a geri döndü. [47]

Hârezm Seferleri Selçuklu tarihinde önemli bir yere sahiptir. Selçuklu Devleti, hüküm sürdüğü süre boyunca Hârezm dışında başka hiçbir bölgeye arka arkaya üç sefer düzenlememiştir. Selçukluların arka arkaya üç sefer düzenlemeleri Hârezm'in onlar açısından kadar ehemmiyetli olduğunu göstermektedir. Ayrıca sultanın kendisine üç kez isyan eden bir eyalet valisini affetmesi sultanın engin merhametiyle açıklanabilir bir durum değildir. Sultan Sencer'in bu kararları o dönemde meydana gelen hadiselerin hassasiyetine göre verdiği ve dengeleri gözeterek hareket ettiği aşikârdır.

6. Oğuz İsyanına Giden Süreç

Sultan Sencer döneminde devleti için önemli sorunlardan biri de göçebe Oğuzlardı. Oğuzlar, Karlukların baskısı nedeniyle yaşadıkları Mâverâünnehir topraklarından Horasan'a göç etmek zorunda kaldılar. Üçok ve Bozok olmak üzere iki kola ayrılan Oğuz boyları, kendi beylerinin itaati altında yaşamaktaydılar. Üçokların başında Dâd Beg oğlu Tûtî Bey, Bozokların başında ise Abdulhamid Bey oğlu Korkut Bey bulunmaktaydı. Bu boylar Sultan Sencer'e bağlı olmakla birlikte Selçuklu sarayına her yıl yirmi dört bin koyun vergi ödemekteydiler.[48] Oğuzların sayıları arttıkça Belh çevresine yerleşmeye başladılar. Sultan Sencer onları kontrol altında tutmak için Belh Valisi Emir Kamac'ı görevlendirildi. Bu süre içerisinde Oğuzlar ile Kamac arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Gönderilen görevlilerin Oğuz Türklerine karşı kötü muamelelerde bulunmaları ve görevlilerden birisinin Oğuzlardan rüşvet istediği için öldürülmesi tarafları karşı karşıya getirdi. Belh Valisi, Oğuzları Sultan Sencer'e şikâyet ederek Oğuz Şıhneliği'nin[49] kendisine verilmesini istedi. Bu görevin kendisine verilmesi durumunda Selçuklu Devleti'ne otuz bin baş koyun vereceğini taahhüt etti. Selçuklu hükümdarı, hadiseyi itibar meselesi haline getiren valinin sunduğu teklifi kabul etti.[50] Kamac, Belh'e döner dönmez Oğuzlara bir şıhne göndererek öldürülen tahsildarın diyetini istedi. Onlar valinin bu teklifini kabul etmeyerek kendilerinin doğrudan Selçuklu Devleti'ne bağlı olduklarını bildirdiler. Bu durumdan hoşlanmayan Belh Şıhnesi, Oğuzları cezalandırmak için harekete geçti. Oğuz beyleri savaşmak istemiyorlardı bunun için Emir Kamac'a Selçuklu hazinesine gönderilmesi için oymak başına iki yüz dirhem ödemeyi teklif ettiler. Ancak o, Oğuzların sunduğu bu teklifi de kabul etmedi. 1153'te iki taraf arasında Belh yakınlarında yapılan savaşı Oğuzlar kazandı. Hırsının kurbanı olan Emir Kamac ve oğlu bu savaşta öldürüldü.[51]

Yaşanan bu olaylar Oğuzlar ve Selçuklular arasında gerginliğin tırmanmasına neden oldu. Oysa Sultan Sencer yukarıda zikrettiğimiz hadiseleri yakından takip ettiği için Oğuzlar ile savaşmak niyetinde değildi. Hatta onları affetmeyi bile düşünüyordu. Ancak Sultan Sencer, başta Müeyyed Ay-aba, Yarenkuş ve Ömer-i Acemî

---

[45] Cüveynî, *age,* s. 157; Cüveynî, (trc), s.260; Mîrhând, C.4, s.360-361; Köymen, age, s.348; Kafesoğlu, *age*, s.59.
[46] Köymen, *age*, s.349-350.
[47] Cüveynî age, s.157; Cüveynî, (trc), s.260; Mîrhând, C4, s.361; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 348; Kafesoğlu, s.59; Bünyatov, 18.
[48] İbnü'l-Esîr, *age*, C.11, s. 154; el-Bündârî, *age,* s. 249; Muhammed b. Ali b. Süleyman Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's- Sürûr*, C.1, çev. Ahmet Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.173; Râşid Al-din Fazlullah, *Câmî Al-Tâvârıh*, C.2/ 5. Cüz, çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 92; Reşîdüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçuk)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.122; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, tsh.Abulhüseyin Nevahî, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1387, s. 451; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 361; Şebankârеî, *Mecmaü'l- Ensâb*, s. 112; Şebânkârеî, *Mecmau'l-Ensâb* (*Hanedanlar Tarihi),* s. 86; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ,* C.4, s. 315-316; Muhammed b. Hâvendşah b. Mahmud Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2018, s.189; Şihâbeddîn b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l-Ebsâr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 277; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 406; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür*), TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 281; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 244-245; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 22.
[49] Bir şehrin emniyet ve asayişinden sorumlu askerî validir. Erdoğan Merçil, Şahne, *DİA*, C.38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s.292-293.
[50] İbnü'l-Esîr, C.11, s.154; el-Bündârî, *age*, s.249-250; Râvendî, *age*, C.1, s. 173-174; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarih-i Ayân*, C.11, 1952 Haydarabad, s. 222-223; Raşîd Al-dîn, *age,* 2/5, s. 92-93; Reşîdüddin, *age*, s.122; Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 451, Hamdullah Müstevfî, *age*,(trc), s. 361; Şebânkârеî, *age*, s.112; Şebânkârеî, *age*, (trc), s. 86; Mîrhând, *age*, C.4, s. 316; Mîrhând, *Selçuklular*, s.189; el-Ömerî, *age,* s. 277-278; Turan, *age*, s. 245; Köymen, *age,* s.407-408; Sevim- Merçil, *age,* s. 281; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, C.1, İSAM, İstanbul 2017, s. 281; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 332-333; Peacock, *age*, s.118; Ayan, *age*, s. 22; Cevdet Yakupoğlu "Sultan Sencer Devri", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 163-164.
[51] İbnü'l-Esîr, *age*, C.11, s. 154; el-Bündârî, *age,* s.249-250; Râvendî, *age*, C.1, s.173-174; Raşîd Al-dîn, *age*, 2/5, s.92-93; Reşîdüddin, *age*, s.122; Hamdullah Müstevfî, *age* , s.451; Hamdullah Müstevfî, *age* (trc), 361; Şebânkârеî, *age* , s.112; Şebânkârеî, *age* (trc), s. 86; İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 96; Mîrhând, *age*, C.4, s. 316; Mîrhând, *Selçuklular*, s. 189; el-Ömerî, *age*, s. 278; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 408-413; Sevim- Merçil, *age*, s. 281; Ayan, *age*, s. 22-23; Piyadeoğlu, *age*, s. 332-333.

gibi komutanların ısrarı üzerine Oğuzlar ile savaşmaya ikna oldu. Selçuklu ordusunun Belh yakınlarına geldiğini duyan Oğuz beyleri, Sultan Sencer'den af dilemek istediler. Ancak komutanlar, sultana Oğuzları affetmesinin yanlış bir davranış olacağını söylediler. Oysa komutanlar, verdikleri yanlış kararın devletin sonu olacağının farkında değillerdi. Sultan Sencer Oğuzların gücünün farkında olmasına rağmen çoğunluğun verdiği karara uymak zorunda kaldı. İki taraf 1153 yılının ilkbaharında Belh yakınlarında karşı karşıya geldiler. İki ordunun asker sayısı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak Oğuzların Selçuklulara karşı nasıl bir savaş taktiği uyguladıkları ile ilgili olarak Sıbt İbnü'l Cevzî'de geniş bilgiler yer almaktadır. Müellife göre Oğuzlar savaşın yapılacağı yerde çadırlarını kurup mal ve hayvanlarını çadırların etrafına dizdiler. Ardından çadırların arasında boşluklar bırakarak Selçuklulara karşı pusu kurdular. Selçuklu ordusu, Oğuzlara karşı saldırıya geçti. Ancak Selçuklu askerlerinin attığı oklar, Oğuz askerleri yerine çadır ve hayvanlara isabet ederken Oğuzların attığı oklar Selçuklu askerlerine isabet etti. Oğuz kuvvetleri ağır kayıplar veren Selçuklu askerlerini takip ederek hepsini yok etti.[52] Bu savaşta Selçuklu ordusuna mensup birçok komutan ve asker öldürüldü. Başta Sultan Sencer ve eşi Terken Hatun olmak üzere birçok devlet adamı da Oğuzlara esir düştü. Sadece hayatta kalmak amacıyla bir araya gelen Oğuzlar, hiç ummadıkları bir şekilde önemli bir zafer kazandılar. Başlarda Selçuklu hükümdarına hürmet gösterdilerse de daha sonra devlet yönetimini ele geçirdiler. Ancak bu durum Selçuklu devlet erkânı ve devlete bağlı diğer idareciler tarafından kabul görmedi. [53]

7. Oğuz İsyanı ve Sultan Sencer'in Esaret Günlerinde Hârezmşah Atsız'ın Büyük Selçuklular ile İlişkileri

Sultan Sencer esaretinin ilk günlerinde Oğuz beylerinden hükümdar muamelesi gördü. Ancak ilerleyen zamanlarda Bahtiyar Bey'in Merv yakınlarındaki bir arazinin kendisine ıktâ verilmesini talep etmesi üzerine sultan, bu toprakların *hazine-i hâssa* (hükümdarın özel mülkü) olduğunu ve böyle bir şeyin mümkün olmayacağı söyleyerek bu isteği reddetti. Bundan sonra Oğuz beyleri Sultan Sencer ile alay etmeye başladılar. Oğuzlar üzerinde hükümdarlık vasfının bir hükmü olmadığını öğrenen Sencer, üzüntüsünden kendisini Merv'de bulunan bir hankâha[54] kapattı.[55]

Oğuzlar, Selçuklulara karşı kazandıkları zaferden sonra Horasan bölgesini istilâ etmeye başladılar. Dinâr, Bahtiyar, Tûtî, Korkut gibi Oğuz beyleri Selçuklu Devleti'nden geriye kalan bakiye kuvvetlere karşı harekete geçtiler. Sultanın komutanları, Oğuz beylerine direnmek yerine kaçmayı tercih edince onlar da rahat bir şekilde Horasan topraklarını ele geçirdiler. Temmuz ve Eylül 1153'te Selçuklu Devleti'nin başkenti Merv'i iki kere olmak üzere, Nişâbûr ve önemli birçok Selçuklu şehrini yağmaladılar.[56] Halkın ve âlimlerin büyük bir kısmını katlettiler. Katledilenler arasında dönemin ünlü Şafiî fıkıh âlimlerinden Muhammed b. Yahya en-Nişâbûrî ve Abdurrahman Ukkâf da bulunmaktaydı. Ayrıca şehrin can damarı olan Murgab Nehri üzerindeki su bentlerinin tahrip edilmesi bölgede büyük bir kuraklığa ve halkın topraklarını terk etmesine neden oldu. Bunların yanı sıra birçok imaret, vakıf ve kütüphaneyi de yerle bir edildi.[57] Gelişmeleri yakından takip eden bazı Selçuklu devlet adamları, devleti yeniden diriltmek için çaba sarf etmekteydiler. İlk olarak Selçuklu vezirlerinden Tahir b. Fahrü'l-Mülk, Sultan Sencer'in yeğeni Süleymahşah b. Muhammed'i Eylül 1153'te Nişâbûr'da sultan ilan edip tahta çıkararak adına hutbe okuttu.[58] Ancak Süleymanşah, Oğuzları engellemek için bazı girişimlerde bulunduysa da başarılı olamadı. O da Vezir Tahir'in vefatı ve Oğuzlara karşı alınan yenilgiden sonra Horasan topraklarını terk etmek zorunda kaldı. Oğuzlara karşı mücadelede çaresiz kalan Selçuklu emirleri, 1154-55 yılında bu seferde Karahanlı soyundan gelen ve aynı zamanda Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu Rükneddin Mahmud'u Horasan'a davet ettiler. Daveti kabul eden Mahmud, Selçuklu Devleti'nin yeni hükümdarı oldu.[59]

---

[52] Sıbt İbnü'l Cevzî, *age,* C.11, s. 223; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları*, S.5/2, Ankara 1947, s.172.

[53] İbnü'l-Esîr, *age*, C.11, s. 155; el-Bündârî, *age*, s. 250; Râvendî, *age* ,C.1, s.174; Raşîd Al-dîn, *age,* 2/5, s.93; Reşîdüddin, *age*, s. 122-123; Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 451; Hamdullah Müstevfî, *age* (trc), s. 361; Şebânkâreî, *age,* s.112; Şebânkâreî, *age* (trc), s. 86; İbnü'l-Verdî, *age*, s. 96; Mîrhând, *age,* C.4, s. 316-317; Mîrhând, *age*, s. 192-193; el Ömerî, *age,* s.278; Turan, *age*, s. 245; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s.408; Sevim- Merçil, *age*, s. 281-282; Ayan, *age,* s. 23; Özgüdenli, *age*, C.1, s. 282; Piyadeoğlu, *age*, s. 333; Köymen, *agm*, s. 173.

[54] İslâm dünyasında tarikatlar tarafından zikir ve sohbetlerin yapıldığı yerlere verilen addır. Bkz. M. Baha Tanman "Hankah" *DİA*, C.16, İstanbul 1997, s. 45-46.

[55] İbnü'l-Esîr, *age*, C.11, s.155; Köymen, *age*, s.415; Sevim-Merçil, *age,* s.282; Özgüdenli, *age,* C.1, s. 283.

[56] İbnü'l-Esîr, *age,* C.11, s.155-156; Râvendî, *age,* C.1, s.176-177; Raşîd Al-dîn, *age*, 2/5, s.95-96; Reşîdüddin, *age*, s.123-124; Şebânkâreî, *age*, s.112; Şebânkâreî, *age* (trc), s. 86-87; Mîrhând, *age*, C.4, s. 317-318; Mîrhând, *age,* s.194-195; Turan, *age*, s. 245; Sevim- Merçil, *age*, s. 282; Barthold, *age*, s. 345; Piyadeoğlu, *age*, s. 334-335; Özgüdenli, *age*, C.1, s. 283.

[57] İbnü'l-Esîr, *age*, C.11, s. 156; Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 452; Hamdullah Müstevfî, *age* (trc), s.362; Ravendî, *age*, C.1, s.177-178; Mîrhând, *age*, C.4, s. 318; Mîrhând, *Selçuklular*, s. 195; Raşîd Al-dîn, *age,* 2/5, s. 96; Reşîdüddin, *age*, s. 124; Hafız Ebrû, *Coğrafya-yı Tarih-i Horasan Der Tarih-i Hafız Ebrû,* nşr. Gulâm Rıza Verehrâm, Tahran 1331, s. 40; Köymen, *age*, s. 415-416.

[58] İbnü'l-Esîr, *age*, C.11, s.157; el-Bündârî, *age*, s.252; Köymen, *age*, s.429; Sevim-Merçil, *age*, s.282; Piyadeoğlu, *age*, s. 335; Özgüdenli *age*, C.1, s. 283.

[59] İbnü'l-Esîr, *age,* C.11, s. 159; el-Bündârî, *age,* s.252; Cüveynî, *age*, s. 156; Cüveynî, *age* (trc), s. 263; Raşîd Al-dîn, *age,* 2/5, s. 105; Reşîdüddin *Selçuklular*, 128; Köymen, *age*, s. 448; Kafesoğlu, *age*, s. 68; Sevim-Merçil, *age*, s. 282; Barthold, *age*, s. 346; Piyadeoğlu, *age*, s. 335, Özgüdenli, *age*, C.1, s. 283.

Sultan Sencer'in esir düşmesinden sonra Harezmşah Atsız, Rükneddin Mahmud'a muhalif olmak yerine müttefik olmayı tercih etti. Hatta Mahmud Han'ın tahta çıkışını tebrik etmek için bir mektup gönderdi.[60] Atsız mektubunda Selçuklu tahtına çıkan Mahmud'u tebrik ederek Oğuzlara karşı birlikte mücadele etme mesajı vermektedir. Ona Selçuklu Devleti'nin resmî yazışma ve devlet yönetme geleneğinde bazı değişiklikler yapması, işleri tekelinde toplaması gerektiğinin altını çizmektedir. Hârezmşah'ın Sultan Sencer'in esir düşmesinden sonra devlet içerisinde çok başlı yönetim olduğundan yeni hükümdara tavsiyede bulunmaktadır. Ayrıca iyi dilek ve temennilerde bulunarak dostluk ilişkisi kurulmasını teklif etmektedir. Oysa daha önce Selçuklu Devleti'ne karşı üç kez isyan eden bir eyalet valisinin böyle bir tavır takınmasının altında yatan nedenin Oğuzlardan çekinmesi olduğu açıktır. Çünkü Atsız, onlarla mücadele edecek kadar gücünün olmadığının farkındaydı. Bu yüzden yeni bir müttefike ihtiyacı olduğunu bildiğinden dengeleri iyi değerlendirerek böyle bir karar aldığını tahmin etmekteyiz. Bundan sonraki süreçte onun Selçuklu Devleti ile ilişkilerini artırdığını görmekteyiz. Buna yeni hükümdara gönderdiği ikinci mektubu örnek olarak gösterebiliriz. Atsız, mektubunda Irak melikesi aynı zamanda Mahmud Han'ın annesinin vefatından duyduğu üzüntüyü ve taziyelerini bildirmekte ayrıca sultanın tahta çıkışını bir kez daha tebrik ederek beklentilerini dile getirmektedir.[61]

Mahmud Han, Horasan'a geldiğinde çözüm bekleyen en önemli mesele Oğuzlardı. Ancak bu kötü gidişe o da dur diyemedi. Oğuzlar, Selçuklular ile yapılan birçok savaşı kazanmalarına rağmen Temmuz 1155'te Herat kuşatmasını kaldırıp geri çekildiler. Oğuzların geri çekilmelerinin sebebi kendi aralarında çıkan anlaşmazlıklardır. Mahmud Han, Oğuzlarla tek başına mücadele edemeyeceğini anladığından onlarla bir antlaşma yaptı. Bu sayede Oğuzlara karşı mücadele etmek için zaman kazandı.[62] Ardından yeni müttefikler aramaya başladı. İlk önce Atsız'dan yardım istedi. O da Mahmud Han'ın bu isteğine olumlu yanıt verdi. Hârezmşah, Mayıs 1156'da idareyi oğlu Hıtay Han'a bırakarak askerleriyle birlikte Harezm ve Nişâbûr arasında bulunan Şehristâne'ye geldi.[63] Atsız, bu süre zarfında Sîstan Meliki Tâceddin Ebu Fazl Nasr b. Halef, Gur Hükümdarı Alâeddin Hüseyin, Mazenderan Hâkimi Ebû'l-Feth Rüstem ile Oğuzlara karşı ittifak yapmak için diplomasi trafiğine başladı. Onlara gönderdiği mektuplarda Oğuz tehlikesine dikkat çekerek Sultan Sencer'in bir an önce kurtarılması gerektiğini ve bunun için birlikte hareket edilmesinin artık bir zaruret olduğunu bildirdi.[64] Sultan Sencer'in Oğuzların elinden kurtulması Hârezmşah'ın diğer bölge idarecileri arasında devam eden görüşmelerin sonuçsuz kalmasına neden oldu. Aynı zamanda Sultan Sencer'in özgürlüğüne kavuşması Mahmud Han'ı da zor durumda bıraktı. Çünkü sultanın esaretten kurtuluşu onun tahtını kaybetmesi anlamına gelmekteydi.

8. Hârezmşah Atsız'ın Oğuzlara Karşı İzlediği Siyaset

Sultan Sencer'in esir düşmesinden sonra kendisine bağlı olan bazı devlet ve yerel hanedanlıklar onu kurtarmak için bazı teşebbüslerde bulundularsa da başarılı olamadılar. Bunlardan birisi de Hârezmşah Atsız'dır. Onun Sultan Sencer'in esir düşmesini bir fırsat olarak değerlendireceği düşünülürken tam tersi bir durum yaşandı. Atsız, kaos ortamından faydalanmak yerine sultanın hamisi gibi davranma yoluna gitti. Oğuzlara karşı Sîstan Emiri, Gur Hükümdarı ve Bâvend İsfehbedi'ne iş birliği teklif etti. Ardından tüm kuvvetleriyle Hârezm topraklarından hareket ederek Âmul (Âmuye)[65] şehrine geldi. Şehir kalesini hile ile ele geçirmek istediyse de komutan, Hârezmşah'ın niyetini anladığından kaleyi teslim etmedi. Güç kullanmadan kaleyi almaya çalışan Atsız, daha sonra Sultan Sencer'e bir elçi göndererek buranın kendisine verilmesini istedi. Harezmşah Atsız'ın bu kaleyi ele geçirmek istemesinin sebebi, Merv şehrini en kısa yoldan Hârezm bölgesine bağlayan ve Ceyhun Nehri üzerinde bulunan kaleyi ele geçirerek Hezâresb'in güneyinde ileri bir karakol kurma düşüncesindeydi. Atsız, bu sayede topraklarını emniyet altına alarak Oğuzlardan gelebilecek saldırıları da bertaraf edecekti. Onun niyetini anlayan sultan, kalenin bir öneminin olmadığını oğlu İl-Arslan komutasında bir orduyu kendisini kurtarmak üzere göndermesi halinde istediği kale dışında başka yerleri de kendisine vereceğini bildirdi. İkili arasında birkaç kez elçilerin gidip gelmesine rağmen bir sonuç alınamadı. Sultan Sencer ile yaptığı görüşmelerden bir sonuç alamayan Atsız, Kıpçak seferlerine devam etmek için Hârezm'e geri döndü. Ardından kardeşi Yinal-Tegin komutasındaki bir orduyla gelerek Aralık 1153'ten Eylül 1154'e kadar Beyhâk topraklarını kuşatarak yağmaladı.[66]

---

[60] Mahmud Han'a yazılan mektuplar için bkz. Reşîdüddin Vatvat *Arâsiü'l-Havâtîr Nefâsiü'l-Nevâtîr,* Ayasofya Nüsası: Nr: 4138, s.23b-24a; Reşîdüddin Vatvat, *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvat*, tsh. Kâsım Toyserekanî, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran 1338, s. 14-16.

[61] Vatvat, *Arâsiü'l-Havâtîr*, s. 24b-25a; *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvat*, s. 16-17; Ziya Bünyatov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rıvazev, Derin Yayınları, İstanbul 2003, s. 21.

[62] İbnü'l-Esîr, *age*, C.11, s. 159; Kafesoğlu, *age*, s. 69; Köymen, *age*, s. 451-452; Barthold, *age*, s. 346; Piyadeoğlu, *age*, s. 336;

[63] Cüveyni ve Mîrhând, Sultan Mahmud ve Atsız'ın âdem-i tecavüzü önlemek için ittifak yapmak üzere Habuşan'da (Şehristâne) bir araya geldiklerini ve Oğuzları kastederek fesadı ıslah etme çabası içerisinde olduklarını kaydetmektedirler. Cüveynî, *age*, s.156; Cüveynî, *age* (trc), s. 261-262; Mîrhând, *age*, C.4, s. 363.

[64] Diğer bölge hâkimlerine gönderilen mektuplar için bkz. *Arâsiü'l-Havâtîr*; *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvat*.

[65] Ceyhun Nehri'nin Horasan kıyısında yer alan kasabadır. Şehir, Çahar Cûy olarak da bilinir. Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't- Takâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s.74; Guy Le Strange *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, yay. Haz. Adnan Eskikurt- Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s.525.

[66] İbnü'l- Esîr, *age*, C.11, 85; Kafesoğlu, *age*, 56.

Harezmşah, Oğuzlara karşı Selçukluya bağlı diğer devletlerden daha farklı bir siyaset izledi. Atsız diğer devletler gibi Selçuklu Devleti'ni ele geçiren Oğuz beylerine itaat etmek yerine göstermelik de olsa Sultan Sencer'e bağlı kaldı. Hatta Oğuz beylerine mektuplar göndererek hükümdarı serbest bırakmaları konusunda uyarılarda bulundu.[67] Reşîdüddin Vatvat tarafından kaleme alınan ve Oğuz beylerinden Üçok boyunun lideri Nasreddin Ebu Şucâ Tûtî Bey'e yazdığı mektup elimizdedir. Atsız'ın gönderdiği mektup şöyledir:

> "Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde hoş olamayan hadiseler meydana gelmektedir. Daha önce bu topraklarda huzur ve barış içinde yaşayanlar Harezm sınırına geldiler. Bu topraklar onlar için yeterli değildir. İşlenen kabahatler büyük devletler tarafından duyulmadığından büyük nimetler ve zenginlikler sayesinde güçlendiler. Bu sırada iki taraf arasında nefret ve öfke doğuracak olaylar meydana geldi. Önceden o topraklar arasında güzel dostluk ilişkileri vardı. Bu bölgedeki vefa ve refahın hükmü dört bir tarafta anlatılmaktaydı. Yapılacak en faydalı iş, Oğuz taifesinin hizmetkârlarına saf bir şefkat içeren altın değerinde öğütler vermek olur. Yazılan bu sözlerden maksat, konular hakkında bilgi vermektir.
>
> Doğunun ve batının sultanı (Allah şanını yüceltsin) Darü'l-Mülk Merv'de olduğu zamanlarda Oğuzların kötülüğü o topraklara ulaştı. Güçlü devletin kulları Merv'den ayrılmak zorunda kaldılar. Cihan Padişahı (Allah mülkünü sonsuz kılsın) isteseydi kendisine ait olan en uzak Rum topraklarında dalgalanan sancaklarına gidebilirdi. Onun her zaman ve her yerde kulları ve hizmetkârları vardır. O zaman hükümdara (Allah mülkünü sonsuz kılsın) Merv'de karşı gelebilecek hiç kimse yoktu. Ancak Sultan, Oğuzlardan bir musibetin geleceğini tahmin ediyordu. Onlara (Oğuzlara) hükümdarlık hükümlerine itaat etmelerini emretti. O zaman onlara mutluluk geldi. Oğuz topluluğunun izzetli, aziz ve celil olan Allah'ın verdiği nimetlere şükretmeleri gerekirdi. Dünyanın hâkimi, daima samimiyetle kulluk görevlerini doğru bir şekilde yerine getirirdi. Bu sebepten onun güzel dostlarının üzerine şeref tozu döküldü. Ancak (Oğuzlar) Sultanın hizmetine lâyık olamadılar. Devlet düzenin olduğu günlerde mukaddes yurtlarında (Allah büyüklüğünü artırsın) vazifelerini yerine getirmediler. Bu yüzden Âlemin Hükümdarı (Allah mülkünü sonsuz kılsın) terk etmek zorunda kaldı. Onlarda Zişan'a gittiler. Bugün Tirmîz, Sultanın kendi toprakları içerisinde güzel ve büyük bir vilayettir.
>
> (Sultanın) hizmetinde bulunanların hepsi ona dua etmekte kararlıdırlar. Onlar, Sultan'a ihlas ve kulluk kemeri ile bağlıdırlar. Cihan Hükümdarı (Allah mülkünü sonsuz kılsın) ve selefleri, nimet bulmak için bu topraklardan Horasan'a geldiler. Meclis-i Âli, Büyük Hakan, Celalü'd-dünya ve'd-din (Allah ona yardım etsin) ilk önce Habuşan'ı ziyaret etti. Farklı bölgelerde bulunan devletin sadık kulları bir araya toplandılar. Nîmrûz Meliki ve Cibâl Hâkimi (Devletin seçkin komutanları) sayısız askerleriyle bir araya gelerek sultana hizmet etme konusunda mutabık kaldılar. Şimdi Oğuzları bu mukaddes topraklara karşı yaptıkları kötülüklerden (Allah hayra tebdil etsin) haberdar etmek gerekir. Âdet olduğu üzere başka bir şehre gitmek zorunda kalınırsa bu zafer sayılmaz. Onlar (Oğuzlar) Horasan'da isyan başlattıklarında hepsi Cihan Hükümdarına (Allah mülkünü sonsuz kılsın) hürmet gösterdiler. Ancak bugün rahmet gölgesi onların üzerinden kalkmıştır. Eğer Belh şehrini ele geçirip edep ve doğru yoldan uzaklaşılırsa Âlemin Sultanı yeniden tahta çıkar. O zaman onun topraklarına kimse yaklaşamaz ve halefleri makam sahibi olurlar. Kısacası Oğuzlar yaptıkları kötülüklere karşı özür dileyip tövbe yoluna teslim olmalıdırlar.
>
> Büyük devletin sâdık kullarının gayesi aşikârdır. Meclis-i âli Ulu Hakan, Nîmrûz Meliki ile Cibâl Hâkimi (Allah şereflerini artırsın) bu topraklarda şefaat ittifakı kurdular. Cihan Hükümdarına (Allah mülkünü sonsuz kılsın) tevazu göstererek itaat ettiler. Onlara yurt ve nan-pâre (maaş) tahsis edilmesini emretti. Bilinmelidir ki mukaddes topraklara lâyık görülen hükümdar ve büyükler ihtilal günü verilen ahdi ve yapılan akdi bozmazlar. Tasvir edilen kutsal topraklarda bu tarafın sözünde herhangi bir kötülük (kin) yoktur. Onlar din ve dünyanın huzurunu isterler. O tarafa gönderilen bu elçi aracılığıyla Oğuzların bu nasihatlere uyması istenir. Bu sayede emin olma ve güvenirlilik hâsıl olur Dilindekileri söyleyen veya tebliğ eden elçiye itimat etmek gerekir. Ayrıca ona güzel bir cevap verilerek, tüm arzu ve isteklerin yerine getirilmesi ve güzel hediyeler takdim edilmesi beklentimizdir."[68]

Hârezmşah, gönderdiği tehditkâr mektubunda eskiden Horasan topraklarında insanlar arasında iyi ilişkiler olduğunu, Oğuzlar yüzünden bu ilişkilerin bozulduğunu ve orada yaşayan insanların onlara karşı büyük bir kin ve öfke duyduklarını anlatmaktadır. Atsız, Oğuzların sultana yaptıkları hakaretleri dile getirerek üstü kapalı olarak bunun hesabının sorulacağını belirtmektedir. Onların eski gücünün kalmadığını, Sultan Sencer'e biat etmelerinin şart olduğunun altını çizmekte, işledikleri suçlar için sultandan özür dilemeleri halinde Mahmud Han, Nîmrûz Meliki Ebu'l-Fazl ve Gur Hükümdarı Alâeddin Hüseyin ile birlikte onları affetmesi için aracı olacaklarını bildirmekte ve itaat etmeleri durumunda onlara yurtluk ve geçimlerini sağlayacakları topraklar verileceğini ifade etmektedir. Atsız'ın Oğuzlara bu denli tehditkâr cümleler kurmasından önemli bir güce sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu gücü de onun yukarıda zikredilen devletler ile yaptığı ittifaktan aldığını tahmin etmek zor değildir. Oğuzların Sultan Sencer'i ellerinde tutmalarına rağmen bölgede herhangi bir yağma ve talan yapmadan Belh'e dönmelerinde bu mektubun önemli bir etkisinin olduğunu ve Oğuzların yapılan ittifaktan çekindikleri için geri çekildikleri açıktır.

[67] Kafesoğlu, *age*, s.71; Köymen, *age*, s. 424-425; Bünyatov, *age,* s. 25; Barthold, *age,* s.346.
[68] Vatvat, *Arâsiü'l-Havâtîr*, s. 28a-29b; Vatvat*, Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvat*, s. 29-33.

Atsız, sultanı Oğuzların elinden kurtarmak için çaba sarf ettiği sırada beklenmedik bir gelişme yaşandı. 1156 yılında Sultan Sencer, Oğuzların elinde kurtulmayı başardı. Bu durum mevcut hükümdar Mahmud Han'ın tahtını kaybetmesi ve Atsız açısından da önemli bir müttefikini kaybetmesi anlamına geliyordu. Çünkü Hârezmşah, daha önceden zikredildiği gibi bazı taleplerde bulunmuş ancak onun niyetini anlayan hükümdar, isteklerini kabul etmemişti. Sultan Sencer'in tahta çıkar çıkmaz kendisini cezalandıracağını düşünen Atsız, gazabından kurtulmak için üç defa mektup göndermiştir. Mektuplarında Sultan Sencer'in Oğuzların elinden kurtulmasından duyduğu mutluluğu dile getirerek ve daima hizmetinde olduğunu bildirdi. Ancak sultan, Atsız'ın gönderdiği mektupları cevapsız bıraktı. Sultan Sencer'in Atsız'ın mektuplarını karşılıksız bırakmasının altında yatan nedenin güvensizlik olduğu açıktır. Sultan Sencer'in Hârezmşah Atsız'dan daha önemli meseleleri vardı. Çünkü devleti bir an önce toparlaması gerekiyordu. Ancak işi hiç de kolay değildi. İstediğini alamayan Hârezmşah Atsız, 1156 yılında hem Selçuklulara hem de Karahıtaylara bağlı bir bölge valisi olarak vefat etti.

SONUÇ

1153 yılında meydana gelen Oğuz isyanı, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkımının başlangıcı oldu. Üstüne Sultan Sencer'in Oğuzlara tutsak düşmesi devletin tüm dinamiklerini temelinden sarstı. Başlarda isyan gibi gözüken Oğuzların faaliyetleri daha sonra tüm Horasan bölgesini kaplayan bir istila hareketine dönüştü. Selçuklu Devlet erkânından bazı devlet adamlarının ve Sultan Sencer'in yerine tahta çıkan yeğeni Mahmud Han'ın da gösterdiği çabalar Oğuzların ilerleyişini durdurmaya yetmedi. Ayrıca Sultan Sencer'i Oğuzların elinden kurtarmak için girişimlerde bulundularsa da başarılı olamadılar. Bu süreçte Hârezmşah Atsız'ın da sultanı kurtarmak için gayret gösterdiğini görmekteyiz. Hemen harekete geçen Atsız, Oğuzlara karşı mücadele etmek için bölgedeki Gur, Bâvend ve Sîstan Hâkimleri ile yoğun bir diplomasi trafiğine başladı. Bunun altında yatan neden Hârezmşah'ın Oğuzlardan korkmasıdır. Çünkü olası Oğuz saldırıları karşısında sahip olduğu Hârezm bölgesini kaybedebilirdi. Elindeki toprakları korumak için de yeni müttefiklere ihtiyacı vardı. Onun yukarıda adlarını zikrettiğimiz bölge yöneticileri ile yaptığı görüşmelerden önemli sonuçlar elde ettiğini söyleyebiliriz. Atsız'ın Oğuz liderlerinden Ebû Şucâ Tûtî Bey'e gönderdiği tehditkâr mektubun etkili olduğu açıktır. Bu duruma Oğuzların Sultan Sencer'i ellerinde tutmalarına rağmen herhangi bir yağma faaliyetinde bulunmadan Belh'e dönmelerini ve bu süre zarfında Atsız ve müttefikleri ile karşı karşıya gelmemelerini kanıt olarak gösterebiliriz. 1156 yılında Sultan Sencer'in esaretten kurtulması Atsız'ın tüm planlarının altüst olmasına neden oldu. Yeniden Selçuklu tahtına çıkan hükümdara bağlığını bildirse de herhangi bir karşılık alamadı. Bunun sebebi ise Sultan Sencer'in Hârezmşah'a güvenmemesidir. Hârezmşahlık yaptığı süre zarfında Atsız'ın Hârezm topraklarındaki hâkimiyetini koruyarak ileride Selçuklu mirasına sahip çıkacak olan devlet için gerekli zemini hazırladığını söyleyebiliriz.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Due to the pressure of the Qarluqs, the Oghuz had to migrate from the lands of Mâverâünnehir to Khorasan. The Oghuz tribes, which were divided into two branches, Üçok and Bozok, lived under the obedience of their own beys. The Uchoks were led by Tûtî Bey, son of Dâd Beg, and the Bozoks were led by Korkut Bey, son of Abdulhamid Bey. These tribes were loyal to Sultan Sanjar and paid a tax of twenty-four thousand sheep to the Seljuk court every year. As the number of Oghuz increased, they started to settle around Balkh. Sultan Sanjar appointed Emir Kamac, the governor of Balkh, to keep them under control. During this period, disagreements arose between the Oghuz and Kamac. The ill-treatment of the officials against the Oghuz Turks and the killing of one of the officials for demanding bribes from the Oghuzes brought the parties against each other. The governor of Balkh complained about the Oghuzes to Sultan Sanjar and demanded that he be given the post of Oghuz shikhanate. He promised to give thirty thousand sheep to the Seljuk Empire if he was given this duty. The Seljuk ruler accepted the offer of the governor, who made the incident a matter of reputation. As soon as Kamaj returned to Balkh, he sent a shikhne to the Oghuz and demanded the compensation for the murdered collector. They rejected the governor's offer and declared that they were directly subordinate to the Seljuk State. Displeased with this situation, the Shikhnesi of Balkh took action to teach the Oghuz a lesson. The Oghuz beys did not want to fight, so they offered to pay Emir Kamaj two hundred dirhams per tribe to be sent to the sultan's treasury. However, he did not accept this offer from the Oghuz either. In 1153, the Oghuz won the battle between the two sides near Balkh. Amir Kamaj and his son were killed in this battle, victims of his greed

These events led to an escalation of tension between the Oghuzes and Seljuks. However, Sultan Sanjar did not intend to fight the Oghuzes as he closely followed the events mentioned above. He even considered forgiving them. However, at the insistence of his commanders, Sultan Sanjar was persuaded to fight the Oghuzes. Hearing that the Seljuk army had arrived near Balkh, the Oghuz beys asked for forgiveness from Sultan Sanjar. However, the commanders told the sultan that it would be wrong for him to pardon the Oghuzes. However, the commanders did not realize that their wrong decision would be the end of the state. Although Sultan Sanjar was

aware of the power of the Oghuz, he had to abide by the decision of the majority. The two sides faced each other near Balkh in the spring of 1153. The Seljuk army attacked the Oghuz and suffered heavy losses. At the end of the war, many statesmen, including Sultan Sanjar and his wife Terken Hatun, were captured by the Oghuzes. The Oghuz, who had come together only to survive, unexpectedly won an important victory. Although at first they paid homage to the Seljuk ruler, later they took over the state administration. However, this situation was not accepted by the Seljuk state officials and other administrators of the stat. In the first days of his captivity, Sultan Sanjar was treated as a sovereign by the Oghuz beys. However, later on, when Bakhtiyar Beg demanded that he be given a piece of land near Merv, the sultan refused, saying that this land was a treasury (the private property of the sovereign) and that such a thing would not be possible. After this, the Oghuz beys began to mock the captive ruler. Sanjar, who learned that his sovereignty had no effect on the Oghuz, locked himself in a khankāl in Merv out of grief.

After their victory against the Seljuks, the Oghuz began to invade the Khorasan region. Oghuz beys such as Dinâr, Bakhtiyar, Tûtî and Korkut took action against the remaining forces of the Seljuk Empire. When the Sultan's commanders preferred to flee instead of resisting the Oghuz beys, they easily captured the lands of Khorasan. Some Seljuk statesmen, who closely followed the developments, were making efforts to revive the state. First, Tahir b. Fakhr al-Mulk, one of the Seljuk viziers, proclaimed Sultan Sanjar's nephew Suleiman Shahshah b. Muhammad as sultan in Nishābūr in September 1153, enthroned him and had a khutbah read in his name. However, although Suleiman Shah made some attempts to prevent the Oghuz, he was not successful. He was forced to leave Khorasan after the death of vizier Tahir and the defeat against the Oghuzes. In 1154-55, the Seljuk emirs, desperate in their struggle against the Oghuz, invited Rükneddin Mahmud, a Karahanid descendant and the son of Sultan Sanjar's sister, to Khorasan. Mahmud accepted the invitation and became the new ruler of the Seljuk State.

After the captivity of Sultan Sanjar, Khwarezmshah Atsiz preferred to be an ally rather than an opponent of Rükneddin Mahmud, but he too was unable to put a stop to this downward trend. Although the Oghuzes won many battles with the Seljuks, after a while, for some unknown reason, they lifted the siege of Herat in July 1155 and withdrew. The reason for the Oghuz retreat was the disagreements among themselves. Mahmud Khan realized that he could not fight the Oghuz alone, so he made a treaty with them. This gave him time to fight against the Oghuz. Then he started looking for new allies. He first asked Atsiz for help. He responded positively to Mahmud Khan's request. In May 1156, Kharezmshah left the administration to his son Khitay Khan and came with his troops to Shahristāna between Khwarezm and Nishābūr. During this time, Atsiz began diplomacy with the Sultan of Sistān, Tāj al-Dīn Abu Fazl Nasr b. Khalaf, the ruler of Ghur, Alaed al-Dīn Husayn, and the ruler of Mazenderan, Abū'l-Fath Rustam, to form an alliance against the Oghuzes. The unexpected liberation of Sultan Sanjar from the hands of the Oghuzes caused Kharezmshah's negotiations with other regional rulers to be fruitless. At the same time, the liberation of Sultan Sanjar put Mahmud Khan in a difficult situation. Because the sultan's liberation from captivity meant the loss of his throne.

Methodology

In this study, the diplomatic activities of Khwarezmshah Atsiz to rescue Sultan Sanjar were discussed in detail. For this purpose, Seljuk historical sources as well as the letters written by Rashid al-Din Vatwat, the head of Atsiz's Inshā Divan, were utilized.

Results and Conclusion

The Oghuz rebellion of 1153 marked the beginning of the destruction of the Great Seljuk State. On top of that, Sultan Sanjar's captivity to the Oghuzes shook all the dynamics of the state to its foundations. The activities of the Oghuz, which seemed like a rebellion at first, later turned into an invasion movement covering the entire Khorasan region. The efforts of some Seljuk statesmen and his nephew Mahmud Khan, who succeeded Sultan Sanjar on the throne, were not enough to stop the advance of the Oghuzes. They also attempted to rescue Sultan Sanjar from the hands of the Oghuzes, but without success. In this process, we see that Khwarezmshah Atsiz also made efforts to supposedly save the Sultan. Taking immediate action, Khwarezmshah Atsiz started an intensive diplomatic traffic with the rulers of Ghur, Bāwand and Sistān in the region to fight against the Oghuz. The underlying reason for this was Khwarezmshah's fear of the Oghuzes Because in the face of possible Oghuz attacks, he could have lost the Khwarezm region. He also needed new allies to protect his lands. We can say that he obtained important results from his negotiations with the regional rulers whose names we have mentioned above. It is clear that the threatening letter sent by Atsiz to Abu Shuja Tūtī Beg, one of the Oghuz leaders, was effective. This is evidenced by the fact that the Oghuz returned to Balkh without any plundering activities despite holding Sultan Sanjar in their hands and did not confront Atsiz and his allies during this period. In 1156, Sultan Sanjar's release from captivity upset all of Atsiz's plans. Although he declared his allegiance to the ruler who ascended the Seljuk throne again, he did not receive any response. The reason for this was that Sultan Sanjar did not trust Kharezmshah. Despite all the negativities, it is obvious that Atsiz maintained his sovereignty

in the Khwarezm lands until his death and provided the necessary conditions for the state that would claim the Seljuk heritage in the future.

KAYNAKÇA

AYAN, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

BÜNYATOV, Ziya, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rıvazev, Derin Yayınları, İstanbul 2003.

CÜVEYNÎ, Ata Melik, *Tarih-i Cihanguşâ, (Devre-i Moğol, Harezmşahiyye, İsmailiye)*, tsh. Mansur Servet, Müesse-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1342.

CÜVEYNÎ, Ata Melik, *Tarih-i Cihanguşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

DUMAN Abdullah, *Nerşahî'nin Târîh-u Buhârâsı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2013.

DURSUN CECELİ, Gülseren, "Selçuklu Devleti Sonrası İsmailîlerin Faaliyetleri ve Harezmşahlarla Münasebetleri", *Bozkır'ın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, (ed. Tuğba Eray Biber), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, ss. 322-341.

EBÛ'L-GAZİ Bahadır Han, *Şecere-i Türk (Türk'ün Soy Kütüğü)* (Haz. Necati Demir), Altınordu Yay., Ankara 2020.

EL-BÜNDÂRÎ, İmadeddin Kâtib el-İsfehânî, *Zubedetü'l-Nuşra ve Nubetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016.

EL-HÜSEYNÎ, Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali, *Ahbâru'd-Devlet-is-Selçukiyye*, çev. Necati Lûgal, Ankara, TTK Yayınları, 1943.

EL-MUKADDESÎ, Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't- Takâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.

EL-ÖMERÎ, Şihâbeddîn b. Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l-Ebsâr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

ERDOĞAN, Coşkun, "Harezmşah Devleti ve İsmailîler İle İlişkileri", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 30, (1), 2020, ss. 97-128.

HAFIZ EBRÛ, *Coğrafya-yı Tarih-i Horasan Der Tarih-i Hafız Ebrû,* nşr. Gulâm Rıza Verehrâm, Tahran 1331.

GÖKSU, Erkan, "Türkiye Selçuklu Devletine Tâbi Devletler ve Tâbiiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme", 81, 290, *Belleten,* 2017, ss. 43-66.

GÜRBÜZ, Meryem, *Hârizmşahlar (Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahaman b. Ali, *el-Muntazam fî Tarihü'l-Mülûk ve'l-Ümem,* C.18, nşr. Muhammed Abdulkadir İta-Mustafa Abdulkadir İta, Dârü'l-Kitab-ı İlmiyye, Beyrut, 1412.

İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kamîl fi't Tarih (İslâm Tarihi)*, C.11, çev. Abdulkadir Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası,* çev. Ramazan Şeşen, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul 2017.

İBN İSFENDİYÂR, *Tarih-i Taberistân*, C.2, Tahs. Abbas İkbâl, Tahran, 1386.

İBNÜ'L-VERDÎ, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1984.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyât, İstanbul 2016.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınlar, Ankara 2018.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, tsh. Abulhüseyin Nevahî, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1387.

KONUKÇU, Enver, "Beyhâk", *DİA*, C.6, TDV Yayınları, İstanbul 1992, ss. 57-58.

KÖYMEN, Mehmet Altay, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları*, 5, S.2, 1947, ss. 159-173.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, TTK Yayınları, Ankara 2017.

LE STRANGE, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, yay.haz. Adnan Eskikurt- Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

MARAŞÎ, Seyyid Zâhirüddin b. Seyyid Nâsîrüddin, *Tarih-i Taberistan Rû'yan ve Mâzenderân* (Ths. Muhammed Hüseyin Tesbihî) Müessese-i Matbuat-i Şarkî, Tahran 1345.

MERÇİL, Erdoğan "Taştdar", *DİA*, C.40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, ss.161-162.

MERÇİL, Erdoğan, "Bâvendîler" *DİA*, C.5, TDV Yay., İstanbul, 1992, ss. 214-216.

MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşah b. Mahmud, *Ravzatü's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk Ve'l-Hulefâ*, C. 4, Kitapfurûş-î Hayyam, Tahran 1339.

MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşah b. Mahmud, *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2018.ÖZAYDIN, Abdulkerim "Cend" *DİA,* C.7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss.359-360.

NARSHAKHİ*The History of Bukhara*, çev. Richard N. Freye, Cambridge, The Medıval Academy of America, 1954.

NERŞAHÎ, Ebîbekr Muhammed b. Cafer Nerşahî, *Tarih-u Buhârâ*, çev. Emin Abdulmecid Bedevî-Nasrullah Mübaşir el- Terâzî), Dâru'l- Maarif.

NERŞAHÎ, *Tarih-i Buhârâ*, (Tash. Müderris Râzî), İntişârat-ı Bunyad- Ferhengî İran, Tahran 1351.

NERŞAHİ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer Nerşâhî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Selçuklular*, C. 1, İSAM, İstanbul 2017.

PEACOCK, A.C.S., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

PİYADEOĞLU, Cihan, *Büyük Selçuklular,* Kronik Kitap, İstanbul 2019.

RÂŞİD AL-DİN FAZLULLAH, *Câmî Al-Tâvârıh*, C.2/5 çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara 2018.

RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's- Sürûr*, C.1, çev. Ahmet Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1999.

RENÇBER, Akif, "Bâvendîlerin Harezmşahlar İle Münasebetleri" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 2, 2, 2019, ss.170-182.

REŞÎDÜDDİN FAZLULLAH, *Camiü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçuk)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

SEVİM, Ali, MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür*), TTK Yayınları, Ankara 2020.

SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarih-i Ayân*, C.11, Haydar Abâd 1952.

ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmau'l-Ensâb* (*Hanedanlar Tarihi),* çev. Fahri Unan, TTK Yayınları, Ankara 2021.

ŞEBANKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmaü'l- Ensâb*, tsh. Mîr Haşem Muhaddîs, İntişarât-ı Emîrkebir, Tahran 1372.

TANERİ, Aydın "Hârizmşahlar", C. 16, *DİA*, TDV Yay., 1997 İstanbul, ss.228-231.

TANMAN, M. Baha, "Hankah" *DİA*. C.16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss. 45-46.

TOKUŞ, Ömer, "Taberistan Dağlarının Melikleri Bâvendîler (45-750/665-1349)", *Tarihin Peşinde Dergisi,* 20, 2018, ss.429-461.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyât, İstanbul 2015.

VATVAT, Reşîdüddin, *Arâsiü'l-Havâtîr Nefâsiü'l-Nevâtî*r Ayasofya Nüshası, Nr: 4138.

VATVAT, Reşîdüddin, *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvat*, tsh. Kâsım Toyserekanî, İntişarat-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1338.

YAKUPOĞLU, Cevdet, "Sultan Sencer Devri", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, ss.153-168.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 365-386.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.12.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 04.02.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNÎ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

https://doi.org/10.53718/gttad.1600173

AİZHAN RAKHYMBAYEVA*

ÖZ

XIII. yüzyılın ortalarında Batu ve Subutay komutasındaki Moğol ordularının gerçekleştirdiği fetihler sonucunda Orta Çağ'ın en büyük siyasi oluşumlarından biri olan Altın Orda Devleti kurulmuştur. Bu devlet, İrtiş Nehri'nden Dinyester ve Tuna nehirlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Yeni kurulan devletin yönetimi ve geniş toprakların etkin bir şekilde kontrol edilebilmesi, Moğol öncesi döneme ait yerleşim merkezlerinin geliştirilmesini ve yeni şehirlerin inşa edilmesini gerekli kılmıştır. Moğol liderleri, Altın Orda topraklarının yalnızca göçebe yaşam için değil, aynı zamanda ticaret ve yerleşik hayat için büyük bir potansiyele sahip olduğunu fark etmiştir. Bu doğrultuda, Altın Orda döneminde şehirleşme hanların desteğiyle hız kazanmış; fetihler sırasında zarar gören yerleşim yerleri yeniden inşa edilmiş ve bozkır ile yerleşik bölgelerde yeni şehirler kurulmuştur. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Altın Orda'nın merkezi Aşağı İtil bölgesine kaymış ve bu dönemde bozkır alanlarında yoğun bir şehirleşme süreci başlamıştır.

Bu makale, Altın Orda'nın mimari yapılarının farklı kategorilerini incelemektedir. Camiler, minareler, türbeler, hamamlar ve malikâneler gibi yapılar, Altın Orda'nın kent kültürünü ve farklı geleneklerin etkisini yansıtmaktadır. Anadolu Selçuklu mimarisinden etkilenen camiler ve minareler, bölgedeki dini yapıları şekillendirirken türbeler anıtsal mimarinin öne çıkan örneklerini oluşturmaktadır. Hamamlar ve malikâneler ise sivil mimarinin unsurları olarak işlevsellik ve estetiği bir araya getiren özellikleriyle dikkat çekmektedir. Hamamlar, zemin altı inşası, sade dış cepheleri ve zengin iç dekorasyonlarıyla ön plana çıkmış; malikâneler ise sosyal statüyü yansıtan merkezi yapılar ve yardımcı yapılarla Altın Orda'nın düzeninin mekânsal yansımasını sunmuştur. Farklı inşaat gelenekleri ve yenilikçi tasarımların varlığına rağmen Altın Orda genelinde yapıların planlama ilkeleri ortak bir temel üzerine inşa edilmiştir. Bu durum, ayrıntılarda eklektik özellikler barındırsa da bütüncül bir mimari üslubun oluştuğunu göstermektedir.

Moğolların şehirlerini inşa ederken fethettikleri halkların yüzyıllara dayanan deneyiminden yararlandıkları ve onları zorunlu iş gücü olarak kullandıkları bilinmektedir. Yeni şehirler, Harezm, Kafkasya, Kırım, İtil ve Rus knezliklerinden getirilen ustaların emeğiyle inşa edilmiştir. Altın Orda'nın farklı bölgelerindeki şehirler, yapı malzemeleri ve mimari teknikler bakımından çeşitlilik göstermiştir. Bozkır bölgelerinde inşaat, Türkistan geleneğine benzer şekilde kerpiç ve pişmiş tuğla kullanılarak yapılmıştır. Dekorasyonda sırlı fayanslar, sır kaplı maiolikler, mozaikler ve oymalı figürlü tuğlalar yaygın olarak tercih edilmiştir. Dinyester havzası, Kırım ve İtil Bulgarları topraklarında ise anıtsal yapılar taş ile tuğlanın birlikte kullanıldığı bir teknikle inşa edilmiş; mimari dekorasyon ise büyük ölçüde taş işçiliğine dayandırılmıştır. Kuzey Kafkasya'da ise karma inşaat teknikleri uygulanmıştır. Genel ölçekte bakıldığında ise Altın Orda şehirleri, İslam'ın etkisiyle Doğu mimarisinin belirgin karakteristiklerini taşımış ve Müslüman ülkelerin mimari geleneklerini yansıtarak kendine özgü bir şehir görünümü oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda Devleti, Şehirleşme, Dini Mimari, Anıtsal Mimari, Sivil Mimari.

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Almatı/KAZAKİSTAN, E-Posta: aizhan.rakhymbayeva@gmail.com , **ORCID ID:** 0000-0001-5856-8561.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

ARCHITECTURAL HERITAGE IN THE CITIES OF THE GOLDEN HORDE: A STUDY ON RELIGIOUS, MONUMENTAL, AND CIVIL STRUCTURES

ABSTRACT

In the mid-13th century, following the conquests carried out by Mongol armies under the command of Batu and Subutai, the Golden Horde, one of the largest political entities of the Middle Ages, was established. This state ruled over a vast territory stretching from the Irtysh River to the Dniester and Danube rivers. The governance of the newly established state and the effective control of its expansive territories necessitated the development of pre-Mongol settlement centers and the construction of new cities. The Mongol leaders realized that the lands of the Golden Horde had great potential not only for nomadic life but also for trade and a sedentary lifestyle. Accordingly, urbanization accelerated during the Golden Horde period with the support of the khans; settlements damaged during conquests were rebuilt, and new cities were established in both the steppes and settled regions. By the late 13th century, the center of the Golden Horde had shifted to the Lower Volga region, marking the beginning of an intensive urbanization process in the steppe areas.

This article examines the various categories of architectural structures in the Golden Horde. Buildings such as mosques, minarets, mausoleums, baths, and mansions reflect the urban culture of the Golden Horde and the influence of diverse traditions. Mosques and minarets influenced by Anatolian Seljuk architecture shaped the region's religious structures, while mausoleums represent outstanding examples of monumental architecture. Baths and mansions, on the other hand, stand out as elements of civil architecture that combine functionality and aesthetics. Baths are notable for their underground construction, plain exteriors, and richly decorated interiors, while mansions reflect social status through central structures and auxiliary buildings, serving as a spatial representation of the Golden Horde's social order. Despite the presence of diverse construction traditions and innovative designs, the planning principles of buildings throughout the Golden Horde were built on a common foundation. This consistency indicates the development of a unified architectural style, even though eclectic features were evident in the details.

It is known that the Mongols utilized the centuries-old experience of the conquered peoples and employed forced labor when building their cities. The new cities were constructed with the labor of craftsmen brought from Khwarezm, the Caucasus, Crimea, the Volga region, and Russian principalities. The cities in different regions of the Golden Horde varied in terms of construction materials and architectural techniques. In the steppe regions, construction was carried out using mudbrick and fired brick, similar to the Central Asian tradition. For decoration, glazed tiles, glazed majolica, mosaics, and carved figurative bricks were widely used. In the Dniester basin, Crimea, and the lands of the Volga Bulgars, monumental structures were built using a technique that combined stone and brick, with architectural decoration largely based on stonework. In the North Caucasus, mixed construction techniques were applied. On a general scale, it can be said that the cities of the Golden Horde bore the distinctive characteristics of Eastern architecture under the influence of Islam, reflecting the architectural traditions of Muslim countries and forming a unique urban appearance.

Keywords: Golden Horde State, Urbanization, Religious Architecture, Monumental Architecture, Civil Architecture.

GİRİŞ

Altın Orda'nın mimari mirası, tarihsel kaynakların sınırlı olduğu bir döneme ışık tutarak, kültürel etkileşimlerin izlerini taşıyan önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu yapılar, dönemin şehirleşme anlayışı, inşaat teknikleri ve sanatsal gelenekleri hakkında bilgi sağlamanın yanı sıra, farklı kültürler arasındaki etkileşimleri ve bölgesel özellikleri anlamak için de değerli bir kaynak niteliğindedir. Bu bağlamda arkeolojik veriler, Altın Orda dönemine ait mimari yapıların tespit edilmesi, teknik ve stilistik özelliklerinin analiz edilmesi ve dönemin kültürel ve sosyal dinamiklerinin anlaşılmasında önemli bir araç olarak kullanmaktadır.

Altın Orda, geniş bir coğrafyaya yayılan ve farklı kültürel etkilerin harmanlanmasıyla şekillenmiş özgün bir mimari karaktere sahiptir. Ancak bu zenginlik, akademik ve uluslararası düzeyde yeterince ele alınmamıştır. Bugüne kadar yapılan çalışmalar, genellikle belirli bölgelerdeki tekil yapılar veya anıtsal komplekslerle sınırlı kalmıştır. Bunun temel nedeni, Altın Orda eserlerinin geniş bir alana yayılması ve bölgesel farklılıklar göstermesi olmuştur. XIX. yüzyılda başlayan ve günümüzde de devam eden arkeolojik araştırmalar, Altın Orda'nın şehir planlaması ve inşaat geleneklerini daha kapsamlı bir şekilde incelemek için gerekli verileri sağlamaktadır. Bu durum, Altın Orda şehirlerinin daha bütüncül ve derinlemesine bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Son yıllarda artan arkeolojik bulgular, Altın Orda şehirlerinde kullanılan dini, anıtsal ve sivil yapıların mimari unsurlarının tipolojik ve stilistik analizine olanak tanımaktadır. Bu yaklaşımlar, Altın Orda dönemi şehir kültürü ve bu kültürün dünya mimarlık tarihi içindeki yerini daha iyi anlamak için bir temel sunmaktadır. Bu makale, Altın Orda şehirlerinde yer alan dini, anıtsal ve sivil yapıların özelliklerini analiz ederek

dönemin mimari tekniklerini, kullanılan malzemeleri ve kültürel etkileşimlerin bu yapılara olan etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Altın Orda'nın kültürel ve mimari mirasının en iyi korunduğu bölgelerden biri, İtil Bulgar bölgesidir. Moğol fethinden önce, taş, kerpiç ve pişmiş tuğla kullanımıyla gelişmiş bir şehircilik anlayışına sahip olan bu bölge, Altın Orda döneminde hızla toparlanmış ve anıtsal yapıların inşası ivme kazanmıştır. Bulgar şehri, bu dönemin en iyi korunan örneklerini barındırmaktadır. Şehir, XVIII-XIX. yüzyıllarda P. Svinin[1], A. Şmit[2], K. İ. Nevostruev[3] ve S. M. Şpilevski[4] gibi araştırmacılar tarafından detaylı şekilde incelenmiştir. Ayrıca, Sovyet döneminde A. P. Smirnov[5] liderliğindeki İtil Arkeoloji Ekspedisyonu, bölgedeki önemli kazılara öncülük etmiştir. Bulgar'da günümüze kadar ulaşan yapılar, Altın Orda mimarisinin tarihsel sürekliliğini ve kültürel zenginliğini göstermektedir.

Altın Orda döneminin bir diğer önemli bölgesi Kuzey Kafkasya'dır. Madjar, Yukarı Djulat ve Aşağı Djulat gibi şehirler, bölgedeki Altın Orda mimarisinin öne çıkan merkezleridir. XVIII-XIX. yüzyıllara ait görsel materyaller ve araştırmacıların çizimleri, bu bölgede tamamen yok olmuş olan yapıların belgelenmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Kuzey Kafkasya'da yapılan kazılarda E. İ. Krupnov[6] ve ekibi, Yukarı Djulat harabelerinde kapsamlı çalışmalar yürütmüştür. Aşağı Djulat'taki kazılar ise Kabardey-Balkar Bilimsel Araştırma Enstitüsü tarafından gerçekleştirilmiştir.

Kırım'daki Solhat, Altın Orda'nın önemli bir merkezi olup, burada 1920'lerde başlayan araştırmalar, 1978 yılından itibaren M. G. Kramarovskiy[7] liderliğindeki Devlet Hermitajı ekibi tarafından sürdürülmüştür. Ayrıca, Dinyester'in sol yakasında yer alan Kuçugur şehir harabeleri ve Eski Orhei'de yapılan kazılar, Altın Orda'nın batı sınırındaki mimari özelliklerini ortaya koymaktadır.

Altın Orda'nın Asya kısmında en kapsamlı araştırmalar, Güney Kazakistan'daki Otrar şehrinde gerçekleştirilmiştir. K. A. Akişev[8] liderliğindeki Otrar Arkeoloji Ekspedisyonu, bu bölgede uzun yıllar süren kazılarla önemli bulgular elde etmiştir. Sauran ve Cayık şehirlerinde yapılan kazılar ise Altın Orda'nın doğu bölgesindeki mimari gelenekleri aydınlatmaktadır. Ayrıca, Harezm Ekspedisyonu, Kunye-Ürgenç ve Sır Derya Nehri'nin aşağı kesimlerinde döneme ait önemli yapılar üzerinde çalışmıştır.

Altın Orda mimarisinin incelenmesi, yalnızca dönemin inşaat ve şehircilik anlayışını ortaya koymakla kalmayıp, aynı zamanda bu kültürel mirasın korunması ve anlaşılması açısından da büyük önem taşımaktadır. Arkeolojik kazılar, Altın Orda'nın mimari mirasını belgelemek, döneme özgü sanatsal ve teknik gelenekleri anlamak ve kültürel etkileşimlerin izini sürmek için vazgeçilmez bir araç olmuştur. Bu çalışmalar, Altın Orda tarihini daha kapsamlı bir perspektifle değerlendirme imkânı sunmaktadır.

1. Altın Orda Şehirleri

XIII. yüzyılın ortalarında, Batu ve Subutay komutasındaki Moğol ordularının gerçekleştirdiği geniş çaplı fetih seferleri neticesinde Altın Orda Devleti kurulmuştur. Bu devletin sınırları, geleneksel yerleşik bölgeler olan Güney ve Doğu Kazakistan, Harezm, Kuzey Kafkasya, Kırım, İtil Bulgar bölgesi, Mordva toprakları ve Dinyeper'in batısını kapsamıştır. Ancak, devletin büyük bir kısmını, Kuzey ve Batı Kazakistan, İtil-Ural arası, İtil bölgesi, Don ve Dinyeper nehirleri arasındaki (Deşt-i Kıpçak) bozkır, çöl ve orman-step alanları oluşturmuştur. Bu bölgelerde bozkır yaşam şeklini benimseyen topluluklar yaşamakta olup Moğol öncesi dönemde şehirleşme neredeyse hiç görülmemiştir.[9]

Yeni devletin oluşumu ve geniş bir coğrafyanın etkin bir şekilde yönetilmesi gerekliliği, Moğol öncesi döneme ait şehirlerin geliştirilmesini ve farklı işlevleri bir araya getiren yeni kentsel merkezlerin oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Hanlar, şehir halkından ve tüccarlardan vergi toplayarak şehirlerin ekonomik büyümesini ve istikrarını desteklemiştir. Bu doğrultuda, Altın Orda döneminde şehirleşme, hanların desteğiyle önemli bir ivme kazanmıştır. XIII. yüzyılın sonlarında Altın Orda'nın bozkır alanlarında yoğun bir şehirleşme süreci başlamıştır.

[1] Pavel Svinin, "Razvalını goroda Bulgar", *Oteçestvennıye zapiski*, Nauka, Moskova 1824, s. 48.
[2] Aleksandr Şmit, *Arhitekturniye çerteji razvâlin drevnih Bulgar*, Nauka, Moskova 1832.
[3] Konstantin Nevostruev, "O gorodişah drevnego Voljsko-Bulgarskogo i Kazanskogo hanstv", *Trudı I Arheologiçeskogo seyzda*, Moskova 1871, s. 102.
[4] Stepan Şpilevskiy, *Drevniye goroda i drugiye bulgaro-tatarskiye pamyatniki v Kazanskoy gubernii*, Kazan Üniversitesi, Kazan 1877.
[5] Aleksandr Smirnov, Aleksandr Kalinin, "Rekonstruksiya Bulgarskoy Bani XIV Veka", *KSİİMK*, C. XIII, Nauka, Moskova 1946, s. 26-32.
[6] Evgeniy Krupnov, "Hristianskiy hram XII veka na gorodişe Verhniy Culat", *Srednevekoviye pamyatniki Severnoy Osetii*, S. 114, MİA, Moskova 1963, s. 45.
[7] Mihail Kramarovskiy, "Religioznıye obşinı v istorii i kulture Solhata v XIII-XIV vekah", *Archeologia Abrahamica*, Nauka, Moskova 2009, s. 401.
[8] Kemal Akışev, Karl Baypakov, vd., *Drevniy Otrar*, Nauka, Alma-Ata 1972.
[9] Vadim Egorov, *İstoriçeskaya Geografi Zolotoy Ordı v XIII-XIV Vekah*, Nauka, Moskova 1985, s. 89.

Moğol fetihleri sırasında tahrip edilen yerleşim yerleri yeniden inşa edilip hanların emirleri doğrultusunda hem bozkırlarda hem de yerleşik bölgelerde yeni şehirler kurulmaya başlamıştır.[10]

Moğollar, başlangıç aşamasında, Deşt-i Kıpçak topraklarına gelişlerinden önce var olan ve bozkır bölgelerinden oldukça uzakta yer alan şehirleri kendi amaçları doğrultusunda kullanmıştır. Bu bağlamda, ilk Altın Orda sikkelerinin basımına başlanan Bulgar şehri, en dikkate değer örneklerden biri olarak değerlendirilebilir. 1246-1247 yıllarında Altın Orda topraklarını batıdan doğuya ve geri dönüş yolunda baştan sona kat eden Johann de Plano Carpini, bozkır bölgelerinde hiçbir şehir veya yerleşim birimiyle karşılaşmadığını bildirmektedir.[11] Altı yıl sonra aynı bölgeyi ziyaret eden Wilhelm Von Rubruk, seyahat notlarında Moğolların bozkırlarda canlanan şehirleşme faaliyetlerinden bahsetmiştir. Rubruk, Batu Han'ın emriyle Don Nehri'nin doğu kısmında, Ruslarla birlikte elçilerin ve tacirlerin geçişi için botların bulunduğu bir yerleşim yeri inşa ettiklerini ifade etmektedir. Rubruk ayrıca, nehrin aşağı kesimlerinde, kışın elçilerin geçişi için başka bir yerleşim yeri kurulduğunu belirtmektedir. [12] Bunun yanı sıra, İtil Nehri'nin sağ kıyısında Moğollar tarafından inşa edilen ve nüfusu Ruslar ile Müslümanlardan oluşan bir yerleşimin varlığını da aktarmaktadır.[13] Don üzerindeki iki yerleşimin kesin konumu henüz sadece varsayımsal olarak belirlenebilirken, Rubruk'un İtil üzerinde gördüğü yerleşim, Rusya'daki Volgograd bölgesindeki Dubovka kenti yakınlarındaki Vodyanskoye yerleşim yeri ile ilişkilendirilmektedir.[14] Don ve İtil gibi büyük nehirlerde üç yerleşim yerinin birden ortaya çıkışı, sadece bozkırlarda şehirleşmenin başlangıcını değil, aynı zamanda bu bölgelerde şehirlerin ticari ve idari merkezler olarak gelişmeye başladığını göstermektedir.

Rubruk, 1254 sonbaharında Moğolistan'dan dönerken, Batu Han tarafından kurulan Altın Orda'nın başkenti Saray şehrini ziyaret etmiştir. Onun bu konudaki açıklamaları, söz konusu şehrin varlığına dair bilinen en erken tanıklık niteliğindedir. Saray şehrine, Don ve İtil üzerinden kurulan geçitler aracılığıyla ulaşan bir ticaret yolu vardır.[15] Bu yolun daha sonra yabancı tüccarlar tarafından yoğun bir şekilde kullanıldığını, İtalyan tüccarlar Polo kardeşlerin Bulgar'a gelişi açıkça göstermektedir.[16]

Altın Orda şehirleri hem Doğu'nun hem de Batı'nın Orta Çağ şehirlerinden yapısal olarak belirgin farklılıklar göstermiştir. G. A. Fedorov-Davıdov, Altın Orda şehirlerinin genel planlama ilkelerinin mekânsal organizasyon temelinin, XIII. yüzyılda Türkistan'daki Moğol şehirlerinde uygulanan malikâne anlayışına dayandığını ifade etmektedir. Arkeolojik veriler, bu şehirlerin başlangıçta aristokrat konaklarının kümelenmesiyle oluştuğunu ve zamanla bu konakların çevresinde hizmetkârlar, azatlılar, zanaatkârlar ve idari görevliler gibi bağımlı bireylerin konutlarının inşa edildiğini ortaya koymuştur. Ayrıca, aristokrat malikânelerinin yakınlarında daha küçük ölçekli vasal malikânelerine de rastlanmıştır.[17]

Berke Han döneminde Moğolların şehirleşme politikalarında önemli değişiklikler yaşanmış, bu değişimin resmi itici gücü olarak devlette yeni bir din olan İslamiyet'in kabulü öne çıkmıştır. Altın Orda şehirleri, özellikle başkent, camiler, minareler, medreseler, kervansaraylar gibi anıtsal yapılarla inşa edilerek "İslami" bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Altın Orda'ya getirilen ve esir edilen tüm ülkelerden toplanan zanaatkârlar, asırlardır uygulanan mimari kuralları ve yapı tekniklerini, denenmiş yapı malzemelerini ve bu malzemelerin üretim teknolojilerini beraberinde getirmiştir. Köle olarak sürgün edilen büyük sayıdaki esir, kısa süre içinde geniş çaplı inşaat projelerinin hayata geçirilmesini mümkün kılmıştır.[18]

XIII. yüzyılda Moğol fethinin ardından Orta İtil bölgesindeki Bulgar, Cuketav, Kokryatskoe ve Balymerskoe gibi birçok şehir yeniden inşa edilmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısında temelleri atılan bu şehirler, XIV. yüzyılda önemli bir gelişim sürecine girmiştir. Altın Orda'nın ilk sikkeleri Bulgar şehrinde basılmış ve 1240-1260 yılları arasında Bulgar, Altın Orda'nın siyasi ve ekonomik merkezi hâline gelmiştir. XIII. yüzyılın 70'li ve 80'li yıllarında, Mangu Timur döneminde ise sikkeler Bilyar[19] şehrinde basılmıştır. Cöçi Ulusu'nda para basımına

[10] German Fedorov-Davidov, *Obşestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MGU, Moskva 1973, s. 26.
[11] Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi, Trabzon 2001, s. 26.
[12] William Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 50.
[13] Rubruk, *age*, s. 62.
[14] Egorov, *age*, s. 94.
[15] Rubruk, *age*, s. 133.
[16] Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi-Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul 2003, s. 45.
[17] German Fedorov-Davidov, *Zolotoordınskıye goroda*, İzdavayelstvo MGU, Moskova 1994, s. 14-15.
[18] Fedorov-Davidov, "*Obşestvennıy Stroy...*", s. 26.
[19] Bilyar şehrinin Altın Orda dönemindeki varlığı, üzerinde "Bilyar sikkesi" ibaresi bulunan üç farklı türde anonim gümüş kaplamalı sikkelerle doğrulanmaktadır (№ 216, 218 ve 219). Bu sikkelerden tarih atılmamış ilk iki tür (№ 216 ve 218), XIII. yüzyılın 70'li ve 80'li yıllarına tarihlenen Almenyevsk ve III. Bulgar define buluntularında tespit edilmiş; ancak 80'lerin sonu ve 90'ların başına tarihlenen I. ve II. Bulgar definelerinde yer almamaktadır. Defineler G. A. Fedorov-Davıdov tarafından incelenmiş ve yayımlanmış olup, araştırmaları sonucunda sikkelerin dolaşım süreleri ve definelerin gömülme dönemleri belirlenmiştir. Bu veriler doğrultusunda, Bilyar'da sikke basımının XIII. yüzyılın 70'li ve 80'li yıllarında, yani Mangu Timur Han'ın hükümdarlık döneminde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Al'fira Singatullina, *Djuçidskie monetı*, İzdatelstvo Zaman, Kazan 2003, s. 46.

ilişkin analizler, bu dönemde önemli şehirlerin, Moğollar buraya gelmeden önce de zanaat ve ticaret merkezleri olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.[20]

Berke Han'dan sonra tahta çıkan hanlar, yeni şehirlerin inşasına Berke Han kadar önem vermemiş, mevcut şehirlerle yetinerek bu şehirlerin geliştirilmesine odaklanmıştır. Ancak, devletin genel gelişimi ile iç ekonomik ve siyasi yaşamın ihtiyaçları, bu süreçlerin durdurulamayacağı bir aşamaya ulaşmıştır. Berke'nin İslam dinini yayma politikasını desteklemeyi reddeden Mangu Timur, Tuda Mangu, Tula-buka ve Toktay gibi hanların, mevcut şehirlerin genişletilmesi ve yeni şehirlerin kurulması konularına kayıtsız kalmaları, bu şehirleşme süreçlerini yalnızca bir ölçüde yavaşlatabilmiş, ancak tamamen durduramamıştır.[21]

Şehirleşme ve mimari, Özbek Han ve onun ardından tahta geçen Canibek Han zamanlarında en görkemli dönemine ulaşmıştır. Bu süreçte, şehirlerin alanları genişlemiş ve çok sayıda yeni yerleşim birimi kurulmuştur. Bunlar arasında en büyüğü, XIV. yüzyılın ilk yarısında Özbek Han tarafından kurulan ve sonrasında başkent olan Saray el-Cedid (Yeni Saray) olmuştur. Bu dönemde büyük şehirlerin ve daha küçük yerleşim birimlerinin ortaya çıkışı, bozkırlarda onlarca kilometreye yayılan geniş yerleşik bölgelerin oluşmasına yol açmıştır. İtil Nehri kıyıları neredeyse tamamen şehirler, kasabalar ve köylerle kaplanmıştır. Ahtuba Nehri'nin sol kıyısı boyunca (kaynağından Saray el-Cedid'e ve daha da ötesine kadar), küçük şehirler, köyler ve soylulara ait kalelerden oluşan, etrafı işlenmiş tarlalarla çevrili kesintisiz bir yerleşim hattı ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde, İtil ile Don nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı bölgede de geniş bir yerleşim alanı oluşmuştur. Bazı bölgelerde, doğal hammaddelere yakınlığı sayesinde geliştiği anlaşılan küçük zanaatkâr yerleşimleri büyümüştür.[22]

XIV. yüzyılın ilk yarısında şehir kültürü gelişmiş ve politik merkez Orta İtil bölgesinden Aşağı İtil bölgesine kaymıştır. Bu dönemde Bulgar şehri, Bulgar bölgesi içinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Altın Orda topraklarında, her biri siyasi ve ekonomik anlamda merkezi bir rol üstlenen çeşitli şehirler ortaya çıkmıştır. Kırım'da Solhat (Eski Kırım), Dinyester Nehri kıyısında Akkerman, Güney Ural'da Saraycık, Don Bölgesi'nde Azak, Mordovya'da Mohşa, Kuzey Kafkasya'da Djulat, Aşağı İtil bölgesinde ise Saray Batu ve Saray el-Cedid (Yeni Saray) bu merkezlerden bazılarıdır. [23]

Canibek Han'ın son yıllarında ve özellikle halefi Berdibek Han döneminde, şehirleşme faaliyetlerinde kademeli bir gerileme görülmüş ve bu süreç, XIV. yüzyılın ikinci yarısında iç karışıklıkların başlamasıyla birlikte ani bir şekilde durmuştur. Toktamış'ın tahta geçişiyle birlikte feodal çatışmalar sona ermiş olsa da şehir hayatı yavaş yavaş sönmeye devam etmiştir. Altın Orda şehirlerine nihai darbeyi ise 1395-1396 yıllarında Emir Timur vurmuştur. Bu olayın ardından, şehirlerin büyük çoğunluğu bozkırların ortasında harabe hâlinde kalmış; ne onları yeniden inşa edecek zanaatkârlar ne de gerekli kaynaklar bulunabilmiştir.[24]

Altın Orda başkentleri üzerine yapılan çalışmalar, literatürde sıklıkla isimlendirme ve kronoloji açısından karışıklıklara yol açmıştır. Saray Batu ve Saray el-Cedid isimleri bazı kaynaklarda aynı başkenti ifade etmek için kullanılmış olsa da arkeolojik ve yazılı belgeler bu iki yerleşimin farklı dönemlerde ve farklı işlevlerle ön plana çıktığını göstermektedir. XIII. yüzyılda kurulan Saray Batu, Altın Orda'nın ilk başkenti olup "Han'ın Sarayı" anlamında *Saray* adıyla anılmıştır. XIV. yüzyılda Özbek Han döneminde inşa edilen Saray el-Cedid ise yeni başkent olarak devreye girmiş ve 1395 yılında Timur tarafından yıkılana kadar bölgenin siyasi ve kültürel merkezi olmuştur. Nümizmatik bulgular, Tsarevo bölgesinde XIII. yüzyılda küçük ölçekli yerleşimlerin bulunduğunu ve bu yerleşimlerin zamanla Saray el-Cedid'in gelişimine zemin hazırladığını ortaya koymaktadır. Rus vakayinamelerinde Saray Batu, "Büyük Saray (Bol'şoy Saray)" olarak anılmış ve sözün kalıntıları bugünkü Tatar köyleri Saray ve Maleyevka arasında geniş bir alana yayılmıştır. Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar, Saray el-Cedid'in Özbek Han dönemindeki diplomatik ve ticari ilişkilerde önemli bir rol oynadığını, Saray Batu'nun ise yeni başkent kurulmasının ardından eski önemini kaybettiğini göstermiştir.[25]

Altın Orda şehirlerinin savunma yapıları genelde zayıf nitelikte olup, çoğu şehirde güçlü sur sistemlerinin bulunmadığı görülmektedir. İtil Nehri boyundaki Vodyanskiy, Tsarevskiy ve Selitrenniy gibi yerleşimlerde bazı sur ve hendek izlerine rastlansa da bu tahkimatlar genellikle etkili savunma hatları oluşturmamıştır. İtalyan seyyah Contarini, XV. yüzyılda Şarenıy Bugor yerleşiminde bulunan Hacı Tarhan'ın alçak bir duvarla çevrili olduğunu belirtmiş, ancak bu duvarın savunma açısından büyük bir rol oynadığına dair güçlü kanıtlar sunmamıştır.[26] Timur'un seferlerini anlatan Yezdi ise, şehrin nehir kıyısı boyunca savunma unsurlarından bahsetmiştir.[27] V. N.

[20] Fedorov-Davidov, *Denejnoye Delo Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MGU, Moskva 2003, s. 10-14.
[21] Fedorov-Davidov, "*Obşestvennıy Stroy...*", s. 27.
[22] Egorov, *age*, s. 78.
[23] Emma, Zilivinskaya, *Arhitektura Zolotoi Ordy. Grajdanskoye Zodchestvo*, C. 2, Oteçestvo, Kazan 2014, s. 7.
[24] Egorov, *age*, s. 79.
[25] Meltem Akıncı, "Altın Orda'nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray el-Cedid Örneğiyle)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, 2020, s. 469.
[26] Giosafat Barbaro, *Barbaro i Kontarini o Rossiyi, K İstoriyi İtalyano-Russkih Svyazey v XV Veke*, çev. Elena Skrjinskaya, Nauka, Leningrad 1971, s. 220.
[27] Vasiliy Tizengauzen, *Sbornik materialov, otnosyaşihsya k istorii Zolotoi Ordı*, C. II, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1941, s. 184.

Tatişev, Selitrennoye yerleşiminde yaklaşık beş mil uzunluğunda bir sur ve hendek kalıntısı belirlemiştir.[28] Günümüzde bu sur ve hendek tamamen düzleştirilmiştir. Yalnızca Zmeynıy ve Krasnıy tepeleri arasındaki bir boşlukta küçük bir kısmı görülebilir durumdadır.[29] Şehir surlarının bulunmaması, yapılaşmanın serbest bir şekilde gelişmesine olanak tanımış ve hem konakların hem de şehirlerin genel alanlarının genişlemesini kolaylaştırmıştır. Bu durum, şehir mahallelerinin zamanla banliyölere doğru yayılmasına ve şehirlerin toplam alanlarının oldukça büyük boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. İlerleyen dönemlerde şehirlerin planlaması daha düzenli bir yapı kazanmış ve yeni mahalleler genellikle cami ve onunla ilişkili kamu binaları gibi mahalle merkezlerinin çevresinde şekillenmiştir.

Genel olarak, Tuna Nehri'nden İrtiş'e kadar uzanan geniş bir alanda XIV. yüzyılın ilk yarısına ait doğu mimarisi izlerini taşıyan yaklaşık 110 kent merkezi tespit edilmiştir.[30] Altın Orda döneminde şehirlerin toplam sayısının yaklaşık 150'ye ulaştığı tahmin edilmektedir. Rus tarihçi V. A. Kuçkin'in araştırmalarına göre, Altın Orda döneminde Rus knezliklerine bağlı şehirlerin sayısında da bir artış yaşanmıştır. Örneğin, Tver Knezliği'nde[31] 8, Moskova Knezliği'nde[32] ise 12 yeni şehir kurulmuştur.[33] Bu bağlamda, Altın Orda döneminde şehirleşmenin gerilemediği, aksine önemli bir gelişme gösterdiği ifade edilebilir.

Altın Orda'nın büyük şehirlerine ait kalıntılar üzerinde yapılan araştırmalarda, genellikle camiler, hamamlar ve türbelerin varlığı vurgulanmıştır. Bu yapılar, çoğu zaman şehir meydanlarının bir parçasını oluşturmuştur. Bütün büyük şehirlerde bu tür meydanların varlığı tespit edilmiştir. Saray Batu şehrinde, şehir meydanına cephe veren bir ulu cami ve halka açık bir hamam işlev görmüştür. Aynı meydanda ayrıca kerpiç ve pişmiş tuğladan inşa edilmiş bir yurt ile çift odalı bir tuvalet (batrab) kalıntıları da bulunmuştur.[34] XVIII. yüzyıla ait arşiv belgelerine dayanan F. V. Ballod, Aşağı İtil bölgesinde yer alan Selitrennoe yerleşiminde, Han Sarayı'nın ve çok sütunlu Ulu Cami'nin yer aldığını ifade etmektedir.[35]

2. Dinî Mimari

İslam dini ile bağlantılı bütün coğrafyalarda en önemli ibadet yapıları camilerdir. Altın Orda'da ilk camilerin inşasının Müslüman hükümdar Berke Han döneminde başlamıştır.[36] Berke Han, şehirleşme faaliyetlerini teşvik eden bir lider olarak öne çıkmıştır. Ancak camilerin kitlesel inşası, İslam'ın devlet dini olarak kabul edilmesi ve şehirleşmenin zirveye ulaştığı Özbek Han dönemiyle doğrudan ilişkilendirilmektedir.[37] Özbek Han döneminde Altın Orda'yı ziyaret eden İbn Battûta, Saray şehri hakkında şunları ifade etmektedir: "Saray şehri çok büyüktür ve dünyanın en güzel şehirlerindendir... Şehirde on üç büyük Cuma Cami'si var; bunlardan biri Şâfiîlere ait. Küçük namazgâhları ise sayılamayacak kadar çok."[38] İbn Battûta'nın bu ifadesi, Saray şehrinin mimari açıdan Müslüman bir şehir olduğu izlenimini vermektedir.

Günümüzde Altın Orda'nın çeşitli bölgelerinde yer alan camiler üzerinde kapsamlı araştırmalar yapılmıştır. Bu bölgeler arasında İtil Bulgarları'nın toprakları, Aşağı İtil Havzası, Kuzey Kafkasya, Kırım, Dinyeper Havzası, Dinyester Bölgesi ve Güney Kazakistan bulunmaktadır. Araştırmalar, bu yapıların büyük bir kısmının belirli bir tipolojiyi takip ettiğini göstermiştir. Camiler genellikle kare veya dikdörtgen planlı olup, iç mekânları düz kirişler ya da kemerlerden oluşan bir tavanı destekleyen sütun sıraları ile bölünmüştür. Dikdörtgen planlı camiler çoğunlukla kuzey-güney doğrultusunda uzanırken, bazı durumlarda doğu-batı yönünde uzandıkları da görülmüştür. Bunun bir örneği olarak Yukarı Djulat'taki Büyük Cami gösterilebilir. Caminin ana girişi, genellikle mihrap karşısında yer alan kuzey duvarında bulunmuş ve bir portal ile çerçevelenmiştir. Daha geniş alanlara sahip olan yapılarda, Bulgar ve Saray yerleşimlerinde olduğu gibi, yan girişler de bulunmuştur. Saray Camisi'nin ortasında bir su havuzunun yer aldığı küçük bir iç avlu bulunmuştur.[39]

---

[28] Vasiliy Tizengauzen, *Sbornik Materialov Otnosyaşihsya k İstoriyi Zolotoy Ordı*, C. I, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1884, s. 241.
[29] Zilivinskaya, *"Arhitektura Zolotoi..."*, C. 2, s. 9.
[30] Egorov, *age*, s. 79.
[31] Kaşin, Kalyazin, Vertyazin, Staritsa, Opoki, Mikulin, Holm, Klin.
[32] Radonej, Zvenigorod, Ruza, Mayojsk, Vereya, Borovsk, Luja, Malıy Yaroslavets, Kremenets, Medın', Tarussa, Kaluga.
[33] Vladimir Kuçkin, "Goroda Severo-Vostoçnoy Rusi v XIII-XV Vekah", *İstoriya SSSR*, S. 2, Nauka, Moskova 1990, s. 77-80.
[34] Fedorov-Davidov, "*Obşestvennıy Stroy...*", s. 59.
[35] Frants Ballod, *Starıy i Novıy Saray, stolitsı Zolotoy Ordı*, İzdaniye Kombinata İzdatel'stva i Peçati, Kazan 1923, s. 38-39.
[36] Zilivinskaya, *"Arhitektura Zolotoi...",* C. 1, s. 19.
[37] Tizengauzen, *SMOİZO*, C. 1, s. 306
[38] Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 398-399.
[39] Zilivinskaya, *"Arhitektura Zolotoi...",* C. 2, s. 17.

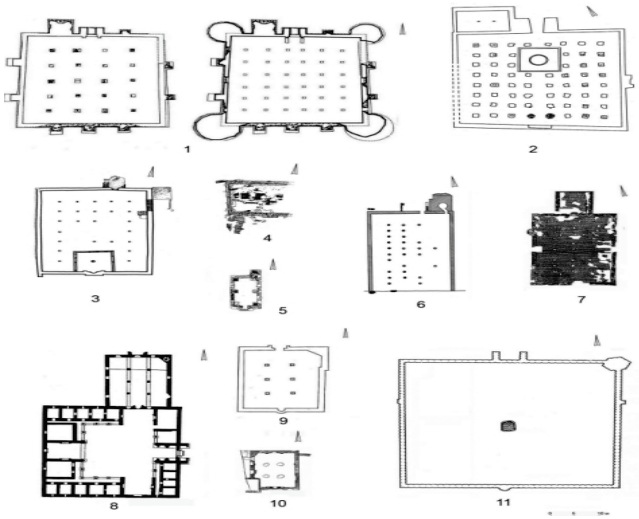

Şekil 1. *Altın Orda'nın bazilikal planlı camileri: 1, Bulgar I. ve II. Dönemleri, 2, Selitrennoe yerleşim yeri, 3- Vodyanskoe yerleşim yeri, 4- Yukarı Djulat Büyük Camii, 5- Yukarı Djulat Küçük Camii, 6- Aşağı Djulat, 7- Kuçugursk yerleşim yeri, 8- Solhat'taki Özbek Camisi ve Medresesi, 9- Solhat, 10- Çufut-Kale, 11- Eski Orhei.*[40]

Altın Orda camilerinin mimari yapısında sıkça karşılaşılan kare veya dikdörtgen planlı geniş salonlar, Selçuklu camilerinde yaygın olarak kullanılan bazilika planlarının etkisini belirgin bir şekilde yansıtmaktadır. Selçuklu mimarisinin karakteristik özelliklerinden biri, çatıya yerleştirilen ışık açıklıkları ile bu açıklıkların altında bulunan küçültülmüş iç avlu ve çeşme düzeni olmuştur.[41] Saray Camisi'nin ortasında yer alan su havuzu, bu bağlamda, Selçuklu etkisini yansıtan önemli bir mimari unsur olarak değerlendirilebilir.

Anadolu Selçuklu dönemine ait en sade yapılardan biri olan Kastamonu yakınlarındaki Mahmut Bey Camisi, üç neften oluşan bir salona sahiptir. Bu yapı, iki sıra ahşap sütun, kirişli bir örtü ve çift eğimli bir çatı ile tanımlanmaktadır. Benzer şekilde, Sivas ve Afyon'daki Ulu Camiler de düz örtüye sahip çok neflu büyük salonlarıyla Altın Orda camilerindeki etkileri yansıtan mimari unsurlar barındırmaktadır. Bu yapılar, mihraba ulaşan bir transeptle zenginleştirilmiş olup kemerlerle desteklenmiştir. [42]

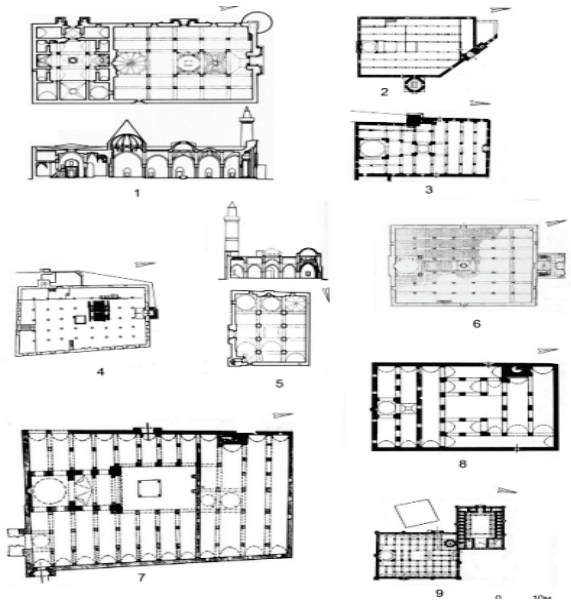

Şekil 2. *Anadolu Selçuklu dönemi camileri (XII-XIII. yüzyıllar): 1- Divriği'de, 2- Beyşehir'de, 3- Kayseri'de, 4- Afyonkarahisar'da, 5- Niğde'de, 6- Konya'da Sahib Ata, 7- Malatya'da, 8- Harput'ta, 9- Kayseri'de Hunat Hatun Camii ve Medresesi.*[43]

[40] Zilivinskaya, *"Arhitektura Zolotoi...",* C. 1, s. 242.
[41] Behçet, Ünsal, *Turkish Islamik Architecture. Seldjuk to Ottoman*, Academy Editions, New York 1973, s. 16-17.
[42] Ünsal, *age*, s. 16-17.
[43] Robert, Hillenbrand, *Islamic Architecture*, Columbia University Press, New-York 1994, s. 548.

Yukarı Djulat'taki Büyük Cami'nin genişlik doğrultusunda uzandığı görülmektedir. Bu özelliğin, büyük olasılıkla yerel mimari geleneklerle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Örneğin, Kafkasya'daki en eski camilerden biri olan ve VIII. yüzyılda inşa edilen Derbent Cuma Camisi, enine doğru oldukça uzun bir dikdörtgen planla tasarlanmış ve güney cephesinin orta kısmında bir çıkıntıya sahip olmuştur. Benzer oranlara sahip başka camiler de literatürde yer almaktadır.[44]

Ceyhun Nehri çevresindeki şehirlerde yer alan cuma camilerinin planlama anlayışı ise temelde farklılık göstermiştir. Bu bölgede incelenen iki yapı da avlulu plan tipine ait olmuştur. Bu durum, bölgenin Orta Doğu'ya olan coğrafi yakınlığı ve bu yakınlığın mimari üzerindeki etkisiyle ilişkilendirilmiştir.[45]

Altın Orda'nın büyük şehirlerinde birden fazla ulu cami bulunmuştur. Bunun yanı sıra Altın Orda şehirlerinde mahalle düzeyinde farklı bölgelerde yer alan mahalle camileri ve büyük nekropoller içinde inşa edilen anıtsal camiler de mevcut olmuştur. Selitrennoe yerleşiminde bir cami ve minare kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Minare, 2,8-3 metre çapında silindirik bir kuleye ve dikdörtgen planlı bir kaideye sahiptir. Minarenin doğusunda, 80 cm çapında yuvarlak bir sütun temeli bulunmuştur. E. Zilivinskaya'ya göre, bu kalıntılar, mozaik panolar, çeşitli şekil ve renklerde sır kaplı çini yerleştirmeler, sırlı tuğlalar ve figürlü tuğlalar gibi zengin mimari dekorasyona sahip bir ulu camiye aittir.[46]

Aşağı İtil bölgesinde yer alan Beljamen (Vodyanskoe yerleşimi) şehrinde, XIV. yüzyılın ikinci yarısında bir cami inşa edilmiştir.[47] Bu yapı, 26 x 35 metre boyutlarında dikdörtgen bir plana sahiptir. Caminin duvarları, çamur harç kullanılarak kaba taşlardan inşa edilmiştir. Güney duvarında, genişliği 1,2-1,3 metre olan bir mihrap bulunmuştur. İç mekânda mihrap nişi yarım daire şeklinde olmuştur. Caminin içinde beş sütun sırası yer almakta olup, bu sütunlar dört metre genişliğinde altı nef oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. Neflerin eksenleri arasındaki mesafeler ile sütunlardan cami duvarlarına kadar olan mesafeler eşit uzunluktadır. Caminin kuzey tarafında bulunan girişi, merkezi eksene göre doğuya doğru hafifçe kaydırılmıştır. Giriş, taş levhalardan inşa edilen iki pilon ile çerçevelenmiştir. Caminin kuzeydoğu köşesinde, 5 x 4,2 metre boyutlarında, büyük yontma taşlardan inşa edilmiş bir minare kaidesi bulunmuştur. Minarenin silindirik gövdesi, yukarı doğru incelen bir formda olup pişmiş eğimli tuğlalardan inşa edilmiştir.[48]

Bulgar şehrinde, XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Ulu Cami iki kez yeniden inşa edilmiş ve 40 x 40 metre boyutlarında büyük bir yapı hâline getirilmiştir. Bu yapı, köşelerinde çokgen şeklinde güçlü kulelerle güçlendirilmiş, çok sütunlu bir salona, bir portal girişe ve kuzey cephesine eklenmiş, kübik bir kaide üzerine oturan, 26-30 metre yüksekliğinde bir minareye sahip olmuştur.[49]

Kırım bölgesindeki Solhat şehrinde, XIV. yüzyılın ilk yarısında, kuzey cephesinde bir portal girişe ve daha sonra eklenmiş köşe minaresine sahip sütunlu bir cami inşa edilmiştir. Kırım'da ayrıca, köşelerinde minaresi bulunan, kübik formda küçük camiler ve kubbe ile tamamlanmış yapılar da yer almaktadır.[50] Altın Orda şehirlerinde yapılan incelemeler ve bu şehirlerin camilerine dair genel değerlendirmeler, XIV. yüzyıl boyunca sütunlu veya kubbeli camilerin, genellikle kuzey cephesinde portal girişlere ve kübik kaideler üzerine oturan, yukarı doğru incelen silindirik minarelere sahip olduğunu göstermiştir.[51] Aşağı İtil şehirlerinde, bu camilerin dekorasyonunda maiolik ve çini karoların kullanıldığı tespit edilmiştir. Bulgar Ulu Camisi'nde, cephe süslemesi için taş oymacılığı temel bir dekorasyon unsuru olarak dikkat çekmiştir. Kırım camilerinde ise stalaktitli portallar ana dekorasyon unsuru olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, sütunlu camilerin çatı örtüsü konusunda kesin bir sonuca ulaşılamamıştır. S.S. Aidarov, Bulgar Ulu Camisi'nin eğimli bir çatı ile örtülmüş olabileceği hipotezini öne sürmüştür. Arkeolojik bulgular, Bulgar şehrindeki minarelerin biçimlerinin Altın Orda'nın diğer şehirlerindeki minarelerle benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur.[52]

Böylece, Altın Orda camilerinin planlama ve tasarımında Anadolu etkisinin belirgin bir şekilde ön plana çıktığı görülmektedir. Selçuklu inşa geleneği, Güney Kafkasya üzerinden, örneğin Ani Şehri'ndeki Menuçe Camisi gibi yapılarla ya da Kırım aracılığıyla bölgeye ulaşmış olabilir. Ayrıca, neflerle bölünmüş salonlara sahip cami yapıları, İtil Bulgar bölgesinde Moğol fethi öncesi dönemde de bilinmektedir ve bu yapılar Altın Orda camileri için bir esin kaynağı oluşturmuştur. Bazilika planlı ve düz örtüye sahip tasarım, Altın Orda dönemi ustaları

[44] Mikhail Artamonov, "Drevniy Derbent", *Sovetskaya Arheologiya*, C. VIII, Nauka, Moskova 1946, s. 141.
[45] Akişev, Baypakov, vd., *age*, s. 122.
[46] Vladimir Rudakov, "Raskopkı Ostatkov Mınareta na Selitrennom Gorodişçe", *Arkheologiya Nijnyego Povoljya Na Rubeje Tısyacheletiy. Materialı Vserossiyskoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii*, Astrahan: İzdatel'stvo Astrahanskogo Pedagogicheskogo Universiteta, 2001, s. 65-66.
[47] Vasiliy Egorov, German Fedorov-Davidov, "İssledovaniye Meçeti na Vodyanskom Gorodişçe", *Srednevekoviye Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, s. 133.
[48] Egorov, Fedorov-Davidov, *agm*, s. 135.
[49] Said Aydarov, "İssledovaniye I Restavratsiya Pamyatnikov Monumentalnogo Zodçestva Bolgara", *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arkhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, s. 150.
[50] Aleksandr Başkirov, "Hudojestvennıye Pamyatniki Solhata", *Krım*, C. I, S. 3, Gosizdat, Moskova 1927, s. 110.
[51] Zilivinskaya, "*Arhitektura Zolotoi...*", C. 1, s. 52.
[52] Aydarov, *agm*, s. 155.

tarafından yerel koşullara ve müşteri zevklerine uygun şekilde yeniden yorumlanmıştır. Bununla birlikte, düz örtülü, sütun sıralarına dayalı kapalı salon fikri, çeşitli bölgelerde farklı ve özgün şekillerde uygulanmıştır. [53] Aynı zamanda, Türkistan'ın etkisi veya İtil Bulgar bölgesi ile Kafkasya'daki yerel mimari geleneklerin izleri de bu açıdan önemlidir.

Müslüman şehirlerindeki mimarinin en önemli unsurlarından biri, cami yapısına entegre edilen ya da bitişiğine inşa edilen minarelerdir. Minareler, zarif ve yüksek kuleleriyle şehirdeki diğer yapıların üzerinde yükselerek, kentsel görünümün karakteristik ve özgün bir şekilde tanımlanmasını sağlar.

E. Zilivinskaya'ya göre, Altın Orda dönemine ait minareler, camilere olan konumlarına göre şu üç ana gruba ayrılmaktadır:

1. Bağımsız olarak duran minareler,
2. Caminin duvarına bitişik bir kaideye sahip olan minareler,
3. Cami duvarının hacmine entegre edilmiş kaideye sahip olan minareler. [54]

Altın Orda'daki camilerin büyük bir kısmı minarelere sahip olmasına rağmen, bunlar arasında günümüze ulaşan örnekler oldukça sınırlıdır. Günümüze kadar neredeyse tamamen korunmuş yapılardan biri Bulgar'daki Küçük Minare'dir.[55] Küçük Minare'nin günümüzdeki yüksekliği 16,5 metre olmasına rağmen, başlangıçta daha yüksek olduğu düşünülmektedir. Yapı, tamamıyla kireç taşı bloklarından, kireç-kum harcı kullanılarak inşa edilmiştir.[56] Dış ve iç yüzeyler, özenle işlenmiş kireç taşı bloklarıyla kaplanmıştır. Minarenin kaidesi, zemine 2 metre derinliğinde gömülmüş bir temel üzerinde yer almakta olup, planda neredeyse kare biçimindedir ve dünya yönlerine göre doğru bir şekilde hizalanmıştır. Kaidenin ölçüleri 4,73 x 4,83 metre olmuştur. Kare kaide, dış üçgen eğimlerle sekizgen bir yapıya dönüşmekte, ardından yukarı doğru daralan silindirik minare gövdesine geçiş sağlamıştır. Bu geçiş, daha küçük dış eğimlerle gerçekleştirilmiş ve altı yapraklı palmet motifleriyle süslenmiştir. Silindirik alt bölüm, bir zamanlar taş veya ahşap korkuluklu olduğu düşünülen ve günümüzde kaybolmuş bir açık galeriyle son bulmuştur. Alt katın kenarlarında, kemerli nişler ve sürekli dikey oyuklarla işlenmiş taş bloklardan oluşan bir silme bulunmuştur.[57] Minarenin giriş kapısı, kuzey cephesinde, yarım daire kemerli bir açıklık olarak tasarlanmıştır. Giriş kapısı, yer seviyesinden yüksekte yer almakta olup, beş basamaklı bir merdiven içermektedir. Kapı açıklığı, dikdörtgen bir niş içerisinde yer almakta ve halat deseni şeklinde taş oymacılığıyla çerçevelenmiştir. Nişin yüzeyi de oyma süslemelerle kaplanmıştır ancak günümüze yalnızca bitkisel motifli geniş bir şerit ve dalgalı şeritlerden oluşan bir bordürün yan bölümü ulaşabilmiştir. Çerçevenin üst kısmında, çoğu araştırmacıya göre, oyulmuş bir Kur'an yazısının bulunduğu düşünülen bir boşluk yer almıştır.[58]

Küçük Minare'nin oymalı dekorasyonu, araştırmacılar tarafından Güney Kafkasya, özellikle Azerbaycan[59] ve Ermenistan[60] gelenekleriyle ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte, Bulgar'daki süsleme motiflerinin Anadolu ile de birçok benzerlik taşıdığı açıktır. Örneğin, Küçük Minare'nin giriş açıklığında kullanılan halat desenleri, Erzurum'daki 1255 tarihli Hatuniye Türbesi'nin dekoratif kemerlerinde de görülmektedir.[61] İki dalgalı şeritten oluşan motif Bizans kökenli olup,[62] kemer alınlığının rozetlerle süslenmesi, Selçuklu ve erken Osmanlı dönemine ait Anadolu mimarisinde sıkça görülen bir dekorasyon tekniğidir.

İbn Battuta'nın tanıklığına göre, on üç Cuma Camisinin bulunduğu Saray şehrinde,[63] çok sayıda minare de yer almıştır. Ancak bu minarelerden günümüze ulaşan herhangi bir örnek bulunmamıştır. 1931 yılında Selitrennoe yerleşimini ziyaret eden P.S. Rıkov, yerel halktan edindiği bilgilere dayanarak, büyük olasılıkla bir minareye ait olan kule kalıntısından bahsetmektedir. Yuvarlak planlı bu kule, 1910 yılına kadar pencere seviyesine kadar korunmuştur. Kulenin kuzey cephesinde bir kapı yer almakta olup, duvarları bitkisel motifler ve yıldız desenlerinden oluşan mozaiklerle süslenmiş sır kaplı tuğlalardan inşa edilmiştir.[64] Ancak günümüzde bu minarenin kalıntılarından eser kalmadığı gibi, tam olarak nerede bulunduğunu tespit etmek de mümkün değildir.

Saray'daki Beyaz Cami bir minareye sahip olmamıştır. Ancak yaklaşık 450 metre güneydoğu yönünde yapılan başka bir kazıda, başka bir camiye ait olduğu düşünülen minare kalıntısı bulunmuştur. Bu yapının alt kısmından, pişirilmiş tuğladan yapılmış bir kaide korunmuştur. Dikdörtgen planlı bu kaidenin ölçüleri 4,2 x 2,8

[53] Aydarov, *agm*, s. 156.
[54] Emma Zilivinskaya, *Arkhitektura Zolotoi Ordy. Kul'tovoe zodchestvo*, C. 1, Oteçestvo, Kazan 2014, s. 46-56.
[55] Aydarov, *agm*, s. 151-154.
[56] bkz. Şekil 3:2.
[57] Aydarov, *agm*, s. 53.
[58] Aydarov, *agm*, s. 54.
[59] Zilivinskaya, "*Arhitektura Zolotoi...*", C. 1, s. 51.
[60] Aydarov, *agm*, s. 55.
[61] Henri Stierlin, *Turkey from the Selçuks to the Ottomans*, Taschen, Köln 1998, s. 42.
[62] Stierlin, *age*, s. 62.
[63] Tizengauzen, SMOİZO, C. 1, s. 306.
[64] Zilivinskaya, "*Arhitektura Zolotoi...*", C. 1, s. 45.

metre olup, kuzeybatı-güneydoğu ekseninde uzanmıştır. Kaide altındaki tuğla örgü, 2,3 metre derinliğe sahip bir temel üzerine inşa edilmiştir. Temelin yapısı oldukça dikkat çekicidir. Temel çukurunun tabanında, 40 cm kalınlığında bir kireç taşı tabakası döşenmiştir. Bu temel yakınlarında, düzenli bir yapıya sahip olduğu görülen, yıkılmış bir duvar bloğu bulunmuştur. Bu bloğun izlenebilen boyutları 2,0 x 2,5 metredir. Duvar kalınlığı, bol miktarda ezilmiş kaşin içeren kireç harcı ile birleştirilmiş pişmiş tuğlalarla yapılmıştır. Yıkılmış bloğun alt kısmı ise pişmiş tuğlalar ile 16 x 10 x 4,5 cm boyutlarında kırmızı kil ve kaşin seramik tuğlalarından oluşmuştur. Bu tuğlalar, birbirine dik açıyla yerleştirilmiş ve duvarın dış kaplamasını sağlamıştır.[65]

Kuzey Kafkasya'da, Yukarı Djulat veya Tatartup yerleşiminde, Kafkasya'yı ziyaret eden gezginlerin seyahat notlarında sıkça bahsedilen ünlü Tatartup Minaresi bulunmuştur.[66] Ancak bu önemli yapı, 1981 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında yıkılmıştır. Bu tarihten önce minare, O. V. Miloradoviç tarafından ayrıntılı bir şekilde ölçülmüş, tanımlanmış ve yayımlanmıştır.[67] Minarenin yüksekliği 20,8 metre olarak tespit edilmiştir. O. V. Miloradoviç, bunun neredeyse tam yüksekliği olduğunu ve yalnızca örtü kısmının eksik olduğunu belirtmiştir.[68] Buna karşılık, V. A. Kuznetsov, minarenin toplam yüksekliğinin 25 metreye ulaşmış olabileceğini ileri sürmektedir.[69]

Günümüzde bilinen, Kırım'daki Altın Orda dönemine ait tüm camilerde minarelerin bulunduğu ve bu minarelerin genellikle portalın doğu veya batı tarafındaki köşesine entegre edildiği tespit edilmiştir. Günümüze kısmen ulaşarak restore edilmiş olan tek örnek, Özbek Camisi'nin minaresidir. Söz konusu minare, yüksek ve üçgen planlı bir kaide üzerine inşa edilmiştir. Kaide, çatı seviyesinde eğimler yardımıyla ince ve silindirik bir gövdeye geçiş yapmıştır. Gövde, taş korkuluklu açık bir şerefe ile ayrılmış iki kattan oluşmuştur. Şerefe, orijinal hâlinde stalaktitlerden oluşan bir silmeye dayanmıştır. Minarenin gövde kısmına ait üst örtüsü günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, yapının genel olarak belirgin bir Anadolu mimarisi karakterine sahip olması nedeniyle örtünün büyük olasılıkla konik olduğu düşünülmektedir. [70]

Şekil 3. *Altın Orda'daki minareler: 1- Bulgar'daki Büyük Minare, 2- Bulgar'daki Küçük Minare, 3- Yukarı Djulat, 4- Solhat'taki Özbek Camisi'nin minaresi.*[71]

Altın Orda dönemi Otrar Cuma Camisi'nde, portalın köşelerine yerleştirilmiş iki minare bulunmuştur.[72] Caminin tamamı gibi bu minareler de pişmiş tuğladan inşa edilmiştir. Minarelerin gövdesi, 2,0 metre çapında silindirik bir temele sahiptir. Minarelerin iç kısmında spiral merdivenler yer almakta olup, bu merdivenlere portalın

[65] Zilivinskaya, "*Arhitektura Zolotoi...*", C. 1, s. 46.
[66] Leonid Semenov, *Tatartupskiy minaret, Gosudarstvennoye İzdaniye*, Dzaudjikau 1947, s. 12.
[67] Oleg Miloradoviç, "Srednevekoviye Meçeti Gorodişça Verhniy Djulat", *MIA*, Moskova 1963, s. 69-78.
[68] Miloradovich, age, s. 70.
[69] Vladimir Kuznetsov, *Elhotovskiye vorota v XXV vekah*, İzdatelstvo Kavkazskaya Zdravnitsa, Vladikavkaz 2003, s. 127.
[70] Zilivinskaya, *"Arhitektura Zolotoi...",* C. 1, s. 49.
[71] Zilivinskaya, *"Arhitektura Zolotoi...",* C. 1, s. 278.
[72] (bkz. Şekil 18.1) Akishev, Baypakov, Erzakovich, 1987, s. 106.

iç kısmındaki 1,0 metre genişliğindeki giriş açıklıklarından ulaşılmıştır. Batı minaresinde spiral merdivenin ilk dört basamağı günümüze kadar korunmuştur.[73] Bu minarelerin yapısal özellikleri, Türkistan mimarisine özgü tipik bir örneği temsil etmektedir.

Altın Orda'nın diğer minareleri hakkında ancak genel hatlarıyla bilgi verilebilmektedir. Kesin olarak bilinen, bu minarelerin prizmatik bir kaideye sahip oldukları ve bu kaidenin sekizgen bir yapı aracılığıyla veya doğrudan dairesel kesitli bir gövdeye geçiş sağladığıdır. Bütün Müslüman dünyasında yaygın olan çeşitli minare tiplerini araştıran E. Zilivinskaya, H. Stierlin'in çalışmalarına dayanarak bu tür mimari formların yalnızca Anadolu ve onunla bağlantılı bölgeler için karakteristik olduğunu yazmıştır. Bu formlar, Selçuklu döneminde ortaya çıkmış ve zamanla bazı değişikliklere uğrayarak varlığını sürdürmüştür. Örneğin, Niğde'deki Alaeddin Camisi minaresi (1223), Antalya'daki Yivli Minare (1220), Sivas'taki Ulu Cami ve Gök Medrese'nin minareleri (1271), İznik'teki Yeşil Cami minaresi (1378) bu türün örnekleridir. Anadolu'nun kültürel etkisi altındaki Azerbaycan, Kırım ve kısmen Kuzey İran gibi ülkelerde de benzer minareler yaygın olarak inşa edilmiştir. Bu türün Altın Orda'da da yaygınlaşması, Anadolu ve Güney Kafkasya kültürlerinin bu devletin dini mimarisi üzerindeki belirgin etkisinin bir başka kanıtıdır. Zira camiler ve onlara eşlik eden minareler, genellikle mimari bir bütünlük meydana getirmektedir. Bununla birlikte, Otrar Camisi'ne ait silindirik minareler, bu genel yapıdan bir istisna oluşturmaktadır. Bu minareler, Türkistan örneklerine göre inşa edilmiştir. Bu durum anlaşılabilirdir, çünkü Gök Orda, Harezm bölgelerini de kapsamakta olup, doğal olarak Harezm'in gelişmiş inşaat kültürünün etkisi altında bulunmuştur.[74]

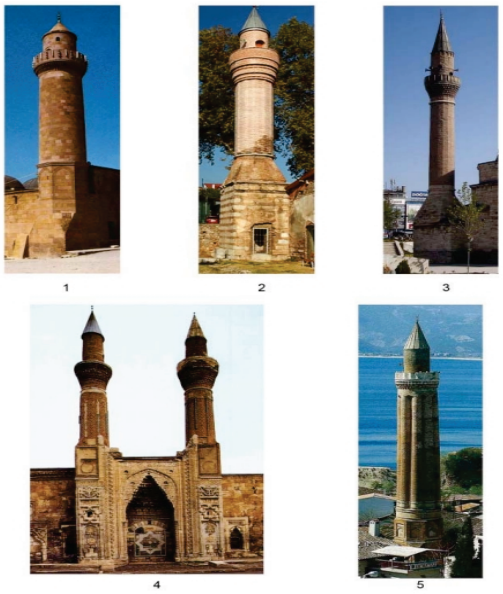

Şekil 4. *XII-XIV. yüzyıllar Anadolu minareleri: 1- Niğde'de Alaaddin Camii, 2- İznik'teki cami, 3- Sivas'taki Cami-i Kebir, 4- Sivas'taki Gök Medrese, 5- Antalya'da Yivli Minare.*[75]

3. Anıtsal Mimari

Türbeler, Müslüman ülkelerinde defin ve anma yapıları olarak geniş bir yaygınlık kazanmış, sayı bakımından oldukça fazla olup, şehirlerin ve diğer yerleşim alanlarının mimari kimliğinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Dönemin diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, Altın Orda topraklarında İslam dininin etkili olduğu bölgelerinde türbeler yaygın şekilde inşa edilmiştir. Bu durumun oluşumunda, Altın Orda şehirlerinde en büyük etkiye sahip olan tasavvuf anlayışı ve bu anlayışa özgü "kutsal mezar" kültü önemli bir etken olmuştur. Arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan anıtsal mimari yapılar arasında türbeler, sayıca en büyük grubu oluşturmaktadır. Bazı yapılar günümüze kadar ulaşmayı başarırken, bazıları ise önceki yüzyıllarda yaşamış araştırmacı ve gezginlerin çizimleri ile tanımları sayesinde bilinmektedir. Planları belirli bir dereceye kadar analiz edilebilen Altın Orda türbelerinin toplam sayısının yaklaşık yüz civarında olduğu tahmin edilmektedir.[76]

Altın Orda dönemine ait anıtsal yapılar üzerinde yapılan incelemeler, bu yapılar arasında geniş bir mimari form ve planlama çeşitliliği bulunduğunu ortaya koymaktadır.[77] Bu çeşitlilik, mevcut verilerin sistematik bir şekilde sınıflandırılmasını ve Altın Orda türbeleri için kapsamlı bir tipoloji oluşturulmasını mümkün kılmaktadır.

[73] (bkz. Şekil 38)
[74] Zilivinskaya, *"Arhitektura Zolotoi..."*, C. 1, s. 49.
[75] Zilivinskaya, *"Arhitektura Zolotoi..."*, C. 1, s. 272.
[76] Kramarovskiy, *agm*, s. 403.
[77] Zilivinskaya, *"Arhitektura Zolotoi..."*, C. 1, s. 97-169.

Söz konusu sınıflandırma şu özellikler temel alınarak yapılmıştır: mekân sayısı, yapının formu, portalın varlığı veya yokluğu, portalın şekli, örtü tipi ve yer altı ya da yarı yer altı kriptanın bulunup bulunmaması.

Bu bağlamda türbeler öncelikli olarak iki ana gruba ayrılmaktadır: tek mekânlı türbeler (I) ve çok mekânlı türbeler (II). Altın Orda türbelerinin büyük çoğunluğunu tek mekânlı yapılar oluşturmaktadır. Tek mekânlı türbeler, ana mekânın formuna göre şu üç ana kategoriye ayrılmaktadır:

A) Kule biçimli,

B) Piramit biçimli,

C) Kübik (prizmatik).[78]

Kule biçimli türbeler, planlarının şekline göre şu iki alt gruba ayrılmaktadır:

1. Yuvarlak planlı,
2. Çokgen planlı.[79]

Benzer şekilde, piramit biçimli türbeler de planlarına göre yuvarlak (1) veya çokgen (2) olarak sınıflandırılmaktadır. Kübik yapılar ise genellikle kare ya da kareye yakın dikdörtgen bir plan üzerine oturmaktadır (3). Bu sınıflandırmada kullanılan terminolojinin, ideal türbe şemalarını tanımladığını belirtmek önemlidir. Örneğin, bu yapı tipolojisinin temel gelişim çizgilerinden biri, kare planlı bir taban üzerine yerleştirilmiş kubbeyle tanımlanmaktadır. Ancak, gerçek uygulamalarda bu yapılar bazen dikdörtgen bir plana sahip olabilir veya taban oranına göre daha yüksek bir form sergileyebilir (yükseklik, taban uzunluğundan daha fazla olabilir). Geç Orta Çağ türbelerinin tipik özelliklerinden biri, kübik bir taban üzerinde yer alan ve kubbeyle örtülmüş yüksek bir tamburun varlığıdır. Bununla birlikte, tipolojik olarak bu yapılar hâlâ kübik tabanlı türbeler kategorisine dâhil edilmektedir.

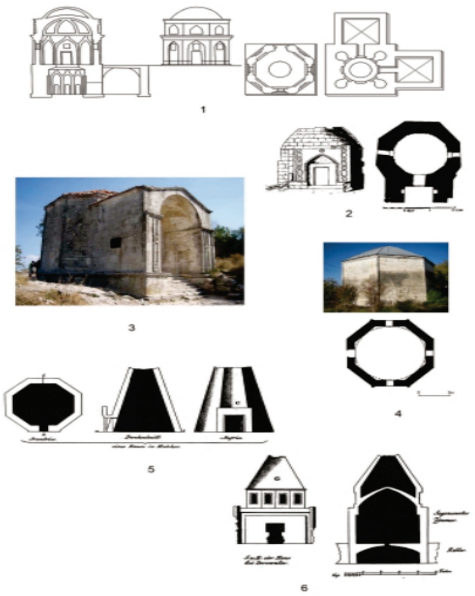

Şekil 5. *Altın Orda türbeleri: 1-4 - Kule şeklinde, 5 - Piramit şeklinde, 6 - Cepheli:*

1- Majar çevresinde, 2- At Suları, 3- Çufut-Kale'deki Canike Hatun Türbesi, 4- Asiz'de; 5-6 - Majar'da.[80]

Altın Orda'da İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte mezarların üzerine mezar taşları ve türbeler inşa edilmesi geleneği gelişmiştir. Kırım'da, Altın Orda döneminde yapılan türbelerde yer altı mezar odaları bulunmuştur. Cenazeler toprağa gömülmek yerine, mezar odasının zeminine yerleştirilmiştir. Mezar odasının güney veya doğu tarafında yer alan girişi, taş plakalarla kapatılmıştır. Türbenin üst katında ise mezar taşları zemine yerleştirilmiş şekilde bulunmuştur.[81]

Kırım'da türbeler genellikle kare veya sekizgen planlı olarak inşa edilmiştir. Türbeler genellikle kireç taşından yapılmış olup, tuğla sadece yapısal olarak gerekli yerlerde ve örtü sistemlerinde kullanılmıştır. Türbelerin dış cepheleri taş plakalarla kaplanırken, iç mekânlar sıvanmıştır. Kare planlı türbeler, hacim olarak köşelerin

[78] Zilivinskaya, "*Arhitektura Zolotoi...*", C. 1, s. 101.
[79] Zilivinskaya, "*Arhitektura Zolotoi...*", C. 1, s. 102.
[80] Zilivinskaya, "*Arhitektura Zolotoi...*", C. 1, s. 102.
[81] Boris Zasipkin, "Pamyatniki Arkhitekturi Krımskikh Tatar", *Jurnal Obşestvenno-Naucnıy i Ekskursionnıy*, Gosizdat, Moskova 1927, s. 114.

kesilmesiyle sekizgen bir forma dönüştürülmüş ve yarım küre şeklinde bir kubbe ile örtülmüştür. Türbeler genellikle güney tarafında, portal ile vurgulanmış bir girişe sahip olmuştur. Portalların iç tarafında nişler yer almaktadır ve türbenin dekoratif yarım kubbesini destekleyen sütunlar bu bölümde bulunmuştur. Sekizgen planlı türbelerin iç mekânlarında, sivri kemerli açıklıklar ve bu kemerlerin taşıdığı sivri kubbeler yer almıştır. Sekizgen planlı yapılar genellikle iki sıra hâlinde düzenlenmiş kemerli ve dikdörtgen pencerelerle aydınlatılmıştır. Sekizgen gövdenin üzerine 16 kenarlı bir kasnak yerleştirilmiş ve bu kasnak yarım küre bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin dışı ise sekizgen bir piramidal kaplamaya sahip olmuştur. Bu tür yapılar genellikle giriş portalı olmayan merkezi tip türbeler olarak sınıflandırılmıştır.[82]

1330'lu yıllarda Bulgar şehrinde Kuzey ve Doğu türbeleri olarak adlandırılan iki türbe inşa edilmiştir. Bu türbeler doğu çadır tipi mezar kategorisine dâhil olup, dışa taşkın bir portal ve dikdörtgen planlı bir iç mekâna sahip olmuştur. İç mekân, tromplarla sekizgene geçiş sağlanarak yarım küre şeklinde bir kubbe ile örtülmüş, dıştan çadır tipi bir örtüyle kaplanmıştır.[83]

Selitrennoe yerleşiminde, XVIII. yüzyılın sonlarına kadar zengin süslemelere sahip büyük bir türbe kalıntısı korunmuştur.[84] Aynı yerleşimde, yan yana veya bir sıra hâlinde dizilmiş tekli ve çiftli türbe kalıntıları da keşfedilmiştir. Bu türbeler çift odalı veya blok türbeler olarak sınıflandırılmıştır. Benzer türbeler Bulgar yerleşiminde "Han Türbeleri" olarak adlandırılmıştır. Bu kompleks, XIV. yüzyılın ortalarında inşa edilen merkezi Han Türbesi'ni içermiştir. Türbenin yapısında kareden sekizgene, ardından 16 kenarlı bir forma ve nihayetinde kubbeye geçiş, köşelerin kesilmesiyle sağlanmıştır. Türbenin orijinal girişi kuzey tarafında yer almış, ancak daha sonra bu giriş kapatılarak güney tarafında yeni bir giriş açılmıştır. Dış duvarlar özenle işlenmiş kireç taşı bloklarla kaplanmıştır. İç mekânda ise duvarlar ve kubbe sıva ile kaplanmış, pencereler çini ile süslenmiş ve çevresi Arap yazıtlarıyla bezenmiştir. Kuzey cephesindeki kapı, oyma taş çerçeve ile süslenmiştir.[85]

Han Türbesi'nin güney köşesine küçük bir türbe, doğu duvarına ise başka bir türbe eklenmiştir. Ek türbelerin boyutları Han Türbesi ile benzer olmuştur. Bu türbelerde kaide kısmı kireç taşı bloklarla, duvar ve kubbe ise tuğla ile inşa edilmiştir. Dış ve iç cepheler sıvanmıştır. Kuzey cephesindeki giriş, yüksek bir kemerli portalı olan iki pilon ile vurgulanmıştır.[86]

Bulgar şehrinde, Kuzey ve Doğu türbelerine benzer çok sayıda tekli türbe inşa edilmiştir. Ancak, Kırım türbelerinden farklı olarak Bulgar türbelerinde pencere bulunmamıştır.[87]

Rusya'nın Penza bölgesinde yer alan Narovçat köyü yakınlarındaki Mohşa'da yapılan kazılarda, Altın Orda dönemine ait türbelerin temel ve alt duvar kalıntıları keşfedilmiştir. Güney tarafında bir revak bulunan çift odalı bir türbe ve mavi sır kaplı kireçtaşı süslemeler tespit edilmiştir. Mohşa türbeleri, planlama ve mimari özelliklerine göre blok, çift odalı ve tek odalı türbeler olarak sınıflandırılmıştır. Türbelerin girişleri, portal pilonlarla çerçevelenmiştir. İç mekânlarda kemerli nişler bulunurken, bazı türbelerde bodrum tipi mezar odaları yer almıştır. Bu özellikler, Mohşa türbelerini Bulgar türbeleri ile benzer yapmaktadır. Çok odalı türbelerden birinde, odalardan birinin altında bodrum mezar odası bulunmuştur.[88]

Rusya'nın Saratov bölgesinde yer alan Ükek Şehri'nde yapılan kazılarda hem tekli hem de çiftli türbeler tespit edilmiştir. Türbelerin duvarlarında yeşilimsi mavi tonlarda maiolik çiniler kullanılmıştır. Bazı türbelerde tuğla kemerlerle örtülmüş mezar odalarına rastlanmıştır. Ayrıca, mezarların üzerine yerleştirilmiş tuğla mezar taşları da bulunmuştur.[89]

Beljamen şehrinde, Bulgar türbelerine büyük ölçüde benzer türbeler tespit edilmiştir. Altın Orda türbelerinin mimarisi, Bulgar ve Solhat şehirlerindeki XIV. yüzyıl türbeleri temel alınarak yeniden inşa edilebilir. Altın Orda'nın farklı bölgelerindeki türbelerde genel planlama ve hacim çözümleri benzer olsa da Bulgar türbeleri, Moğol öncesi geleneklerden kaynaklanan kendine özgü özellikler taşımıştır. Bulgar türbelerinde bodrum tipi mezar odaları bulunmazken, Altın Orda'nın diğer bölgelerindeki türbelerde tuğla kemerlerle örtülmüş mezar odalarına rastlanmıştır. Türbeler, örtü sistemleri açısından da farklılık göstermiştir. Bulgar, Kırım ve Kuzey Kafkasya şehirlerindeki türbelerde, içte yarım küre bir kubbe, dışta sekizgen (nadiren 16 kenarlı) piramit biçimli

[82] Zasıpkin, *age*, 115-116.
[83] Aydarov, Aksenova, *age*, s. 26.
[84] Petr Simon Pallas, *Puteşestviye po Raznım Provintsiyam Rossiyskogo Gosudarstva*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1773-1788, s. 89.
[85] Nadejda Aksenova, "Arkheologiçeskoye Izuçeniye Mavzoleyev Yugo-Vostoçnoy i Yujnoy Çastey Goroda Bolgara", *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arkhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, s. 202.
[86] Aksenova, *age*, s. 203.
[87] Krupnov, *age*, s. 55.
[88] Anastasiya Alihova, "Mavzoleyi Goroda Mohşi-Narovçata", *Sovetskaya Arkheologiya*, S. 2, Nauka, Moskova 1976, s. 225.
[89] Leonid Nedaşkovskiy, "İtogi i Zadachi Izuçeniya Ukeka i Yego Okrugi", *Zolotoordınskomu Gorodu Ukek 7,5 stoletiy. Materialı Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii*, Saratov 2003, s. 23-26.

çift katmanlı bir örtü kullanılmıştır. Bazı türbelerde tek katmanlı veya çift katmanlı yarım küre ya da sivri kubbeler görülmüştür.[90]

4. Sivil Mimari

Altın Orda şehirlerinde sivil yapılar arasında hamamlar önemli bir yer tutmakta olup, bu yapıların oranı oldukça yüksektir. Altın Orda'da hamamların yaygın olarak inşa edilmesi, bu şehirlerin mimari planlamasının ve kentsel düzeninin Doğu örneklerine dayandığını açık bir şekilde göstermektedir. Altın Orda dönemine ait en bilinen hamamlar arasında Bulgar hamamları önemli bir yere sahiptir. XIV. yüzyılın başlarına tarihlenen 1 No'lu Hamam, Bulgar yerleşim alanının dağın eteğinde, Kırmızı Saray'a yakın bir bölgede araştırılmıştır. Hamam, 14,0 x 9,0 m boyutlarında dikdörtgen bir plan üzerine inşa edilmiştir. Duvarları, düzenli kesilmiş büyük kireç taşı levhalarından oluşmakta olup, 0,75 m kalınlığında yapılmıştır. Hamam şu üç ana bölümden oluşmuştur:

1. **Soyunma Odası:** Güneydoğu duvarındaki giriş, küçük (2,72 x 5,5 m) dikdörtgen planlı bir soyunma odasına açılmıştır. Bu odanın güney kısmında ısıtma kanalları tespit edilmiştir. R. F. Şarifullin'in değerlendirmesine göre, bu bölümde ısıtmalı bir sedir (sufa) bulunmuştur.

2. **Yıkanma Mekânı:** Soyunma odasından sonra tamamen ısıtmalı bir zemine sahip, kare planlı yıkanma mekânı yer almıştır. Bu bölümün boyutları 6,14 x 6,64 m'dir. Zemini, genişliği 0,4 m olan kireç taşı destekler üzerine oturtulmuştur. Isı taşıyan kanalların genişliği ise 0,5 m olmuştur.

3. **Kazan Dairesi:** Yıkanma mekânını, dikdörtgen planlı (7,24 x 2,72 m) kazan dairesi tamamlamıştır. Kazan dairesinin merkezinde, zemin altındaki alana iki ana kanal ile bağlanan bir ocak yer almıştır. Başlangıçta yuvarlak planlı olarak tasarlanan ocak, onarım sonrasında daha uzun bir form almıştır. Ocağın ağzı, önünde bir çukurun bulunduğu ateşleme alanına açılmıştır. Ateşçi için bir platform, ateşleme alanının yakınında yer almakta ve üzeri bir sundurma ile örtülmüştür. [91]

Ocağın yanında, suyun bir su kaldırma mekanizması ile doğrudan sarnıca taşındığı bir kuyu bulunmuştur. Her ne kadar planlaması oldukça basit olsa da hamam gelişmiş bir su dağıtım sistemine sahip olmuştur. Yapılan kazılarda, büyük miktarda seramik su borusu vardır. Bu borular üç gruba ayrılmıştır: dış su bağlantı boruları, dış şebeke boruları ve kanalizasyon boruları.[92]

Altın Orda'nın tüm şehirlerinde hamam yapılarının anıtsal kalıntıları tespit edilmiştir. Bu yapılar, genellikle haç biçimli bir plan düzenine sahip olmuştur. Planın merkezinde büyük bir salon bulunmakta, salonun dört yönüne doğru uzanan çıkıntılar ve köşelerde yıkanma bölümleri yer almıştır. Köşelerdeki yıkanma bölümleri silindirik tonozlarla veya küçük yarım kubbelerle örtülmüştür. Merkezde yer alan salon ise büyük bir yarım kubbe ile kaplanmıştır. Kubbelerin tepe noktasında aydınlatma ve havalandırma amacıyla açıklıklar bırakılmıştır. Yapıların kubbe ve kemerleri genellikle tuğladan, duvarları ise taştan inşa edilmiştir. [93]

Hamamlar, şehir içindeki konumlarına ve hizmet ettikleri toplumsal kesimlerin sosyal statüsüne göre dekorasyon, yardımcı mekân sayısı ve boyut açısından farklılık göstermiştir. Her ne kadar temel işlevleri sağlık ve hijyen sağlamak olsa da Doğu geleneğinde hamamlar, sosyal iletişim merkezleri olarak da önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle camiler, minareler ve türbeler gibi, Altın Orda şehirlerinin önemli kamusal yapıları arasında yer almıştır. Hamamlar genellikle taş döşemeli meydanlarda bulunmuş ve bu meydanlarda bir çeşme yer almıştır. Aşağı İtil şehirlerinde ise hamam ve ulu camilerin bulunduğu meydanlarda büyük su havuzları (hauslar) yapılmıştır. Altın Orda şehirlerinde hamamların cephe duvarları taşla kaplanmış veya sıvanmıştır. Yapıların iç sıcaklığını korumak amacıyla hamam binaları genellikle zemine gömülü şekilde inşa edilmiştir. Altın Orda'nın güney bölgelerinde kubbeli ve tonozlu silindirik örtüler dışarıdan açık bırakılmıştır. Ancak, S. S. Aidarov'un rekonstrüksiyonlarına göre, İtil-Kama bölgesinde kar birikimini önlemek amacıyla bu örtüler eğimli ahşap çatıyla kaplanmıştır. Hamamların dış dekorasyonu genellikle sade bir görünüm sergilemiştir. Ancak, iç mekânlar oldukça zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Duvarlar sıvanmış ve çeşitli renklerle boyanmıştır. Soyunma odalarının duvarları sıklıkla maiolika çinilerle kaplanırken, zeminler sır kaplı tuğlalarla döşenmiştir. Hamamların ısıtılması, yer altındaki kanallar aracılığıyla dağıtılan sıcak hava ile sağlanmıştır. Su, seramik borular yardımıyla yıkanma bölümlerine taşınmış ve bina dışına oluklarla tahliye edilmiştir.[94]

Altın Orda'nın Aşağı İtil şehirlerindeki konut mimarisi, arkeolojik verilere göre belirgin bir özellik göstermiştir. Zengin aristokratik malikâneler genellikle kerpiç veya sıkıştırılmış toprak duvarlarla çevrilmekte, büyük bir merkezi ev, zanaatkârlar ve hizmetkârlar için küçük evler, su havuzları ve yardımcı yapılar içermiştir. Malikâneler, sahiplerinin sosyal statüsüne göre şekillenmiştir. Sıradan serbest vatandaşlara (zanaatkârlar, küçük

[90] Vasiliy Egorov, "Mavzoleyi Vodyanskogo Gorodişça", *Sovetskaya Arkheologiya*, C. I, Nauka, Moskova 1980, s. 74.
[91] Rafail Şarifullin, "Bani Bolgara i İh Izuçeniye", *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arkhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, s. 222.
[92] Şarifullin, *age*, s. 223.
[93] Anastasiya Alihova, "Postroyki Drevnego Goroda Mohşi", *Sovetskaya Arkheologiya*, C. IV, Nauka, Moskova 1976, s. 170.
[94] Aydarov, *agm*, s. 65.

tüccarlar vb.) ait malikânelerin boyutları genellikle 30-40 x 35-45 metre arasında değişmiştir. Bu tür malikânelerin merkezinde, kerpiç bir temel üzerinde, genellikle tek odalı bir ev yer almıştır. Evin duvarları, ahşap bir çerçeve içine çapraz şekilde yerleştirilmiş kerpiç ya da yatay ve dikey tahtalarla inşa edilmiştir. İç duvarlar sıva ile kaplanmıştır. Evin duvarlarına bitişik şekilde U veya L şeklinde *suva* (geniş basamak biçiminde yatak, altı kerpiç ve toprakla doldurulmuş bir yükselti) yer almaktadır ve bu yapının bir veya iki ucuna silindirik ya da dikdörtgen bir ocak eklenmiştir. Suvanın içindeki yatay duman kanalları (kan), ocaktan başlayarak duvar köşesinde veya evin merkezindeki dikey bir bacaya bağlanmıştır. Ana evin yanı sıra, bazen zemine gömülü, temelsiz ahşap çerçeveli küçük yapılar veya ısıtması mangallarla sağlanan toprak evler (yer altı evleri) de bulunmuştur. Daha büyük malikâneler (70 x 75, 75 x 100, 100-145 x 100-150 metre) ise merkezi olarak çok odalı, sağlam bir temel üzerinde kerpiçten yapılmış kalın duvarlı büyük yapılar barındırmıştır. Bu evlerin boyutları 16,8 x 24, 24 x 24, 35 x 50 metre gibi geniş ölçülere ulaşabilmiştir. Merkezi salonda, kenarlarda ısıtmalı (sufalı ve kanlı) yaşam alanları ile ısıtılmayan yardımcı odalar bulunmuştur. Merkezi salonda genellikle ev sahibine özel bir platform (sütunlarla desteklenen bir baldaken), glazürlü tuğlalarla kaplanmış bir havuz ve döşeme yer almıştır. Bu geniş malikâneler, kerpiç ya da sıkıştırılmış toprak duvarlarla çevrelenmekte, 1-2 giriş kapısına sahip olmakta ve çevre duvarlarına bitişik, hizmetliler için küçük evler barındırmıştır. Malikâne ne kadar büyükse, merkezi ev o kadar zengin, yardımcı yapılar ve hizmetkârlar için ayrılan alanlar da o kadar kapsamlı ve karmaşık olmuştur.[95]

Altın Orda'nın İtil-Kama bölgesindeki şehirlerinde, Moğol elitleri ve idari yetkililer için inşa edilmiş çok odalı evlerin yanı sıra, 11-32 m² büyüklüğünde, ısıtması mangallarla sağlanan veya kan sistemiyle (suvanın içindeki yatay duman kanalları) donatılmış toprak evler de yaygın olarak kullanılmıştır. Bu tür yapıların bacaları genellikle pişmiş tuğladan yapılmış, bazen doğrudan suvanın içine oyulmuştur. Bu evlerin boyutları genellikle 9-15 m² arasında değişmiştir. Altın Orda şehirlerindeki evlerin çoğu, ahşap çerçeveli ve kerpiç dolgulu duvarlara sahip olmuştur. Zeminler sıkıştırılmış topraktan yapılmış, bazı evler 40-55 cm derinliğinde kısmen zemine gömülü inşa edilmiştir. Temelsiz yapılmış, 5-7 x 5-7 metre boyutlarındaki evler de yaygın olarak bulunmuştur. Suva yerleştirildikten sonra bu evlerin kullanılabilir taban alanı 2-3 m²'ye kadar düşebilmiştir. Duvarlar genellikle yatay kütüklerden veya tahtalardan yapılmış, zemin ise tuğla veya ahşap döşeme ile kaplanmıştır. Bu evler ayrıca kerpiçten 2-4 sıra hâlinde inşa edilmiştir. Bu tür evler, özellikle Tsarevskoye yerleşimindeki güneydoğu aristokratik bölgelerdeki malikânelerin ana yapıları olmuştur. Bütün ev türlerinde, zemine yerleştirilen ve suyun zemine emici bir kuyuya akmasını sağlayan drenaj sistemleri (*toşnau*) bulunmuştur. Bu sistem, zemin üzerine tabanı kesilmiş bir sürahi veya benzer bir kap yerleştirilerek çalışmıştır.[96]

Selitrennoe yerleşiminin Kızıl Tümsek bölgesinde yapılan kazılarda, merkezinde çok odalı bir ana yapının yer aldığı tipik bir aristokrat malikâne ortaya çıkarılmıştır. Bu malikânede toplam 16 oda bulunmakta olup, odaların duvarları kerpiç, pişmiş tuğla ve ahşap kullanılarak yapılmıştır. Yapının odaları eşzamanlı olarak değil, birbirine eklenerek inşa edilmiştir.[97]

Yeni Saray'ın doğu banliyösünde yapılan arkeolojik kazılarda, küçük aralıklarla inşa edilmiş ve önceden belirlenmiş bir plana göre düzenlenmiş malikâneler bulunmuştur. Bu malikânelerde evler, sokak boyunca sıralanmış ve avludan giriş yapılacak şekilde tasarlanmıştır. Bu evler genellikle hizmetkârlar, zanaatkârlar ve bağımlı kişiler için yapılmıştır. Malikânelerde ayrıca su havuzları, seramik ocakları ve çeşitli amaçlara yönelik çukurlar bulunmuştur. Sokakla doğrudan temas eden evlerin dış duvarları, malikâne sınırlarını belirleyen yüksek duvarlar işlevi görmüştür. Yeni Saray'ın güney bölgesindeki bazı zengin malikânelerde, çok odalı evlerin avlularında ısıtmasız toprak evler ve çadırlar bulunmuştur.[98]

İtil-Kama bölgesinde, Altın Orda döneminde ortaya çıkan Moğol tarzı malikâne ve evlerin yanı sıra, geleneksel ahşap, kerpiç veya çerçeve yapılar da varlığını sürdürmüştür. Bu malikânelerde, ana evin yanı sıra, çeşitli ekonomik amaçlarla kullanılan ahşap barakalar, çukurlar ve sundurmalar da yer almıştır. Evler genellikle dikdörtgen veya silindirik şekilli basit sobalarla ısıtılmış olup, bu sistemlerde *kan* kullanılmamıştır. [99]

5. Mimari Teknikler ve Malzemeler

Altın Orda mimarisi, taş ve tuğla kullanımı olmak üzere iki ana inşaat tekniği etrafında şekillenmiştir. Ayrıca, bazı yapılarda farklı malzemelerin bir arada kullanıldığı karma inşaat teknikleri de uygulanmıştır. Türbelerin

[95] Ballod, age, s. 45-46.
[96] Fedorov-Davidov, "*Zolotoordınskıye Goroda*", s. 51.
[97] Zilivinskaya, Emma, "Raskopkı Bogatogo Usadebnogo Doma Na Krasnom Holme Selitrennogo Gorodişça", *Povoljye V Srednie Veka. Tezisi Dokladov Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii*, *Posvyaşçennoy 70-Letiyu So Dnya Rojdeniya G.A. Fedorova-Davıdova*, İzdatel'tsvo NGPU, Nijniy Novgorod 2001, s. 67.
[98] Vladimir Rudakov, "Raskopkı Ostatkov Mınareta na Selitrennom Gorodişçe", *Arkheologiya Nijnyego Povoljya Na Rubeje Tısyacheletiy. Materialı Vserossiyskoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii*, İzdatel'stvo Astrahanskogo Pedagogicheskogo Universiteta, Astrahan 2001, s. 114.
[99] Fedorov-Davidov, "*Zolotoordınskıye Goroda*", s. 60.

planlaması, inşaat teknikleri, mimari detaylar ve kullanılan malzemelerin analizleri, Altın Orda anıtsal mimarisinin farklı kültürel etkilerin bir araya geldiği bir sentez oluşturduğunu göstermektedir.

Bu doğrultuda, Altın Orda anıtsal mimarisinde şu üç ana etkiden söz edilebilir:

1. Taş yapı tekniğiyle inşa edilmiş eserlerde açıkça görülen Ermeni-Anadolu etkisi.
2. Pişmiş ve kerpiç tuğla kullanımına dayanan Türkistan mimarlık okulunun etkisi.
3. Bazı mimari formlarda göçebe (Kıpçak) geleneklerinin izleri.[100]

Coğrafi dağılım açısından değerlendirildiğinde, farklı mimari etkilerin baskın olduğu bölgeler tespit edilebilmektedir. İtil Bulgar bölgesi, Kırım ve Ermeni-Anadolu etkisinin yoğun olarak görüldüğü alanlar olmuştur. Aşağı İtil Havzası ve Kuzey Kafkasya bozkırları ise Türkistan mimarlık okulunun etkisi altında kalmıştır. Bununla birlikte, Aşağı İtil Havzası'nın bazı bölgelerinde (örneğin Vodnoye yerleşimi) ve Kuzey Kafkasya'da (Pyatigorye, Yukarı Djulat, Aşağı Djulat) Azerbaycan mimarlık geleneğinin, özellikle Nahçıvan okuluna özgü izleri açıkça görülebilmektedir. Nahçıvan okulu, taş ve tuğla malzemelerin bir arada kullanılması ve dekorasyonda çini süslemelerine geniş yer verilmesiyle karakterize olmuştur. Benzer şekilde, İtil Bulgar bölgesinde Azerbaycan mimarlık geleneğinin bir başka temsilcisi olan Şirvan-Apşeron okulunun etkileri gözlemlenmiştir. Altın Orda'da nadiren rastlanan ve Türk anıtsal yapılarından türetilmiş türbe formlarına ise Aşağı İtil Havzası ve Kuzey Kafkasya bölgelerinde rastlanmıştır.[101] Bu bulgular, Altın Orda anıtsal mimarisinin, farklı kültürel ve mimari geleneklerin harmanlandığı bir yapı oluşturduğunu ve bu kültürel etkilerin coğrafi dağılımının bölgedeki mimari üretime önemli katkılarda bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Aynı zamanda, Altın Orda şehirlerinde dışarıdan gelen mimari gelenekler doğrudan kopyalanmamış, aksine yaratıcı bir şekilde yeniden yorumlanmıştır. İtil Bulgar bölgesinde, kaba bir şekilde yontulmuş taşların kireç harcı veya kil ile birleştirildiği inşaat tekniği yaygın olarak kullanılmıştır. Bu teknik, zamanla Aşağı İtil Havzası'nda da benimsenmiş ve uygulanmıştır. Bu bölgede oldukça standart bir tür anıt mezar tipi geliştirilmiş olup, bu tipin etkileri diğer bölgelere de yayılmıştır. Örneğin, Ural çevresinde Türkistan üslubundaki türbelerin yanı sıra, Bulgar türbelerine neredeyse tamamen benzeyen yapılar inşa edilmiştir. Ayrıca, Altın Orda döneminde yeni planlama tipleri geliştirilmiş ve bu planlama yaklaşımları devletin farklı bölgelerinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır.[102]

Altın Orda'nın Aşağı İtil bölgesinde İslam'ın XIV. yüzyılın başlarından itibaren yayılması, mimari ve dekoratif unsurların gelişiminde önemli bir etki yaratmıştır. Altın Orda'nın süsleme tarzı, büyük ölçüde Türkistan, Güney Kafkasya ve İran'dan gelen ustaların etkisiyle şekillenmiştir.

Altın Orda şehirlerindeki yapıların cephe ve iç mekân dekorasyonlarında, mezar taşlarında kullanılan mozaik ve maiolika süslemeler, *kaşin* mimari seramikleri olarak adlandırılan bir tür seramiğe dayanmıştır. Bu seramikler, esasen silikat bazlı açık renkli bir hamurdan (*kaşin*) üretilmiştir. Ana bileşenleri kum, kaolin ve feldspat olan bu seramiklerde şeffaf sırlar kullanılmıştır. Türkistan'da kaşin seramikler XII. yüzyıldan itibaren bilinmekte olup, Altın Orda şehirlerinde yerel hammaddelerle üretimi yapılmıştır. Selitrennoe, Madjar, Meçetnoye, Tsarevskoe ve Üvek yerleşimlerinden alınan kaşin örnekleri homojen bir bileşim gösterirken, Vodyanskoe ve Bulgar yerleşimlerinden alınan örnekler belirgin farklılıklar sergilemiştir.[103]

Altın Orda dekorasyonunda genellikle kurşun oksit içermeyen sırlar kullanılmıştır. Bu durum, süslemelerin atmosferik koşullara karşı daha dayanıklı olmasını sağlamıştır. Kullanılan renk paleti; beyaz, siyah, mavi, lacivert, yeşil, sarı, kırmızı ve kahverengi tonlarını içermiştir. Seramik süslemeler iki ana gruba ayrılmıştır: mozaikler ve maiolika süslemeler. Mozaikler, uzaktan algılanabilir alanların süslenmesinde tercih edilmiş ve bu sayede desen elemanlarının renk yoğunluğu, maiolikalara göre daha belirgin bir hâle gelmiştir.[104]

Mozaikler genellikle portallar, kemerler, sütun kaidelerinin yan duvarları, iç kubbe tonozları ve geniş cephe duvarlarının kaplamasında kullanılmıştır. Mozaikler, tek renkli maiolika plakalarından kesilen parçaların birleştirilmesiyle üretilmiştir. Kesilen elemanlar, düz bir yüzeye yüzleri aşağı bakacak şekilde yerleştirilmiş, arkası alçı harcı ile sabitlenmiş ve sonrasında ilgili yüzeye monte edilmiştir. Maiolikalar, daha çok göz hizasında bulunan yapı bölümlerinde kullanılmıştır. Bu süslemeler, saçaklar, bordürler, mihrap nişleri ve mezar taşlarının dekorasyonunda yoğun şekilde tercih edilmiştir.[105]

[100] Zilivinskaya, *"Arhitektura Zolotoi..."*, C. 1, s. 134.
[101] Emma, Zilivinskaya, "Banı Nijnego Povoljya", *Sokrovişça Sarmatskih Vojdey i Drevniye Goroda Povoljya*, Nauka, Moskova 1989, s. 249-280.
[102] Akişev, Baypakov, vd., *age*, s. 140.
[103] Lidiya Noskova, "Mozaiki i Mayoliki Srednevekovıh Gorodov Povoljya", *Srednevekoviye Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, s. 7.
[104] Şmit, *age*, s. 167.
[105] Şpilevskiy, *age*, s. 112.

Maiolika süslemeler, kabartmalı veya düz yüzeyli olmak üzere iki tipte üretilmiştir. Altın Orda mozaiklerinde ultramarin, turkuaz, beyaz, sarı ve kırmızı gibi renkler yaygın olarak kullanılmıştır. Bitkisel desenlerde kırmızı renk baskın olup, ultramarin fon üzerine beyaz harflerle yazılmış yazılar sıkça görülmüştür. Altın Orda mozaiklerinde sır üstü yaldızlama, turkuaz fon üzerinde kırmızı, siyah ve beyaz boya ile yapılan süslemeler, diğer bölgelerin mimarisinde eşine rastlanmayan özgün özelliklerden biri olmuştur. Maiolika üretimi, XV. yüzyılda Altın Orda şehirlerinde gerilemeye başlamıştır.[106]

Altın Orda mimarisinde kullanılan bir diğer dekoratif unsur, pencere camları olmuştur. Bu camlar, çapı 10-12 cm veya 16-18 cm, kalınlığı ise 1 mm'ye kadar olan ince yuvarlak diskler şeklindedir. Camlar genellikle renksiz olup, hafif mavi, yeşil veya sarımsı tonlara sahiptir. Yüzeyleri parlak ve pürüzsüzdür. Camların içinde küçük hava kabarcıkları bulunmuştur. Bu camlar, XIII. yüzyıldan itibaren hem Rus hem de Türkistan cam ustalarının kullandığı üfleme tekniğiyle üretilmiştir.[107]

Bulgar yerleşiminden elde edilen cam örnekleri, Selitrennoe ve Tsarevskoe yerleşimlerinde bulunanlarla benzer özellikler taşımıştır. Bazı Bulgar camları, 14-20 cm çapında şeffaf ve oldukça iyi korunmuş örneklerdir.[108] Renksiz camların yanı sıra, Altın Orda yapılarında renkli camlar da bulunmuştur. Bu camlar, koyu sarı, koyu mor, koyu kırmızı ve koyu yeşil tonlarında geometrik şekillerde kesilmiş düz parçalardan oluşmuştur. Kaliteli bir yapıya sahip olup, içinde çok az hava kabarcığı barındırmıştır. Altın Orda şehirlerinde pencereli zengin ahşap ve kerpiç yapılar dışında, çoğu yer üstü ev kapılar veya çatıdaki açıklıklar ile aydınlatılmış, kış aylarında ise genellikle lambalar kullanılmıştır.

Kamusal binaların mimari özelliklerine dair yapılan analizler, Anadolu kökenli ustaların Altın Orda kültürünün oluşumunda kayda değer bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Altın Orda genelinde görülen mimari üslubun kökenlerinin, yalnızca devlet sınırlarının dışında değil, aynı zamanda Kırım ve İtil Bulgarlarının toprakları gibi kültürel açıdan oldukça gelişmiş bölgelerde aranması gerektiği değerlendirilmektedir. Moğol öncesi dönemde Kırım ile Anadolu arasındaki güçlü bağlar, yoğun ticaret ilişkileriyle şekillenmiştir. Altın Orda döneminde ise Anadolu'dan gelen göçlerle bu bağ daha da pekişmiştir. Bu göçlerin arasında, tahtını kaybetmiş Sultan II. İzzeddin Keykavus liderliğinde Anadolu kökenli bir grubun Kırım'a yerleşmesi dikkat çekmektedir.[109]

SONUÇ

Altın Orda mimarisi, geniş bir coğrafyada yerel ve dış kaynaklı mimari geleneklerin etkileşimiyle ortaya çıkan çok katmanlı ve özgün bir yapı sergilemektedir. Altın Orda şehirleri, siyasi ve ekonomik merkezler olmanın ötesinde, mimari çeşitliliğiyle de dikkat çekmiş; Moğol öncesi gelenekler ile İslam dünyasından alınan mimari formların bir araya gelerek sentezlendiği bir yapılaşma süreci yaşamıştır. Anadolu Selçuklu, Türkistan ve Güney Kafkasya mimari gelenekleri, taş ve tuğla gibi yerel malzemelerle birleşerek, dini, anıtsal ve sivil yapılarda belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. Bu bağlamda, şehirlerin fiziksel ve estetik kimliği, sadece siyasi otoritenin değil, aynı zamanda farklı kültürel grupların ortak katkılarıyla biçimlenmiştir.

Altın Orda şehirlerindeki dini mimari, İslam dünyasından alınan etkilerle gelişmiştir. Müslüman şehirlerinin temel yapıları olan camilerin planlarının analizi, bilinen tüm Altın Orda Cuma camilerinin bazilika planına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu camiler, iç mekânları sütun sıralarıyla nefler hâlinde bölünmüş, dikdörtgen planlı yapılar olarak inşa edilmiştir. Bu planlama türü, şüphesiz ki Anadolu'dan, özellikle Selçuklu dönemi boyunca yaygınlaşmış olan mimari geleneklerden etkilenmiştir. Küçük kubbeli camiler, özellikle Kırım'da karşımıza çıkmakta olup, bu yapılar Selçuklu ve erken Osmanlı dönemine ait benzer mimari örneklerin yeniden yorumlanmış şeklidir. Anadolu mimarisinin etkisi, camilerle bağlantılı olan ve bir bütünlük oluşturan minarelerde de açıkça görülmektedir. Taş işçiliğiyle süslenmiş mimari detaylar, özellikle Bulgar, Kırım ve Eski Orhei'deki cami ve minarelerde Anadolu ile olan bağlantıyı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu detaylarda yer alan süsleme motiflerinde Selçuklu etkisi belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Bununla birlikte, Altın Orda mimarları, Anadolu cami tipolojisini genel olarak benimsemekle kalmamış, bu tipolojinin uygulanmasında özgün yenilikler de getirmiştir.

Altın Orda türbelerinin sınıflandırılması, bu bölgede oldukça gelişmiş bir anıtsal yapı mimarisinin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Türbe tipolojilerindeki çeşitlilik, bu yapıların İslam dünyasının farklı bölgelerinden taşındığını ve Altın Orda'nın geniş coğrafyasında, bölgesel olarak farklı mimari etkilerin baskın olabildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, bazı yapılar özgün nitelikler taşıyıp, mevcut planlama tiplerinin yaratıcı bir şekilde yeniden yorumlanması sonucunda ortaya çıkmıştır. Günümüzde mevcut olan veriler, yalnızca türbe tiplerinin kökenlerini (genezisini) daha ayrıntılı bir şekilde belirlemeye değil, aynı zamanda Altın Orda'nın farklı bölgelerinde çeşitli mimari okulların etkisinin coğrafi dağılımını izlemeye olanak tanımaktadır. Bu bağlamda,

[106] Nevostruev, *agm*, 105.
[107] Nina Busyatskaya, "Steklyannıye Izdeliya Gorodov Povoljya", *Srednevekoviye Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, s. 38.
[108] Busyatskaya, *agm*, s. 39.
[109] Kramarovskiy, *agm*, s. 410.

türbelerin planlama özellikleri incelenmekle kalmayıp, aynı zamanda inşaat teknikleri ile yapıların dış ve iç dekorasyon detayları da analiz edilmektedir.

Sivil mimari, Altın Orda şehirlerinin sosyo-ekonomik yapısını ve kültürel çeşitliliğini yansıtan bir diğer önemli unsurdur. Hamamlar, hijyen ve sağlık işlevlerinin ötesinde, sosyal iletişim merkezleri olarak kentsel yaşamın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Aynı şekilde, konut mimarisi de sosyal statü ve ekonomik koşullara göre farklılık göstermiş; zengin malikânelerden mütevazı evlere kadar geniş bir yapı yelpazesiyle dönemin mimari gelişimini yansıtmıştır. Özellikle malikânelerde uygulanan gelişmiş ısıtma ve drenaj sistemleri, Altın Orda'nın mimari teknoloji alanında ulaştığı ileri seviyeyi göstermektedir.

Altın Orda mimarisinde kullanılan malzeme ve teknikler, bölgesel kaynaklara dayalı olarak farklılık göstermiştir. Bulgar ve Solhat gibi şehirlerdeki tuğla-taş yapılarda, yüksek kaliteli taş kaplamalar dikkat çekmektedir ve dış cephelerde polikrom mozaik veya maiolika süslemeler minimal düzeyde kullanılmıştır. Buna karşılık, Altın Orda'nın Aşağı İtil bölgesindeki şehirlerinde, dini, kamusal ve anıtsal yapılar çini, maiolika ve terakota süslemelerle daha yoğun bir şekilde dekore edilmiştir. Dekorasyonda bu yöntemlerin kullanımı, Altın Orda'nın estetik anlayışını ve zanaatkârlık düzeyini göstermektedir. Bölgesel Moğol öncesi gelenekler, Altın Orda şehirlerindeki konut ve anıtsal yapılarda hem yapısal hem de dekoratif stil farklılıklarına yol açmıştır. Tüm bu yapılarda ortak bir özellik, önemli yapısal bölümlerin tuğladan inşa edilmesi olmuştur.

Altın Orda'nın varlık süresi dikkate alındığında, dışarıdan alınan tekniklerin hızlı, yoğun ve yaratıcı biçimde yeniden yorumlandığı görülmektedir. Bu süreç, kaçınılmaz olarak özgün bir mimari üslubun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Genel olarak, Altın Orda şehirlerindeki mimari, doğu İslam dünyası etkisi altında şekillenen bir kentleşme tipolojisini yansıtmaktadır. Coğrafi farklılıklara rağmen kültürel çeşitliliği ve estetik uyumu bir araya getirerek, hem kendi dönemi hem de sonraki dönemler için önemli bir miras bırakmıştır. Bu durum, Altın Orda'nın yalnızca bir siyasi yapı olarak değil, aynı zamanda zengin ve çok yönlü bir kültürel kimliğin taşıyıcısı olduğunu da kanıtlamaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The architectural heritage of the Golden Horde represents a crucial component of medieval cultural and political history. Following the expansive conquests led by Batu and Subutay in the mid-13th century, the Golden Horde emerged as one of the largest political entities of the medieval era, encompassing vast territories from the Irtysh River to the Dniester and Danube rivers. The administrative requirements of managing such extensive lands necessitated significant urban and architectural developments. The Mongol rulers recognized the strategic value of fostering urban settlements not only for governance but also to support a transition to more stable socioeconomic conditions within their dominion.

The Golden Horde's urban development was characterized by a synthesis of existing regional architectural traditions and new innovations introduced through cultural exchanges and forced migrations of artisans. Existing research, while shedding light on the architectural elements of certain prominent cities such as Saray Batu and Saray al-Jadid, has often focused on isolated structures. This limited approach has hindered a comprehensive understanding of the typological, functional, and stylistic evolution of Golden Horde architecture across its vast territory.

Recent archaeological studies, including excavations across regions like Volga Bulgaria, Crimea, and the North Caucasus, have revealed insights into the functional design and symbolic representations of various architectural forms such as mosques, mausoleums, baths, and mansions. These findings emphasize the Golden Horde's unique architectural identity as a bridge between Islamic architectural traditions and regional practices, particularly those from Central Asia, Anatolia, and even parts of Eastern Europe.

This study aims to investigate the multifaceted nature of Golden Horde architecture, analyzing its material culture, construction techniques, and the socio-political influences reflected in its urban planning. By presenting a holistic approach to the architectural legacy of the Golden Horde, this paper contributes to a deeper understanding of its role in shaping medieval Eurasian urbanism.

Methodology

The methodology employed in this research integrates historical, archaeological, and architectural analyses to offer a comprehensive examination of Golden Horde urbanism. Primary historical sources, including traveler accounts, administrative records, and early chronicles, form the foundational basis for contextualizing the development of cities and architectural elements within the Golden Horde's sociopolitical framework.

The study relies heavily on data from archaeological excavations conducted in key regions under the Golden Horde's influence. Excavations in Volga Bulgaria, for example, have provided detailed evidence of urban layouts, construction techniques, and decorative elements. In Crimea, archaeological findings at sites such as Solhat and Eski Kırım have further illuminated the regional adaptations in architectural practices. Comparative analysis is employed to juxtapose architectural elements of the Golden Horde with those from neighboring regions, including Anatolia, Central Asia, and Eastern Europe, highlighting both shared characteristics and unique innovations.

Typological analysis is used to categorize architectural forms into religious, monumental, and civil structures. Mosques and mausoleums are examined as reflections of Islamic influence and religious identity, while baths and mansions provide insights into the social and economic structures of urban life. Special attention is given to construction materials, such as mudbrick, baked brick, stone, and glazed tiles, and the technologies employed in their production and use. The methodological framework ensures a multi-dimensional understanding of Golden Horde architecture, bridging gaps in existing scholarship and providing a basis for future research.

Results and Conclusion

The findings of this research underscore the complexity of architectural development within the Golden Horde, which was shaped by an intricate interplay of cultural, economic, and political factors. Urban planning during this period was distinguished by its centralized approach to city organization, reflecting the Mongol rulers' administrative strategies. Cities such as Saray Batu and Saray al-Jadid served as political and economic hubs, featuring well-planned neighborhoods, public squares, and monumental structures.

The architectural elements of the Golden Horde's cities reveal a synthesis of influences. Mosques and minarets, constructed in accordance with Islamic traditions, often incorporated design elements derived from the Seljuk architectural style, as evident in their basilical layouts and decorative motifs. Mausoleums showcased innovative structural forms, such as domed chambers, which combined functionality with aesthetic grandeur. Bathhouses, with their subterranean heating systems and elaborate interior decorations, highlight the advancements in civil engineering and the emphasis on communal spaces within urban centers. Mansions reflected the socioeconomic hierarchies of the time, with large aristocratic estates often surrounded by auxiliary buildings for servants and administrative functions.

The study also highlights the pivotal role of skilled artisans and forced labor in executing large-scale architectural projects. Artisans from regions such as Khwarezm, Crimea, and the Caucasus brought diverse construction techniques and decorative traditions, resulting in an eclectic yet cohesive architectural identity. Despite regional variations in materials and styles, a shared set of planning principles provided a unifying framework for urban development across the Golden Horde.

Archaeological evidence points to the extensive use of materials such as mudbrick and baked brick in the construction of buildings, particularly in steppe regions where stone was scarce. Decorative elements, including glazed tiles, intricate carvings, and colorful mosaics, were employed to enhance the visual appeal of structures, signifying the wealth and influence of the ruling elite and their commitment to showcasing cultural sophistication.

The decline of the Golden Horde in the late 14th century, precipitated by internal strife and external invasions, marked a gradual cessation of urban and architectural advancements. Cities that once thrived as vibrant centers of trade and culture fell into decline, leaving behind ruins that today serve as important archaeological sites. Despite this decline, the architectural legacy of the Golden Horde endures as a testament to the state's ability to integrate diverse cultural influences into a distinctive urban and architectural paradigm.

In conclusion, the architectural heritage of the Golden Horde provides invaluable insights into the socio-political and cultural dynamics of medieval Eurasia. By synthesizing existing archaeological data with historical and architectural analyses, this study underscores the importance of preserving and further studying this legacy. Future research could explore the influence of Golden Horde architectural innovations on subsequent Islamic and regional architectural traditions, enriching our understanding of the interconnectedness of historical cultures and the enduring impact of the Mongol Empire on the built environment.

KAYNAKÇA

AKINCI, Meltem, "Altın Orda'nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray el-Cedid Örneğiyle)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, 2020, ss. 469-473.

AKİŞEV, Kemal, BAYPAKOV, Karl, ERZAKOOVİÇ, Lev, *Drevniy Otrar*, Nauka, Almatı 1972.

AKSENOVA, Nadejda, "Arheologiçeskoye İzuçeniye Mavzoleyev Yugo-Vostoçnoy i Yujnoy Çastey Goroda Bolgara", *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, ss. 206-224.

ALİHOVA, Anastasiya, "Mavzoleyi Goroda Mohşi-Narovçata", *Sovetskaya Arheologiya*, S. 2, Nauka, Moskova 1976, ss. 226-237.

ALİHOVA, Anastasiya, "Postroyki Drevnego Goroda Mohşi", *Sovetskaya Arheologiya*, C. IV, Nauka, Moskova 1976, ss. 170-179.

ARTAMONOV, Mikhail, "Drevniy Derbent", *Sovetskaya Arheologiya*, C. VIII, Nauka, Moskova 1946, ss. 141-143.

AYDAROV, Said ve AKSENOVA, Nadejda, *Velikiye Bulgarı*, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan 1983.

AYDAROV, Said, "İssledovaniye I Restavratsiya Pamyatnikov Monumentalnogo Zodçestva Bolgara", *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, ss. 150-185.

BALLOD, Frants, *Starıy i Novıy Saray, Stolitsı Zolotoy Ordı*, İzdaniye Kombinata İzdatel'stva i Peçati, Kazan 1923.

BARBARO, Giosafat, *Barbaro i Kontarini o Rossiyi, k İstoriyi İtalyano-Russkih Svyazey v XV Veke*, çev. Elena Skrjinskaya, Leningrad 1971.

BAŞKİROV, Aleksandr, "Hudojestvennıye Pamyatniki Solhata", *Krım*, C. I, S. 3, Gosizdat, Moskova 1927, ss. 110-117.

BATTÛTA, Ebû Abdullah Muhammed İbn, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

BUSYATSKAYA, Nina, "Steklyannıye Izdeliya Gorodov Povoljya", *Srednevekoviye Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, ss. 38-72.

CARPİNİ, Johann de Plano, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi, Trabzon 2001.

EGOROV, Vadim, FEDOROV-DAVIDOV, German, "İssledovaniye Meçeti na Vodyanskom Gorodişçe", *Srednevekoviye Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, ss. 108-167.

EGOROV, Vadim, *İstoriçeskaya Geografi Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv*, Nauka, Moskova 1985.

EGOROV, Vasiliy, "Mavzoleyi Vodyanskogo Gorodişça", *Sovetskaya Arheologiya*, C. I, Nauka, Moskova 1980, ss. 74-85.

FEDOROV-DAVIDOV, German, *Denejnoye Delo Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MGU, Moskva 2003.

FEDOROV-DAVIDOV, German, *Obşestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MGU, Moskva 1973.

FEDOROV-DAVIDOV, German, *Zolotoordınskıye Goroda*, İzdavayelstvo MGU, Moskova 1994.

HİLLENBRAND, Robert, *Islamic Architecture*, Columbia University Press, New-York 1994.

KALİNİN, Nikolay, SMİRNOV, Aleksandr, "Rekonstruksiya Bulgarskoy Bani XIV Veka", *KSIİMK*, C. XIII, Nauka, Moskova 1946, ss. 26-32.

KRAMAROVSKİY, Mihail, "Religioznıye Obşinı v İstorii i Kulture Solhata v XIII-XIV Vekah", *Archeologia Abrahamica*, Nauka, Moskova 2009, ss. 401-414.

KRUPNOV, Evgeniy, "Hristianskiy hram XII veka na Gorodişe Verhniy Culat", *Srednevekoviye pamyatniki Severnoy Osetii*, S. 114, MİA, Moskova 1963, ss. 45-67.

KUÇKİN, Vladimir, "Goroda Severo-Vostoçnoy Rusi v XIII-XV Vekah", *İstoriya SSSR*, S. 2, Nauka, Moskova 1990, ss. 70-105.

KUZNETSOV, Vladimir, *Elhotovskiye Vorota v XXV Vekah*, İzdatelstvo Kavkazskaya Zdravnitsa, Vladikavkaz 2003.

MİLORADOVİÇ, Oleg, "Srednevekoviye Meçeti Gorodişça Verhniy Djulat", *MIA*, Moskova 1963, ss. 87-106.

NEDAŞKOVSKİY, Leonid, "İtogi i Zadachi Izuçeniya Ukeka i Yego Okrugi", *Zolotoordınskomu Gorodu Ukek 7,5 stoletiy. Materialı Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii*, Saratov 2003, ss. 3-8.

NEVOSTRUEV, Konstantin, "O Gorodişah Drevnego Voljsko-Bulgarskogo i Kazanskogo Hanstv", *Trudı I Arheologiçeskogo seyzda*, Moskova 1871, ss. 102-113.

NOSKOVA, Lidiya, "Mozaiki i Mayoliki Srednevekovıh Gorodov Povoljya", *Srednevekoviye Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, ss. 7-37.

PALLAS, Petr Simon, *Puteşestviye po Raznım Provintsiyam Rossiyskogo Gosudarstva*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1773-1788.

PETERSEN, Andrew, *Dictionary of Islamic Architecture*, Routledge, New York 1996.

POLO, Marco, *Dünyanın Hikaye Edilişi-Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul 2003.

RUBRUK, William, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

RUDAKOV, Vladimir, "Raskopkı Ostatkov Mınareta na Selitrennom Gorodişçe", *Arheologiya Nijnyego Povoljya Na Rubeje Tısyacheletiy. Materialı Vserossiyskoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii*, Astrahan: İzdatel'stvo Astrahanskogo Pedagogicheskogo Universiteta, 2001, ss. 60-69.

SEMENOV, Leonid, *Tatartupskiy minaret*, Gosudarstvennoye İzdaniye, Dzaudjikau 1947.

SİNGATULLİNA, Al'fira, *Djuçidskie monetı*, İzdatelstvo Zaman, Kazan 2003.

STİERLİN, Henri, *Turkey from the Selçuks to the Ottomans*, Taschen, Köln 1998.

SVİNİN, Pavel, "Razvalinı goroda Bulgar", *Oteçestvennıye zapiski*, Nauka, Moskva 1824, ss. 48-69.

ŞARİFULLİN, Rafail, "Banı Bolgara i İh Izuçeniye", *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, ss. 217-260.

ŞMİT, Aleksandr, *Arhitekturniye çertejı razvâlin drevnih Bulgar*, Nauka, Moskova 1832.

ŞPİLEVSKİY, Stepan, *Drevniye goroda i drugiye bulgaro-tatarskiye pamyatniki v Kazanskoy gubernii*, Kazan Üniversitesi, Kazan 1877.

TİZENGAUZEN, Vasiliy, *Sbornik Materialov Otnosyaşihsya k İstoriyi Zolotoy Ordı,* C. 1, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1884.

TİZENGAUZEN, Vasiliy, *Sbornik Materialov, Otnosyaşihsya k İstorii Zolotoi Ordı*, C. 2, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1941.

ÜNSAL, Behçet, *Turkish Islamik Architecture. Seldjuk to Ottoman*, Academy Editions, New York 1973.

ZASİPKİN, Boris, "Pamyatniki Arhitekturi Krımskikh Tatar", *Krım. Jurnal Obşestvenno-Nauçnıy i Ekskursionnıy*, Gosizdat, Moskova 1927, ss. 113-168.

ZİLİVİNSKAYA, Emma, "Banı Nijnego Povoljya", *Sokrovişça Sarmatskih Vojdey i Drevniye Goroda Povoljya*, Nauka, Moskova 1989, ss. 249-280.

ZİLİVİNSKAYA, Emma, "Raskopkı Bogatogo Usadebnogo Doma Na Krasnom Holme Selitrennogo Gorodişça", *Povoljye V Srednie Veka. Tezisi Dokladov Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii, Posvyaşçennoy 70-Letiyu So Dnya Rojdeniya G.A. Fedorova-Davıdova*, İzdatel'tsvo NGPU, Nijniy Novgorod 2001, ss. 67-69.

ZİLİVİNSKAYA, Emma, *Arhitektura Zolotoi Ordy. Grajdanskoye Zodchestvo*, C. 2, Oteçestvo, Kazan 2014.

ZİLİVİNSKAYA, Emma, *Arhitektura Zolotoi Ordy. Kul'tovoe Zodchestvo*, C. 1, Oteçestvo, Kazan 2014.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

E Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 387-400.

Geliş Tarihi–Received Date: 27.02.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 21.05.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

EBÛ SA'ÎD BAHÂDIR'IN ÖLÜMÜ ÜZERİNE BAZI MÜLAHAZALAR

https://doi.org/10.53718/gttad.1647931

NAGEHAN KÜÇÜKYILDIZ*

ÖZ

İlhanlı hükümdarlarının doğumları ve ölümleri, dönemin siyasî ve toplumsal dinamikleri açısından büyük önem arz etmiştir. Tarihi kaynaklarda bu hususta farklı bilgiler bulunsa da, özellikle hükümdarların ölümleri devletin istikrarı açısından belirleyici unsurlar arasında yer almıştır. İlhanlılar, hükümdarlarına büyük değer vermiş ve onların yaşamları kadar ölümleri karşısında da derin üzüntü duymuşlardır. Bu bağlamda, İlhanlı tahtına geçen önemli hükümdarlardan biri olan Ebû Sa'îd Hân'ın hayatı, İlhanlı tarihinin merak edilen konularından birisi olmuştur. Ebû Sa'îd Hân, 704/1305 yılında Ucân'da dünyaya gelmiştir. Hân doğduktan sonra şehzâdelik eğitimi alması için dönemin önemli devlet adamlarından Emîr Sevinç'in yanına verilmiştir. 713/1313 yılında babası Ölceytü Hân tarafından Horâsân valiliğine atanarak devlet yönetiminde tecrübe kazanması sağlanmıştır. Ancak babasının beklenmedik ölümü üzerine, henüz 12 yaşında iken İlhanlı tahtına çıkmak zorunda kalmıştır. Küçük yaşına rağmen, hükümdarlık sorumluluğunu üstlenmek zorunda kalan Ebû Sa'îd, tahtta istikrarın sağlanması adına, babasının kendisini emanet ettiği Emîrü'l-ümerâ Emîr Çûpân'ın desteğiyle devlet yönetimini sürdürmüştür. Hân, hükümdarlık dönemi boyunca, ülke içinde ortaya çıkan iç karışıklıkları büyük ölçüde gidermeye çalışmış ve İlhanlı Devleti'nin istikrarını korumaya çalışmıştır. Son İlhanlı hükümdarı olarak kabul edilen Ebû Sa'îd Hân, 736/1335 yılında vefat etmiştir. Onun ölümü, İlhanlı Devleti için büyük bir dönüm noktası olmuş ve devletin merkezi otoritesi zayıflamaya başlamıştır. Ebû Sa'îd'in vefatı hem devlet adamları hem de halk arasında derin bir üzüntüye neden olmuş, bu süreçte İlhanlılar siyasi bir dağılma sürecine girmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Ölceytü Hân, Ebû Sa'îd Bahâdır, Bağdâd Hatun.

SOME CONSIDERATIONS ON AND DEATH OF EBÛ SA'ÎD BAHÂDIR

ABSTRACT

The births and deaths of the Ilkhanid rulers have been of great significance in terms of the political and social dynamics of the period. Although different information can be found in historical sources on this subject, particularly deaths of the rulers have been determining factors for the stability of the state. The Ilkhanids highly valued their rulers and expressed deep sorrow not only for their lives but also for their deaths. In this context, the life of one of the prominent rulers who ascended to the Ilkhanid throne, Abû Sa'îd Khân, has become one of the most intriguing subjects in Ilkhanid history. Abû Sa'îd Khân was born in Ucân in 704/1305. After his birth, he was sent to the prominent statesman Emir Sevinç to receive the princehood education. In 713/1313, he was appointed by his father, Öljaitü Khân, as the governor of Khurāsān, to gain experience in state administration. However, after the unexpected death of his father, Abû Sa'îd Khân had to ascend to the Ilkhanid throne at the age of 12. Despite his young age, Abû Sa'îd had to take on the responsibilities of ruling, and in order to maintain stability on the throne, he continued to govern with the support of Amir al-Umara Amir Chupan, whom his father had entrusted him to. During his reign, he made significant efforts to resolve the internal conflicts that arose within the country and sought to maintain the stability of the Ilkhanid State. Abû Sa'îd Khân, considered as the last Ilkhanid ruler, passed away in 736/1335. His death marked a turning point for the Ilkhanid State, as the central authority began to weaken. Abû Sa'îd's death caused deep sorrow among both the statesmen and the people, and during this period, the Ilkhanids entered a phase of political disintegration.

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin/TÜRKİYE, E-Posta: nagehan.guler@artvin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8856-5898.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Keywords: Ilkhanids, Öljaitü Khân, Abu Sa'id Bahadur Khan, Baghdad Hatun.

GİRİŞ

Moğol Devleti olan İlhanlılar, Möngke (1251-1259), kurultayın onayıyla İlhanlı hükümdarı müteakip doğu ve batı sınırlarını genişletmek amacıyla kardeşlerinden Kubilay (1260-1294)'ı Çin'e yollamış Hülegü (1256-1265)'yü ise 1252 yılında İrân, Şâm, Mısır, Anadolu ve Ermenistân üzerine göndermeye karar vermiştir. Hülegü Horâsân'a gelip Bâdgîs'te ikâmet etmiştir. Hülegü'nün buralara yerleşmesiyle İlhanlı Devleti'nin tarihi başlamıştır. Hülegü'den sonra tahta Hülegü'nün en büyük oğlu olan İlhan Abaka (1265/1282) geçmiştir. Abaka, İlhanlı tahtında 18 yıl kalmış ve 680/1281 yılında av esnasında zehirli bir okla vefat etmiştir. Yerine Abaka'nın kardeşi yetenekli ve savaşçı bir hükümdar olan Ahmed (1282-1284) geçmiştir. Ahmed, Argun ile mücadele etmiş ve tahttan indirilerek yerine Argun (1284-1291) geçmiştir. Argun'un ardından İlhanlı yönetimini Geyhatu (1291-1295) aldıysa da saltanatı uzun sürmemiş ve yerini Gazan (1295-1304) almıştır. Gazan iktidarda kaldığı sürece İslamiyeti benimsemiş ve birtakım reformlarla adından söz ederek tarih sahnesindeki yerini almıştır. Gazan Hân'ın vefatına müteakip Ölceytü (1304-1316) tahta çıkmış ve devleti adına başarılı mücadeleler vermiştir. Son olarak da İlhanlı tahtına Ebû Sa'îd Bahâdır (1317-1335) çıkmıştır. Ölümünden sonra Arpa Hân geçtiyse de devlet yıkılmaktan kurtulamamıştır.[1]

İlhanlı Devleti'nin tarihini dört döneme ayırmak mümkündür. Birincisi; 1256-1282 (Gayrimüslim İlhanlılar Dönemi): Hülegü ve oğlu Abaka'nın yönetiminde olan bu dönemde Batı ile yakın ilişkiler kurulmuş, ilk elçilik heyeti gönderilmiştir. İkincisi; 1282-1295 (Dini Çatışmalar Dönemi): Teküdar, Argun, Geyhatu ve Baydu'nun yönetiminde, İslam ve diğer inançlar arasında çekişmeler yaşanmıştır. Üçüncüsü; 1295-1335 (Müslüman İlhanlılar Dönemi): Gazan Hân, Ölceytü ve Ebû Sa'îd gibi önemli hükümdarlar döneminde, yönetim, ekonomi ve bayındırlık alanlarında reformlar yapılmış, devletin altın çağı yaşanmıştır. Dördüncüsü; 1335-1353 (Çöküş ve Dağılma Dönemi); Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra devlet zayıflamış ve kısa sürede çözülerek yıkılmıştır. Ebû Sa'îd Hân'ın 736/1335 yılında ölümünden sonra, İlhanlı Devleti yıkılmış ve Azerbâycân, Türk-Moğol kökeninden gelen Çûpân sülalesinin eline geçmiştir.[2]

Bu araştırma, İlhanlı tarihine ilişkin birincil kaynaklar ve modern akademik çalışmalar temel alınarak yürütülmüştür. Çalışmanın amacı, Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın ölümüne dair farklı tarihsel anlatımları analiz ederek en tutarlı açıklamayı ortaya koymaktır. Bu doğrultuda karşılaştırmalı tarih yöntemi benimsenmiş ve dönemin kaynakları ile modern araştırmalar sistematik biçimde incelenmiştir. Öncelikle, dönemin tanınmış tarihçileri tarafından kaleme alınan Farsça ana kaynaklar karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu kaynaklar, önemli tarihçilerin eserleri olup, İlhanlı sarayına yakın kişilerin gözlemlerine dayanması bakımından büyük önem taşımaktadır. Buna ek olarak, modern akademik araştırmalar, tarihsel analizler ve çeşitli makaleler ışığında tarihçilerin konuya dair yorumları ele alınarak farklı bakış açıları ortaya konulmuştur. Ebû Sa'îd'in ölüm sebebi günümüzde de tartışmalı bir konu olup, dönemin kaynakları ve modern çalışmalar temelinde yeniden değerlendirilmektedir.

Ebû Sa'îd Bahâdır'ın ölümüne dair değerlendirmelere geçmeden evvel, meselenin bütüncül şekilde kavranabilmesi için doğumu ve şehzâdelik döneminin de ele alınması yerinde olacaktır. Şöyle ki kaynaklarda, Ölceytü'nün oğlu Ebû Sa'îd'in (سلطان علاءالدین ابو سعید بهادر خان/Sultan Alâeddîn Ebû Sa'îd Bahâdır Hân) doğum tarihi ve yeri konusunda büyük ölçüde benzer bilgiler yer almaktadır. Semerkândî, Ebû Sa'îd Hân'ın doğumu ile alakalı şu bilgileri aktarmaktadır: Doğumu, 704/1305 yılının Zilkâde ayının sekizinci günü çarşamba gecesi, Balık burcunun etkisi altında, Azerbâycân topraklarında, güçlü bir ışığın doğduğu bir zamanda gerçekleşmişti. Doğumunun yedinci gününde, bu değerli bebek eğitim için Emîr Sevinç ve eşi Oğûl Kundî Hatun'un şefkatli kollarına bırakılmıştı. Ebû Sa'îd beş yaşına geldiğinde, tüm hanımlar, şehzâdeler, emîrler ve devletin ileri gelenleri Emîr Sevinç'in huzurunda toplandılar. Moğol geleneğine uygun olarak en uğurlu saat belirlenip şehzâde devlet atına bindirilmişti. Atın başı doğuya çevrildi ve atın yelesi ile sağrısına bir kadeh kımız serpilmişti. Aynı yıl, şehzâde çiçek hastalığı ve diğer bazı rahatsızlıklara yakalanmış ancak yine Semerkândî'nin ifadesine göre yüce

[1] Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî, -Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken, İstanbul 2016, s. 153168; Alaaddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, C. III, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013, s. 100; Ebu'l-Ferec, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, trc. Ömer Riza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 556; *Tevârîh-i Güzîde-Nusret-nâme, -Metin-Aktarım-Dizin*, haz. Harun Kaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022, s. 155-170; Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 2012, s. 51-53; Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 43-47; Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar*, çev. İnan Kaya, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2013, s. 312-353; İsenbike Togan, *Tarih ve Kurgu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2022, s. 357,372, 374; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 231-305; Nagehan Güler, "Şebânkârеî'ye Göre İlhânlı Hükümdarlarından Hulâgû Hân, Abâkâ Hân ve Ahmed Hân", *Turkish Studies*, Vol. 13 (8), 2018, s. 65-78; Kaan Akar, "İlhanlı Devleti'nde Kullanılan Birtakım Unvan ve Islahatlar", *İRTAD*, S. 1, Aralık 2018, s. 74.

[2] Hanifi Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", *İLTED*, S. 45, Erzurum 2016, s. 109-138.

Allah ona şifa vermişti.[3] Ebû Sa'îd doğumundan yedi gün sonra Ölceytü tarafından Atâbekî Emîr Sevinç (اتابکی امیر سونج)'un atabekliği altına verilmişti.[4]

Kâşânî'nin ifadesine göre; Ölceytü'nün dördüncü eşi Hâcî Hatun'dur. Onun annesi Hülegü Hân'ın kızı Tûdâkâç'dır. Hâcî Hatûn'nun Zilkâde ayının sekizinci günü 704/1305 yılında pazartesi gece saat beşte, kutlu ve saadetli bir erkek çocuğu dünyaya geldi. Şehzâdenin adı Ebû Sa'îd konuldu ki, gençliğinin, ömrünün ve mülkünün tadını çıkarsın. Yüzünün parlaklığı on dördüncü gece ayına bile kıskançlık verecek kadar güzeldi.[5] Ebû Sa'îd'i Cihân padişahı Ölceytü'nün sütannesi Oğûl Kâydî (اقولل قایدی), Sişi Behş (سشی بخش)'nin oğlu Emîr Sevinç'in yurdunda yetiştirdiler.[6] Kaşânî, Semerkândî'den farklı olarak Ebû Sa'îd'in pazartesi günü doğduğunu ifade etmiştir.[7]

Şebânkâreî'ye göre, babası Ölceytü vefat ettiğinde Ebû Sa'id Hân 9 yaşındaydı. Ölceytü'nün 716 yılı Ramazan ayında (Kasım-Aralık 1313) vefat ettiği[8] göz önüne alındığında, bu bilgiler doğrultusunda Şehzâde Ebû Sa'îd'in doğum yılı 706/1307 olarak hesaplanmaktadır.

Benâketî, Ebû Sa'îd'in 8 Zî'l-ka'de 704/10 Haziran 1305 tarihinde Ûcân'da dünyaya geldiği nakledilmektedir.[9] Fasîh-î Hâfî'ye göre ise Ebû Sa'îd Hân, Sultan Muhammed Hudâbende Ölceytü Sultan bin Argun Hân bin Abaka Hân bin Hülegü Hân bin Tûlûy Hân bin Cengiz Hân (سلطان محمد خدابنده الجایتو سلطان بن ارغون خان بن اباقا خان بن هلاکو خان بن تولی خان بن چنگیز خان)'ın oğlu olarak Zilkâde ayının sekizinci gecesi, çarşamba günü, doğmuştur. Onun doğumu sırasında Güneş, Yengeç burcunun beşinci derecesinde, yükseleni ise Balık burcunda bulunmaktaydı. Ebû Sa'îd'in dünyaya geldiği yer olarak Ucân bölgesi kaydedilmiştir.[10] Ebû Sâ'id'in annesinin adı Ölceytü'nün 4. eşi Hâcî Hatun[11] olup kız kardeşinin ismi de Satı Bik'dir. Ebû Sa'id'in Bâyezid, Tayfûr ve Bistâm olmak üzere üç erkek kardeşi vardır.[12] Ebû Sa'îd, kısmen uzun boylu, güzel çehreli bir insandı.[13] Yüz rengi beyaza yakındı; çatık bir kaşı, Moğol'a fazla benzemeyen güzel bir gözü, uzun boyu vardı. Ebû Sa'îd'in eşleri çok ve hatunları kudretliydi. Gözde hatunu amcası Gazan'ın kızı Ulçeki Hatun/Olcây Kutlug olsa da onun yerini ahir ömründe Dimeşk'in kızı Dilşâd Hatun'u aldı. Onu da çok severdi. Diğer eşi Bağdâd bu yüzden onu kıskanırdı. Ebû Sa'îd, daima bir evlat arzulamıştı. Yüce Allah o hayattayken bu arzusunu yerine getirmişti. Ancak vefat ettiği sırada Dilşâd Hatun hamileydi. Ebû Sa'îd'in vefatından yedi ay sonra bir kız çocuğu dünyaya gelmişti.[14] Ebû Sa'îd'in eşlerinden ilki, Olcây Kutlug (اولجای قتلغ) adlı hanım idi. O, Sultan Gazan Hân'ın kızı olup, daha önce Şehzâde Bestâm (بسطام) ile evliydi. Bestâm'ın vefatından sonra, Ölceytü Sultan bu hanıma büyük bir ilgi gösterdi. Ölceytü, Ebû Sa'îd'i çocuk yaşta Horâsân'a gönderirken, aynı zamanda bu hanımı da şer'î nikâh ile oğluna eş olarak vermişti. Diğer eşi, Bağdâd Şâh (بغداد شاه) Hatun idi. O, Sâldûz boyundan Emîr Çûpân b. Melîk b. Tûdân'ın kızı olup, Sultan'ın en çok sevdiği ve arzuladığı eşiydi. Bir diğer eşi, Dilşâd (دلشاد) Hatun'du. O Dimeşk Hâce'nin kızıydı. Sultan, babasının sağlığında onu istemiş ve kendisine büyük bir meyil duymuştu. Bir diğer eşi ise Adilşâh (عادلشاه) Hatun'du. O, Tevekkül b. Emîr İsin Kutlug'un kızıydı. O zamanda onun güzelliği pek göstermiyorlardı. Bir diğer eşi Her Kadâk (هر قداق) Hatun olup Emir Çûpân'ın akrabalarından olan Devletşâh'ın kızıydı.[15] Âştiyânî de eserinde, Ebû Sa'id'in 704/1305 yılının Zilkâde ayında doğduğu belirtilmektedir.[16]

Kaynaklar incelendiğinde, Ebû Sa'îd'in doğum tarihinin genel olarak 704/1305 yılı olarak kabul edildiği görülmektedir. Ayrıca, oldukça güzel yüzlü ve son derece genç annesinden ayrılarak iyi bir şehzâde adayı olarak yetiştirilmesi amacıyla Emir Sevinç'in himayesine verildiği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra, kaynaklarda İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd'in burcu ve yükseleni hakkında da bilgilere yer verildiği dikkat çekmektedir.

Ebû Sa'îd'in şehzâdelik hayatı oldukça kısa sürmüştür. Babası Ölceytü Hân'ın sağlığında veliaht olarak belirlenmesine rağmen taht üzerindeki yetkisi sınırlı kalmış ve aktif bir yönetim süreci yaşayamamıştır. Ancak bu

[3] Kemâlu'd-dîn 'Abdu'r-Rezzâk Semerkândî, *Matla'-i Sa'deyn ve Mecma'-i Bahreyn*, C. I, Tahran1372, s. 53.
[4] Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahran 1387, s. 609; Firdevs Özen, "Ebû Sa'îd Bahâdır Han Döneminde (1317-1335) İlhanlı Devleti'ni Sarsan Bir İç İsyan: Moğol Emirlerinin İsyanı (1319)", *OAD*, C. 6, S. 1, 2023, s. 189.
[5] 'Abdullâh b. Ali Kâşânî, *Târih-î Olcâytû*, nşr. Mehîn Hamblî, Şirket-î İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1391, s. 44.
[6] 'Abdullâh-i Kâşânî, *age,* s. 7.
[7] Semerkândî, *age,* s. 53.
[8] Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, çev. Fahri Unan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 230-231.
[9] Fahreddîn Davut b. Muhammed Benâkitî, *Ravzatü Ulu'l-Elbab fî Marifeti't-Tevârîh ve'l-Ensâb (Târîh-i Benâkitî)*, haz. Cafer Şear, Tahran 1368, s. 473,
[10] Fasîh-î Ahmed b. Celâleddîn Muhammed Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, C. II, nşr. Mahmûd Ferrûh), Nasrâbâdî, Bâstâm Kitabevi, Meşhed 1239, s. 13; Yahyâ b. 'Abdu'l- Latîf-i Kazvînî, *Lubbu't-tevârîh*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1386, s. 174.
[11] Hacı Hatun Uyrât kabilesindin olup Lekzî Gürkân'ın kızıdır. Bkz. Semerkândî, *age*, s. 53; Ercan Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara 2019, s. 146.
[12] Hâfîz-î Ebrû, *Zeyl-i Câmiü't-Tevârih-i Reşîdî,* nşr. H. B. Beyânî, Matbaa-i Bahâr, Tahran 1317, s. 70; Benâkitî *age*, s. 473.
[13] Ahmed b. Muhammed-i Tebrîzî, *Şâhanşâh-nâme*, Târîh-i manzûm-i Mogûlân ve İlhânân ez-karn-i heştom-i hicrî, nşr. Mahşîd Gûharî Kâhekî-Cevâd Râşkî 'Alî- 'abâdî, (zîr-i nazar: Cevâd 'Abbâsî), Tahran 1397, s. 817.
[14] Şebânkâreî, *age*, s. 231, 251, 255.
[15] Semerkândî, *age*, C. I, s. 54.
[16] Abbâs İkbâl Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-ı Sâhil, Tahran 1390, s. 364.

kısa şehzâdelik zarfına, İlhanlı Devleti içerisindeki güç dengeleri, siyasi entrikalar ve askerî mücadelelerle karşı karşıya kalmıştır. Ebû Sa'îd'in şehzâdelik döneminin en önemli olayı Horâsân faaliyetleri olmuştur.

Sultan Ölceytü, 713 yılında 9 yaşını tam doldurmayan oğlu Ebû Sa'îd'i Horâsân'a vali atamıştı.[17] Ölceytü Hân, Horâsân ülkesinin yönetimini ve yetkilerini Şehzâde Ebû Sa'îd'in naiplerine devrederek devlet erkânını ve önemli şahsiyetleri onun hizmetine tayin etmişti. Şehzâde Ebû Sa'îd, 713 yılında maiyetindekilerle birlikte Horâsân'a doğru yönelmesi üzerine bölge halkı ve emîrleri, özellikle Emîr Yesavul ve diğer ileri gelenler, onu karşılamak için gerekli hazırlıkları yaparak mertebelerine uygun hediyeler sundular. Şehzâdenin gelişi, Horâsân'da yeniden bir istikrar ve kalkınma süreci başlatmış ve onun itibarı çevre bölgelere yayılmıştı.[18]

Ölceytü Hân, hasta olduğu zaman İlhanlı emîrleri ve vezirleri ardı ardına elçiler göndererek o sırada Mazenderân'da bulunan Ebû Sa'îd'i Sultâniye'ye çağırmışlardı. Bu acelelerin sebebi, Ölceytü ölmeden önce Emîr Sevînç Tûs'tan hareket etmeden önce Ebû Sa'îd'in Sultâniye'ye gelmesini sağlamak ve böylece Emîr Çûpân'ın etkisi altındaki saray emîrleri ve vezirlerin, genç veliahdı kendi iradelerine boyun eğdirmesi ve onun atabeyi Emîr Sevinç'in gücünü kırmaktı. Ancak, Şehzâde Ebû Sa'îd ve ona yakın olanlar Emîr Sevinç'e sadık olduklarından bu emirlere uymadılar ve yerlerinden kıpırdamadılar. Sonunda Ölceytü'nün ölüm haberi ulaştı ve aynı şekilde Emîr Sevinç de Horâsân'dan hareket etmişti. Ebû Sa'îd, atabeyiyle birlikte Sultâniye'ye doğru yola çıkmıştı. Emîr Çûpân, diğer emîrler ve vezirler onu karşılamaya geldiler ve büyük bir ihtişamla başkente girişini sağladılar. Nihayet, 717/1317 yılının 1 Sefer ayında Emîr Çûpân bir kolundan, Emîr Sevinç diğer kolundan tutarak onu resmen İlhanlı tahtına oturttular. Genç Şehzâde Ebû Sa'îd, Sultâniye'ye girmeden önce, Emîr Sevinç'i emirü'l-ümera makamına atamak istedi; ancak Sevinç, bu görevin başkentten uzaklaşmayı ve Hân'ın mevcut durumundan uzak kalmayı gerektirdiğini belirterek bunu kabul etmedi. Ayrıca, Emîr Çûpân ile bu makamda rekabete girmek istemediğini ifade ederek Ebû Sa'îd'i bu tekliften vazgeçirdi. Ebû Sa'îd de tahta geçtikten sonra bu makamı babasının döneminde olduğu gibi Emîr Çûpân'a bıraktı ve onun oğlu Timurtâş'ı da Rum eyaletinin yönetimine atadı.[19]

Ölceytü Hân, Şabân 716/Ekim 1316'da av için Cagan'a gitmiş ve burada yaklaşık yirmi gün boyunca avlanarak ve eğlenerek vakit geçirmiştir. Ancak, Şaban ayının sonlarına doğru saraya döndükten kısa bir süre sonra eklem ağrılarıyla birlikte yüksek ateşe yakalanmıştır. Ardından kanlı ishal rahatsızlığı nedeniyle hızla güçsüz düşmüştür. Dönemin en mahir hekimleri ve bilginleri, hükümdarı iyileştirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Ancak, hastalığın ilerleyişi karşısında tedavi sonuçsuz kalmıştır. Bu durumun farkına varan Ölceytü, hayattan ümidini keserek şu vasiyet niteliğindeki sözleri dile getirmiştir: *"Bu hastalıktan kurtulamayacağımı görüyorum. Daha önce veliaht olarak tayin ettiğim oğlum Ebû Sa'îd'e bağlı kalınız. Yaşı küçük olsa da büyük bir yeteneğe sahip olduğunu biliyorum. Onu, bana sadakatle hizmet eden Çûpân'a emanet ediniz."* [20] Kartlis Tskhovreba'ya göre; Ölceytü öldüğü zaman tahtı henüz yedi yaşında küçük bir çocuk olan oğlu Ebû Sa'îd'i bırakmıştı.[21]

Ebû Sa'îd, küçük yaşta hükümdarlık görevi üstlenmek durumunda kalmıştır. Bu süreçte hem devlet erkânının hem de vezirlerin desteğiyle tahta kalmayı başarmış, ancak genç yaşının getirdiği tecrübesizlik nedeniyle türlü zorluklarla mücadele etmiştir. Ebû Sa'îd'in şehzâdelik dönemi, İlhanlı tahtına geçiş süreci bakımına önemli bir aşama olup, genç hükümdarın ilerleyen yıllarındaki yönetim tarzını şekillendirmesin etkisi olmuştur.

1. Ebû Sa'îd'in Ölümüne Dair Belirsizlikler ve Tarihsel Değerlendirmeler

Tarih boyunca büyük hükümdarlar, yalnızca savaş meydanlarında kazandıkları zaferlerle değil, ölümleriyle de derin izler bırakmışlardır. Bu ölümler farklı sebeplerle meydana gelmiş, doğal ölümün yanı sıra hastalıklar, doğal afetler, salgınlar ve zehirlenmeler gibi çeşitli nedenlere dayandırılmıştır. Devlet adamlarının ölüm sebepleri merak konusu olmuş ve bu konuda farklı çıkarımlar yapılmıştır. Bu bağlamda, Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın ölümüne dair kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Konunun asıl meselesine geçmeden önce, özellikle kaynakların

[17] Kazvînî, *age,* s. 609; Muhammed b. Seyyîd Burhânu'd-dîn Hândşâh Mîrhând, *Ravzatu's-safâ fî Sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, C. V, nşr. Doktor Abbâs Zeryâb, Tahran 1373, s. 956-957; Hâfîz-i Ebrû, *age*, s. 1317, 55-62; 'Abdullâh-i Kâşânî, *age*, s. 179, Kemal Ramazan Haykıran, *Son Moğol Ebû Sâ'îd Bahadır Han Döneminde Anadolu*, Karam Yayınevi, İzmir 2025, s. 29-30; Hayrunnisa Alan, "İlhanlılar", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu, Ötüken, İstanbul 2016, s. 173.
[18] Hâfîz-i Ebrû, *age*, s. 55-62.
[19] Âştiyânî, *age*, s. 364; 'Abdullâh-i Kâşânî, *age*, s. 222; Adil Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslâm Dünyasına Etkileri*, çev. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2019, s. 165; Mîrhând, *age*, s. 959; Semerkândî, *age*, C. 1, s. 57-59; 41; Mustafa Alican, *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 156.
[20] Hâfîz-i Ebrû, *age*, s. 119; 'Abdullâh-i Kâşânî, *age*, s. 221; Hândmîr, *age*, C. III, s. 196; Tebrîzî, *age*, s. 768; İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul s. 2013, 139; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî*, Müsâmeretü'l-ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 251; Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 297; Fırat Umanç, *Sultan Olcâytû Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2023, s. 156-157.
[21] Kartlis Tskhovreba, *A History of Georgia*, çev. Dmitri Gamq'relidze, Ed. Roin Metreveli and Stephan Jones, Georgian National Academy of Science. Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 395.

işaret ettiği "zehirlenerek ölme" iddiası ele alınacaktır. Zehirlenme sebebi olarak gösterilen Bağdâd Hatun'a duyduğu aşk meselesine kısaca değinildikten sonra asıl tartışma konusuna geçilecektir.

Kaynaklarda Emîr Çûpân'ın kızı Bağdâd Hatun'un oldukça güzel bir kız olduğu belirtilmektedir. Çûpân, bu kızı 722/1322-724/1324 yılında İlhanilerden Emîr Şeyh Hasan b. Emîr Hüseyin Akboğa[22] (736/1335-755/1355) ile evlendirmişti. Bu evlilikten İlkân Noyân isimli bir erkek evlat dünyaya gelmişti. Ebû Sa'îd 723/1325 yılında 20 yaşında, Bağdâd Hatûn'un ise 23 yaşında olduğu bilinmektedir. Ebû Sa'îd bu güzel güzlü kadına tutulmuştu. Cengiz yasaları mucibince hükümdar, bir kadına ilgi duyarsa ve hanım evli ise eşinin onu boşaması mecburidir. Ebû Sa'îd, Bağdâd Hatun'a duyduğu aşkı Emîr Çûpân'a açmıştır. Çûpân bunu duyunca memnun olmamış ancak gençlik hevesi olduğunu düşünmüştü. Ebû Sa'îd, Bağdâd Hatun'a o kadar âşık olmuştu ki kendisini devletin işlerinden uzaklaştırmış aşkından hatuna şiirler kaleme almıştır. Ebû Sa'îd, Bağdâd Hatun ve Şeyh Hasan'ı Karabağ'a göndererek onları uzak tutmaya çalışmıştı. Bu durumu fırsat bilen rakip emîrler, Emîr Çûpân ve Dimeşk Hâce'ye karşı tahriklerde bulunmaları Ebû Sa'îd'in Emîr Cupân ve Çûpânlı ailesine yönelik olumsuz tutumu iyice artıyordu. Horâsân'da bulunan Emîr Çûpân'ın oğlu Dimeşk Hâce, Ebû Sa'îd'in haremindeki kadınlarla ilişki yaşadığı iddiasıyla öldürüldü. Bağdâd Hatun'a sahip olmak isteyen Ebû Sa'îd, Emîr Çûpân'ın da öldürülmesi için bir ordu gönderdi ve 728/1327 yılında Herât hâkimi Gıyâseddîn Kert'e sığınan Emîr Çûpân, padişahın emriyle idam edilmişti. Emîr Çûpân ortadan kaldırılmasına rağmen Sultan Ebû Sâ'id'in Bağdâd Hatun'a olan sevgisi kalbinden silinmemişti. Sonunda Kadî Mübârekşâh'ı, Bağdâd Hatun'un eşi Emîr Şeyh Hasan'a göndererek onu boşamasını talep etmişti. Şeyh Hasan bu isteği kabul etmiş ve Bağdâd Hatun'u boşamıştı. Beklenen süre tamamlandıktan sonra Ebû Sâ'id, Bağdâd Hatun ile evlenmişti. Bu evlilikle birlikte Çupânlılar, Ebû Sâ'id'in sarayında yeniden itibar ve saygı kazanmıştı.[23] Bu evlilikten sonra Ebû Sa'îd Hân hûdâvendîgâr "tüm büyük ve küçük işlerin yetki sahibi" ünvanına sahip olmuştu. Bağdâd Hatun kısa sürede Ebû Sa'îd üzerinde büyük bir nüfuza sahip oldu ve ciddi derece devlet işlerine müdahil olmuştu.[24]

Tebrîzî, Ebû Sa'îd'in Bağdâd Hatun'a olan aşkını şöyle dile getirmektedir: Bağdâd Hatun'un Sultânîye'ye gelişi büyük bir coşku ve heyecan uyandırmıştı. Şehir, bu önemli misafirin gelişine hazırlanarak süslenmişti. Bağdâd Hatun "ay yüzlü" ve "salınan selvi" gibi övgü dolu ifadelere mazhar olmuştu. Yollar kandillerle aydınlatılmış ve pazar yerleri adeta bir gül bahçesine dönüştürülmüştü. Bağdâd Hatun'un gelişini saraydan ayrılan Ebû Sa'îd Hân, cesur bir tavırla atına binerek onunla buluşmak üzere yola koyulmuştu. Sevgiliye kavuşma heyecanı içinde hızla ilerleyen bu genç hükümdar, sonunda gönlünü fetheden hatuna ulaşmıştır. Onun güzelliği karşısında adeta aklı başından gitmiş kadının bakışları karşısında büyülenmişti. Bağdâd Hatun'un lale renkli yüzü ve yasemin kokusuyla çevresine yaydığı zarafet, hükümdarın duygularını iyice derinleştirmişti. Uzak diyarlardan gelen sevgili, Ebû Sa'îd'e sonunda kavuşmuştu.[25] Ancak onun bu durumu kısa sürmüştü. Ebû Sa'îd, Bağdâd Hatun'un yeğeni Dilşâd Hatun'a ilgi göstermiş ve 33/1333 yılında onunla evlenmişti. Bağdâd Hatun, bu olay karşısında Ebû Sa'îd'e kin ve öfke beslemişti.[26]

Kazvînî, Ebû Sa'îd'in ölümüyle ilgili bilgi verirken, zehirlendiğine dair şüphelerin bulunduğunu belirtmektedir. Bağdâd Hatun, kendisine duyulan kin ve eski eşi Emîr Şeyh Hasan ile gizlice ilişki yaşadığı iddiası nedeniyle Ebû Sa'îd'i zehirlemekle suçlandı. Bu nedenle, eski hocası Lû'lû tarafından ve Ebû Sa'îd'in halefi Arpâ Hân'ın emriyle öldürüldüğü belirtilmektedir. Kazvînî, olayın farklı bir boyutunu değerlendirerek meselenin bir aşk ilişkisi ve ardından gelen evlilikten kaynaklandığını ifade etmektedir. Emîr Çûpân'ın oğlu olan Dimeşk Hâce'nin kızı Dilşâd Hatun, Sultan Ebû Sâ'id ile evlenmişti. Ancak Sultan vefat edince Dilşâd Hatun, Emîr Şeyh Hasan ile evlenmiştir. Böylece Dilşâd Hatun da iki evlilik yapmış olan Bağdâd Hatun'un kaderini paylaşmıştır.[27] Yazarın bu ifadesine göre, Bağdâd Hatun'un buradaki rolü şüpheli bulunmuş ve siyasi bir hesaplaşma sonucu öldürülmüş olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca Ebû Sa'îd'in yaşanan bir ilişkinin kurbanı olduğu izlenimi uyandırılmaktadır. Arpâ Hân'ın da müdahil olmasıyla konu aslında farklı bir boyut kazanıyor. Çünkü Ebû Sa'îd'den sonra tahta geçme

[22] Emîr Şeyh Hasan b. Emîr Hüseyin Akboğa, Celâyirlilerin kurucusu ve ilk hükümdarı olarak bilinmektedir. Babası, İlhanlı Devletinin kurulmasında etkili konumda bulunan İlkân Noyân'ın torunu Emîr Hüseyin'dir. Kaynaklarda Emîr-î Bozorg olarak geçmektedir. Bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Hasan-ı Büzürg", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul 1997, s. 311-312.

[23] Mîrhând, *age*, 970; Gıyaseddîn B. Hümâmeddîn Hüseyn-î Hândmîr, *Meâsiru'l-Muluk*, *Be Zemîme-i Hâteme-i Hülâsatü'l-Ahbâr û Kânûn-i Hümâyûnî*, tsh. Mîr Haşîm Muhaddis, Resa Kültürel Hizmetler Kurumu, Tahran 1322, s. 162; Ömer Gürdal, *Handmir'in Measiru'l-Mülûk Adlı Eserinin Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2021, s. 240.

[24] Bertold Spuler, *İran Moğolları -Siyaset, İdare ve Kültür-*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 142; İsmail Hakkı Uzunçarşılı," Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, C. 31, S. 124, 1967, s. 610-616; Ensar Macit, "Celâyirliler'de Kadın ve Siyaset", *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2019, s. 16-19; Peter Jackson, "Abū Sa'id", *Encyclopaedia Iranica*, C. I, Leiden 1983, s. 374-375; Hend Gilli Elewy, "On Women, Power and Politcs During the Last Phase of the Ilkhanate", *Brill,* Arabica, T. 59, 2012, s. 713- 717; Zehra Odabaşı, "Ölüm ve Tedavi: İlhanlı Hanlarının Ölüm Sebepleri (1256-1335)", *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 21, 2024, s. 41; Cem Tüysüz, "İlhanlı Devleti Tarihinde Bağdad Hatun (Hayatı ve Siyasi Yaşama Etkileri)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 72, 2021, s. 269-271; Firdevs Özen, "Emîr Çoban'ın Ebû Sa'îd Bahâdır Han Üzerindeki Egemenlik Döneminin Sona Eriş Süreci", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 10, 2023, s. 527.

[25] Tebrîzî, *age*, s. 896.

[26] Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 134-135; Ahmet Korkmaz, "Celayirli Devletin'de Etkin Bir Kadın: Dilşad Hatun'un Hayatı", *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, C. 12, S. 40, 2024, s. 442-443.

[27] Kazvînî, *age*, s. 620; Elewy, *agm*, s. 716.

arzusu, Arpâ Hân'ı böyle bir girişime yöneltmiş olabilir. Diğer bir açıdan bakıldığında, Dilşâd Hatun'un Bağdâd Hatun ile aynı kaderi paylaşması, Ebû Sa'îd'in zamanında Emîr Şeyh Hasan'ı Bağdâd Hatun'dan boşattırarak onunla evlenmesine bir intikam niteliğinde olabilir.

Ebû Sa'îd'in ölümünün ardındaki sebepler kesin bir netlik kazanmamakla birlikte, Natanzî ve Beyânî'nin aktarımları Kazvînî ile örtüşmektedir. Natanzî, Sultanın zehirlenerek öldüğünü ifade ederek bu hususta başka detay vermemektedir.[28] Beyânî eserinde ölüm sebebini açık bir dille izah etmese de İlhanlı ülkesinin kuzeydoğu sınırlarını ihlal eden Özbek Hân ile Bağdâd Hatun'un kocası aleyhinde gizlice mektuplaşmaların olduğu ve sonunda Ebû Sa'îd'in utanç verici bir şekilde öldürüldüğü bilgisi bulunmaktadır.[29]

Fasîh-î Hâfî, Sultan Ebû Sa'îd Hân'ın 736/1335 yılı Rebîü'l-âhir ayının 13. günün gecesi Karabağ'da vefat ettiğini aktarmaktadır. Böylelikle Ebû Sa'îd'in başındaki taç ilahi takdirle alınmış oldu. Ebû Sa'îd, naaşı önce Şehr-î Nâzik'e defnedilmiştir. Fakat Emîr Sahibkıran Timûr Küregen[30] (امیرزاده امیر انشاه بهادربن امیر صاحب قران تیموركوركان) Şehr-î Nâzik'i tahrip edince Sultan'ın naaşı çıkarılarak babası Ölceytü Hân'ın medfun olduğu Sultâniye Kalesi'ne götürülerek onun yanına defnedilmiştir. Ebû Sa'îd'in ölümünün ardından Arpâ Hân, tahta geçmiş, kısa süre sonra Özbek Hân'ın ordusuyla savaşa girmiştir. Bu sırada devlet yönetiminde önemli bir konuma sahip olan Kutlug Timûr'un vefatı, Özbek Hân'ın ordusunun bozguna uğramasına ve dağılmasına neden olmuştur. Arpâ Hân'ın emriyle Bağdâd Hatun, Hâce Lû'lû tarafından öldürülmüştür. Fasîh-î Hâfî, Bagdâd Hatun'un başlangıçta Arpâ Hân'ın saltanatına razı olmadığı bilgisini vermiştir. Ayrıca müellifin eserinde Bağdâd Hatun'un ölüm sebebi olarak Sultan Ebû Saîd'i zehirlemekle suçlandığı ve orduya katılım konusunda ihmalkâr davrandığı yönünde çeşitli bahanelerin öne sürüldüğü ifade edilmiştir.[31] Hâfi'nin bu bilgilerden hareketle, Ebû Sa'id'in ölümünden sorumlu tutulan Bagdâd Hatûn'a iftira atıldığı anlaşılmaktadır. Yazar, Sultan'ın ölüm nedenine dair doğrudan açıklama yapmamakla birlikte, Arpâ Hân'ın tahtı ele geçirmesinin ardından Bagdâd Hatun'u idam ettirdiğini vurgulayarak bu olaylar arasında bir bağlantı kurmaktadır. Bu bağlamda hatunun, Ebû Sa'îd'i zehirlemekle suçlanması muhtemelen siyasi bir bahaneydi. Arpâ Hân bu şekilde iktidarını meşrulaştırmaya çalışmıştır.

Ebû Sa'îd'in ölüm sebebinin zehirlenerek olduğunu belirten seyyah İbn Battûta olayı şöyle anlatmaktadır: Bağdâd Hatun, Sultan Ebû Sa'îd ile evlendikten sonra onun üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olmuş ve onun hayatı boyunca bu etkinliğini sürdürmüştü. Ancak Sultan, Dilşâd Hatun ile evlendikten sonra ona daha fazla ilgi göstermeye başladı. Bu durum karşısında Bağdâd Hatun'un duyduğu rahatsızlık, Sultan'ı zehirlemeye sevk etmiştir. Ümera, Sultan'ın ölümünden Bağdâd Hatun'u sorumlu tutmuş ve onun idam edilmesine karar vermiştir. Bu karar doğrultusunda, büyük emirlerden biri olan Hocâ Lû'lû, Bağdâd Hatun'u hamamda bulunduğu sırada topuzla başına vurarak öldürmüştür. Rivayetlere göre cesedi günlerce bir çuval parçasıyla örtülü halde bırakılmıştır.[32] Ancak bu anlatının gerçekliği kesin olarak bilinmemekte olup, dönemin saray entrikaları çerçevesinde bir siyasi komploya da işaret ediyor olabilir.

Spuler'e göre, 736/1335 yılında Altın Orda hükümdarı Özbek Hân yeniden Derbend'e saldırdı. Savaş devam ederken, 13 Rebîü'l-evvel 736/8 Kasım 1335 tarihinde, Sultan Ebû Sa'îd beklenmedik bir şekilde hayatını kaybetti. Rivayete göre, yeğeni Dilşâd Hatun'a duyduğu ilgi nedeniyle eşi Bağdâd Hatun tarafından zehirlenerek öldürüldü.[33] Spuler'in ifadesinden, Ebû Sa'îd'in zehirlenerek öldürüldüğüne dair görüşünü bir rivayet üzerinden aktardığı anlaşılmaktadır. Ancak yazar, ölümünün kesin nedenini açık bir şekilde belirtmemektedir.

Roux, eserinde Ebû Sa'îd'in henüz otuz bir yaşında iken kendi himayesinde görev alan Kvadja tarafından zehirlenerek 1336 yılında öldüğünü belirtmektedir.[34] Galstyan da eserinde Ebû Sa'îd Hân'ın 737/1336 senesinde öldüğünü belirtmektedir.[35]

Mîrhând'ın eserinde aldığı bilgiler daha önce anlatılan iddialara karşı farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Ebû Sa'îd Hân'ın ölümüne farklı bir boyut getirmektedir. 736 senesinde Cucî soyundan gelen Özbek hükümdarı, Hazar

[28] Mu'inuddîn Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'inî*, nşr. J. Aubin, Kitâbfur'uş-i Hayyâm, Tahran 1957, s. 45; George Lane, *Moğolların Kısa Tarihi*, çev. Turgay Sivrikaya, İletişim, İstanbul 2022, s. 133; Marie Favereau, *Moğollar Dünyayı Nasıl Değiştirebildi? Orda*, çev. M. Murtaza Özeren, Dergâh Yayınları, İstanbul 2024, s. 341.

[29] Beyânî, *age*, s. 135; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 114.

[30] Emîr Timur, Emîr Hüseyin'in kız kardeşi Olcây Türkân ile izdivacından sonra Emîr Hüseyin'in sülalesi ve de ordusu arasında Moğolca damat anlamına gelen "Küregen" lakabıyla anılmıştır. Bazı kaynaklarda "Güregen" yahut "Gûrgân" olarak da geçmektedir. Bir müddet sonra ise tekrar ihtilafa düştüğü Emîr Hüseyin'i Belh yakınlarında bulunan Hindivân Kalesi'nde kuşatıp galip gelince de 771/1370 senesinde hâkimiyet elde etmiş, düzenlediği kurultayda kendisini "Sâhibkırân" unvanıyla nitelendirmiştir. Lakapları arasında "Yedi İklimin Sahibkırânı", "Melik ve Sultanların Efendisi" de vardır. Sonay Ünal, "Emîr Timur Küregen'in Torunu Ebu'l-Kâsım Bâbür Kalender Mîrzâ'nın Şiirlerinde Tasavvufî Söylem", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 56, 2022, s. 146.

[31] Fasîh-î Hâfî, *age*, C.II, s. 46-47.

[32] Ebu Abdullah Muhammed İbn Batûta et-Tancî, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, haz. Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 174; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 287; Ömer Subaşı, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge, İstanbul 2021, s. 172; Macit, *agm*, s. 20.

[33] Spuler, *age*, s. 143.

[34] Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, s. 436.

[35] A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe, İstanbul 2017, s. 144.

bozkırlarından hareketle Arrân ve Azerbâycân'a sefere çıkmıtı. Bunun üzerine Ebû Sâ'id emîrleri ve ordusuyla birlikte Arrân'a yönelmişti. Ancak havanın sıcak olması ve kötü giden hava şartlarından dolayı ordudaki birçok asker hayatını kaybetti. Bu esnada Ebû Sâ'id de hastalanmıştı. Bir müddet sonra iyileşerek hamama gitti ancak hastalığı yeniden şiddetlendi ve bedeni iyice zayıf düşmüştü. Sultan Ebû Sa'id Hân, 736 Rebîü'l-evvel ayının 13'ünde geçirdiği hastalıktan ötürü vefat etmişti. Bu esnada Özbek hükümdarı Ceyhûn Nehri'ni geçerek saldırıya geçti. Emîrler ve ordu Ebû Sâ'id'in ölümünü kabullendiler. Ebû Sa'îd'in eşi Emîr Dimeşk Hâce'nin kızı Dilşâd Hatun hamileydi. Dilşâd Hatun, Ebû Sâ'id'in son zamanlarında diğer kadınlarından daha değerliydi. Dilşâd Hatun can güvenliğini sağlamak için akrabası Alî Câfer ile birlikte ordugâhtan kaçarak Diyârbekir'e gitti ve Ebû Sâ'id'in dayısı Emîr Alî Padîşâh'a sığındı. Ebû Sâ'id'in naaşı sağlığında inşa ettiği türbeye defnedilmek üzere Sultânîye'ye götürüldü.[36]

Ebû Sa'îd Hân'ın hastalığı ve vefatı, İlhanlı Devleti'nin siyasî ve sosyal yapısı üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu bağlamda, Tebrîzî'nin Şâhanşâh-nâme adlı eseri, hükümdarın son günlerine dair önemli bilgiler içermekte ve süreci ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Tebrîzî, Arrân bölgesinde sıcak havaların etkisiyle birçok kişinin zor durumda kaldığını ve büyük acılar çektiğini aktarmaktadır. Halk arasında huzurun ancak ölümle, yani toprak altında bulunabileceğine dair bir düşüncenin yaygınlaştığını belirtmektedir. Ebû Sa'îd Hân da bu olumsuz hava koşullarından ciddi şekilde etkilenmiş hastalığı giderek ağırlaştı. Hastalığın ilerlemesiyle birlikte bedenindeki zayıflık ve acı daha belirgin hale gelmiş bulunduğu sıcak bölgenin etkisiyle durumu daha da kötüleşti. Tebrîzî'nin eserinde geçen *"Bazen el attı başı tuttu, bazen canından ve dünyadan vazgeçti"* ifadesi, hükümdarın ağır bir hastalık geçirdiğini ve ölüm ile yaşam arasında gidip geldiğini açıkça göstermektedir. Bu süreçte yalnızca fiziksel olarak değil, ruhen de büyük bir mücadele verdiği anlaşılmaktadır. Hükümdarın sağlık sorunları nedeniyle devlet işlerinden giderek el çektiği, özellikle sıcak bölgelere seyahatlerinin sağlığındaki hızlı düşüşü hızlandırdığı belirtilmektedir. Hastalığın ilerlemesi, halk ve devlet erkânı arasında büyük bir endişeye yol açmış, gökyüzü ve yeryüzü adeta alt üst oldu. Hükümdarın rahatsızlığı, devlet yönetiminde belirsizliklere neden olmuş ve *"Eğer hükümdarın elinden mühür çıkarsa, bundan sonra dünya ordularına kimin liderlik edeceği?"* sorusu, devlet erkânı içinde büyük bir kaygıya sebep oldu. Ebû Sa'îd Han, üç gün üç gece süren ağır bir ateşin ardından vefat etti. Onun ölümü yalnızca saray çevresini değil, tüm halkı ve orduyu derinden sarstı. Halk, büyük bir yas içinde yüzlerini yırttı, saçlarını kesti ve ağıtlar yaktı. Ancak bu yas süreci, yalnızca bir hükümdarın kaybını değil, aynı zamanda büyük bir belirsizlik ve korku ortamının doğmasını da beraberinde getirdi. Henüz yaşlanmadan, hayatının baharında dünyaya veda eden Ebû Sa'îd Hân, ardında büyük bir boşluk bıraktı. Onun hatırasını yaşatmak amacıyla görkemli bir türbe inşa edildi ve naaşı buraya defnedildi. Yine Tebrîzî'nin aktardığına göre, Ebû Sa'îd Hân melek gibi bir yaradılışa sahip, adaletli ve merhametli bir hükümdardı. İlhanlı tahtında yirmi yıl boyunca hüküm süren Ebû Sa'îd Hân, 736/1335 yılında, henüz otuz iki yaşında hayatını kaybetti.[37] Şâhanşâh-nâme'de anlatılan olayların tarihi gerçeklik açısından önemini vurgulamakla birlikte, hükümdarın ölümünün İlhanlı Devleti üzerindeki etkilerini de gözler önüne sermektedir. Nihayetinde Tebrîzî eğer bazı yazarların iddia ettiği gibi Bağdâd Hatun'u Ebû Sa'îd Bahâdır'ın ölümünden sorumlu görseydi değer verdiği bu hükümdarın ölümüne sebep olarak nitelendirilen kişiyi eleştirmekten ve yargılamaktan kaçınmazdı. Aksine, daha önce de belirtildiği üzere, eserinde Bağdâd Hatun'a ilişkin övgü niteliğinde ifadeler kullandı. Öte yandan, Ebû Sa'îd Hân'ın vefatının ardından yaşanan siyasî çalkantılar ve halkın içine sürüklendiği ruh hali, dönemin tarihî gelişmelerine ışık tutan önemli bir perspektif sunmaktadır.

Hâfîz-î Ebrû'da Ebû Sa'îd'in ölümü ile alakalı bilgi vererek olayı şöyle aktarmaktadır; 736/1335 yılının sonlarına doğru Tûşî Hân bin Cengîz Hân'ın soyundan Özbek Padişâh'ın Deşt-î Hazar'dan Memâlik-i İrân ve Azerbaycân'a saldırdığı haberi ulaştı. Ebû Sa'îd: "*Düşmanın askerinin kuvvetlenmesi ve savaşı kazanmasından önce devletin noksanlarını tedarik ve telafi etmek sultanlık hükümlerinin farzlarındandır*." şeklinde yazılı emîrnânmesi üzerine emîrler ve ordularla Arrân ülkesine saldırdı. Henüz kışlak mevsimi gelmemişti ve kötü hava şartları sebebiyle ordunun çoğu rahatsızlandı. Sultan Ebû Sa'îd birkaç gün geçtikten sonra orada bir hastalık müptela oldu. İki hafta geçtikten sonra sıhhatine yeniden kavuşan Ebû Sa'îd, yıkanmak için hamama gitti. Onun vücudunda yeniden bir halsizlik ortaya çıktı. Tabipler, vücudunda etkili bir zehrin olduğunu belirttiler. Yapılan tedaviler bir türlü fayda etmedi. İyi ve hayırlı işler yapan kişi can çekişmeye başladı. Böylece, 736 Rebîü'l-âhir ayının 13'ünde/8 Aralık 1335 yılında o din Sultan'ı ruh kuşu bedenden ayrıldı, cennet-i âlâyı kendine mesken edindi.[38]

Hâfîz-î Ebrû, Sultan Ebû Sa'îd'in sefer sırasında hastalanması ve ardından vücudunda zehir izlerine rastlanmasını, ölümünün doğal sebeplerle mi yoksa bir suikast sonucu mu gerçekleştiği konusunda bir belirsizlik olarak aktarır. Tabiplerin tedavi sürecinde ağır bir zehir tespit etmeleri ise, hükümdarın zehirlenerek öldürüldüğü ihtimalini güçlendirmektedir. Suikastı kimin gerçekleştirdiğine dair açık bir bilgi verilmemekle birlikte, sadece

[36] Mîrhând, *age*, s. 983.
[37] Tebrîzî, *age*, s. 817-819.
[38] Hâfîz-i Ebrû, *age*, s. 143-144; Rene Grousset, *Steplerin İmparatorluğu -Atillâ, Cengiz Han, Timur-*, trc. Halil İnalcık, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 388.

tabiplerin bu teşhisi koydukları ve buna yönelik bir tedavi uyguladıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan, tabiplerin Sultan'ı zehirlenme şüphesiyle tedavi etmeye çalışmaları, yanlış bir müdahale sonucu hayatını kaybetmiş olabileceği ihtimalini de gündeme getirmektedir.

Âştîyânî'ye göre Ebû Sa'îd'in vefatı 13 Rebîü'l-âhir 736/1335 yılında gerçekleşmiştir. Şöyle ki; 735/1334 yılının sonlarında, Deşt-i Kıpçak hükümdarı Özbek Hân, Derbent yoluyla Arrân ve Azerbaycân'a saldırmak üzere harekete geçmişti. O dönemde büyük emirlerden hiçbiri sarayda bulunmadığından, Bağdâd'a gitmeyi planlayan Ebû Sa'îd bu seyahatinden vazgeçti ve veziri Hâce Gıyâsüddîn'i Özbek Hân'ı durdurmakla görevlendirdi. Hâce Gıyâsüddîn vezir bir orduyla Karabağ'a hareket etti, kısa süre sonra Ebû Sa'îd de büyük bir orduyla ona katıldı. Ancak, 736 /1335 yılında sıcak hava ve kötü çevre koşulları nedeniyle Arrân'da hastalandı ve aynı yıl 13 Rebîü'l-âhir'de Şirvân civarında hayatını kaybetti. Naaşı Sultânîye'ye götürülerek, o şehir yakınlarında kendi yaptırdığı türbeye defnedildi.[39]

Şebânkâreî, Mecma'u'l-ensâb adlı eserinde:

> "Bir gün sahtekarlık yaptılar ve güneşten daha açık yalana başvurdular; Bağdâd Hatun'a Ebû Sa'id'in canına kastettiği yönünde iftira attılar ve bu yolla onu yok etmeye çalıştılar. Bağdâd Hatun Emîr Çûpân'ın kızıydı. Önceleri Şeyh Noyân'ın hanımı idi. Sultan Ebû Said bu hatunu görünce gönül verdi sonra da Moğol geleneklerine göre Bağdâd ile evlendi. Öyle yüce himmetli bir hanım idi ki, hemen ülkenin işlerine sarıldı; çevre memleketlere onun adına yarlığlar gitmeye başladı; sınırsız bir refah sürdü. Ancak başkent emirleri vezir ve devlet erkânı sürekli, "Bu kadının padişahla iyi niyetle evlenmediğini, kadınların vefasız olduklarını, padişahın ona güvenmemesi gerektiğini" söylüyorlardı. Fakat Ebû Sa'îd kabul etmiyordu; onun ile tek elbise giyiniyor gibiydi, her ikisi âdetâ tek vücut olmuşlardı. Sonra bugün Dimeşk Hâce'nin kızı Dilşâd Hatun ile evlendi. Dilşâd Hatun, Bağdâd Hatun'un yeğeni idi ve yetiştirilmek üzere yanında bulunuyordu. Buluğ çağına erince hem cazibesi hem de güzelliği sebebiyle, Bağdâd Hatun o kızı Moğol örf ve âdetlerine göre Sultan Ebû Sâid'e kuma etti ve sultan da onu kabul etti. Dilşâd, bir müddet sultanın hanımı oldu, ancak Bağdâd Hatun, eski tekebbürünü sürdürdü; dik başlılığı bir türlü yumuşamıyor ve Arpâ Hân'ın buyruğuna baş eğmiyordu. Arpâ Hân her ne kadar Sultan Ebû Sa'îd'in ruhu hatırına kendisine zarar vermek istemiyorsa da bu mümkün olmuyordu. Bağdâd Hatun'u kışkanan kimseler, Arpâ Hân'ın huzurunda "Sultan Ebû Sa'id, Bağdâd'ın vermiş olduğu zehir yüzünden öldü" diye arzda bulundular. Ayrıca "Bağdâd Hatun'un kendisiyle iş birliği edip Arpâ Hân'a karşı harekete geçme konusunda Özbek Hân'a yazmış olduğu bir mektup bulduklarını" söylediler. Arpâ Hân sert bir Sultan olduğundan böyle bir şeyin ihmalini bile, onun indinde suçlu olması için yeterliydi. Bağdâd Hatun'un hamamda bulunduğu bir gün, hamamda iken hemen işini bitirmeleri için adamlarını gönderdiler. Onu 736/1335 yılı Rebîü'l-âhir'inin yirmi dokuzuncu günü (16 Aralık 1335) sopayla öldürdüler." [40]

Şebânkâreî'nin ifadelerinden hareketle değerlendirildiğinde, Bağdâd Hatun'un Sultan Ebû Sa'îd ile evlenmesinin yalnızca kişisel bir bağ kurmakla kalmayıp, aynı zamanda onu siyasette güçlü bir kişi haline getirdiği görülmektedir. Moğol geleneklerinde kadınların yönetimde etkin bir rol oynayabildiği bilinmekle birlikte, Bağdâd Hatun'un sahip olduğu nüfuzun saraydaki diğer güç odaklarını rahatsız etmiş olması muhtemeldir. Bu durum, onun siyasî rakipleri tarafından hedef alınmasına ve çeşitli ithamlarla itibarsızlaştırılmasına zemin hazırlamıştır. Sultan Ebû Sa'îd'in ani ölümünün sorumluluğunun bir kadına yüklenmesi, Arpâ Hân açısından onu bertaraf etmek için meşru bir gerekçeye dönüştürülmüştür. Sert ve tavizsiz bir yönetim anlayışına sahip olan Arpâ Hân, kendisine sunulan iddiaları kesin delillere dayandırmaksızın kabul etmiş ve Bağdâd Hatun'un infaz edilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, Bağdâd Hatun'un Sultan'ı zehirlediği iddiasının ne derece gerçek olduğu tartışmaya açıktır. Özellikle dönemin siyasî atmosferi göz önünde bulundurulduğunda, bu tür suçlamaların yalnızca iktidar mücadelesinin bir parçası olarak ortaya atılmış olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bağdâd Hatun'un ölümüne yol açan sürecin ardında kişisel hırslar, saray entrikaları ve dönemin güç dengelerinin etkili olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla, onun gerçekten suçlu olup olmadığı meselesi, yalnızca tarihî anlatılar üzerinden değil, dönemin siyasal dinamikleri ışığında da değerlendirilmelidir.

Semerkândî, eserinde Ebû Sa'îd Han'ın 736/1335 yılında şiddetli bir hastalığa yakalandığını belirtir. Bu hastalık, *"Hastalık, Müslümanların hüznü gibi şiddetlendi ve âlimlerin hâli gibi zayıfladı."* şeklinde tasvir edilmiştir. Maharetli hekimler, tüm bilgi ve yöntemleriyle Hân'a çare aradılar fakat hiçbir tedavi fayda vermemişti. Tüm yapılan çabalara rağmen Sultan'ın durumu gittikçe ağırlaştı ve ölüm emareleri kendini göstermeye başlamıştı. Sonunda emanetini Allah'a teslim etmişti. *"Hayat bahçesinin bülbülü beden kafesinden kurtuldu ve cennet âleminde ebedî mekânına yerleşti."* Bu büyük hadise, Hicri 736/1335 yılının Rebîü'l-âhir ayının 13. günü vuku bulmuştur. Sultan'ın cenazesi henüz kefenlenip hazırlanmadan önce Arpâ Hân, hükümdar seçildi. Bundan sonra cenaze merasimi gerçekleşti ve bütün devlet erkânı ve saray mensupları, cenazeyi Şirvâni Karabâğ ve Arrân bölgesinden Sultânîye'ye doğru uğurladılar. Ebû Sa'îd hayattayken inşa ettirdiği ve Şirûyâz (شرویاز) olarak bilinen Sultânîye yakınlarına defnedilmişti.[41]

[39] Âştiyânî, *age*, s. 385; Anne F. Broadbridge, "Marriage, Family and Politics: The Ilkhanid-Oirat Connection", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 26, no. 1/2, 2016, 134.
[40] Şebânkâreî, *age*, s. 252-253.
[41] Semerkândî, *age*, s. 130-132.

Semerkândî'nin ifadeleri, Şebânkâreî'nin aktardıklarıyla örtüşmektedir. Nitekim Semerkandî, Ebû Sa'îd'in doğumundan birkaç yıl sonra çiçek hastalığına ve diğer bazı rahatsızlıklara yakalandığını bildirmektedir. Bu bağlamda, ilerleyen yıllarda hastalığın yeniden nüksetme ihtimali göz önüne alındığında, Ebû Sa'îd'in sağlık durumunun zaman içerisinde tekrar bozulabileceğine dair bir çıkarımda bulunmak mümkündür. Dolayısıyla söz konusu kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde, hükümdarın sağlık sorunlarının süreklilik arz edebileceği ve bu durumun ölümü üzerinde etkili olabileceği anlaşılmaktadır.

Son olarak, İbn Kesîr'in ifadelerine göre, Ebû Sa'îd'in Rebiyü'l-âhir ayının 12. günü (perşembe), Karabağ'daki saltanat konağında vefat ettiği haberi Dimeşk'e ulaştı. Cenazesi, babasının şehri olan Sultânîye yakınlarında inşa ettirdiği türbeye götürüldü. Ebû Sa'îd, İlhanlı hükümdarları arasında en hayırlılarından biri olarak kabul edilir. Adaletli yönetimi, sünnete olan bağlılığı ve Ehl-i Sünnet'i desteklemesiyle tanınır. Onun döneminde Ehl-i Sünnet güçlenip itibar kazanırken, Rafizîler zayıflayarak geri planda kaldı. Ancak babası Ölceytü zamanında durum tam tersiydi. Ebû Sa'îd'in vefatının ardından, İlhanlılar birliğini koruyamadı. İç karışıklıklar başladı, devlet zayıfladı ve yönetim parçalandı. Bu bölünmüşlük zamanımıza kadar devam etti. Onun ölümünden sonra Abaka'nın soyundan gelen Ertegün, yani Arpâ Hân, tahta geçti. Ancak hâkimiyeti kısa sürdü ve devleti uzun süre kontrol edemedi.[42]

SONUÇ

İlhanlılar, 1256 yılında kurulmuş ve 736/1335 yılında yıkılmış önemli bir imparatorluktur. Hükümdarları, devletin yükselişine ve gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır. İlhanlılar, Hülegü ile başlayıp Ebû Sa'îd Bahâdır Hân ile sona ermiştir. Bu bağlamda, Ebû Sa'îd'in hükümdarlık dönemi ve devletin çöküş süreci tarihsel açıdan büyük önem taşımaktadır. Babası Ölceytü'nün vefatının ardından çocuk denebilecek yaşta tahta çıkan Ebû Sa'îd, devleti kayınpederi Emîr Çûpân ile birlikte yönetmiştir. Emîr Çûpân, İlhanlılar'da güçlü bir emir olup Ebû Sa'îd'in en gözde eşi Bağdâd Hatun'un babasıydı. Şehzâdelik döneminde Emîr Sevinç'in yanında eğitim alsa da bu süreç uzun sürmemiş, Horasan'daki karışıklıklar nedeniyle bölgeye vali olarak atanmıştır. Ancak savaş tecrübesinin sınırlı olması sebebiyle, devlet yönetiminde Emîr Çûpân'ın etkisi büyük olmuştur. Zamanla, Ebû Sa'îd ile Emîr Çûpân arasındaki ilişki, Bağdâd Hatun'un durumu nedeniyle bozulmuş ve bu durum Emîr Çûpân'ın sonunu getirmiştir. Ebû Sa'îd'in çok eşli bir hayat sürdüğü ve kadınlara olan düşkünlüğünün devlet yönetimine de yansıdığı bilinmektedir. Özellikle Bağdâd Hatun'un yönetimde etkin bir rol oynadığı kaynaklarda belirtilmektedir. Hükümdar olduktan sonra, İlhanlılar'ın önde gelen Moğol emirlerinin isyanlarıyla uğraşmış, ancak 736/1335 yılında ani bir şekilde hayatını kaybetmiştir. Ebû Sa'îd'in ölümü İlhanlılar için kritik bir dönüm noktası olmuş, güçlü bir varis bırakmaması nedeniyle devletin yönetiminde büyük bir otorite boşluğu doğmuştur. Onun vefatının ardından tahta geçen Arpâ Hân, bu boşluğu doldurmakta yetersiz kalmış ve siyasî istikrarsızlık hızla artmıştır.

Ebû Sa'îd'in ölüm sebebi konusunda kaynaklar arasında tam bir mutabakat bulunmamaktadır. Bazı tarihçiler, onun eşi Bağdâd Hatun tarafından zehirlendiğini öne sürerken, bazıları da Altın Orda Hükümdarı Özbek Hân ile yapılan savaş sırasında olumsuz iklim koşullarına bağlı olarak hastalanıp hayatını kaybettiğini kaydetmektedir. Zehirlenme iddiası, Bağdâd Hatun'un devlet yönetimindeki etkisi ve sonrasında Arpâ Hân tarafından öldürülmesiyle ilişkilendirilerek güçlendirilmiştir. Arpâ Hân'ın, Bağdâd Hatun'u başına balyozla vurmak suretiyle ortadan kaldırmasının, kendi iktidarını meşrulaştırmaya yönelik bir girişim olduğu da ileri sürülmektedir. Hükümdarın hastalığının tam olarak ne olduğu konusunda kesin bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte, bazı kaynaklarda ağır ateşli bir hastalık geçirdiği ve bu sürecin günlerce sürdüğü belirtilmektedir. Kaldı ki bu ölüm hadisesinde Bağdâd Hatun'un parmağı olsaydı Ebû Sa'îd'i çok seven Şirâzî'nin eserinde böyle bir bilgiye rastlayabilirdik. Ayrıca yazar, eserlerinde Ebû Sa'îd'in Bağdâd Hatun'a duyduğu sevgiyi ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Kaynaklarda yer alan farklı görüşler ve iddialara rağmen, dönemin tıp anlayışı ve tedavi yöntemleri göz önünde bulundurulduğunda, böyle bir hastalıktan kurtulmanın zor olduğu anlaşılmaktadır. Ancak tarih boyunca, politik olayları belirli kişilere yüklemek yaygın bir durum olmuştur. Bu bağlamda, Ebû Sa'îd'in ölümüyle ilgili olarak Bağdâd Hatun'un suçlanması da tarihsel bir algı inşasının parçası olabilir.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The Ilkhanate emerged as a significant branch of the Mongol Empire, establishing itself as a dominant power in regions such as Iran, Anatolia, Syria, and Mesopotamia. Mongol Emperor Möngke Khan (1251-1259), in his efforts to expand the empire's eastern and western frontiers, assigned his brother Kublai to China and sent Hülegü

[42] İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, Büyük İslâm Tarihi, C. XIV, İstanbul 1995, s. 279; Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 79; Arsenio Peter Martinez, "Kurumsal Gelişme, Gelirler ve Ticaret", *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, haz. Nicola Dı Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden, Ed. Altay Tayfun Özcan, Kronik, İstanbul 2022, 168.

to Iran, Syria, Egypt, Anatolia, and Armenia in 1252. As a result of this decision, Hülegü's (1256-1265) arrival in Khorasan and settlement in Badghis marked the official beginning of the Ilkhanate's history. The Ilkhanate is regarded as one of the Mongols' most significant westward expansions. This state that reshaped the political dynamics of the Middle East, integrated various cultural elements and left a lasting impact on the region. Following Hülegü, the throne was successively occupied by Abaqa Khan (1265-1282), Ahmad Khan (1282-1284), and Arghun Khan (1284-1291). Subsequently, Gaykhatu (1291-1295) ruled for a short period before Ghazan Khan (1295-1304) ascended to the throne. Ghazan Khan adopted Islam and implemented significant reforms that strengthened the state. His successor, Öljaitü (1304-1316), maintained the political and military strength of the Ilkhanate and engaged in crucial struggles. When Abu Said Bahadur Khan took the throne in 1317, he introduced notable reforms despite his young age. However, his reign also marked the beginning of the Ilkhanate's decline. After his death, Arpa Khan ascended to the throne, but he was unable to prevent the eventual disintegration of the Ilkhanate.

Methodology

This research is conducted based on primary sources related to Ilkhanid history and modern academic studies. The objective of the study is to analyze different historical narratives regarding the birth, reign, and particularly the death of Abu Said Bahadur Khan, in order to present the most consistent explanation. To achieve this, a comparative historical method has been adopted, systematically examining both contemporary sources of the period and modern researches. Firstly, Persian primary sources written by prominent historians of the period have been comparatively evaluated. These sources, authored by official historians, hold great significance as they are based on the observations of individuals closely associated with the Ilkhanid court. Additionally, modern academic studies, historical analyses, and various scholarly articles have been examined to incorporate diverse perspectives on the subject. The cause of Abu Said's death, which is still a controversial issue today, is re-evaluated based on the sources of the period and modern studies.

Conclusions

There are various interpretations regarding the death of Abu Said, creating uncertainty in historical writing. Whether his death resulted from a palace intrigue or a natural illness remains a debated issue. Throughout history, it has been common to attribute political events to specific individuals. In this context, the accusation of Baghdad Khatun in Abu Said's death could be part of a historical narrative construction. Additionally, holding Baghdad Khatun responsible is closely linked to her political standing within the state. Considering the information found in contemporary sources, the political atmosphere, and power struggles within the Ilkhanid court, the most plausible explanation appears to be that Abu Said died of an illness. Notably, Samarkandi reports that Abu Said contracted smallpox and other ailments a few years after his birth. Given the possibility of a recurrence of his illness in later years, it is reasonable to infer that his health may have deteriorated over time. When these sources are analyzed collectively, it becomes evident that the ruler's ongoing health issues could have significantly contributed to his death. Ultimately, the death of Abu Said Bahadur Khan should not be viewed merely as an individual tragedy but as part of the Ilkhanate's decline. The political turmoil following his passing accelerated the collapse of the Ilkhanid state and altered the region's balance of power. Therefore, the differing views on Abu Said's death will continue to be a significant subject of historical debate. This study has provided a comprehensive evaluation of the life and death of one of the most important Ilkhanid rulers, offering a broader perspective by analyzing historical events from multiple angles.

Results

Borned in Azerbaijan in 1305 Abu Said Bahadir Khan entered political life when he was appointed governor of Khorasan at a young age. After the sudden death of his father, Oljaitû, he ascended to the Ilkhanate throne at a young age. During his rule, he governed the country under the guidance of Emir Chupan, but political conflicts in the palace weakened his authority over time. Abu Said, who married Baghdad Hatun, the daughter of Emir Chupan, felt great love for her, but after a while he fell in love with Dilshad Hatun. This situation increased the rivalry within the palace and paved the way for intrigues. One of Abu Said's greatest desires was to have a child. While Baghdad Hatun could not give him a child, Dilshad Hatun's pregnancy caused a great incident. However, as fate would have it, Abu Said passed away before he could see his unborn child. There are different opinions among historians about the cause of the ruler's death. While one group of historians states that he died of a serious illness, some sources claim that he was poisoned. The claim of poisoning has been strengthened by being associated with Baghdad Khatun's influence on the state administration and her subsequent murder by Arpa Khan. However, considering the understanding of medicine and the ways in which diseases were treated at the time, it is considered more likely that he died as a result of a serious illness. Abu Said's death was a major turning point for the Ilkhanate State. After his death, Arpa Khan ascended to the Ilkhanate throne, but his rule did not last long. The Ilkhanate State weakened rapidly after Abu Said's death, and Mongol rule began to lose its power in the region. During this

period, there were fights for the throne within the state, regional rulers began to declare their independence, and the Ilkhanate State eventually fell apart.

KAYNAKÇA

AKAR, Kaan, "İlhanlı Devleti'nde Kullanılan Birtakım Unvan ve Islahatlar", *İRTAD*, S. 1, Aralık 2018, ss. 71-103.

AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud-î, *Müsâmeretü'l-ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

ALAN, Hayrunnisa, "İlhanlılar", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu, Ötüken, İstanbul 2016, ss. 150-180.

ALİCAN, Mustafa, *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

ÂŞTİYÂNÎ, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-ı Sâhil, Tahran 1390.

BENÂKİTÎ, Fahreddîn Ebû Süleymân Dâvûd, *Ravzatü Ulu'l-Elbab fî Marifeti't-Tevârîh ve'l-Ensâb (Târîh-i Benâkitî)*, haz. Cafer Şear, Tahran 1348.

BEYÂNÎ, Şîrîn, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

BROADBRİDGE Anne F., "Marriage, Family and Politics: The Ilkhanid-Oirat Connection", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 26, no. 1/2, 2016, ss. 121-135.

CAHUN, Leon, *Asya Tarihine Giriş Türkler ve Moğollar*, çev. İnan Kaya, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2013.

CÜVEYNÎ, Alaaddin Atâ Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, C. III, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2013.

EBU'L-FEREC, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. II, trc. Ömer Riza Doğrul, Ankara 1999.

ELEWY, Hend Gilli, "On Women, Power and Politcs During the Last Phase of the Ilkhanate", *Brill*, Arabica, T. 59, 2012, ss. 709-723.

FASÎH-Î HÂFÎ, Ahmed B. Celâleddîn Muhammed, *Mucmel-i Fasîhî*, C. II, nşr. Mahmûd Ferrûh, Nasrâbâdî, Bâstâm Kitabevi, Meşhed 1239.

GALSTYAN, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.

GÖRDEGİR, Ercan, *Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316)*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara 2019.

GRİGOR, Aknerli, *Okçu Milletin Tarihi*, trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 2012.

GROUSSET, Rene, *Steplerin İmparatorluğu-Atillâ, Cengiz Han, Timur-,* trc. Halil İnalcık, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

GÜLER, Nagehan, "Şebânkâreî'ye Göre İlhânlı Hükümdarlarından Hulâgû Hân, Abâkâ Hân ve Ahmed Hân", *Turkish Studies*, Vol. 13(8), 2018, ss. 65-78.

GÜRDAL, Ömer, *Handmir'in Measiru'l-Mülûk Adlı Eserinin Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2021.

HÂFÎZ-Î EBRÛ, *Zeyl-i Câmiü't-Tevârih-i Reşîdî*, nşr. H. B. Beyânî, Matbaa-i Bahâr, Tahran 1317.

HÂNDMÎR, Gıyaseddîn B. Hümâmeddîn Hüseyn-î, *Meâsiru'l-Muluk*, *Be Zemîme-i Hâteme-i Hülâsatû'l-Ahbâr û Kânûn-i Hümâyûnî*, tsh. Mîr Haşîm Muhaddîs, Resa Kültürel Hizmetler Kurumu, Tahran 1322.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

HİLAL, Adil, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslâm Dünyasına Etkileri*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

İBN BATÛTA, Ebu Abdullah Muhammed Et-Tancî, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, haz. Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

İBN KESÎR, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, C. XIV, İstanbul 1995.

İBNİ TAGRIBERDİ, *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

JACKSON, Peter, "Abū Sa'id", *Encyclopaedia Iranica*, C. I, Leiden 1983, ss. 374-377.

JACKSON, Peter, *Moğollar ve İslâm Dünyası -Fetihten İhtidâya-*, çev. Ali Fahri Doğan, Selenge, İstanbul 2017.

KAMALOV, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

KARTLİS TSKHOVREBA, *A History of Georgia*, çev. Dmitri Gamq'relidze, Ed. Roin Metreveli and Stephan JONES, Georgian, *National Academy of Science*, Artanuji Publishing, Tbilis, 2014.

KÂŞÂNÎ, 'Abdullâh B. Ali, *Târîh-i Olcâytû Sultân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 3019; nşr. Mehîn Hamblî, Tahran 1348.

KAZVÎNÎ, Hamdullâh Mustevf-î, *Târîh-i Guzîde*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahran 1387.

KAZVÎNÎ, Yahyâ B. 'Abdu'l-Latîf-î, *Lubbu't- tevârîh*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1386.

KONUKÇU, Enver, "Bağdat Hatun", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 444.

KORKMAZ, Ahmet "Celayirli Devletin'de Etkin Bir Kadın: Dilşad Hatun'un Hayatı", *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, C. 12, S. 40, 2024, ss. 440-450.

LANE, George, *Moğolların Kısa Tarihi*, çev. Turgay Sivrikaya, İletişim, İstanbul, 2022.

MACİT, Ensar, "Celâyirliler'de Kadın ve Siyaset", *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2019, ss. 11-36.

MARTİNEZ, Arsenio Peter, "Kurumsal Gelişme, Gelirler ve Ticaret", *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, haz. Nicola Dı Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden, Ed. Altay Tayfun Özcan, Kronik, İstanbul 2022, ss. 163-190.

MÎRHÂND, Muhammed b. Seyyîd Burhânu'd-dîn Hândşâh, *Ravzatu's-safâ fî Sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, C. V, nşr. Doktor Abbas Zeryâb, Tahran 1373.

MU'ÎNU'D-DÎN-İ NATANZÎ, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'inî*, nşr. J. Aubin, Kitâbfur'uş-i Hayyâm, Tahran 1957.

ODABAŞI, Zehra, "Ölüm ve Tedavi: İlhanlı Hanlarının Ölüm Sebepleri (1256-1335)", *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu araştırmaları Dergisi*, S. 21, 2024, ss. 27-56.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

ÖZEN, Firdevs "Ebû Sa'îd Bahâdır Han Döneminde (1317-1335) İlhanlı Devleti'ni Sarsan Bir İç İsyan: Moğol Emirlerinin İsyanı (1319)", *OAD*, C. 6, S. 1, 2023, ss. 187-198.

ÖZEN, Firdevs, "Emîr Çoban'ın Ebû Sa'îd Bahâdır Han Üzerindeki Egemenlik Döneminin Sona Eriş Süreci", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 10, 2023, ss. 523-536.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgilü, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

SEMERKÂNDÎ, Kemâlu'd-Dîn 'Abdu'r-Rezzâk-î, *Matla-ı Sadeyn ve Mücmel Bahreyn*, nşr. Doktor Abdulhüseyin Nevaî, Müesese-i Mutalaat ve Tahkikat-ı Ferhengiyi Pejoheşkah, Tahran, 1376.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları -Siyaset, İdare ve Kültür-*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

SUBAŞI, Ömer, *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

ŞAHİN, Hanifi, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü", *İLTED*, S. 45, Erzurum 2016, ss. 109-138.

ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed B. Ali B. Muhammed-î, *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanlar Tarihi)*, çev. Fahri Unan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.

TEBRÎZÎ, Ahmed B. Muhammed-î, *Şâhanşâh-nâme*, Târîh-i manzûm-i Mogûlân ve İlhânân ez-karn-i heştom-i hicrî, nşr. Mahşîd Gûharî Kâhekî-Cevâd Râşkî 'Alî-âbâdî, (zîr-i nazar: Cevâd 'Abbâsî), Tahran 1397.

TOGAN, İsenbike, *Tarih ve Kurgu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2022.

TÜYSÜZ, Cem, "İlhanlı Devleti Tarihinde Bağdad Hatun (Hayatı ve Siyasi Yaşama Etkileri)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 72, 2021, ss. 265-276.

UMANÇ, Fırat, *Sultan Olcâytû Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2023.

UYAR, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, C. 31, S. 124, 1967, ss. 601-646.

ÜNAL, Sonay, "Emîr Timur Küregen'in Torunu Ebu'l-Kâsım Bâbür Kalender Mîrzâ'nın Şiirlerinde Tasavvufî Söylem", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 56, 2022, ss. 143-156.

YUVALI, Abdülkadir, "Hasan-ı Büzürg", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul 1997, ss. 311-312.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 401-414.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.03.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 21.04.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

CODEX CUMANICUS'TAKİ "TOVULGA" SÖZCÜĞÜNÜN MADDÎ KÜLTÜR TARİHİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

https://doi.org/10.53718/gttad.1650242

RECEP EFE ÇOBAN*

ÖZ

Türk askerî kültür tarihi araştırmaları, Türk tarih araştırmaları kapsamında gelişmekte olan bir alt alan hüviyetindedir. Bu kapsamda son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar ve tarihî metinlere yönelik araştırmalar, askerî kültür tarihi araştırmalarına önemli katkılar sunmaktadır. Ancak yazılı kaynaklara odaklı çalışan araştırmacıların geçmişe ait askerî terimleri ayrıntılı olarak tanımlamakta zorlandıkları, ilgili unsurun özelliklerini vermeden genel açıklama ve karşılıklarla yetindikleri görülmektedir. Kuşkusuz bu durum, yazılı kaynaklarda ilgili terimlere ilişkin çizimlerin yer almamasının doğal bir sonucudur. Çalışmamız bu sorunun çözümü için arkeolojik buluntuların kullanılmasını önermekte ve bu bağlamda Codex Cumanicus'ta yer alan "tovulga" sözcüğünün ayrıntılı bir tanımının yapılması amacını taşımaktadır. Zira Codex Cumanicus, çok dilli bir eser hüviyeti taşımasının yanında askerî yetkinlikleriyle tanınan Kuman-Kıpçak topluluklarının 14. yüzyıldaki maddî ve manevî kültürüne dair söz varlığının derlendiği oldukça önemli bir kaynaktır. Eserde, Kuman-Kıpçakların günlük hayatına dair çeşitli unsurların dışında askerî teçhizat, inanç dünyası, bitki ve hayvan adları gibi çeşitli alanlarda terimlere rastlanmaktadır. Ancak döneme dair pek çok kaynakta olduğu gibi Codex Cumanicus'ta da bahsi geçen maddî kültür unsurlarına dair herhangi bir çizim yahut ayrıntılı tasvir bulunmamaktadır. Makalemiz bu bağlamda Codex Cumanicus'un yazıldığı döneme tarihlenen ve Kuman-Kıpçaklarla ilişkilendirilen Çungul Kurganı, Tagança Kurganı ve Tabarovka'daki 5 numaralı kurgandan elde edilen miğferleri değerlendirerek Kuman-Kıpçak tovulgasının (miğferinin) fizikî özelliklerini, karakteristik unsurlarını ve tasarımsal farklılıklarını açıklamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Codex Cumanicus, Tovulga, Tolga, Miğfer, Arkeoloji, Türk Maddî Kültürü, Askerî tarih.

AN EVALUATION OF THE TERM "TOVULGA" IN THE CODEX CUMANICUS THROUGH ELEMENTS OF MATERIAL CULTURE

ABSTRACT

Military cultural history studies of Turkic peoples are emerging as a subfield within the scope of Turkic historical research. In this context, recent archaeological studies and research on historical texts have made significant contributions to military cultural history studies. However, it is observed that researchers who focus on written sources struggle to define past military terms in detail and often settle for general explanations and equivalents without providing the specific characteristics of the relevant elements. Undoubtedly, this situation is a natural consequence of the absence of illustrations related to these terms in written sources. Our study proposes the use of archaeological findings to address this issue and aims to provide a detailed definition of the term "tovulga" found in the Codex Cumanicus. The Codex Cumanicus is an exceptionally important source, not only as a multilingual work but also as a compilation of the vocabulary related to the material and spiritual culture of the Cuman-Kipchak communities, known for their military prowess, in the 14th century. In this work, terms related to various aspects of the Cuman-Kipchaks' daily life, including military equipment, belief systems, and names of plants and animals, can be found. However, as is the case with many sources from that period, the Codex Cumanicus also lacks any illustrations or detailed descriptions of the material culture elements mentioned. In this

* Arş. Gör. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE, E-Posta: recep.efe.coban@ege.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8515-0865.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

context, our article aims to explain the physical characteristics, distinctive features, and design differences of the Cuman-Kipchak tovulga (helmet) by evaluating helmets obtained from the Chungul Kurgan, Tagancha Kurgan, and Kurgan No. 5 in Tabarovka, which are dated to the period when the Codex Cumanicus was written and are associated with the Cuman-Kipchaks.

Keywords: Codex Cumanicus, Tovulga, Helmet, Archaeology, Armour, Turkic material culture, Military history.

GİRİŞ

İnsanlık, tarihin erken çağlarından günümüze dek farklı tehditlere karşı vücut bütünlüğünü korumak adına bazı teçhizatlar kullanmıştır.[1] Günümüzde "zırh" olarak adlandırılan bu teçhizatlar insanların hareket kabiliyetlerini kısıtlamamaları amacıyla parçalar hâlinde imal edilmişlerdir. İmal edilen her parça, işlevine yahut koruduğu uzva uygun şekilde isimlendirilmiştir.[2] Ancak zaman içerisinde dilde ve kültürde yaşanan değişimler zırh parçalarına ilişkin terimlerin anlamlarının farklılaşmasına veya tamamen unutulmasına sebep olmuştur.[3] Özellikle yazılı kaynaklar üzerine çalışan araştırmacıların bazı metinleri anlamlandırmasını zorlaştıran bu durum, Türk askerî kültürü üzerine sürdürülen çalışmalara da ket vurmaktadır. Çalışmamız bu bağlamda, yazılı kaynaklardaki askerî terimleri arkeolojik veri üzerinden değerlendirmeyi hedeflemekte ve örnek olarak Türk kültür tarihi açısından büyük önem arz eden *Codex Cumanicus* (*CC*) içinde yer alan "tovulga" sözcüğünü ele almaktadır. Zira yapılan çalışmalarda "tovulga" sözcüğünün genel bir tanımlama ile "miğfer" yahut "koruyucu başlık" olarak anlamlandırıldığı görülmektedir.[4] Oysa bilindiği üzere miğferler, insanın baş ve boynunu düşman saldırılarından korumak amacıyla çok çeşitli malzeme ve tasarımda üretilebilmektedirler.[5] Bilim insanlarının dikkatini çeken bu çeşitlilik, miğferlere yönelik çok sayıda yayın neşredilmesine de sebep olmuştur.[6] Benzer noktadan bakıldığında Kuman-Kıpçak *tovulga*larının da genel bir tanımlama yerine kapsamlı bir araştırmayı hak ettiği söylenebilir. Çünkü Kuman-Kıpçaklara dair yapılan araştırmalarda, bu topluluğun önemli bir askerî kültüre sahip olduğu ve bu kültürel birikimin askerî teçhizatlarda açık bir şekilde görülebildiği ifade edilmiştir.[7] Bu bağlamda makalemiz, *CC*'nin yazıldığı dönem ve coğrafyada Kuman-Kıpçak kültürüyle ilişkilendirilen miğfer buluntularını değerlendirmeyi ve elde edilen verilerden hareketle *tovulga* sözcüğünü kapsamlı bir şekilde tanımlayarak literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

1. Kuman-Kıpçakların Askerî Özellikleri, Codex Cumanicus ve "Tovulga" Sözcüğü Hakkında

11. yüzyıldan itibaren kaynaklarda zikredildiği görülen Kuman-Kıpçaklar, özellikle batıya doğru ilerleyen göç dalgalarının bir parçası olarak Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa içlerine kadar geniş bir coğrafyada önemli etkiler göstermiş bir Türk topluluğudur.[8] Bu bağlamda araştırmacılar, Kuman-Kıpçaklara ilişkin çeşitli alanlarda

[1] John Hewitt, *Ancient Armour and Weapons in Europe: From the Iron Period of the Northern Nations to the End of the Seventeeth Century*, C. 1, Messrs. Parker, Cornmarket, Oxford 1860, s. 1-3; Charles Ffoulkes, *Armour & Weapons*, Clarendon Press, Oxford 1909, s. 11-13; David Edge & John Miles Paddock, *Arms & Armor of the Medieval Knight*, Crescent Books, New York 1991, s. 6-7.

[2] Necdet Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 158; İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 137; Jale Özlem Oktay Çerezci, *Göktürk Dönemi Maden Sanatı ve İşçiliği*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 74; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 238; İsmail Mangaltepe, "Arkeolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askeri Teçhizat", *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilât ve İşlev-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 138-139; Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilât ve İşlev-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 177.

[3] Burcu İlkay Karaman, "Terim Oluşturma Yöntemleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 57, S. 2, 2009, s. 58; Musa Yaşar Sağlam, "Türkçe'deki Terim Sorunsalı", *Türkbilig*, S. 14, 2007, s. 168, 175.

[4] Mustafa Argunşah & Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015, s. 580; Galip Güner, "Codex Cumanicus Bağlamında Kumanların / Kıpçakların Gündelik Hayatına Dair Söz Varlığı: Eşya Adları", *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 4, 2016, s. 1558.

[5] Duman, *age*, s. 158-159; Oktay Çerezci, *age*, s. 74-75; Göksu, *age*, s. 254-255.

[6] Miğfer türlerini ayrıntılarıyla ele alan bazı çalışmalar için ilgili eserler örnek olarak gösterilebilir: S. W. Phyrr, *European Helmets, 1450-1650*, Metropolitan Museum of Art, New York 2000; J. H. Hefner-Alteneck, *Medieval Arms and Armor*, Dover Publications, New York 2013; Chris Caple, "The Yarm Helmet", *Medieval Archaeology*, C. 64, S. 1, 2020, ss. 31-64; Eduard Wagner, Zoroslava Drobná & Jan Durdik, *Medieval Costume, Armour and Weapons*, Dover Publications, New York 2000.

[7] Mangaltepe, *agm,* s. 121; Taşağıl, *agm*, s. 173; Göksu*, age*, s. 139.

[8] Erhan Ateş, *XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015, s. 1-6; Baran Başak, *Kumanların Macaristan'a Göçleri ve Yerleşmeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022, s. 11; Rasim Bayraktar, "Kuman-Kıpçakların/Atabeklerin Dini-Mezhepsel Kimliğinin Şekillenmesi", *Hars Akademi*, C. 5, S. 1, 2022, s. 123-124; Hasan Ceyhan, "Kuman-Kıpçaklarda Rusların Siyasi İlişkileri (1055-1120)", *Journal of Universal History Studies*, S. 3, 2020, s. 240-241; Asım Korkmaz, *11. ve 14. Yüzyıllar Arasında Doğu Avrupa'da Bir Türk Kavmi: Kuman-Kıpçaklar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2014, s. 12; Ayşe Öztürk, "Karadeniz Bölgesi ile Macaristan Kuman-Kıpçak Coğrafyasının Karşılaştırmalı Halk İnançları", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 17, S. 66, 2020, s. 386; Fatma Rodoplu, *Bulgar Tarihyazımında II. Bulgar Devletinin Kuruluşu ve Kuman/Kıpçaklar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s. 44; Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1989, s. 9; Cihan Yalvar, "Deşt-i Kıpçak'ta Moğol Hakimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C. 2, S. 1, 2018, s. 4; Cihan Yalvar, "Karadeniz'in Kuzeyinde İki Kardeş Kavim: Peçenekler ve Kuman-Kıpçakların

çok sayıda çalışmalar yapmıştır.[9] Çalışmalarda Kuman-Kıpçak dili başta olmak üzere kültürel ve tarihî kapsamda pek çok husus ele alınmış ve literatüre önemli katkılar sunulmuştur.[10]

Kuman-Kıpçaklar, komşu kavimler tarafından askerî yetkinlikleriyle bilinen bir topluluk olarak tanımlanmıştır. Bu yetkinlikleriyle hem bölgesel güç dengelerinde hem de çeşitli devletlerin siyasî ve askerî yapılarında belirleyici bir rol oynayan Kuman-Kıpçaklar, Türk kültürünün sosyal yapılanması olan boy teşkilatının etkisi, konargöçer yaşam tarzının getirdiği hareket kabiliyeti ve süvari merkezli muharebe taktikleri ile komşu kavimlerle sürdürdükleri stratejik ittifaklar sayesinde bölgedeki varlıklarını uzun yıllar boyunca sürdürebilmişlerdir.[11] Bu bakımdan Kuman-Kıpçakların askerî teşkilatlarının bozkır kültürünün tipik özelliklerini yansıttığı söylenebilir. Atlı birliklerin ağırlıkta olduğu orduları ile atlı okçuların hareket kabiliyetleriyle harmanlanmış atlı okçuluk yetileri üzerinden düşman ordularını mağlup etmeyi hedefleyen Kuman-Kıpçaklar; Rus Knezlikleri, Bizans, Macar ve Bulgar devletleriyle kurdukları ittifaklar ve çatışmalar aracılığıyla askerî etkilerini geniş bir coğrafyaya yaymışlardır. Bu etkileşimlerden hareketle Kuman-Kıpçakları salt bir konargöçer savaşçı topluluğunun ötesinde konumlandıklarını, bölgesel politikada stratejik bir aktör haline geldiklerini ifade etmek mümkündür.[12]

CC ise Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Kuman-Kıpçak topluluklarına dair önemli bilgiler sunan ve 14. yüzyılda derlendiği düşünülen çok dilli bir eserdir. Eser, Hristiyan misyonerlerin ve tüccarların bölgede konuşulan hâkim dili öğrenmeleri ve daha kolay kültürel etkileşim kurabilmeleri amacıyla oluşturulmuş bir rehber olarak tanımlanabilir. Bünyesinde dil bilgisi kuralları, sözlükler ve dinî metinler içeren *CC*, bu özellikleriyle Kıpçak Türkçesi, Latince ve Farsça arasında köprü işlevi görmektedir. Eserde günlük yaşamla ilgili terimler; özellikle giysi, zırh ve silah gibi maddî kültür unsur terimlerinin yer aldığı bölümler, dönemin sosyal, ekonomik ve askerî yapısına dair değerli ipuçları yer almaktadır. Bu bağlamda eserin içeriğini konu edinen çok sayıda ve farklı alanlarda araştırmalar yayımlanmıştır.[13]

Münasebetleri Üzerine", *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, 2018, s. 12; Cihan Yalvar, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Kuman-Kıpçaklar*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2024, s. 413.

[9] Yapılan çalışmalardan bazıları şöyle sıralanabilir: Nasiba Mirzayeva, *XI-XIV. Yüzyıllarda Gürcistan'da Kıpçaklar*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2020; Ayberk Sinan Özel, *XI-XIII. Yüzyıllarda Kıpçak-Rus Hanedan Evlilikleri ve Siyasi Münasebetlere Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2021; Haşim Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020; Haşim Özel, *Bozkır Kuşağı'nda Etnogenez: Karşılaştırmalı Bir Bakışla Oğuz ve Kıpçak Etnik Oluşumları (VIII-XI. Yüzyıllar)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2023; Osman Doğukan Zorbay Öztunç, *Bizans Döneminde Anadolu'da Kuzey Türklerinin Yerleşim Alanları (Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar ve Uzlar)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2023; Mualla Uydu Yücel, "Balkanlardaki Peçenek-Kuman/Kıpçak Mücadelesi ve Bu Mücadelenin Lebunion Savaşına Etkisi", *Journal of International Eastern European Studies / Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2021, ss. 97-124; Cihan Yalvar, *The Origin of the Kipchak Turks and Early Historical Periods*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018; C. YALVAR, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Kuman-Kıpçaklar*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2024.

[10] Bu kapsamdaki çalışmalara örnekler için bkz. Aslı Çandarlı Şahin, "Kuman/Kıpçaklarda Zanaat ve Konar-Göçerlik İlişkisi", *Türkiyat Mecmuası*, C. 26, S. 2, 2016, ss. 155-165; Aslı Çandarlı Şahin, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Akademi, Ankara 2019; Çetin Damar, *Peçenek ve Kıpçakların Bizans Devleti İle Olan İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2016; Nurdan Kumru, *P.V. Golubovskiy ve Eseri: Peçenegi, Torki i Polovtsi do Naşestviya Tatar: (Moğol İstilasına Kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar) (Tercüme-Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016.

[11] Ahmet Gökbel, "Balkanlarda Osmanlı Öncesi Kuman/Kıpçak Türkleri", *Journal of Universal History Studies*, S. 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 2020, s. 103-104.

[12] Yazgı Tuğçe Kurt Öteleş, "Codex Cumanicus'ta Yer Alan Askerî Terminolojinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki İzleri", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, S. 7, C. 2, 2023, s. 419.

[13] Ahmet Karahan, "Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 8, S. 1, 2013, s. 1840; Galip Güner, "Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım", *Gazi Türkiyat*, S. 20, 2017, s. 11; Güner, *agm*, s. 1545; Özüm Subaşı, *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2012, s. 9; Galip Güner, "Tarihî Metin Çalışmaları İçin Bir Metot Örneği: Codex Cumanicus Yayıma Nasıl Hazırlandı?", *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 6, S. 1, 2017, s. 44; Galip Güner, "Codex Cumanicus'ta Soğdca, Çince, Rusça, Aramice ve İbranice Alıntılar", *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 6, S. 3, 2017, s. 1286; Münis Curayeva, "'Kodeks Kumanikus'ta Bilmeceler ve Özbek Folkloründeki Şekilleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 11, S. 1, s. 25-26; Yasin Karadeniz, "Codex Cumanicus'ta Bitki Adları", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1, 2017, s. 612-613; Kutluay Erk, *Codex Cumanicus Temelinde Kıpçak Türkçesinin Tarihî-Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2015, s. 1411; Nihal Ertürk, *Divanü Lugati't-Türk ve Codex Cumanicus'taki Halk Edebiyatı Unsurları*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2016; B. Jafarov & O. Dadaboev, "'Codex Cumanicus' - Ancient Turkic Manuscript", *Journal of Hunan University*, C. 49, S. 8, 2022, s. 1075-1076; Galip Güner, "Codex Cumanicus'ta Latince ve Grekçe Alıntılar", *Dil Araştırmaları*, S. 20, 2017, s. 50; Madina Moldasheva, *Codex Cumanicus ile Çağdaş Kazak Türkçesinin Ortak Söz Varlığının Karşılaştırmalı Sesçil İncelemesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2016; Alexander Garkavets, "Codex Cumanicus Novoe Proçtenie Venetsianskoy rukopisi", *A. Baytürskınülı atındagı Til Bilimi instituının "Tiltanım" jurnalı*, S. 3, 2015, s. 54; Andras Bodrogligeti, "Preliminary Notes on the Edition of the Persian Glosses of the Codex Cumanicus", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 22, S. 3, 1969, s. 5; Lajos Ligeti, "Prolegomena to the Codex Cumanicus", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 35, S. 1, 1981, s. 1.

Çalışmamızın temelinde bulunan "tovulga" sözcüğü ise yukarıda da ifade edildiği üzere *CC*'de "miğfer" anlamında yer almaktadır.[14] Pek çok araştırmacıya göre Moğolca kökenli olan bu sözcük, farklı Türk lehçelerinde "tolga", "tuulğa", "toğulga", "tavulga", "tuvulga", "dubulġa" olarak kullanılmaktadır.[15] Bu bakımdan "tovulga" sözcüğünün Türk kültür çevresinin büyük çoğunluğunda aynı anlama gelen ortak bir terim olduğu söylenebilir. Bu bakımdan *CC*'deki "tovulga" sözcüğünün "miğfer" yani "insanın baş ve boyun kısmını korumak üzere giydiği koruyucu teçhizat" anlamını taşıdığı hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Ancak yukarıda bahsi geçtiği gibi miğferler çok farklı çeşitlerde ve tasarımlarda imal edilebilmekte; teçhizatın sahibi olan kişinin sosyal statüsüne, kültürel geçmişine dair önemli bilgiler sunabilmektedir. Dolayısıyla *CC*'deki "tovulga" sözcüğü için de detaylı bir açıklama ihtiyacı bulunmaktadır. Bu bağlamda ilgili eserin kaleme alındığı dönem ve coğrafyada Kuman-Kıpçaklarla ilişkilendirilen miğfer buluntularının değerlendirilmesi gerekmektedir.

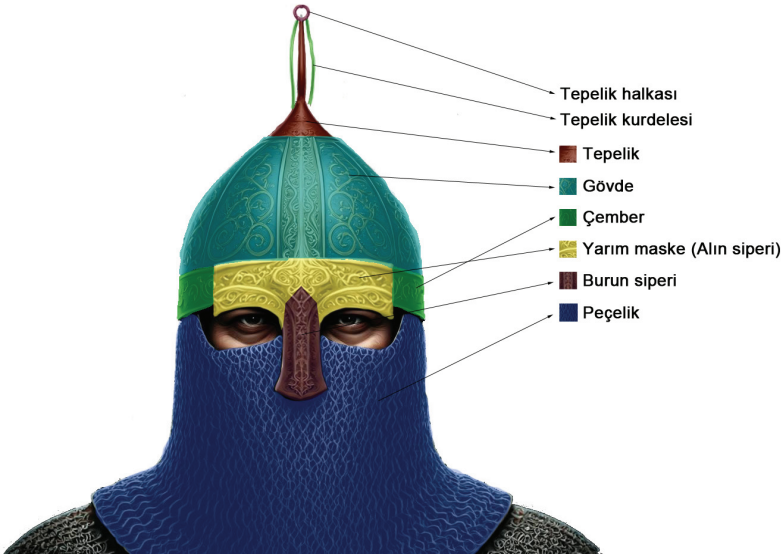

Görsel 1. *Makale içerisinde kullanılan miğfer terminolojisini açıklamak amacıyla tarafımızca hazırlanmış görsel*

2. CC'deki "Tovulga" Sözcüğü İle İlişkilendirilebilecek Maddî Kültür Tarihi Unsurları

CC içinde geçen "tovulga" sözcüğünün, bir diğer ifadeyle Kuman-Kıpçak miğferinin ayrıntılı olarak tanımlanabilmesi için ilgili maddî kültür unsurlarının tespit edilmesi elzemdir. Bu bağlamda Çungul (Çınhul/Çingul) Kurganı'ndan elde edilmiş miğferin oldukça dikkat çekici bir buluntu olduğu söylenebilir. Çungul Kurganı'nın adlandırması, bölgedeki Çınhul (Çungul) Nehri'nden gelmektedir. İlk kez 1981 yılının yaz mevsiminde Vitaliy Otroşçenko isimli arkeoloğun önderliğindeki bir ekip tarafından Zamojne Köyü yakınlarında tespit edilen kurganın höyük kısmının yüksekliği yüzeyden yaklaşık 5,8 metre kadar olup azamî noktadaki çap ölçüsü 68 metreye kadar ulaşmaktadır.[16] Aynı döneme tarihlenen kurganlara kıyasla oldukça zengin buluntulara sahip olan kurganın içinden askerî teçhizatlar, giysiler, iki gümüş kap ile altın ve gümüşten yapılmış çeşitli takılar elde edilmiştir. Yapılan çalışmalarda kurganın içindeki iskeletin 55-60 yaşlarında uzun boylu bir erkeğe ait olduğu tespit edilmiştir.[17] Tüm bunlar ışığında araştırmacılar kurganın soylu bir kişiye ait olduğu hususunda hemfikirdir.[18]

[14] Argunşah & Güner, *age*, s. 580.
[15] Yaşar Çoruhlu, "Miğfer", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 2020, s. 21; K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, çev. Ahmet Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 765; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 1250; Recep Toparlı, Hanifi Vural & Rıdvan Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 281; G. Selcan Sağlık Şahin, "Türkmen Türkçesinde Askerî Terimler-II", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 2, 2015, s. 28-29; Erkan Teres & Hakan Yalçınkaya, "Bâbur'un Hatıratında Geçen 'Askerlikle İlgili' Bazı Nesne Adları", *Folklor/Edebiyat*, C. 21, S. 84, 2015, s. 233-234; Rabia Şenay Şişman, "Son Dönem Hîve Hanlığı Metinde Savaşa İlişkin Sözcükler ile Savaş Aleti Adları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 19, S. 2, s. 379.
[16] W. T. Woodfin, Y. Rassamakin & R. Holod, "Foreign Vesture And Nomadic İdentity On The Black Sea Littoral İn The Early Thirteenth Century Costume From The Chungul Kurgan", *Ars Orientalis*, C. 38, 2010, s. 155-156; W. T. Woodfin, "Within a Budding Grove: Dancers, Gardens, and the Enamel Cup from the Chungul Kurgan", *The Art Bulletin*, C. 98, S. 2, 2016, s. 151; A. E. Negin, "Şlem iz Gorodtsa", *Batır (Traditssonnaya voennaya kul'tura narodov Evrazii)*, S. 4, 2012, s. 59; T. M. Potyömkina, "Etnokul'turnıy Kontekst Vostoçnoevropyskih Pozdnekoçevniçeskih Pogrebeniy S Zaşçitnım Dospehom", *Batır (Traditssonnaya voennaya kul'tura narodov Evrazii)*, S. 6-7, 2013, s. 68; Renata Holod & Yuriy Rassamakin, "Imported and Native Remedies for a Wounded 'Prince': Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century", *Medieval Encounters*, C. 18, 2012, s. 341.
[17] Woodkin, Hamasakin & Holod, *agm*, s. 158; M. V. Gorelik & İ. A. Drujinina, "Unikal'noe Pogrebenie Voina Zolotoordınskogo Vremeni Na Reke Beloy", *Batır (Traditssonnaya Voennaya Kul'tura Narodov Evrazii)*, S. 2, 2011, s. 43-44; Negin, *agm*, 61; Potyömkina, "Etnokul'turnıy kontekst vostoçnoevropyskih …", s. 72.
[18] Woodkin, Hamasakin & Holod, *agm*, s. 178; Holod & Ramasakin, *agm*, s. 341.

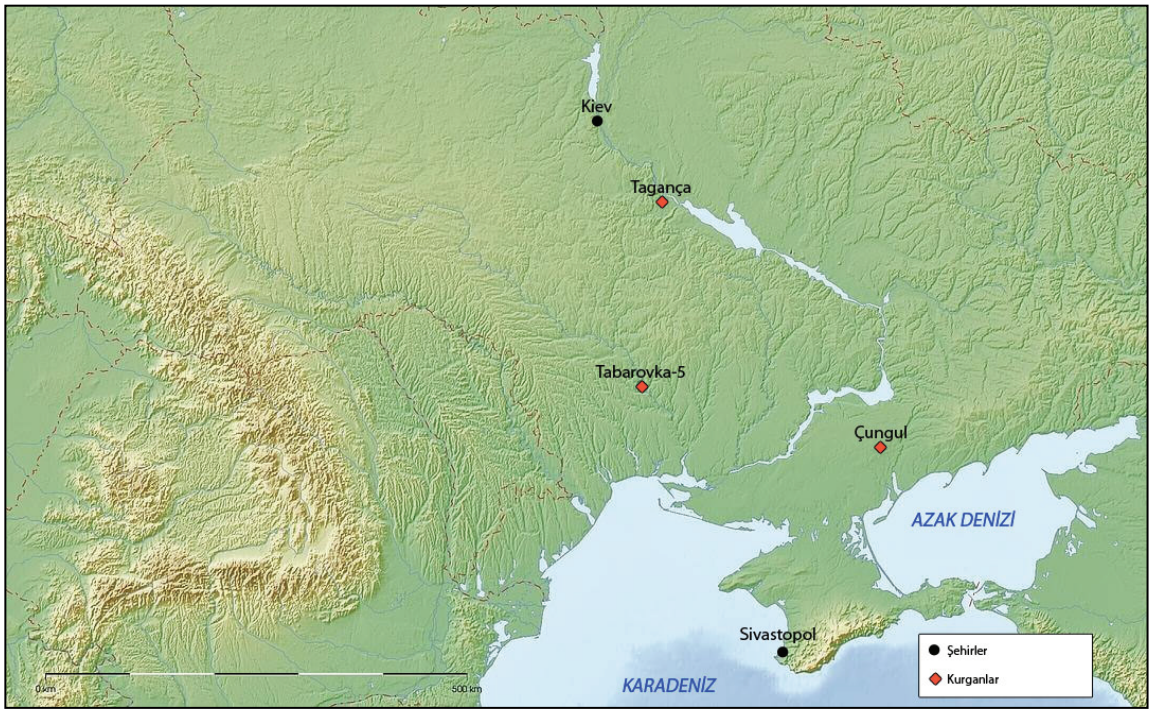

Harita 1. *Codex Cumanicus'taki "tovulga" sözcüğü ile ilişkilendirilebilecek miğfer buluntularını ihtiva eden kurganlar*

Çungul Kurganı'ndan elde edilen demir miğferde dikkat çeken ilk husus yüzeydeki yaldızlamadır.[19] Toprak altında kalmasına rağmen günümüze dek bu özelliğini yüksek oranda koruyan miğferin tepeliğine bir halka takıldığı görülmektedir. Bazı araştırmacılar, bu tepeliğin çatışma dışındaki sürelerde taşınmayı kolaylaştırmak amacıyla koşum takımındaki çengellere asılmak amaçlı olduğunu düşünmektedirler. M.V. Gorelik ise bu halkaya takılan kurdelelerin Moğolların etkisiyle Kuman-Kıpçaklara geçtiğini iddia etmektedir.[20] Bunlar dışında belirgin kaş ve burun hatlarıyla şekillendirilmiş bir yarım maskeye sahip olduğu görülen miğferde gözler açık kalacak şekilde miğferin çemberine sabitlenmiş peçelik bulunmaktadır. Yüzü korumak amaçlı kullanan bu peçeliğin örme zincir olarak demirden imal edildiği anlaşılmaktadır. (Bkz. Görsel-2) Bu hâliyle vahşi bir hayvanın üst çenesine benzeyen peçelik ve miğfer, estetik görüntüsünün yanında taşıyan kişiyi azamî ölçüde koruma hedefiyle imal edilmiş izlenimi vermektedir. Çember çapı 20 cm civarında olan miğferin çember-tepelik arasındaki yüksekliği 23 cm kadardır.[21] (Bkz. Görsel-3)

Görsel 2. *Çungul Kurganı'ndan elde edilmiş miğfere ait fotoğraflar*[22]

[19] M. V. Gorelik, "Çerkesskie Voinı Zolotoy Ordı (Po Arheologiçeskim Dannım)", *Arheologiya Evraziyskih Stepey*, S. 5, 2017, s. 305.
[20] Gorelik, "Çerkesskie Voinı Zolotoy Ordı …", s. 306.
[21] Negin, *agm*, s. 61-62; Gorelik, "Çerkesskie Voinı Zolotoy Ordı …", s. 304-305.
[22] Oleksandr Halenko, *Chungul Kurgan Elite Burial*, 5 Şubat 2025, https://mappingeasterneurope.princeton.edu/item/the-chungul-kurgan-elite-burial.html; Kateryna Dolgiy, *Twitter*, 10 Ocak 2025, https://pbs.twimg.com/media/FWITyrHWYAEZtD3?format=jpg&name=medium; Anonim, *Imgur*, 5 Kasım 2024, https://i.imgur.com/L8YrYi0.jpeg

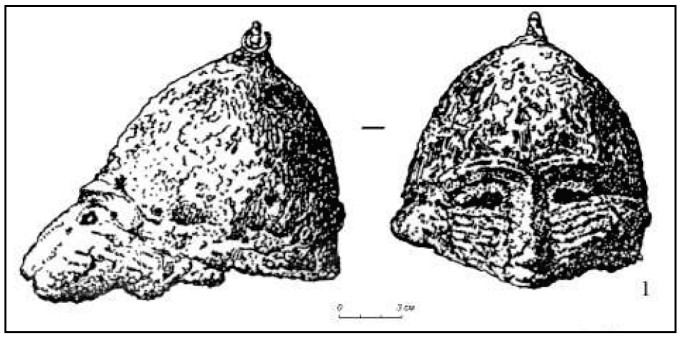

Görsel 3. *Çungul Kurganı'ndan çıkarılmış Kuman-Kıpçak tovulgası (M.V. Gorelik'in çizimi)*[23]

Kuman-Kıpçak tovulgasıyla ilişkilendirebileceğimiz bir diğer buluntu Tagança Kurganı'ndan elde edilmiştir.[24] Çungul miğferine benzer şekilde kaş ve burun hatları belirgin bir yarım maskesi bulunan miğferin gövde kısmı tepeliğe doğru daha dik bir açı yapmaktadır. Yine Çungul miğferine göre çemberi ile tepelik arasındaki mesafesi daha yüksek olan buluntunun tepeliğinin ucunda bir halka bulunmaktadır. Araştırmacılar tepeliği ucundaki halkaya kurdele benzeri kumaşların takılabileceğini düşünmektedir. M. V. Gorelik'e göre halkaya bağlanan kurdele savaşçı at sürerken dalgalanmakta, hareketsiz durumda ise miğferin tepeliğinden aşağı doğru sarkmaktadır. Bu kullanımın Moğollarla özdeşleştiğini düşünen M. V. Gorelik, Kuman-Kıpçakların Moğollar ile askerî açıdan etkilendiklerini iddia etmiştir.[25] Çungul tovulgasına benzer şekilde "peçelik" adı verilen zincir zırh parçasına da sahip olan miğferin çemberinin çevresinde zengin süsleme detayları ve bir kitabe bulunmaktadır.[26] (Bkz. Görsel-4) M.V. Gorelik, bu işleme ve Arapça kitabeden hareketle Tagança Kurganı'ndaki miğferin Müslüman ustalar tarafından yapıldığını ifade etmiştir. Ona göre bu teçhizat, Moğol idareciler tarafından sipariş edildikten sonra ödül veya ganimet olarak Tagança Kurganı'ndaki Kuman-Kıpçak soylusuna geçmiştir.[27] Diğer taraftan K.A. Jukov, bu tip miğferlerin Eski Ruslara ait olabileceğini iddia etmiştir.[28] Ancak T.M. Potyömkina ve Y. A. Kuleşov bu iddianın geçerli olmadığını, aksine Kuman-Kıpçaklarla ilişkili bir şekilde Altınordu Hanlığı dönemine bakıldığında benzer miğferlerin görüldüğünü ifade etmişlerdir.[29]

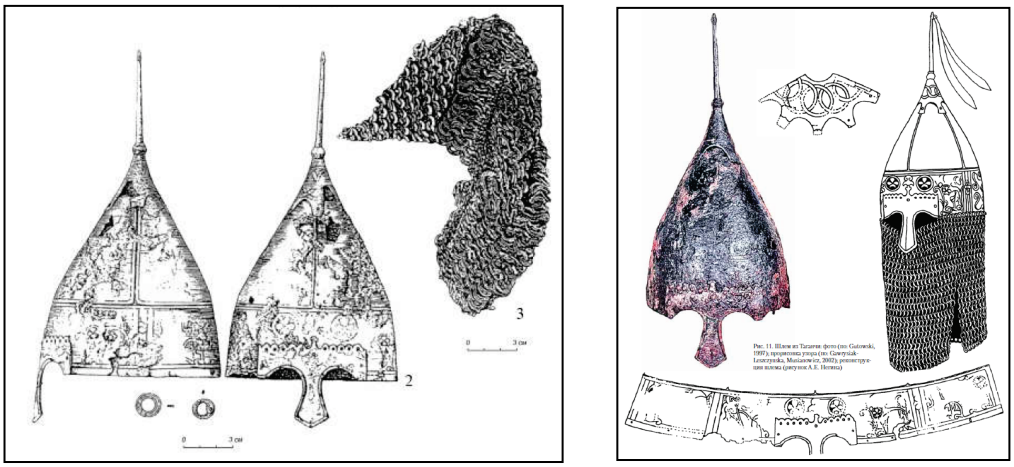

Görsel 4. *Solda: Tagança bölgesinden elde edilen Kuman-Kıpçak tovulgası (M.V. Gorelik'in çizimi)*[30]*; Sağda: Tagança bölgesinden elde edilen Kuman-Kıpçak tovulgasının fotoğrafı ve çizimi (A.E. Negin'in çizimi)*[31]

Çungul ve Tagança miğferlerine benzer şekilde Kuman-Kıpçak tovulgasıyla ilişkilendirebileceğimiz bir diğer miğfer buluntusu Tabarovka'daki 5 numaralı kurgandan elde edilmiştir.[32] Çemberi 22 cm çapında olan miğferin çember ile tepelik arasındaki yüksekliği 23 cm kadardır. Buluntuda Çungul ve Tagança miğferlerinde olduğu gibi kaş hatları belirginleştirilmiş ve burun siperliğine sahip bir yarım maske kullanılmıştır. Tasarımsal

[23] Gorelik, "Çerkesskie voinı Zolotoy Ordı …", s. 318.
[24] S. A. Pletneva, *Polovtsı*, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1990, s. 88-89; Holod & Ramasakin, *agm*, s. 347.
[25] Gorelik, "Çerkesskie voinı Zolotoy Ordı …", s. 305-306.
[26] Gorelik, "Çerkesskie voinı Zolotoy Ordı …", s. 306.
[27] Gorelik, "Çerkesskie voinı Zolotoy Ordı …", s. 306.
[28] K. A. Jukov, "Russkie sferokoniçeskie şlemı razvitogo srednevekov'ya", *Voin*, S. 18, 2005, s. 21.
[29] Patyömkina, *agm*, s. 68; Potyömkina & Kuleşov, *agm*, s. 274.
[30] Gorelik, "Çerkesskie voinı Zolotoy Ordı …", s. 318.
[31] Negin, *agm*, s. 57.
[32] Negin, *agm*, s. 62; Potyömkina, *agm*, s. 68; Potyömkina & Kuleşov, *agm*, s. 274.

açıdan oldukça sade olarak imal edilmiş bu temrenin tepeliği, Tagança'daki miğferden çok daha kısadır. Tepeliğin ucunda diğer iki miğferde olduğu gibi halka bulunmaktadır. Tagança ve Çungul miğferlerinde olduğu gibi kurdele takılması amaçlı olduğu düşünülen bu halkanın dışında Tabarovka tovulgası daha sade bir tasarıma sahiptir. Bu bakımdan Tabarovka tovulgasının diğer iki miğfere kıyasla muharebeye daha yönelik olduğu, dolayısıyla kurgandaki kişinin de savaşçı veya komutan olabileceği düşünülebilir. Dahası, miğferin gövdesi parçalar hâlinde üretilmiştir. Kurgan içerisinde herhangi bir peçeliğe rastlanmamıştır. Ancak miğferin çemberinde peçelik takmaya uygun delikler söz konusudur. Bu bakımdan diğer miğferlerle benzer bir yapıda olduğu söylenebilir.[33]

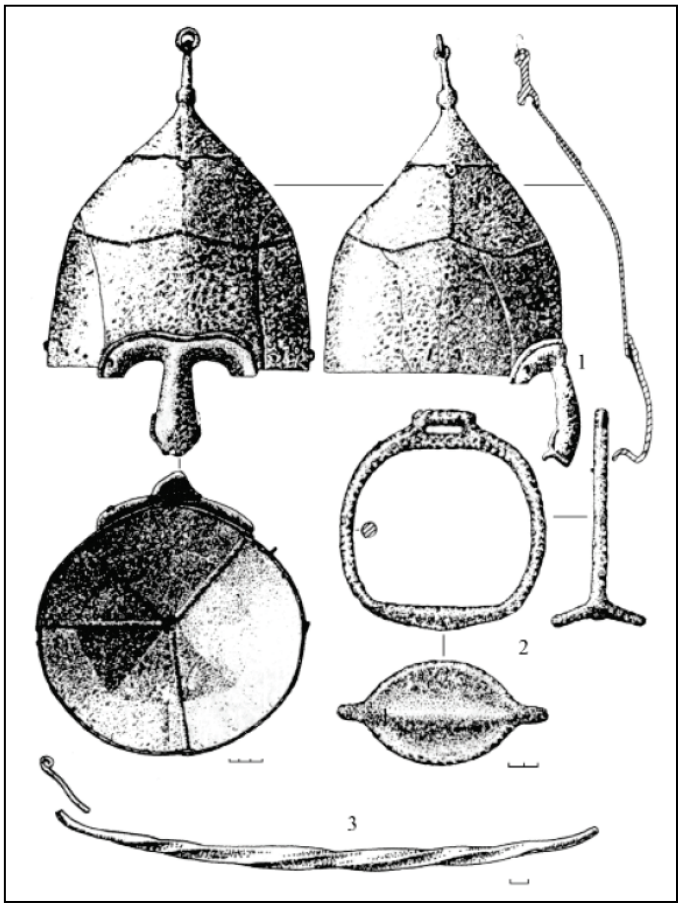

Görsel 5. *Tabarovka'daki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş Kuman-Kıpçak miğferi (M.V. Gorelik'in çizimi)*[34]

3. CC'deki "Tovulga" Sözcüğünün Maddî Kültür Tarihi Bağlamında Değerlendirilmesi

Buluntulardan hareketle Codex Cumanicus'ta bahsi geçen "tovulga"ların demirden üretildikleri ifade edilebilir. Tovulgalarda kaş hatları belirgin alın siperliği ile karakteristik bir burun siperliğinden müteşekkil yarım maske görülmektedir. Ayrıca bu miğfer türünde çembere sabitlenmiş peçeliği bulunmaktadır. Bu peçelikler, savaşçının yüzünü ve boynunu korumak amaçlı olarak üretilmişlerdir.

Demirden yapılan tovulgaların dikkat çeken bir diğer özelliği tepeliklerdir. Hem kısa hem de uzun olabilen tovulga tepeliğinin uç kısmındaki halkalar dikkat çekicidir. M.V. Gorelik gibi uzmanlar tarafından Moğol etkisi olarak yorumlanan bu halkalar; farklı sayı, renk ve biçimde kurdelelerin takılmasına imkân vermektedir. Bir taraftan statüyü gösteren bu kurdelelerin diğer taraftan çatışma öncesindeki dönemlerde koşum takımının farklı kısımlarına tutturulmak amaçlı olarak da kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.[35]

Kuman-Kıpçak tovulgalarındaki bir diğer yapısal özellik gövdenin imalinde dövülerek şekillendirilen plakaların kullanılmasıdır. Tabarovka'daki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş miğferden açıkça görüldüğü gibi gövde plakalarının birbirine tutturulmasında perçinleme kullanılmıştır.[36] Bu bakımdan muharebeye yönelik olarak imal edilen tovulgalarda daha kaba ama işlevsel bir üretim olması gayet makuldür. Ancak Çungul ve Tagança

[33] Gorelik, "Çerkesskie voinı Zolotoy Ordı …", s. 310; Negin, *agm*, s. 65-66.
[34] Gorelik, "Çerkesskie voinı Zolotoy Ordı …", s. 328.
[35] Gorelik, "Çerkesskie voinı Zolotoy Ordı …", s. 310.
[36] Gorelik, "Çerkesskie voinı Zolotoy Ordı …", s. 328

tovulgalarında görüldüğü gibi sosyal statüsü yüksek kişiler için üretilmiş miğferlerde görselliğin önem arz ettiği görülmektedir. Yaldızlama dahi yapılabilen bu tip özel miğferlerin gövdelerinde perçin izleri seçilememektedir. Dolayısıyla Kuman-Kıpçak tovulgalarının gövdelerinde tek tip bir imalat yöntemi kullanıldığı söylenemez.

Tovulga gövdelerinin en alt kısmında olan çemberin üstüne kitabelerin eklenebildiği görülmektedir. Tagança Kurganı'ndan elde edilen buluntuda, miğferin çemberine çeşitli formlarla süslenmiş Arapça bir kitabe sabitlenmiştir. Uzmanlar tarafından açık bir şekilde okunamayan bu tip kitabelere sonraki dönemlerde diğer İslam savaşçılarının miğferlerinde rastlamak mümkündür.[37] Genellikle kullanan kişiyi yaralanmaktan ve ölümden korumak amaçlı ayetlerin yer aldığı bu kitabelerden hareketle bazı Kuman-Kıpçak tovulgalarında İslamî ögelerin kullanıldığı söylenebilir.

Kuman-Kıpçak tovulgalarının çember çapları 20 cm civarındadır.[38] Ancak miğferlerin genel olarak kullanıcının baş ölçülerine yapılmış olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla daha geniş çaplı veya daha dar çaplı tovulgaların kullanılmış olması kuvvetli bir ihtimaldir. Diğer taraftan tovulgalarda karakteristik olarak yarım maskelerin kullanıldığı görülmektedir. Bu yarım maskelerin alın siperliği yaklaşık 14 cm genişliğindedir. Burun siperlikleri ise alın çizgisinden itibaren 10 cm uzunluğu bulabilmektedir. Yarım maskelerin alın bölümünde belirgin şekilde kaş formunun verildiği görülmektedir.[39] Bu özellik de tovulganın karakteristik bir özelliğidir.

Tovulgalarda bulunduğu görülen bir diğer parça peçeliktir. Miğferin çemberine tutturularak savaşçının yüzünü ve boynunu korumayı hedefleyen bu zırh parçası, demirden yapılmış halkaların örülmesiyle imal edilmektedir. Farklı kültür ve coğrafyalarda sıklıkla görülen peçeliklerin Kuman-Kıpçak tovulgasının karakteristik bir özelliği olduğu anlaşılmaktadır. Zira Çungul, Tagança ve Tabarovka miğferlerinin tümünde peçelik kullanılmıştır.[40] Peçelik, plakalardan imal edilen zırhlara kıyasla hareket kabiliyetini daha az kısıtlamaktadır. Buradan hareketle Kuman-Kıpçak tovulgasının savaşçının daha rahat hareket etmesine imkân veren bir tasarımda üretilmiş olduğu ifade edilebilir.

Görsel 6: *Yapay zekâ desteğiyle tarafımızca hazırlanmış Kuman-Kıpçak tovulgası ile teçhiz olmuş savaşçı çizimleri*

Netice olarak Kuman-Kıpçak tovulgası, gövdesi savaşçının baş ölçüsüne göre boyutlandırılmış demir plakalarının birbirine perçinlenmesi ile yapılan, tepelik ve peçeliğe sahip yarım maskeli bir miğfer türüdür. Miğferin tepelik kısmındaki halkaya kuvvetle muhtemel savaşçının statüsünü gösteren çeşitli renk ve sayıda kurdeleler takılmaktadır. Tovulgalarda belirgin kaş hatları ile şekillendirilmiş alın siperliği ile burun siperliğinden müteşekkil yarım maskeler bulunmaktadır. Bu yarım maskeler karakteristik biçimde tasarlanmakta ve imal edilmektedir. Savaşçının sosyal statüsüne göre çeşitli şekillerde süslenebilen tovulgalarda yaldızlama tekniği dahi görülebilmektedir. Bunlar dışında dinî açıdan koruyucu olduğu düşünülen bazı ayet ve sözcüklerin miğferin çemberine eklenen kitabelere yazılabildiği anlaşılmaktadır. (Görsel-6) Dolayısıyla Kuman-Kıpçak tovulgalarının kendine ait karakteristik tasarım ayrıntılarına sahip bir miğfer türü olduğu söylenebilir. Bu bakımdan bilimsel çalışmalarda Kuman-Kıpçak tovulgası bahislerinde yukarıda listelenen özelliklere dikkat edilmeli, değerlendirmeler bu hususlara uygun şekilde yapılmalıdır.

[37] D.G. Alexander, "Two Aspects of Islamic Arms and Armor", *Metropolitan Museum Journal*, S. 18, 1983, s. 99-100, 102-103.
[38] Negin, *agm*, s. 62; Potyömkina, *agm*, s. 68; Potyömkina & Kuleşov, *agm*, s. 274.
[39] Gorelik, "Çerkesskie voinı Zolotoy Ordı …", s. 310; Negin, *agm*, s. 65-66; Potyömkina, *agm*, s. 68; Potyömkina & Kuleşov, *agm*, s. 274.
[40] Gorelik, "Çerkesskie voinı Zolotoy Ordı …", s. 318.

SONUÇ

Codex Cumanicus, Kuman-Kıpçak kültürüne ilişkin zengin muhtevaya sahip bir eserdir. 14. yüzyılda derlendiği düşünülen bu eserde komşu kavimler tarafından askerî alanlardaki yetkinliğiyle ilişkilendirilen Kuman-Kıpçakların askerî teçhizatına dair çeşitli terimler bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda, bu terimlerden biri olan "tovulga" için "miğfer, tolga" gibi genel tanımlamaların yapıldığı görülmüştür. Oysa askerî yetkinliğiyle bilinen bir kültürün kullandığı miğferin karakteristik farklılıkların olması gayet doğal bir husustur. Bu farklılıkların anlaşılabilmesi için öncelikle Kuman-Kıpçaklara ait miğfer buluntularının ele alınması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmamız, benzer kapsam ve nitelikteki araştırmalara yol gösterebilecek bir yöntem kullanmıştır. Yaptığımız çalışmada bu terime ilişkilendirilebilecek Çungul Kurganı, Tagança Kurganı ve Tabarovka'daki 5 numaralı kurgandan elde edilmiş miğferler değerlendirilmiş ve Kuman-Kıpçak tovulgasının muhtemel karakteristik özelliklerinden bahsedilerek daha geniş kapsamlı bir tanımlama yapılmaya çalışılmıştır.

Bu kısıtlı çalışma dahi maddî kültür unsurlarının genel tanımlamalardan daha ayrıntılı bir açıklamaya ihtiyaç duyduğunu göstermiştir. Dolayısıyla görsel tasvirlerle desteklenmeyen edebî eserlerdeki "tovulga" gibi maddî kültür unsurlarının tanımlamalarında daha dikkatli olunmalı, bu terimlerin ileri araştırmalarla tetkik edilmesi hususu teşvik edilmelidir. Geniş kapsamda bu çalışma, tarihsel süreçte toplulukların yaşam döngülerine önemli etkiler gösterebilen silah teknolojilerinin ayrıntılı çalışmalara muhtaç olduğunu göstermiştir. Özellikle edebî çalışmalarda ve dilbilim çalışmalarında yapılan genel tanımlamalar kesinlikle elzem ve gereklidir. Ancak askerî tarih ve maddî kültür tarihçiliği üzerine uzmanlaşma gayretindeki araştırmacıların ilgili tanımlamaları temel alarak detaylı çalışmalar yürütmesi, eserin kaleme alındığı dönemdeki maddî kültür unsurları üzerinden ayrıntılı açıklamalar yapmaya gayret etmesi gerekmektedir. Zira bu gibi çalışmalar sadece dilbilimsel ve askerî değerlendirmeler için değil, Türk kültürünün daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlama potansiyeli ihtiva etmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Military cultural history of Turkic peoples has emerged as a significant subfield within the broader scope of Turkic historical research. Recent archaeological studies and investigations into historical texts have contributed substantially to this area. However, researchers focusing on written sources often struggle to provide detailed definitions of past military terms, frequently resorting to general explanations without specifying the characteristics of the relevant elements. This issue is partly due to the absence of illustrations in written sources. This study proposes the use of archaeological findings to address this gap, aiming to provide a detailed definition of the term "tovulga" found in the *Codex Cumanicus*. The *Codex Cumanicus* is a crucial source, not only as a multilingual work but also as a compilation of the vocabulary related to the material and spiritual culture of the Cuman-Kipchaks, known for their military prowess, in the 14th century. This article evaluates helmets from the Chungul Kurgan, Tagancha Kurgan, and Kurgan No. 5 in Tabarovka, dated to the period of the *Codex Cumanicus*, to explain the physical characteristics, distinctive features, and design differences of the Cuman-Kipchak tovulga (helmet).

Methodology

The study employs a multidisciplinary approach, combining historical text analysis with archaeological evidence. The primary source is the *Codex Cumanicus*, a 14th-century multilingual manuscript that provides insights into the Cuman-Kipchak culture. The archaeological evidence includes helmets excavated from the Chungul Kurgan, Tagancha Kurgan, and Tabarovka Kurgan No. 5, all associated with the Cuman-Kipchaks. These findings are analyzed to provide a detailed description of the tovulga, focusing on its physical characteristics, design elements, and cultural significance. The study also reviews existing literature on Turkic military history and material culture to contextualize the findings.

Results

The analysis of the archaeological findings reveals several key characteristics of the Cuman-Kipchak tovulga. The helmets are made of iron and feature distinct design elements such as prominent brow ridges, nose guards, and face masks. The Chungul Kurgan helmet, for instance, includes a detachable ring at the top, likely used for attaching ribbons that indicated the wearer's status. The Tagancha Kurgan helmet shows similar features but with a more pronounced conical shape and decorative elements, suggesting influences from neighbouring cultures, particularly the Mongols. The helmet of Tabarovka Kurgan No. 5, while simpler in design, also includes a ring at the top and holes for attaching a chainmail aventail, indicating a focus on both protection and mobility.

The tovulga's design reflects the Cuman-Kipchak's military expertise and cultural interactions. The use of iron plates riveted together for the helmet's body, the inclusion of face masks, and the decorative elements such as gilding and inscriptions highlight the craftsmanship and aesthetic considerations of the period. The helmets' dimensions, with an average mouth circumference of about 20 cm and a height of 23 cm, suggest they were tailored to the wearer's head size, emphasizing the importance of fit and comfort in combat.

Conclusion

The study concludes that the Cuman-Kipchak tovulga is a distinctive type of helmet characterized by its iron construction, half face masks, and decorative elements. The helmets' design reflects the Cuman-Kipchak's military culture and their interactions with neighbouring cultures, particularly the Mongols. The findings underscore the importance of combining archaeological evidence with historical text analysis to provide a comprehensive understanding of past military equipment. This approach not only enriches our knowledge of Turkic military history but also highlights the cultural significance of material artifacts in understanding historical societies. Future research should continue to explore the interplay between material culture and historical texts to uncover further insights into the military practices and cultural exchanges of the Cuman-Kipchaks and other Turkic peoples.

KAYNAKÇA

ANONİM, *Imgur*, 5 Kasım 2024, https://i.imgur.com/L8YrYi0.jpeg.

ARGUNŞAH, Mustafa & GÜNER, Gülşah, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015.

ATEŞ, Erhan, *XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.

BAŞAK, Baran, *Kumanların Macaristan'a Göçleri ve Yerleşmeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2022.

BAYRAKTAR, Rasim, "Kuman-Kıpçakların/Atabeklerin Dini-Mezhepsel Kimliğinin Şekillenmesi", *Hars Akademi*, C. 5, S. 1, 2022, ss. 121-148.

BODROGLIGETI, Andras, "Preliminary Notes on the Edition of the Persian Glosses of the Codex Cumanicus", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 22, S. 3, 1969, ss. 353-360.

CAPLE, Chris, "The Yarm Helmet", *Medieval Archaeology*, C. 64, S. 1, 2020, ss. 31-64.

CEYHAN, Hasan, "Kuman-Kıpçaklarda Rusların Siyasi İlişkileri (1055-1120)", *Journal of Universal History Studies*, S. 3, 2020, ss. 238-251.

CURAYEVA, Münis, "'Kodeks Kumanikus'ta Bilmeceler ve Özbek Folkloründeki Şekilleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 11, S. 1, ss. 25-32.

ÇANDARLI ŞAHİN, Aslı, "Kuman/Kıpçaklarda Zanaat ve Konar-Göçerlik İlişkisi", *Türkiyat Mecmuası*, C. 26, S. 2, 2016, ss. 155-165.

ÇANDARLI ŞAHİN, Aslı, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Akademi, Ankara 2019.

ÇORUHLU, Yaşar, "Miğfer", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 2020, ss. 21-23.

DAMAR, Çetin, *Peçenek ve Kıpçakların Bizans Devleti ile Olan İlişkileri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2016.

DOLGIY, Kateryna, *Twitter*, 10 Ocak 2025, https://pbs.twimg.com/media/FWITyrHWYAEZtD3?format=jpg&name=medium.

DUMAN, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

EDGE, David & PADDOCK, John Miles, *Arms & Armor of the Medieval Knight*, Crescent Books, New York 1991.

ERALP, Necdet, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

ERK, Kutluay, *Codex Cumanicus Temelinde Kıpçak Türkçesinin Tarihî-Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2015.

ERTÜRK, Nihal, *Divanü Lugati't-Türk ve Codex Cumanicus'taki Halk Edebiyatı Unsurları*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2016.

FFOULKES, Charles, *Armour & Weapons*, Clarendon Press, Oxford 1909.

GARKAVETS, Alexander, "Codex Cumanicus Novoe Proçtenie Venetsianskoy rukopisi", *A. Baytürskınülı atındagı Til Bilimi instituının "Tiltanım" jurnalı*, S. 3, 2015, ss. 53-66.

GORELİK, M. V. & DRUJİNİNA, İ. A., "Unikal'noe pogrebenie voina zolotoordınskogo vremeni na reke Beloy", *Batır*, S. 2, 2011, ss. 39-63.

GORELİK, M. V., "Çerkesskie voını Zolotoy Ordı (Po arheologiçeskim dannım)", *Arheologiya Evraziyskih stepey*, S. 5, 2017, ss. 280-302.

GÖKBEL, Ahmet. "Balkanlarda Osmanlı Öncesi Kuman/Kıpçak Türkleri", *Journal of Universal History Studies*, S. 3 ((Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 2020, ss. 99-111.

GÖKSU, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

GÜNER, Galip, "Codex Cumanicus Bağlamında Kumanların / Kıpçakların Gündelik Hayatına Dair Söz Varlığı: Eşya Adları", *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 4, 2016, ss. 1544-1560.

GÜNER, Galip, "Codex Cumanicus'ta Latince ve Grekçe Alıntılar", *Dil Araştırmaları*, S. 20, 2017, ss. 49-56.

GÜNER, Galip, "Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım", *Gazi Türkiyat*, S. 20, 2017, ss. 9-24.

GÜNER, Galip, "Codex Cumanicus'ta Soğdca, Çince, Rusça, Aramice ve İbranice Alıntılar", *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 6, S. 3, 2017, ss. 1285-1292.

GÜNER, Galip, "Tarihî Metin Çalışmaları İçin Bir Metot Örneği: Codex Cumanicus Yayıma Nasıl Hazırlandı?", *Teke - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 6, S. 1, 2017, ss. 43-51.

HALENKO, Oleksandr, *Chungul Kurgan Elite Burial*, 5 Şubat 2025, https://mappingeasterneurope.princeton.edu/item/the-chungul-kurgan-elite-burial.html.

HEFNER-ALTENECK, J. H., *Medieval Arms and Armor*, Dover Publications, New York 2013.

HEWITT, John, *Ancient Armour and Weapons in Europe: From the Iron Period of the Northern Nations to the End of the Seventeeth Century*, C. 1, Messrs. Parker, Cornmarket, Oxford 1860.

HOLOD, Renata & RASSAMAKIN, Yuriy, "Imported and Native Remedies for a Wounded 'Prince': Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century", *Medieval Encounters*, C. 18, 2012, ss. 339-381. doi:10.1163/15700674-12342116.

JAFAROV, B. & DADABOEV, O., "'Codex Cumanicus' - Ancient Turkic Manuscript", *Journal of Hunan University*, C. 49, S. 8, 2022, ss. 1075-1090.

JUKOV, K. A., "Russkie sferokoniçeskie şlemı razvitogo srednevekov'ya", *Voin*, S. 18, 2005, ss. 19-27.

KARADENİZ, Yasin, "Codex Cumanicus'ta Bitki Adları", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1, 2017, ss. 611-638.

KARAHAN, Ahmet, "Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 8, S. 1, 2013, ss. 1839-1865.

KARAMAN, Burcu İlkay, "Terim Oluşturma Yöntemleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C. 57, S. 2, 2009, ss. 45-59.

KORKMAZ, Asım, *11. ve 14. Yüzyıllar Arasında Doğu Avrupa'da Bir Türk Kavmi: Kuman-Kıpçaklar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2014.

KUMRU, Nurdan, *P.V. Golubovskiy ve Eseri: Peçenegi, Torki i Polovtsi do Naşestviya Tatar: (Moğol İstilasına Kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar) (Tercüme-Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016.

KURT ÖTELEŞ, Yazgı Tuğçe, "Codex Cumanicus'ta Yer Alan Askerî Terminolojinin Çağdaş Türk Lehçelerindeki İzleri", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, S. 7, C. 2, 2023, ss. 417-435.

LİGETİ, Lajos, "Prolegomena to the Codex Cumanicus", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 35, S. 1, 1981, ss. 1-54.

MANGALTEPE, İsmail, "Arkeolojik Buluntulara Göre Avar, Peçenek ve Kuman-Kıpçaklarda Askeri Teçhizat", *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilât ve İşlev-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 121-152.

MİRZAYEVA, Nasiba, *XI-XIV. Yüzyıllarda Gürcistan'da Kıpçaklar*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2020.

MOLDASHEVA, Madina, *Codex Cumanicus ile Çağdaş Kazak Türkçesinin Ortak Söz Varlığının Karşılaştırmalı Sesçil İncelemesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2016.

NEGIN, A. E., "Şlem iz Gorodtsa", *Batır (Traditssonnaya voennaya kul'tura narodov Evrazii)*, S. 4, 2012, ss. 52-81.

OKTAY ÇEREZCİ, Jale Özlem, *Göktürk Dönemi Maden Sanatı ve İşçiliği*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.

ÖZEL, Ayberk Sinan, *XI-XIII. Yüzyıllarda Kıpçak-Rus Hanedan Evlilikleri ve Siyasi Münasebetlere Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2021.

ÖZEL, Haşim, *Bozkır Kuşağı'nda Etnogenez: Karşılaştırmalı Bir Bakışla Oğuz ve Kıpçak Etnik Oluşumları (VIII-XI. Yüzyıllar)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2023.

ÖZEL, Haşim, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

ÖZTUNÇ, Osman Doğukan Zorbey, *Bizans Döneminde Anadolu'da Kuzey Türklerinin Yerleşim Alanları (Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar ve Uzlar)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2023.

ÖZTÜRK, Ayşe, "Karadeniz Bölgesi ile Macaristan Kuman-Kıpçak Coğrafyasının Karşılaştırmalı Halk İnançları", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 17, S. 66, 2020, ss. 385-421.

PHYRR, S. W., *European Helmets, 1450-1650*, Metropolitan Museum of Art, New York 2000.

PLETNEVA, S. A., *Polovtsı*, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1990.

POTYÖMKİNA, T. M. & KULEŞOV, Y. A., "Pogrebeniya vostoçnoevropeyskih srenevekovıh nomadov s zaşçitnım voorujeniem: etnokul'turnıy i sotsial'nıy aspektı", *Stepi Evropı v spohu srednevekov'ya*, C. 8, 2010, ss. 271-294.

POTYÖMKİNA, T. M., "Etnokul'turnıy kontekst vostoçnoevropyskih pozdnekoçevniçeskih pogrebeniy s zaşçitnım dospehom", *Batır*, S. 6-7, 2013, ss. 66-81.

RODOPLU, Fatma, *Bulgar Tarihyazımında II. Bulgar Devletinin Kuruluşu ve Kuman/Kıpçaklar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2019.

SAFRAN, Mustafa, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1989.

SAĞLAM, Musa Yaşar, "Türkçe'deki Terim Sorunsalı", *Türkbilig*, S. 14, 2007, ss. 168-176.

SAĞLIK ŞAHİN, G. Selcan, "Türkmen Türkçesinde Askerî Terimler-II", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 2, 2015, ss. 24-38.

SAMİ, Şemseddin, *Kamus-ı Türkî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

SUBAŞI, Özüm, *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2012.

ŞİŞMAN, Rabia Şenay, "Son Dönem Hîve Hanlığı Metinde Savaşa İlişkin Sözcükler ile Savaş Aleti Adları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 19, S. 2, ss. 355-387.

TAŞAĞIL, Ahmet, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilât ve İşlev-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 153-182.

TERES, Erkan & YALÇINKAYA, Hakan, "Bâbur'un Hatıratında Geçen 'Askerlikle İlgili' Bazı Nesne Adları", *Folklor/Edebiyat*, C. 21, S. 84, 2015, ss. 233-239.

TOPARLI, Recep, VURAL, Hanifi & KARAATLI, Rıdvan, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

UYDU YÜCEL, Mualla, "Balkanlardaki Peçenek-Kuman/Kıpçak Mücadelesi ve Bu Mücadelenin Lebunion Savaşına Etkisi", *Journal of International Eastern European Studies / Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2021, ss. 97-124.

WAGNER, Eduard, DROBNÁ, Zoroslava & DURDÍK, Jan, *Medieval Costume, Armour and Weapons*, Dover Publications, New York 2000.

WOODFIN, W. T., "Within a Budding Grove: Dancers, Gardens, and the Enamel Cup from the Chungul Kurgan", *The Art Bulletin*, C. 98, S. 2, 2016, ss. 151-180. doi:10.1080/00043079.2016.1108148.

WOODFIN, W. T., RASSAMAKIN, Y. & HOLOD, R., "Foreign vesture and nomadic identity on the Black Sea littoral in the early thirteenth century costume from the Chungul Kurgan", *Ars Orientalis*, C. 38, 2010, ss. 155-186.

YALVAR, Cihan, "Deşt-i Kıpçak'ta Moğol Hakimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C. 2, S. 1, 2018, ss. 3-29.

YALVAR, Cihan, "Karadeniz'in Kuzeyinde İki Kardeş Kavim: Peçenekler ve Kuman-Kıpçakların Münasebetleri Üzerine", *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, 2018, ss. 7-19.

YALVAR, Cihan, "XII.-XIII. Yüzyıllarda Dağıstan'da Kuman-Kıpçak Varlığı", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 12, 2024, ss. 411-424.

YALVAR, Cihan, *The Origin of the Kipchak Turks and Early Historical Periods*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.

YALVAR, Cihan, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da Kuman-Kıpçaklar*, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2024.

YUDAHİN, K. K., *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Ahmet Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 415-430.

Geliş Tarihi–Received Date: 26.02.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 21.04.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BERNİER VE MANUCCİ'NİN GÖZÜYLE EVRENGZİB'İN TAHT MÜCADELESİ: SAMUGARH SAVAŞI

https://doi.org/10.53718/gttad.1647294

ENES FIRAT ÖNEL*

ÖZ

Avrupalıların Orta Çağ'dan itibaren Asya'ya gönderdiği seyyahlar, yalnızca keşif amacı taşımakla kalmayıp siyasi, ekonomik ve kültürel hedeflerin bir parçası olarak hareket etmişlerdir. XIII. yüzyılda Moğolların yükselişi ve batıyı tehdit eder konuma gelişi, Avrupa'nın doğuya olan ilgisini artırırken, başta papalık olmak üzere Avrupa halkları, Moğol hanlarını Hıristiyanlığa davet etmek ve askeri güçlerini anlayabilmek amacıyla elçiler göndermiştir. Marco Polo, Plano Carpini ve William Rubruck gibi isimler doğunun ekonomik potansiyelini keşfederken aynı zamanda istihbarat toplama misyonu da üstlenmişlerdir. XV. ve XVI. yüzyıllarda coğrafi keşiflerle birlikte Portekiz, Hollanda, İngiltere gibi denizci devletler, Hindistan ve Çin gibi zengin ticaret merkezlerine ulaşmak için deniz güzergahları keşfetmiş, söz konusu keşif bölgeye misyoner, diplomat ve tüccarlar göndererek yerli halkın siyasi, askeri, kültürel ve ticari açıdan tanınmasını sağlamışlardır. XVII. yüzyılda François Bernier ve Niccolao Manucci gibi seyyahlar, Avrupa'nın ticaret ve misyonerlik amaçları ışığında Bâbürlü topraklarına gelmişlerdir. Bernier ve Manucci'nin Bâbürlü Devletini gözlemleyerek siyasi, askeri ve kültürel açıdan kayda aldıkları bilgiler, Hindistan'daki bu büyük Türk Devletinin içinde bulunduğu taht mücadelesinin ana kaynaklarından ikisini teşkil etmiştir. Bâbürlü Devleti'nin en önemli dönüm noktalarından biri olan Şah Cihan'ın oğulları arasındaki taht mücadelesi, Evrengzib'in askeri ve diplomatik kabiliyetinin ön plana çıktığı Samugarh Savaşıyla kırılma noktasına ulaşmıştır. Evrengzib, kardeşleri Dârâ Şükûh, Murad Bahş ve Şah Şuca ile mücadele etmiş, özellikle Dârâ Şükûh ile olan rekabeti büyük bir savaşın fitilini ateşlemiştir.

Evrengzib, Samugarh öncesinde, Dermet Savaşı'nda elde ettiği başarıya ek olarak diplomatik manevralarla ordusunu güçlendirirken, Dârâ Şükûh ise ordusunun nicelik üstünlüğüne güvenmiştir. Ancak Dârâ Şükûh'un ordusunda askerlik deneyimi olmayan unsurların bulunması ve iç uyumsuzluk, Evrengzib'in savaşta ve diplomaside ön plana çıkmasını sağlamıştır. Samugarh'ta gerçekleşen savaşta, Evrengzib'in stratejik hamleleri ve Dârâ Şükûh'un ordusundaki Evrengzib yanlısı askerlerin faaliyetleri, savaşın kaderini belirlemiştir. Tüm bu sebepler, babasının hastalığından faydalanıp kardeşlerini alt etme çabası içerisinde olan Dârâ Şükûh'un yenilgisini hızlandırmıştır.

Dermet ve Samugarh'ta aldığı zaferlerle gücünü pekiştiren, babasını ise Agra'da hapseden Evrengzib, taht mücadelesi boyunca yanında tutup görünürde ittifak kurduğu kardeşi Murad Bahş'ı, bir fil üzerine bağlayıp ikonik bir şekilde saf dışı bırakmıştır. Evrengzib, tüm rakiplerini ortadan kaldırarak Bâbürlü tahtına oturmuş ve uzun yıllar sürecek hükümdarlığını ilan etmiştir. Samugarh Savaşı, sadece bir savaş değil, aynı zamanda Bâbürlü yönetim anlayışında ve taht mücadelelerinde entrika ve stratejinin belirleyici olduğunu gösteren bir olay olarak tarihe geçmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hindistan, Bâbürlü, Evrengzib, Samugarh, Dârâ Şükûh.

* Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Malatya/TÜRKİYE, E-Posta: enesfiratonel@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1662-0442.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

BERNİER VE MANUCCİ'NİN GÖZÜYLE EVRENGZİB'İN TAHT MÜCADELESİ: SAMUGARH SAVAŞI

THE STRUGGLE FOR THE THRONE OF AURANGZEB THROUGH THE EYES OF BERNIER AND MANUCCI: THE BATTLE OF SAMUGARH

ABSTRACT

The European travellers sent to Asia from the Middle Ages onward did not merely aim at exploration but were also part of political, economic and cultural objectives. The rise of the Mongols in the XIII. century and their emergence as a threat to the West heightened Europe's interest in the East. In response, European powers, particularly the Papacy, dispatched diplomatic envoys to invite Mongol rulers to Christianity and to assess their military capabilities. Figures such as Marco Polo, Plano Carpini and William Rubruck undertook missions not only to explore the economic potential of the East but also to gather intelligence. During the XV and XVI. centuries, with the Age of Exploration, maritime powers such as Portugal, Netherlands and England sought access to wealthy trade hubs like India and China. These discoveries facilitared the deployment of missionaries, diplomats, and merchants, thereby enabling the systematic study of local political, military, cultural and economic structures. In the XVII. century, travellers such as François Bernier and Niccolao Manucci arrived in the Mughal territories, driven by European interests in commerce and missionary activities. Their observations and records of the Mughal Empire provided crucial insights into the political and military dynamics of the region, particularly regarding the internal power struggle within the empire. One of the most critical turning points in Mughal history was the succession crisis among Shah Jahan's sons, which reached its climax in the Battle of Samugarh, a conflict that showcased Aurangzeb's military and diplomatic acumen. Engaged in fierce competition with his brothers Dârâ Shikoh, Murad Bakhsh, Shah Shuja, Aurangzeb employed strategic warfare and political maneuvering to consolidate his claim to the throne. Prior to Samugarh, he secured a crucial victory at the Battle of Dharmat and strengthened his army through diplomatic efforts, whereas Dârâ Shikoh relied primarily on his numerical superiority. However, the presence of inexperienced soldiers and internal discord within Dārā Shikōh's ranks significantly undermined his position, allowing Aurangzeb to gain both military and political leverage. The Battle of Samugarh was ultimately decided by Aurangzeb's tactical brilliance and the defection of key soldiers within Dârâ Shikōh's army, thereby accelerating his downfall.

With his victories at Dharmat and Samugarh, Aurangzeb solidified his power, imprisoned his father in Agra, and ultimately betrayed his apparent ally, Murad Bakhsh, by having him publicly bound to an elephant, an act that symbolized his decisive elimination from the succession struggle. Having successfully eliminated all his rivals, Aurangzeb ascended to the Mughal throne, marking the beginning of his long reign. The Battle of Samugarh was not merely a military confrontation but a defining moment in Mughal governance, underscoring the decisive role of strategy and political intrigue in securing imperial authority.

Keywords: India, Mughal, Aurangzeb, Samugarh, Dârâ Shikoh.

GİRİŞ

Avrupalıların Hindistan ile ilk temasları, Makedonyalı İskender'in bölgeye seferleri ile başlatılmaktadır. Bu ilişkiler söz konusu dönemden itibaren devam etmiş, ilişkilerin temelinde yalnızca seferler değil, kültürel, ticari, siyasi gayeler de söz konusu olmuştur. Batı dünyasının doğuya karşı olan merak duygusu, Avrupa'dan gönderilen elçilerin veya seyyahların deneyim yoluyla gözlemleri çerçevesinde şekillenmiştir. XIII. yüzyılda Moğolların büyük bir güç halinde Avrupa'yı tehdit eder konuma gelmesi batının, doğuya olan merakını bu bölgeyi tanıma duygusunu zorunlu kılmıştır. Bu vesileyle yalnızca askeri sahada mücadele etmenin yeterli olmayacağını anlayan batı dünyası ve papalık, Moğol hanlarına gönderdiği elçiler vasıtasıyla bir yandan onları Hıristiyanlığa davet etmiş, diğer yandan bu güçlü rakiplerinin kim olduklarını tanımaya çalışmıştır.[1] Avrupa'nın doğunun yükselen gücüyle girdiği mücadelede izlediği yeni politikada bölgeye gönderilen şahsiyetlerin raporları önemli bir hal almıştır. XIII. yüzyılın ortalarında Plano Carpini[2] ve William Rubruck[3] ile başlayıp istihbari bilgiler toplamayı hedefleyen

[1] Moğolların Asya'daki yayılımı ve oluşturduğu Çingiz korkusu kısa sürede Avrupa'ya ulaşmış, Avrupalılar özellikle Moğolların kim oldukları, savaş taktiklerini korku ile karışık bir şekilde merak etmişlerdir. Bkz. Neslihan Durak, "Çingiz Han'ın Yetiştiği Kültürde Korku ve Korku Salma Taktikleri", *Korku Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul 2014, s. 235 vd.

[2] Fransisken rahip olan Plano Carpini, Papa IV. Innocent'in Moğollar hakkında bilgi almak, Moğolların Hıristiyanları öldürmemeleri ve hatta onlara Hıristiyanlığı kabul ettirmek amacıyla gönderdiği Hıristiyan misyonerler heyetinin içerisinde yer almaktaydı. Carpini, bu seyahat sırasında gezdiği, gördüğü, yaşadığı olayları yazılı bir rapor haline getirmiştir. Söz konusu eser Avrupalıların, seyahatname kültürünün ilk örneklerinden biri olması hususunda önemlidir. Plano Carpini'nin eseri, Ergin Ayan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bkz. Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Asya'ya Yolculuk 1245-1247*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2018.

[3] Fransa Kralı'nın emriyle yola çıkan Rubruck'un özellikle Moğolların siyasi ve toplumsal tarihi üzerine aktardığı bilgiler önem arz etmektedir. Carpini'den sonra Moğol ülkeleri ve tarihleri üzerine ilk köklü bilgilerin yer aldığı eser, Avrupalıların gözünden doğunun gözlemlendiği bir diğer önemli kaynak niteliği taşımaktadır. Bkz. W. V. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

seyahatname kültürü[4], Venedikli tüccar Marco Polo'nun[5] kaleme aldıklarıyla daha da yaygınlaşırken, papalık ve imparatorluklar arasındaki mücadelelerden bitap düşmüş olan batı dünyası doğuyu tanıma noktasında büyük bir merak duygusu içine girmiştir.

Avrupalılar her türlü girişimlerine rağmen Asya topraklarına kuzeyden girmeyi başaramamış, bir müddet sonra yeni bir yol arayışına girmişlerdir. Bu yol, Portekizli kâşif Vasco Da Gama tarafından 1498 yılında Ümit Burnu üzerinden yeni bir deniz rotasının keşfiyle açılmıştır.[6] Söz konusu keşif, yalnızca coğrafi mahiyetiyle kalmamış, ekonomik buhranda olan Avrupalıların, çeşitli meslek erbabının Hindistan'a seyyah olarak gelmesini sağlayarak bu zengin toprakların geleceğinde önemli tesirleri olacak icraatları başlatmıştır. Aynı zamanda kültürel açıdan da bir farkındalık meydana getirmiştir. Plano Carpini, William Rubruck, Marco Polo ile gelenek haline gelmeye başlayan ve esasen casusluk maksadına haiz bilgi toplama faaliyetleri, Avrupalıların Hindistan'a yerleşmeye başladığı XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başında daha yaygın hale gelmiştir. Öyle ki bu amaçla toplanan bilgiler bir müddet sonra farklı dillere çevirisi yapılan eserler olarak basılmıştır. 1500 yılından 1800 yılına kadar Avrupa'da kaleme alınan seyahatname adı altındaki bu tür eserler bölgenin özelliklerini tanımak için önemli bilgiler ihtiva etmiş öyle ki yalnızca XVII. yüzyılda Hindistan üzerine sayısı yüzü aşan seyahatname kaleme alınmıştır.[7]

Elde edilen bu bilgiler ışığında 1510 yılında ilk önce Portekizliler harekete geçerek ileride Genel Valilik Merkezi olarak kullanacakları Goa'yı ele geçirmişlerdir.[8] Nitekim Hindistan'ın önemli bir kısmını idaresi altında tutan Bâbürlü Devleti, bahse konu dönemden itibaren Avrupalı tüccarların büyük bir heyecan ve beklentiyle ziyaret ettikleri ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu anlamda Anthony Monserrate'in 1574 yılında Hindistan'a gelmesi, Bâbürlü Devleti'ne dair bir rapor hazırlaması Avrupa tarafından tanınmasının önemli adımlarından sayılabilir. Monserrate sonrasında başta Thomas Roe, Jean Baptiste Tavernier olmak üzere Avrupa'nın çeşitli milletlerine mensup çok sayıda seyyah bölgeye gelmiş, Hindistan coğrafyası, mahsulleri, Bâbürlü Devleti'nin siyasi, toplumsal, askeri, dini anlamdaki içinde bulunduğu durumu raporlamışlardır. XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak gittikçe artan bu gelenek, Şah Cihan ve oğlu Evrengzib döneminde de sürmüştür. Öyle ki Şah Cihan'ın artık hastalık ve yaşlılıktan bitap düştüğü, oğulları arasındaki taht savaşlarına mâni olamadığı dönemde, oğlu Dârâ Şükûh ve Evrengzib arasındaki mücadelede her iki tarafta da Avrupalı seyyahlar bulunması, Avrupalı seyahatnamelerinin yalnızca ticari değil siyasi açıdan da önem arz ettiği sonucunu çıkarmamızı sağlayabilir. Söz konusu taht mücadelesinde İtalyan Niccolao Manucci Dârâ Şükûh'un yanında, Fransız François Bernier ise önce Dârâ Şükûh sonra Evrengzib'in yanında bulunması, mücadelenin karşıt iki taraftan yorumlamaları çerçevesinde mukayese edilmesini mümkün kılmaktadır.[9]

İtalya'nın Venedik şehrinde 1639 yılında dünyaya gelen Niccolao Manucci, 1653 yılında henüz on dört yaşındayken evden kaçarak üç yıl sonra Jaunpur limanına ulaşmıştır. Bir topçu askeri olarak Dârâ Şükûh'un hizmetine giren Manucci, Dârâ'nın ölümünden sonra Evrengzib'in generali Raca Cai Sing'in ordusunda hizmet vermiştir.[10] K. S. Lal'e göre Manucci, Evrengzib'den hoşlanmadığı için daha fazla onun hizmetinde çalışmak istemediğinden[11] Lahor'a geçmiş, doktor olarak çalışmaya başladıktan birkaç yıl sonra Bâbürlü sarayının potansiyel varisi Şah Alem'in[12] baş hekimi olmuştur. Manucci'nin yaklaşık on yıl Bâbürlü sarayına hizmet ettiği süre içerisinde kaleme aldıkları, Samurgarh Savaşı olarak bilinen Evrengzib ve Dârâ Şükûh arasındaki taht

[4] Seyahat yazıları, bir bölgenin kültürünü anlamak, onları tecrübe edinerek bu tecrübelerin yorumlanması ya da direkt olarak aktarılmasıyla tezahür eden bir formdur. Tarih için her zaman en önemli kaynaklardan biri olmanın ötesinde seyahatnameler, Dünya toplumunun sosyo-politik yaşantısının anlamlandırılmasında da büyük bir pay sahibi olmaktadır. Hindistan gibi çok kültürlü bir yapıya sahip olan coğrafyanın Avrupa gibi henüz bölgeye yabancı olan bir coğrafyadan gelen seyyahlar vasıtasıyla kaleme alınması, tanıtılması büyük önem arz etmiştir. Hint toplumunun yabancı gezginler tarafından temsili ve gözlemleri, yerli yazarların kaleme aldığı eserlerdeki boşlukları tamamlar nitelikte olmuştur. Bölgesel yazarlar (Hintliler) kültürlerinde kendileri için sıradan olan yaşantılarına dair detayları önemsiz görebilmiş bu yüzden kayıt altına alma gereği duymayabilmişlerdir. Bu yönüyle irdelendiğinde Avrupalı gezginlerin Hindistan'ın kültür ve yaşantısına dair var olan boşlukları tamamlar nitelikte kayıtlar tuttukları kabul edilebilir. Bkz. Sharad Rathore-Amrita Chowdhary, "Some Insights into Seventeenth Century Mughal India Based on Niccolao Manucci's Storia Do Mogor", *IIS University Journal of Social Sciences,* S. 2/1, Jaipur 2013, s. 85.

[5] Batı dünyası için bilinmeyen bir yer olan Uzak Doğu ve Çin'i Avrupa'ya tanıtan Venedikli tüccar Marco Polo'nun aktardığı bilgiler, bilhassa Ortaçağ'ın Doğu kültürü üzerine çok önemli bir kaynaktır. Her şeyden öte Marco Polo'nun Hindistan üzerine bilgiler aktarması, bir Avrupalı gözünden Hindistan'ın gözlemlenmesi açısından da farklı bir öneme haizdir. Bkz. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi- Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.

[6] Taha İ. Özel, *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*, Vadi Yayınları, İstanbul 2023, s. 42 vd.

[7] Faraz Anjum, "Avrupalı Seyyahların Gözüyle Bâbürlüler Diyarı", *Derin Tarih*, S. 20, İstanbul 2022, s. 109.

[8] Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, s. 32.

[9] Niccolao Manucci ve Francois Bernier'in aktardıkları bilgilere ek olarak, Aqil Han Razi tarafından Şah Cihan'ın oğulları arasındaki mücadeleyi kaleme alan Waqiat-ı-Alamgiri adlı eser ve Evrengzib'in ölümünden sonra kaleme alınan Maasir-i Alamgiri de büyük önem arz etmektedir.

[10] Raca Cai Sing'in ordusundayken Dekken seferine katılan Nicolao Manucci, 1665 yılı Haziran ayında ilk kez Evrengabad'da Bâbürlü devletinin yıkılışında pay sahibi olacak olan Marata şefi Şivacı ile görüşmüştür. Bkz. E. F. Oaten, *European Travellers in India*, London 1909, s. 217.

[11] K. S. Lal, *The Mughal Harem*, New Delhi 1988, s. 8.

[12] Evrengzib'in beş oğlundan ikincisi olan Muhammed Muazzam *Şah Alem* unvanıyla bilinmekteydi. Evrengzib'in vefatı ve akabinde tahta çıkmasıyla Şah Alem, *I. Bahadır Şah* unvanıyla anılmaya başlamıştır. Bkz. Bayur, *age*, s. 232.

mücadelesi üzerine kritik önem arz etmektedir.[13] Niccolao Manucci, 1658 yılında Dârâ ve onun kardeşi Evrengzib arasında taht mücadelesi çerçevesinde meydana gelen Samugarh Savaşı sırasında Dârâ'nın yanında olmasından dolayı cereyan eden olayları onun tarafından muhakeme etmiştir. Aynı dönemde bir başka Avrupalı gezgin olan François Bernier ise önce Dârâ Şükûh tarafından alıkonulmuştur ve savaşın sonlarında ise Evrengzib saflarında yer aldığı görülmektedir.[14]

1620 yılında Fransa'da Gonnord yakınlarındaki Anjou'da dünyaya gelen François Bernier[15] (1620-1688), Avrupa'nın ilk gezgin doktoru olarak kabul edilebilir. Kendisine fizyoloji öğreten Filozof Gassendi'nin öğrencisi olan Bernier, 26 Ağustos 1652 tarihinde Montpellier Üniversitesi'nden "*Tıp Doktoru*" unvanı almıştır. 1656 yılının başlarında Mısır'a yönelen Francois Bernier'in hayatındaki kritik dönemeçlerden biri bu süreç ile başlamıştır. Mısır'ın Raşit (Rosetta) şehrinde veba salgınına yakalanan Bernier, tüm yılını Kahire'de geçirdikten sonra 1658 yılında Surat'a gitmek için bir Hint gemisine binmiştir. Manucci'den yaklaşık iki yıl sonra Hindistan'a ulaşan François Bernier, 1659 yılında Surat'taki Dârâ'nın kampını ziyaret etmiş[16] ve bir doktor olarak onun hizmetine girmiştir.[17] Yaklaşık on iki yıl Hindistan'da kalan, Evrengzib'in idaresinin başlarına denk gelen[18] bu dönemdeki gözlemlerini kaydeden Bernier, bunları 1670 yılında dört cilt halinde kitaplaştırmıştır. Söz konusu eser öyle popüler olmuştur ki 1670'li yıllarda çeşitli dillere neşredilmiştir. Francois Bernier'in gözlemcilik yeteneğini Manucci'den ayıran unsur, onun aldığı eğitim ve düşünme becerisini etkili bir şekilde kullanmasından gelmektedir. Her ne kadar bir seyyah olarak ün kazansa da filozof ve doktor kimliklerinin varlığı unutulmamalıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Bernier'in dönemin Fransa Kralı XIV. Louis'e dolaylı yoldan tavsiyelerde bulunarak işin düşünsel boyutunu da ön plana çıkardığı görülmektedir. Bernier, Bâbürlü Devleti'nin işleyişini anlatırken fetih ve savaşların devletin para kaybına sebep olduğunu belirterek esasında dolaylı olarak XIV. Louis'e bu yönde telkinlerde bulunmuştur.[19]

1. Taht Mücadelesi Öncesi Hizipleşmeler

Evrengzib'in Bâbürlü tahtını ele geçireceği Samugarh Savaşı'ndan önceki siyasi ortam, Şah Cihan'ın[20] Dârâ Şükûh yanlısı olduğunu doğrulamaktadır. O, sadece Evrengzib değil diğer oğulları Şah Şuca ve Murad Bahş arasından Dârâ Şükûh'a ayrı bir sevgi ve değer vermiş, onun kardeşleriyle yapacağı savaşta tüm riskleri alacak kadar ileri gitmiştir. Risk almaktan öte Şah Cihan, hastalığı ve yaşlılığından dolayı oğlunun düşüncelerine esir olmuş gibi görünmektedir. Nitekim Aqil Han Razi'nin[21] kaleme aldığı *Vakiat-ı Alemgiri*'de de Evrengzib'in bu zafiyeti doğrulanmaktadır. Söz konusu esere göre, Dârâ Şükûh başından beri taht için tek veliaht olarak kendisini görmekte, kardeşlerini alt etme fikri daima zihninde yer almaktadır. Bu doğrultuda Dârâ Şükûh alenen veya gizlice bu amaç doğrultusunda çaba sarf ederken Evrengzib ve yüksek kademeli devlet adamları da bunun farkına varmıştır. Şah Cihan ise bu sırada oğulları arasında barış sağlamak için devleti paylaştırmayı istemiş, Bengal'i Şah Şuca'ya, Dekken'i Evrengzib'e, Gucerat'ı Sultan Murad Bahş'a bırakmayı düşünürken Dârâ ise her daim kendi

[13] Niccolao Manucci, Şah Cihan ve Evrengzib dönemleri üzerine Avrupalı seyyahlar arasında en detaylı bilgiler aktaran seyyah olarak dikkat çekmektedir. Hindistan'daki deneyimlerinin kaleme aldığı "*Storio do Mogor*" adlı eserini yer yer İtalyanca, Fransızca ve Portekizce kaleme almıştır. Manucci'nin Storio Do Mogor adlı eseri XVII. yüzyıl Bâbürlü Hindistan'ının genel atmosferine ve kültürüne dair bir fikir vermektedir. Şah Cihan'ın son altı yılı ve Evrengzib'in saltanatının ilk yirmi bir yılı üzerine bilgiler aktaran Manucci'nin söz konusu eseri, bu çalışma özelinde Evrengzib ve Dârâ Şükûh arasındaki taht mücadelesine sahne olan Samugarh Savaşına dair aktardığı bilgiler bağlamında önem arz etmektedir. Manucci'nin eseri Fransa, İtalya, Hollanda ve İngiltere'ye kadar ulaştıktan sonra Almanya'da bir kitap haline getirilmiştir. William Irvine ise 1908 yılında eseri İngilizce'ye neşretti. Niccolao Manucci Hindistan'daki İngiliz yerleşimi olan St. George kalesine sığınmasının ardından 1717 yılında Hindistan'da vefat etmiştir. Bkz. Awais Akhtar- M. Najamuddin Farani, "A Biographical Sketch of European Travellers to India (1556-1707)", *Journal of Indian Studies,* S. 3, Pencap 2017, s. 104.; Sharad Rathore-Amrita Chowdhary, *agm*, s. 87; V. S. Reddy, "Medical Adventures and Memoirs of Manucci", *Annals of Medical History*, S. 3, New York 1941, s. 196.

[14] F. Bernier, Dârâ Şükûh'un Ahmedabad Kalesine sığınmak üzere olduğu dönemde kendisini alıkoyduğunu, onun yanında hekim olarak görev yaptıktan sonra ayrılarak Delhi'ye döndüğünden bahsetmektedir. Bkz. Francois Bernier, *Travels in The Mogul Empire*, İng. çev. Archibald Constable, London 1916, s. 89.

[15] V. S. Reddy, "Francois Bernier: A French Physician at The Mogul Court in India in The XVII. Century and His Impressions of Indian Medicine", *Annals of Medical History,* S. 2/3, New York 1940, s. 225.

[16] Lal, *agm*, s.10.

[17] M. L. Dufrenoy, "A Precursor of a Modern Anthropology: François Bernier (1620-1688)", *ISIS*, C. XLI/1, Chicago 1950, s. 27.

[18] Oaten, *agm*, s. 198.

[19] Sakul Kundra, "The Charisma of Royal Authority and Popular Culture in The Mughal Period: Representations of Francois Bernier", *The IUP Journal of History and Culture,* C. IV/2, 2010, s. 46-47.

[20] Cihan'ın dört oğlu bulunmakta ve bu dört evladın her biri de farklı karakteristik özelliklere sahipti. Söz konusu kardeşlerin ortak olarak sahip oldukları tek konu Bâbürlü tahtına oturma arzularıydı. Babası Şah Cihan tarafından en çok desteklenen şehzade Dârâ Şükûhtu. Ancak kararsız ve sert davranışlarından dolayı sarayda pek çok düşman edinmişti. Şehzade Şuca ise zeki ve farklı zevklere sahip bir kişiydi. Şah Şuca, muazzam bir enerjiye sahip olmasına rağmen tutkularının esiriydi. Murad Bahş ise cesur ve kararlıydı. Dürüst olmasından dolayı diplomasiden nefret eden bir kişiliğe sahipti. Şah Cihan'ın üçüncü oğlu Evrengzib ise cesaret, karakter ve kapasite anlamında kardeşlerinden en baskın olanıdır. Bkz. M. Jaffar, *Mughal Empire from Bâbar to Auranzeb*, Peşaver 1936, s. 254-255.

[21] Aslen Horasanlı olan Aqil Han Razi Hindistan'da doğmuş, Prens Evrengzib'e hizmetlerde bulunmuştur. Kaleme aldığı Waqiat-ı Alamgiri adlı eseri, Şah Cihan'ın oğulları Dârâ Şükûh ve Evrengzib arasındaki taht mücadelesi ve Evrengzib'in hakimiyetinin ilk yıllarını kapsamaktadır. Bkz. Aqil Khan Razi, *The Waqiat-ı-Alamgiri*, Ed. H. Zafar Hasan, Delhi 1946.

yanında kalmıştır.[22] Ancak Şah Cihan'ın oğulları arasında meydana gelecek savaşa engel olamamasının esas sebebi, başta Dârâ ve Evrengzib olmak üzere oğullarının, elde ettikleri şehirleri değil, devleti istiyor oluşlarıdır.

Şah Cihan'ın hastalığı gittikçe ağır bir hal aldığında saray içerisinde Evrengzib taraftarı olarak bulunan kişiler[23], Dârâ Şükûh'un oğlu Süleyman'ı Bengal'e, Şah Şuca'ya karşı gönderdiğini bundan önce Evrengzib'in Agra'ya gelmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca bunu yaparken Şah Cihan'ın içerisinde bulunduğu hastalığın ölümcül olduğu konusunda Evrengzib'i bilgilendirmişlerdir.[24] *Vakiat-ı Alemgiri*'de, Evrengzib'in bu haberleri aldığı sırada durumun biraz daha vahim olduğu hissedilmektedir. Öyle ki rivayete göre Dârâ Şükûh, Şah Cihan'ın hastalığı artınca Bâbürlü ve Racput kuvvetlerinin saraya dönmesini emreden ferman göndermiş, özellikle bu fermana rağbet eden askerlerden dolayı Evrengzib'in ordusunda karışıklık çıkmıştır. Dârâ Şükûh'un aldığı önlemler merkezi orduyu güçlendirmekle kalmamış, habercilerin yollarını keserek, diğer kardeşlerinin vekillerini ve şehir valilerini hapsettirerek saraydaki herhangi bir bilginin dışarı çıkmasına engel olmaya çalışmıştır.[25] Evrengzib doğal olarak böyle bir ortamda ani bir karar vermekten sakınırken gerek İmparatorluk gerekse dedikodular üzerine önlem alma noktasında düşünmeye başlamıştır.[26] Bernier de Şah Cihan'ın aslında tükenmiş olduğunu, hastalıkla boğuştuğunu, hatta bir tutsak gibi Dârâ Şükûh'un ellerinde olduğunu aktarmaktadır.[27] Şah Cihan bu haldeyken, diğer oğulları Evrengzib ve Murad Bahş hızla Agra'ya doğru ilerlemişlerdir. Esasında Dârâ haricinde oğullarının iki kola ayrıldığını söylemek mümkündür. Doğu'da Bengal'de Şah Şuca, Dârâ'nın oğlu Süleyman Şükuh'a karşı savaş verirken Evrengzib ve Murad Bahş ise görünürde bir ittifak oluşturmuşlardır.[28]

Evrengzib ve Murad Bahş'ın kurdukları ittifakın, en azından Evrengzib tarafından çıkarlar uğruna ortaya konulan sahte bir ilişki olması sebebiyle üzerinde durulması gerekmektedir. Bu noktada Bernier, Evrengzib'in safında yer almasından dolayı bu ittifak ve haliyle Evrengzib'in esas amacından haberdar olunmasını sağlamaktadır. Ona göre Murad Bahş'ın Surat'ı ele geçirmesinin akabinde Evrengzib, kardeşini yücelten ihsan ve vaatlerde bulunmuş ancak Murad Bahş'ın adamı olan Şah Abbas, kardeşinin abartılı beyanlarını dikkate almaması ve kendisini onun düşüncelerine teslim etmemesi gerektiği yönünde onu uyarmıştır. Ayrıca dikkat çekici bir şekilde Agra'ya doğru yapılacak seferde Evrengzib'in tek başına gitmesi, Murad Bahş'ın daha ziyade Surat'ı sağlamlaştırmaya yoğunlaşması tavsiyesinde bulunmuştur.[29] Ancak Murad Bahş'ın taht hırsı ve hakimiyet sevdası, onun Şah Abbas tarafından verilen telkinleri reddetmesine sebep olmuştur. Murad Bahş ağabeyi Evrengzib'in tavsiyelerini dinlemeyi tercih etmiştir.[30] İttifakın diğer tarafında Evrengzib'in, Bâbürlü merkezinin kendisine karşı düşmanca siyasetlerinden sonra sessiz kalmayı düşünmediği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda ordusuna tam teçhizatlı bir şekilde savaş hazırlığı yapılmasını emretmiş, Dârâ Şükûh gibi Evrengzib de kendi görüşlerine karşıtlığı ile bilinen Rüstem Safevi'nin oğlu Şah Navaz Han'ı tutuklamıştır. Vakiat-ı Alemgiri, Bernier'in bahsettiği Evrengzib tarafından Murad Bahş'a verilen tavsiyeleri aktarmaktadır. Söz konusu esere göre Murad Bahş'tan, kendisinden daha güçlü olan Cesvend Sing'in ordusuyla karşılaşmadan önce Evrengzib ve ordusu yanına ulaşana kadar savaşı geciktirmesi istenmiştir. Bu telkin ile Murad Bahş, Mandu'ya geçerek Evrengzib'in gelmesini beklerken Raca Cesvend Sing ise İmparatorluk sarayına Murad Bahş'ın Bâbürlü ordusuyla karşılaşacak kadar yetkin olmadığını bildirmiştir.[31] İki kardeş Evrengzib ve Murad Bahş, buluştuklarında Evrengzib açık bir şekilde hükümdarlık hakkında hiçbir şey düşünmediğini belirtirken tek amacı ortak düşmanları olan Dârâ ile savaşmak ve Murad Bahş'ı boş tahta oturtmak olduğunu belirtmişti. Orduların Agra'ya doğru ilerleyişi sırasında da bu minvalde

[22] Şah Cihan tarafından devlet toprakları oğulları arasında paylaştırıldıktan sonra 1652 yılında Evrengzib ve Şah Şuca kendilerine uygun görülen şehirlere giderken Agra'da bir müddet konakladılar. Ardından Evrengzib Şah Şuca'yı misafir etti, Şah Şuca bu misafirliğin diyetini Evrengzib'i ağırlayarak ödedi. Bu karşılıklı ağırlamalar esnasında Şah Şuca'nın kızı Evrengzib'in en büyük oğlu Sultan Muhamemd ile nişanlanırken, Evrengzib'in kızı ise Şah Şuca'nın oğlu Zeynel Abidin ile nişanlandı. Bu evlilikler iki taraf arasındaki bağı güçlendirmişti. Birbirlerine daha yakınlık hissetmeleri, gizli tutulan, su üzerine çıkmayan hususların da masaya yatırılmasına ortam hazırladı. Bu noktada Onlar Dârâ Şükûh'un emellerinin farkındalardı. Aralarında geçen konuşmada o gün itibarıyla Şah Cihan'ın gölgesinde güvende olduklarını, ancak o tahtı bıraktığında güvende ve huzur içinde olmayacaklarını Dârâ Şukuh'a karşı daha aklıselim davranarak üç kardeşin birlikte, müttefiken hareket etmeleri gerektiği sonucuna vardılar. Bu konuşma esasında Dârâ Şükûh'un karşısındaki ittifakın temelini hazırladı denebilir. Bkz. Razi, *age*, s. 8-9.

[23] Manucci Dârâ Şükûh yanlısı olmasından dolayı bu kişileri hain olarak tanımlamaktadır. Bkz. Nicolao Manucci, *Storia do Mogor or Mogul India*, C. I, İng. çev. William Irvine, London 1907, s. 255

[24] Dârâ Şükûh bu mektupların Evrengzib'e ulaşmasında parmağı olan Şayeste Han ve Mir Cümle'nin oğlu Muhammed Emin Han'ı yakalatarak hapsettirmiştir. Manucci bu olayı anlatırken tüm gün sarayda hainlikle suçlanan bu kişilerin öldürülüp öldürülmeyeceklerini görmek için beklediğini aktarmaktadır. Ancak akşam saat yedi sularında Ruşenara Begüm ve diğer prenseslerin çabalarıyla bu tutsaklar serbest bırakılmışlardır. Ruşenara Begüm'ün bu tutsakların öldürülmesine engel olması düşündürücü olsa da ileride Evrengzib'in lehine faaliyetlerde bulunacak olması bu çabasını anlamlı kılacaktır. Manucci'ye göre hainlerin tutsak edilmelerine dair Bkz. Nicolao Manucci, *age*, s. 255.

[25] Zahiruddin Faruki, *Aurangzeb and His Times*, D. B Taraporevala Sons and Co., Bombay 1935, s. 49.

[26] Razi, *age*, s. 11.

[27] Bernier, *age* , s. 34.

[28] Evrengzib'in Murad Bahş ile kurduğu ittifakta taht için herhangi bir gayesinin bulunmadığını, züht hayatı yaşayacağını hissettirmekte ve tüm çabasının cesaretiyle tahtı hak eden Murad Bahş'ın, Dârâ Şükûh'a karşı galip gelmesini sağlamak olduğunu belirtmekteydi. Bkz. Jean Baptiste Tavernier, *Travels in India*, C. I, İng. çev. V. Ball, Oxford University Press, London 1925, s. 265.

[29] Bernier, *age*, s. 32.

[30] Manucci, *age*, s. 257.

[31] Razi, *age*, s. 13.

cümleler kullanan Evrengzib, hürmet ve alçakgönüllülükle halk içinde ya da özel alanlarda kardeşi Murad Bahş'a "*hazret*" şeklinde hitap etmeyi eksik etmemiştir.[32]

2. Dermet Savaşı (15 Nisan 1658)

Evrengzib ve Murad Bahş ittifakında durum yukarıda bahsedildiği gibiyken Şah Cihan artık oğulları tarafından saygı görmediğinin, emirlerinin dinlenmediğinin farkına varmıştır. Ancak Şah Cihan için esas olan Dârâ Şükûh olduğundan savaş sırasında onun yanında olma isteğini belirttiğinde Halilullah Han'ın etkisi altında kalan Dârâ Şükûh bu isteği geri çevirmiştir. Halilullah Han, eğer Şah Cihan savaşa iştirak ederse muzaffer olunması durumunda zaferin Şah Cihan'a mal edileceğini, dolayısıyla Dârâ'nın herhangi bir kazancı olmayacağını belirtmiş bu nedenle Şah Cihan'ın savaşta bulunmaması gerektiğini iletmiştir. Şah Cihan, isteğinin reddedilmesi üzerine gözyaşlarıyla otoritesini oğluna devretmiş, Dârâ ise bu gayri resmi icazet üzerine tüm gücüyle savaş hazırlıklarına başlamıştır. Savaşa katılması reddedilen Şah Cihan, Dârâ Şükûh'un yardımına gelen ancak ona pek sempatiyle yaklaşmasa da Şah Cihan'a itimat gösteren Chattarsal, Ramsing Ravatela başta olmak üzere diğer askerlere, Evrengzib ve Murad Bahş'a karşı savaşmak için Dârâ'nın ordusuna katılmalarını istemiştir.[33]

Gambira Nehri üzerindeki Dermet mevkiinde 15 Nisan 1658 tarihinde[34] meydana gelen ilk vuruşmada Evrengzib'in Dârâ Şükûh ordusunda yer alan adamlarının etkisi sayesinde galip geldiği anlaşılmaktadır. Dârâ Şükûh'un ordusundan Raca Cesvend Sing'in yanında görevlendirilen Kasım Han, Evrengzib ile gizli bir anlaşma yapmış, barut ve gülleyi yalnızca üç yaylım ateşi açmaya yetecek kadar bırakmış, geri kalanını toprağa gömmüştür.[35] Böylece çatışma iyice şiddetlendiğinde Cesvend Sing tarafında yeterli teçhizat tedarik edilememiş Evrengzib ile iş birliği içerisinde olan Kasım Han'ın komuta ettiği orduda yalnızca bir yüksek rütbeli asker bu çatışma sırasında vefat etmiştir.[36] Diğer taraftan racanın komuta ettiği ordunun ise büyük bir bölümü hayatını kaybetmiştir. Yalnızca beş yüz atlıyla geri çekilmek zorunda kalan Cesvend Sing[37], kendi ülkesi Marvar'a doğru yola çıkmıştır.[38] Böylece Evrengzib tarafından bölgenin ihya süreci başlatılmış, Bâbürlü hükümdarlarının geleneği olduğu üzere bahçe dikilmesini emreden Evrengzib, buraya Fetihpur ismini vermiştir.[39] Savaştan önceki gece Kasım Han tarafından toprağa gömüldüğü söylenen barut ve mermileri çıkartılması[40], bilginin Manucci tarafından aktarılıyor olması, onun Dârâ tarafında bulunduğu yönüyle de okunduğunda bilginin doğruluğunu tasdikler niteliktedir.

Dârâ Şükûh kendisi Evrengzib ve Murad Bahş ile mücadele etmek niyetindeyken nispeten daha zayıf halka olarak görülen doğudaki Bengal Valisi Şah Şuca üzerine oğlu Süleyman Şükuh'u göndermiştir.[41] O sırada yirmi beş yaşlarında olan Süleyman Şükuh, tıpkı babası Dârâ gibi Şah Cihan'ın desteğini almış ancak her iki tarafı da kendi kanından olması sebebiyle Şah Cihan, bir çarpışma meydana gelirse kan dökülmemesi için Raca Jai Sing'i[42] görevlendirmiştir. O, söz konusu dönem için Hindistan'daki hem maddi hem de askeri olarak en nüfuz sahibi raca olan Jai Sing'in yalnızca askeri becerilerine ve zenginliğine değil diplomatik becerisine de güvenmiştir. Öyle ki vuku bulacak bir savaşı mümkün olursa engellemesi yolunda gizli talimatlar vermiştir. Ancak ne Şah Cihan'ın ne de Jai Sing'in çabaları bir sonuç vermemiştir. Bernier'e göre; Süleyman Şükuh ve Şah Şuca arasında kaçınılmaz bir savaş meydana gelmiştir. Bir tarafta büyük bir isim olma, ün sahibi olma hırsıyla oldukça güçlü askeri teçhizata sahip Süleyman Şükuh, diğer tarafta ise ilerlemeyi geciktirmesi halinde Evrengzib'in Agra ve Delhi'yi Dârâ'dan almasına ortam hazırlayacak olan Şah Şuca bulunmaktaydı. İki tarafın da savaşa aceleci davrandığı bu mücadelede Sultan Şuca kaçmak zorunda kalmıştır. Bernier, Şah Şuca'nın kaçmasından bahsederken Şah Cihan'ın Jai Sing'i gönderirken ondan istediği gibi kan dökülmemesi için Şah Şuca'nın kaçışına ortam hazırladığına değinmektedir.[43] Şah Şuca'ya karşı alınan zafer, Süleyman Şükuh'un itibarını yükseltse de Evrengzib ve Murad Bahş'ın Agra'ya

[32] Bernier, *age*, s. 33.
[33] Manucci, *age*, s. 256-257.
[34] K. A. Nizami, "Evrengzîb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XI, İstanbul 1995, s. 537.
[35] F. Bernier, Kasım Han'ın Dârâ Şükûh'a olan ihanetinden şüphelenildiğinden bahsederken bu şüpheyi, Dermet'teki savaştan bir gün önce Kasım Han'ın elindeki cephanenin büyük bir kısmını kuma sakladığını belirterek sebeplendirmekteydi. Keza Dermet'teki savaşta bizatihi bulunmadığını ancak savaşta yer alan yüksek rütbeli askerlerle yakın ilişkileri bulunduğunu söyleyen Nicolao Manucci de Kasım Han'ın savaşıyormuş gibi göründüğünü, savaştan bir önceki gece elindeki barut ve gülleleri gizlediğinden bahsetmektedir. Bkz. Bernier, *age*, s. 39.; Manucci, *age*, s. 259-260.
[36] A. L. Srivastava, *The Mughul Empire*, Agra 1986, s. 318.
[37] Bernier, Raca Cesvend Sing'in ordusunun, harekatın başlangıcında sekiz bin olarak ifade ederken alınan yenilgiden sonra yanında yalnızca altı yüzden az askerin sağ kaldığına değinmektedir. Hem Bernier hem de Niccolao Manucci'nin bu ilk mücadelede bulunmadıklarını şerh düşmelerine rağmen aktardıkları bilginin yakınlığı, Cesvend Sing ordusunun kaybını gözler önüne sermektedir. Bernier'deki söz konusu bilgi için Bkz. Bernier, *age*, s. 39.
[38] Saqi Must'ad Khan, *Maâsır-ı-'Âlamgiri*, İng. çev. S. Jadunath Sarkar, Calcutta 1947, s. 2.
[39] Bernier, *age*, s. 39; Srivastava, *age*, s. 318.
[40] Manucci, *age*, s. 261.
[41] Manucci, *age*, s. 257 vd.
[42] Mirza Raca olarak da bilinmektedir.
[43] Bernier, *age*, s. 35.

doğru hızlı ve kararlı bir şekilde yürüdükleri haberlerini alınca Süleyman Şükuh, babası Dârâ Şükûh'un içinde bulunduğu zor durumu ön görerek onun yanına gitmek için hazırlık yapmıştır.

Dermet'te alınan zaferle kendisini bir anlamda yenilmez hisseden Evrengzib ise, bu sırada ordunun motivasyonunu artırmak için Manucci'ye göre Dârâ Şükûh'un ordusunda kendileri için çalışan, kendi saflarına geçmek için hazır halde bekleyen otuz bin askerin bulunduğunu duyurmuşlardır.[44] Murad Bahş'ın ise Dârâ Şükûh ve Süleyman Şükuh ordularının birleşmesine engel olmak için hızlı bir şekilde harekete geçmeyi düşündüğü anlaşılmaktadır. Savaştan sonraki ikinci gün orduya dinlenme aralığı vermeden ilerlemeye devam etmek istemiş, bu amaçla ordunun motivasyonunu yüksek tutmak için maaşları yükseltmiştir. Üçüncü gün büyük bir kalabalıkla tekrar ilerlemeye başlamıştır. Evrengzib bu sırada her yola başvurarak casuslarını muhtelif vaatlerle düşman ordusuna göndermiştir. Manucci'ye göre bunu yapmasındaki amaç, Bâbürlü sarayı içerisinde gerek kendisine gerekse devletin kendi içerisinde alınacak önlemlerin önceden haberdarı olarak ne şekilde bir politika izlemesi gerektiğini en risksiz bir şekilde belirleyebilmektir.[45]

Dârâ Şükûh tarafında Dermet'te alınan yenilginin sorumluları olarak biri Kasım Han diğeri ise Evrengzib'e yakınlığıyla bilinen, savaştan önce görevinden tasfiye edilen Mir Cümle ön plana çıkmıştır. Şah Cihan artık umutsuzluk ve sefalet durumuna düşmüş, oğullarının başkente girme kararlılığından vazgeçmeyeceğini görerek Dârâ Şükûh'un yaptığı hazırlıkları takip etmeye başlamıştır.[46] Dârâ Şükûh'un, esasen Şah Cihan emrinde olması gereken orduya komuta etmesi konusunun nasıl gerçekleştiği üzerine görüş farklılıkları vardır. Manucci bu durumu *Bazı yazarlar Dârâ'nın zor kullanarak babasını ele geçirip onu saf dışı bıraktığını yazarlar. Ancak ben bunun yalan olduğunu biliyorum çünkü Dârâ'nın ne kadar itaatkâr olduğunu test ettim. O, babasıyla konuşmadan hiçbir şey yapmazdı*[47] şeklinde görüşünü beyan etmiştir. Bernier ise Şah Cihan ve Dârâ Şükûh arasındaki bu süreci *Şah Cihan'ın, Dârâ'nın isteklerine karşı koyacak durumu yoktu çünkü hala hastalığın etkisi altında çalışmaya devam ediyordu ve en büyük oğlunun hükümdarı olmaktan çok hizmetkarıydı. O, oğluna uzun zamandır tüm yetkilerini bırakmak zorunda kalmıştı ve askerlerine Dârâ Şükûh'a hizmet etmeleri yönünde talimat vermişti*[48] şeklinde izah etmektedir. Manucci'ye göre kat'i bir şekilde Dârâ, Şah Cihan'ı zor kullanarak bastırmamış çünkü o, babasına çok sadık bir şahsiyet olarak ön plana çıkmıştır. Bernier ise Şah Cihan'ın, Dârâ Şükûh'un nazarında irade sahibi olmadığı ve mecbur kalarak ordularını onun emrine verdiği aktarırken Bernier'in anlatımında Dârâ tarafından uygulanan bir baskıyla Şah Cihan'ın sindirilmiş olabileceği izlenimi vardır. Bernier'in aktardığı bilgiden çıkarılabilecek bir diğer yorum ise Şah Cihan'ın ağır bir şekilde hasta olması, oğulları arasında en sevdiği ve veliahtı olarak gördüğü Dârâ Şükûh'un arkasında kalmasına ortam hazırlamış, bir anlamda zorundalık arz etmiştir.

Dârâ Şükûh zor kullanarak veya babasının rızasıyla Bâbürlü ordusunun başına geçtiğinde çok büyük bir nüfusa liderlik etme konumuna gelmiştir. Manucci'ye göre yüz binden fazla atlı, yirmi binden fazla piyade, yüz sahra topçusu ayrıca iki yüzden fazla Avrupalı topçu, Dârâ'nın ordusunda yer almaktaydı.[49] Ordunun iaşesini sağlamak için sivil halk ile yine ordunun nakdi ihtiyacını karşılamak için sarrafların da yer aldığını aktaran Manucci, zırhlarla teçhizatlandırılan beş yüz fil ve her birinin üzerinde Zamburak[50] adı verilen silahlarla teçhizatlandırılmış beş yüz deveden bahsetmektedir.[51] Dârâ ordusunun nüfusu Bernier tarafından ise, yüz bin at, yirmi binden fazla piyade ve bunlara ek olarak en az üç yüz- dört yüz bin askerden teşekkül ettiği şeklindedir. Evrengzib'in ordusunu ise Bernier, her türden silahtan otuz-kırk bini aşmayan iki veya üç parça "*fiziksel güç bakımından yorgun düşmüş ordu*" olarak nitelemektedir.[52] Bu bilgiden Evrengzib ordusunun en az altmış bin en fazla yüz yirmi bin kişilik bir orduya sahip olduğu sonucu çıkarılabilir. Bernier'in ordu kıyaslamasını yaparken Dârâ'nın ordusunun orantısız bir şekilde üstün nüfusa sahip olduğunu belirtmesi, ordu sayısını net olarak veremeyeceğinden mübalağalı bir tahmin yürütmesinin Evrengzib'in ordu sayısının çok az olduğunu vurgulamak için yapılmış olabileceği fikrini akıllara getirmektedir.

Manucci, Dârâ Şükûh'un ordusuna dair bilgi aktarırken kritik bir nokta üzerinde durmaktadır. Ona göre Dârâ'nın, ordu nüfusunu artırmak için yeni askere aldığı kişilerin çoğu esasen savaşçı değillerdi. Onlar berber,

[44] Manucci, *age*, s. 263.
[45] Manucci, *age*, s. 262 vd.
[46] Bernier, *age*, s. 41-42; Bayur, *age*, s. 223.
[47] Manucci, *age*, s. 264.
[48] Bernier, *age*, s. 43.
[49] Manucci, *age*, s. 266.
[50] Zamburak tek hörgüçlü develerin eyerine takılan küçük bir döner topun bir asker tarafından ateşlenmesiyle çalışan silahtır. Ateşli silahların bu şekilde eyerlerine teçhizatlandırılan develer, savaşlarda çok büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Her ne kadar J. Gommans Zamburakların ilk olarak Evrengzib tarafından 1663 yılında Keşmir'e düzenlediği bir seferde kullandığını Bernier'e dayandırarak aktarsa da söz konusu tarihten yaklaşık beş yıl önce 1658 yılında Dârâ Şükûh'un ordu envanterinde yer aldığı görülmektedir. Gommans tarafından Zamburak üzerine daha detaylı bilgi için Bkz. J. Gommans, *Mughal Warfare*, London 2002, s. 128.
[51] Manucci, *age*, s. 265-266.
[52] Bernier, *age*, s. 43-44.

kasap, demirci, marangoz ve terzi gibi farklı meslek guruplarına mensuplardı.[53] Dolayısıyla bu kişilerin savaşçı özellikler göstermesi, ya da savaş alanında cesur olması beklenemezdi. Manucci'nin değindiği bir diğer kritik husus Süleyman Şükuh'un, babası Dârâ'nın ordusuna katılmak için kat edeceği mesafedir. Manucci'ye göre Süleyman Şükuh, Şah Şuca ile olan mücadelesinin ardından babasına yetişmek için Raca Jai Sing tarafından kendisine tavsiye edilen Dârâ'nın ordusuyla arasındaki mesafeyi korumamış ve bu nedenle babasının ordusuna intikali gecikmiştir. Evrengzib ve Murad Bahş'ın da çok hızlı bir şekilde Dârâ Şükûh ordusu üzerine ilerleyişleri, Süleyman Şükuh'un hatasını bir kat daha zararlı kılmıştır. Bir diğer önemli husus ise Dârâ'nın ordusunda yer alan Halilullah Han'ın güvenilirliği noktasındadır. Öyle ki Manucci'ye göre Halilullah Han'ın karısı, kendi kocasına güvenilmemesi ve fırsat verilirse kaçınılmaz olarak Dârâ'yı ihanete uğratacağı yönünde telkinlerde bulunmuştur. Tüm bu bilgiler göz önüne alındığında Manucci'nin de endişelendiği gibi Dârâ'nın ordusunda tüm hazırlıklara rağmen savaşın kazanılacağı yönünde bir güvenin olmayışı[54] mantıklı bir temele oturmaktadır.

Manucci, Evrengzib'in giriştiği savaşta en güvendiği sığınağının kuşkusuz Dârâ'nın ordusundaki adamları olduğunu belirtirken, Bernier ise Dârâ'nın ordusunda güvenebileceği tek birlik olarak Süleyman Şükuh'un kuvvetlerini işaret etmiştir. Söz konusu bu iki hizipten aktarılan iki bilgiye bakarak esasen iki tarafın da Dârâ'nın ordusundaki Evrengzib yapılanmasının farkında olduğu yorumu çıkarılabilir. Ancak Dârâ Şükûh'un ordusundaki Evrengzib yandaşları tehlikesini dikkate almadığı ve bu sebepten ötürü savaşmayı elzem kılan birkaç ana husus bulunduğu söylenebilir.

3. Samugarh Savaşı (29 Mayıs 1658)

Dârâ Şükûh'a göre artık babasının üzerinde mutlak hakimiyet sağlanmış, devlet hazinesine ve ordularının üzerinde bölünmemiş bir yetkiye sahip olmuştur. Öte yandan Evrengzib ve Murad Bahş yıpranmış ordularla kendisine doğru gelmekteydi. Sultan Şuca ise doğuda yenilerek zaten taht savaşında saf dışı kalmıştır. Böyle bir ortamda eğer orduyu babasına teslim ederse hem olası bir zaferin muzafferi babası Şah Cihan olarak görülecek hem de dostane bir uzlaşma gerçekleşerek kardeşleri eyaletlerine dönüp taht savaşı kesin olarak sonuçlanmamış olacaktı. Tüm bu durumlar Dârâ Şükûh'un savaşı kaçınılmaz görmesinin sebepleri olarak görülebilirken O, hazırladığı orduyla Chambal'e doğru ilerlemiştir. Dârâ, arazinin çetin şartlara sahip olmasından dolayı Chembet isminde bir racanın yardımı eşliğinde zorlukla ilerleme imkânı bulmuştur. Evrengzib, bir yandan Cihanara Begüm'den savaşın bitirilmesine dair mektup alırken kendisi de babası Şah Cihan'a gönderdiği mektupla aslında savaş yanlısı olanın Dârâ Şükûh olduğu konusunda babasına şikâyette bulunmuştur.[55] Mektup trafiği yaşanırken Evrengzib, Dârâ tarafından yapılacak herhangi bir hazırlıksız taarruzu bertaraf etmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla Dârâ Şükûh'u aldatmak için ordusunu iki kısma ayırıp bir kısmı kamp kurulduğu yerde bekletmiş, kendisi nehrin diğer tarafına geçmiştir. Evrengzib nehrin diğer tarafına geçerken Dârâ Şükûh onun tüm botlarını ele geçirmek ve gafil avlamak istese de bunda başarılı olamayınca geri çekilmek zorunda kalmıştır.[56] Evrengzib'in ikiye ayrılan ordusunun bir kısmı Dârâ'nın ordusunu takip etmekte, Evrengzib'in bulunduğu ordunun diğer kısmı ise Dârâ'nın ordusunu sıkıştıracakları Samugarh'ta beklemiştir.

Dârâ ordusu Cumna nehri yakınına geldiğinde burada kamp kurmuş ve yaklaşık üç-dört gün boyunca herhangi bir karşılaşma söz konusu olmamıştır.[57] Bu süre zarfı içerisinde Emirü'l Umera Ali Merdan Han'ın[58] oğlu İbrahim Han, yaklaşık on iki bin süvari ile Evrengzib ordusu üzerine saldırma önerisinde bulunsa da Dârâ ordusundaki Evrengzib'in adamı Halilullah Han bu öneriyi, kabul edilemez olarak değerlendirmiştir. Ona göre İbrahim Han gibi tecrübesiz olan bir çocuğun tavsiyeleri dinlenmemeliydi.[59] Esasen başta Halilullah Han olmak üzere Dârâ ordusundaki tüm gizli Evrengzib yandaşları, Dârâ'nın taarruzunu mümkün olduğu kadar geciktirerek Evrengzib ordusunun savaş alanına gelene kadarki harcadığı enerji ve yorgunluklarının giderilmesini sağlama amacı taşımışlardır. Bununla birlikte Dârâ Şükûh ordusundaki Evrengzib yandaşları, savaşmaya hazır olduklarında üç top atışıyla uyarma konusunda anlaşma yapmışlardır.[60] İki ordu savaş düzenini almış, bu düzene göre Dârâ, öne yerleştirdiği topların tamamını birbirine zincirleyerek düşman akınının bu boşluklardan geçmesini önlemek

[53] Manucci, *age*, s. 266.; Bu bilgiyi Nicolao Manucci aktarmasına rağmen karşı cepheden F. Bernier de söz konusu bilgiye paralel olarak Dârâ'nın ordusunun sayıca çok üstün olmasına karşın güvenilebilecek tek birlik olarak Süleyman Şükuh'un beraberindeki kuvveti işaret etmekteydi. Bkz. Bernier, *age*, s. 43-44.
[54] Manucci, *age*, s. 266-267.
[55] Waqiat'ı Alemgiri'ye göre Evrengzib Chambal bölgesindeyken Cihanara'dan, Ramazan ayı yaklaştığından Müslüman kanının dökülmesi uygun olmadığı ve bu sebeple savaşın bitirilmesine dair bir mektup almıştı. Bu mektup üzerine Evrengzib, babası Şah Cihan'a yazdığı mektubunda Dârâ Şükûh'u şikâyet ederek her şeye rağmen babasına olan saygısından dolayı kendisinin saldırmadığını, beklediğini belirtmiştir. Bkz. Razi, *age*, s. 17-18.
[56] Razi, *age*, s. 16.
[57] Bernier, *age*, s. 46-47.
[58] Şah Cihan'ın Kandahar'a hâkim olması sırasında, Bâbürlü Sultanını Kandahar'ı ele geçirmek için çağıran Ali Merdan Han, daha sonra geldiği Lahor'da Şah Cihan'a bağlılığını bildirerek penchazari (beş bin asker ve beş bin at sahibi) unvanıyla ödüllendirilmişti. 1640 yılında Said Han'ın halefi olarak Kabil valisi yapılan Ali Merdan Han, iki yıl sonra çağırıldığı Agra'da Emirül Umeralık ile görevlendirilmişti. Bkz. Nawaz Han, *The Maathir-ul-Umara*, C. I, İng. çev. H. Beveridge, Patna 1979, s. 186 vd.
[59] Manucci, *age*, s. 271.
[60] Manucci, *age*, s. 272.

istemiştir. Topların hemen arkasına Zamburak adı verilen hörgücünde ateşli silahlar yerleştirilen Manucci tarafından sayısı yüz olarak belirtilen bir saf deve dizilmiştir. Develerin arkasında zırhla kuşanılan filler ve yirmi sekiz bin süvari konuşlandırılmıştır. Ordunun geri kalanı ise kılıç ve racputların kullandığı savaş teçhizatlarıyla donanmış askerlerden meydana getirilmiştir.[61] Dârâ, ordusunu üç bölüm olarak oluşturmuş, sağ kanat ikisi de on beş bin askerden müteşekkil Halilullah Han ve Raca Ram Sing komutasında toplam otuz bin asker, sol kanat ise aynı şekilde ikisi de on beş bin askerden müteşekkil Raca Sattar Sal ve Rüstem Han komutasında otuz bin askerden teşkil edilmiştir. İki ordunun ortasında Dârâ Şükûh, maiyetindeki davul ve çok sayıdaki fil ile konumlanmıştır.[62] Evrengzib'in ordusu ise beş süvari tümeninden kurulmuştur. Murad Bahş ve Evrengzib her ikisi de birer yüksek filin üzerinde beraberlerindeki on beş bin atlı ile konumlanırken Evrengzib'in oğlu Sultan Muhammed ve üvey kardeşi Mir Baba (Bahadur) on beş bin atlı ile bir tarafta, Muhammed'in sağındaki tümende ise Necabet Han[63] komutası altında on beş bin atlı ile konumlanmıştır. Evrengzib ordusunun geri kalanı ise develer ve orduya ikmal sağlayabilecek sorumlulardan müteşekkildi.[64]

Evrengzib kuvvetleri Dârâ'nın kendi üzerine gelmesini beklerken Dârâ, elindeki tüm mermileri harcayarak düşmana doğru ilerlemiştir.[65] Dârâ'nın ordusu her ne kadar isabetsiz atışlar sağlasa da çok az sayıda düşmanı bulan oklar, Evrengzib ordusunda paniğe yol açmıştır. Burada vurgulanması gereken husus, Dârâ kuvvetlerinin isabetsiz atışlarıdır. Zira iki ordunun nitelik ve niceliklerinden bahsederken Dârâ kuvvetlerinin kasap, berber gibi asker kökenli olmayanlardan müteşekkil olduğuna değinmiştik. Görünen o ki Dârâ'nın ordusu savaşın başlarında, nitelikten ziyade niceliği sayesinde geçici bir üstünlük sağlamıştır. Dârâ'nın ilerleyişine çok uzakta olmayan Evrengzib, filine binerek Dârâ'ya karşı gelmeye çalışmış ancak kumandası altındaki ordunun büyük bir bölümünün kaçtığını görmüştür. Takviye kuvvetlerle düşmanın üzerine atılan Dârâ, Evrengzib kuvvetlerini yarıp deve ve öncül askerleri bozguna uğratmıştır. Dârâ'nın amacı, Evrengzib'e mümkün olduğu kadar yaklaşıp onu vurabilene kadar ilerlemektir. Ancak savaş alanının zorluğu, taarruz için gösterdiği çaba sebebiyle yorgun düşmesi o günü zaferle taçlandırmasına engel olmuştur. Aynı gün Dârâ'ya savaşın muhtelif cephelerinden pek olumlu haberler gelmemiştir. Raca Chattar Sal ve Rüstem Han Evrengzib yanlısı askerler tarafından öldürülmüş, Ram Sing ise Murad Bahş tarafından vurulmuştur.[66]

Samugarh'ta meydana gelen savaşın seyri, Dârâ'nın ordu kumandanlarından bazılarının öldürülmesiyle Evrengzib lehine devam ederken Dârâ'nın ordusu için esas vurucu darbe, Halilullah Han'dan gelmiştir. Halilullah Han, sabah saatlerinde Dârâ'nın yanına gelip, hem kendi savaş tecrübesinden bahsedip hem de Dârâ Şükûh'u yüceltmiştir. Onun bu şekilde hitapta bulunması, ikna edeceği telkin için uyguladığı bir yöntem olarak düşünülebilir. Zira Halilullah Han, Dârâ'ya mutlak bir zafer için Evrengzib'in yakalanması gerektiğini, Evrengzib'in az sayıda adamıyla kaldığı için bu planı fil ile değil at üzerinde kolaylıkla gerçekleştirebileceklerini belirtmiştir.[67] Dârâ Şükûh, Halilullah Han'ın tavsiyesi doğrultusunda hareket edilmesi için Rüstem Han'ı çağırmış ancak Rüstem Han bunun pek olumlu sonuçlar doğurmayacağını belirtmiştir. Halilullah Han esas amacına uygun bir şekilde kurnazca davranarak Dârâ Şükûh'un gözünde Rüstem Han'ı küçük düşürmek için onu aşağılayıp ordunun bir an önce harekete geçirilmesi konusunda nihayet Dârâ Şükûh'u ikna etmeyi başarmıştır. Böylece Dârâ Şükûh, Halilullah Han'ın tavsiyesini kabul etse de çok önemli bir savaş kuralını göz ardı etmiştir. Dârâ beraberindeki kuvvetlerle harekete geçince Halilullah Han, bir müddet onlara eşlik etse de kısa bir süre sonra kendi komutasına geri dönmüş, ordunun geri kalanına Dârâ Şükûh'un savaştan kaçtığını, filinin üzerinde olmadığını belirtip karışıklık çıkartmıştır.[68] Efendilerini filinin üzerinde göremeyen Dârâ'nın ordusunda büyük bir karışıklık meydana gelmiştir. Yaşanan karışıklık sırasında Dârâ Şükûh, Halilullah Han'ın asıl niyetini anlasa da kendisi ve ordusu için müşkül bir süreç başlamıştır.[69] Manucci'ye göre yaklaşık üç saat içerisinde çok sayıda Dârâ ordusuna mensup asker ve at öldürülmüştür.[70] Savaş alanından kaçarak hayatını kurtarmayı başaran Dârâ ise Ekberabad'a ulaşmıştır. Dârâ ile beraber Ekberabad'a dönen ordusundan çok sayıda kişi kısa bir zaman sonra Evrengzib

[61] Bernier, *age*, s. 47-48.
[62] Savaş sırasında Dârâ Şükûh tarafında yer alan Manucci ordu düzeninden farklı olarak Bernier ve *Vaqiat-ı Alemgiri*'nin yazarı Aqil Han Razi, Raca Ram Sing'i ordunun sol kanatında olduğunu aktarmaktadır. Bernier ve Aqil Han Razi'nin savaş sırasında Evrengzib tarafında yer almaları, Dârâ ordusunu karşıdan görmeleri ordunun tasviri üzerine daha net bilgileri Manucci'den alabilme şansını sunmaktadır. Zira savaş sırasında yer alan Manucci'nin, Dârâ ordusuna dair aktardığı bilgiler ilmi açıdan mukayese edildiğinde kaynak değeri bakımından öne çıkmaktadır. Bkz. Bernier, *age*, s. 48; Razi, *age*, s. 21; Manucci, *age*, s. 275.
[63] Bedehşan Valisi Mirza Şahruh'un üçüncü oğlu olan Mirza Şuca, Cihangir Şah idaresi srasında Hindistan'da doğmuştu. Onun Necabet Han unvanına layık görülmesi ise Aligarh fevcdârı yapıldığı Şah Cihan'ın idaresinin üçüncü yılına tekabül etmektedir. Bkz. Nawaz Han, *The Maathir-ul-Umara*, C. II, İng. çev. H. Beveridge, Calcutta 1952, s. 364-365.
[64] Manucci, *age*, s. 274.
[65] Manucci, *age*, s. 276 vd.
[66] Bernier, *age*, s. 51 vd.
[67] Futuhat-ı Alemgiri'ye göre Halilullah Han savaş sırasında Evrengzib ile görüşerek kendisinin safına geçerse ne elde edeceğini sormuş ve ikna edilmiştir. Bkz. Ishwardas Nagar, *Futuhat-i Alamgiri*, İng. çev. Tasneem Ahmad, Delhi 2009, s. 33.
[68] Nagar, *age,* s. 33.
[69] Dârâ Şükûh'un ordusunu tahlil ederken Manucci'nin aktardığı bilgiye göre Halilullah Han'ın karısı, Halilullah Han'a güvenilmemesi konusunda Dârâ'yı uyardığından bahsetmiştik. Bkz. Manucci, *age*, s. 267.
[70] Manucci, *age*, s. 281-282.

huzuruna gelip ona elde ettiği zaferden dolayı bağlılıklarını bildirmiş, Evrengzib Bağ-ı Dahra'da kamp kurduğunda ise Şah Cihan, Fazıl Han aracılığıyla oğlu Evrengzib'e mektup göndermiştir.[71]

Şah Cihan, ilk bakışta gönderdiği mektuplarda Evrengzib'in zaferini kabul etmiş gibi görünüyor olabilir ancak Şah Cihan tarafından Dârâ Şükûh'a ordusunu toplayıp Şahcihanabad'da kalması, Agra'da Evrengzib ile olan meselenin kendisi tarafından çözülüyor olduğunu belirtmesi, Şah Cihan'ın esas amacını ortaya çıkarmıştı. Bu gelişme üzerine Dârâ Şükûh'a ait tüm eşyalara el koyduran Evrengzib, Şah Cihan'ı ise saraya hapsetmiştir. Dârâ Şükûh'un hala taht planları yaptığının farkına varan Evrengzib, yarım kalan işi halletmek üzere Dârâ Şükûh'un peşine düşmüştür. Evrengzib her ne kadar asıl mücadelesini Dârâ Şükûh'a karşı veriyor gibi görünse de taht için bir başka rakibinin, Dârâ Şükûh ile olan mücadelesinde müttefiki olan Murad Bahş olduğunu çok iyi bilmekteydi. Bu sebeple sürekli olarak Murad Bahş'ın tahta oturacağı, hükümdarlığına çok az kaldığı yönünde ona bağlılığını bildirir davranışlarda bulunurken Dârâ Şükûh'a son darbeyi vurma yolunda Murad Bahş problemini de çözmeyi amaçlamıştır. Zira Samugarh Savaşı'ndan sonra Murad Bahş'ın, Dârâ Şükûh'u takip etmek için Evrengzib ile iş birliği yapmakta gecikmesi, Evrengzib ordusundan başta Ali Merdan Han'ın oğlu İbrahim Han olmak üzere çok sayıda askerin Murad Bahş'ın yanına geçmesi ve Murad Bahş'ın emrindeki askerlerin maaşlarını yükseltmesi[72], Evrengzib'i harekete geçiren sebepler olarak görülebilir. Evrengzib ve Murad Bahş birlikleri Dârâ üzerine hareket ederken kamp kurdukları Koli Ghat'ta Evrengzib, bu meseleyi tamamen çözmek için harekete geçmiştir. Nureddin Heves'e Murad Bahş'ı bir bahane için kendi çadırına getirmesini emretmiştir.[73] Böylece kendisine taç giydirip hükümdar ilan edilmek bahanesiyle çağırılan Murad Bahş, yanındakilerin tüm ikaz ve bu davete icabet konusundaki reddiyelerine karşın Evrengzib'in çadırına gitmiştir. Evrengzib'in çadırında çok iyi ağırlanan Murad Bahş'ın şüphe duymasının önüne geçilmiştir. Evrengzib, bir yandan gece boyunca eğlence sarhoşu olan Murad Bahş'ı dinlenmesi için uyuma tavsiyesinde bulunurken diğer yandan söz gelimi Murad Bahş'ın ertesi günü çıkacağı tahtın hazırlığını ve astrologlardan tam olarak ne zaman tahta oturmasının uygunluğunu sorgulamaktaydı. Böyle bir ortamda Murad Bahş dinlenmeye çekildiğinde onun Evrengzib'in çadırındaki tek koruyucusu olarak bulunan Hadım Şahbaz, Evrengzib'in adamları tarafından öldürülmüştür. Evrengzib uyuyan kardeşi Murad Bahş'ın hem uyanmaması hem de uyansa da şüphelenmemesi için o zamanlar altı-yedi yaşlarında olan oğlu Sultan Azam'dan, Murad Bahş'ın kılıcı ve hançerini kendisine getirmesini istemiştir. Böylece tamamen savunmasız bir şekilde bırakılan Murad Bahş, altı kişi tarafından prangaya vurulmuştur. Bu sırada çadır dışındaki askerler ise eğlence maksatlı naralar atarak Murad Bahş'ın çadır dışındaki adamlarının çadırın içinde olanlardan şüphelenmemeleri sağlanmıştır. Akşam saatlerine doğru iki fil hazırlanıp karanlık bastırınca Murad Bahş bir filin üzerine bağlanmıştır. Bu eylem için akşam saatlerinin seçilme sebebini ise Manucci, Murad Bahş'ın yandaşlarının ayaklanma ihtimalinin önlenmek istenmesi olarak aktarmaktadır. Filler kamptan ayrılırken Murad Bahş yandaşlarının şüphelendiği sırada Evrengzib askerleri "*Yaşasın Kral Evrengzib!*" naraları atarak efendilerinin hükümdarlığını ilan etmişlerdir. Kaçmaya çalışan Murad Bahş'ın askerleri, yakalanıp Evrengzib'e itaat etmeleri şartıyla çift maaşla ödüllendirilmiş böylece Evrengzib, Murad Bahş'ın tüm serveti ve gücünü elde etmiştir. Kardeşini alt etmeyi başaran Evrengzib, Delhi şehrine girdiğinde Murad Bahş'ın Selimgar Kalesi'nde hapsedilip[74] aklını kaçırana kadar haşhaş suyu içirilmesini emretmiştir.[75]

Murad Baş'ı taht mücadelesinde saf dışı bırakan Evrengzib, Şahcihanabad'a doğru yürümeye başlamıştır. İlk tahta çıkma törenini Şahcihanabad'da yapan Evrengzib, burada "*Alemgir*" unvanını almıştır.[76] Vakiat-ı Alemgiri'ye göre 31 Temmuz 1658 tarihinde Şalimar Bahçesi'nde Bâbürlü tahtı ve hilafetine sahip olan Evrengzib,

---

[71] Mektubunda Şah Cihan, muzaffer oğlu Evrengzib'i görme istediğinden sebeple onu yanına çağırırken Evrengzib de bu daveti olumlu karşılamaktaydı. Ancak Fazıl Han Evrengzib huzurundan ayrılıp görevini tamamladıktan sonra Waqiat-ı Alemgiri'nin müellifi Aqil Han Razi'ye göre Evrengzib'in yanındaki kötü niyetli kişilerin kışkırtmalarıyla Evrengzib babası ile buluşmaktan vazgeçmişti. Bu noktada önemli olan, Şah Cihan'ın Evrengzib'e gönderdiği bir başka mektubu Fazıl Han eşliğinde Halilullah Han'ı da göndermesidir. Halillullah Han'ın, Dârâ'nın ordusunda Evrengzib lehine çalıştığı bilinmektedir. Öyleyse Şah Cihan, Halilullah Han'ı göndererek oğlu tarafından güven kazanmak istemiş olabilir. Ancak bu durum tam tersi bir şekilde sonuçlanmıştır. Evrengzib Fazıl Han'ı değil de Haliullah Han ile yaptığı özel görüşmede Şah Cihan'ın kendisine karşı bir art niyetli bir plan ihtimalinden şüphelenilmişti. Zira Evrengzib'in bu görüşmenin ardından Fazıl Han'ı Şah Cihan'ın yanına tek başına gönderip Halilullah Han'ı göndermemesi, babasına karşı istihbarati yoldan ziyade bir sefer düzenleyerek sonuca varmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Şah Cihan, Fazıl Han'ın tek başına döndüğünü görünce oğlunun amacının farkına vararak kalenin savunma yönünden güçlendirilmesini emretti. Evrengzib ordusunun kale kuşatması savunulamayacak hale geldiğinde Şah Cihan son kez oğluna bir mektup göndererek yetenekli, muzaffer askerlere yakışır şekilde davranmasını bu şekilde onur ve itibarının tarihe geçebileceğini belirterek oğluyla görüşme isteğini vurgulamıştır. Evrengzib ise bu mektuba cevaben babasından, kalenin daha fazla mukavemet gösterilmeden teslim edilmesi karşılığında ancak babasının huzuruna çıkabileceğini ve bu şekilde kendisini daha rahat iade edebileceğinden bahsedince kale, Evrengzib kuvvetlerine teslim edilmiştir. Babası Şah Cihan'ın huzuruna çıkan Evrengzib buzları eritmiş gibi görünse de Şah Cihan'ın asıl amacının oğulları arasında devletin topraklarını paylaştırmak olduğu anlaşılmaktadır. Zira Şah Cihan ve Evrengzib arasındaki görüşmenin ertesi gün Cihanara Begüm ve Evrengzib arasındaki özel görüşmede Cihanara Begüm, Şah Cihan'ın, Pencap ve ona bağlı toprakları Dârâ Şükûh'a, Gucerat'ın Murad Bahş'a, Bengal'in Şah Şuca'ya, Dekken'in Sultan Muhammed'e devletin geri kalan tüm topraklarının ise Evrengzib'e bırakma teklifinde bulunacağından bahsetmiştir. Ancak Evrengzib devlet topraklarını, kardeşleri ve babasına karşı bu denli başarı elde etmişken paylaştırılmasına karşı çıkmıştı. Bkz. Razi, *age*, s. 28.

[72] Razi, *age*, s. 30.

[73] Nagar, *age*, s. 49.

[74] Bernier, *age*, s. 51 vd.

[75] Manucci, *age*, s. 302 vd.

[76] Bayur, *age*, s. 235.

birkaç gününü burada geçirdikten sonra Pencap'a doğru ilerlemiştir.[77] Evrengzib'in Pencap'a hareket ettiğini öğrenen Dârâ Şükûh, Multan'a kaçmış ancak Evrengzib için her şey yolunda giderken üzeri örtülen bir başka sorun gün yüzüne çıkmıştır. Evrengzib, Dârâ Şükûh'un peşindeyken doğuda Şah Şuca sorunu tekrardan alevlenmiştir. Şah Şuca ayaklanmış ve tahtı ele geçirmek için Patna'ya kadar ilerlediği söylentisi üzerine Evrengzib, takibinde olduğu Dârâ Şükûh üzerine büyük bir ordu sevk etmiştir. Bir yandan Fedai Han'ın mansabını[78] yükseltip onu Oudh valiliğine atayarak Şah Şuca üzerine gönderen Evrengzib, Şah Şuca sorunuyla ilgilenmek için bizzat bir başka ordu ile harekete geçmiştir. Bu noktada Evrengzib'in, Samugarh Savaşı'ndan sonra zayıflayan Dârâ Şükûh meselesini Şah Şuca'dan daha az tehlikeli olarak gördüğü söylenebilir. Zira Dârâ Şükûh ile Samugarh'ta verdiği mücadele öncesinde Şah Şuca üzerine ordu göndermesi Dârâ Şükûh'u taht hususunda daha ciddi bir rakip olarak gördüğünü göstermekteydi. Ancak Samugarh Savaşı sonrası Dârâ Şükûh peşindeyken Şah Şuca'nın yeniden güç kazanması, güç dengesinin değiştiği, Evrengzib'in taht için farklı cephelerde hem zihinsel hem de askeri mücadele verdiğinin göstergesidir. Tüm kardeşlerine karşı verdiği bu mücadelelerin dinamik bir süreç arz etmesi ve bu gelişmelere ayak uydurabilen politikalar üretmesi, onun askeri ve idari anlamında kabiliyetine önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Evrengzib'in iki koldan ordu ile hareket etmesi üzerine Şah Şuca'nın kuvvetleriyle Allahabad'ın batısında Hecve'de 4 Ocak 1659 tarihinde savaş patlak vermiştir.[79] Marvar racası Cesvend Sing'in Evrengzib ordusunu yağma sonrası Racistan'a çekilmesi savaşın seyrini Şah Şuca'ya doğru çevirse de O, bu gelişmeyi Evrengzib'in hilesi olarak düşündüğü için taarruzdan çekinmiştir. Evrengzib ordusundaki düzenin bozukluğu fırsatını Şah Şuca değerlendiremeyince tekrar gücünü toplayan Evrengzib, Şah Şuca birliklerini tamamen bozmuştur.[80] Şah Şuca'nın gücünü kıran Evrengzib, seferi sonuçlandırması ve Şah Şuca'yı yakalaması için oğlu Sultan Muhammed'i[81] Mir Cümle ile bırakıp kendisi tekrardan Dârâ Şükûh üzerine hareket etmiştir.[82]

Hecve Muharebesi sırasında Evrengzib ordusundan ayrılan Raca Cesvend Sing, Evrengzib'in doğuya ilerlemesinden faydalanan ve Gucerat'ta yeniden nüfuz sahibi olan Dârâ Şükûh'u Racistan'a çağırmış, bu davet üzerine Dârâ Şükûh Racistan'a girmiştir. Ancak kısa bir zaman sonra Evrengzib, Cesvend Sing'i yeniden yanına çekince[83] tamamen yalnız kalan Dârâ Şükûh, 1659 yılının Mart ayında Ecmir'de tekrardan tehlike arz edemeyeceği bir şekilde bozulmuştur.[84] Aldığı yenilgi sonrası imparatorluk topraklarında kendine sığınacak bir yer arayan Dârâ Şükûh, umduğunu bulamayınca önce Ahmedabad'a sığınmak istemiş ancak Evrengzib'in talimatı üzerine şehir, Dârâ Şükûh'a kapılarını kapatmıştır. Müşkül durumda bulunan ve yanında yalnızca iki bin civarında asker kalan Dârâ Şükûh, Humayun gibi İran'a sığınmayı düşünmüştür.[85] Dârâ Şükûh'un bu düşüncesini fiiliyata geçirmesinin önünde de bir takım engeller mevcuttu. İran'a gitmesi için Afganların ve Racaların ağırlıkta olduğu topraklardan geçecek olması, yol üzerinde sağlıklı su tedarikinin zor olması, bu güzergahı zorlaştıran önemli birer etkendi. Bu sebeplerin yanı sıra ilk eşi Nadire Banu Begüm'ün İranlıların emri altında köle gibi yaşamak istememesi üzerine İran'a sığınmamış, çözümü Afgan topraklarından Dadar'daki Afgan Melik Civan'a (Cüneyd Han) sığınmakta bulmuştur.[86] Bu noktada Nicolao Manucci, Dârâ Şükûh'un Melik Civan'a sığınmayı seçmesinin sebebi olarak daha önce belirli suçlarından dolayı Melik Civan, Şah Cihan tarafından bir filin ayakları altında ezilme cezasına çarptırıldığında yaklaşık üç kez onu kurtarmasını göstermektedir.[87] Dârâ Şükûh pek muhtemel ki Melik Civan'ın kendisine olan vefa borcunu ödeyeceğinden şüphe duymamıştır. Ancak Francois Bernier'in aktardığı bilgilere bakıldığında Dârâ Şükûh, Melik Civan'a sığınmayı düşündüğünde eşi, kızı ve oğlu onu bu karardan vazgeçirmek için yalvarmışlardır.[88] Bu bilgiler mukayeseli bir şekilde okunduğunda Dârâ Şükûh ve ailesinin içerisinde

[77] Razi, *age*, s. 35-36.
[78] Mansab, Bâbürlü devlet bürokrasisinde görevli olan askeri ve sivil memurların rütbelerini ifade etmektedir. Teşkilatlanmanın farklı kademelerinde "bir gelir veya belli bir maaş karşılığı toprak tahsis edilmesiyle görev yapma" anlamına gelmektedir. Bkz., S. A. Abbas Rızvı, "Mansabdâr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, İstanbul 1995, s. 3.
[79] Khan, *age*, s. 6.
[80] Sir Jadunath Sarkar, *The History of Bengal*, C. II, Delhi 2003, s. 338.
[81] Charles Stewart, *The History of Bengal*, London 1813, s. 264.
[82] Bayur, *age*, s. 236.
[83] Raca Cesvend Sing ve Dârâ Şükûh'un Racistan'da buluşacağı haberi Raca Jai Sing'e ulaştığında O, Raca Cesvend Sing'e Dârâ Şükûh'u takip etmesinin kendisine zarardan başka bir getirisi olmayacağını belirten bir mektup gönderdi. Buna ek olarak, Raca Cesvedn Sing'in Evrengzib'e karşı Hecve'de işlediği suçun tek geri dönüşü olarak Dârâ Şükûh'a katılmayıp Evrengzib'in huzuruna çıkmak olacağını belirtmiştir. Raca Cesvend Sing bu mektup üzerine ikna olup Evrengzib'den af dileyen bir mektup ile bağışlanmasını istemiş, böylece Evrengzib, bir kez daha Dârâ Şükûh'a karşı diplomatik bir zafer elde etmiştir. Zira bu hamle, Dârâ'yı güçsüz kılıp sonunu getiren vurucu darbe olmuştur. Bkz. Razi, *age*, s. 42; Tavernier, *age*, s. 278.
[84] Bayur, *age*, s. 236.
[85] Manucci, *age*, s. 345 vd.
[86] Bernier, *age*, s. 94-95; Manucci'ye göre daha önce Şah Cihan belirli suçlarından dolayı Melik Civan'ı ceza olarak bir filin ayakları altına ezmek üzereyken Dârâ Şükûh onu üç kez ölümden kurtarmıştı. Bu sebeple Dârâ Şükûh, Melik Civan'ın kendisine vefa borcunu yerine getireceğinden şüphe duymadığı için ona sığınmak istemiştir. Bkz. Manucci, *age*, s. 347.
[87] Manucci, *age*, s. 347.
[88] Manucci, Dârâ Şükûh'un ailesinin Melik Civan'a olan güvensizliğinden bahsederken bir suikast planını da aktarmaktadır. Bu plana göre Dârâ Şükûh'un eşi Nurmahal Begüm intihar etmek üzereyken Feridun ismindeki kölesi, buna engel olarak kendisinde Melik Civan'ı öldürmek için silah istemişti. Söz konusu silahı bir kâse içerisinde Melik Civan'a hediye sunacağı bahanesiyle onun karşısına kadar çıktığında silah ateş almamış Feridun yakalanmış ancak cesaretinden ötürü öldürülmemiştir. Bkz. Manucci, *age*, s. 348-349.

bulunduğu çaresizlik ve güvensizlik anlaşılmaktadır. Dârâ Şükûh, Melik Civan'a sığınmaktan herhangi bir endişe duymamaktadır. Ancak ailesinin duyduğu kuşku ve korku gerçekliğe dönüşmüştür. Melik Civan, Dârâ Şükûh'u tutsak ederek Evrengzib'e göndermiştir. Melik Civan'ın, Evrengzib tarafından, Dârâ Şükûh'un kendisine gönderilmesine dair ikna edilip edilmediği konusu şüpheli olmakla birlikte, Hindistan toprakları içerisinde tüm kardeşlerini saf dışı ederek taht için büyük bir güç elde eden Evrengzib'i karşısına almak istememiş olması pek olasıdır.

Dârâ Şükûh, Melik Civan tarafından tutsak edileceğini anladığında karşı koymaya çalışsa da kardeşi Murad Bahş ile aynı kaderi paylaşmaktan kurtulamamıştı. Melik Civan, Dârâ Şükûh'u bir filin sırtına bağlayarak Mir Baba'ya teslim etmiş ve Dârâ Şükûh'u Delhi'ye götüren kafile ile şehre doğru yola koyulmuştu.[89] Dârâ Şükûh bir filin üzerinde Delhi'ye ulaştığında şehirde gezdirilmiş[90] ve hapsedildikten sonra 30 Ağustos günü öldürülen Dârâ Şükûh, Hümâyun'un türbesine gömülmüştür.[91]

SONUÇ

Sonuç olarak Avrupalıların Moğolları tanımak gayesiyle başlattıkları keşif harekâtları 1498 yılında Vasco Da Gama'nın-Ümit Burnu'nu keşfiyle başka bir boyut kazanmıştır. 1574 yılında Monserrate sonrası başta Thomas Roe, Jean Baptiste Tavernier olmak üzere Avrupa'dan çok sayıda kişinin çeşitli görevlerle bölgeye gelerek Hindistan coğrafyasının toprak mahsulleri, Bâbürlü Devleti'nin siyasi, askeri ve toplumsal durumuna dair topladıkları bilgiler Hindistan'ın Avrupalı güçler tarafından tanınmasında önemli rol oynamıştır. Bâbürlü Devleti'nin siyasi ve askeri tarihi için önem arz eden Niccolao Manucci ve François Bernier'in kaleme aldıkları raporlar ise, bilhassa Şah Cihan'ın hastalanıp oğulları arasında taht mücadelesinin kaçınılmaz olduğu döneme ışık tutmaktaydı.

Şah Cihan'ın hastalığı sırasında oğlu Dârâ Şükûh'a meyili olduğu aşikardır. Ancak bu zafiyet niteliğindeki meyilin, Şah Cihan'ın hastalık ve yaşlılığından faydalanan oğlu Dârâ Şükûh tarafından despot bir muameleyle maruz kalmış olması muhtemeldir. Zira Şah Cihan, Dârâ Şükûh'u ön planda tutsa da onun devlet topraklarını oğulları arasında paylaştırma düşüncesi, Dârâ Şükûh'un baskısı ve diğer evlatlarının şehirden ziyade devleti istiyor oluşlarıyla perdelenmiştir. Şah Cihan'ın hastalığı hükümdarlık vasıflarının önüne geçtiğinde, oğulları arasında vuku bulması kuşkusuz olan savaşın cepheleri de netleşmiştir. Bu hiziplerden Şah Cihan tarafından destek göreni Dârâ Şükûh, onun yandaşları ve Şah Cihan tarafından Dârâ lehine savaşmaya ikna edilen bir kısım racalardan ibaretken diğer hizip Dârâ'nın kardeşleri Evrengzib, Murad Bahş ve Şah Şuca'dan oluşmaktaydı. Esasında Dârâ Şükûh'a karşı kurulan ittifakın sözde bir ittifak olması hem Manucci hem de Bernier tarafından belirtilmektedir. Evrengzib'in Dârâ'ya karşı Murad Bahş ile kurduğu sözde ittifakın, başından beri tek bir amaca hizmet ettiği, tüm kardeşlerini saf dışı edene kadar gizlenen bir gayenin unsuru olduğu görülmektedir. Evrengzib savaşın diplomatik kısmında mahir bir mirza idi. Samugarh Muharebesi öncesinde meydana gelen Dermet Savaşı'nda, Dârâ Şükûh ordusunda yer alan Kasım Han'ın Evrengzib lehine hareket ederek Dârâ ordusunu bozguna uğratması, bu anlamda Bernier ve Manucci'nin mutabık kaldığı bir hususdur.

Taht mücadeleleri yalnızca bir cephe üzerinden devam etmemiştir. Savaşın bir başka cephesi, ise Bengal valisi Şah Şuca'nın müttefiki olduğu Evrengzib ve Murad Bahş ikilisine alan açmak için Dârâ Şükûh'un oğlu Süleyman Şükuh'a karşı doğuda açılmıştır. Öte yandan Samugarh Savaşı öncesinde Evrengzib ve Dârâ Şükûh'un ordularının motive unsuru, savaşın gidişatının nereye evrileceği noktasında fikir vermektedir. Dârâ Şükûh ordusunun nicelik olarak fazlalığına dikkat çekerken Evrengzib ise ordusunu, Dârâ Şükûh'un ordusunda ikna edilmiş kendi adamlarının fazlalığıyla motive etmektedir. Bu bilgilerden hareketle Evrengzib asıl savaşı Samugarh'ta değil, savaş öncesindeki diplomatik faaliyetleriyle kazanmıştır denilebilir. Öte yandan hem Bernier hem de Manucci, Dârâ Şükûh ordusundaki niceliğe rağmen nitelik bağlamında asker kökenli olmayan esnafların bulunmasını yadırgamaktalardı. Bu bilginin savaştan sonra Evrengzib'in yanında olduğu anlaşılan Bernier tarafından kaydedilmiş olması, Dârâ ordusundaki nitelik bakımından güçsüzlüğün Evrengzib ordusu tarafından da bilindiğini akıllara getirmektedir. Öyleyse Evrengzib'in ordusu, her ne kadar efendileri için savaşacak olsalar da düşman olarak görülen kişinin nihayetinde bir Bâbürlü mirzası olduğunu göz ardı etmeyip bu tehlikeye karşın savaşta yenilgiyi düşüncelerine ihtimal dahi vermemiş olmaları gerekmektedir. Zira Dârâ Şükûh, hem Şah Cihan'ın desteğini almakta hem de olası bir Evrengzib'in yenilmesi sonrası bir anda yeni Bâbürlü hükümdarına karşı suç işlemiş görünebilirlerdi. Böyle bir ortamda Evrengzib, emri altındaki orduya, Dârâ kuvvetleri içerisinde

[89] Melik Civan Dârâ'yı yakalamasının karşılığı olarak rütbesi yükseltilmiş ve Bahtiyar Han unvanı ile ödüllendirilmişti. Bkz. Khan, *age*, s. 15.
[90] Dârâ Şükûh Delhi şehrine getirildiğinde, Gvalyor kalesine götürülürken başkentten geçmesinin gerekip gerekmediği bir tartışma konusu olmuştur. Bazı saray görevlileri ne olursa olsun Dârâ Şükûh hanedana mensup olduğu için bu küçük düşürücü olabilirdi ve halkın gözünde isyana teşvik edici bir senaryo yaşanabilirdi. Bir kısım saray görevlisi ise tam tersi bir şekilde Dârâ Şükûh'un tüm şehir tarafından görülmesi gerekliliği üzerinde durarak Evrengzib'in mutlak hakimiyetinin sembolü niteliğini taşıyacağını savunmaktalardı. Evrengzib bahsi geçen ikinci görüşü benimsediğinden Dârâ Şükûh bir filin üzerinde sefil bir halde Delhi sokaklarında dolaştırılmıştır. Bkz. Bernier, *age*, s. 97.
[91] Khan, *age*, s. 16.

kendisi için çalışacak askerleri vurguluyor olması cesaret ve zafere olan inancın artması için gereken tüm motivasyonu sağlamıştır denebilir.

Samugarh Savaşını Evrengzib açısından zaferle neticelendiren en büyük unsur, savaş öncesi ordusunu motive ettiği gibi Dârâ kuvvetleri arasında yer alan adamlarının varlığıydı. Nasıl ki Evrengzib, Dermet Savaşı'nda Kasım Han ile kurduğu iş birliği vasıtasıyla muzaffer olduysa, Samugarh'ta meydana gelen muharebede, karısı tarafından kendisine güvenilmemesi telkin edilmesine rağmen Dârâ'nın güveninden endişe duymadığı Haliullah Han önemli rol oynamıştır. Savaş sırasında Halilullah Han'ın önerisiyle Dârâ Şükûh, taarruz etmek için filinden inip atına binmek üzereyken ordusunda meydana gelen karışıklık, savaşın seyrini Evrengzib lehine olacak şekilde değiştirmiştir. Samugarh'ta alınan zafer Evrengzib ve Murad Bahş'ı güçlendirirken Dârâ Şükûh ve ailesinin müşkül bir şekilde sığınacak yer aradığı görülmektedir. Dârâ Şükûh'un gücünü kıran Evrengzib için sıra sözde ittifaka gelmiş ve taht vaadiyle kandırdığı Murad Bahş'ı bir filin üzerine bağlayarak tutsak ederek, diğer kardeşi Şah Şuca'yı ise Hecve'de bozarak Hindistan'daki mutlak hakimiyetinin ilk adımlarını atmıştır.

Şah Cihan'ın oğulları arasındaki taht mücadelesi, Dârâ Şükûh'un filinden inmesiyle çıkan kargaşada Samugarh Savaşı'nı kaybetmesi, onun tekrar bir filin üzerinde Delhi'ye getirilmesiyle son bulmuştur. Hindistan coğrafyasında savaşlarda orduya güç ve motivasyon kaynağı olan fil üstündeki hükümdar portresi, Evrengzib'in iktidarının bir sembolü niteliği taşıdığı söylenebilir. Evrengzib, kardeşleri Murad Bahş ve Dârâ Şükûh'u bir file bağlamış, ancak bu kez mağlup olan kardeşler Delhi'den vakur bir şekilde değil, sonu kaçınılmaz olan bir kaderin mahkumları olarak geçmişlerdir. Kardeşlerini taht savaşında tasfiye etmeyi başaran Evrengzib, Bâbürlü Devleti'nin beşinci hükümdarı olarak tahta oturmuştur.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The European exploration of Asia was not solely driven by economic incentives but also by the need to understand and engage with the Mongol power, which had emerged as a significant force by the 13th century. To achieve this, European powers dispatched missionaries, traders, and travelers who served as both observers and informants. This process began with figures such as Plano Carpini, William Rubruck, and Marco Polo, whose accounts laid the foundation for Europe's understanding of the East. As maritime trade routes expanded in the 15th and 16th centuries, European involvement in Asia intensified, leading to greater political and commercial engagement. By the 17th century, François Bernier and Niccolao Manucci had arrived in India, where they documented the political, military, and economic structures of the Mughal Empire. Their firsthand observations provided critical insights into the empire's internal dynamics, particularly the succession crisis following Shah Jahan's illness. Their records remain invaluable sources for understanding the strategic and diplomatic maneuvers leading up to the Battle of Samugarh, a conflict that determined the future of Mughal rule.

Shah Jahan's declining health created a volatile power struggle among his four sons: Dārā Shikōh, Aurangzeb, Murad Bakhsh, and Shāh Shujā. While Shah Jahan favored Dārā Shikōh, the other brothers resented this preference, leading to a series of military confrontations. The first significant battle in this struggle was the Battle of Dharmat (Dermet), where Aurangzeb secured a crucial victory, establishing his military dominance early in the succession conflict. This battle was followed by the decisive Battle of Samugarh in 1658, where Aurangzeb faced his most formidable opponent, Dārā Shikōh. Meanwhile, in the eastern front, Shāh Shujā engaged in his own struggle for power, further fragmenting the empire's cohesion. The complex interplay of alliances, betrayals, and battlefield tactics demonstrated the fragile nature of the Mughal state during this period. The succession crisis not only shaped the immediate future of the Mughal Empire but also exposed vulnerabilities that would later contribute to its decline.

Methodology

This study presents a cross-reading of the primary source accounts provided by François Bernier and Niccolao Manucci, who observed the Battle of Samugarh from both opposing sides, alongside Waqıat-ı Alamgiri and Maasır-ı Alamgiti. By analyzing their observations before, during, and after the battle, the study seeks to elucidate ambiguities in the historical narrative. In light of the information conveyed by these sources, previously obscure aspects have been examined and clarified, culminating in a conclusion that synthesizes the key findings of the research.

Results and Conclusion

The power struggle among the sons of Shah Jahan was not simply a contest for the throne but a reflection of the competing visions for the future of the Mughal Empire. Dārā Shikōh, known for his interest in religious pluralism and philosophical thought, represented a continuation of Akbar's inclusive policies, whereas Aurangzeb advocated for a stricter Islamic rule. These ideological differences further fueled the rivalry, making the conflict not just a military confrontation but also a battle over the ideological direction of the empire. Aurangzeb's ability

to manipulate political alliances, capitalize on battlefield weaknesses, and eliminate rivals one by one ultimately solidified his claim to the throne. The weakening of the central authority during this succession crisis also marked the beginning of administrative strains that would later contribute to the empire's fragmentation.

Aurangzeb's victory at Samugarh was the result of superior strategy, careful diplomatic maneuvering, and psychological warfare. Despite Dārā Shikōh's numerical advantage, his reliance on untrained soldiers and his failure to maintain cohesion within his army led to his downfall. Aurangzeb effectively employed deceptive tactics, including feigned retreats and misinformation, to create disorder within Dārā Shikōh's ranks. A pivotal moment in the battle occurred when Dārā Shikōh dismounted from his elephant, causing confusion among his troops and leading to widespread desertions. Furthermore, key commanders within Dārā Shikōh's army, such as Halilullah Khan, were allegedly compromised by Aurangzeb's influence, exacerbating internal instability.

Following his victory, Aurangzeb systematically eliminated his rivals. Dārā Shikōh was captured, publicly humiliated, and executed in 1659. Murad Bakhsh, initially an ally, was betrayed and imprisoned before being executed. Shāh Shujā, after his defeat, fled to Arakan, where he met an uncertain fate. Aurangzeb also imprisoned his father, Shah Jahan, in Agra Fort, ensuring that no further resistance to his rule could emerge. His ascension marked the beginning of a new era in Mughal governance, characterized by increased centralization and a shift towards religious orthodoxy.

The Battle of Samugarh was not merely a military confrontation but a defining moment that reshaped Mughal rule. It underscored the importance of intelligence, strategic deception, and internal loyalty in determining the fate of empires. The accounts of Bernier and Manucci provide crucial perspectives on these events, offering valuable insights into both the internal mechanisms of Mughal power struggles and the broader geopolitical shifts of the time. Ultimately, Aurangzeb's victory set the stage for a long but turbulent reign, during which the Mughal Empire reached its territorial zenith but also sowed the seeds of future decline.

Aurangzeb's rule, while marked by military expansion and administrative reforms, also saw increasing resistance from regional powers, which would later weaken Mughal authority. His strict religious policies alienated various communities, leading to unrest and weakening the empire's cohesion. The administrative centralization he pursued strengthened the imperial structure in the short term but created inefficiencies that became evident in later years. The Mughal Empire under Aurangzeb reached its greatest territorial extent, yet the very policies that facilitated this expansion contributed to internal discord. The Battle of Samugarh, therefore, was not just a decisive military engagement but also a moment that signified a shift in the empire's governance and long-term stability.

The Battle of Samugarh was more than a dynastic conflict; it was a defining moment that shaped the trajectory of Mughal rule. Aurangzeb's military strategy, diplomatic cunning, and ruthless consolidation of power established his dominance but also sowed the seeds of administrative challenges that would emerge in later years. European accounts by Bernier and Manucci provide crucial primary sources that help contextualize this period, offering insights into both the internal dynamics of the Mughal court and the broader global interactions of the time. The battle underscored the role of intelligence, strategic deception, and political adaptability in determining the fate of empires. Furthermore, Aurangzeb's victory, while securing his reign, also initiated policies that would later lead to resistance, economic difficulties, and the gradual fragmentation of the Mughal state. The succession struggle and the battles fought during this period highlight the fragile nature of imperial authority and the long-term consequences of internal conflicts within dynastic rule.

KAYNAKÇA

AKHTAR, A., Najamuddin F., "A Biographical Sketch of European Travellers to India (1556-1707)", *Journal of Indian Studies,* S. 3, Pencap 2017, ss. 95-108.

ANJUM, Faraz, "Avrupalı Seyyahların Gözüyle Bâbürlüler Diyarı", *Derin Tarih,* S. 20, İstanbul 2022, ss. 109-113.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi,* C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947.

BERNİER, François, *Travels in The Mogul Empire*, İng. çev. Archibald Constable, Oxford Unviersity Press, London 1916.

CARPİNİ, Plano, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Asya'ya Yolculuk 1245-1247*, çev. Ergin Ayan, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2018.

DUFRENOY, M. L. "A Precursor of a Modern Anthropology: François Bernier (1620-1688)", *ISIS*, C. XLI/1, Chicago 1950, ss. 27-29.

DURAK, Neslihan, "Çingiz Han'ın Yetiştiği Kültürde Korku ve Korku Salma Taktikleri", *Korku Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul 2014, ss. 223-240.

FARUKİ, Zahiruddin, *Aurangzeb and His Times*, D. B Taraporevala Sons and Co., Bombay 1935.

GOMMANS, L., *Mughal Warfare*, Routledge Publisher, London 2002.

HAN Nawaz, *The Maathir-ul-Umara*, C. I, İng. çev. H. Beveridge, Patna 1979.

HAN Nawaz, *The Maathir-ul-Umara*, C. II, İng. çev. H. Beveridge, Calcutta 1952.

JAFFAR, M., *Mughal Empire from Bâbar to Auranzeb*, The Ripon Primting Press, Peşaver 1936.

KHAN, S. Must'ad, *Maâsır-ı-'Âlamgiri*, İng. çev. S. Jadunath Sarkar, Sri George Press, Calcutta 1947.

KUNDRA, Sakul, "The Charisma of Royal Authority and Popular Culture in The Mughal Period: Representations of Francois Bernier", *The IUP Journal of History and Culture,* C. IV/2, 2010, ss. 44-59.

LAL, K. S., *The Mughal Harem*, Indraprastha Press, New Delhi 1988.

MANUCCİ, Niccolao, *Storia do Mogor or Mogul India*, C. I, İng. çev. William Irvine, London 1907.

NAGAR, Ishwardas, *Futuhat-i Alamgiri*, İng. çev. Tasneem Ahmad, Delhi 2009.

NİZAMİ, K. A., "Evrengzîb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XI, İstanbul 1995, ss. 537-538.

OATEN, E. F., *European Travellers in India*, Kegan Paul Trunch Trubner and Company, London 1909.

ÖZEL, Taha İ., *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*, Vadi Yayınları, İstanbul 2023.

POLO, Marco, *Dünyanın Hikâye Edilişi- Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkgelen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.

RATHORE, Sharad- Amrita Chowdhary, "Some Insights into Seventeenth Century Mughal India Based on Niccolao Manucci's Storia Do Mogor", *IIS University Journal of Social Sciences,* S. 2/1, Jaipur 2013, ss. 85-94.

RAZI, Aqil Khan *The Waqiat-i- Alamgiri*, Ed. Zafar Hasan, The Mercantile Printing Press, Delhi 1946.

REDDY, V. S., "Francois Bernier: A French Physician at The Mogul Court in India in The XVII. Century and His Impressions of Indian Medicine", *Annals of Medical History,* S. 2/3, New York 1940, ss. 225.

REDDY, V. S., "Medical Adventures and Memoirs of Manucci", *Annals of Medical History,* S. 3, New York 1941, ss. 195-202.

RIZVI, S. A. Abbas, "Mansabdâr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, İstanbul 1995, ss. 3-4.

RUBRUK, W. V., *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

SARKAR, Sir Jadunath, *The History of Bengal,* C. II, B. R. Publishing Corporation, Delhi 2003.

SRİVASTAVA, A. L., *The Mughul Empire*, Rajiva Offset Press, Agra 1986.

STEWART, Charles, *The History of Bengal*, London 1813.

TAVERNIER, Jean Baptiste, *Travels in India,* C. I, İng. çev. V. Ball, Oxford University Press, London 1925.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 431-440.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.02.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 26.03.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ŞAHİN GERAY HAN'IN ASKERÎ REFORM GİRİŞİMLERİNE DAİR

https://doi.org/10.53718/gttad.1632535

UFUK AYKOL*

ÖZ

1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı müstakil bir devlet olarak tanınmıştır. Bu süreçte Kırım'daki Geray Sultanlar arasında bir taht mücadelesi yaşanmıştır. Nitekim Rus askerî desteğini alan Şahin Geray Han, 1777 senesinde tahta çıkmıştır. Bu destek onun hükümdarlığı sırasında da tahtını korumasını sağlamıştır. Bu sayede 1783 senesine kadar tahtını koruyabilen Kırım hanı, orduyu modernize etmek için reform girişimlerinde bulunmuştur. Bu reformların temel amacı, Kırım Hanlığı'nı modern bir devlet yapısına kavuşturarak, Avrupa tarzı düzenli bir ordu kurmaktı. Geleneksel bozkır süvari taktiklerine dayanan Kırım Hanlığı ordusu, dönemin modern savaş koşullarında yetersiz kalmış ve bu durum, askerî modernizasyonun gerekliliğini ortaya koymuştur. Şahin Geray Han'ın reformları, sadece askerî alanla sınırlı kalmamış, vergi toplama sistemi ve toprak düzenlemeleri gibi devletin ekonomik ve idari yapısını da kapsamıştır. "Beşliler" ve "Sekbanlar" adlı düzenli birliklerin kurulması, ordunun modernizasyonunda önemli bir adım olarak görülse de mali yetersizliklerin yanı sıra kabile aristokrasisi ve ulemanın muhalefeti bu girişimleri akamete uğratmıştır. Çünkü ulema ve mirzaların topraklarına el konulması gibi reformlar, hanın meşruiyetine zarar vermiştir. Reform sürecinde Rusya İmparatorluğu'nun mali ve askerî desteğine büyük ölçüde bağımlı olan Şahin Geray Han, bu desteği kaybettikçe iç isyanlarla başa çıkmakta zorlanmıştır. Reform çabalarının başarısızlığı ve iç karışıklıklar, Kırım Hanlığı'nın sonunu hızlandırmış ve 1783 yılında Kırım, Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Şahin Geray Han'ın girişimleri, modernleşme çabalarının tarihî bir örneği olarak sosyal ve iktisadi engellerin modernizasyon süreçlerindeki belirleyici rolünü göstermektedir. Bu çalışma Şahin Geray Han'ın reform girişimlerini ve sosyo-ekonomik sonuçlarını hanlık makamının siyasi pozisyonunu göz önünde bulundurarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şahin Geray, Kırım, Ordu, Modernizasyon.

ON THE MILITARY REFORM ATTEMPTS OF ŞAHİN GERAY KHAN

ABSTRACT

In 1774, the Treaty of Küçük Kaynarca recognised the Crimean Khanate as an independent state. In this period, there was a struggle for the throne between the Geray Sultans in Crimea. Hence, Shahin Geray Khan, who received Russian military support, was crowned in 1777. This support enabled him to protect his throne during his reign. Therefore, the Crimean khan, who was able to keep his throne until 1783, made reform attempts to modernise the army. The main purpose of these reforms was to establish a European-style regular army by transforming the Crimean Khanate into a modern state structure. The Crimean Khanate's army, which was based on traditional steppe cavalry tactics, was inadequate in the modern warfare conditions of the period and this situation revealed the necessity of military modernisation. Shahin Geray Khan's reforms were not limited to the military sphere but also covered the economic and administrative structure of the state, such as the tax collection system and the organisation of land. Although the establishment of regular troops named 'Beşliler' and 'Sekbanlar' was seen as an important step in the modernisation of the army, financial inadequacies as well as the opposition of the tribal aristocracy and the ulema hindered these attempts. Because reforms such as the confiscation of the lands of the ulema and mirzas damaged the legitimacy of the khan. Shahin Geray Khan, who was heavily dependent on the financial and military support of the Russian Empire during the reform process,

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: ufk.aykol@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-1173-5438.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

had difficulty in dealing with internal rebellions as the khan lost this support. The failure of the reform efforts and internal disturbances cause to the end of the Crimean Khanate and Crimea was annexed by Russia in 1783. As a historical example of modernisation efforts, Shahin Geray Khan's initiatives demonstrate the decisive role of social and economic obstacles in modernisation processes. This study aims to evaluate Shahin Geray Khan's reform initiatives and their socio-economic consequences, taking into account the political position of the khanate.

Keywords: Shahin Geray, Crimea, Army, Modernization.

GİRİŞ

1774 senesinde Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti ve Rusya İmparatorluğu tarafından müstakil bir devlet olarak tanınmıştır. Fakat bu bağımsızlık hanlığın Rusya tarafından ilhak edilmesine sebep olacak bir süreci başlatmıştır. Bu süreçte Geray Sultanlar arasında taht mücadeleleri yaşanmış ve hanlığın sosyo-ekonomik yapısı yıpranmıştır. İktidar mücadelesinin yarattığı karışıklık içerisinde Şahin Geray Han, Rus askerî desteğiyle 1777-1783 yılları arasında tahtta kalabilmeyi başarmıştır. Han olduğu müddet boyunca da devlet teşkilatlanmasında bir dizi reform çalışmalarına girişmiştir. Bu reformları Rusya İmparatorluğu'nun mali ve askerî yardımlarıyla gerçekleştirmeyi hedeflemiştir.[1]

Kırım Hanlığı'nın ordusu 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar geleneksel yapısını korumuştur. Hafif süvari birliklerinden meydana gelen ve çoğunluğunu göçebe Nogayların oluşturduğu bu ordu, bozkır savaş taktiklerini sürdürmüştür. 18. yüzyılda ise görece bir değişiklik olarak ateşli silahlar hanlık ordusu tarafından kullanılmaya başlanmıştır.[2] Fakat bu durum askerî bir modernizasyon olmaktan çok uzak bir şekilde sadece münferit tüfek ve piştovların kullanılmasından ibaret kalmıştır. Bu sebeple hanlık ordusu, düzenli ve modern Rus ordusuna karşı başarısız olmuştur. Böylece 18. yüzyıldan itibaren Kırım Tatar harp stratejisi, düşmanı çevreleyen hafif süvari saldırısından bozkır içine çekilen gayrinizami harp taktiklerine yönelmiştir. Bu durum 1736 senesinde Kırım'ın ilk defa Rus ordusu tarafından işgal edilmesine sebep olmuştur. Nitekim 1768-1774 savaşı sırasında tekrar işgal edilen Kırım Hanlığı artık varlığını sürdürememe tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Kırım Hanlığı'nın ordusunu yeniden yapılandırmaya yönelik ilk girişimler de bu dönemde ortaya çıkmıştır.[3]

1777 senesinde tahta çıkan Şahin Geray Han, Rusya'dan gördüğü üzere hanlık ordusunu Avrupa ordusu usulüne göre modernize etmek istemiştir. Bu hususta bir dizi reform girişimlerinde bulunmuş ve önüne çıkan engellere rağmen bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Son Kırım hanı, devletin ayakta kalabilmesi için reformların gerçekleştirilmesi gerektiğine derinden inanmıştı. Karşı çıkanlara karşı sert tedbirler almış ve mali yetersizliklere karşı çözüm arayışlarına girmiştir. Bu noktada hem askerî hem de mali açıdan kendisinin en önemli destekçisi Rus Çariçesi II. Yekaterina[4] olmuştur. Rus subayları bu reformları küçümsemiş olsa dahi Çariçe, 1782 senesinin sonbaharına kadar Şahin Geray Han'dan ümidini kesmemiştir.[5]

Son Kırım hanı, geleneksel bozkır askerî teşkilatını dönüştürerek Rusya İmparatorluğu'nda gözlemlediği Avrupa tarzı talim görmüş, merkezî ve düzenli bir ordu kurmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda Çariçe II. Yekaterina'nın mali ve askerî desteğini temin eden Şahin Geray Han, modern bir ordu teşkil etme girişiminde bulunmuştur. Klasik askerî yapıyı değiştirebilmenin ancak yeni bir devlet yapılanması ile mümkün olacağını öngören han, bu doğrultuda vergi toplama yöntemlerinde ve toprak düzenlemelerinde reform yapmaya çalışmıştır. Bu çalışma, söz konusu reformların Şahin Geray Han tarafından öngörülen askerî ve idari yapıyı nasıl şekillendirdiğini ve bu girişimlerin sosyo-ekonomik sonuçlarını değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

1. Şahin Geray Han'ın Askerî Reformları

1774 senesinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı bağımsız bir devlet olarak hem Rusya İmparatorluğu hem de Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır. Bu antlaşmadan sonra Kırım tahtına geçen IV. Devlet Geray Han üç yıl boyunca Rusya'ya karşı bir denge siyaseti yürütmeye çalıştı. Bir taraftan yarımadadaki Kerç ve Yenikale gibi stratejik noktalarda Rus askerinin bulunması diğer taraftan Karaçi beylerinin baskısıyla Osmanlı himayesini yeniden tesis etmeye çalışması onu siyasi bir çıkmaza soktu. Nitekim bu sırada Rusya'nın desteğini kazanan Şahin Geray, Kırım içerisindeki mirza ve ulemayı da kendi yanına çekme

[1] Alan Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge University Press, Cambridge 1970, s. 82-90.
[2] I. Saadet Giray Han döneminde Osmanlılara ait yeniçerilerin Kırım Hanlığı ordusu içerisinde yer aldığı bilinmektedir. Bu sebeple "I. Saadet Giray Han döneminden itibaren ateşli silahlar Kırım Hanlığı ordusunda bilinse de en azından etkili olarak 18. yüzyılda hanlık ordusunda yer aldığı söylenebilir" gibi bir cümle kullanılırsa daha uygun olacaktır. Bu bilgi için bkz. Umut Yolsever, "I. Saadet Giray Han'ın Arka Kapı Diplomasisi: Mikita Mıyasnov İle Moskova'ya Gönderdiği Gizli Yarlık", *Genel Türk Tarihine Dair Yazılar I*, Ed. Alpaslan Demir, Tuba Tomboloğlu, Kömen Yay., Konya 2024, s. 73.
[3] Amethan Azizoviç Şeyhumerov, *Armiya Krımskogo Hanstva: Organizatsiya i Taktika (XV-XVIII vv)*, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani, Kazan 2019.
[4] Çariçe II. Yekaterina 1762-1796 seneleri arasında Rusya İmparatorluğu tahtında hüküm sürmüştür.
[5] Alan Fisher, "Şahin Giray, the Reformer Khan, and the Russian Annexatin of the Crimea", *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*, The ISIS Press, İstanbul 2010, s. 93-121.

fırsatı yakaladı. Kırım Tatar mirzalarının desteğini kaybeden IV. Devlet Geray Han, Şahin Geray'ın Rus askerî desteğiyle yarımadaya girmesi üzerine İstanbul'a kaçtı. Böylece Orkapı'dan Karasubazar'a Rus askerinin desteğiyle gelen Şahin Geray Han, 21 Nisan 1777 tarihinde Kırım mirzaları ve ulemasının ittifakıyla han seçilmiştir. Yeni Kırım hanına, önde gelen mirzalar hilat giydirmiş ve ulema tarafından da şeriata uygun şekilde seçildiğine dair bir fetva verilmiştir.[6] Osmanlı Devleti, Kırım'da gerçekleşen bu taht değişikliğinin ilk olarak Küçük Kaynarca Antlaşması'na aykırı olduğunu savunmuştur. Çünkü Şahin Geray Han, IV. Devlet Geray Han'a karşı olarak Rus askerî desteği ile Kırım'a girmişti. Buna rağmen Bab-ı Âli "kavm-i Tatar" tarafından seçilmiş olduğu için Şahin Geray Han'a teşrifat ve menşur göndermiştir. Kırım'dan da İstanbul'a mirzalar tarafından Kırım hanını destekleyen takrirler gönderilmiştir. Osmanlı Devleti bu takrirlere de itibar ederek "Kırım halkına imdâd suretlerini ihtiyâr ettiyse dahi bu gailenin ahde muvafık cihât ile indifâ'ına tâlib ve sulhü cenge tercih" etmiştir.[7]

Rus General Grigoriy Aleksandroviç Potyomkin'in, ordu ve devlet yönetiminde yapmak niyetinde olduğu reformlar nedeniyle Büyük Pyotr'a benzettiği[8] Şahin Geray Han, 1771 senesinde St. Petersburg'u ziyaret etmişti. Kasım 1771'de geldiği Rus başkentinde ise aralık ayında Çariçe II. Yekaterina ile görüşmüştü. Burada Kalgay Sultan unvanıyla Mart 1772 tarihine kadar Ruslarla barış müzakereleri yapmak için bulunmuştu. Bu süre zarfında da başkentte pek çok görüşme yaptığı, mümkün olduğu kadarıyla törenlere katıldığı ve şehri gezdiği bilinmektedir.[9] Çariçe ile de yakın ilişkiler kurmuş olan Şahin Geray Han, burada modern bir devlet ve ordu sistemini görerek Kırım Hanlığı'nın da reformlara ihtiyaç duyduğunu fark etmiştir. Rusya'da tanıştığı yeni dünya doğal olarak onun için örnek teşkil etmiştir.[10] Şahin Geray Han, St. Peterburg'tan Çariçe'nin hediyesi olan altın kabzalı bir kılıçla ve 20.000 ruble ile ayrılmıştır.[11]

General Potyomkin'in onu benzettiğinin aksine Şahin Geray Han'ın kendisini Çar Pyotr gibi görüp görmediğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Fakat onun Rus askerî sisteminden fazlasıyla etkilendiğini ve Çariçe II. Yekaterina'nınki gibi bir kurmay sınıfına sahip olmak arzusunda olduğunu söylemek mümkündür.[12] Bununla birlikte Şahin Geray Han'ın hâkimiyetinin son safhasında kendi askerlerinin isyancılara katılması sebebiyle Rus askerlerine emir verebilmek ve emir-komuta zincirinde kendisine bağlayabilmek için Çariçe II. Yekaterina'dan askerî bir paye istemiştir. Rus çariçesi de onun bu talebini kabul etmiş ve korgeneral payesiyle birlikte Aziz Andrey nişanı hazırlatmıştır.[13]

Kırım Hanlığı'nın ordusu Altın Orda'dan tevarüs eden geleneğe göre ağırlıklı olarak bozkır aristokrasisine bağlıydı. Karaçı beylerinin kendi kabilelerinden topladığı askerler hanlığın askerî gücünü oluşturmaktaydı. 18. yüzyılda ise Şirin ve Mansur kabileleri en nüfuzlu kabileler olarak öne çıkmıştı. Bunun doğal bir sonucu olarak bu kabilelerin kuvvetleri hanlık ordusunun omurgasını şekillendirmekteydi.[14] Bununla birlikte Şahin Geray Han bir ordu toplayabilmek için hanlığın geleneksel yapısına muhtaç olduğunu bilmekteydi. St. Petersburg'ta kaldığı süre boyunca ise Kırım aristokrasisine bağlı bir ordu yerine modern ve daimî bir ordunun gerekliliğini fark etmişti. Kırım hanının askerî açıdan kabilelere olan bağlılığı aynı zamanda merkezî otoritesini de

[6] Şahin Geray Han'ın Kırım mirzaları ve uleması tarafından han olarak kabul edildiğine dair Karasubazar'dan General Rumyantsev'e gönderdiği mektup için bkz. Nikolay Fyodoroviç Dubrovin, *Prisoedineniye Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom I: 1775-1777, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Peterburg 1885, s. 493-496.

[7] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr 1774-1779 (H. 1188-1193)*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 101-103.

[8] Simon Sebah Montefiore, *Catherine the Great & Potemkin: The Imperial Love Affair*, Pheonix Press, London 2007, s. 273.

[9] Çariçe II. Yekaterina, 3 Nisan 1772 tarihinde Voltaire'e gönderdiği mektupta Şahin Geray Han'ın başkentte bulunduğunu, nazik bir karaktere ve keskin bir zekaya sahip olduğunu, Arapça şiirler yazıp manastırları ziyaret ettiğini ve balolara katılarak dansları izlediğini yazmıştır. Bkz. Yekaterina Alekseyevna, "Sobstvennoruçnoe çernovoe pismo Yekaterinı II k Volteru o teatralnıh predstavleniyah v Smolnom Monastır i o Tamoşnem vospitanii; o prebıvanii v Peterburg Krımskago Kalgi-Sultana i sobıtıyah v Danii", *Sbornik İmperatorskogo Russkogo İstoriçekogo Obşestva*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1874, s. 225-228.

[10] 1777 senesinde korgeneral rütbesiyle Karasubazar'da bulunan Aleksandr Aleksandroviç Prozorovskiy'nin General Rumyantsev'e gönderdiği raporlar arasında Şahin Geray Han ile olan yazışmaları da bulunmaktaydı. 1777 senesinin bahar aylarındaki bu yazışmalarda Şahin Geray Han'ın askerî reformlar için önerilerinde Rus ordusunu örnek aldığı görülmektedir. Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom I: 1775-1777, s. 352-381.

[11] Montefiore, *age*, s. 272.

[12] Şahin Geray Han, 16 Mayıs 1779 tarihinde Kefe'den General Rumyantsev'e gönderdiği mektupta bazı mirzaların yapmak istediği askerî reformlara karşı olduğunu ve Çariçe gibi güvenebileceği komutanlarının olmadığını yazmaktaydı. Bkz. Nikolay Fyodoroviç Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom: III, 1779-1780, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1887, s. 172-173.

[13] Şahin Geray Han bu talebinde bulunurken kendisinin Müslüman olduğu için haç takamayacağını ve kendisine hazırlanacak olan nişanda haç olmamasını belirtmiştir. Bu sebeple Aziz Andrey nişanı onun için hazırlanırken haç yerine ortasında "sadakat" sözcüğünün yer aldığı bir elmas eklenmiştir. Şahin Geray Han'ın bu talebinden ve nişanın hazırlanmasından Çariçe II. Yekaterina, General Potyomkin'e gönderdiği mektupta bizzat bahsetmektedir. Bkz. Andrew Kahn & Kelsey Rubin-Detlev (ed.), *Catherine the Great: Selected Letters*, Oxford University Press, New York 2018, s. 239-240.

[14] Fakat hafif süvarilerden oluşan bu birlikler artık ateşli silahları etkin şekilde kullanan talimli ordular karşısında tutunamıyordu. 18. yüzyıldaki Osmanlı-Rus harpleri üzerine askerî bir değerlendirme için bkz. Fatih Yeşil, "Osmanlı-Rus Harplerini (1710-1829) Etkileyen Faktörler Üzerine", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, 2021, s. 99-116; Bahsi geçen kuvvetler Kırım Hanlığı tarihi boyunca pek çok hanın da kabile aristokrasisi tarafından tahttan indirilmesine sebep olmuştur. Bkz. Umut Yolsever, "On The Identity of The Tatar Hanzade At The Circumcision Ceremony of Süleyman I's Sons", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 11, s. 81.

zayıflatmaktaydı. Bu sebeple askerî reformların gerçekleştirilebilmesi için hanlık makamının da mirzaların üzerinde tam bir otorite kurması gerekmekteydi. Böylece Şahin Geray Han, hanlığın müstakil bir devlet olarak varlığını sürdürebilmesi için askerî ve idarî reformların bir arada olması gerektiğine karar vermiştir.[15]

Şahin Geray Han, Karasubazar'dan Bahçesaray'a geldiğinde ilk iş olarak tahta geçmesinde desteği olan Şirin ve Mansur beylerini hanlık divanına atadı. Sadece bu iki kabilenin mirzalarından müteşekkil olan hanlık divanının yapmak istediği reformları destekleyeceği görüşündeydi. Kendisine karşı olan kabilelerin mirzalarını ise divanın dışında tutmuştur. Bu durumda Kırım'daki en nüfuzlu iki kabilenin desteğini kendisi için yeterli görmekteydi.[16] Şahin Geray Han, hanlık divanında bu atamaları yaptıktan sonra ulema kadrolarını da yeniden şekillendirmek istemiştir. Bunun için de hanın otoritesini Osmanlı padişahından önde gören kadı ve müftüleri makamlara atamıştır. Bu müftü ve kadılara şu üç soruyu sormuştur: *Bir Geray Sultan, Osmanlı padişahının tayini olmadan Kırım hanı olabilir mi? Osmanlı padişahına karşı savaşılabilir mi? Osmanlı padişahına karşı Rusya İmparatorluğu'ndan yardım alınabilir mi?*[17] Şahin Geray Han'ın bu sorulara müspet cevap veren ulema ehlini ilgili makamlara atamasındaki temel neden kendisine bağlı bir ulema teşkil etmekti. Çünkü 1777 senesinin ilkbahar ve yaz aylarında henüz hanlığı, Osmanlı padişahı tarafından "İslâm halifesi" sıfatıyla onaylanmamıştı. Bununla birlikte onaylansa dahi yapmak istediği reformlar sebebiyle ulema ile arasının açılacağını düşünüyordu. Bu da bazı hanların başına geldiği gibi yerine Osmanlı Devleti'nin ve Kırım ulemasının desteğini alan bir Geray Sultan'ın seçilmesi anlamına gelmekteydi. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda Şahin Geray Han'ın amacının tamamen hanlık makamına bağlı olan ulema teşkil etmekle reformlarını da güvence altına almayı hedeflediği görülmektedir.

İdarî hususlarda atılan bu adımların aksine askerî reformları karşılayabilecek mali bir kaynak sorunu mevcuttu. Bu sebeple Şahin Geray Han ilk olarak kendisine Çariçe II. Yekaterina tarafından vaat edilmiş olan mali desteğin bir an evvel teslim edilmesini istemekteydi. Şahin Geray Han, General Rumyantsev ve General Vasiliy Mihailoviç Dolgorukov'a bu talebini Korgeneral Prozovoskiy aracılığıyla iletmiştir. Bu mali yardımın yanı sıra Şahin Geray Han'ın, Hansaray yerine Bahçesaray'da daha yüksek bir mevkide yeni bir saray inşası için St. Petersburg'tan mimar ve taş ustaları gönderilmesi talebiyle beraber Beşli adını verdiği askerî birlikleri için tüfek, piştov/pistolet, mızrak ve süvari kılıcı satın alma izni istediği bu yazışmalarda görülmektedir.[18] Korgeneral Prozorovskiy, Kırım hanının daha yüksek bir mevkide yeni bir saray inşa etme düşüncesini ve askerî teçhizat temin etme niyetini, kendisine karşı olabilecek bir isyana karşı tedbir alma ihtiyacı şeklinde değerlendirmişti.[19]

Şahin Geray Han, 20.000 askerden müteşekkil, Rus ordusu gibi teçhizatlandırılmış ve eğitilmiş bir ordu kurmak niyetindeydi. Bu orduyu kurmaktaki ilk hedefi de Bahçesaray'da kendisini emniyette tutmak ve Osmanlı desteğiyle bir taht mücadelesine kalkışacak herhangi bir Geray Sultan'a karşı üstünlük kurmaktı.[20] Korgeneral Prozorovskiy ise şayet Osmanlı Devleti yarımadaya bir çıkarma harekâtı gerçekleştirirse bu sayının yeterli olmayacağını ve Rus askerinin Şahin Geray Han'ı korumak zorunda kalacağını düşünmekteydi.[21] Bunun yanı sıra Yüzbaşı Nikolay Vasilyeviç Repnin ise General Dolgorukov'a gönderdiği raporda Şahin Geray Han'ın, Osmanlı Devleti'nin yarımadaya bir çıkartma yapması durumunda kesin olarak Ruslara yardım edeceğine güvenilmemesi gerektiğini yazmaktaydı.[22] 1778 senesinin Mayıs ayında ise General Rumyantsev tarafından Korgeneral Prozovorskiy'nin yerine geçici olarak Korgeneral Aleksandr Vasilyeviç Suvorov atanmıştır. Yeni korgeneralin asıl görevi olası bir Osmanlı çıkartmasına karşı yarımadayı Rusya adına savunmaktı. Bununla birlikte diğer amacı Şahin Geray Han'ın Kırım'daki zayıf otoritesi sebebiyle çıkabilecek isyanlara karşı güvenliğinin sağlanmasıydı. Bu husus bizzat Çariçe II. Yekaterina'nın isteğiydi.[23]

Her hâlükârda Şahin Geray Han, kendi tahtını koruyabilmesi için askerî bir düzenlemeye hayatî derecede ihtiyaç duyduğunun farkındaydı. Bunun için de "Beşliler" ve "Sekbanlar" olmak üzere iki askerî birlik teşkil etmek istemiştir.

1.1. Beşliler

Beşliler, Şahin Geray Han'ın askerî reformunun merkezinde olan noktaydı. Bu birlik, Kırım hanına doğrudan bağlı olan bir alay olacaktı. Bu alayın etrafında da hanlığın düzenli ve daimî ordusu şekillenecekti. Bu

[15] Fisher, *age*, s. 82.
[16] Fyodr Fyodoroviç Laşkov, *Şagin-Girey Poslednıy Krımskiy Han*, Tipografiya A. Davidenko, Kyiv 1886, s. 24.
[17] Fisher, *age*, s. 85.
[18] Haziran 1777 tarihli Şahin Geray Han ve Korgeneral Prozorovskiy arasında gerçekleşen yazışmalar için bkz. Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom: I, 1775-1777, s. 755-756.
[19] Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 593.
[20] Laşkov, *age*, s. 35.
[21] Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom: I, 1775-1777, s. 755-756.
[22] Yüzbaşı Nikolay Vasilyeviç Repnin'den General Dolgorukov'a gönderilen 12 Eylül 1777 tarihli rapor için bkz. "Raport N. V. Repninu kn. V. M. Dolgorukova, 30 Avgusta 1777 g.", *Sbornik İmperatorskogo Russkogo İstoriçekogo Obşestva*, Tom: 6, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1871, s. 225-228.
[23] Nikolay Alekseyeviç Polevoy, *İstoriya Knyazya İtaliyskogo, Grafa Suvorova-Rıminkskogo, Generalissimusa Rossiyskih Voysk*, Tipografiya Vilde, Moskva 1897, s. 72-74.

amaçla ilk olarak 1.000 neferden müteşekkil bir Beşli alayı kurulacak ve 2.000 nefer de sekban yazılacaktı. Ordunun mevcudiyeti 20.000 neferi bulana kadar da Rusya İmparatorluğu tarafından Şahin Geray Han'a ve maiyetine de tam koruma vaat edilmekteydi.[24]

Yeni bir ordu kurmanın temel noktası bu askerleri finanse edebilmekti. Hem askere alım sorunu hem de bu askerlerin maliyeti konusu Şahin Geray Han'ın çözmesi gereken ilk problemdi. Bu sorunu çözebilmek için askerî ve mali açıdan iki reformu bir arada yapmaya çalışmıştır. Düzenli bir orduya asker yazmak üzere her beş haneden bir asker alınmasını öngören bir idari yapı kurmuştur. Bu beş hane askere alınan kişinin at, silah ve diğer gerekli tüm askerî teçhizatlarının giderlerini karşılamakla yükümlüydü.[25] Bu sayede Kırım içerisinde 12 bin nefer Beşlilere yazılabilecekti. Fakat Şahin Geray Han bir anda yapılacak toplu askere alımın sosyal ve iktisadi sorunlar çıkartacağını düşünerek ilk adım olarak sadece 2 bin süvari ve bin piyade asker yazmayı tercih etti. Her ne kadar kendi maiyetindeki mirzalar 5 bin kadar askere toplanmasını tavsiye etse de Kırım hanı kabul etmemiştir. [26]

Kırım hanının maiyetinde bulunan Karay haham Azariya ben Eliya kroniğinde, Beşlilerin seferber edilmesinden sonra "askerleri Rus ordusu örnek alınarak talim ettirmek üzere binbaşı, yüzbaşı, ellibaşı ve onbaşı rütbelerinde komutanlar atandığını" belirtmiştir.[27] Buna göre Beşliler onluk sisteme göre yüzer askerlik birliklere ayrılmıştır.[28] Fakat 1781-1782 kışında Kırım hanının Taman'a göndermiş olduğu 500 Beşli ise "dört bayraktan" müteşekkildi. Buna göre her bir "Beşli bayrağı", 125 neferden oluşuyordu.[29] Bu durum göz önünde bulundurulduğunda Beşlilerin hanlığın bozkırdan tevarüs eden onluk sistemle beraber bayrak düzenine de sahip olduğu görülmektedir.

Bu girişimler ile birlikte Şahin Geray Han, Kırım Hanlığı'nın modern ve düzenli bir ordu kurma yolundaki ilk adımlarını atmış oldu. Bunun yanı sıra Kırım hanının hazinedarlığını yapan Azariya ben Eliya'nın kroniğinde Şahin Geray Han'ın bir tophane ve baruthane kurma düşüncesinin olduğunu da kaydetmiştir.[30] Onun tophane ve baruthane kurma niyetleri Rus komutanları tarafından da bilinmekteydi.[31] Fakat bu konuda somut bir adım atılmamıştır. Elimizde baruthane ya da tophane için hazırlanmış herhangi bir inşa planı yahut taslağı bulunmamaktadır.

1.2. Sekbanlar (Seymenler)

Şahin Geray Han'ın askerî reformunda Beşlilerin dışında yer alan bir diğer unsur "sekbanlar" (seymenler) idi. Bu askerî birlik esasında Kırım hanının Bahçesaray'daki muhafız kolunu oluşturmaktaydı. Bununla birlikte maaşları da İstanbul tarafından ödenirdi.[32] Padişah tarafından naspedilen Kırım hanı böylece yine İstanbul'un koruması altında olurdu. Fakat Şahin Geray Han'ın tahta geçmesinin ardından sekbanların mali yükü Bahçesaray'ın üzerine kaldı. Ayrıca 1772-1777 seneleri arasında sekbanların ödemeleri düzenli olarak yapılamamış ve oldukça yoksul bir hâlde kalmışlardı. Bu durumda mevcut sekban sınıfı askerlik yapamaz duruma gelmiştir. Nitekim Şahin Geray Han da bu sınıfı dağıtarak aynı isimle yeniden inşa etmeyi planlamıştır. Buna göre Beşliler gibi zorunlu askere alım olmadan düzenli bir maaş ödemesi karşılığında askere alım başlatılmıştır. Bu yeni sekban sınıfı ile kendi muhafız birliğini oluşturacaktı. Sekbanlar, Beşlilerden farklı olarak kırmızı manşetli hâkî renkte üniforma giyecekti.[33]

Sekbanlar da Beşliler gibi onluk sisteme göre düzenlendi. Bir sekban bölüğü 120 neferden oluşmaktaydı. Beşliler gibi onların da rütbeleri düzenlenerek komutanlar atandı.[34] Sekban bölükleri "bayrak" olarak adlandırılmıştı ve bölük komutanları, Şahin Geray Han'a yakın olan Şirin veya Mansur beylerinden seçilmişti.[35] Bu sebeple sekbanlar, Nogay seraskerlerinin yanlarında da hizmet yapmaktaydı. Şahin Geray Han'ın vazifelendirmiş olduğu Yediçkul seraskerinin yanında bir bölük komutanı ve 18 sekban neferi maiyetindeydi.[36]

---

[24] Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom I, 1775-1777, s. 636-639.
[25] A. S. Firkoviç, "Sobıtiya, sluçavşiesya v Krımu v Tsarstvovaniye Şagin Girey Hana", *Vremennik İmperatorskogo Obşestva İstorii i Drevnostey Rossiyskih*, Kn. 24, Moskva 1856, s. 104.
[26] Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom I, 1775-1777, s. 788.
[27] Firkoviç, *agm,* s. 104.
[28] Firkoviç, *agm*, s. 115.
[29] Nikolay Fyodoroviç Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom IV: 1781-1782, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1887, s. 417.
[30] Golida Ahiezer, *Zavoyevanie Krıma Rossiyskoy İmperey Glazami Karaimskih Hronistov*, Gesharim, Moskva 2015, s. 159.
[31] Korgeneral Prozorovskiy'nin, 19 Ocak 1778 tarihinde General Rumyantsev'e gönderdiği raporda bir tophane kurma düşüncesine dair bir istihbarattan bahsedilmektedir. Bu rapor için bkz. Nikolay Fyodoroviç Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom II: 1778, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1885, s. 4-16.
[32] I. Sahib Geray Han zamanından itibaren devam eden bu geleneğe göre Bahçesaray'a düzenli olarak "sekban akçesi" gönderilirdi. Bkz. Halil İnalcık, *Kırım Hanlığı Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 260.
[33] Laşkov, *age*, s. 61.
[34] Firkoviç, *agm*, s. 104.
[35] Firkoviç, *agm*, s. 115.
[36] Dubrovin, *Prisoedineniye Krıma k Rossii; Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom III, 1779-1780, s. 316.

Kuban seraskerinin yanında bir bölük komutanı ve 20 sekban neferi vardı. Nogay seraskerlerinin yanlarında ise yaklaşık 200 kadar sekban bulunmaktaydı.[37]

Beşlilerin aksine sekbanlar hanın ve seraskerin yanındaki askerlik hizmetlerinin dışında asayiş vazifesini de üstlenmiştir. Bu asayiş hizmeti için Bahçesaray kaymakamı bir bölükbaşı, bir odabaşı, bir çavuş, 10 atlı ve 10 piyade sekbanı emrinde bulundurmaktaydı. Kezlev, Kerç, Karasubazar, Kefe ve Akmescit kaymakamlarının her birinin emrinde bir bölükbaşı, bir odabaşı, bir çavuş, 10 atlı ve 5 piyade sekban neferi bulunmaktaydı. Şirin beyi de kendisine bağlı olarak bir bölükbaşı, bir odabaşı, bir çavuş ve 10 atlı sekban neferini hizmete almıştı. Böylece Kırım yarımadası içerisinde Şahin Geray Han'a bağlı olan idari amirlerin emrinde 21 subay ve 105 nefer sekban görev yapmaktaydı.[38]

2. Reform Girişimlerinin Sosyo-Ekonomik Yansıması

Şahin Geray Han'ın yapmak istediği reformlar, kendisine karşı bir tepkiye de neden olmuştur. Hususen Şahin Geray Han'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Rusya'ya yakınlaşan siyaseti ulemanın tepkisini toplamıştı. Hatta ona karşı olan ulema tarafından "kâfir" olduğu yönünde söylentiler dahi dolaşıyordu. Şahin Geray Han, Kırım hanlarının geleneksel hayatlarının aksine somyada yatıyor ve sandalyeye oturarak masada yemek yiyordu. Bu durum ulema için onun Rus âdetlerine meylettiği ve hatta Müslümanlığı terk etmeye başladığı şeklinde yorumlanmıştır. Fakat ulema için bu gibi adetlerin rahatsız edici olarak değerlendirilmesi esasen onun hanlığın idari yapısında yapmak istediği reformları başlatmasından sonra ortaya çıkmıştır. Çünkü Bahçesaray'da atla değil de kupa arabasıyla gezmesi bile reform öncesi dönemde ulema ile arasında bir sorun teşkil etmediği görülmektedir.[39] Bu durumda Şahin Geray Han karşıtı olan ulemanın, reformların idari seviyede kendi hayatlarını etkileyecek noktaya ulaşmasından sonra, onun "kâfir"[40] âdetlerinden rahatsızlık duymaya başladığını söylemek mümkün gözükmektedir. Bu söylentilere karşın Korgeneral Prozorovskiy ise tercümanları Kotlubitskiy ve Yakup Ağa vasıtasıyla ulema ve Kırım ahalisi arasında Şahin Geray Han'ın İslâm dinine bağlı olduğuna dair söylentiler yaymıştır.[41] Bu söylentilerde Kırım hanının namazlarını vakitlice ve cuma günleri cemaatle beraber kıldığı, somyada yatmadığı ve yemeklerini masada yemediği özellikle değinilen hususlar arasındaydı.[42]

Kırım yarımadası içerisinde ulemanın ve mirzaların elinde bulunan vakıf toprakları ile tımarlara el konulması, Şahin Geray Han'ın reformlarının iktisadi boyutunu teşkil etmektedir. Buradaki tımar gelirleriyle birlikte mirzalar Osmanlı Devleti'nde tımarlı sipahiler gibi devlete asker beslemekteydi. Mirzalar kendi kabilelerinden olan Kırım Tatarlarını asker olarak alırlardı. Hem iktisadi olarak hem de kabile aristokrasisi içerisinde bu durum mirzaların elini hana karşı kuvvetlendirmekteydi. Bu sebeple Kırım hanı, ordu toplayabilmek için bu mirzalara bağımlı hâle gelmekteydi.[43] Şahin Geray Han bu toprakları mirzaların elinden alarak Kırım Tatar köylülerine dağıttı. Üç aşamalı oluşturulan yeni vergi sistemine göre bu çiftçilerden gelirleri karşılığında 12, 24 ve 48 oranlarında miskal gümüş vergi toplanacaktı. Bununla birlikte hem hazineye gelir sağlanacak ve ordunun masrafları Hansaray'dan karşılanacak hem de Kırım hanının mirzalara olan askerî bağlılığı sona erecekti. Bu yeni vergi sistemiyle birlikte Şahin Geray Han devam edecek reformlarını doğrudan finanse edebilmeyi de amaçlamıştır.[44] Fakat hâlihazırda gerçekleştirmek adına girişimlerde bulunduğu reformlar için yüksek meblağda maddi bir gelire ihtiyaç duyan Kırım hanı, Kezlev, Orkapı ve Kefe'nin vergi gelirlerini Mavroyev adlı Rum asıllı Rus bir tüccara 215.000 ruble bedeliyle iltizam usulünde satmıştır.[45]

Şahin Geray Han'ın bu reform girişimleri halk nezdinde de rahatsızlık yaratmaya başladığında Korgeneral Prozovorskiy'nin öngördüğü şekilde kaçınılmaz bir isyan hareketine sebep olmuştur. Bahçesaray'dan Balaklava'ya irsal edilmek üzere asker tahririnde Kırım Tatarlarının Rus askerleri tarafından alıkonulması ve Rus askerî üniforması giydirilmesi büyük bir infiale yol açmıştır.[46] Çıkan isyan sonucunda bu asker irsalinden sorumlu olan Kusay Mirza, Arslanşah Mirza ve Selmanşah Mirza ve bine yakın kadar Kazak askeri katledilmiştir. Celâl Bey, Orkapı tarafına kaçarak canını kurtarabilmişken Şahin Geray Han da Korgeneral Prozorovskiy'nin garnizonuna sığınmak zorunda kalmıştır.[47]

---

[37] Dubrovin, *Prisoedineniye Krıma*, Tom III, s. 317.
[38] Fyodor Fyodoroviç Laşkov, "Kameralnoye Opisaniye Krıma 1784 goda (prodoljeniye)", *İzvestiya Tavriçeskoy Uçyotnoy Arhivnoy Komissii*, T. 8, Simferopol 1889, s. 18-20.
[39] Laşkov, *age*, s. 26-27.
[40] Burada Kırım ulemasının "kâfir" ithafı doğrudan doğruya "Rus/Moskof" anlamına gelmektedir.
[41] Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma*, Tom III, s. 604-605.
[42] Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, s. 584.
[43] Halil İnalcık, "Kırım Hanlığı", *DİA*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 455-457.
[44] Fisher, *age*, s. 88.
[45] Laşkov, *age*, s. 23.
[46] İstanbul'a ulaşan takrirlerde "Moskoflu şayka ve soldat libası" özellikle vurgulanmaktadır. Bkz. BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), *Bab-ı Asafî, Divan-ı Hümayun Kırım Hanlığı Kalemi*, 1/35.
[47] Şahin Geray Han'ın hazinedarı olan Karaim Rabbi, isyancıların Korgeneral Prozorovskiy'den önce Şahin Geray Han'ın teslim edilmesi hususunda ısrarcı olduklarını sonradan ise bir miktar diyet ödenmesi karşılığında bundan vazgeçeceklerini bildirdiklerini kaydetmiştir. Bkz.

Şahin Geray Han'ın isyancılar karşısındaki can güvenliği Rus ordusuna bağlıydı. Reformlarına karşı çıkan ayaklanma karşısında Rus askerî desteğini Korgeneral Prozorovskiy'den talep etmişti.[48] General Rumyantsev ise bu talebe karşın Kırım hanının kendi ordusuyla bu isyanı bastırmasını doğru bulmaktaydı.[49] Beşliler henüz bu isyanı bastırabilecek kuvvetten yoksundu. Bu birlik Rusların temin ettiği silahlarla ve üniformalarla teçhizatlandırılmıştı ancak talim konusunda oldukça eksikti. Buna karşın Şahin Geray Han, Temirgazi Mirza komutasındaki Beşliler birliğini isyancıların üzerine göndermiştir.[50] Bu harekâtta Korgeneral Prozorovksiy topçu ve ağır piyade birlikleriyle ihtiyaten Kırım hanının korunması amacıyla bulunmuştur. İsyancılarla Rus ordusu karşı karşıya gelmeden de geri çekilmiştir.[51] Beşliler bu ayaklanmayı bastırmakta başarılı olamamış ve hatta neferlerin çoğu isyancılara katılmıştır.[52]

1777 senesinin sonlarına doğru iyice büyüyen bu isyan ancak Rus askerî gücüyle Kırım hanı lehine bastırılabilecekti. Nitekim sâbık han III. Selim Geray Han'ın da "Tatar imdâdı" unvanıyla tahtı almak için Kırım'a gelmesi bu isyanı bir taht mücadelesine ve iç savaşa dönüştürecekti.[53] Bu taht mücadelesini Rus askerî desteğiyle kazanan ve isyanı kanlı şekilde bastıran Şahin Geray Han'ın hanlığı 1779 Aynalıkavak Tenkihnâmesi neticesinde hem Rusya hem de Osmanlı tarafından yeniden onaylanmıştır.[54] Bu iç savaş sırasında Kırım hanının tamamen Rus desteği ile isyancıları bastırması onun artık "Rus/Kâfir" olduğu söylentilerinin halk nezdinde genişçe yayılmasına neden olmuş ve adını "İvan Pavloviç" olarak değiştirdiğine inanılmasına yol açmıştır.[55]

Bu iç savaş aynı zamanda Kırım'ın ekonomisine de zarar vermiştir. Gayrimüslim tebaanın zarar görmemesi için yarımadadan çıkarılmasına karar veren Çariçe II. Yekaterina, bunun sebep olacağı maddi zarara karşılık Şahin Geray Han'a tazminat olarak bir ödeme vaat etmiştir. Şahin Geray Han da bu tazminatla gayrimüslim tebaanın yarımadadan çıkartılmasını ve Rus vatandaşlığına geçmesini kabul etmiştir. Kırım hanının bunu kabul etmesindeki sebep ise gelecek yüksek meblağ ile birlikte isyancı mirzaları ve ulemayı yanına çekebilmekti. Bu ödenecek meblağın gecikmesi sebebiyle Şahin Geray Han mirzalara herhangi bir şekilde değerli hediyeler vermezse yanında olanların da desteğini kaybedeceğinden endişelendiğini bildirmekteydi.[56]

Şahin Geray Han'ın kendisine karşı olan isyanları bastıramamış olması ve askerî reformlarda kayda değer bir başarıya ulaşamaması Çariçe II. Yekaterina'nın da desteğini kaybetmesine neden olmuştur. Çariçe, dış ilişkilerden sorumlu müşaviri olan Aleksandr Andreyeviç Bezborodko'nun tavsiyelerine kulak vererek Kırım yarımadasının ilhak edilmesini düşünmekteydi. Bu sebeple General Potyomkin'e gönderdiği 13 Aralık 1782 tarihli emirde Kırım hanının yapmak istediği reformları gerçekleştiremediğinden ve bir ayaklanmayı bile bastırma konusunda başarısızlığından bahisle artık Kırım'ın tamamen işgal edilmesi için gereken askerî hazırlıkların tamamlanmasını yazmıştır.

SONUÇ

Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından Kırım Hanlığı'nın bağımsız bir devlet olarak tanınması, aslında hanlığın sonunu getiren bir süreci başlatmıştır. Bu dönemde Şahin Geray Han, Rusya'nın desteğiyle tahtta kalmayı başarmış ve hanlığı modernize etme çabalarına girişmiştir. Reform çalışmaları, özellikle askerî alanda, Avrupa tarzı düzenli bir ordu kurmayı ve bozkırın geleneksel askerî yapısını değiştirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda, Şahin Geray'ın reform girişimleri, bir dönemin son çırpınışlarını ve modernleşme çabalarının imkânsızlıklarını göstermesi açısından önemli bir tarihî kesit sunmaktadır.

Şahin Geray Han'ın hanlık üzerindeki otoritesini güçlendirme ve modernize etme çabaları, Rusya İmparatorluğu'nun askerî ve mali desteğiyle şekillenmiştir. Bu reform girişimleri, Kırım'ın geleneksel bozkır aristokrasisine dayanan askerî yapısını doğrudan değiştirmek hedefindeydi. Fakat modernizasyon çabaları mali kaynakların sınırlılığı, kabile aristokrasisi ve iç isyanlar karşısında yetersiz kalmıştır. Reformların özellikle ulema ve mirzaların gücünü tehdit etmesi ciddi bir muhalefetin oluşmasına yol açmıştır. İlaveten Şahin Geray Han'ın Osmanlı Devleti'nden uzaklaşıp Rusya'ya yakınlaşan politikaları, onun "kâfir" olarak damgalanmasına ve meşruiyetinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu şartlar altında Çariçe II. Yekaterina'nın askerî korumasına

---

Ahiezer, *Zavoyevanie Krıma Rossiyskoy İmperey Glazami Karaimskih Hronistov*, s. 138-139; BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), *Bab-ı Asafi, Divan-ı Hümayun Kırım Hanlığı Kalemi*, 1/35.

[48] Laşkov, *age*, s. 26.

[49] Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom I, s. 791-792.

[50] Tatyana Nikolayevna Smekalova & Yuriy Leonidoviç Belik, *Aleksandr Vasilyeviç Suvorov i Prisoedinenie Krıma k Rossii*, Aleteyya, St. Petersburg 2016, s. 150-152.

[51] Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom I, s. 794-795.

[52] Fisher, *age*, s. 94.

[53] Ahmed Vâsıf Efendi, *age*, s. 104.

[54] Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr,* TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 11.

[55] Fisher, *agm*, s. 108.

[56] Şahin Geray Han bu durumla ilgili 13 Ocak 1780 tarihinde Knyaz Nikita İvanoviç Panin ve Bahçesaray'da mukim Rus elçisi Andrey Dmitriyeviç Konstantinov'a gönderdiği mektuplarda ödemenin daha fazla gecikmemesi konusunda ısrarcıydı. Bkz. Dubrovin, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom III, 1779-1780, s. 500-507.

bağımlı kalan Şahin Geray Han nihayetinde hem iç karışıklıklar hem de dış baskılar nedeniyle sürdürülebilir bir bağımsızlık sağlayamamış ve Kırım, Rusya tarafından ilhak edilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

The Treaty of Küçük Kaynarca, signed in 1774, marked a pivotal moment in the history of the Crimean Khanate, as it recognized the Khanate's independence from the Ottoman Empire. While this independence formally established the Crimean Khanate as a sovereign entity, it simultaneously initiated a process of political and social destabilization that culminated in the annexation of Crimea by the Russian Empire in 1783. In this transitional period, Shahin Geray Khan ascended to the throne in 1777 with significant military support from Russia. His reign, lasting until 1783, was marked by ambitious reform initiatives aimed at modernizing the Khanate's military, administrative, and economic structures. Inspired by European practices, these reforms sought to transform the Khanate into a centralized and modernized state capable of withstanding the geopolitical pressures of the late 18th century.

The reforms initiated by Shahin Geray Khan, particularly in the military sphere, reflected a desire to adapt the Khanate's traditional nomadic military system to the standards of contemporary European armies. However, these reforms were met with significant challenges, including opposition from entrenched social elites such as the *ulema* and the tribal aristocracy, financial limitations, and internal uprisings. This study examines Shahin Geray Khan's reform agenda, focusing on its objectives, implementation, and the socio-political resistance it encountered. Additionally, the analysis explores the broader implications of these reforms for the eventual collapse of the Crimean Khanate and its annexation by the Russian Empire.

This study employs a historical analysis framework, drawing on primary sources such as Ottoman and Russian archival records, as well as secondary sources including historical chronicles and academic research. The analysis focuses on socio-political and economic context of Şahin Geray Khan's reign, examining his modernization efforts in light of the internal and external pressures facing the Crimean Khanate. By situating Şahin Geray's reforms within the broader context of 18th-century state modernization efforts, this study aims to elucidate the dynamics of resistance to reform and the role of external powers in shaping the fate of the Khanate.

The core of Shahin Geray Khan's modernization efforts lay in his military reforms. Recognizing the inadequacy of the Khanate's traditional steppe cavalry in the face of modern warfare, Shahin Geray sought to establish a European-style standing army. Two new military units, the *Beşliler* and *Sekbanlar*, were created as part of this effort. The *Beşliler* were intended to serve as the backbone of the Khanate's reformed military, while the *Sekbanlar* functioned as a specialized guard force responsible for maintaining order and protecting the Khan. Recruitment for the *Beşliler* was based on a system in which one soldier was required from every five households, with these households bearing the associated costs of training and equipment. Despite its ambitious scope, this system imposed significant economic burdens on the population, leading to widespread discontent.

Parallel to his military reforms, Shahin Geray implemented administrative and economic changes aimed at increasing state revenues and reducing reliance on external financial support. One of the most controversial aspects of these reforms was the redistribution of lands controlled by the ulema and the tribal aristocracy. By confiscating these lands, Şahin Geray sought to undermine the power of these traditional elites while financing his modernization efforts. However, this move provoked strong resistance from both the ulema and the aristocracy, who viewed it as a direct attack on their privileges and status. The opposition from these influential groups, combined with the economic strain imposed by the new tax system, significantly weakened Şahin Geray's political legitimacy.

Cultural perceptions and rumors further exacerbated the challenges facing Shahin Geray's reforms. His adoption of certain European customs, such as dining at a table and traveling by carriage, was interpreted by his opponents as evidence of his abandonment of Islamic traditions. These perceptions were exploited by his detractors, who labeled him as a "infidel" and used such accusations to delegitimize his rule. The ulema, in particular, played a central role in framing Shahin Geray's reforms as a threat to the religious and cultural identity of the Crimean people, thereby mobilizing public opposition to his policies.

The failure of Shahin Geray Khan's reforms can be attributed to a combination of internal and external factors. One of the most significant obstacles was the lack of financial resources needed to sustain his modernization agenda. The Crimean Khanate's economy, already weakened by decades of conflict and political instability, was incapable of supporting the ambitious scope of these reforms. Shahin Geray's reliance on Russian financial aid further undermined his autonomy and legitimacy, as it created a perception of the Khanate as a client state under Russian influence.

Another critical factor was the resistance from traditional power centers, particularly the ulema and the tribal aristocracy. The confiscation of land and the imposition of new taxes directly threatened the economic and political interests of these groups, prompting them to actively oppose the reforms. This resistance manifested in widespread unrest and uprisings, which further destabilized the Khanate and undermined the reform process. The inability to effectively address these grievances left Shahin Geray increasingly isolated and reliant on Russian support, which further eroded his political standing.

The geopolitical context of the 18th century also played a decisive role in shaping the outcome of Shahin Geray's reforms. The Crimean Khanate was caught between the declining Ottoman Empire and the expanding Russian Empire, both of which sought to exert influence over the region. While Russian support enabled Şahin Geray to implement some of his reforms, it also deepened the Khanate's dependence on external powers, exacerbating internal divisions and fostering distrust among the population. Ultimately, this dynamic contributed to the annexation of Crimea by Russia in 1783, marking the end of the Khanate as an independent state.

Shahin Geray Khan's reform efforts represent a critical historical case study of state modernization in a transitional geopolitical context. While his initiatives were ambitious and aimed at addressing the structural weaknesses of the Crimean Khanate, they were ultimately unsuccessful due to a combination of internal resistance, financial constraints, and external pressures. The failure of these reforms underscores the complex interplay between innovation, tradition, and external influence in shaping the trajectories of states during periods of transformation.

The annexation of Crimea by Russia in 1783 was not solely the result of external aggression but also a consequence of the internal challenges faced by the Khanate in its modernization efforts. Shahin Geray's fate, therefore, highlights the importance of understanding the socio-political and economic contexts in which reform initiatives take place. His story serves as a reminder of the difficulties inherent in balancing the demands of modernization with the need to maintain political and social cohesion.

KAYNAKÇA

AHMED Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr 1774-1779 (H. 1188-1193)*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

AHMED Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr,* haz. Mücteba İlgürel, TTK Yayınları, Ankara 1994.

AHİEZER, Golida, *Zavoyevanie Krıma Rossiyskoy İmperey Glazami Karaimskih Hronistov*, Gesharim, Moskva 2015.

ALEKSEYEVNA, Yekaterina, "Sobstvennoruçnoe çernovoe pismo Yekaterinı II k Volteru o teatralnıh predstavleniyah v Smolnom Monastır i o Tamoşnem vospitanii; o prebıvanii v Peterburg Krımskago Kalgi-Sultana i sobıtıyah v Danii", *Sbornik İmperatorskogo Russkogo İstoriçekogo Obşestva*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1874, ss. 225-228.

BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), *Bab-ı Asafi, Divan-ı Hümayun Kırım Hanlığı Kalemi*, 1/35.

DUBROVİN, Nikolay Fyodoroviç, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom II, 1778, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1885.

DUBROVİN, Nikolay Fyodoroviç, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom III, 1779-1780, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1887.

DUBROVİN, Nikolay Fyodoroviç, *Prisoedinenie Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom IV, 1781-1782, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1887.

DUBROVİN, Nikolay Fyodoroviç, *Prisoedineniye Krıma k Rossii: Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya*, Tom I, 1775-1777, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Peterburg 1885.

FISHER, Alan, "Şahin Giray, the Reformer Khan, and the Russian Annexatin of the Crimea", *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*, The ISIS Press, İstanbul 2010, ss. 93-121.

FISHER, Alan, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge University Press, Cambridge 1970.

FİRKOVİÇ, A. S., "Sobıtiya, sluçavşiesya v Krımu v Tsarstvovaniye Şagin Girey Hana", *Vremennik İmperatorskogo Obşestva İstorii i Drevnostey Rossiyskih*, Kn. 24, Moskva 1856, ss. 95-110.

İNALCIK, Halil, "Kırım Hanlığı", *DİA*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 455-457.

İNALCIK, Halil, *Kırım Hanlığı Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

KAHN, Andrew & RUBIN-DETLEV, Kelsey (ed.), *Catherine the Great: Selected Letters*, Oxford University Press, New York 2018.

LAŞKOV, Fyodr Fyodoroviç, "Kameralnoye Opisaniye Krıma 1784 goda (prodoljeniye)", *İzvestiya Tavriçeskoy Uçyotnoy Arhivnoy Komissii*, T. 8, Simferopol 1889, ss. 15-25.

LAŞKOV, Fyodr Fyodoroviç, *Şagin-Girey Poslednıy Krımskiy Han*, Tipografiya A. Davidenko, Kyiv 1886.

MONTEFIORE, Simon Sebah, *Catherine the Great & Potemkin: The Imperial Love Affair*, Pheonix Press, London 2007.

POLEVOY, Nikolay Alekseyeviç, *İstoriya Knyazya İtaliyskogo, Grafa Suvorova-Rıminkskogo, Generalissimusa Rossiyskih Voysk*, Tipografiya Vilde, Moskva 1897.

REPNİN, Nikolay Vasilyeviç, "Raport N. V. Repninu kn. V. M. Dolgorukova, 30 Avgusta 1777 g.", *Sbornik İmperatorskogo Russkogo İstoriçekogo Obşestva*, Tom: 6, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg 1871, ss. 225-228.

SMEKALOVA, Tatyana Nikolayevna & BELİK, Yuriy Leonidoviç, *Aleksandr Vasilyeviç Suvorov i Prisoedinenie Krıma k Rossii*, Aleteyya, St. Petersburg 2016.

SMİRNOV, Vasiliy Dmitriyeviç, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.

ŞEYHUMEROV, Amethan Azizoviç. *Armiya Krımskogo Hanstva: Organizatsiya i Taktika (XV-XVIII vv)*, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani, Kazan 2019.

YEŞİL, Fatih, "Osmanlı-Rus Harplerini (1710-1829) Etkileyen Faktörler Üzerine", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, C. 2, S: 2, 2021, ss. 99-116.

YOLSEVER, Umut, "I. Saadet Giray Han'ın Arka Kapı Diplomasisi: Mikita Mıyasnov İle Moskova'ya Gönderdiği Gizli Yarlık", *Genel Türk Tarihine Dair Yazılar I*, ed. Alpaslan Demir, Tuba Tombuloğlu, Kömen Yay., Konya 2024, ss.71-79.

YOLSEVER, Umut, "On The Identity of The Tatar Hanzade At The Circumcision Ceremony of Süleyman I's Sons", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 11, ss. 77-84.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 441-462.

Geliş Tarihi–Received Date: 25.03.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 30.05.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

DARÜLHADİS VE KÜTÜPHANE VAKIFLARI ÖZELİNDE LALE DEVRİ'NDE SURRE-İ HÜMAYUN

https://doi.org/10.53718/gttad.1665600

BETÜL TEZCAN*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde 1703-1730 yılları arasındaki III. Ahmed döneminde, bilhassa Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadareti sırasında hem siyasî meselelerde hem sanat ve kültür alanlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Pasarofça Anlaşması'nın imzalanmasından sonra, Lale Devri olarak anılan bir döneme girilmiştir. Bu dönemde yeni binalar inşa edilmiş, birçok sebil, mektep ve kütüphane yapılmıştır. Bunlardan biri III. Ahmed'in kıymetli kitapları koymak üzere Saray-ı Cedid'de (Yeni Saray) inşa ettirdiği kütüphanedir. Kütüphanenin kurulduğu yerde II. Selim devrine ait Havuzlu Bahçe Köşkü vardı. Lale Devri'nde cami ve kasırlarda kütüphane binası yapılması pratiğine uygun hareket edilerek bu köşk yıktırılıp yerine Enderun Kütüphanesi de denilen kütüphane inşa edilmiştir. 17 Şubat 1719'da yapımına başlanan kütüphane dokuz ay içinde tamamlanarak 23 Kasım 1719'da padişahın da katıldığı bir törenle hizmete açılmıştır. Bu kütüphane vakfı, gelirleri ile açıldıktan hemen sonraki hac döneminde Mekke ve Medine'ye gönderilen surrelerin kaynaklarından biri olmuştur. Fatma Sultan, III. Ahmed'in siyasî evlilikleri ile bilinen kızıdır. Silahtar Ali Paşa ile yaptığı, kısa süren ve şeklî kalan ilk evliliğinden sonra, ikinci evliliği Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile gerçekleşmiştir. Fatma Sultan, gerek babası tarafından verilen temlik arazileri kullanarak gerek zevci İbrahim Paşa ile müşterek olarak pek çok vakıf eser kurmuştur. Bu eserlerden önemli bir tanesi İstanbul'da Şehzadebaşı'nda inşa edilen külliyedir. Külliye yapıları arasında yer alan darülhadis ve kütüphane 1720 yılında tamamlanmıştır. Bu vakıf yapılar, açılışlarının hemen akabinde, Haremeyn'e gönderilen surrelerin kaynakları arasına girmiştir. Surre, her sene hac mevsiminden evvel, genellikle Mekke ve Medine'deki halka dağıtılmak üzere gönderilen maddî şeyleri ifade etmek için kullanılan terimdir. Müslümanlar için, bu şehirlerdeki halka ve muhtaç kimselere yardımda bulunmak vicdanî bir sorumluluk sayılmıştır. Osmanlı Devleti Memlüklerden devraldığı, kutsal sayılan şehirlere surre gönderme geleneğini bazı ilaveler de yaparak yüzyıllar boyunca tatbik etmiştir. İslam dünyasının kutsal şehirlerine duyulan hürmet, muhtaç kimselerin ihtiyaçlarını karşılamayı hedefleyen sosyal devlet anlayışı ile birleşmiş, bunun bir tezahürü olarak surre geleneği özenle sürdürülmüştür. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde surre gönderme geleneğinin bir parçası olarak bahsi geçen benzer türdeki vakıflardan, Lale Devri adıyla anılan dönemde, Mekke ve Medine'ye gönderilen surreler incelenmiştir. Surre-i hümayunla ilgili çalışmaların birçoğunda bir yıl esas alınmıştır. Ancak burada konu, bir dönem temelinde ele alınmış ve böylece devamlılığı müşahede etmek istenmiştir. Bu kapsamda, Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde surre defterleri arasında bulunan ve 1720-1730 yılları arasına tarihlenen 32 adet surre defterinden istifade edilmiştir. Defterlerin sunduğu veriler çerçevesinde, Mekke ve Medine'de surre alan kişilerin cemaat, meslek ve unvanları tespit edilerek surreden yararlanma imkânları değerlendirilmiştir. Çalışma, söz konusu vakıfların vicdanî bir görev kabul edilen surre gönderme geleneğine katkısını ortaya koymak gayesindedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Lale Devri, III. Ahmed, Fatma Sultan, Kütüphane, Surre.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: betultezcan42@hotmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-7524-6334.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

SURRE-İ HÜMAYUN IN THE TULIP AGE SPECIFIC TO THE DARÜLHADİS AND LIBRARY FOUNDATIONS

ABSTRACT

In the Ottoman State, during the reign of Ahmed III, who reigned between 1703-1730, especially during the grand viziership of his son-in-law Nevşehirli Ibrahim Pasha, important developments took place in both political issues and in the fields of art and culture. After the signing of Treaty of Passarowitz, a period known as the Tulip Age began. New buildings were built, many fountains, schools and libraries were built in this period. One of these was the library built by Ahmed III in the Imperial Palace (Saray-ı Cedid) to store valuable books. In the place where the library was established, there was Havuzlu Bahçe Kiosk from Selim II period. In accordance with the practice of building libraries in mosques and palaces during the Tulip Age, this mansion was demolished and this library, also known as the Enderun Library, was built in its place. The library, which began construction on February 17, 1719, was completed in nine months and opened on November 23, 1719 with a ceremony attended by the sultan. This library was one of the sources of the surres sent to Mecca and Medina with the foundation income during the hajj period immediately after it was opened. Fatma Sultan is the daughter of Ahmed III, known for her political marriages. After her first marriage, which was short-lived and formal, with Silahtar Ali Pasha, her second marriage was with Nevşehirli Damat İbrahim Pasha. Fatma Sultan established many foundations, both using the lands assigned by her father and jointly with her husband İbrahim Pasha. One of the most important of these artifacts is the complex built in Şehzadebaşı in Istanbul. Darülhadis and the library, which are among the social complex buildings, were completed in 1720. These foundation structures were among the sources of the surres sent to the Haremeyn immediately after their opening. Surre is the term used to refer to the material things sent every year before the hajj season, usually to be distributed to the people in Mecca and Medina. It has been considered a conscientious responsibility to help the people and those in need in these cities according to Muslims. The Ottoman State inherited the tradition of sending surre to cities considered sacred from the Mamluks and continued it with some additions for centuries. The respect felt for the holy cities of the Islamic world was combined with the concept of a social state that aimed to meet the needs of the needy, and as a manifestation of this, the surre tradition was meticulously maintained. In this study, as part of the tradition of sending surres in the Ottoman State, the surres sent to Mecca and Medina from the similar types of foundations mentioned, in the period known as the Tulip Age were examined. Most of the studies on surre-i hümayun, are based on one year. However, here the subject is discussed on a periodic basis and thus, continuity is intended to be observed. In this context, 32 surre registers dated between 1720-1730 and located among the surre registers in the Presidency Ottoman Archives were used. Within the framework of the data provided by the registers, the communities, professions and titles of those who received the surre in Mecca and Medina were determined and their possibilities of benefiting from the surre were evaluated. The study aims to reveal the contribution of aforementioned foundations to the tradition of sending surre, which is considered a conscientious duty.

Keywords: Ottoman State, Tulip Age, Ahmed III, Fatma Sultan, Library, Surre.

GİRİŞ

IV. Mehmed ve Râbia Emetullah Gülnûş Sultan'ın oğlu, II. Mustafa'nın kardeşi olan III. Ahmed, 22 Ramazan 1084 (31 Aralık 1673) Pazar günü dünyaya gelmiştir ve bilindiği üzere Edirne Vak'ası ile II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi sonucunda 22 Ağustos 1703'te Edirne'de tahta çıkmıştır.[1] Siyasî anlamda birçok mühim meselenin yaşandığı saltanatında, devrin dönüm noktalarından biri Avusturyalılarla yapılan mücadelenin neticesinde ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadareti sırasında Pasarofça Anlaşması'nın imzalanması olmuştur. Bu anlaşmanın yapılması, İbrahim Paşa'nın siyasî mevkiini güçlendirmiştir.[2]

1718'de imzalanan Pasarofça Anlaşması yalnız siyasî değil, kültürel anlamda da çeşitli etkiler doğurmuştur. Osmanlı Devleti'nde, bu tarihten başlayıp 1730'daki Patrona Halil İsyanı'na kadar süren dönem için, her ne kadar Osmanlı kroniklerinde yer almasa da zamanla literatüre yerleşen Lale Devri tabiri kullanılmıştır.[3] Bu devirde bazı devlet adamları inkılap arzusunda iken buna muhalif bir kesim de bulunuyordu, aynı zamanda yenileşme ve inkılap hareketleri ile meşgul olanların bir taraftan kendilerini zevk ve sefaya kaptırmaları, iktisadî zorluklarla baş etmeye

[1] M. Münir Aktepe, "Ahmed III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 2, İstanbul 1989, s. 34.
[2] Ahmet Refik Altınay, *Lâle Devri*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 19.
[3] Abdülkadir Özcan, "Lâle Devri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 81. Emecen, Yahya Kemal'in döneme bu adı vermesi, bilhassa Ahmet Refik'in çıkardığı Lale Devri kitabının, bu isimlendirmenin literatürde benimsenmesini sağladığını ifade eder. Batılılaşma ile eşdeğer görülen yenileşmenin başlangıcı olarak bu dönemin öne çıkarıldığını, hatta Lale Devri algısının bütün XVIII. yüzyılı kapsayacak şekilde nitelendirildiğini belirtir. Ona göre; bu dönemi, XVIII. yüzyılın kendi gerçekleri çerçevesine yerleştirerek anlamak gereklidir. Daha detaylı bilgi için bkz.: Feridun M. Emecen, "Matruşka'nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve "Lale Devri" Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, S. LII, 2018, s. 79-98.

çalışan halkın tepkisine de yol açmıştı.[4] Nihayet, bu hoşnutsuz ortam Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden isyana sebep olmuştur.

İsyan, 1718 Pasarofça Anlaşması'na kadar giden çeşitli siyasal, ekonomik ve sosyal gelişmeye karşı oluşan bir tepkinin sonucuydu. Bununla birlikte şahsî meseleler de devreye girdi. Sadrazamlık isteyen Kaymakam Mustafa Paşa isyanı planlama işini Arnavut asıllı Patrona Halil'e verdi, Manav Muslu, Kahveci Ali'nin de yardımları ve halkın desteğini sağlamak için dâhil edilen Ayasofya Vâizi İspirîzâde Ahmed Efendi ve görevden alınmanın hırsıyla hareket eden İstanbul Kadısı Zülâlî Hasan Efendi'nin desteği ile hazırlıklar yapıldı. Harekete geçmek üzere asiler Beyazıt Cami'nin Kaşıkçılar'a açılan kapısı önünde toplandılar.[5]

Patrona Halil İsyanı 28 Eylül 1730'da başlamıştı, 30 Eylül'de İbrahim Paşa silahtar ağa dairesine hapsedildi, mihr-i hümayun kendisinden alındı.[6] Diğer bazı devlet ricali ile birlikte 1 Ekim 1730'da idam edildi.[7] Asilerin isteği üzerine III. Ahmed tahtı yeğeni I. Mahmud'a bırakmak zorunda kaldı.[8]

III. Ahmed'in saltanatı siyasî olayları ile olduğu kadar, sultanın iktisadî ve sosyal konulara eğilmesi, yenilik hareketlerine ağırlık vermesi dolayısıyla da önem arz etmektedir. Nitekim bu süreçte Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Paris elçiliğini takiben sunduğu raporla, batılılaşma hareketleri fiilen başlamıştır. Yeni mimarî yapıların dışında, 1722'de Tulumbacı Ocağı'nın ve 1727'de ilk kez Türkçe kitap basan bir matbaanın kurulması bu dönemin önemli faaliyetleri olarak dikkat çekmektedir. Humbaracı Ocağı'nın ıslahı için çalışmalar yapılması, çeşitli fabrikalar açılması, sağlık alanında karantina uygulamasının önem kazanması diğer mühim gelişmelerdir. Tüm bunların yanında sultanın özel hayatı da oldukça dikkat çekicidir. Öyle ki III. Ahmed, çok fazla evlilik yapıp çok sayıda çocuk sahibi olan ve birçok vezirle kızlarını evlendirmek suretiyle akrabalık kuran bir sultandır.[9]

Fatma Sultan, III. Ahmed'in ilk çocuğu ve hâliyle ilk kızı olup babasının saltanatının ikinci yılında doğmuştur. Fatma Sultan'ın; 1714'te vakanüvis tayin edilerek III. Ahmed dönemi olaylarını yazmakla görevlendirilen Râşid Efendi'nin tarihinde, 1116 yılının 22 Cemaziyelevvelinde (22 Eylül 1704) dünyaya geldiği belirtilir.[10] *Sicill-i Osmanî*'de bu tarih tekrar edilir.[11] Başka kaynaklarda doğum tarihinin bir ay sonrası yani, 22 Cemaziyelahir 1116 (22 Ekim 1704) olduğu yazılmıştır.[12] Annesi III. Ahmed'in baş kadını olan Emetullah Hatun'dur.[13]

Fatma Sultan'ın evliliği hatta evlilikleri siyasî temellerde[14] gerçekleşmiştir. Hatta ilk izdivacı sûrî olarak kalmış, gerçek bir evliliğe dönüşmeden sona ermiştir. Kendisi Silahtar Ali Paşa ile 1 Rebülevvel 1121'de (11 Mayıs 1709) nişanlandığında 5 yaşını bile tamamlamamıştı. Bu sırada Ali Paşa'ya vezirlik ve sadaret kaymakamlığı verildi. Sultan 16 Mayıs günü Topkapı Sarayı'ndan alınıp Eyüp'te düğünleri için tahsis edilen saraya götürüldü, 20 Mayıs'a kadar süren bir düğün tertip edildi, sultan büluğa ermediği için evlilikleri sembolik olarak başladı. 1713 yılında Damat Ali Paşa vezir-i azam oldu. Fatma Sultan henüz 12 yaşında iken ise Ali Paşa Avusturyalılarla yapılan Petervaradin Savaşı'nda şehit düştü ve bu suretle Fatma Sultan çocuk yaşında dul kaldı.[15]

Fatma Sultan'ın çok geçmeden evlendirildiği bir diğer devlet adamı ise Nevşehirli İbrahim Paşa'dır. Nevşehir'de (Muşkara) dünyaya gelen İbrahim Paşa, 1689'da geldiği İstanbul'da sarayın önce Helvacılar, daha sonra Baltacılar Ocağı'na girmiş, Eski Saray'ın vakıflar kâtipliğine kadar yükselmiştir. II. Mustafa tarafından çağrıldığı Edirne'den, 1703 yılında III. Ahmed'in tahta çıkışıyla neticelenen Edirne Vakası'ndan sonra İstanbul'a

[4] M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958, s. 182.
[5] Abdülkadir Özcan, "Patrona İsyanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, s. 189-190.
[6] Aktepe, *agm,* s. 150.
[7] Özcan, *agm,* 190.
[8] Özcan, "Lâle Devri", s. 83.
[9] Aktepe, "Ahmed III", s. 37-38.
[10] Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C. II, Haz. A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, A. Z. İzgöer. Klasik Yayınları 2013, s. 735-736.
[11] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. I, Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Akt. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 14.
[12] Şaduman Tuncer, "Padişah Kızlarının Küçük Yaşlarda Yaptıkları Şeklî Evlilikler: III. Ahmed'in Kızı Fatma Sultan Örneği", *Türk İncelemeleri Dergisi,* S. 43, 2020, s. 71-72.
[13] M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 83.
[14] Padişahların kızları yetiştiklerinde, uygun görülen biriyle evlendirilir, bu da ilk dönemlerde genelde Anadolu hükümdarları veya oğullarından biri ya da Osmanlı hükümdarlarının kendi maiyetlerinden bir bey olurdu. XVI. yüzyıldan itibaren ise sultanlar yalnızca Osmanlı vezir ve beyleri ile evlendirilmeye başladı, hatta III. Murad vefat ettiğinde geride kalan çok sayıda kızı divan çavuşları veya sipahilerle de nikâhlandırılmıştı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 159. Padişahların, kızlarının evlendirildikleri kişilere veya evlendirilme usullerine bakıldığında küfüv arayışının ötesinde, bu evliliklerin siyasî bir temele dayandığı görülür. Bu siyasî neden veya amaçlar, Osmanlı hanedanından kızları, XVII. ve XVIII. asırlarda şeklî evliliklere sürüklemiş, öyle ki bazıları henüz küçük yaşta iken devlet ricalinden kişilerle evlendirilerek gerçek bir evlilik bağı tesis edilmeden uzun yıllar şeklen evli kalmışlardır. Tuncer, *agm,* s. 68. Bu evliliklerin şeklî olmasından kasıt, damat paşaların, sultan eşleri büluğa erene kadar onlarla bir araya gelememesidir ve kimi zaman henüz birleşme gerçekleşmeden vefatları sebebiyle sultan eşleri küçük yaşta dul kalıp yeniden başka vezirlerle evlendirilebilmişlerdir. A. Dolphin Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, Çev. Şefaettin Severcan, İz Yayınları, İstanbul 1998 (Özgün hâli 1956'da yayımlanmıştır), s. 157; Uzunçarşılı, *age,* s. 160.
[15] Uluçay, *age,* s. 83-84; Altınay, *age,* s. 19.

dönmüştür. Çeşitli görevlerde bulunan İbrahim Paşa padişaha yakınlığının bazı kesimlerde uyandırdığı rahatsızlık sebebiyle Haremeyn muhasebeciliği göreviyle saraydan uzaklaştırılmıştır. Hatta bir ara Edirne'ye sürülüp malları müsadere edilmiştir. Bir müddet sonra Damat Ali Paşa'nın Mora Seferi'ne iştirak etmiş, bulunduğu Petervaradin Savaşı'nda Ali Paşa'nın şehadetinden sonra burada büyük yarar göstermiştir. İstanbul'a döndüğünde III. Ahmed tarafından taltif edilerek ruznamçe-i evvel, mirahur-ı evvel ve vezirlikle, rikab-ı hümayun kaymakamlığına getirilmiştir.[16]

Yukarıda da ifade edildiği üzere Fatma Sultan ilk evliliği sona erdiğinde henüz 12 yaşındaydı. 1717 yılında bu defa 13 yaşındayken Nevşehirli İbrahim Paşa ile evlendirildi. O sırada 50 yaşını aşkın olan İbrahim Paşa, büluğa ermediği için bir müddet Fatma Sultan ile bir araya gelemedi. İbrahim Paşa da, Ali Paşa gibi vezir-i azamlığa getirildi. 1730'da Patrona Halil İsyanı III. Ahmed tahttan indirilirken İbrahim Paşa da öldürüldü. Genç yaşında yine dul kalan Fatma Sultan da 1733 yılında (11 Recep 1145), 29 yaşında iken vefat etti.[17]

İbrahim Paşa'dan Mehmed adında bir oğul geride bırakan Fatma Sultan'ın naaşı, Yeni Cami haziresine defnedildi ve oğlu Mehmed Bey de 1150'de (1737/38) vefat edince annesinin yakınına defnedildi.[18] Fatma Sultan'ın vefatından sonra muhallefatı Enderun Hazinesi'ne alınmıştır ve içerisinde nakit paralar, mücevherler, kitaplar, ev ve mutfak eşyaları vb. farklı türde pek çok eşya bulunmaktadır.[19]

1. Surre-i Hümayun

Surre sözlükte, ilk anlamı akçe kesesi, para çıkını olmak üzere, "her sene Haremeyn'e saltanat-ı seniyye canibinden hediye edilen para ve saire" olarak tanımlanmaktadır.[20] Bu manada terim olarak her yıl genellikle Mekke ve Medine'deki halka dağıtılmak üzere, hac döneminden evvel gönderilen para, altın, eşya gibi şeyleri karşılamaktadır.[21] Gönderilen paralar keselere konulduğu için bu şekilde tabir edilmiştir ve Pakalın, surrenin diğer adının "malûmiyye" olduğunu belirtmiştir.[22] Devellioğlu'na ait sözlükte bu ifade, bilinen anlamına geldiği yazılarak "معلومية (ma'lumiyye)" şeklinde geçer.[23] Uzunçarşılı, surreyi açıklarken daha farklı bir telaffuz kullanmıştır. Buna göre; surrenin, her bir kişiye verilecek miktarın defterlerde muayyen olması sebebiyle name-i hümayunlarda "mallûmiye" veya "mallûm", çoğul olarak da "muallim" ibaresiyle zikredildiğini, Mekke ve Medine halkının da gönderilen bu surrelere sadakat-ı rumiyye dediklerini ifade etmiştir.[24]

Haremeyn'e surre gönderme geleneğinin kesin olarak ne zaman başladığı bilinmemekle birlikte, Abbasiler döneminde Halife Mehdi Billah zamanında ortaya çıktığı kabul edilmektedir.[25] Onun zamanında gönderilen surre içerisinde hububat da bulunuyordu.[26]

Fatımiler ve onlara son veren Eyyubiler de Haremeyn'e surre yollamışlar, Memlükler, hac kervanlarıyla içine surre konulup deveye yüklenen bir araç olan ve ilk kez Abbasiler devrinde kullanılan mahmil ile surre gönderme geleneğini sürdürmüşlerdir. Yemen'de varlık gösteren ve Abbasilerin halefi olarak Hicaz idaresini isteyen Resulîler, surre hakkı konusunda bir süre, Memlükler ile rekabete girmişlerse de 1269'da Memlük Sultanı Baybars'ın hacca gitmesi ve surre ile kabe örtüsü göndermesi bu rekabeti Memlükler lehine sonuçlandırmıştır.[27]

Müslümanlar için kutsal sayılan şehirlere surre gönderme âdetini, Osmanlılar da tatbik etmiştir. Bu şehirlerdeki halka ve muhtaç olanlara yardımda bulunmak önemli sayılmıştır. Osmanlı Devleti'nde, Yıldırım Bayezid tarafından Edirne'den bir kez surre gönderildiği rivayeti bulunmakla birlikte ilk ne zaman surre yollandığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Çelebi Mehmed'in hükümdarlığı sırasında iki kez surre gönderildiği bilgisi ise daha kuvvetli bir rivayeti oluşturmaktadır. II. Murad döneminde surre sayısı ve miktarında önemli bir artış olmuş, Fatih Sultan Mehmed zamanında düzenli olmasa da II. Bayezid devrinde her yıl surre gönderilmiştir. Fakat asıl dönüm noktası, Haremeyn idaresinin 1517'de Osmanlı Devleti tarafından alınmasından sonra gerçekleşmiştir ve bu tarihten itibaren surre göndermek bir gelenek hâline dönüşmüştür.[28]

---

[16] M. Münir Aktepe, "Damat İbrahim Paşa (Nevşehirli)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 8, İstanbul 1993, s. 441.
[17] Uluçay, *age,* s. 84-85.
[18] Mehmed Süreyya, *age,* s. 14, 24.
[19] İsmail Kıvrım, "Fâtıma Sultan ve Muhallefatı (III. Ahmed'in Kızı ve Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Eşi)", *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, Çev. İlyas Gökhan, Hüseyin Saraç ve Gökçe Özcan, Kömen Yayınları, İstanbul 2018, s. 287-295.
[20] Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006, s. 826.
[21] Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam* Ansiklopedisi, C. 37, İstanbul 2009, s. 567.
[22] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 280.
[23] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 578.
[24] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1984, s. 14, 35.
[25] Buzpınar, *agm,* s. 567; Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Haremeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 16, İstanbul 1997, s. 153.
[26] Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Deşişe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 9, İstanbul 1994, s. 214.
[27] Buzpınar, *agm,* s. 567.
[28] Uzunçarşılı, *age,* s. 13-14; Buzpınar, *agm,* s. 567-568.

Osmanlı Devleti Memlüklere son verince, onların surre vakıflarını, surre gönderme geleneğini ve usulünü kabul edip bazı ilaveler de yaparak uygulamıştır.[29] Bu anlamda Yavuz Sultan Selim'in henüz Kahire'de iken surre yolladığını ifade etmek gerekmektedir.[30] Kanuni Sultan Süleyman zamanında Mısır'dan gönderilen surre miktarları arttırılmıştır.[31]

Her yıl Mısır'dan Haremeyn'deki ihtiyaç sahiplerine gönderilen surreler Mısır'a ait Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarından sağlanmıştır.[32] Haremeyn'e Abbasiler tarafından gönderilen ilk surreler içerisinde hububat ürünleri de olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Daha sonra Memlükler, Mısır, Şam ve Halep'teki birçok nahiye ve köyü Haremeyn halkı için vakfedip buralardan temin edilen hububatı zahire adıyla Haremeyn'e gönderdiler.[33] Deşişe (bulgurluk buğday) de bu manada gönderilen ürünlerden biriydi ve Haremeyn Vakfına bu amaçla bağlanmış köylere, deşişe köyleri denilmiştir.[34]

Vakıflar, Osmanlı Devleti'nde hayırseverliğin önemli bir göstergesi, yansıması olmuştur. Dolayısıyla bazı vakıflar, yardımseverlik ruhu çerçevesinde gelişen ve vicdanî sorumluluk niteliği atfedilen surrelerin kaynakları arasında yer almıştır. Bu manada, Osmanlı Devleti'nde hanedan mensuplarının ve devlet erkânının vakıflarına ait bir kısım gelirler Haremeyn'e tahsis edilmişti ve bunun haricinde surrenin kaynakları içerisinde; devlet hazinesinden, Hazine-i Hassa'dan ve şahsî bağışlardan sağlanan maddî destek de vardı.[35] Surrelerin, 1714'e kadar Mısır'dan irsali sağlanırken bu tarihte Enderun'dan Haremeyn Hazinesi'nden gönderilmesi emredilmiştir.[36] Fakat daha sonra Mısır'dan surre gönderilmeye devam edildiği de bilinmektedir.[37]

Uzunçarşılı, teşrifat ve güzergâhla ile ilgili, oldukça detaylı bir anlatım yapmaktadır.[38] Burada surre alayına dair detayları vermek konuyu asıl amacından uzaklaştıracağı için, temel bazı hususların ifade edilmesiyle yetinilecektir. Buna göre, surreleri yol boyunca muhafaza etmek ve mahalline ulaştığında dağıtmak üzere bir surre emini tayin edildiği, surre alayının, surrenin 1864'e kadar kara yoluyla gönderildiği için her yıl Recep ayının 12'sinde (veya takip eden günlerde) tertip edilirken XIX. yüzyılda Şaban ayı ortasında düzenlenmeye başladığı ve merasimden sonra emine teslim edildiği belirtilmelidir.[39] Hac ve surre kafilesi Üsküdar'dan hareket edip güvenli bir şekilde Şam'a ulaşması için geçtikleri güzergâhların idareci ve ileri gelenlerine hükümler yazılırdı.[40] Bedevîlerin saldırılarından muhafaza edilmeleri için de "urban surresi" verilirdi.[41] Hac yolunun güvenliği sebebiyle bedevîlere ödenecek bu urban surresi hakkındaki görüşmeler hac mevsiminin bitiminde, Şam'da gerçekleşirdi.[42]

Surreler, 1517'den 1864'e kadar katır ve deve kullanılarak kara yoluyla gönderilmiştir.[43] 1864'ten itibaren ise deniz yoluyla İstanbul'dan Beyrut Limanı'na ulaştırılıp oradan da yine Şam üzerinden götürülmüş, 1908'de Hicaz Demiryolu'nun açılmasından sonra 1916'ya kadar demiryoluyla gönderilmiştir.[44]

Surre defterleri, surre miktarlarının kaydedildiği, hangi şehirde kime ne kadar para/hediye verildiğinin yazıldığı defterlerdir. Bunlar ayrıca, surre almaya hak kazanmış kişilerin vefat veya feragatı sebebiyle becayiş söz konusu ise bunların da kaydının yapıldığı defterlerdir. Başkanlık Osmanlı Arşivi Evkaf-ı Hümayun katalogu altında "EV.HMK.SR.d" koduyla binlerce surre defteri kayıtlıdır. Çalışma kapsamında bu defterlerden 32 adedi kullanılmıştır. Literatürde, Fatma Sultan'ın bahsi geçen vakıflarından Mekke ve Medine'ye gönderilmiş surrelerle ilgili çalışma[45] mevcut olmakla birlikte, ilgili çalışmada yalnız 1730 yılının esas alındığı görülmüştür. Dolayısıyla sürekliliği görmek açısından, III. Ahmed döneminde bahsedilen vakıflardan gönderilen bütün surreleri inceleme gereği duyulmuştur. Bununla beraber III. Ahmed'e ait kütüphane vakfından gönderilmiş surreler de çalışma kapsamına alınarak aynı mahiyetteki vakıfların belirli bir dönem içerisinde surre geleneğine katkısının ne düzeyde olduğu belirlenmek istenmiştir. Surrelerin başlangıcı, ilgili vakıfların kuruluşları ve dolayısıyla surre geleneğine

[29] Uzunçarşılı, *age,* s. 14.
[30] Buzpınar, *agm,* s. 568.
[31] Uzunçarşılı, *age,* s. 14; Yusuf Çağlar, Salih Gülen, *Dersaadet'ten Haremeyn'e Surre-i Hümayun*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2009, s. 23.
[32] Uzunçarşılı, *age,* s. 15.
[33] es-Seyyid, *agm,* s. 214.
[34] Uzunçarşılı, *age,* s. 15; es-Seyyid, *agm,* s. 214.
[35] Buzpınar, *agm,* s. 568.
[36] Uzunçarşılı, *age,* s. 35.
[37] Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 218.
[38] Uzunçarşılı, *age,* s. 35-41.
[39] Buzpınar, *agm,* 568-569; Uzunçarşılı, *age,* s. 35-36; İbrahim Ateş, "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler", *Vakıflar Dergisi,* S. 13, 1981, s. 118.
[40] Uzunçarşılı, *age,* s. 40; *Osmanlı Belgelerinde Surre Alayları*, Haz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2010, s. V.
[41] Buzpınar, *agm,* s. 568.
[42] Faruk Doğan, "18. ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", *Tarih Okulu Dergisi,* S. 15, 2013, s. 138.
[43] Ateş, *agm,* s. 118; *Osmanlı Belgelerinde Surre Alayları*, s. V.
[44] Atalar, *age,* s. 129, 157.
[45] Gülşah Aydınel İnce, "Hayırseverlik Bağlamında Surre-i Hümayun ve Vakıflar "Fatma Sultan'ın Darülhadis ve Kütüphanesi Vakfından 1730 Yılında Haremeyn-i Şerifeyn'e Gönderilen Surre Örnekleri"", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 45, 2020, s. 445-460.

dâhil olma süreçleri çerçevesinde belirlenmişken son tarih III. Ahmed'in saltanatının sona erdiği 1730 yılı olarak alınmıştır.

İncelenen defterlerin başında surre defterlerinin tutulma şekline uygun olarak defterin surre gönderilen vakıftan, ilgili şehirde (Mekke ya da Medine) istifade edenlere ilişkin olduğu belirtilmiştir. Vakfın ne türde olduğu, nerede bulunduğu ve kime ait olduğu ile surrenin gönderildiği yıl bu açıklama kısmında yer alan bilgilerdir. Surreden pay alan kişiler nefer olarak ifade edilmektedir. Defterlerde bunlar sıralanıp aldıkları surreler isimlerinin altına yazılmıştır. En son yekûn nefer sayıları ve surre miktarları verildikten sonra, tahrir tarihi, imza ve mühür kısmı yer almaktadır. Surreden pay alanlar tek tek okunmakla birlikte metnin hacmini artırmamak adına burada bütünüyle sıralanmadan, kendi içerisinde önem ve birbirinden farklılıkları gözetilerek izah edilmiştir.

2. III. Ahmed'in Kütüphane Vakfı ile Mekke ve Medine'ye Gönderilen Surreler

Yukarıda ifade edildiği üzere, III. Ahmed'in Pasarofça Anlaşması'ndan sonraki iktidar yılları Lale Devri olarak tabir edilen bir döneme denk gelir. III. Ahmed sanata meraklı sultanlardan biri olarak bilinir, döneminde birçok sanatçı ve şair himaye edilmiştir.[46] Ayrıca bu dönemde, bilhassa Pasarofça Anlaşması'ndan sonra Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın da gayreti ile saray ve bahçeler tamir edilip cami ve mescitler imar edilmiş, bunun yanında çeşme, mektep, kütüphane vb. pek çok yapı vücuda getirilmiştir.[47] Bu yapıların halkın ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte, aynı zamanda büyük ölçekli yapılara nispetle daha az maliyetli olduğu ifade edilebilir.[48] Bilhassa sıbyan mektebi ve kütüphanelerin sayıca artmış olması dikkat çekmektedir. Bunlardan önemli sayılabilecek bir tanesi Saray-ı Cedid'de (Yeni Saray) yer alan ve III. Ahmed'in adıyla anılan kütüphanedir.

III. Ahmed Kütüphanesi'nin bulunduğu yerde daha evvel II. Selim tarafından yaptırılan Havuzlu Bahçe vardı. Lale Devri'nde cami ve kasırlarda kütüphane binası yapılması pratiğine uygun hareket edilerek bu köşk yıktırılıp yerine Enderun Kütüphanesi de denilen bu kütüphane inşa edilmiştir. III. Ahmed'in bahse konu olan kütüphaneyi yaptırmasındaki amaç, Saray-ı Cedid'de dağınık hâlde bulunan kitapları bir araya getirmekti.[49]

Râşid Tarihi'nde kütüphanenin kurulduğu yer; bir tarafı hane-i hassa, bir tarafı surre odası, bir tarafı seferli odası ve arz odası vasatında mermer direk üzerine yapılan 200 yıllık kasr mahalli olarak tarif edilir.[50] Kütüphanenin yapımına 27 Rebiülevvel 1131/ 17 Şubat 1719 tarihinde başlanmıştır.[51] Aynı tarihli belgede, kütüphane yapımı için, Enderun Hazinesi'nden birkaç kez 16.160 kuruş verildiği ve bundan kereste, mermer, kireç, hurasan/horasan,[52] taş, alçı, cam ve altın vb. malzeme masrafları ile taşçı, doğramacı, lağımcı, kurşuncu vb. işçi ücretleri için 19.577 kuruş harcandığı kaydedilmiştir.[53] Kütüphane binası 32 haftada tamamlanmış, işçi ücretleri ve malzeme masraflarıyla toplam 19.700 kese yani 2.349.333 kuruşa mâl olmuştur.[54] Kütüphanenin mefruşâtı için minder ve yastıklar yapılmış, çeşitli kumaşlar, pamuk, astar, saçak vb. satın alınmıştır ve tüm bunlara temin ve üretim ücreti olarak toplam 119,5 kuruş 32 akçe harcanmıştır.[55]

Râşid Efendi'nin "*ibtidâ-i ders der-kitabhâne-i saray-ı hümayûn*" başlığı altında anlattığı üzere; kütüphane tamamlandığında, 10 Muharrem 1132/ 23 Kasım 1719 tarihinde padişahın da katılımıyla sadrazam, şeyhülislam, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, nakibüleşrafın da hazır bulunduğu bir meclis tertip edilmiştir. Günlük 200 akçe ile dersiam (müderris) tayin edilen Üsküdar Kadısı ve meşâyih dua etmiş, mecliste bulunan bahsi geçenlere samur kürkler giydirilmiş, meşâyihe surreler ihsan edilmiştir. Böylece kütüphane açılarak faaliyete geçmiştir.[56]

Kütüphane için düzenlenen vakfiyede niçin kurulduğu, kitapların nereden getirildiği, buradan hangi günler yararlanılabileceği, kitapların dışarı çıkarılmasının yasak olduğu, hizmetlilerde aranan şartlar ve onlara ne kadar ücret verileceği yazılmıştır.[57] 4 Mart 1725 tarihli kayıttan; kütüphane evkafı varidatından masraf ve vazifeler çıkarıldıktan sonra kalan varidatın önce şehzadegânın erkek çocukları, onların evladı, daha sonra da onların

[46] Aktepe, "Ahmed III", s. 37.
[47] Ahmed Vefik Paşa, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1869, s. 228; Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, s. 46.
[48] Soner Şahin, *Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı III. Ahmet ve II. Mahmut Dönemi (1703-1754)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009, s. 21-22.
[49] Râşid Mehmed Efendi, *age,* s. 1150; Semavi Eyice, "Ahmed III Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 40.
[50] Râşid Mehmed Efendi, *age,* s. 1150.
[51] Eyice, *agm,* s. 40; İskender Akdoğu, "Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi", *Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Bülteni*, İstanbul 2003, s. 20.
[52] "Tuğla tozuyla kireçten mürekkep sağlam bir harç". Şemseddin Sami, *age,* s. 576.
[53] (27 Rebiülevvel 1131/ 17 Şubat 1719) TS.MA.d, 2004.
[54] Ömer Türk, *Mesarif Defterleri Işığında Topkapı Sarayı III. Ahmed (Enderun) Kütüphanesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018, s. 339-340.
[55] Serhan Şalk, *Topkapı Sarayı Enderun Kütüphanesi Yapılışı, Tamirleri ve Kullanımı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s. 89-90.
[56] Râşid Mehmed Efendi, *age,* s. 1170.
[57] Eyice, *agm,* s. 40.

evladının evladı arasında eşit şekilde dağıtılması, sonrasında kız çocuklarına, onların evladının evladına eşit olarak tevzi ve taksim olunmasının şart olduğu anlaşılmaktadır.[58]

İlk etapta kütüphanenin evkafına yıllık 114.000 akçe malı olan Karye-i Adil maa Kumlu Mukataası'nın mahalli yazılmıştır. Fakat mukataanın karyeleri birkaç sancakta dağınık hâlde bulunduğundan idaresi, malının toplanıp tahsil edilmesi zor olduğu gerekçesiyle, Tırhala Sancağı'ndan senelik 143.445 akçe malı olan bir mukataa kütüphaneye vakıf kaydedilmiştir.[59] Dolayısıyla gelir sağlayan arazilerle ilgili dönem dönem düzenlemeler yapılmış ve tahrirlerin yenilenmesi gerekmiştir.[60] Vakıf arazilerin halkından sorumlu oldukları dışında herhangi bir şey alınarak zor durumda bırakılmamaları için de tahsil sorumlularının tembihlendiği bilinmektedir.[61]

Yapısal özelliklerine bakıldığında kütüphanenin, iki tarafından merdivenlerle çıkılan, üç sivri kemerli ve dört sütunlu bir girişinin bulunduğu görülmektedir ve bütün cepheleri mermer kaplı olan yapının, esas mekânı enine dikdörtgen biçimdedir, orta bölümü büyük bir kubbe, orta çıkıntı ve yan kanatları oymalı tonozlar örtmektedir.[62] Merkez kubbe, altı tam ve dört yarım sütuna oturtulmuştur.[63] Türk, iki katlı inşa edilen kütüphanenin bodrum katında pencere olmadığını belirtmektedir.[64] Eyice, kitapların rutubetten korunması maksadıyla pencereli yüksek bodrum inşa edildiğini, bunun etrafının açık olmasına özen gösterildiğini ifade eder.[65]

III. Ahmed'in kurduğu kütüphane vakfından gönderilen surrelerle ilgili saltanat döneminde kaydı yapılmış 19 defter tespit edilmiştir. Bunlardan 10 adedi Mekke için olan surreleri konu alırken geriye kalan 9 defter Medine'ye gönderilmiş surre kayıtlarını ihtiva etmektedir. Kütüphanenin 23 Kasım 1719'da açılışının hemen akabindeki hac döneminde, surre geleneğine dâhil edildiği görülmektedir. Buradan, 1132/1720'de başlayıp III. Ahmed'in saltanatının sona erdiği 1142/1730 tarihine kadar istisnaları olmakla birlikte neredeyse kesintisiz surre gönderilmiştir. Surreler "tuğralı altın"[66] cinsinden dağıtılmıştır. İncelenen 19 surre defteri, Mekke ve Medine şeklinde şehir bazında kategorize edilerek aşağıda incelenmiştir.

2.1. Mekke'ye Gönderilen Surreler

Mekke ile ilgili tanzim edilen defterlerin başında "III. Ahmed'in İstanbul'da Enderun-ı Saray-ı Cedid-i Amire'de bulunan kütüphanesinin evkafından, Mekke'deki vazifehorân defteri" açıklaması yer almaktadır. Vazife buradaki kullanımına uygun olarak sözlükte, "*bir iş mukabilinde muayyen ve muhassas ücret, maaş,* ulufe" şeklinde tanımlanmaktadır.[67] Hor, ise "*horden fiilinden yiyen, âkil*" anlamına gelmektedir.[68] Dolayısıyla defterlerde geçen vazifehorân tabiri, surreden pay alanları ifade etmektedir. Surrelerin geleneğe uygun olarak Recep ayı içerisinde tertip edildiği görülmektedir. Surre alan c*emaat-i eczahânân-ı mezkurîn* olarak ifade edilen Kur'an cüzü okuyucuları sıralandıktan sonra toplamlar verilmiş, tahrir tarihi yazılarak imza ve mühür kısmına geçilmiştir.

Defter No	Tarih	Toplam Nefer/Pay Sayısı	Toplam Surre Miktarı
840	5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720	32	128 tuğralı altın
853	18 Recep 1133/ 15 Mayıs 1721	32	128 tuğralı altın
877	13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722	32	128 tuğralı altın
890	5 Recep 1135/ 11 Nisan 1723	33	132 tuğralı altın
901	2 Recep 1136/ 27 Mart 1724	33	132 tuğralı altın
924	4 Recep 1137/ 19 Mart 1725	33	132 tuğralı altın
972	12 Recep 1139/ 5 Mart 1727	33	132 tuğralı altın
986	12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728	33	132 tuğralı altın
1021	12 Recep 1141/ 11 Şubat 1729	33	132 tuğralı altın
1044	13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730	33	132 tuğralı altın

Tablo 1. *Mekke'ye Gönderilen Surreler*

[58] (18 Cemaziyelahir 1137/ 4 Mart 1725) TS.MA.d, 8265.
[59] (29 Muharrem 1132/ 12 Aralık 1719) BOA. C.ML. 541/22253.
[60] (20 Ramazan 1132/ 26 Temmuz 1720) BOA. A.DVNSMHM.d, 129/1208.
[61] (20 Şevval 1132/ 25 Ağustos 1720) BOA. A.DVNSMHM.d, 129/1211.
[62] Eyice, *agm,* s. 40.
[63] Reşad Ekrem Koçu, "Ahmed III. Kütüphanesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, Tan Matbaası, İstanbul 1953, s. 292.
[64] Türk, *agt*, s. 62.
[65] Eyice, *agm,* s. 40.
[66] II. Mustafa'nın adına 1695'te, ilk defa tuğralı olarak 300 akçe değerle basılan cedid eşrefî altın sikkelere, halk arasında "tuğralı altın" denilmekteydi. İbrahim Artuk, "Cedid Eşrefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 7, İstanbul 1993, s. 210-211.
[67] Şemseddin Sami, *age,* s. 1493.
[68] Şemseddin Sami, *age,* s. 591.

Tablo 1, ilgili defterlerde yer alan toplam surre miktarlarını, tahrir tarihleriyle göstermektedir. Tabloda 1138/1726 yılına ait surre bulunmamaktadır, onun dışında kesintiye uğramadan gönderilen surreler listelenmiştir. Buna göre; ilk üç yıl gönderilen surre miktarının 128 tuğralı altın olduğu, 1723 tarihi itibarıyla bu miktarın 132 tuğralı altına çıktığı görülmektedir. Bu artış, surre gönderilen kişi sayısında meydana gelen artış nedeniyledir ki o zamana kadar 32 kalem olarak ihsan edilen tuğralı altınlar, bu tarihten itibaren 1 kişi artışla 33 kalem olarak gönderilmiştir. Bu artış, Seyyid Hasan ibn Seyyid Mehmed Efendi ed-Daî-i Ecza'ya bahse konu surre yılında 4 tuğralı altın verilmesi ile gerçekleşmiştir.[69] Dâî, dua eden, duacı anlamına gelmektedir.[70] Dolayısıyla surre hissesi Seyyid Hasan'a bu gerekçe ile tahsis edilmiştir. Hissenin berat gereğince verildiği anlaşılmaktadır.[71] Bu isim, üzerinde 1134/1722 tarihli bir şerhle iki yıl önceki surre defterinde geçmekle birlikte, o dönem adı altında herhangi bir surre kaydı yer almamaktadır.[72] Mekke'de surre alanlara şahıs bazında bakıldığında, surreden her birine eşit miktar verildiği tespit edilmiştir. Elbette dönem içinde bazı değişiklikler yaşanmıştır. Bunlar yeri geldikçe aşağıda ifade edilmiştir.

Şeyh unvanlı kişi sayısı 1724'e kadar 12, bu tarihten itibaren 11; seyyid unvanlı kişi sayısı 1720'de 4, 1721 ve 1722'de 5, 1723 ve 1724'te 6, 1725'ten itibaren 7 olarak tespit edilmiştir. Bunlardan birçoğu incelenen dönem boyunca surreden istifade etmiştir. Bazı isimler seyyid evladıdır, ancak isimleri açık şekilde yazılmadığı için bu sayıya dâhil edilmemiştir. Ayrıca, Seyyid Ahmed naibü'l-harem nazır-ı ecza ve evlad-ı Seyyid Ahmed naibü'l-harem hafız-ı ecza, Seyyid Mehmed bin Seyyid Ahmed naibü'l-harem olarak kayıtlı isimler mevcuttur. Bunlara bakıldığında aralarındaki yakınlık dikkati çekmektedir.[73] 1724 yılına kadar mücavir olan 3 kişi surre alırken bu tarihte onlara 1 kişi daha eklenmiştir. Baştan sona kadar sabit olan sayılardan biri de delillere aittir. Her yıl 4 delil surreden yararlanmış olmakla birlikte, bunlardan 3'ünün başlangıçtan beri olduğu fark edilmektedir.

Mekke'de surreden pay alanlar arasında, şeyh unvanlı çok sayıda isim olduğu yukarıdaki sayısal veriden anlaşılmaktadır. Bu unvana sahip bazı isimler farklı özellikleri ile de dikkat çekmektedir. Örneğin; Şeyh Yahya Efendi'nin Bursalı bir mücavir olduğu görülmektedir.[74] Mücavir, sözlükte; "bir mabed veya türbenin yanında ihtiyar-ı uzletle ibadet eden, mutekif" olarak tanımlanmaktadır.[75] Daha geniş şekilde ifade etmek gerekirse; her ne kadar zamanla Medine'de bulunanlar için de kullanılır hale gelse de ilk hâliyle, Mekkeli olmadığı hâlde misafirlik süresinden daha uzun süre burada kalan, Mescid-i Haram'da kalan ve ibadetle meşgul olan kimseleri ifade eden bir terimdir.[76] Mücavir olan isimlerden biri "tabi-i şeyhülharem-i Mekke-i mükerreme" olarak kaydedilen Ahmed Efendi'dir.[77] Şeyhülharem Mekke'de Mescid-i Haram, Medine'de Mescid-i Nebevî'de ders veren, ilmiyle dikkat çeken alimlere, buralarda hizmet edenlerden sorumlu olan, Mekke ve Medine'nin idaresini üstlenen kişilere verilen bir unvandır.[78]

Hissesi 1137/1725'te Seyyid Hüseyin ibn Seyyid Mehmed'e geçen Küçük Mehmed Hoca da tabi-i nazır-ı darüşşifa şeklinde kaydedilmiştir.[79] Onun gibi tabi-i nazır-ı darüşşifa olan diğer isim ise Molla Hüseyin el-Kürdî'dir. Kendisi molla olarak kaydedilen 2 kişiden biridir. Diğer molla ise Abdurrahman bin Ali'dir. Her ikisi de incelenen dönem boyunca surrelerden müstefit olmuştur.[80]

Şeyh unvanına sahip ve başlangıçtan sona kadar surre verilen isimlerden biri olan Şeyh Ömer ise delil olarak kaydedilmiştir.[81] Malum olduğu üzere hacılara rehberlik eden kişilere delil denmektedir.[82] Delil olanlardan biri olan Şeyh Ahmed bin Hüseyin, çalışma kapsamındaki üçüncü surre yılı itibarıyla hisse almaya başlamıştır.[83] Şeyh unvanı bulunmayan ancak delil olan 2 isim 1720-1730 aralığında surre almaya devam ederken, aynı zamanda şeyh olduğu anlaşılan Abdurrahman'ın ise iki yıl surre aldıktan sonra bir şerhle öldüğüne işaret edilmiş ve hissesi 1724 itibarı ile Seyyid Abdullah bin Abdurrahman'a verilmeye başlamıştır.[84]

[69] (5 Recep 1135/ 11 Nisan 1723) BOA. EV.HMK.SR.d, 890.
[70] Şemseddin Sami, *age,* s. 598.
[71] (2 Recep 1136/ 27 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 901.
[72] (18 Recep 1133/ 15 Mayıs 1721) (18 Recep 1133/ 15 Mayıs 1721) BOA. EV.HMK.SR.d, 853.
[73] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 840; (13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730) BOA. EV.HMK.SR.d, 1044.
[74] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 840.
[75] Şemseddin Sami, *age,* s. 1290-1291.
[76] Nebi Bozkurt, "Mücâvir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 31, Ankara 2020, s. 444-445.
[77] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 840.
[78] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Şeyhülharem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 39, İstanbul 2010, s. 90.
[79] (2 Recep 1136/ 27 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 901; (4 Recep 1137/ 19 Mart 1725) BOA. EV.HMK.SR.d, 924.
[80] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 840; (13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730) BOA. EV.HMK.SR.d, 1044.
[81] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 840; (13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730) BOA. EV.HMK.SR.d, 1044.
[82] Atalar, *age,* s. 203.
[83] (13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722) BOA. EV.HMK.SR.d, 877.
[84] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 840; (18 Recep 1133/ 15 Mayıs 1721) BOA. EV.HMK.SR.d, 853; (13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722) BOA. EV.HMK.SR.d, 877.

Her ne kadar mücavir olarak ifade edilmeseler de bazı isimlerin aslen Mekkeli olmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda bahsi geçen Şeyh Ahmed bin Hüseyin'den önce surre alan Mehmed Efendi'nin Ayıntabî olarak kayıtlı olması,[85] 1135/1723 itibarıyla hissesi oğlu Şeyh Salim'e geçen Şeyh Abdullah'ın el-Basrî unvanına sahip olması, aslen Mekkeli olmadığına işaret etmektedir.[86] Yani görülüyor ki Mekke'de bulunan ve yerli olmayan isimler her zaman mücavir sıfatını taşımamaktadır. Dolayısıyla mücavirlik amacıyla orada bulundukları iddia edilememektedir. Derviş Mehmed'in aslen Urfalı olduğu, kayıtlı diğer derviş İbrahim'in ise Ayasofyalı bir mücavir olduğu görülmektedir. Derviş İbrahim Şeyh Mehmed Velidî'den sonra, 1724'ten itibaren surre payı almıştır.[87] Bu noktada kimi zaman surrelerin, sahipleri adına başkasına teslim edildiği de ilave edilebilir. Nitekim Derviş İbrahim'in bu manada hissesi ile ilgili, 1727'de vekili, 1728'de refiki olduğu söylenen muhtemel ki aynı kişi olan Derviş Süleyman'ın adı geçmektedir.[88]

Şeyh Abdüsselam ez-Zemzemî, Seyyid Ahmed Buhurîzade, vefatından sonra 1722 yılı itibarı ile hissesi Şeyh Mehmed bin Şeyh Süleyman Itrî'ye devredilen Şeyh Ali Itrî'de olduğu gibi bazı isimlerin sonunda bulunan unvanların meslekî asıllı ve aileye ait bir unvan olduğu da ifade edilebilir.[89] Bu noktada, birkaç kez geçtiği üzere, bazı payların vefat vb. gerekçelerle el değiştirdiği, pay alan yeni isimlerin de genelde eski pay sahipleri ile akraba oldukları fark edilmektedir.

Surre alanlar arasında bulunan Hacı İsmail de dikkat çeken bir isimdir ve Bab-ı İbrahim'de sakin ve Ayn-ı Arafat meşedi olduğu anlaşılmaktadır. Ayn-ı Arafat veya diğer adıyla Ayn-ı Zübeyde, Arafat ile Tâif arasında çıkan ve Arafat üzerinden Mekke'ye ulaştırılan suyoludur.[90] Hacı İsmail'in vefatından sonra 1722 itibarıyla evladı surre almaya başlamıştır.[91] Her yıl surre alan Mehmed Efendi bin Ahmed de "bacdar hatib" unvanıyla dikkat çekmektedir. Bacdar, yol emniyetini sağlamak karşılığında muayyen yerlerde, belli bir tarifeye göre para alan memura verilen addır.[92] Surreden istifade eden isimler arasında 2 mezhep imamı bulunmaktadır. Her ikisi de tüm surre yıllarında pay almış olup bunlardan biri Hanefî imamı olan Şeyh Yasin,[93] diğeri Malikî imamı olan Seyyid Ömer'dir.[94]

Mekke'de her yıl yalnız 1 saka surreden yararlanmıştır. Sakalık bir unvan değil, meslek olması yönüyle dikkat çekmektedir. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti zemzem işiyle meşgul olan sikaye görevlisinin hacıların su ihtiyacını karşılamada yetersiz kalması üzerine Mescid-i Haram'da çeşitli yerlerde, İslâm ülkelerinin her vilayetinden gelen hacılar için, sakalar görevlendirmişti.[95] Farklı yerlerden gelen hacılara zemzem dağıtmak üzere ayrı sakalar görevlendirilmesi, hizmetin aksamadan yürütülmesi ve hacıların ihtiyaçlarına derhal cevap vermek için yapılmış olmalıdır.[96] İncelenen defterlerde ismi geçen Süleyman Saka'nın ilk iki yıl surre alırken vefatından sonra kardeşi Saka Hüseyin surre almaya başlamıştır.[97]

2.2. Medine'ye Gönderilen Surreler

Mekke'ye olduğu gibi Medine'ye de Recep ayı içerisinde yani eş zamanlı surreler gönderildiği görülürken 1133/1721, 1135/1723 ve 1138/1726 tarihlerinde surre tespit edilememiştir. Bununla birlikte 1140/1728 tarihli 2 ayrı surre defteri tanzim edildiği görülmektedir. Bunun mühim bir sebebi vardır. Çünkü bu tarihten itibaren yalnız vazifehorân için değil, 2 farklı grup için de surre gönderilmiştir. Dolayısıyla onlar için verilen surreler hakkında ayrı defter tutulmuştur.[98] Bununla beraber, bundan sonraki iki yıl ayrı defter tutulmasına gerek duyulmadan surre alanlar "cemaatler" olarak ayrılıp sıralı şekilde tek deftere kaydedilmiştir. Bu açıdan Mekke'yle ilgili defterlerdeki açıklamanın bir benzeri yazılarak; 1728 tarihli ve 1004 numaralı defterin başında, "Medine'de sakin Sâdat-ı Alevî ve Evlad-ı Benî Hüseyin'e", diğer bütün defterlerin başında ise "Medine'deki vazifehorâna" surre verildiğine işaret edilmiştir. Aşağıdaki tabloda Medine'ye gönderilen toplam surre miktarları, defterlere tahrir edildiği tarihleriyle beraber verilmiştir.

[85] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 840; (18 Recep 1133/ 15 Mayıs 1721) BOA. EV.HMK.SR.d, 853.
[86] (5 Recep 1135/ 11 Nisan 1723) BOA. EV.HMK.SR.d, 890.
[87] (2 Recep 1136/ 27 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 901.
[88] (12 Recep 1139/ 5 Mart 1727) BOA. EV.HMK.SR.d, 972; (12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728) BOA. EV.HMK.SR.d, 986.
[89] (13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722) BOA. EV.HMK.SR.d, 877.
[90] Mustafa L. Bilge, "Aynizübeyde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 4, İstanbul 1991, s. 279.
[91] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 840; (18 Recep 1133/ 15 Mayıs 1721) BOA. EV.HMK.SR.d, 853; (13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722) BOA. EV.HMK.SR.d, 877.
[92] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 144.
[93] (12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728) BOA. EV.HMK.SR.d, 986; (12 Recep 1141/ 11 Şubat 1729) BOA. EV.HMK.SR.d, 1021.
[94] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 840; (13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730) BOA. EV.HMK.SR.d, 1044.
[95] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Zemzem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C.44, İstanbul 2013, s. 244.
[96] R. Hüseyin Biçer, *1699 Yılı Mekke Surre Defterleri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar 2018, s. 31.
[97] (13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722) BOA. EV.HMK.SR.d, 877.
[98] (12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728) BOA. EV.HMK.SR.d, 1004.

Defter No	Tarih	Toplam Nefer/Pay Sayısı	Toplam Surre Miktarı
839	5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720	32	128 tuğralı altın
868	13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722	32	128 tuğralı altın
903	2 Recep 1136/ 27 Mart 1724	33	132 tuğralı altın
928	4 Recep 1137/ 19 Mart 1725	33	132 tuğralı altın
967	12 Recep 1139/ 5 Mart 1727	33	132 tuğralı altın
997	12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728	33	132 tuğralı altın
1004	12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728	47	94 tuğralı altın
1023	12 Recep 1141/ 11 Şubat 1729	80	226 tuğralı altın
1039	13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730	80	226 tuğralı altın

Tablo 2. *Medine'ye Gönderilen Surreler*

Vazifehorân için Mekke'ye gönderilenlerde olduğu gibi Medine'ye gönderilenlerde de dönem içerisinde bir artış yaşanmıştır. 1724 yılından itibaren kütüphane vakfından 132 tuğralı altın, surreye konu olmuştur. Surre, dağıtılan kişi sayısında yaşanan artışla birlikte toplam surre payı 32 kalemden 33'e çıkmıştır. Mekke'dekine benzer şekilde Medine'de toplam surre miktarında artış, evlad-ı Seyyid Mehmed bin Sultan Mir Medine ed-daî-i eczaya 4 tuğralı altın verilmesi ile gerçekleşmiştir.[99]

Vazifehorân arasında 1720 ve 1722'de 10 şeyh, 9 seyyid, bunlar hariç olmak üzere 4 efendi tespit edilmiş, ayrıca 1 molla, 1'i şeyhülharem olmak üzere 2 ağanın da surre aldığı görülmüştür. 1724'te seyyid ve şeyh sayısı 1'er kişi azalmıştır. Geri kalan sürede bu sayı, Sâdat-ı Alevî ve Evlad-ı Benî Hüseyin cemaatlerinden isimler hariç tutulduğunda seyyid unvanı bakımından sabit kalmış, şeyh unvanlı olanların sayısı zaman içinde değişmiştir. 1727'de efendi unvanlı kişi sayısı 5 olmuştur. Burada sayılar belirtilirken kişi isimleri esas alınmamıştır, yani bazen unvan sayıları aynı kalsa dahi, bu unvanları taşıyan kişilerin değiştiği ifade edilmelidir.

İncelenen dönemin başından sonuna kadar 21 kişi değişmeden surreden istifade etmiştir. Bunlardan biri şeyhülharem ağa nazır-ı ecza olarak kayıtlıdır. Onun gibi, hafız-ı ecza olarak kaydedilen Mustafa Güğümbaşızade de her yıl surre almıştır. Kendisinin meşedbaşı olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, her sene surre alan isimlerden biri Şeyh Yahya Gulam nakibü'l-ferraşîndir. Ferraş Osmanlılarda, çeşitli vakıf eserlerin temizliği ile ilgilenen, mefruşatını serip toplayan hizmetlileri ifade eden bir anlamda kullanılmıştır.[100]

Medine'de surreden müstefit olanlar arasında mücavir oldukları kayıtlı olanların sayıca azlığı dikkat çekmektedir. Buna göre, ancak 2 mücavir ismin surre aldıkları tespit edilmiştir. Bunlardan biri aynı zamanda hacı unvanlı Hacı Mehmed'dir ki, Şeyh Ahmed yerine 1727'de surre almıştır.[101] Sonraki yıl yine Şeyh Ahmed'in adına rastlanmakla birlikte,[102] Şeyh Ahmed'in hissesi son iki surre yılında kardeşi İbrahim'in evladına geçmiştir.[103] Bu arada bahsi geçen İbrahim'in incelenen dönemde her yıl surre alan Şeyh İbrahim olduğu düşünülmektedir. Aynı aileden birkaç ismin tek ya da ayrı kalemlerde surre alması rastlanır bir durumdur. Medine'de mücavir diğer isim ise, teberdar-ı sabık Hüseyin Efendi'dir. Hüseyin Efendi 1727 itibarıyla surre almaya başlamıştır.[104] Teberdar, Osmanlı Devleti'nde birûn görevlilerinden biri olan baltacının Farsça karşılığıdır.[105] Hüseyin Efendi'nin daha önce bu işle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Ondan önce, Şeyh İbrahim'in surre aldığını da belirtmek gerekmektedir.[106]

Saka unvanına 1720'de iki yerde rastlanmaktadır. Bunlardan ilkinde Seyyid Mehmed saka-i Medenî olarak kayıtlı kişinin, ilk iki yıl surre aldığı,[107] sonraki yıl hissesinin başkasına geçtiği anlaşılmaktadır ve burada da er-Rumî sıfatına rastlanması memleket temelli asla dair bir ipucu sunmaktadır.[108] Değişim bir sonraki yıl da yaşanmış, Ali bin Merhum Said Çelebi ibn Hasan Kethüda 1725'ten itibaren surre alan isim olmuştur. Bu manada her ne kadar surre alan şahsa ait olmasa da kethüda unvanına rastlanmış olması bir istisnayı teşkil etmektedir.[109] Diğer saka ise, Seyyid Ahmed'in kaydında geçmektedir. Onun ah-i Abdurrahman saka şeklinde kaydedildiği ve ilk iki

[99] (2 Recep 1136/ 27 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 903.
[100] Tahsin Yazıcı, Mehmet İpşirli, "Ferrâş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 12, İstanbul 1995, s. 408.
[101] (4 Recep 1137/ 19 Mart 1725) BOA. EV.HMK.SR.d, 928; (12 Recep 1139/ 5 Mart 1727) BOA. EV.HMK.SR.d, 967.
[102] (12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728) BOA. EV.HMK.SR.d, 997.
[103] (12 Recep 1141/ 11 Şubat 1729) BOA. EV.HMK.SR.d, 1023; (13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730) BOA. EV.HMK.SR.d, 1039.
[104] (12 Recep 1139/ 5 Mart 1727) BOA. EV.HMK.SR.d, 967.
[105] Abdülkadir Özcan, "Baltacı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 5, İstanbul 1992, s. 34.
[106] (4 Recep 1137/ 19 Mart 1725) BOA. EV.HMK.SR.d, 928.
[107] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 839; (13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722) BOA. EV.HMK.SR.d, 868.
[108] (2 Recep 1136/ 27 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 903.
[109] (4 Recep 1137/ 19 Mart 1725) BOA. EV.HMK.SR.d, 928.

yıl surre aldığı görülür.[110] 1724'ten itibaren hissesi oğlu Seyyid Mehmed'e geçmiştir.[111] Bununla birlikte es-Sekkaf Alevî olarak geçmesi mensubu olduğu topluluğa da işaret etmektedir. Bâ Alevî, başlarda kurucusu Alevî bin Ubeydullah'a nispetle bu adı almış, zamanla kollara ayrılması nedeniyle aşiret, kabile gibi daha geniş bir anlam yüklenen, Suudi Arabistan seyyid ve sufîlerinin mensup olduğu, Hadramut'un Terim kasabası ve yakınlarında yaşamış köklü bir ailedir ve Sekkâf da kollarından biridir.[112] Yukarıda bahsedilenler haricinde Alevî olduğu anlaşılan isimler iki ayrı kalemde daha surre almışlardır. Yeri gelmişken ifade edilmesi gereken bir husus surreden yararlananların adlarında, çeşitli cemaat, aile, yer adı vb. bulunmasıdır. Bunlar nesep ve memlekete dair önemli ipuçları sunmaktadır. Nitekim surre alan bazı isimlerde; es-Sindî, el-Berzencî, el-Basrî, ed-Divriğî, Diyarbekrî, Manastırî, el-Amudî, el-Mağribî, el-Hobevî, Ensarîzade, Adanavî, el-Kürdî, el-Urfî ifadeleri geçmektedir.

Vefat sebebiyle mahlul olan surrelerin yeni birine verildiği görülmektedir. Bu da yukarıda da bahsi geçtiği üzere bazen, akraba olan isimlerden birine verilmek suretiyle olurdu. Nitekim; ilk iki yıl surre alan Şeyh Osman el-Amudi'nin yerine 1724 itibarı ile evlad-ı Şeyh Osman el-Amudi'ye surre verildiği takip edilmektedir.[113] Bu değişikliğin sebebi Şeyh Osman'ın vefatıdır. Bununla ilgili bir belgede, Medine'de Ravza-ı Mutahhara'da cüzhân olan Şeyh Osman el-Amudi'nin ölümü sebebiyle hissesinin oğlu Hace Kalfa'ya tevcih edildiği yazılmıştır.[114]

Molla tabirine iki yerde rastlanmaktadır. Buna göre, "Molla Mehmed Yahya bin Hacı Osman oda aşçısı" olarak kaydedilen kişi her yıl surreden istifade etmiştir. Molla tabirinin diğer geçtiği yer ise "Seyyid Abdülaziz vekil-i ders-i molla efendi" şeklindedir. Dolayısıyla bizzat surre alan kişi molla olmamakla beraber ders vekili olması hasebiyle farklılık ve önem arz etmektedir. Seyyid Abdülaziz'in 1720 ve 1722 yıllarında surre aldığı tespit edilmiştir.[115] Bu aşamada benzer bir meslekî unvan Mehmed Efendi bin Şeyh Sadeddin el-Basrî'nin surre kaydında bulunmaktadır. el-Müderris unvanının geçtiği bu isme her yıl surre verilmiştir.

Molla tabiri gibi müftü ifadesine de iki yerde tesadüf edilmektedir. Buna göre her sene surre alan isimlerden biri olan Şeyh Tahir'in şafi müftüsü olduğu anlaşılmaktadır. Müftü olan diğer isim Seyyid Mehmed de her yıl surre alanlardan biridir. Hacı unvanlı 1 kişi surreden müstefit olmuştur. Bu isim, başlangıçtan incelenen dönemin sonuna kadar surre alan Hacı Hüseyin'dir ve Adanavî, yani Adanalı olduğu görülmektedir.

Surre alanlar içerisinde diğerlerinden meslekî anlamda farklılık arz eden isimlerden biri, kâtib-i cerâye olarak kaydedilen Mustafa Efendi olup her yıl surreden istifade etmiştir. "Hak edenlere ayrılan bir nevi sadaka" manasına gelen cerâye tabirine ilk kez Mısır Eyaletine ait belgelerde, XVI. asrın ikinci yarısı itibarı ile tahsis edilmiş muayyen bir miktar hububatı karşılayan anlamda rastlanmıştır. Her sene Mısır'dan çıkan Haremeyn surresiyle birlikte gönderilen Haremeyn cerâyesi, Haremeyn mücavirlerinden ulema, şeyhler, fakirlere verilir, cami ve zaviye vb. kurumlar da bundan yararlanabilirdi.[116] Görüldüğü gibi Medine'de Mustafa Efendi'nin bu hizmetin kâtipliğini yaptığı ve herkesle eşit miktarda surre aldığı anlaşılmaktadır.

1728 yılında 2 farklı cemaate de surre gönderildiği ifade edilmişti. Kastedilen cemaatlerden ilki *Sâdat-ı Alevî* olarak belirtilen gruptur. Sâdat, "efendi, bey, kerim, faziletli" gibi anlamlara gelen seyyid kelimesinin çoğuludur.[117] Alevî ise, ilk devirlerde, Hz. Ali'nin Hz. Fatıma dışındaki eşlerinden olan çocukları için kullanılırken sonraları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in soyundan olanlar için kullanılmaya başlayan ve zamanla Alevî bin Ubeydullah'ın soyundan gelenlere söylenen bir tabirdir.[118] Emevîlerin son dönemlerinden itibaren Hz. Ali'nin, bilhassa Hz. Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelenler için seyyid, şerif, emîr lakaplarının yanında Alevî tabiri de kullanılmaya başlamıştır.[119] Sâdat-ı Alevî, yukarıda bahsi geçen Alevî bin Ubeydullah'ın soyundan gelen seyyidlerin oluşturduğu, ehl-i beyt aileleri arasındaki en büyük sülaledir ve Bâ Alevî seyyidlerinin teşkil ettiği tarikat da Aleviyye Tarikatı veya Tarîkatü's-Sâde Âl-i Bâ Alevî olarak bilinmektedir.[120] İncelenen surrelerde, Sâdat-ı Alevî adıyla 33 isim kayıtlı olup her birine 2'şer olmak üzere toplam 66 tuğralı altın verildiği tespit edilmiştir. İçlerinde kadınların da olması dikkat çekicidir. Buna göre; 1728 ve takip eden yılda 6 kalem surre, Sâdat-ı Alevî mensubu kadınlara verilmiştir.[121] 1730'da bu sayı 5'e düşmüştür.[122] Bu 6 kalemden 1'i Seyyid Mehmed'in kızları Şerife ve Hatice, diğeri seyyid unvanlı bir Alevînin kızlarına müşterek istifade etmeleri imkânıyla verilmiştir. Yalnız ismiyle kaydedilen Şerife Kadriye haricindeki kadınların, seyyid unvanlı kişilerin

[110] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 839; (13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722) BOA. EV.HMK.SR.d, 868.
[111] (2 Recep 1136/ 27 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 903.
[112] Sâmî es-Sakkâr, "Bâ Alevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 4, İstanbul 1991, s. 355.
[113] (2 Recep 1136/ 27 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 903.
[114] (8 Cemaziyelahir 1136/ 4 Mart 1724) BOA. AE.SAMD.III, 39/3756.
[115] (5 Recep 1132/ 13 Mayıs 1720) BOA. EV.HMK.SR.d, 839; (13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722) BOA. EV.HMK.SR.d, 868.
[116] Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Cerâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 7, İstanbul 1993, s. 390.
[117] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Seyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 37, İstanbul 2009, s. 40.
[118] Maruf Toprak, *Son Dönem Aleviyye Şeyhlerinden Fadl B. Alevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2018, s. 95.
[119] Ahmet Yaşar Ocak, "Alevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 2, İstanbul 1989, s. 368.
[120] Toprak, *agt,* s. 2, 39-40, 94-95, 100.
[121] (12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728) BOA. EV.HMK.SR.d, 1004; (12 Recep 1141/ 11 Şubat 1729) BOA. EV.HMK.SR.d, 1023.
[122] (13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730) BOA. EV.HMK.SR.d, 1039.

kızı olduğu tespit edilmiştir. Bu noktada, isim olarak kullanılanlar hariç olmak üzere, bazılarının isimlerinin önünde geçen şerife isminin, unvan olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Surre alan Sâdat-ı Alevî mensubu erkekler hâliyle ya seyyid ya da seyyid unvanlı birinin evladı olarak kayıtlıdır. İçlerinden yalnız bir ismin, Seyyid Abdurrahman'ın evlilik hasebiyle bu istifadeyi sağladığı düşünülmektedir.[123]

1728 yılında surre alan, Medine'de sakin diğer cemaat ise, *Evlad-ı Benî Hüseyin*'dir. Sâdat-ı Alevîye nispetle, Evlad-ı Benî Hüseyin'den daha az kişi surreden yararlanmıştır. Buna göre kaydedilen 14 kalemin her birine, 2'şer adet olmak üzere gönderilen toplam surre miktarı 28 tuğralı altındır. Evlad-ı Benî Hüseyin olmaları hasebiyle doğal olarak surre alanların hepsi seyyid veya seyyid unvanlı birinin evladıdır. Bununla birlikte, yalnız son yıl bir kadının, Şerife Fatıma bint Mehmed ibn Caiz el-Hüseynî'nin surre aldığı görülmektedir.[124]

Tablo 2'de 1728 tarihli 1004 numaralı defterin karşısında gösterilen surre miktarı, Sâdat-ı Alevî için verilen 66 tuğralı altın ile Evlad-ı Benî Hüseyin için verilen 28 tuğralı altının "cem'an yekûnunu (toplamı)" göstermektedir.[125] Dolayısıyla tabloda 1728 yılına ait 997 ve 1004 numaralı iki deftere ait veriler toplandığında, bahsi geçen tarih itibarı ile Medine'ye bir yılda gönderilen surre miktarının vazifehorâna verilenler de dâhil olmak üzere 226 adet tuğralı altına ulaştığı görülür. Bu miktar geri kalan iki yıl boyunca da sabit kalmıştır.[126]

3. Fatma Sultan'ın Darülhadis ve Kütüphane Vakfı ile Mekke ve Medine'ye Gönderilen Surreler

Daha evvel de yeri geldikçe ifade edildiği üzere, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Lale Devri'nde imar faaliyetleri, vakıf eserleri ve sanatsal faaliyetlere öncülük etmesi ve katkı sağlaması ile bilinen bir devlet adamıdır. III. Ahmed'in damadı olması ve sadaret vazifesi onun bu yönde faaliyet göstermesini destekleyen bir unsur olmuştur. Paşa, yalnız İstanbul'da değil memleketi Nevşehir'de de imar faaliyetlerinde bulunmuş, burada da bir külliye inşa ettirmiştir.[127] Aynı şekilde zevcesi Fatma Sultan da birçok eser bina ettirmiş ve bunlardan kendi adıyla anılan cami gibi bazıları, günümüze ulaşmamıştır.[128] Yaptırdığı cami ve çeşmeye, babası III. Ahmed tarafından temlik olarak verilen Valide Sultan Yalısı ve Vidos Bahçesi olarak bilinen çiftlik mülkünü vakfetmiş olması muhtemeldir.[129] Babıali karşısında yer alan caminin yerinde eskiden Terzibaşılardan Piri Ağa'nın mescidi bulunuyordu ve İbrahim Paşa bu mescidin bitişiğinde bir saray yaptırırken Fatma Sultan da harap olmuş bu yapıyı 1140'ta ihya ederek burada cami yaptırmıştı.[130] Cağaloğlu Hamamı'nın olduğu yerde de Fatma Sultan'ın Patrona Halil İsyanı sırasında yıkılan sarayı vardı.[131]

Damat İbrahim Paşa'nın İstanbul'da inşa ettirdiği en önemli yapı Şehzadebaşı'ndaki külliyedir. Külliyeye dair 1141/1729 tarihli vakfiye sureti, İbrahim Paşa'nın külliyeyi Fatma Sultan ile müştereken Şehzadebaşı'ndaki mülk arazileri üzerinde yaptırdığını, külliyenin 13 hücreli medrese, bunun dershanesi ve kütüphanesi, sebil, şadırvan ve çeşmeden müteşekkil olduğunu belgelemektedir.[132] Külliye yapılarına gelir kaynağı olmak üzere, daha sonra (1729) Direklerarası Caddesi (Şehzadebaşı) boyunca uzanan 82 vakıf dükkândan oluşan bir arasta ilave edilmiştir.[133] Bunun dışında masraflarını karşılamak maksadıyla külliyenin evkafı içerisinde; Aydın Sancağı'nın Güzelhisar nahiyesinde bulunan 2 köy ve Karlıili'nde 1 köy, Paşa Sancağı'nın Manastır Nahiyesi'nde Manastır mukataaları, Nakşa Adası'nda tarla, bağ ve bahçe türünden araziler yer almaktadır.[134] Bu emlakın hasılatı yalnız külliye için ayrılmamış, bir kısmı başka yerlere ve Haremeyn'deki çeşitli vazifelilere tahsis edilmiştir.[135]

Külliyenin tamamlanması uzun zaman almış, külliyeye ait yapılar, İbrahim Paşa'nın 1718-1730 arasındaki sadareti sırasında yapılmıştır.[136] Râşid Tarihi'nde, Şehzadebaşı Camisi civarında Eskiodalar karşısında yapımına

[123] (12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728) BOA. EV.HMK.SR.d, 1004; (12 Recep 1141/ 11 Şubat 1729) BOA. EV.HMK.SR.d, 1023; (13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730) BOA. EV.HMK.SR.d, 1039.
[124] (13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730) BOA. EV.HMK.SR.d, 1039.
[125] (12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728) BOA. EV.HMK.SR.d, 1004.
[126] (12 Recep 1141/ 11 Şubat 1729) BOA. EV.HMK.SR.d, 1023; (13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730) BOA. EV.HMK.SR.d, 1039.
[127] M. Münir Aktepe, "Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya Âid İki Vakfiye", *Tarih Dergisi,* 11/15, 1960, s. 151; Salih Çiğdem, *Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesinin Sosyal ve Kültürel Hayata Katkısı*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2019, s. 39-50.
[128] Semavi Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* S. 43, 1987, s. 483; Semavi Eyice, "Fatma Sultan Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 12, İstanbul 1995, s. 262.
[129] Uluçay, *age,* s. 85.
[130] İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Camileri*, C. 1, Üsküdar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2023, s. 356; Eyice, *agm,* s. 262-263.
[131] Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2011, s. 311.
[132] Semavi Eyice, "Damad İbrâhim Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 8, İstanbul 1993, s. 443; Aktepe, *agm,* s. 155.
[133] Aktepe, "Damat İbrahim Paşa", s. 442; Erkan Atak, "Nevşehirli Damat İbrâhim Paşa'nın Külliyeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Sanat Tarihi Dergisi,* 31/2, 2022, s. 981.
[134] Aktepe, "Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya Âid İki Vakfiye", s. 155-156.
[135] Aktepe, *agm,* s. 156-157.
[136] Eyice, *agm,* s. 443.

başlanan darülhadis[137] ile kütüphanenin 1132/1720'de tamamlandığı yazılmış ve açılışı detaylı bir şekilde anlatılmıştır.[138] Vakfiyenin dokuz yıl sonra tanzim edilmiş olması Damat İbrahim Paşa'nın, Nevşehir'de yaptırdığı külliyenin tamamlanmasının beklenmesinden kaynaklanmış olmalıdır.[139]

Külliye avlusunun güney, doğu ve batı cephelerini çevreleyen hücrelerden oluşan darülhadisin 13 hücresi olduğu vakfiyede yazılmış olmakla birlikte, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda düzenlenen defterlerde, hücre sayısında farklılıklar olması, zamanla buna bazı eklemeler yapıldığına işaret etmektedir.[140] Eyice, bu 13 hücreden 3 tanesinin dikdörtgen yapılı ve üstlerinin aynalı tonozlarla örtülü, bunların 2'sinin de kubbeli bir eyvanla birbirine bağlı olduğunu belirtirken bunların yalnızca medrese hücresi olmayıp başka amaçla da kullanıldığı ihtimalini değerlendirmektedir.[141] Kütüphane ise külliye avlusunun kuzeydoğusunda, kare ölçülerde inşa edilmiştir.[142]

Külliyeye hasredilmiş emlaka ilişkin olarak Osmanlı Arşivi'nde yer alan çeşitli kayıtlar da darülhadis ve kütüphane vakfının gelir kaynakları ve idaresi hakkında önemli veriler sunmaktadır. Bu bağlamda; Evasıt-ı Şaban 1132/ 28 Haziran-6 Temmuz 1720 tarihli hüküm ve suretlerinde bina edilen dershane masraflarının gelirleri için hazırlanmış temliknamenin mahallinde (Paşa Sancağı'nda Manastır, bağlı köy ve mezra mukataasında) tahriri için muharrir ve kâtip tayin edildiği, ayrıca onlardan Dragos Mukataası'nı ve Aydın'ın Güzelhisar Nahiyesi'ndeki köy ve mezraları da kaydetmelerinin istendiği anlaşılmaktadır.[143] Bu yerler, serbestiyet üzere idare edilmiştir.[144] Zaman zaman, bu mukataalardaki halktan ödemekle yükümlü olduklarından daha fazla vergi istenerek onlara sıkıntı verilmemesi, tazyike sebep olunmamasına dair emirler çıkarılmıştır.[145] Kimi zaman voyvoda veya müteselliimler bu mukataalara müdahalede bulunup halkın gücünün yettiğinden daha fazla vergi talep etmişlerse, bu zulüm olarak değerlendirilmiş ve bunun önüne geçmek üzere, görevlerin vakıf zabitleri tarafından ele alınması istenmiştir.[146] Ödemelerin zamanında yapılması da önem arz etmiştir. Nitekim, darülhadis ve kütüphane için Nakşa Adası'ndaki tarla ve bağlardan tahsil edilen 800 kuruş muaccelin gönderilmesi, ayrıca burası için ayrılmış 8 sehimden 6'sının hududlarının belirlenmesi hakkında Evail-i Cemaziyelahir/ 30 Mart-8 Nisan 1721 tarihinde yazılan emir, bu konuya örnek olarak gösterilebilir.[147] Dershane, kütüphane, sebil ve çeşme vakfına ait yerlerin güvenliğinin sağlanması bir hayli önemliydi, bu sebeple de çeşitli emirler çıkarılmıştır. Nitekim Karlıili Sancağı'ndaki köylerin muhafazası ve taarruzdan kaçınılması Evail-i Rebiülevvel 1134/ 20-29 Aralık 1721 tarihli hükümle istenmiştir.[148] Benzer şekilde Evahir-i Şaban 1138/ 24 Nisan- 2 Mayıs 1726'da yine Karlıili Sancağı'nda dershane vakfına ait Dragos Mukataası'nın idaresine diğer idareciler tarafından müdahale edilmemesi, idarenin mukataa zabitlerince sağlanması yazılmıştır.[149]

Fatma Sultan'ın darülhadis ve kütüphane vakfından Mekke ve Medine'ye gönderilmiş surrelerin kayıtlı olduğu 13 defter incelenmiştir. Bu defterlerden ilki 1133/1721 tarihlidir. Son defter ise Sultan III. Ahmed'in tahttan indirildiği 1142/1730 yılına tarihlenmektedir. Bunlardan 8 tanesi Medine'ye gönderilmiş surrelerin kaydını içermektedir. Geriye kalan 5 tanesi ise Mekke'ye gönderilen surre kayıtlarını ihtiva etmektedir. Defterlerde surrelerin kuruş[150] cinsinden verildiği görülmektedir. Mekke ve Medine'ye gönderilen surreler, 13 surre defterinin sunduğu çerçevede aşağıda ele alınmıştır.

3.1. Mekke'ye Gönderilen Surreler

İncelenen defterlerden Fatma Sultan'ın yukarıda bahsi geçen darülhadis ve kütüphane vakfından Mekke'ye gönderilen surrelerin kaydedildiği defter sayısı 5'tir. Bu defterlerden ilki 1726 yılına tarihlenmektedir. Bu tarihten itibaren 1730 yılına kadar Mekke'ye her yıl Hac döneminde surre gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda bütün surrelerin Recep ayı içerisine tarihlendiği belirtilmelidir. Defterlerin başında, "surre yılıyla birlikte, padişahın kızı ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın zevcesi olduğu belirtilerek Fatma Sultan'ın, İstanbul'da Şehzade Sultan

[137] Yer, mekân, ev gibi anlamlara gelen "dâr" ile hadîs kelimesinin birleşmesinden oluşan darülhadis, hadis okutulan yer manasına gelmektedir. Bu işlevdeki mekânlara ayrıca dârü's-sünne, dârü's-sünneti'n-nebeviyye veya "dârü's-sünneti'l-Muhammediyye de denilmektedir. Nebi Bozkurt, "Dârülhadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 8, İstanbul 1993, s. 527.
[138] Râşid Mehmed Efendi, *age,* s. 1184.
[139] İsmail E. Erünsal, "Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 8, İstanbul 1993, s. 449.
[140] Atak, *agm,* s. 984-985.
[141] Eyice, *agm,* s. 444.
[142] Atak, *agm,* s. 984.
[143] (20 Şaban 1132/ 27 Haziran 1720) BOA. A.DVNSMHM.d, 129/1078, 1079, 1080.
[144] (20 Muharrem 1136/ 20 Ekim 1723) TS.MA.e, 852/26; (10 Muharrem 1139/ 7 Eylül 1726) BOA. A.DVNSMHM.d, 133/1057.
[145] (11 Zilkade 1133/ 3 Eylül 1721) BOA. AE.SAMD.III, 162/15882; (29 Zilkade 1136/ 19 Ağustos 1724) BOA. C.EV., 333/16946; (29 Cemaziyelahir 1134/ 16 Nisan 1722) BOA. A.DVNSMHM.d, 130/1025, 1026.
[146] (10 Muharrem 1139/ 7 Eylül 1726) BOA. A.DVNSMHM.d, 133/1057; (20 Muharrem 1139/ 17 Eylül 1726) BOA. A.DVNSMHM.d, 133/1070.
[147] (10 Cemaziyelahir 1133/ 8 Nisan 1721) BOA. A.DVNSMHM.d, 130/249.
[148] (10 Rebiülevvel 1134/ 29 Aralık 1721) BOA. A.DVNSMHM.d, 130/797.
[149] (29 Şaban 1138/ 2 Mayıs 1726) BOA. A.DVNSMHM.d, 133/719.
[150] Osmanlı piyasalarında Avrupa menşeli kuruşların tedavülü daha eskiye gitmekle beraber, Osmanlı büyük boy gümüş sikkesi olan ilk kuruşlar XVIII. yüzyılın başlarında esedî kuruşların standardında ve 120 akçe (40 para) rayiçle basılmıştır. Halil Sahillioğlu, "Esedî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 11, İstanbul 1995, s. 369; Şevket Pamuk, "Kuruş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 26, Ankara 2002, s. 458.

Mehmed Han Camisi yanında bulunan darülhadis ve kütüphane vakfından Mekke-i Mükerreme'deki vazifehorâna ilişkin defter" olduğu yazılmıştır. Mekke'ye gönderilen bu surrelerin "*cemaat-i eczahânân-ı mezkurîn*" olarak ifade edilen cüz okuyucuları için verildiği belirtilmiş ve ardından surreden pay alanlar sıralanmıştır. En sonda mühür kısmından önce, toplam kişi sayısı ve surre miktarı ile tarih yazılmıştır.

Defter No	Tarih	Toplam Nefer/Pay Sayısı	Toplam Surre Miktarı
954	7 Recep 1138/ 11 Mart 1726	10	186 kuruş
976	12 Recep 1139/ 5 Mart 1727	11	208,5 kuruş
1001	12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728	11	208,5 kuruş
1025	12 Recep 1141/ 11 Şubat 1729	11	208,5 kuruş
1052	13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730	11	208,5 kuruş

Tablo 3. *Mekke'ye Gönderilen Surreler*

Tablo 3 ilgili defterler, surrelerin tahrir edildiği tarihler ve dağıtılan toplam miktarları göstermektedir. Tabloya bakıldığında 1726 yılı haricinde dağıtılan surrelerin aynı miktarda olduğu dikkat çekmektedir. Bu, bahsi geçen vakıflardan her yıl sabit bir miktar tahsis edildiğini ifade etmektedir. Bu noktada surre verilen ve defterde nefer tabiriyle ifade edilen kişi sayısının da önem arz ettiği belirtilmelidir. Nitekim; 1726 tarihinde 10 kalemden oluşan bir cüz okuyucu ve vazifeli gruba surre verilirken sonraki yıllarda surre alanlar arasına 1 kişi daha katılmış, hâliyle verilen surre miktarı 11 kaleme yükselmiştir. 1140/1728 tarihli defterde surrelere "resid" notu düşülmüştür.[151]

Mekke'de surre dağıtılanların unvanlarına bakıldığında; 1726 ve 1730 yılında 7, diğer tarihlerde 8 kişinin en çok rastlanan "şeyh" unvanına sahip oldukları tespit edilmiştir. Şeyh Yahya, Şeyh Ahmed bin Hüseyin, Şeyh İsa bin Said, Şeyh Mahmud bin Davud, Şeyh Abdülkerim, Şeyh Kara Abdullah, Şeyh Said bin Hüseyin, Şeyh Mehmed bu unvana sahip kişilerdir. Bunlardan Şeyh Mehmed'in adı 1726 tarihli defterde geçmemekte, herhangi bir surre kaydı yer almamaktadır.[152] 1139/1727 yılından itibaren ise kendisi ve evlat ve aile efradı için hasene ve bahşiş olarak surre verildiği kaydedilmiştir.[153] Böylelikle yukarıda da belirtildiği üzere, bu tarihten itibaren surre alanların sayısı 11'e ulaşmıştır. Son defterde de bir değişikliğin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre başından beri Şeyh Yahya surre alırken 1142/1730 tarihli son kayıtta, diğer hak edenler sabitken onun adına rastlanmamakta, Yahya Efendi'ye tabi olduğu anlaşılan Ahmed bin Süleyman'a surre verildiği görülmektedir.[154] Bu durum, 1140/1728 ve 1141/1729 tarihli surre defterlerine 1141/1729 tarihiyle not düşülmüştür.[155] Burada belli ki bir tarikat mensubiyeti ifade edilmektedir, şahsî bir bağlılık kast edilmemektedir.

Şeyhlerden bazılarının Mekke'nin yerlisi olmadığı anlaşılmaktadır. Mesela, Şeyh Yahya Bursalıdır. Bunun yanında şeyhlerin bazıları "*mücavir*" sıfatıyla anılmıştır. Mekke'de mücavir olan isimlerden biri yine Şeyh Yahya'dır. Şeyh Yahya Efendi Bursevi adlı mücavirin III. Ahmed vakfından da pay alan kişi olduğu düşünülmektedir. Zira aynı ad ve unvanla başka bir şahsın kaydedilmiş olması çok olası görünmemektedir. Surreden istifade eden diğer mücavirler ise Şeyh Abdülkerim el-Hindî ve Şeyh Kara Abdullah'tır. Anlaşıldığı üzere mücavir sıfatıyla Mekke'de bulunan isimler buranın yerlisi olmadıklarına göre, Mekke'de ibadetle meşgul olmak gayesiyle bulunmuşlardır. Şeyh Kara Abdullah ayrıca delil olarak kaydedilmiştir. Bu husus bazı mücavirlerin yalnız ibadetle meşgul olmak gayesi ile değil, aynı zamanda hacılara ibadetleri ve ziyaretleri esnasında rehberlik etmek amacıyla da burada bulunduklarını göstermektedir. Dolayısıyla bu meşguliyetleri onların uzun süre Mekke'de kalmalarına zemin hazırlamış görünmekte, aynı zamanda hacı adaylarına rehberlik edecek seviyede bilgi ve tecrübe edindiklerini ifade etmektedir. Delillik yapan diğer şeyhler ise Şeyh Ahmed bin Hüseyin ve Şeyh Said bin Hüseyin'dir. Şeyh Said bin Hüseyin'in cüzhân ve hafız-ı ecza olduğu da ayrıca belirtilmelidir. Şeyhlerden 2'sinin saka olarak adları geçmektedir. Bunlar Şeyh İsa bin Said ve Şeyh Mahmud bin Davud'dur.

Şeyh haricinde rastlanan unvanlardan biri de seyyiddir. Kayıtlardan biri Seyyid Mehmed bin Seyyid Ali'nin evladına, diğeri bizzat Seyyid İsmail Efendi bin Seyyid Ataullah'a surre verildiğini göstermektedir. Seyyid İsmail Efendi'nin makam-ı Hanefi'nin imamı olduğu da kayıtlara yansıyan önemli bir bilgidir. Makam-ı Hanefî, Kabe'nin kuzeyinde bulunan ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında onarılmış bir yer olup 1265'te tayin edilmiş imamların vakit namazlarını kıldırması için Memlük Sultanı I. Baybars zamanında yapıldığı düşünülen dört

[151] (12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728) BOA. EV.HMK.SR.d, 1001.
[152] (7 Recep 1138/ 11 Mart 1726) BOA. EV.HMK.SR.d, 954.
[153] (12 Recep 1139/ 5 Mart 1727) BOA. EV.HMK.SR.d, 976.
[154] (13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730) BOA. EV.HMK.SR.d, 1052.
[155] (12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728) BOA. EV.HMK.SR.d, 1001; (12 Recep 1141/ 11 Şubat 1729) BOA. EV.HMK.SR.d, 1025.

mezhep alanından biridir.[156] Dolayısıyla imamının Fatma Sultan'ın adı geçen vakıflarından gönderilen surrelerle hediyelendirilmiş olması dikkat çekicidir. Yukarıda, III. Ahmed'in kütüphane vakfından istifade eden Hanefi ve Maliki imamlar tespit edildiği belirtilmişti.

Defterlerde surre verilen 1 derviş tespit edilmiştir. Bunun, yukarıda diğer unvanlar ifade edilirken de belirtilen "mücavir" sıfatıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bahse konu olan Derviş Mehmed mücavirin Urfalı olduğu bilgisi de mevcuttur.

1726 tarihli defterde, Fatma Sultan'ın darülhadis ve kütüphane vakfından toplamda 186 kuruş surre gönderilmiştir.[157] Bu surrelerin, 10 kişiye dağıtıldığı, Şeyh Said bin Hüseyin haricindeki şeyh, derviş, saka, mücavir fark etmeksizin yukarıda bahsi geçen herkese eşit miktarın verildiği tespit edilmiştir. Buna göre her birine o sene için 18 kuruş verilirken Şeyh Said bin Hüseyin'e 24 kuruş verilmiştir. Bu durumda, şeyhler arasında Şeyh Said bin Hüseyin'i diğerlerinden ayıran sebebin ne olduğu sorusu akla gelecektir. Burada ona, yukarıda belirtilen iki ayrı vasfı sebebiyle surre verildiği ifade edilmelidir. Bunlardan ilki cüzhân oluşudur ki bu sebeple kendisine diğer kişilerde olduğu gibi 18 kuruş verilmesi uygun görülmüştür. Şeyh Said'in bir özelliği de hafız-ı ecza olmasıdır. Bu sebeple takdir edilen miktar ise 6 kuruştur. Dolayısıyla ona toplamda 24 kuruş surre verilmiştir.

1727 yılından itibaren, Mekke'ye Fatma Sultan'ın söz konusu vakıflarından Şeyh Mehmed Urfevi, evlat ve iyal-i Urfevi için de surre verilmeye başlanmasıyla beraber gönderilen toplam miktar 208,5 kuruş olmuş ve bu 1730'a kadar sabit kalmıştır. Daha evvel de ifade edildiği üzere, bu tarihten başlayarak artık 11 kalem surre verilmeye başlanmıştır. 1730 yılında Şeyh Yahya yerine Ahmed bin Süleyman'a surre verildiği, diğer isimlere ise surre verilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan Şeyh Mehmed Urfevi, evlat ve iyal-i Urfevi için senede 10 hasene ve ayrıca 22,5 kuruş bahşişat verildiği kaydedilmiş, yalnız 22,5 kuruş toplam surre miktarına dâhil edilmiştir.

3.2. Medine'ye Gönderilen Surreler

İncelenen 8 defter Medine'deki cüz okuyucuları, fetih suresi okuyucuları ve diğer bazı kişiler için gönderilen surre kayıtlarını ihtiva etmektedir. Defterlerin en başında, Mekke için gönderilen surrelerde olduğu gibi, "Fatma Sultan'ın padişahın kızı ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın zevcesi olduğu belirtilerek İstanbul'da Şehzade Sultan Mehmed Han Camisi yanında bulunan darülhadis ve kütüphane vakfından Medine-i Münevvere'deki vazifehorâna ait defter" olduğu kaydı düşülmüştür. "C*emaat-i eczahânân ve fetihhân ve gayruhu*" şeklindeki açıklamadan sonra surre hak edenler sırasıyla ve surre miktarları ile kaydedilmiştir. En sonda bu kişilerin ve surre miktarlarının toplamı verilerek tarih (Recep ayı, gün ve ilgili yıl) yazılmış, şeyhü'l-harem (ve nazır) mühür vurmuştur.

Defter No	Tarih	Toplam Nefer/Pay Sayısı	Toplam Surre Miktarı
857	18 Recep 1133/ 15 Mayıs 1721	12	234 kuruş
879	13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722	12	234 kuruş
899	5 Recep 1135/ 11 Nisan 1723	12	234 kuruş
911	6 Recep 1136/ 31 Mart 1724	12	234 kuruş
955	7 Recep 1138/ 11 Mart 1726	12	234 kuruş
977	12 Recep 1139/ 5 Mart 1727	12	234 kuruş
1000	12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728	12	234 kuruş
1048	13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730	12	234 kuruş

Tablo 4. *Medine'ye Gönderilen Surreler*

Tablo 4 surrelerin tahrir edildiği tarihler ve dağıtılan toplam miktarlarla, ilgili defterleri göstermektedir. Defterlerden ilki 1721 yılına tarihlenmektedir ki bu darülhadis ve kütüphanenin, açıldığı tarihin ertesi yılında, surreye kaynak olduğunu göstermektedir. Malum olduğu ve yukarıda da belirtildiği üzere, külliye bünyesindeki bahse konu yapılar 1720 yılında tamamlanmıştı. Tabloya bakıldığında 8 yıllık surre defterlerinden, Fatma Sultan'ın darülhadis ve kütüphane vakfından her yıl muayyen bir miktarın tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Buna göre her sene hac mevsiminde, nefer olarak ifade edilen kişilere dağıtılmak üzere 12 kalem surre gönderilmiştir. Bu sayı sekiz yıl boyunca sabit kalmıştır. Elbette çeşitli sebeplerle isim değişikliklerinin yaşandığı, yani surre hak eden farklı kişiler tespit edildiğinin altını çizmek gerekmektedir.

1721 yılından 1728'e kadar, surre alanlar arasında şeyh unvanlı 4 kişi bulunmaktadır. Bunlar; Şeyh Osman, Şeyh Mehmed Muhtar, Şeyh Ahmed veled-i Musa Maraşî (cüzhân) ve Şeyh İbrahim bin Adem olup Şeyh Ahmed

[156] Salim Öğüt, "Makāmât-ı Erbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 27, Ankara 2003, s. 415-416.
[157] (7 Recep 1138/ 11 Mart 1726) BOA. EV.HMK.SR.d, 954.

haricindeki isimlerin Medine'de mücavir oldukları, Şeyh Ahmed'in de aslen Maraşlı olduğu anlaşılmaktadır. 1140/1728 tarihli defterde Şeyh Osman'ın kaydı üzerine 1141/1729 tarihli şerh düşülmüş,[158] 1730 yılındaki surreden evladına pay verilmiştir.[159]

Şeyh unvanı haricinde tespit edilen bir diğer unvan "hacı"dır. 1721 ve 1722'de surreden istifade eden hacı unvanlıların Hacı Mustafa Efendi, Hacı Nurullah, Hacı Hüseyin, Derviş Hacı Süleyman olmak üzere 4 kişi oldukları görülmektedir.[160] Hacı Mustafa Efendi'nin "teberdar-ı sabık kâtib-i hizane-i Medine-i Münevvere en-nazır-ı ecza-i şerife", Hacı Nurullah'ın "teberdar-ı sabık dizdar-ı kal'a" olduğu kayıtlara yansıyan önemli bilgilerdir. Dolayısıyla bu iki ismin daha evvel baltacı sınıfından olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber hâlihazırda başka idarî görevleri olduğu da dikkat çekmektedir. Nitekim, Hacı Mustafa Efendi, nazır-ı eczalığının yanında kâtip olarak kaydedilmiştir. Hacı Nurullah'ın ise kale dizdarlığı yaptığı görülmektedir. Dizdar; kale, hisar anlamındaki Farsça "diz" kelimesinden türemiş, kalelerde saklanan değerli eşyaları muhafaza etmek, hapishaneden ve şehrin asayişinden sorumlu olmak gibi görevleri olan, kalelerin savunma ve idaresinden mesul kişiler için kullanılan bir terimdir.[161] Bu anlamda surre alan bazı isimlerin, askerî ve idarî görevleri ile de dikkat çektiği ifade edilmelidir. Ayrıca Hacı Hüseyin'in Adanalı bir mücavir, Hacı Süleyman'ın ise derviş unvanına da sahip bir mücavir olduğu kaydedilmiştir.

1721 tarihli defterlerde Derviş Hacı Süleyman'ın kaydı üzerinde yer alan şerhte, 1134/1722 yılında kendisinin vefatı sebebiyle sehven başka Hacı Süleyman'a surre tevzi olunduğu; daha sonra onun üzerinden alınıp Hacı Mehmed'e verildiği yazılmıştır. 1134/1722'de de bu şerh yenilenerek 1135 tarihinde, Hacı Süleyman'ın vefat etmediği Mekke'den döndüğü bilgisinin ilavesiyle yeniden onun ibka olunduğu notu düşülmüştür.[162] Dolayısıyla 1135/1723 yılında Derviş Hacı Süleyman surre alanlar arasında değildir. Takip eden defterlerde de Derviş Süleyman'ın adına rastlanmamıştır. Derviş Hacı Süleyman'ın olmadığı 1135/1723 ve 1136/1724 tarihli surre defterlerinde surre alanlar arasında Mehmed bin Hacı Ali al-Ahmedi ve Hacı Mehmed'in isimleri kaydedilmiştir.[163] Hacı Mehmed ve Mehmed bin Hacı'nın 1136/1724 tarihli defterdeki kayıtları üzerinde Derviş Süleyman'la ilgili yukarıdaki hadise şerh edilmiştir.[164] Görüldüğü üzere, Hacı Mehmed'in bu duruma binaen surre aldığı anlaşılmaktadır. 1138/1726'dan itibaren ise Hacı Süleyman Ağa evladına surre verilmiştir.[165] Benzer şekilde 1721-1723 yılları arasında surre verilen Hacı Nurullah'ın sonraki surre kayıtlarında adı geçmemiştir. Fakat her iki isim yerine de ikame kişilere surre verildiği belirtilmelidir. Böylelikle dağıtılan surre miktarı sekiz yıl boyunca değişmemiştir. Bu manada 1724 yılı itibarıyla, hatta ilk olarak İstanbul'da, Medine Kalesi dizdarı olan Mustafa'ya surre verilmeye başlamıştır ve bunun Hacı Nurullah'ın yerine olduğu söylenebilir.[166]

Surre verilenler arasında 2 mollaya rastlanmıştır. Bunlardan biri Molla Osman veled-i Hacı Musli teberdar-ı sabıktır ki tüm defterlerde kaydı bulunmaktadır. Hem cüzhân hem hafız olması dolayısıyla surre almıştır. Molla olan diğer isim ise Hacı İbrahim'dir. 1721 ve 1722 yıllarında surre alan Hacı İbrahim'in "teberdar-ı sabık mücavir" olduğu da kayıtlara yansımıştır. 1135/1723 yılı itibarı ile evladı Mustafa, Mehmed, İsmail, Aişe, Fatma ve Hatice surre almıştır.[167] 1139/1727 tarihli defterdeki kayıtları üzerine, Cemaziyelevvel 1140/ Ocak 1728 tarihiyle şerh düşülerek[168] 1728 tarihli surre "evlad-ı İbrahim Efendi teberdar-ı sabık nazır-ı sebil-i Sultan Ahmed Han" kaydıyla başkasına tevzi edilmiştir.[169]

Surre verilen isimlerden bir diğeri her ne kadar başka herhangi bir unvanı bulunmasa da mücavir olduğu anlaşılan Mehmed Mukim bin İbrahim olmuştur. Kendisine, 1137/1725 tarihli şerhle kaydının bulunduğu 1724 yılına kadar surre verilmiştir.[170] 1726 yılından itibaren artık kendisine değil, evladına surre verilir olmuştur.[171] Hasan Efendi bin Ali Erzurumî de en başından 1730'a kadar fetihhân olarak surreden pay almıştır.

İncelenen defterlerde görüldüğü üzere, Fatma Sultan'ın darülhadis ve kütüphane vakfından Medine'de bahsi geçen isimlere her yıl toplamda 234 kuruş surre verilmiştir. Surrelerin yekûn 12 nefere dağıtıldığı kaydedilmiştir. Aynı surre payından birden fazla isim istifade etse de bunlar toplam kişi sayısına yansıtılmamıştır. Ayrıca şahıslar da dönem dönem değişiklik göstermiş, ancak bu, verilen toplam surre miktarını etkileyen bir değişiklik olmamıştır. Dağıtılan surrelere bakıldığında, verilen 10 hissenin 18'er kuruş olduğu görülmektedir. Nazır Hacı Mustafa

[158] (12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728) BOA. EV.HMK.SR.d, 1000.
[159] (13 Recep 1142/ 1 Şubat 1730) BOA. EV.HMK.SR.d, 1048.
[160] (18 Recep 1133/ 15 Mayıs 1721) BOA. EV.HMK.SR.d, 857; (13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722) BOA. EV.HMK.SR.d, 879.
[161] Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 9, İstanbul 1994, s. 480.
[162] (13 Recep 1134/ 29 Nisan 1722) BOA. EV.HMK.SR.d, 879.
[163] (5 Recep 1135/ 11 Nisan 1723) BOA. EV.HMK.SR.d, 899; (6 Recep 1136/ 31 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 911.
[164] (6 Recep 1136/ 31 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 911.
[165] (7 Recep 1138/ 11 Mart 1726) BOA. EV.HMK.SR.d, 955.
[166] (6 Recep 1136/ 31 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 911.
[167] (5 Recep 1135/ 11 Nisan 1723) BOA. EV.HMK.SR.d, 899.
[168] (12 Recep 1139/ 5 Mart 1727) BOA. EV.HMK.SR.d, 977.
[169] (12 Recep 1140/ 23 Şubat 1728) BOA. EV.HMK.SR.d, 1000.
[170] (6 Recep 1136/ 31 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 911.
[171] (7 Recep 1138/ 11 Mart 1726) BOA. EV.HMK.SR.d, 955.

Efendi'ye tahsis edilen surrenin diğerlerinden daha fazla olması dikkat çekmektedir. Kendisine her sene 30 kuruş ayrılmıştır. Surre miktarının fazlalığı ile onu takip eden isim Molla Osman'dır. Ona da her yıl 24 kuruş surre verilmiştir ki bunun 18 kuruşu cüzhân, geriye kalan 6 kuruşu hafız-ı ecza olması sebebiyledir. Derviş Hacı Süleyman yerine surre almaya başladıkları anlaşılan Mehmed bin Hacı Ali ve Hacı Mehmed arasında ise 18 kuruş taksim edilmiştir. Buna göre Hacı Mehmed'in payı 8 kuruştur.[172]

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde pek çok vakıf eserin padişahlar, hanedan mensupları ve devlet adamları tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Bu eserlerden bazıları, Haremeyn'e gönderilen surrelerin kaynaklarından olmuştur. Osmanlı Devleti'ne birçok mimarî yapı ve vakıf eser kazandırılan dönemlerden biri Lale Devri'dir. III. Ahmed'in Saray-ı Cedid'de inşa ettirdiği kütüphane, bu dönemin önemli kültürel yapılarındandır. Devrin önde gelen simalarından olan ve III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'la yaptığı siyasî evlilikle de bilinen Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın İstanbul'da Şehzadebaşı'nda zevcesi Fatma Sultan ile müşterek olarak inşa ettiği külliye dönemin bir diğer önemli eseridir. Bu çalışmada; hem III. Ahmed'in, adıyla anılan kütüphane vakfından hem de Fatma Sultan'ın bahsi geçen külliye bünyesinde 1720'de açılan darülhadis ve kütüphane vakfından gönderilmiş surreler incelenmiştir.

III. Ahmed'in kütüphane vakfından gerek Mekke gerek Medine'de vazifehorâna, her birine 4 tuğralı altın olmak üzere eşit miktarda surre verilmiştir. Mekke'deki vazifehorân için 1723 yılına kadar toplam 128 tuğralı altın gönderilmiştir. 1723 itibarıyla bu miktar, 1 kişi ilavesiyle 33 kalem paya ve toplam 132 adet tuğralı altına çıkmıştır. Medine'de de benzer bir artış yaşanmış, surre gönderilen ilk iki yıl 32 pay şeklinde yekûn 128 adet tuğralı altın kaydedilirken sonraki yıllar bu sayı yine 1 kişi eklenmesiyle 132 adet tuğralı altına ulaşmıştır. 1728 yılından itibaren Medine'de ayrıca, her bir kalem 2'şer adet tuğralı altın olmak üzere Sâdat-ı Alevî ve Evlad-ı Benî Hüseyin cemaatlerinden kişilere surre verilmeye başlanmıştır. Buna göre; vazifehorân için verilen 132 adede ilaveten bahsi geçen topluluk mensuplarına verilen 94 adetle bir yılda verilen surre miktarı çalışma kapsamındaki son üç yıl boyunca 226 tuğralı altına bâliğ olmuştur. Fatma Sultan'ın darülhadis ve kütüphane vakfından verilen surrelerin, yalnız Mekke'deki bazı şahıslara dağıtılan 1726 tarihli surre haricinde, gerek Mekke gerek Medine'de hem kişi sayısı hem surre miktarı bakımından sabit kaldığı tespit edilmiştir. Şahıslara dağıtılan miktarların da unvan ve görev bakımından bir farklılık arz etmemekle birlikte, Mekke'de cüzhân ve hafız-ı ecza olan Şeyh Said'e, Medine'de Nazır Hacı Mustafa Efendi ile cüzhân ve hafız olduğu yazılan Molla Osman'a verilen surre miktarının fazlalığının bu anlamda bir istisna oluşturduğu gözlenmektedir. Geriye kalan herkese 18 kuruş verildiği, kimi zaman bu 18 kuruşun birden fazla kişi arasında taksim edilse de bunun yekûn kişi sayısına dâhil edilmediği görülmüştür. Bu bağlamda; Mekke'de 1726 yılında 10 kalem olmak üzere toplam 186 kuruş, 1727-1730 yılları arasında 11 kalem olmak üzere toplam 208,5 kuruş; Medine'de 1730'a gelinceye dek, sekiz yıl boyunca 12 kalem olmak üzere toplam 234 kuruş surre tevzi edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde surre vermek hem bir hayır hem de bir taltif vesilesi olarak değerlendirilmiştir. Surre verilen şahısların kimlikleri de bunu ifade etmektedir. Surreden müstefit olanlarla ilgili yukarıdaki veriler, istisnaları olmakla birlikte, kaynaklık eden vakıflar ayrı ayrı hesaba katıldığında, surre dağıtımında göze çarpar şekilde bir meslek veya unvan ayrımı yapılmadığını, yıllar içinde kişi sayısında ve buna bağlı olarak surre miktarında büyük değişimler yaşanmadığını göstermektedir. Surrenin, kutsal şehirlere duyulan hürmetin bir nişanesi olduğu böylece daha belirgin hâle gelmektedir. Öyle ki bu şehirlerdeki birçok kişinin yardım veya ihsan görmesinin nedeni, esasında bu şehirlere hizmet etmesi veya dinî gerekçe ve gayelerle orada bulunmasıdır. Nitekim, bu çalışmaya kaynaklık eden defterler özelinde evvela kişilerin Kur'an okuma vazifesi sebebiyle surre aldıkları anlaşılmakla birlikte, bunlar içerisinde başta dinî sebeplerle Haremeyn'de olan kişilerin, mücavirlerin, dervişlerin vb. yer alması dikkat çekmektedir. Bununla beraber hac ibadeti için Haremeyn'de bulunan Müslümanlara hizmet sunan delil ve saka gibi çeşitli meslek alanlarından kişilerin surreden istifade etmeleri, belirtilen neden dolayısıyla önem arz etmektedir. Sözü edilen meslek sahipleri dışında, idarî/askerî görevlerde bulunmuş bazı isimlerin surre alması ise, hürmet gösterilip yeri geldiğinde ihtiyaçlarının gözetilmesi/giderilmesi açısından, sadece Haremeyn özelinde değil, genel anlamda devlet hizmetinde bulunmanın, yararlılık göstermenin bu konudaki önemine ve etkisine işaret sayılabilir. İlaveten III. Ahmed'in kütüphane vakfından Medine'ye gönderilen surrelerden yalnız cüz okuyucuların değil, Sâdat-ı Alevî ve Evlad-ı Benî Hüseyin gibi farklı cemaat mensuplarının yararlandığı tekrar vurgulanmalıdır. Bu anlamda bilhassa ehl-i beyt soyundan isimlerin surre alması dikkate değer nitelikte ortada durmaktadır. Dolayısıyla burada, surre âdetinin hayır vesilesi olmanın ötesinde, taltif etme özelliğinin öne çıktığı ifade edilebilir. Ayrıca yine III. Ahmed'in bahsi geçen vakfından tahsis edilen surrelerden, hem Mekke hem Medine'de daha çok kişi istifade etmiştir. Her ne kadar kişi başı verilen miktar az görünse de totalde dağıtılan surre miktarının, kişi sayısı ile doğru orantılı olarak fazlaca olduğu söylenebilir.

[172] (5 Recep 1135/ 11 Nisan 1723) BOA. EV.HMK.SR.d, 899; (6 Recep 1136/ 31 Mart 1724) BOA. EV.HMK.SR.d, 911.

Genel itibarı ile surre alanlar arasında şeyh ve seyyid unvanlıların sayıca çokluğu dikkat çekmektedir. Bu unvanlarının dışında çeşitli başka vasıfları veya meşguliyetleri de bulunabilen bu isimlerin, Mekke ve Medine'de surre verilenlerin başında gelmesi, dinî inancın surre geleneğinin ortaya çıkışında olduğu gibi, surre verilecek kişilerin belirlenmesinde de etkili olduğu yönünde bir kanıya sebep olmaktadır. Yukarıda adı geçen cemaatlerin surreden pay alması bu kanıyı kuvvetlendiren önemli bir husustur. Muhakkak, daha önce söylendiği üzere, surre dağıtılırken sosyal devlet anlayışı çerçevesinde hareket edilerek ihtiyaç sahiplerinin gözetilmesi hedeflenmiştir. Ancak bir taraftan da surre kapsamında verilen hediyelerin iltifat ve teveccüh gayesine hizmet ettiği göz ardı edilmemelidir.

Bu çalışma, belli bir tarih aralığında belli türdeki vakıfların gelirlerinden yapılan surre dağıtımlarını ve surre verilen şahısları temel alarak bu konuda bir fikir oluşturmayı amaçlamıştır. Görülmüştür ki, Lale Devri'nde saraylarda açılan kütüphanelerin bir örneği olarak Sultan Ahmed'in kurduğu vakıf kütüphane surre geleneğine dâhil olarak Haremeyn'de birçok kişiye istifade imkânı sağlamıştır. Aynı şekilde, Osmanlı Devleti'nde siyasî nedenlerle başlayan bir evlilik müşterek bir yaşam kurmanın yanında hayır işlerine harcanan müşterek bir çabayı doğurmuş, bunun neticesinde oluşan bir kurum surrelere katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, bahsi geçen yapılar, Lale Devri'nin genel karakteristiği içerisinde, taşıdığı kültürel vasıflarının yanında, açılışlarının hemen akabindeki hac döneminden başlamak üzere, Haremeyn'de cüz okuyuculara ve çeşitli hizmet alanlarından isimlere dağıtılan surrelere, gelirleri nispetinde kaynaklık etmiştir. Böylece Haremeyn'e surre göndermek gibi vicdanî görev kabul edilen bir yardımlaşma ve hediyeleşme geleneğinin mühim bir parçası olmuş, gösterdiği devamlılıkla bu geleneğe önemli bir katkı sağlamıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

In the Ottoman State, during the reign of Ahmed III, a period known as the Tulip Age began after the signing of the Passarowitz Treaty. During this period, important construction activities serving cultural areas were carried out with the contribution of Nevşehirli İbrahim Pasha, the son-in-law of Ahmed III. Some of these include libraries opened in mosques and palaces. As a matter of fact, an example of these libraries is the library that Ahmed III had built in Imperial Palace (Saray-ı Cedid) to store the disorganized valuable books. The library is known as the Enderun Library or the Ahmed III Library. The library, construction of which began on February 17, 1719, was opened on 10 Muharram 1132 / November 23, 1719. The opening ceremony, attended by the sultan, was also attended by the grand vizier, shaykh al-Islam, Anatolia and Rumelia kazaskers, and the naqib al-ashraf. The library has an entrance with stairs on both sides, and the main area of the library was built as a transverse rectangle.

Another important structure of the period is the darülhadis and library, which was part of the social complex built by Fatma Sultan together with her husband İbrahim Pasha and completed in 1720. Darülhadis consists of cells surrounding the south, east and west facades of the courtyard of the complex. The library, built in square dimensions, is located in the northeast of the social complex courtyard.

Both foundations were among the sources of surres during the hajj period immediately after they started operating. Surre is the term used to refer to the money, gold, goods, etc. that are sent to the Haremeyn every year before the hajj season. In the study, during the reign of Ahmed III, the surre sent to Mecca and Medina from these foundation structures starting immediately after their opening were examined. Purpose of the study was to address the surre subject based on two different financial sources of the same type in a certain period.

Methodology

For the above mentioned purpose, the registers in which the surres sent from the aforementioned foundations were recorded were used as the main source. In the study, which also benefited from the existing literature, thirty-two surre registers were investigated. Content analysis method was preferred in the study. Nineteen of the surre registers contain the surres sent from the library foundation of Ahmed III, and the remaining thirteen registers contain the surres sent from the darülhadis and library foundation of Fatma Sultan. These, document the surre records for eleven years between 1720 and 1730, which corresponds to the Tulip Age during the reign of Ahmed III. The surres were arranged in the month of Rajab in accordance with tradition.

In the explanation section at the beginning of the examined registers, firstly the communities that benefited from the surres sent from the mentioned foundations in Mecca or Medina was stated. Other information that can be accessed from this explanation section is what type of foundation it is, where it is located, who it belongs to, and the year the surre was sent. After the people who received shares from the surres are listed and the total number of people and surre amounts are given, the date of registration, signature and seal have been included. An analytical determination was made based on these data in the registers.

Results and Conclusion

While ten registers related to Ahmed III's library foundation are about the surres sent to Mecca, the remaining nine registers include the surre records sent to Medina. Surres are given as "tuğralı altın". It has been determined that surre was sent to Mecca regularly until 1730, except for the year 1726. It is seen that the amount of surre sent in the first three years was 128 tuğralı altıns and as of 1723 this amount increased to 132 tuğralı altıns. Because since this date, 33 people have been given the surre. All of them are recorded as "vazifehorân". It was determined that everyone received equal amounts, that are 4 tuğralı altıns. Among those who received surre, the most common ones were those with the title of "shaykh". They are followed by those with the title of "sayyid". Also, it can be stated that number of mucavirs and delils benefited from the surre have a remarkable.

Nine registers covering eight years, in which the surres sent to Medina from the library foundation of Ahmed III were recorded, were examined. Here the years 1721, 1723 and 1726 are not included. Among the examined registers, there are two separate registers drawn up in 1728. The reason for this is that as of this date, surre was given to two more different communities. These are "Sâdat-ı Alevî" and "Evlad-ı Benî Hüseyin". In later years, no separate registers were kept for them, and they were listed after the "cemaat-i eczahânân" in the relevant registers. There was an increase in the number of surres sent to Medina during the period. This is similar to increase in the number of surres sent to Mecca for "vazifehorân". Since 1724, 132 tuğralı altıns have been the subject of the surre. The number of people has also increased from 32 to 33. From the beginning to the end of the period under review, 21 people benefited from the surre without any change. Among the vazifehorân, the most common titles were "shaykh" and "sayyid".

Thirteen registers in which the surres sent to Mecca and Medina by Fatma Sultan's darülhadis and library foundation were recorded were examined. The first of these registers is dated 1133/1721. The last register is dated 1142/1730, the year Sultan Ahmed III was dethroned. Eight of these registers contain the records of the surres sent to Medina. The remaining five registers contain the surre records sent to Mecca. It is seen in the registers that the surres are given in "kuruş".

When we look at those who received surre in Mecca, it is determined that they have the most common title of shaykh. In the register dated 1726, it was determined that a total of 186 kuruş surre was sent to Mecca from Fatma Sultan's darülhadis and library foundation. It was seen that these surres were distributed to 10 people as 24 kuruş to one person and 18 kuruş to others. Starting from 1727, surre was given to 11 people. The total surre amount sent to Mecca from Fatma Sultan's aforementioned foundations was 208.5 kuruş and this remained constant until 1730.

A total of 234 kuruş surre was given to people in Medina from Fatma Sultan's darülhadis and library foundation every year. It is recorded that the surres were distributed to a total of 12 people. Of these, 10 people were given 18 kuruş. The individuals changed from time to time, but this did not affect the total amount of surre given.

This study aims to form an opinion on this issue by examining the surre distributions made from the income of a certain type of foundations in a certain period of time and the individuals to whom the surre was given. In addition to the cultural qualities of the foundations in question, it has been observed that, starting from the hajj period immediately following their opening, they provided the source of the surres distributed to the cüz readers and people from various service fields in the Haremeyn in proportion to their income, and that they were part of a tradition of helping and gift-giving, such as sending surres to the Haremeyn, which was considered a conscientious duty.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asafi Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d)

129/1078, 1079, 1080, 1208, 1211; 130/249, 797, 1025, 1026; 133/719, 1057, 1070.

Ali Emiri

AE.SAMD.III, 39/3756; AE.SAMD.III, 162/15882.

Cevdet Evkaf (C.EV.)

333/16946.

Cevdet Maliye (C.ML.)

541/22253.

Surre Defterleri (EV.HMK.SR.d)

839, 840, 853, 857, 868, 877, 879, 890, 899, 901, 903, 911, 924, 928, 954, 955, 967, 972, 976, 977, 986, 997, 1000, 1001, 1004, 1021, 1023, 1025, 1039, 1044, 1048, 1052.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

Evrak

TS.MA.e, 852/26.

Defter

TS.MA.d, 2004; TS.MA.d, 8265.

2. Araştırma ve Telif Eserler

Ahmed Vefik Paşa, *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1869.

AKDOĞU, "Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesi", *Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Bülteni*, İstanbul 2003, ss. 20-21.

AKTEPE, M. Münir, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958.

AKTEPE, M. Münir, "Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya Âid İki Vakfiye", *Tarih Dergisi,* 11/15, 1960, ss. 149-160.

AKTEPE, M. Münir, "Damat İbrahim Paşa (Nevşehirli)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 8, İstanbul 1993, ss. 441-443.

AKTEPE, M. Münir, "Ahmed III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 2, İstanbul 1989, ss. 34-38.

ALDERSON, A. Dolphin, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, Çev. Şefaettin Severcan, İz Yayınları, İstanbul 1998 (Özgün hâli 1956'da yayımlanmıştır).

ALTINAY, Ahmet Refik, *Lâle Devri*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

ARTUK, İbrahim "Cedid Eşrefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 7, İstanbul 1993, ss. 210-211.

ATAK, Erkan, "Nevşehirli Damat İbrâhim Paşa'nın Külliyeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Sanat Tarihi Dergisi,* 31/2, 2022, ss. 977-1005.

ATALAR, Münir, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

ATEŞ, İbrahim, "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler", *Vakıflar Dergisi,* S. 13, 1981, ss. 113-170.

AYDINEL İNCE, Gülşah, "Hayırseverlik Bağlamında Surre-i Hümayun ve Vakıflar "Fatma Sultan'ın Darülhadis ve Kütüphanesi Vakfından 1730 Yılında Haremeyn-i Şerifeyn'e Gönderilen Surre Örnekleri"", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 45, 2020, ss. 445-460.

BİÇER, R. Hüseyin, *1699 Yılı Mekke Surre Defterleri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar 2018.

BİLGE, Mustafa L., "Aynizübeyde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 4, İstanbul 1991, ss. 279-280.

BOZKURT, Nebi, "Dârülhadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 8, İstanbul 1993, ss. 527-529.

BOZKURT, Nebi, "Mücâvir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 31, Ankara 2020, ss. 444-445.

BUZPINAR, Ş. Tufan, "Surre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam* Ansiklopedisi, C. 37, İstanbul 2009, ss. 567-569.

BUZPINAR, Ş. Tufan, KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Haremeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 16, İstanbul 1997, ss. 153-157.

ÇAĞLAR, Yusuf, GÜLEN, Salih, *Dersaadet'ten Haremeyn'e Surre-i Hümayun*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2009.

ÇİĞDEM, Salih, *Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesinin Sosyal ve Kültürel Hayata Katkısı*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2019.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.

DOĞAN, Faruk, "18. ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", *Tarih Okulu Dergisi,* S. 15, 2013, ss. 127-157.

EMECEN, Feridun M., "Matruşka'nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve "Lale Devri" Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, S. LII, 2018, ss. 79-98.

ERÜNSAL, İsmail E., "Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 8, İstanbul 1993, ss. 449.

EYİCE, Semavi, "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* S. 43, 1987, s. 475-511.

EYİCE, Semavi, "Ahmed III Kütüphanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 40-41.

EYİCE, Semavi, "Damad İbrâhim Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 8, İstanbul 1993, ss. 443-445.

EYİCE, Semavi, "Fatma Sultan Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 12, İstanbul 1995, ss. 262-264.

KIVRIM, İsmail, "Fâtıma Sultan ve Muhallefatı (III. Ahmed'in Kızı ve Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Eşi)", *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, Çev. İlyas Gökhan, Hüseyin Saraç ve Gökçe Özcan, Kömen Yayınları, İstanbul 2018, ss. 280-326.

KOÇU, Reşad Ekrem, "Ahmed III. Kütüphanesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, Tan Matbaası, İstanbul 1953, ss. 289-293.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Seyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 37, İstanbul 2009, ss. 40-43.

KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri, "Şeyhülharem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 39, İstanbul 2010, ss. 90-91.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Zemzem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C.44, İstanbul 2013, ss. 242-246.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. I, Haz. Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Akt. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Alevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 2, İstanbul 1989, ss. 368-369.

OĞUZOĞLU, Yusuf, "Dizdar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 9, İstanbul 1994, ss. 480-481.

Osmanlı Belgelerinde Surre Alayları, Haz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2010.

ÖĞÜT, Salim, "Makāmât-ı Erbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 27, Ankara 2003, ss. 415-417.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Baltacı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 5, İstanbul 1992, ss. 34-35.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Lâle Devri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, ss. 81-84.

ÖZCAN, Abdülkadir "Patrona İsyanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, ss. 189-192.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

PAMUK, Şevket, "Kuruş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 26, Ankara 2002, ss. 458-459.

Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C. II, Haz. A. Özcan, Y. Uğur, B. Çakır, A. Z. İzgöer. Klasik Yayınları 2013.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Esedî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 11, İstanbul 1995, ss. 368-369.

SAKAOĞLU, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2011.

Sâmî es-Sakkâr, "Bâ Alevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 4, İstanbul 1991, ss. 355-357.

Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Cerâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 7, İstanbul 1993, ss. 390-391.

Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Deşişe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 9, İstanbul 1994, ss. 214-215.

ŞAHİN, Soner, *Değişim Sürecinde Osmanlı Mimarlığı III. Ahmet ve I. Mahmut Dönemi (1703-1754)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009.

ŞALK, Serhan, *Topkapı Sarayı Enderun Kütüphanesi Yapılışı, Tamirleri ve Kullanımı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006.

TANIŞIK, İbrahim Hilmi, *İstanbul Camileri*, C. 1, Üsküdar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2023.

TOPRAK, Maruf, *Son Dönem Aleviyye Şeyhlerinden Fadl B. Alevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2018.

TUNCER, Şaduman, "Padişah Kızlarının Küçük Yaşlarda Yaptıkları Şeklî Evlilikler: III. Ahmed'in Kızı Fatma Sultan Örneği", *Türk İncelemeleri Dergisi,* S. 43, 2020, ss. 67-108.

TÜRK, Ömer, *Mesarif Defterleri Işığında Topkapı Sarayı III. Ahmed (Enderun) Kütüphanesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.

ULUÇAY, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2001.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 1988.

YAZICI, Tahsin, İPŞİRLİ, Mehmet, "Ferrâş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 12, İstanbul 1995, ss. 408-409.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 463-490.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.12.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 11.03.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OSMANLI İSTANBUL'UNDA YANGINLAR ÜZERİNE YABANCI SEYYAHLARIN GÖZLEMLERİ: NEDENLER, HABER VERİLME USULLERİ VE ALINAN TEDBİRLER

https://doi.org/10.53718/gttad.1598576

METİN MENEKŞE*

ÖZ

Farklı sebeplerle Osmanlı coğrafyasına seyahat eden insanlar, bu seyahatleri esnasında Osmanlı dünyasını ve insanlarını tanımışlar, edindikleri bilgileri, deneyimlerini *seyahatname* adı altında kaleme almışlardır. Böylece seyyahların yüzyıllar öncesine dayalı gözlemleri günümüze kadar taşınabilmiştir. Bir başka deyişle seyyahlar, tanıklık ettiği toplum ile günümüzün okurları arasında bir köprü vazifesi görmüşlerdir. Kaleme aldıkları seyahatnameler ise, tarihi kaynak değeri taşımakla birlikte arşiv belgeleri, günlükler, yazışmalar ve mektuplar gibi tarihçinin bilgi dünyasını zenginleştirmektedir. Bu eserler, tarih araştırmalarında birincil derecede olmasa da ötekinin dışarıdan nasıl görüldüğünün anlaşılması bakımından dikkate alınması gereken kaynaklar arasında yer almaktadır.

Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden yabancı seyyahların üzerinde durdukları önemli konulardan biri, bu coğrafyada uzun yıllar etkisini hissettiren afetler olmuştur. Nitekim bunlara salgınlar, depremler, seller ve yangınlar örnek verilebilir. Bu çalışma kapsamında ele alınan yangınlar, bir tehdit unsuru olarak yüzyıllarca halkın ve devletin bilinçaltını oldukça meşgul etmiştir. Bu durum seyyahların da dikkatini çekmiş ve eserlerinin İstanbul'la ilgili bölümünde yangınlardan çoğunlukla bahsetmişlerdir. İstanbul merkezinde çok sık görülen bu yangınların nedenlerine, tahribatına, insanlar üzerindeki etkisine ve alınan bazı tedbirlere yer vermişlerdir. Yangınlar karşısında Osmanlı yetkililerinin ve halkının nasıl bir yaklaşım sergilediğini de aktarmışlardır. Seyyahların aktarmış olduğu bilgilerden hareketle bu çalışmada, "İstanbul'da çok sık görülen yangınların nedenleri nelerdir?", "Yangınlar karşısında ne gibi tedbirler alınmış ve alınan bu tedbirler ne ölçüde yeterli olmuştur?" ve "Yangın söndürme çalışmalarında görevliler sorumluluklarını ne ölçüde yerine getirmişlerdir?" gibi sorulara yabancı seyyahların gözünden yanıt verilmesi amaçlanmıştır. Bunu yaparken de nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve bu kapsamda doküman analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Veri kaynağı olarak, farklı tarihlerde İstanbul'a ziyarette bulunan kırk beş seyyahın gözleminden istifade edilmiş ve ilgili konu hakkında bir anlayış oluşturmak için elde edilen verilerin incelenmesi ve yorumlanmasına çalışılmıştır. Böylece, farklı yüzyıllara ait seyahatname örnekleri kullanılarak zaman içerisinde yangınlarla mücadele konusundaki değişimin gözlemlenmesi, olumlu veya olumsuz ortaya çıkan gelişmelerin incelenmesi, alınan tedbirlerde ulaşılan sonuçların ne ölçüde değişiklik gösterdiğinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İstanbul'u, Yabancı Seyyahlar, Yangınlar, Nedenler, Tedbirler.

OBSERVATIONS OF FOREIGN TRAVELERS ON FIRES IN OTTOMAN ISTANBUL: REASONS, INFORMATION PROCEDURES AND PRECAUTIONS TAKEN

ABSTRACT

People who traveled to the Ottoman geography for different reasons got to know the Ottoman world and its people during their travels, and wrote down the information and experiences they gained under the name of travelogues. Thus, the observations of travelers dating back centuries have been carried to the present day. In other words, travelers served as a bridge between the society they witnessed and today's readers. The travelogues they

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: m.menekse@mu.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0003-1192-3161.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

wrote, on the other hand, have the value of historical sources and enrich the historian's world of knowledge like archival documents, diaries, correspondence and letters. Although these works are not primary in historical research, they are among the sources that should be taken into consideration in terms of understanding how the other is seen from the outside.

One of the most important issues emphasized by foreign travelers who visited the Ottoman geography was the disasters that affected this geography for many years. As a matter of fact, epidemics, earthquakes, floods and fires can be given as examples. Fires, which are discussed within the scope of this study, have occupied the subconscious of the people and the state for centuries as an element of threat. This situation also attracted the attention of travelers and they mostly mentioned fires in the sections of their works about Istanbul. They included the causes of these fires, which were very common in the center of Istanbul, their destruction, their effects on people and some of the measures taken. They also described how the Ottoman authorities and the people reacted to the fires. Based on this information provided by the travelers, this study aims to answer the questions such as "What are the causes of the frequent fires in Istanbul?", "What measures were taken against the fires and to what extent were these measures sufficient?" and "To what extent did the officials fulfill their responsibilities in fire extinguishing efforts?" through the eyes of foreign travelers. In doing so, qualitative research method was used and in this context, document analysis technique was utilized. The observations of forty-five travelers who visited Istanbul on different dates were used as a data source, and the data obtained was analyzed and interpreted in order to create an understanding of the relevant subject. Thus, it is aimed to observe the changes in the fight against fires over time, to examine the positive or negative developments, and to evaluate the extent to which the results achieved in the measures taken have changed by using travelogues from different centuries.

Keywords: Ottoman Istanbul, Foreign Travelers, Fires, Causes, Precautions.

GİRİŞ

Avrupalıların Türklerle olan ilişkileri çok uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Batı'yı temsil edenler, hiç değilse Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren farklı sebeplerle Osmanlı coğrafyasına seyahat etmişler, bu seyahatleri esnasında Osmanlı dünyasını ve insanlarını tanımışlar ve edindikleri bilgileri yazıya dökmüşlerdir. Bu anlamda tarihçiler, seyahatname yazarları, Osmanlı'da gündelik hayatı, siyasi mekanizmayı, kültürel ve sosyal hayatı gözlemlemişler ve Türklük konusunda günümüze kadar gelen birtakım görüşler oluşturulmasını sağlamışlardır. Tarihin çeşitli dönemlerinde Avrupa'nın Türklere karşı tutumu, Osmanlı Devleti'nin kazandığı zaferlere bağlı olarak değişmiştir. Öte yandan her ülkenin Osmanlı Devleti ile kurduğu bire bir ilişkiler de onların Türk imgesini oluşturmuş, hatta her ülkenin farklı kesimlerinden olan insanlar arasında aynı zaman diliminde farklı bakış açıları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Avrupa tarihinde ve coğrafyasında bütünsel bir Türk imgesinden söz etmek güçtür.[1]

Seyyahlar, gezi boyunca engin bir merak duygusu ile gezmişler ve çeşitli notlar almışlardır. Onlar için seyahat etmek başlı başına bir amaç olmuştur. Seyyahlar için, seyahatin bütün tehlike ve zorluklarını göze alıp yola koyulmanın birden çok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenler arasında, bazen merak, bazen macera duygusu, bazen keşif, bazen de keşif duygusu tetiklemiştir.[2] Hatta bazı seyyahlar için *geziye çıkmak yaşamaktır. İşte o zaman yaşam canlanmakta, zenginleşmekte ve insan bir pelikan gibi kendi kanıyla değil doğayla beslenmektedir.*[3]

Çeşitli sebeplerle maceralı bir yolculuğa çıkan seyyahlar, şahsi gözlemlerini ve bizzat yaşadıklarını aktarmakla birlikte kaynaklardan okuduklarını, ikinci ve üçüncü kişilerden duyduklarını ve öğrendiklerini de kayda almayı ihmal etmemişlerdir. Bu kişiler bilgi aldıkları her türlü materyale notlarında yer vermişler; Avrupa'ya dair haber veren Türkçe ve yabancı gazeteleri, memleketlerinden kendilerine veya arkadaşlarına gelen mektuplar gibi iletişim amacıyla kullandıkları her şey kaynaklarını oluşturmuştur. Seyyahlara ait eserlerin çoğunda bu özelliklere rastlanır. Dolayısıyla farklı dönemlerde Osmanlı başkentini ziyaret eden seyyahlar ve onların eserleri bizim için önemlidir. Payitahtın gündelik hayatı, saraya yapılan ziyaretler, devlet görevlileri, matbuat, yangınlar, savaşlar ve çatışmalar, salgın hastalıklar, azınlıklar, cemiyetler, ticari faaliyetler gibi çeşitli konulara dair bilgi edinmek mümkündür. İmparatorluğun Balkanlar, Anadolu ve Arap coğrafyasına ilgi duyan her okur ve araştırmacı, dışardan bir bakış açısıyla önemli gözlemlere, analizlere ve ayrıntılara erişebilmektedirler.

Seyahatnameler, bir seyyahın gezileri sırasında tutmuş olduğu notların ve seyahat hatıralarının bir araya getirilmesiyle oluşan eserlerdir. Sözlükte, *suyun yeryüzünde sürekli akması* anlamındaki Arapça *seyh* kökünden türeyen *seyâhat* (siyâha) *yürüme, gitme; insanların arasını bozmak için ortalıkta dolaşma; kendini ibadete verip*

[1] Nazan Aksoy, *Rönesans İngiltere'sinde Türkler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. VII-VIII.
[2] İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyo- Ekonomik, Sosyo-kültürel ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.14, 2012, s. 103.
[3] Knut Hamsun ve Hans Christian Andersen, *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah*, çev. Banu Gürsaler-Syvertsen, YKY Yayınları, İstanbul 2024, s. 83.

ruhban hayatı yaşamak için yeryüzünde gezip dolaşma şeklinde açıklanırken, suyun yeryüzünde akması gibi yolculuk edene de yeryüzünde gezip dolaştığı için *sâih* veya *seyyâh* denilmiştir.[4]

Seyahatnameler, seyyahın ziyaret ettiği yerler, o yerin coğrafi ve idari yapısı, o yörede yaşayan halkın gelenek ve görenekleri, yaşayış tarzları, sosyo-kültürel ve ekonomik hayatları hakkında çeşitli bilgiler vererek geçmişe farklı bir pencere açmaktadır.[5] İnsan hayatının pek çok kesitine dair detaylı veriler sunarak karanlıkta kalan noktaların aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Özellikle sosyal ve kültürel yaşama dair bilgiyi elde etmede, mühimme defterleri, kanunnameler, kadı sicilleri gibi arşiv malzemelerinin yanı sıra görgü tanıklarının hatıratları, mektupları ve günlükleri de tamamlayıcı bir rol oynamaktadır.[6] Bu anlamda seyahatnameler, *bilginin çoğaltılmasına, çeşitlendirilmesine* katkı sağlamakta, resmi kaynakları besleyici bir özellik taşımaktadır.

Seyahatnameler, bilimsel bir çalışmayı, resmî belgelerin çizdiği sınırlardan biraz uzaklaştırarak daha canlı veya renkli bir hale getirebilmektedir. Hatta resmî belgelerde bahsedilmeyen, bahsedilmek istenmeyen veya bahsedilmesine ihtiyaç duyulmayan olayların farklı yorumlarına da seyahatnamelerde rastlanabilmektedir.[7] Dolayısıyla seyyahlar vasıtasıyla, dönemin arka sokaklarına girebilmek, buralarda dolaşmak ve çeşitli gözlemler elde etmek mümkün olabilmekledir.

İnsanlık tarihinin belli bir zaman dilimine tanıklık etme işlevini yerine getiren seyyah, aynı zamanda tanıklık ettiği toplum ile günümüzün okurları arasında da bir köprü vazifesi görmektedir. Dolayısıyla bu köprüyü tümüyle yok saymak mümkün değildir. Burada önemli olan husus, eserlerin, bir kritiğe tabi tutularak incelenmesidir. Nitekim *Akyıldız*'ın da deyimiyle, tarihçi, bir ressam gibi hareket etmekte ve bir resim ortaya koymaktadır. Bu resmin hatlarını ve renklerini meydana çıkarabilecek herhangi bir veri kullanılabilmektedir. Bu bir şiir, bir edebi metin, bir giysi, bir arşiv vesikası, bir hatırattaki birkaç bilgi kırıntısı vs. olabilir. Resmi netleştiren bu verilerin hepsi de kabul edilebilmektedir. Fakat burada önemli olan husus, mutlaka bir kritiğe tâbi tutulmasıdır.[8]

Seyahatnamenin kendisi kadar, yazarının da incelenmesi, mensubu olduğu kültürel çevre ve zamanın da iyi bilinmesi gerekmektedir.[9] Zira seyahatnameleri yazanların peşin hükümleri olabileceği için yazılanların yüzde yüz doğru olmayabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu ihtimal ve eserin yazıldığı dönem ile seyyahın eğitim durumu, kültürü de göz önünde bulundurularak seyahatnamelerin değerlendirilmesi daha sağlıklı olmaktadır.[10]

Bu çalışmada, farklı tarihlere ait seyahatnamelerden hareketle İstanbul yangınlarıyla mücadele üzerine bir inceleme yapılmıştır. Özellikle İstanbul yangınlarının ortaya çıkış sebepleri, haber verilme usulleri, alınan bazı tedbirler ve insanlar üzerindeki etkileri irdelenmiştir. Farklı yüzyıllara ait seyahatname örnekleri kullanılarak zaman içerisinde yangınlarla mücadele konusundaki değişimin gözlemlenmesine çalışılmıştır. Olumlu veya olumsuz ortaya çıkan gelişmelerin incelenmesi, alınan tedbirlerde ulaşılan sonuçların ne ölçüde değişiklik gösterdiğinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Devletin ve ilgili görevlilerin dönemlere göre nasıl bir yaklaşım sergilediği ve halkın bu konudaki tutumu da ayrıca ele alınmıştır. Böylece tarihsel süreçte İstanbul yangınları ile mücadelede ortaya çıkan değişim, dönüşüm ve ulaşılan sonuçlar ortaya konulmuştur.

1. Osmanlı İstanbul'u ve Büyük Yangınlar

18. yüzyılın sonundan itibaren seyahat modasının Avrupa elitleri arasında günden güne yayıldığı ve İstanbul'un *Grand Tour/Büyük Tur* olarak tanımlanan rotanın bir parçası haline geldiği bilinmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise İstanbul, Batılılar için başlı başına bir ilgi odağı haline gelmiştir. Bu bakımdan seyahatname türü o yıllarda oldukça popüler bir edebi tür haline gelmiş ve İstanbul hakkında onlarca seyahatname kaleme alınmıştır. Hatta Edmondo De Amicis'in "İstanbul" kitabının yayınlanan son baskısı için bir önsöz yazan Umberto Eco, *İstanbul seyahatnamelerinin ayrı bir edebi tür olarak görülmesi gerektiğini* iddia etmiştir.[11]

Çeşitli sebeplerle İstanbul'u ziyaret eden pek çok Batılı seyyah da şehrin ihtişamı karşısında hayranlığını gizleyememiştir. Bunlara bazı örnekler vermek gerekirse, 1671'de İstanbul'a gelen Fransız seyyah Jean Chardin,

[4] Mustafa Çağrıcı, "Seyahat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 7.
[5] Özgür Yılmaz, "Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed. M. Çağatay Özdemir, Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 21.
[6] Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2017, s. 32.
[7] Nida N. Nalçacı, "İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 16/8, 2010, s. 525-526.
[8] Ali Akyıldız, *Yapay Tarihin Esirleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 120. *Akyıldız,* başka bir çalışmasında, seyahatname metinlerine karşı temkinli olmak ve eleştirel yaklaşmak gerektiğini vurgularken, takip edilmesi gereken yöntem için; *araştırmacıların, hiçbir veri kaynağını kategorik olarak dışlamaksızın ve mevcut verilere fazla güvenmeksizin, bütün verileri mukayese edip ortak noktalarına yoğunlaşarak eleştirel bir yaklaşımla yol almalarının isabetli bir yöntem olacağını* belirtmiştir. Bkz. Ali Akyıldız, "Haremi ve Hanedanı Yazmak: Tespitler, Problemler, Teklifler", *Osmanlı Tarihçiliğine Yön Veren Konuşmalar,* Kronik Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 161-153.
[9] İlber Ortaylı, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* S. 3/47, 1992, s. 271; Nalçacı, *agm,* s. 524.
[10] Şahin, *age*, s. 23.
[11] Edmondo de Amicis, *İstanbul,* çev. Sevinç Tezcan Yanar, Pegasus Yayınları, İstanbul 2009, s. 7.

eşsiz manzarasıyla dünyada bu denli güzel bir yer olamayacağını[12] belirtmiştir. 1794'te İstanbul'a atanan Fransız elçisi Choiseul-Gouffier'in maiyetinde rahip olarak görevlendirilen Guillaume Martin, *bu büyük kent, önemli konumu ve göz kamaştırıcı durumuyla Osmanlı Devleti'ni paylaşmak isteyen büyük güçlerin de göz diktiği bir yer olmuştur. Doğa, avantajlı konumu ve Avrupa'nın her tarafıyla kolayca bağlantı sağlayabilmesi açısından sanki burasını dünyanın merkezi olmaya adamıştır.*[13] şeklinde övgü dolu sözlere yer vermiştir. Doktor William Wittman, 14 Haziran 1799'da gördüğü İstanbul'u, ilk etapta uçsuz bucaksız bir amfi tiyatroya benzetmiştir. Şehrin manzarasıyla ilgili olarak *hiçbir şey İstanbul'un ve dolaylarının dış görünüşü kadar görkemli, güzel ve tablo gibi olamaz.*[14] demiştir. 1814 yılı 9 Ağustos'unda İstanbul'a gelen Polonyalı Kont Edward Raczynski de İstanbul için, *yalnız sanatkârın gözünde tek ve emsalsiz olarak görünmekle kalmıyor, ayrıca bir devlet adamına da dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan tabiat güzelliklerini veriyor.*[15] ifadesinde bulunmuştur. 1 Eylül 1849 tarihinde İstanbul'a giriş yapan İngiliz mizah ustası Albert Richard Smith de şehrin manzarasını şu ifadelerle anlatmıştır: *Sarayburnu'nu dolanıp yavaşça Haliç'e süzüldüğümüzde benzersiz güzelliğiyle hayret ve hayranlık uyandıran manzara bütün muhteşemliğiyle net bir şekilde ortaya çıktı. Balondan Londra'yı izlediğim bir gece dışında şimdiye kadar hiç bu kadar tuhaf hissetmemiştim.*[16]

Lady Hornby, 1855 yılında geldiği İstanbul karşısında hayran kalmış, coğrafyasını, manzarasını büyük bir övgüyle anlatmış ve burada gördüklerini ülkesine döndükten sonra da rüyasında görmeyi dilemiştir:

> "Belki İngiltere'ye döndüğümde, Boğaz'la kadim Marmara Denizi'nin birleştiği bu yeri rüyamda yeniden görebilirim; neredeyse dalgalardan yükseliyormuş gibi görünen servi ağaçlarıyla çevrili, bütün ülkelerin gemilerinin geçtiği İstanbul'un güzelliğini; Prens Adaları'nı ve uzakta külrengi bulutları andıran gölgeli Uludağ'ı; öte taraftaysa yine denizden yükseliyormuş gibi görünen Pera'yla Galata Kulesi'ni ve büyük mezarlığın hüzünlü koyu yeşil ağaçlarını yeniden görebilirim."[17]

Lady Hornby, Avrupa ve Asya kıyılarının birleştiği, koyu mavi dalgaların ortasında kelimelerle tarif edilemeyecek kadar güzel ve pitoresk bir şehir olan İstanbul için, akla gelen ilk düşüncenin; *iyi bir rejim buradan tüm dünyaya yol gösterebilir yahut tüm dünyayı yönetebilir* olduğunu da belirtmiştir.[18]

20. yüzyıl başında İstanbul'u ziyaret eden Corci Zeydan'a göre İstanbul üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan ikisi Avrupa yakasındadır. Güneyde İstanbul, kuzeyde Pera (veya Beyoğlu) vardır. Bunlardan Pera, halkının çoğu yabancılardan oluşan bir semtten ibarettir. İstanbul ile Pera arasını iki köprü birbirine bağlamaktadır. Bunlardan birisi eski Galata Köprüsü diğeri Batı yönünde bulunan bir köprüdür. Haliç'in iki yakasında birbirine yakın istasyon durumunda yerler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları İstanbul, bazıları Pera (Beyoğlu) tarafındadır. En önemlileri aşağıdaki tabloda olduğu gibidir. [19]

İstanbul Yakası	Pera Yakası
Cibali	Galata
Ayakapı	Kasımpaşa
Fener	Aynalıkavak
Balat	Hasköy
Ayvansaray	Piripaşa
Eyüp	Halıcıoğlu

Tablo 1. *20. Yüzyılın Başında İstanbul'un Önemli Semtleri*

İstanbul'daki yapılar kıyıdan tepenin zirvesine kadar birbiri arkasında yer almaktadır. Yapılar arasında meşe, çam, çınar ağaçları yer almaktadır. İnsanlar yerleşim mekânı olarak buraya gelip bu ağaçların arasına saraylar ve küçük evler yapmışlardır. Evlerin üst kısmı ahşap, damları kiremittendir. Ahşap yapılması, bu kısımların taştan yapılmaması deprem tehlikesinden uzak olmak için bilerek tercih edilmiştir. Fakat bu tarzın tercih edilmesiyle de yangın tehlikesine düşülmüştür.[20] Bu tehlikeye rağmen evlerin ahşaptan yapılmasına devam edilmiştir. Geleneğin ve mütevazi yaşamın da etkili olduğu bu tercihte; ahşap yapıların maliyetinin azlığı, hızlı bir şekilde inşa edilmesi, sağlığa uygunluğu ve depreme dayanıklı olması gibi insanları cezbeden yönleri de etkili olmuştur.[21]

---

[12] Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, *İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran, 1671-1673,* çev. Ayşe Meral, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 91.
[13] Guillaume Martin, *İstanbul'a Seyahat*, çev. İsmail Yerguz, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007, s. 81.
[14] William Wittman, *Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801*, çev. Belkıs Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011, s. 8.
[15] Edward Raczynski, *1814'de Dersaadet ve Çanakkale'ye Seyâhat*, çev. Kemal Turan, Köprü Kitapları, İstanbul 2019, s. 25.
[16] Albert Richard Smith, *İstanbul'da Bir Ay,* çev. Mehmet Şerif Erkek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 55-56.
[17] Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev. Kerem Işık, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 72.
[18] Hornby, *age,* s. 34.
[19] Corci Zeydan, *İstanbul'a Seyahat,* çev. Mustafa Özcan, Önsöz ve Notlar: Muhammed Harb, Ark Kitapları, İstanbul 2012, s. 34-39.
[20] Zeydan, *age.*, s. 41.
[21] Mustafa Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 355; Ü. Filiz Bayram, "On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Vekayinamelerinde İstanbul Yangınları", *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/20 (Güz 2019), s. 340.

Resim 1. *Pera, 1856*[22]

Resim 2. *Pera Sokakları, 1875*[23]

Her biri birer sanat eseri olan yapılar, sıklıkla ortaya çıkan yangınlardan, zaman zaman da afetlerden geniş çapta zarar görmüştür. Bu anlamda *İstanbul'un, özellikle yangınlardan acı çekmiş olduğu* rahatlıkla söylenebilir. Pera, Eyüp, Galata ve Üsküdar'da ciddi tahribata yol açan yangın felaketleri, maddi ve manevi anlamda büyük zararlar ortaya çıkarmış, çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.[24] Yangınlar, İstanbul'da o kadar çok tahribat ve yıkıma yol açmıştır ki *Edirne sudan, İstanbul ateşten batacak!* deyimi halk arasında sık sık kullanılır olmuştur.[25] Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye* adlı eserinde, yangın için, *ahşap binalı İstanbul'un lâzım-ı gayr-ı mefârıkı ve tarihi belasıdır*[26] demiştir.

1550'lerde Osmanlı topraklarını gezen Alman Hans Dernschwam, 8 Aralık 1554'te güneşin doğmasına üç saat kala İstanbul'da büyük bir yangın çıktığından bahsetmektedir. Yangın, yağ eritmeye çalışan bir adamın bulunduğu bir dükkânda başlamıştır. Ayasofya'nın karşısında 1.000 küçük ahşap dükkânla bir vakfa ait bir sürü

[22] Üreten; James Robertson & Felice Béato, 1856, Beyoğlu, İstanbul, SALT Araştırma, Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/194222, 26.05.2024, sa. 16:50.
[23] Üreten: Guillaume Berggren, 1875, Beyoğlu, İstanbul, SALT Araştırma, Erişim, https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/194264, 26.05.2024, sa. 16:55.
[24] Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler*, Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, İstanbul 1963, s. 328. Osmanlı dönemi İstanbul yangınları için ayrıca bkz. Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı,* C. 5, Ankara 1999, s. 687-699; Kemalettin Kuzucu, *Bâbıâlî Yangınları ve Sosyo-ekonomik Etkileri (1808-1911),* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2000.
[25] Fatma Ürekli, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 8/16, 2010, s. 116.
[26] Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, C. 2, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No: 21, İstanbul 1995, s. 1077.

küçük kulübe tümüyle yanmıştır. Bunların kirası günde 13.000 akçeye karşılık gelmektedir. Yangın Tahtakale'ye sıçrayınca burada yabancılara ait birçok lokanta ile kumarhane de yanmıştır. Büyük miktarda hayvan ve bitki yağı, fasulye, bezelye, pirinç, kına, Mısır ve Kırım'dan gelen birçok mal bu yangında kül olmuştur. Dernschwam, İstanbul gezisi sırasında, insanların yangından çok korkar hale geldiklerini gözlemlemiştir. Bu korku öyle bir duruma gelmiştir ki mallarını dükkânlarında bırakmayıp başka yerlere taşımaya başlamışlardır. 1554'teki bu yangını, 18 Ocak 1555'te büyük Galata yangını ve 20 Ocak'taki yangın izlemiştir. [27]

Osmanlı ülkesine III. Murat (1574-1595) devrinde, 1587-1589 yıllarında gelen Reinhold Lubenau, İstanbul'da ortaya çıkan yangınların büyük boyutlara ulaştığına dikkat çekmiştir. Zira onun ifadesine göre, İstanbul'da muhtelif zamanlarda birçok yangın olmuş ve bunlardan bazıları büyük çapta zarar ortaya çıkarmıştır. Zira onun İstanbul'da bulunduğu esnada çıkan büyük yangında, üç büyük kervansaray, burada bulunan boya atölyeleri, iş yerleri[28] ve 3000 ev yok olmuştur. Aynı zamanda servi ağacı tahtası başta olmak üzere birçok değerli malzeme ve işlenmiş ürün de bu yangında kül olmuştur.[29] 1634 yılında İstanbul'da bulunan Henry Blount, 1633 yılında çıkan büyük yangın sonucunda büyük bir boşluk açıldığını gözlemlemiştir. Zira edindiği bilgiye göre bu yangında yetmiş bin ev kül olmuştur.[30] 1656 yılında İstanbul'u ziyaret eden Thévenot, şehirde 8 ay içinde üç defa büyük yangın meydana geldiğini ve üçüncü yangında 8000 evin yandığını belirtmiştir.[31] Antoine Galland, 19 Ağustos 1672 Cuma günü Üsküdar'da büyük bir yangın çıktığını ve bu yangında Üsküdar'ın büyük bir kısmının yandığını aktarmıştır.[32] 1700 yılında İstanbul'da bulunan Tournefort da şehirde çıkan büyük bir yangının etkisine değinirken, *ailelerin çoğu mallarını yitirdikleri için bütünüyle perişan olmuşlardı.*[33] demiştir.

Bütün bu anlatımlarda da görüldüğü üzere yangınlar, İstanbul için her zaman alışılmış büyük kâbus olma özelliğini sürdürmüştür. Sık sık meydana gelmeleri nedeniyle de İstanbul ahalisinin hayatında ve zihninde derin izler bırakmıştır. Bu durum, yine kendisinin de evinin yanması nedeniyle yangın mağdurları arasında yer alan Seyyid Hasan'ın anlatımında da net bir şekilde görülmektedir. Nitekim 1754-1766 yılları arasında 12 yıl İstanbul'da bulunan Seyyid Hasan Muradî, kaleme aldığı Rûznâme'sinde yangınlara büyük ölçüde yer vermiştir. Zira bu 12 senelik zaman diliminde, birçoğu neredeyse bir veya birkaç semti silip süpürmüş olan 132 ayrı yangın haberine yer vermiştir. Bu yönüyle eser, âdeta İstanbul'un yangın tarihinden bir kesittir. Hatta burada bahsedilen yangınların birçoğu vakayinamelerde de yer almamıştır. Örneğin, Sultan Bayezid Camii tarafında 22 Mayıs 1762 tarihinde çıkan ve 24 saat devam eden yangında 4000 adet evin yandığını, ancak Kumkapı kale duvarında yangının durduğunu belirtmiştir.[34]

1782 yılında İstanbul'da büyük bir yangın ortaya çıkmıştır. Yangın, 1782 yılı 10 Temmuz günü Samatya'daki harabeler civarındaki keresteci dükkânlarında başlamış, Koca Mustafa Paşa'ya kadar ulaşmıştır. Kısa sürede büyük bir alanda etkili olan yangında binden fazla ev kül olmuştur.[35] Hollanda elçisi Reinier van Haeften'in verdiği bilgiye göre ise, Yedikule'de bir mahallede çıkan bu yangında, 3000 civarında ev ve dükkân yok olmuştur.[36] 1782 yılı Ramazan'ının on üçüncü perşembe gecesi (13 Ramazan 1196/22 Ağustos 1782) çıkan yangın ise daha büyük tahribat yaratmıştır. Cibali Ayakapı'da bulunan Gül Camii civarındaki Çıngıraklı Mahallesi'nde bir evden başlayan yangında; 58 çörekçi, 10 simitçi, 18 kadayıfçı, 8 gözlemeci dükkânı yanmıştır.[37] Ahmet Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre, Aksaray, Cerrahpaşa, Avretpazarı, Molla Gürani, Davudpaşa Camii etrafı, Koca Mustafa Paşa, Topkapı, Mevlânakapı, Narlıkapı, Samatya, Silivrikapı ve Yedikule semtleri ciddi zarar görmüş ve 20.000 ev yanmıştır.[38] Reinier van Haeften'e göre ise, 80.000 ev ve dükkân ile birlikte 30 tanesi taş yapılı 200 cami ve mescit, 60 hamam, 130 değirmen, 400 fırın yanmıştır.[39] Yangın esnasında İstanbul'da birçok değirmen ve fırın yandığından dolayı İstanbul için geceli gündüzlü un imal ettirilmesine çalışılmıştır.[40]

---

[27] Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 162-164; Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul, Kent-Saray-Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2023, s.89-90.

[28] İçinde sabun üretiminde kullanılmak üzere yağ bulundurulan, bu yüzden de yangının daha da büyümesine neden olan çok sayıda iş yeri yanmıştır. Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 404.

[29] Lubenau, *age.*, s. 404.

[30] Henry Blount, *Doğu Akdeniz'e Yolculuk (1634),* ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2010, s.22.

[31] Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktay, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 49.

[32] Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673),* I, Şerhlerle Yay. Charles Schefer, çev. Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, s. 192.

[33] Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, çev. 1. Kitap: Ali Berktay, 2. Kitap: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 14-15.

[34] Seyyid Hasan Muradî, *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı (1754-1766),* haz. Recep Ahıskalı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 107.

[35] Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, C. 2, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309, s. 173.

[36] B. J. Slot, "The Fires in Istanbul of 1782 and 1784 According to Maps and Reports by Dutch Diplomatic Representatives", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, 1976, s. 53.

[37] Yangının etkili olduğu yerleri gösteren belge için bkz. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi *(BOA*), Cevdet Belediye *(C.BLD), 61/3038*, 7 Eylül 1782 (29 Ramazan 1196).

[38] Ahmet Cevdet Paşa, *age.*, C. 2, s. 174-175.

[39] Slot, *agm.,* s. 59.

[40] *BOA*, Cevdet Belediye *(C.BLD), 138/6874*, 7 Eylül 1782 (29 Ramazan 1196).

1790 yıllarında İstanbul'da bulunan Antoine Olivier birkaç defa büyük yangınların çıktığını görmüş ve ne kadar süratle ve korkunç bir şekilde yayıldığına şahit olmuştur. Yangınların insanlar üzerinde nasıl bir etki yarattığını, psikolojik etkilerini şu sözlerle anlatmıştır: *Böyle bir yangının uzaktan seyri, güzel ve muhteşem bir tablo manzarası sunmakla beraber, duygulu bir insana korku, dehşet ve ıztırap hissi veriyor. Zira bu korkunç manzara içerisinde ölümle pençeleşen insanları, korku içerisinde paniğe kapılmış olanların şaşkın hareketlerini, kıymetli eşyalarını kurtarmağa çalışanların telâşlarını, alevlerin arasından sevgili yakınlarını, çocuklarını, ihtiyar ana babalarını kurtarmağa çalışanların gayretlerini izliyorsunuz.*[41]

İstanbul'da o kadar çok yangın meydana gelmiştir ki halk arasında *İstanbul'un yangını, Anadolu'nun salgını* sözü, yedi asırlık bir zaman diliminde söylenegelmiş ve başkent ile anayurdun duçar olduğu iki belaya[42] işaret edilmiştir. 1830 yılında İstanbul'da bulunan J.F. Michaud ve J. J. F. Poujoulat'ın da belirttiği gibi, *bu şehrin yangınlarla başının dertte olduğu bilinen bir şey; yıl geçmiyor ki şehrin bir yerinde yangın çıkmasın ve şehir alevlere teslim olmasın.*[43]

Vakanüvis Ahmet Cevdet Paşa tarafından verilen bilgiye göre, 19. yüzyılda ortaya çıkan yangınlar rutin ve sıradan hale gelmiştir.[44] Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi ise, İstanbul'da sürekli olarak yangınlar ortaya çıktığını, sadece 1818 yılının Ocak-Ağustos döneminde küçüklü büyüklü 73 yangının meydana geldiğini yazmıştır.[45] Halk bu kadar sık ve ani çıkan yangınlar yüzünden geceleri uyuyamaz hale gelmiştir. Bir zaman sonra mahalleliler kendi aralarında gece nöbetleri tutmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla yangınlar, toplum psikolojisini ve sosyal hayatı olumsuz yönde etkilemiştir. Halk yangınları, bir taraftan uğursuzluğa atfetmiş, diğer taraftan kundak yapıldığı dedikodularından dolayı sabahlara kadar uyumadan nöbet beklemiştir.[46]

Sultan II. Mahmud döneminde yaşanılan bir depremin ardından Keçecizade İzzet Molla tarafından kaleme alınan bir şiirde; *Ya Rabbi, sen bize depremin getirdiği felaketi verme, bize alıştığımız yangın afetini yeterli ölçüde ver*[47] ifadesi yer almıştır. Bu ifade, insanların yangınlarla yaşamaya o kadar alıştığını göstermektedir ki bunların tamamen sona ermesine yönelik değil, daha ziyade büyük boyutlara ulaşmaması yönünde temenni dile getirilir olmuştur. Zira II. Mahmud döneminde 1831 yılında Pera'da meydana gelen büyük yangında ahşap yapıların tamamına yakını kül olmuştur.[48]

3 Ağustos 1831 günü Beyoğlu'nda Çukur denilen mahalde ortaya çıkan yangın, etrafa kısa sürede sirayet ederek on beş saat içerisinde dört yol ağzı Taksim, Tatavla, Aynalıçeşme taraflarında pek çok dükkân ve haneleri harap etmiştir. Yangından dolayı açıkta kalan ahalinin iskânlarına devletçe fevkalâde gayret gösterilmiş ve nakdî yardımda bulunulmuştur.[49]

İstanbul'da meydana gelen yangınlara basında da sürekli yer verilmiştir. Nitekim devletin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekayi* sayılarında yangın hadiselerine sıkça rastlanmaktadır. Yangınların ortaya çıktığı mahaller, yangın nedenleri, yaşanan kayıplar ve alınması gerekenler önlemlere dair haberler vardır. Örneğin, 1848 yılına ait bir habere göre, Beyoğlu Yeniçarşı'da Terzi Yani'nin hanesinde çıkan yangın kısa sürede etrafa yayılmış ve 200 hane, *Mekteb-i Tıbbiye*[50] ve 60 adet dükkân yanmıştır.[51] Yine, çeşitli meslek kollarına ait iş yerlerinin de yangınlardan zarar gördüğü gazete haberlerinden anlaşılmaktadır. Örneğin, 1848 yılında Yeniköy Aya Nikola mahallesinde Attar Petro'nun dükkânında çıkan yangında bir değirmen, bir mumhane, bir küçük yalı, bir kayıkhane ile altı dükkân yanmıştır.[52]

Türkiye'nin durumunu incelemek üzere 1847 ve 1848 yıllarında İstanbul'a ziyarette bulunan ve gözlemleriyle ilgili bir rapor hazırlayan Charles Macfarlane, şehirden ayrıldıktan sonra kendisine gönderilen 25 Eylül 1848 tarihli bir mektubu da paylaşırken, özellikle yangınların vahametine dair şu ifadelere yer vermiştir: *Siz ayrıldığınızdan beri her gün yangın var. Pera'nın tamamı artık bir harabe yığını ve bacalar dışında binalardan geriye kalan hiçbir iz yok. Son yangın, Haziran'da durduğu yeri hatırlayacağınız mahalleden, Frenk sokağındaki*

[41] Guillaume Antoine Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul),* çev. Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, İstanbul 1977, s. 114.
[42] Ergin, *age*, C. 2, s. 1077.
[43] J.F. Michaud ve J. J. F. Poujoulat, *İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,* çev. Nedim Demirtaş, Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 31.
[44] Ahmet Cevdet Paşa, *age.*, C. 11, s. 48-49.
[45] Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi, *Tarih-i Şanizâde*, C. 2, İstanbul 1281-1284, s. 395-396.
[46] Ahmet Cevdet Paşa, *age*, C. 11, s. 48-49; Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, C. 2, İstanbul, 1281-1284, s. 395-396.
[47] Süheyl Ünver; "İstanbul'un İlk Yangın Kulesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, 7/9, İstanbul 1971, s. 36-40.
[48] Antonio Baratta, *1831 İstanbul,* İtalyanca Aslından çev. Akif Tunç, Liman Yayınevi, Ankara 2021, s. 5.
[49] Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C. 2-3, Yeni Yazıya Aktaran: Ahmet Hezarfen, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları Eski Yazıdan Yeni Yazıya-1, İstanbul 1999, s. 656.
[50] Mekteb-i Tıbbiye'nin yangında harap olan yerlerinin hemen tamir edilmesine çalışılmıştır. Bkz. *BOA*, Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (İ.*MVL), 96/2008*, 21 Mayıs 1847 (5 Cemaziyelahir 1263).
[51] *Takvim-i Vekayi*, S. 392, 19 Ekim 1848 (21 Zilkade 1264), s. 2.
[52] *Takvim-i Vekayi*, S. 397, 28 Aralık 1848 (2 Safer 1265), s. 4.

evimize kadar Pera'daki her yeri yok etti. Rusya Kançılaryası'nın arka kısmından, küçük mezarlığa kadar her taraf yok oldu.[53]

Albert Smith, 1849 yılındaki ziyaretinde İstanbul yangınlarının büyüklüğünün iyi bilindiğini belirtmiştir. Hiçbir şeyin bunların yıkımına ya da tahribatına denk olmadığını, yanan evlerin sayısının onlarla ya da yüzlerle değil binlerle ifade edildiğini aktarmıştır.[54]

1864'te Mecmua-i Fünûn'da *Harik-i İstanbul*[55] başlıklı bir makale yayımlayan Münif Paşa (1830-1910)'ya göre İstanbul, doğal güzelliğine ve tarihî zenginliğine karşılık iki "ayıp"tan kurtulamamıştır. Bunlar *harik* (yangın) ve *tâun* (veba)dur. Yaşadığı dönemin yalnızca 1858-1864 yılları arasında İstanbul'da 160 yangın çıkmış, bu yangınlarda 2.844 konut, 1.246 dükkân ve mağaza, 23 han, hamam, mescit ve benzeri yapılar ile 1 saray-ı hümayun olmak üzere toplam 4.114 yapının yandığı tespit edilmiştir.[56]

Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*'de, İstanbul yangınlarını üç devreye taksim etmiştir. Birinci devre İstanbul'un fetih tarihi olan 857/1453'ten 1269/1853 senesine, ikinci devre 1270/1854'ten 1324/1908 senesi Temmuz'una, üçüncü devre de 10 Temmuz 1324/1908'den 1337/1921 senesi nihayetine kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır.[57]

Ergin'in *Mecelle-i Umur-ı Belediye*'de verdiği istatistikî bilgilere göre[58], Tanzimat Dönemi'nin 1854-1876 arasını kapsayan devresinde İstanbul'un çeşitli semtlerinde çıkan 99 yangında 14.856 yapı tamamen yanmıştır. Osman Nuri Ergin'in yaptığı incelemelere göre 1853'ten 1906'ya kadar geçen süre zarfında İstanbul'da toplam 229 yangın meydana gelmiş ve şehir bu yangınlarda harap olmuştur.[59] Dolayısıyla 19. yüzyılda İstanbul'da yangınlar hız kesmeden devam etmiş ve verilen zayiat çok büyük boyutlara ulaşmıştır. Örneğin 1821-1824 yıllarında İstanbul'da bulunan seyyah Wals, yangınların ulaştığı boyutu şu sözlerle anlatmıştır: *Bir yangında yalnızca bir-iki evin hasar gördüğünü, geriye camları kırılmış, isten kararmış hoş olmayan bir bina kaldığını düşünebilirsiniz. Ama burada yangın bambaşka bir şey, yalnızca evler değil, bütün bir sokak yanıyor, yalnızca pencereler ve çatılar zarar görmüyor bütün binalar yerle bir oluyor ve bütün bölge yanıp kül oluyor.*[60]

1874 yılında İstanbul'da bulunan Edmondo De Amicis, şehirde ortaya çıkan yangınlar sonrası karşılaşılan manzara ile ilgili bilgi verirken özellikle III. Osman dönemindeki 1756 yılı yangınına ve 1870 yılı Pera yangınına işaret etmiştir. Nitekim verdiği bilgilere göre, 1870 yılı yangınında 6 saat içinde Pera'nın üçte ikisi yerle bir olmuş, 9.000 ev küle dönmüş ve 2.000 insan hayatını kaybetmiştir. Böyle büyük bir felaket en son III. Osman zamanında 1756 yılında patlak verirken 80.000 ev kül olmuş ve İstanbul'un 3'te 2'si zarar görmüştür. Amicis'in ifadesine göre, şehrin fethinden bu yana bu kadar fazla can kaybı yaşanan başka bir yangın daha olmamıştır.[61] Amicis, 1870 yılı büyük yangınında yaşananlara dair ise şu anlatıya yer vermiştir:

> "1870 senesinde Pera'yı yok eden yangını yaşamış insanlarla tanıştım, kulağıma gelenler o kadar detaylı anlatılardı ki hayal gücümle orada olduğumu söyleyebilir ve o sahneleri sanki kendi gözlerimle görmüşüm gibi anlatabilirdim.
>
> İlk alevler 5 Haziran günü (1870) yani şehrin hali vakti yerinde sakinlerinin büyük kısmının boğaz içindeki villalarına geçtikleri günlerde Pera'da Feridiye sokağındaki küçük bir evde hemen öğleden sonra Avrupalılar da dahil şehirdekilerin evlerine öğlen uykusuna çekildikleri saatlerde patlak vermiş…
>
> Alevler yanlarındaki evlere sıçramaya başlamış. Yangın haberi Pera'ya hızla yayılmış. Gözcüler, Galata ve Serasker (Beyazıt) kulelerinin tepesinden dumanı görmüşler ve şehir de bir yangının patlak verdiğini haber veren büyük kırmızı sepetleri asmışlar. Bekçiler sokaklarda koşturuyor uzun değnekleri ile parke taşlı kaldırımları vurarak o uğursuz feryatla haykırıyorlarmış. Yangın Var! haykırışları kışladan yükselen davul sesleri ile karşılık bulmuş. Tophane'deki toplar Karadeniz ve Marmara Denizi'nden de duyulan 3 büyük patlamayla tehlikeyi duyurmuşlar. Seresker, Topkapı, Elçilikler, Pera ve Galata'nın tamamı müthiş bir kaos yaşıyormuş…
>
> Şanssızlık bu ya! o gün Alevlerin dalgalanan perdeler gibi büyük yatay ve hemen sonra sanki içlerine eriyip laf akıntıları dökülmüş gibi tutuşmalarına neden olan sert bir esinti varmış. Alevler öyle büyük bir hızla

[53] Charles Macfarlane, *Türkiye'nin Durumunu İncelemek Üzere 1847 ve 1848 Yıllarında Yapılan Bir Yolculuğun Raporu, Türkiye ve Yazgısı*, çev. Fahri Yıldırım, Abis Yayınları, Ankara 2023, s. 576.
[54] Smith, *age,* s. 84-85.
[55] Şehirde yangının çok sık çıkmasının sebepleri; yapıların ahşap ya da kagir olmasının insan sağlığına etkileri; Avrupa'da yangına karşı nasıl tedbirler alındığı anlatılmakta ve yangınların sıklık derecesi hakkında örnek verilip zararlarından söz edilmektedir. Münif Paşa, "Harîk-i İstanbul", *Mecmua-i Fünun*, S. 28/3, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul 1281, s. 148-156.
[56] Münif Paşa, *age,* s. 149.
[57] Ergin, *age*, C. 3, s. 1185.
[58] Detaylı tablo için bkz. Ergin, *age.*, C. 3, s. 1228-1235.
[59] Ergin, *age.*, C. 3, s. 1235.
[60] Robert Walsh, *İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle II. Mahmud İstanbul'u*, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021, s. 285.
[61] Amicis, *age*, s. 250.

> ilerliyormuş ki henüz birkaç parça eşyalarını kurtarmaya zamanları olduğunu sanan aileler çatıların başlarına çökmesi ile canlarını zor kurtarmışlar. Evler sanki ziftle kaplıymışlar gibi hızla alev alıyor…
>
> Alevler tuzaklara benziyormuş, tek bir yerden zekice kumanda edilen büyük bir ordunun belli bir plana göre yayılmış beklenmedik hamleleri gibi bütün şehri ağına düşürmek ve bütün kaçış yollarını tıkamak istercesine son hızla ilerliyorlarmış, coşkuyla çağlayıp birbirine karışan ve sonra büyük yangın göllerine dönüşen lav selleri gibi kurtarma girişimlerini sonuçsuz bırakacak bir hızla yol alıyorlarmış, 3 saat içinde Pera'nın yarısı alevler içinde kalmış…"[62]

Amicis, 1870 yılı yangınının ortaya çıkardığı dehşet anlarını, âdeta bir savaş ortamı yaşanıyormuş gibi, insanların büyük bir korku ve telaşla koşuşturmalarını şu sözlerle aktarmıştır:

> "…eski ahşap ev kümeleri havai fişekler gibi patlıyor, yüzlerce fabrikanın körükleri aynı anda şişiriliyormuşçasına devasa beyaz alev topları saçıyorlarmış, sanki bir yangın, bir sel, bir deprem ve düşman talanı şehri aynı anda hedef almış gibi müthiş vahşi bir yıkım ve çöküş yaşanıyormuş, böyle bir dehşet daha önce ne görülmüş ne de hayal edilmiş, şehrin sakinleri adeta deliye dönmüşler. Pera sokakları batmak üzere olan bir geminin yolcuları gibi panik çığlıkları koyveren umutsuz bir kalabalıkla doluymuş…"[63]

Amicis, bütün bunlar yaşanırken bir taraftan da yaşananları umursamaz bir tavırla izleyen, olanları kadere bağlayıp sadece kendi arasında mırıldanan insanların da olduğunu şu sözlerle anlatmıştır: *bu dehşet verici sahneyi sakin ve umarsız bir tavırla izleyen büyük bir kalabalık iki kıyıyı kaplamış, müezzinler ezanla gün batımını haber veriyor, kuşlar yedi tepenin camilerinin çevresinde neşe içinde dönüyor, Üsküdar'ın yeşil yükseltilerinde içine ağaçların altına toplanmış yaşlılar alçak sesle sultanların şehrinin son günü geldi diye mırıldanıyorlarmış, yazılmış saat geldi, Allah'ın hükmü yerine getirildi. Öyle olsun. Öyle olsun…*[64]

1879 yılında İstanbul'a ziyarette bulunan Bulgar Nikola Naçov, 1870'teki büyük yangının, 24 Mayıs 1870'de, pazar günü, alaturka saat 7'de çıktığından ve Pera'yı küle çevirdiğinden bahsetmiştir. Bu yangında birçok mahallenin, binlerce evin ve çok sayıda insanın yandığını belirtmiştir. Bu yangın hakkında duyduğu bir Türkçe türküyü de paylaşmıştır: *Ah Beyoğlu, vah Beyoğlu, / yandı, yandı, kül oldu!*[65]

Bazı yangınlarda devlet binaları da büyük zarar görmüştür. Örneğin, 20 Ocak 1839 günü Babıâli'nin dahiliye dairesi bitişiğindeki ahırda zuhur eden yangının önü alınamamış ve bina tamamen yanmıştır. Bunun üzerine Bâb-ı Maliye (Maliye Nezareti) binasına geçilmiştir. Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi, otuz senelik bir zaman zarfında Babıâli'nin üçüncü defa yandığını[66] belirtmiştir. Nihayetinde Babıâli'nin kârgîr olarak inşasına girişilmiştir. Ancak bu defaki inşaatı daha öncekilere göre epeyce uzun sürmüştür. 26 Mart 1844 tarihinde de yeni binaya taşınılmıştır.[67]

Yangınlarda sadece binalar değil, arşivler, evraklar da zarar görmüştür. Örneğin, 2 Ağustos 1826 tarihli *Hocapaşa Yangını* olarak bilinen büyük yangın, Hocapaşa'da Elvân Mahallesi'nde zuhur etmiş ve hızla mahallelere yayılmıştır. Hocapaşa, Demirkapı, Salkımsöğüt taraflarını silip süpürdükten sonra Cağaloğlu ve Çifte Saraylı ve Bâbıâlî ile etrafındaki mahalleleri; Büyük Çarşı içine dahi sirayet ederek Balmumucular'a kadar çarşı içine dağılmış, Okçularbaşı'ndan Simkeşhâne ve Bâyezid civarında Kumkapı ve Simkeşhâne'den Yenikapı'ya kadar pek çok ev ve oda yanmıştır. Otuz altı saat süren bu yangında, Mahmûd Paşa Mahkemesi sicilleri de yanmıştır.[68] Yine, Abdurrahman Şeref Bey, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nda yayımladığı *Bab-ı Âlî Harîkleri* başlıklı makalesinde, 6 Şubat 1911 tarihinde Babıâli'de çıkan yangından bahsederken, bu yangında diğer devlet daireleri ile birlikte vakanüvis odasının da yandığını, aynı zamanda içindeki çok sayıda evrakın da kül olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu hadise, bir kısım arşiv belgemizin akıbetini göstermesi açısından da önemlidir.[69]

1911 yılında meydana gelen büyük yangın, onca yıl geçmesine rağmen tedbirler konusunda hâlâ büyük sıkıntıların, eksikliklerin olduğunu göstermektedir. Zira bu yılda İstanbul'da bulunan Le Corbusier, çok sıkışık bir yerleşme olan İstanbul'da yangın çıktığında her tarafın dehşete döndüğünü ifade etmiştir. Hemen her gece yangınla karşılaşıldığını, eğer hava da rüzgârlıysa İstanbul'un alevler tarafından âdeta yenilip yutulduğunu belirtmiştir.[70] Nitekim seyyahın tanık olduğu 1911 Aksaray yangını, bugünkü İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü'nün bitişiğinde, Bakırcılar Caddesi üzerinde bulunan bir evde çıkmış, kısa sürede bitişikteki Fuat Paşa Sarayı'na (Mercan İdadisi) sıçramış, rüzgârın etkisiyle alevli tahtalar Üniversite üzerinden uçarak yangını önce Beyazıt'a,

[62] Amicis, *age*, s. 242-245.
[63] Amicis, *age*, s. 247.
[64] Amicis, *age*, s. 250.
[65] Nikola Naçov, *Bursa'ya Gidiş ve Dönüş*, çev. Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s.25.
[66] 1826 yılındaki *Hocapaşa Yangını*'nda da zarar görmüştür. Bkz. Ahmet Lütfi Efendi, *age,* C. 2-3, s. 122.
[67] Ahmet Lütfi Efendi, *age.*, C. 7, s. 79 ve 85.
[68] Ahmet Lütfi Efendi, *age.*, C. 1, s. 122-123.
[69] Abdurrahman Şeref, "Bab-ı Âlî Harîkleri", *TOEM*, S. 7, 14 Nisan 1911, s. 450
[70] Le Corbusier, *Şark Seyahati, İstanbul 1911*, çev. Alp Tümertekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 72-73.

oradan da Lâleli'ye sıçratmıştır. İlk iki semtte yangının etkisi sınırlı kalırken daha batıdaki Lâleli ve Aksaray semtleri tümüyle küle dönmüş ve 9000 ev âdeta yok olmuştur.[71]

Resim 3. *İstanbul Yangını, 1908*[72]

Resim 3. *İstanbul-Aksaray Yangını, 1911*[73]

2. Yangınların Haber Verilmesi Usulleri

İstanbul'da meydana gelen yangınlarda halkın haberdar edilmesinde farklı yöntemlerin kullanıldığı görülmektedir. Bunun içerisinde; yangın kulelerine kırmızı bayrak asılması, top atışlarının yapılması, davullar çalınması, kaldırımlara sopalarla vurulması ve yüksek sesle *Yangın var! Yangın var!* nidalarının atılması yer almaktadır. Bu anlamda köşklüler, didebanlar, bekçi babalar, baltacılar ve tulumbacılardan oluşan çok çeşitli görevlerdeki *yangın çığırtkanları*[74] da önemli rol oynamıştır. Özellikle gece yarısı çıkan yangınlar esnasında uyarı amaçlı çıkarılan sesler, ortaya çıkan gürültü büyük bir etki yaratmış ve halk üzerinde âdeta bir tramvaya yol açmıştır. İnsanlar sürekli olarak diken üstünde yaşar hâle gelmişlerdir. Dolayısıyla hem yangınların ortaya

[71] Le Corbusier, *age.,* s. 113-114.
[72] İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, Krt 004543, Erişim: https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=yang%C4%B1n&alan=tum_txt_004543_004543&demirbas=Krt_004543_004543, 26.05.2024, sa. 17:00.
[73] İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, Krt 005652, Erişim: https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=yang%C4%B1n&alan=tum_txt_004543_004543_004543_004543&demirbas=Krt_005652_005652, 26.05.2024, sa. 17:00.
[74] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Kılıç, *İstanbul Yangın Kuleleri ve Çığırtkanları*, Yem Yayınları, İstanbul 2019.

çıkardığı tahribat hem de insanların üzerinde bıraktığı etki Batılı seyyahların dikkatini çeken önemli konular olmuştur.

İstanbul'da meydana gelen yangınların gözetlenmesi ve yangın çıktığında insanlara hemen haber verilmesi konusunda kritik noktada bulunan iki önemli yapı vardır: *Galata Kulesi* ve *Beyazıt Kulesi*. Osman Nuri Paşa, bunlara *İcâdiye*'yi de eklemiştir. Galata'ya sahip olan Cenevizliler şehre vaki olacak hücumları defedebilmek ve şehri daha iyi müdafaa etmek üzere surlar üzerine kuleler inşa ettikleri gibi Galata'nın en yüksek noktasına da ayrıca bir kule daha inşa etmişlerdir. Bu kule, Galata'nın her tarafını gözetim altında bulunduracak bir noktada yer aldığından önemi büyük olmuştur.[75]

Galata Kulesi, Türklerin eline geçtiği ilk dönemlerden itibaren de yangın gözetleme amacıyla kullanılmıştır. Şehrin herhangi bir noktasında yangın çıktığında, kulenin tepesine yerleştirilmiş olan devasa davullar çalınarak halka haber verilmiştir. Davulları yerleştirmek için kulenin üzerine ahşaptan büyük bir teras ve çatı yapılmış, bu teras ayrıca kuleye yaslanan onlarca küçük kulübeye de gölgelik olmuştur. Ancak tüm Galata ve Pera'yı küle döndüren 1831 yılındaki yangından kule de nasibini almış, bir sanat eseri olduğu söylenen iç merdivenleri ve davulların konulduğu terası yanmış, terası oluşturan ahşap malzemeyi bir arada tutan kurşun çiviler kule civarına yağmur gibi yağarak yangının yayılmasını hızlandırmıştır. O tarihte şehirde bulunan Baratta, yangının ilerleyen saatlerinde çatının tamamen çöktüğünü ve kulenin bir volkan gibi içindeki alevleri havaya püskürttüğünü o günü yaşayan birçok insandan işitmiştir. Yangından sonra bir dönem harabe halinde kalan kule, Sultan II. Mahmud'un emriyle şehrin ileri gelen zengin tüccarlarından birisi tarafından tamir ettirilmiş, kulenin içindeki merdivenler tekrar yapılmış ve itfaiyecilerin tepedeki terası yeniden inşa edilmiştir. Böylece yeniden inşa edilen Galata Kulesi ile Beyazıt Kulesi'nden şehrin her yanındaki yangın kısa süre içerisinde görülebilmiştir.[76]

Yangınların gözetlenmesinde önemli bir işleve sahip olan Galata Kulesi, bütün semtlere ve İstanbul'un limana bakan tüm kesimine hâkim durumdadır. Kulede, olası bir yangını haber vermek amacıyla sürekli nöbetçi bulundurulmuştur. Yeniçeriler mahallesinin ya da Yeniçeri Ağa Dairesi'nin üst tarafında, Süleymaniye Camii'nin alt kısmında gene bütün İstanbul'a hâkim bir kule yükselirken, bu kulede de yangınlara karşı tedbir olarak nöbetçi bulundurulmuştur. Herhangi bir yerde yangın çıktığında bu kulelerin tepesinde davullar çalınmış, bütün semtler uyarılmıştır.[77]

Yeniçeriliğin lağvı tarihine gelinceye kadar yangın kulesi Ağakapısı'nda yer almıştır. Ağakapısı'nın, Şeyhülislam Dairesi gibi kullanılması hakkında Sultan II. Mahmud'un gönderdiği hatt-ı hümâyunu buna işaret etmektedir. Ağakapısı binası gibi ahşap olan bu kule birçok kez yanmış[78] ve yapılıncaya kadar Süleymaniye minarelerinden birisi yangın ilanı için kullanılmıştır. Bu kulenin şekil ve boyutu hakkında bir malumat olmadığı gibi İstanbul'a ait resimlerde de görülememektedir. Ancak eski kayıtlarda *Kasr-ı Harîk* yahut *Yangın Köşkü* denilmesi dikkate alınabilir. Bu kasırda yangını ilan edenlere hâlâ "köşklü" tabiri kullanıldığı da göz önünde bulundurulursa bu kulenin Ağakapısı binasından hayli yüksek bir köşk olduğu anlaşılmaktadır.[79] Ağakapısı binasını tasvir eden Vakanüvis İzzî Efendi, *Yangın Köşkü*'nü şu şekilde anlatmaktadır: *Husûsan Yankın Köşkü ismiyle müsemmâ olan kasr-ı âsümân-sâ bir cevsak-ı vâlâ olmuşdur ki, gûyyâ ber-hevâ âşiyâne-i Hümâ ve yâhûd şekl-i tâ'ir-i evcpeymâ denmeğe sezâ bir cây-ı cihân-nümâ olup, meselâ evcât-ı derecât-ı vâlâ ve mirkāt-ı küngüre-i mu'allâsından harîk-ı rûy-i zemîn değil, ihtirâk-ı ahterân-ı sipihr-i berîn dahi nazra-peymây-ı dîde-i istiksâ olmak kābil olduğu, eşm-i rûşenâya hüveydâ bir ma'nâdır.*[80]

Bu kulelerde yangının ilan edilmesi yöntemine dair bazı bilgilere ulaşabilmek mümkündür. Ağakapısı'ndaki köşkte yangının ne şekilde ilân edildiğine dair kesin bir bilgi mevcut olmamakla birlikte, köşk yanarak Süleymaniye minarelerinden birisi yangın kulesi olarak kullanıldığı zaman yangının bayraklarla ilân edildiğine dair bir rivayetin mevcut olmasına bakılırsa evvelce bu köşkte de aynı şekilde yangının haber verildiği tahmin edilmektedir. Galata Kulesi'ndeki ilan usulü ise davul çalmak suretiyle vaki olmuştur. Hatta kule 1720 tarihinde tamir olunduğu sırada davulun sesinin etrafa yeteri kadar ulaşmadığı anlaşıldığı için davul yerine *köş*[81] çalınmaya başlanmıştır. Beyazıt Kulesi'nin yeniden inşası üzerine o zamana kadar takip edilen ilan usulü de değiştirilmiş ve Galata muhitinin Beyoğlu'na doğru genişlemesi hasebiyle *köş* çalmanın da bir faydası olmadığı anlaşılarak bu da

[75] Ergin, *age*, C. 3, s. 1141.
[76] Baratta, *age*, s. 5.
[77] Martin, *age,* s. 114.
[78] Yangın Köşkü'nün tahrip olması sonrasında yapılan inşaat, tamirat işlemlerine dair arşiv belgelerinden bilgi edinilebilmektedir. Nitekim 1813 yılında Yangın Köşkü'nün tamiri ve inşasının tamamlandığı ve anahtarının Yeniçeri Ağası'na verildi belirtilmiştir. Bkz. *BOA*, Hatt-ı Hümayun *(HAT.), 307/18127*, 1227/1813. Ağa Kapısı'nda tevdiden inşa edilen Yangın Köşkü'ne 1813 yılında zabitan ve neferâtın yerleştirildiği görülmektedir. Bkz. *BOA*, *Hatt-ı Hümayun (HAT.), 307/18127,* 1227/1813. 1818 yılında Ağakapısın'daki Yangın Köşkü'nün tekrar tamiri söz konusu olmuştur. Bkz. *BOA*, Cevdet Belediye *(C.BLD), 49/2405*, 28 Ocak 1818 (20 Rebiülevvel 1233).
[79] Ergin, *age*, C. 3, s. 1142.
[80] İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi*, haz. Ziya Yılmazer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 119, İstanbul 2019, s. 731.
[81] Köş: Eskiden savaşlarda ve alaylarda at, deve veya fil üzerinde taşınan, askerî musikide ve mehterhane-i hakanide kullanılan, madenden büyük bir kâse üzerine gerilmiş deve derisinden ibaret çok büyük davuldur. Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Lügati, İstanbul 2011, s. 704.

terkedilip yerine gündüzleri *bayrak*, geceleri fener kullanıldığı gibi Beyazıt Kulesi'nde de gündüzleri sepet ve geceleri fener kullanılması usulü getirilmiştir. Köşklülerin ifadesine bakılırsa yangının ilânı için ilk defa top atılması Tophane Müşîri Halil Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir.[82]

İcadiye'de yangın ilanı için top atışlarının yapıldığı görülmektedir. Nitekim emir verildikten sonra kuleden İcadiye'ye işaret gönderilmesiyle oradan yedi pare top atılmıştır. Bu top atılma usulünün pek çok faydası da olmuştur. Zira alakadar olanlar köşklü gelip haber vermeden evvel hazırlık yapmışlardır. Herkes yangının nerede olduğunu bir an evvel anlayıp o semtte emlakı ve akrabası var ise çaresine bakardı. Top atılması için İcâdiye'ye Beyazıt Kuleşi'nden gündüz bayrakla ve sepetle işaret verildiği gibi gece dahi maytap yakılmıştır.[83] Yangın mahallinin tespiti için de bir veya iki kandil yakılması yöntemine müracaat edildiği görülmektedir.[84] Nitekim 1840 yılında, geceleri yangın çıkması halinde kasr-ı harîk ve İcadiye tabyasında kandil yakılması irade olunmuştur.[85]

Batılı seyyahlar da İstanbul'da bulundukları esnada yangının ilan edilmesine tanıklık etmişlerdir. 1790 yıllarında İstanbul'da bulunan Olivier, ister gece, ister gündüz bir yangın ortaya çıktığı zaman herkesin kendi güvenliğini korumağa ve yangın felâketine uğrayan tanıdık ve yakınlarına yardıma koştuğuna değinmiştir. Yangın esnasında insanların haberdar edilmesiyle ilgili olarak; *Her mahallenin bekçisi elindeki ucu demirli bastonunu kaldırımlara vurarak felâketi haber verir, kalın ve kederli bir sesle: "Yangın var!.." diye bağırır. Biri Anadolu yakasındaki bir kulede, öteki Galata Kulesinde asılı duran iki muazzam davul, İstanbul halkına yangını haber verir.*[86] demiştir.

1835'te Davıdov, Beyazıt Kulesi'nde yangınları gözetlemekle görevli nöbetçi askerlerin bulunduğunu görmüştür. Onların hal ve tavırlarını da şu sözlerle anlatmıştır: *"Kendilerine kulede nöbet tutma ve yangınları gözetleme görevi verilmiş olan üstü başı perişan görünümlü birkaç asker divanlara yatmış haldeydi*."[87]

1836'da Julia Pardoe, Serasker Kulesi'nin Türkler tarafından Yangın Kulesi olarak adlandırıldığını ve yangın muhafızlarının nöbet yeri olduğunu belirtmiştir. Altı kişinin gece ve gündüz sürekli gözcülük yaptığını ve her saat başı birbirlerinin yerine geçtiğini yazmıştır. Gece nöbeti sırasında nöbetçinin sürekli olarak bir çift yaylı patenle tur attığını, bu patenlerin de tahtadan yapıldığını ve tabanlarının demirle kaplı olduğunu aktarmıştır. Zira bunlar, sürekli gürültü çıkararak nöbetçinin uyuşukluğa kapılmasını ve böylece görevini ihmal etmesini önlemiştir.[88]

Pardoe, meydana gelen bir yangın felaketinden hiçbir şekilde habersiz kalınamayacağını da ifade etmiştir. Nitekim geceleri sürekli olarak demir uçlu bir kargının sokakların kaba kaldırımlarına vurduğu ağır darbelerle uyanıldığını ve itfaiye görevlisinin alevlerin çıktığı mahalleyi duyuran derin sesinin her yerden duyulduğunu belirtmiştir. Ne kadar önemsiz olursa olsun her yangının şehrin farklı mahallelerine atanan devriyeler tarafından anında duyurulduğunu yazmış ve *"Üsküdar'da yangın var", "Galata'da yangın var" çığlıklarıyla irkilmediğimiz bir hafta nadiren geçer.*[89] demiştir.

1855 yılında İstanbul'a gelen Lady Hornby, bir akşam yemeğinden sonra eve gidip uyumak üzereyken yangın alarmının verilmesiyle birlikte dehşetle yerinden fırlamış ve halkın yangından haberdar edilmesine şahit olmuştur. Özellikle atılan toplardan korkuya kapılan Hornby, yangın hadiselerinin fazla yaşanmasından dolayı bir zaman sonra bu seslere alışıldığını belirtmiştir:

> "Tam uykuya dalmak üzereydim ve yıldızlı kırmızı ceketler, Padişah'ın hoş ve Sadrazam'ın sert yüzü giderek gözlerimin önünden silinirken, yangın alarmı olarak top atışı yapıldı. İnsan çok geçmeden bu yedi topun atılmasına ve ardından gözcülerin acı feryatlarına fazlasıyla çabuk alışıyor. Buraya ilk geldiğimizde ve böyle bir top atışı duyulduğunda, yataktan fırlayıp sandalyelerden birinin üzerine çıkıp yangının nerede olduğunu görmeye çalışıyordum. Ama bir süre sonra top seslerini kayıtsız bir şekilde dinlemeye alışıyorsunuz."[90]

Charles Macfarlane, 1847-1848 yıllarında Türkiye'nin durumuna dair gözlemlerini içeren raporunda, yangın esnasında sopalarla kaldırım taşlarına vurulmasını, *Yangın Var! Yangın Var!* bağırışlarını ve bunların insanlar üzerindeki etkilerini anlatırken şu ifadelere yer vermiştir:

> "Ancak yatağa girdikten kısa bir süre sonra ağır demir sopaların kaba kaldırımlara vuruşları ve cırtlak, şiddetli, sıklıkla duyulan ve gayet iyi hatırladığım "Yangın Var! Yangın Var!" bağırışlarını işitince kesinlikle Türkiye'de olduğumu anladım. Kalkarak pencereden dışarıya baktım. Yangının otelimize çok da yakın olmadığını fark

[82] Ergin, *age*, C. 3, s. 1144-1145.
[83] Ergin, *age*, C. 3, s. 1145.
[84] *Takvim-i Vekayi*, S. 214, 3 Ocak 1841, s. 2.
[85] *BOA*, İrade-i Dahiliye *(İ.DH.), 28/1342*, 22 Aralık 1840 (27 Şevval 1256).
[86] Olivier, *age,* s. 114.
[87] Ünal vd*., age.,* s. 64.
[88] Julia Pardoe, *Sultanlar Şehri İstanbul ve Türklerin Ev İçi Davranışları*, C. 1, çev. Samir Müftüoğlu, Dorlion Yayınları, Ankara 2024, s. 198.
[89] Pardoe, *age,* C. 2, s. 108.
[90] Hornby, *age*, s. 167.

> edince, bu memlekette diğer kişilerin yaptığı gibi, yatağıma döndüm ve tekrar uykuya daldım. Fakat uykum bir kez daha kaldırımlara vurulan sopaların sesleri ve "Yangın var!" bağırışlarıyla kesildi."[91]

1874'de Edmondo Amicis, kulelere yangının patlak verdiğini haber veren büyük kırmızı sepetler asıldığını belirtirken, devamında ortaya çıkan sesleri ve haykırışları şu ifadelerle anlatmıştır: *Bekçiler sokaklarda koşturuyor, uzun değnekleri ile parke taşlı kaldırımları vurarak o uğursuz feryatla haykırıyorlar, "Yangın Var!" haykırışları kışladan yükselen davul sesleri ile karşılık buluyor, Tophane'deki toplar Karadeniz ve Marmara Denizi'nden de duyulan 3 büyük patlamayla tehlikeyi duyuruyor, serasker, Topkapı, elçilikler, Pera ve Galata'nın tamamı müthiş bir kaos yaşıyor.*[92]

1911 yılında ortaya çıkan büyük yangında da benzer yöntemlerin uygulandığına şahit olan Le Corbusier, yangın anındaki haberleşmeyi ve hareketliliği şu şekilde anlatmıştır: *Yangın çıktığında, işte o zaman dehşet oluyor her taraf. Geceleyin tellallar (bekçiler) arşınlıyor sokakları; ucu demirli koca bir değnekle vuruyorlar sokakların sert taş döşemelerine. Bir tek bu bile epey debdebeli.*[93]

Corbusier, yangının haber verilmesiyle birlikte insanların kendilerini sokaklara atması, çığlıklar arasında koşuşturması ve o dehşet anlarına dair de şu sözlere yer vermiştir: *Çok uzaklarda, dehşete kapılmış bir adamın feryadı yükseliyor, yürek paralayan bir çığlık. Uzun sürüyor. Eskiçağ Yunan korolarındaki sözler gibi, bir şark ahengiyle sarsılıyor etraf, bir hırıltıyla tükeniyor sonra da. Geceyle sessizlik yeniden fesat kuruyorlar, sonra, beklenmedik bir anda, evinizin köşesinde, değneğin madeni ucu yeniden eziyor taşı ve yeniden yükseliyor feryatlar, içi yıkılıyor insanın. Adam çığlık çığlığa şurası yanıyor diye bağırır.*[94]

Bütün bunlar göstermektedir ki bir yangın ortaya çıktığında Galata ve Beyazıt gözetleme kuleleri harekete geçmiş ve halkı, yetkilileri uyarmıştır. Ayrıca sokaklarda da birtakım uygulamalar söz konusu olmuştur. Seyyahlar bunlara da geniş yer vermişlerdir. Özellikle uyuyan insanları kaldırmak için kaldırım taşlarına sopalarla vurulması, davullar çalınması ve top atışları bunlara örnek verilebilir. Bütün bunlar çoğunlukla gece yaşandığı için doğal olarak uykularından yüksek bir sesle, haykırışlarla aniden uyanan insanlar dehşete kapılmış, büyük korku yaşamışlardır. Bu da insanların psikolojisi üzerinde derin izler bırakmıştır.

3. Devlet Ricalinin ve Görevlilerin Yangın Mahalline Gelmesi

İstanbul'da çıkan yangınlara Yeniçeriler tarafından müdahale edilmiştir. Başkalarının bu konuda izni olmamakla birlikte özel bir itfaiye ekibi de yoktur. 1550'lerde Osmanlı topraklarını gezen Alman Hans Dernschwam, Yeniçerilerin yangın söndürmeyi savaşa gitmek gibi onurlu bir görev saydıklarını ve yangın çıktığında atla ya da yaya olarak hemen olay mahalline hareket ettiklerini ve başkalarının yangına müdahale etmeye izni olmadığını belirtmiştir. Aynı zamanda İstanbul'un ahşap evlerinin sağlam olmamasından dolayı Yeniçerilerin bu evleri kolayca yıkmak suretiyle yangının yayılmasını önlediklerini aktarmıştır.[95] Dernschwam, 1554'te çıkan büyük yangından bahsederken de alevlere kimsenin yaklaşamadığını, ancak yangını söndürmekle görevli Yeniçerilerin müdahale edebildiğini ve yangından kurtarılmak istenen her şeyi toplayıp dışarı çıkardıklarını belirtmiştir.[96] 1554'den 1562'ye kadar süren sefirliği sırasında Ghiselin de Busbecq, bir gece şehirde büyük bir yangın çıktığını, Yeniçerilerin civar evleri yıkarak yangının büyümesini önlediklerini aktarmıştır.[97] 1577-1578 yıllarında Stephan Gerlach, İstanbul'da yangın çıktığı zaman Yeniçeri Ağası ve Yayabaşı denilen amirin, Yeniçerileri toplayıp olay mahalline gittiklerini, zira onlardan ve acemioğlanlardan başkasının söndürmesinin yasak olduğunu yazmıştır.[98] 1578-1581 yıllarındaki İstanbul seyahatinde Salomon Schweigger, şehirde sık sık yangınlar çıktığını, bazen koca bir mahallenin yanıp kül olduğunu aktarırken, alevleri söndürmek için Yeniçerilerin geldiğini, fakat alevleri söndürmekten ziyade başka evlere sıçramasını ve giderek yayılmasını önlemek için geldiklerini, bunu da binaları yıkarak uyguladıklarını belirtmiştir.[99]

Yangınların haber verilmesiyle birlikte devlet ricalinin de hemen olay yerine ulaştığı görülmektedir. Zira İstanbul'un en büyük dertlerinden biri yangın afeti görüldüğü için ortaya çıktığı andan itibaren büyük mesai harcanmıştır.[100] Bu anlamda Sadrazam ve Yeniçeri Ağasının büyük yangınlarda olay mahalline gitmeleri ve gerekli tedbirleri almaları nizamdan sayılmıştır.[101] Bostancıbaşı ve Cebecibaşılar da aynı şekilde maiyetleriyle beraber yangın mahalline gitmişlerdir.[102] Bir saatten uzun süren büyük yangınları söndürme çalışmalarına da başta

[91] Macfarlane, *age*, s. 40.
[92] Amicis, *age*, s. 243.
[93] Le Corbusier, *age*, s. 72.
[94] Le Corbusier, *age*, s. 74.
[95] Dernschwam, *age.*, s. 91.
[96] Dernschwam, *age.*, s. 163.
[97] Ogier Ghiselin De Busbecg, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul t.y., s. 62.
[98] Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, C. 2, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 570.
[99] Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 103.
[100] Bayram, *age.,* s. 341-342.
[101] Kılıç, *age.,* s. 32.
[102] Ergin, *age.*, C. 2, s. 1093.

Padişah olmak üzere bütün devlet ricali katılmıştır.[103] Örneğin, 5 Ağustos 1721 tarihinde Balat'ta çıkan büyük yangında olay mahalline Padişah ile birlikte Sadrazam, Nişancı Paşa ve Yeniçeri Ağası gelmiştir.[104] 1782 yılı 10 Temmuz günü Samatya'daki harabeler civarındaki keresteci dükkânlarında başlayan büyük yangında, Sultan I. Abdülhamid ve Sadrazam İzzet Mehmed Paşa da kısa sürede yangın mahalline ulaşmıştır.[105] 1826 yılında Yeniçeriliğin lağvı ve Seraskerlik'in ihdâsı üzerine Yeniçeri Ağasının askeriye ve inzibatiye vazifesi Seraskerlere geçmiş ve yangına müdahale vazifesi de Seraskerlere intikal etmiştir.[106]

Sadrazam, yangın mahalline ulaştıktan sonra gerekli tedbirleri alarak olay yerine gelip gelmemesiyle ilgili olarak Padişah'ı bilgilendirmektedir. Sadrazamın yangın söndürme çalışmalarını koordine etmesi, halkın moral ve motivasyonunu artırması bakımından son derece önem arz etmiştir.[107] Sadrazam ve Yeniçeri Ağasının yangın mahalline Padişahtan önce ulaşamadığı durumda ise bu görevlilerin cezalandırılması söz konusu olmuştur.[108] Örneğin, 1785-1786 yıllarında İstanbul'da bulunan Hollandalı seyyah Van Woensel, bir yangın çıktığında gece olup olmaması fark etmeksizin orada ilk bulunması gereken kişinin sadrazam olduğunu belirtmiştir. Eğer yangın Sultan tarafından engellenirse sadrazamın oldukça büyük para cezasıyla karşı karşıya kaldığını aktarmıştır.[109]

Padişahın yangın mahalline gelmesi halkın umutlarını yeşertmiş, moralini artırmıştır. Padişahın katılımıyla bütün görevlilerin sultanın gözüne girmeye çalışacağını bilen halk, "*Padişah gelmez yangın sönmez*" deyimini kullanmıştır.[110] Zira Padişahın yangın mahalline gelmesi üzerine gerek padişaha hürmeten gerekse alacakları ihsana[111] bağlı olarak itfaiye memurları daha fazla gayret göstermişlerdir.[112]

Julia Pardoe, İstanbul'da veya yakın çevresinde ikamet eden tüm paşaların, meydana gelen her yangına katılmak ve söndürülmesine yardımcı olmak zorunda olduklarını, bu nedenle de sık sık çok yoğun bir zaman geçirdiklerini yazmıştır.[113]

Dernschwam, 1554'te çıkan büyük yangında Rüstem ve Sinan Paşaların, adamları ile birlikte olay mahalline geldiklerini ve burada bulunan halkı cesaretlendirdiklerini belirtmiştir.[114] II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da bulunan Dorina'nın, ailesi ile birlikte kaldığı eve Şubat 1890'daki yangın sirayet ettiğinde Sultanın yeğeni şehzade Celaleddin'in de aralarında bulunduğu birkaç arkadaşı yardıma gelmiştir. O an yaşananlara dair şu ifadelere yer verilmiştir:

> "Tüm tulumbacılar ''Yangın var!'' diye çığlıklar atarak adeta tulumbalarını yarıştırıyorlardı. Dorina'nın yanına aralarında Sultanın yeğeni şehzade Celaleddin'in de bulunduğu birkaç arkadaşı yardıma gelmişti. Şehzade Celaleddin pencereden fırlatılan bir şiltenin altında kalan Dorina'nın kardeşi Mildred'i boğulmaktan kurtarmıştı. Ayrıca şehzade Celaleddin kabadayıların evi ve eşyaları talan ettiğini görünce kurtarılan eşyaların kontrol altına alınmasını önermiş ve sarayında saklamak için ailenin değerli eşyalarını alıp tüm eşyalarla bizzat ilgileneceğinin sözünü verdi. Yangından 3-4 saat geçmiş ancak yangın tam anlamıyla söndürülememişti. Ancak evin bir bölümünün yanmaktan kurtulduğu haberi Dorina ve ailesini sevindirmişti."[115]

Guillaume Martin, herhangi bir yerde yangın çıktığında kulelerin tepesinde davulların çalınıp bütün semtlerin uyarıldığına değinirken, aynı zamanda vezir ve öteki yüksek görevlilerin de haberdar olur olmaz olay yerine gittiklerini aktarmıştır.[116] 1830 yılında İstanbul'da bulunan J.F. Michaud ve J. J. F. Poujoulat ise, yangının başlamasıyla birlikte *Yangın var! Yangın var!* seslerinin yükseldiğini, aynı zamanda top atışlarının yapıldığını ve bir süre sonra yangın mahalline devlet ricalinin de teşrif ettiğini belirtmiştir: *Yüksek kulelerden kocaman davulların sesleri yükseliyor, yoldan gelen geçenlerin şom ağızlarından felaket haberi yayılıyor. Sadrazam, Divan vezirleri,*

[103] Kılıç, *age.,*, s. 32.
[104] Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Asım Efendi I-II-III (1071-1141/1660-1749),* haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 1229.
[105] Ahmet Cevdet Paşa, *age.*, C. 2, s. 173.
[106] Ergin, *age.*, C. 2, s. 1093.
[107] Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 386.
[108] Ergin, *age.*, C. 2, s. 1093.
[109] Safinur Genç, *Hollandalı Seyyah Pieter Van Woensel'in Gözünden Osmanlı İmparatorluğu*, Yeniyüz Yayıncılık, Ankara 2024, s.45.
[110] Kılıç, *age.,* s. 30.
[111] Padişahın, yangında hizmette bulunanlara, etkilenenlere ihsanda bulunduğuna dair örnek belgeler mevcuttur. Örneğin, 1781 yılında sultan çeşmesi civarında çıkan yangından etkilenenlere padişahın yaptığı ihsanlara ait defter için bkz. *BOA*, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler *(TS.MA.d.), 10457*, 18 Eylül 1781 (29 Ramazan 1195). Desterecilerbaşı'ndaki yangında başarılı hizmetleri görülen bazı kişilere para yardımında bulunulduğu görülmektedir. Bkz. *BOA*, Ali Emiri, I. Abdülhamid *(AE.SABH.I.), 157/10517*, 20 Eylül 1785 (16 Zilkade 1199). 1786 yılında Süleymaniye'de meydana gelen yangında görevli olan Cephane-i Amire tulumbacılarına padişah tarafından ihsanda bulunulmuştur. Bkz. *BOA*, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Maliyeden Müdevver Evrakı *(TS.MA.e.), 609/30*, 1200/1786.
[112] Ergin, *age.*, C. 2, s. 1093.
[113] Pardoe, *age,* C. 2, s. 109.
[114] Dernschwam, *age.*, s. 163.
[115] Dorina L. Neave, *Sultan Abdülhamit Devrinde İstanbul'da Gördüklerim*, çev. Neşe Akın, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, s. 62.
[116] Martin, *age,* s. 114.

hatta Sultan yangın yerine geliyorlar, bir yandan yangının yayılması önlenmeye çalışılırken, bir yandan alevlerin korkunç gürültüsü işitiliyor.[117]

4. Yangınların Nedenleri ve Alınan Bazı Tedbirlere Dair

İstanbul yapılarını sürekli olarak yok eden yangınların en başta gelen sebebi olarak ahşap yapı inşaatı gösterilmiştir. Cami, medrese, hamam gibi binalar hariç, evler, konaklar, saraylar, bazı mescitler, hatta bir kısım hanlar bile ahşaptan yapılmıştır. Birçok yangın çıkmasına rağmen bu ahşap yapılardan bir türlü vazgeçilememiştir. Zira Kanuni Sultan Süleyman döneminde İstanbul'da bulunan Pedro, *İstanbul'un evleri ahşap olduğundan yangın çıktı mı söndürmek pek güç*[118] derken, 1911 yılına gelindiğinde de Le Corbusier, bu yılda dahi, *fanilerin evleri ahşaptan, Allah'ın bütün evleriyse (camiler) taştan*[119] demiştir. Dolayısıyla uzun yıllar geçmesine rağmen hâlâ ahşap yapıdan vazgeçilememesi, sürekli yangınların çıkmasına, yangınların büyük boyutlara ulaşmasına ve büyük kayıplar yaşanmasına neden olmuştur.[120] Ahşaptan vazgeçilememesinin gerekçesi olarak ahşap yapıların depreme dayanıklı, kullanışlı olması ve ucuza mal edilmesi öne sürülmektedir.[121] Nitekim bunu destekler nitelikte olarak, 1700 yılında İstanbul'a gelen Tournefort, *...canlarını kurtarıp yalnızca evlerinden olanlar hemen teselli oluyorlardı, çünkü ev çok ucuza yapılabiliyordu ve Karadeniz kıyıları gerektiğinde her yıl bütün İstanbul'un yeniden inşa edilebilmesine olanak verecek kadar kereste sağlayabilecek yetenekteydi…*[122] demiştir. Yine, Feldmareşal Helmuth von Moltke de ahşabın elverişliliğine dair ayrı bir parantez açarken, *...şurası da inkâr edilemez ki burada ahşap evlerde oturmak, daima rutubetli olan ve hiçbir zaman bunlar kadar güneşli, aydınlık ve ferah olmayan kârgîr evlerde oturmaktan çok daha rahattır. Burada güzel bir evin baş şartı dörtte üçünün pencereden ibaret olmasıdır ki bu da ancak ahşap bir evde sağlanabilir.*[123] ifadesinde bulunmuştur.

Seyyahlar, binaların ve evlerin yapımında çoğunlukla ahşap kullanılmasını, sokakların dar ve evlerin bitişik, düzensiz olmasını, insanların çok dikkatsiz hareket etmelerini eleştirerek bunların yangının büyümesinde önemli bir etken olduğunu belirtmişlerdir. 1532-1540 yılları arasında İstanbul'da bulunan Luigi Bassano, evlerin çoğunluğunun tahta ve kerpiçten yapılmış olduğuna değinerek, bu durumun büyük bir tehlike arz ettiğine işaret etmiştir. Zira bir yangın çıktığında çok kısa sürede büyük bir alanın yanabildiğine değinmiştir. Buna, İstanbul'da 3.000 evin bir seferde yandığını örnek göstermiştir. Hatta 1540 yılında Sultanın kadınlar sarayının (Eski Saray) ve Filibe şehrinin tümünün yandığını ve sadece 10 tane evin kurtulabildiğini belirtmiştir. Dolayısıyla insanların ateşten, özellikle de kuyumcu, demirci, nalbant ve benzeri ateş kullanan esnaftan çok tedirgin olduklarını ifade etmiştir. Akşam belli bir saatten sonra dükkânlarda ateş bulundurulmasının yasaklandığını, saat 22'den sonra da dükkânların kapandığını, aksi takdirde cezalandırıldıklarını belirtmiştir.[124]

1550'lerde İstanbul'da bulunan Dernschwam, 1554 yılında çıkan büyük yangından bahsederken, özellikle ahşap ve kerpiç yapıların çokluğuna, sokakların dar oluşuna dikkat çekmiştir. Yangının, rüzgâr estikçe bu yapılar üzerinde çok kolay etkili olduğuna, taşla yapılmış bir binaya, kervansaraya, camiye gelince ancak durduğuna değinmiştir. Dar sokaklarda insanın normal zamanda bile zor hareket edebileceğini aktarmıştır. Bu yangından sonra İbrahim Paşa birtakım önlemler almıştır. Sadaret kaymakamı vasıtasıyla geceleri ateş ve ışık yakılmasını yasak etmiştir. Saat 8'de akşam ezanını okunduktan sonra herkes ateş ve ışığını söndürmeye mecbur edilmiştir. Fakat bu durum da 9 Eylül 1555'te şehirde ekmek sıkıntısına neden olmuştur. Bunun üzerine gündüz iki defa ekmek çıkarılmış, gece kaçak olarak çıkaranlar ise cezalandırılmıştır. Ancak bir süre sonra gece ekmek çıkarılmasına müsaade etmek zorunda kalınmıştır.[125]

1585-1588 yıllarında İstanbul'da bulunan Michael Heberer, yapıların durumuna ve sokakların darlığına dair şu bilgilere yer vermiştir: *Kentin iç kısımları pek düzgün değildir. İbadet yerleri, hamamlar ve paşaların konakları dışında bütün evler ahşaptan, derme çatma binalardır ve sokaklar çok dardır ve evler arasındaki mesafeler oldukça dardır, bundan dolayı yangın çıktığında kentin yarısına yakını, evlerin büyük bir kısmı yanar.*[126]

1656 yılında İstanbul'u ziyaret eden seyyah Thévenot da şehirdeki yangınların sebebi olarak ahşap kullanımını ve evlerin küçüklüğünü göstermiştir: *Sultan Murad zamanındaki yangın üç gün üç gece boyunca öyle büyük bir korku yaşatmıştı ki kentin yarısı bu felaketten kurtulamadı…" "…Sebebi ise evlerin çok küçüklüğü ve kullanılan malzemenin ahşap olmasıdır.*[127]

---

[117] Michaud ve Poujoulat, *age*, s. 31.
[118] *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati, 16. Yüzyıl'da Türkler'e Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları*, çev. Fuad Carım, Güncel Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 100.
[119] Le Corbusier, *age*, s. 72.
[120] Cezar, *age,* s. 328.
[121] Robert Mantran, *16. ve 17. Yüzyıllarda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. M. A. Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 34.
[122] Tournefort, *age,* s. 14-15.
[123] Feldmareşal Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 78.
[124] Luigi Bassano, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s. 48.
[125] Dernschwam, *age.*, s. 163.
[126] Michael Heberer, *Osmanlı'da Bir Köle*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 306.
[127] Thévenot, *age*, s. 58.

1678'de İzmir'e gelip burada 5 ay kaldıktan sonra İstanbul'a geçen Corneille Le Bruyn, *Voyage au Levant* (Doğu'ya Seyahat) adlı eserinde, uzaktan çok güzel bir görüntüye sahip olan İstanbul'un sokak aralarına girince kötü bir manzara ile karşılaşıldığını yazmıştır. Sokakların çok kirli ve biçimsiz olduğunu, çoğunluğu ahşaptan yapılan evlerin de iyi bir manzara sergilemediğini belirtmiştir.[128]

1700 yılında İstanbul'a gelen Tournefort, şehri, *dünyanın en güzel ve en avantajlı yeri*[129] olarak tarif ederken, sokaklarına girdikçe olumsuz bir manzarayla karşılaştığına, bu anlamda özellikle ahşap yapıların fazla oluşuna dikkat çekmiştir. Bu ahşap evlerin de kimi zaman talancı askerler tarafından kasten yakıldığını veya yataklarında tütün içen Türklerin dikkatsizliği nedeniyle yandığını belirtmiştir: *Karaya ayak bastığımız Galata'daki evler alçaktı, çoğu tahta ve kerpiçle yapılmıştı, böylece, yangın çıktığında, bir günde binlercesi yanıp kül oluyordu. Talan yapmak niyetinde olan askerler ya da yataklarında tütün içen Türkler burada bazen yangın çıkartıyorlardı.*[130]

1785-1786 yıllarında İstanbul'da bulunan Woensel, İstanbul'daki evlerin ahşaptan inşa edildiği bilgisini aktarırken sıkça yangın çıktığına hatta bazı mahallelerin tamamen yanmış olduğuna vurgu yapmıştır. İstanbul'da birçok kez yangın çıkabildiğini, bunun ihmalden kaynaklanmadığını ve şehrin konumuyla ilgili olduğunun altını çizmiştir. Depremden dolayı önlem olarak evlerin ahşaptan yapıldığına işaret etmiştir. Yazın havanın bu ahşap evleri kuruttuğunu ve bunun doğanın gereği olduğunu aktarmıştır. *"Aynı doğa İstanbul'a güzel bir liman vermiştir."* diyerek zeminin eşitsizliğinden dolayı kıyı şeridine kanalların (su kanalı) yapılamadığından dolayı çıkan yangınların hızlı bir şekilde söndürülemediğinden söz etmiştir. Bu düzensizliğin Türklere mal edilmemesi gerektiğini, onların bu yangın sorununa karşı aydınlanmış, tedbirli ve çalışkan bir halktan beklenen her şeri yaptıklarını söylemiştir: *"Her bekçi evinin önünde yangın söndürücü ekipmanlar vardır. Yeniçeri Ağasının sarayının önünde bir yangın kulesi/ köşkü vardır ki buradan tüm şehir görünür ve burada her zaman nöbet tutulur ki en ufak sorunda müdahale edilir. Her taraftan yangın söndürmek için yardıma koşulur."* Diğer taraftan Woensel, İstanbul'un Hollanda gibi kanal zengini bir ülke olmadığı için burada yangınla mücadelenin zor olduğunu belirtmiştir.[131]

Woensel, İstanbul'da sık çıkan yangınlara karşı alınabilecek önlemlere dair bazı tavsiyelerde de bulunmuştur: *"Evlerin ahşap dış duvarlarına kil ve kireç karışımı sıvanırsa ve çatılara arduaz konursa muhtemelen yangın daha az hasara yol açacaktır. Bu durumda ateş ve alevler daha az tutunacaktır. Ayrıca bu önlemler yangını geciktirici olabilir."* Devamında yanan evlerin yerine yeniden ev inşasının yavaş ilerlediğine dikkat çekmiştir: *"Kerestenin çoğunun geldiği Karadeniz'deki gemi trafiğinin azalması, son Rus savaşından bu yana yaşam maliyetlerinin artması; bunun sonucunda ücretlerdeki artış ve halk arasında daha az refah ve zenginlik, yanmış mahallelerin yeniden inşa edilmesini yavaşlatıyor."*[132]

1786'da İstanbul'da bulunan Elizabeth Lady Craven, evlerin çıra gibi olduğunu, uçan yapılar ve ahşap olan malzemesinden dolayı kibrit gibi yandığını belirtmiştir. Nitekim aynı yıl içerisinde meydana gelen bir yangında alevlerin çok kısa sürede yayılmasından dolayı, Yeniçerilerin bütün gayretlerine rağmen yetmişten fazla tepenin yandığını aktarmıştır.[133]

İtalyan yazar Giovanni Battista Casti de 1788 yılında İstanbul'da bulunduğu kısa süre zarfında şehirde meydana gelen yangın hadiselerine temas ederken, bu konuda özellikle ahşap yapıların önemli bir etken olduğuna dikkat çekmiştir: *Şehirdeki binaların çoğunun ahşap olması ve iç ve dışlarının yağlı boya ile boyanması sebebiyle çok sık yangın çıkıyor. Sadece camiler, bedesten, Saray, bazı kamu binaları ve tüccarların konaklayıp mallarını depolayabileceği bazı hanlar taş bina, şehrin geri kalanı yangına karşı tamamen korunmasız.*[134]

1790 yıllarında İstanbul'u ziyaret eden Antoine Olivier, İstanbul'da taş, tuğla, kireç gibi sağlam bir inşaat yapmağa yarayacak her türlü malzeme bulmak kolaylığına rağmen, zenginleri olsun, fakirleri olsun hemen bütün evlerin nedense hep ahşaptan yapıldığını belirtmiştir.[135] Bu ahşap yapılar arasında insanların günlük yaşamdaki dikkatsizliğine de değinirken, *kışın evlerinde tahta döşemelerin üzerinde, sofalarda halıların ve örtülerin yakınında devamlı ateş yakıldığı İstanbul'da sık sık yangınlar çıkmasına kimse hayret etmemelidir* demiştir. Yangının çıkması için uygun ortamın olduğunu ve küçük bir ihmalle birlikte hatırı sayılır bir kısmın kısa sürede yandığını şu sözlerle ifade etmiştir: *En ufak bir ihmal, çocukların yaramazlıkları, önem verilmeyen bazı küçük kıvılcımların öteye beriye sıçraması, tutuşmağa hazır tahtaların ateş almasına yeterlidir. Hele herkes uykuda ise*

[128] Corneille Le Bruyn, *Voyage au Levant*, Chez Guillaume Cavelier, Paris, 1714, s. 165.
[129] Tournefort, *age,* s. 11.
[130] Tournefort, *age,* s. 14.
[131] Woensel, *age*, s. 51-52.
[132] Woensel, *age.*, s. 45.
[133] Elizabeth Lady Craven, *Kırım'dan İstanbul'a Yolculuk*, çev. Asaf Veziroğlu, Dorlion Yayınları, Eskişehir 2024, s. 165.
[134] Giovanni Battista Casti, *Bir İstanbul Seyahati 1788*, İtalyanca Aslından çev. Akif Tunç, Cinius Yayınları, İstanbul 2019, s. 17.
[135] Olivier, *age,* s. 111.

yahut evde kimse yoksa, eğer yangın çabuk fark edilmezse, ateş süratle yayılır, öteki evlere sirayet eder ve bazen çok kısa bir sürede şehrin hatırı sayılır bir kısmını kül eder.[136]

Doktor William Wittman, 14 Haziran 1799'da gördüğü İstanbul'u, ilk etapta uçsuz bucaksız bir amfi tiyatroya benzetmiş, fakat sokakların arasına girip yakından gözlemlediğinde, evlerin özensiz ve daha çok ahşaptan yapıldığını görmüş, bambaşka bir manzarayla karşılaşmıştır.[137]

Feldmareşal Helmuth von Moltke, evlerin ahşap olmasının yanı sıra düzensiz ve bakımsız olmasına da değinirken, bu durumun hem yangının çabuk yayılmasına hem de yangın anında hareket kısıtlığına neden olduğunu ifade etmiştir: *Evler ensiz ve yüksektir, merdivenler dar ve çürüktür. Gece yarısı «yangın var» bağırtısı halkı korkuyla yataklarından fırlatır. Henüz en zorunlu olan şeyleri toplamış toplamamışlardır ki sokağı ateş sarar. Başka bir kapıya koşarlar; kalabalık dar sokakları tıkar, birkaç dakika içinde etraflarını korkunç ateşin sardığını görürler.*[138]

1835'de Rus yazar Vladimir Petroviç Davıdov, İstanbul'daki sokakları, evleri tarif ederken, yangınlardan arta kalan harabe yığıntıların iç karartıcı olduğunu belirtmiştir. Sokakların bittiği yerde ise sadece yangından harabeye dönmüş mekânlar ya da mezarlıkların bulunduğuna yer vermiştir.[139]

1836'da Julia Pardoe, bazı özel günlerde mahallelerin ateşle aydınlatıldığını, özellikle Rumların bu anlamda gösteriler düzenlediklerini, fakat çok sık çıkan yangın hadiselerinden sonra Türklerin artık bu gösterilere izin vermediğini belirtmiştir. Zira çok sık çıkan yangınların binaların doğasından, yani ahşap olmasından kaynaklandığını, dolayısıyla bu gösterilerin de bir yangın çıkmasını teşvik edeceğinden korkulduğunu ifade etmiştir.[140]

Albert Smith, 1849 yılında İstanbul'un ara sokaklarını gezerken, sokakların, yolların, evlerin düzensiz oluşundan bahsetmiştir. Özellikle evlerin ahşap olduğunu ve eskimiş, çürümüş olduğu halde kullanımının devam ettiğini, herhangi bir yeni düzenlemenin olmadığını gözlemlemiştir: *Evler tahtadan yapılmıştı. Eski ve çürük olan bu evlerin üzerindeki izlerden, bir zamanlar kırmızıya boyandıkları anlaşılıyordu. Bu izleri, pencereleri ya da giriş kapılarını temizlemek gibi bir çabada bulunmadıkları belliydi. Yanmış ya da yıkılmış evlerin kalıntıları çevrede olduğu gibi durmaktaydı.*[141]

Albert Smith, Türk evlerinin neredeyse tamamının ahşaptan yapıldığını ve sıcak iklimde evlerin kupkuru olduğunu belirtmiştir. Onun tespitine göre, evler ağır kiremitlerle fazlasıyla yüklenmiştir. Avrupa'daki üst üste kesişerek gelen kiremitleri kullanmayı düşünmemişlerdir. Tersine bozuk şekilli olduklarından gerekli olanın iki katı kadar kiremit kullanmışlar. Bütün bunların neticesinde de yangın başladığında duvarların güçsüz olması ve ahşapların kuruluğundan evlerin kolayca tutuşması nedeniyle yıkım çok kısa bir süre içerisinde gerçekleşmektedir. Ağır çatı ise en sonda her şeyin üzerine yıkılmaktadır. Yangın çok hızlı bir şekilde her yöne yayılabilmekte ve çok büyük bir alanda hiçbir konut kalmamaktadır. Geriye sadece harabeler arasında birer sütun gibi duran garip görünümlü bacalar kalmaktadır.[142]

1857'de Rus eleştirmen Aleksandr Petroviç Milyukov'a göre İstanbul, bulunduğu yerin güzelliği açısından ele alınacak olursa bir dünyevi cennet niteliğindedir. Ancak her sene yazları ortaya çıkan veba salgını, sıkça meydana gelen yangınlar nedeniyle kötü bir manzara ortaya çıkmıştır. Kirli sokaklar, yangın kalıntıları, harabe gecekondular şehrin güzelliğini bozmuştur. Hatta şehirde yangınlar ve hırsızlık vakaları sıradan hadiseler haline gelmiştir.[143]

1887'de Rus din adamı Koptev, herhangi bir yangın çıkması durumunda belki bütün şehrin birkaç saat içerisinde yanabileceğini belirtmiştir. Özellikle İstanbul sokaklarının darlığı ve evlerin avlusunun olmaması nedeniyle yangını söndürmenin de hiçbir şekilde mümkün olmayacağını ifade etmiştir.[144]

1890'da Rus gazeteci yazar Nikolay Nikolaeviç Lender, bir yönüyle Pera'yı Avrupa ile olmasa da Rusya'nın kadim şehri Moskova'ya benzetmiştir. Aslında Lender, bu karşılaştırmayı buradaki yaşam biçiminden ziyade Moskova ile Pera'nın ahşap mimarisinin büyük yangınlara maruz kalmasından dolayı yapmıştır: *"Pera, Boğaz'ın kıyısından dik bir şekilde yükselen bir dağın tepesinde yer almaktadır. Hemen hemen tüm binalarını yok eden 1832'deki yıkıcı yangınlar, kısa bir süre sonra burada yeni bir şehrin ortaya çıkmasına neden oldu. Avrupa*

[136] Olivier, *age,* s. 113-114.
[137] Wittman, *age*, s. 8.
[138] Moltke, *age,* s. 78.
[139] Fatih Ünal vd., *İstanbul Seyahatnamesi, 19. Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk*, Kronik Yayınları, İstanbul 2022, s. 34.
[140] Pardoe, *age,* C. 2, s. 107.
[141] Smith, *age,* s. 60.
[142] Smith, *age,* s. 85.
[143] Ünal vd., *age,* s. 160, 166-167, 202.
[144] Ünal vd., *age,* s. 238.

büyükelçilikleri yeni evler dikti; Rus büyükelçiliğinin devasa binası da hemen göze çarpar. Genelde Galata'nın hantal evlerinden sonra Pera'nın gösterişli binaları dikkat çekicidir."[145]

19. yüzyılın önemli devlet adamlarından ve aydınlarından olan Münif Paşa da bu konuyla ilgili kaleme aldığı makalesinde, büyük zarara yol açan yangınların başlıca nedeni olarak konutların ahşap ve sık olmasına işaret etmiştir. Bunun yanı sıra yangın söndürmede kullanılan tulumbaların yeteri kadar düzenli ve kullanışlı olmamasının da yangının etkisini artırdığını belirtmiştir.[146]

Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye* adlı eserinde, yangınların ortaya çıkışı ve kısa sürede yayılmasıyla ilgili olarak başlıca üç nedene işaret etmiştir: *1- Binaların ahşap, yekdiğerine muttasıl, sokakların dar olması*, *2- Suyun azlığı*, *3- Vesâit-i itfaiyyenin noksan olmasıdır.*[147]

1848 yılında, yangınlarla mücadele için alınması gereken tedbirleri içeren bir telhiste, yangınların sürekli olarak çıkmasının nedenlerine de yer verilmiştir. Burada, özellikle İstanbul'da ahşap binaların varlığı, kârgîr bina yapmaktan kaçınılması, yangın havuzları ve tulumbaların yetersizliğine işaret edilmiştir.[148] Aynı zamanda yangınların, ihmal, dikkatsizlik ve bazen de kasıtlı olarak çıkarıldığı yönünde bilgi edinildiğinden yangın çıkaracak maddelerin ev ve dükkânlardan uzaklaştırılması hususu Zaptiye Müşiri'ne tebliğ edilmiştir.[149] Yine bu husus, Seraskerlik'e, Kaptan Paşa ve Tophane Müşiri Fethi Bey'e de yazılmıştır.[150] Ayrıca, yangınların sayısı arttığından dolayı, karakolların geceleri daha sık devriye çıkmaları istenmiştir.[151] Yangın çıktığında su sıkıntısı çekilmemesi için de Babıâli'de münasip yerlere beş adet havuz yaptırılması hususunda Reis Paşa ve Maliye Nazırına buyuruldu yazılmıştır.[152]

Ergin'in, yangın nedenleriyle ilgili olarak dikkat çektiği başka bir husus da patlıcan yangınlarıdır. Zira İstanbul'da hiçbir mevsimde yangın eksik olmazsa da yazın özellikle haziran, temmuz ve ağustos aylarında zuhura gelmiştir. Bu mevsime de *"patlıcan kızartma zamanı"* denilmiştir ki bu tabirle bu mevsimde zeytinyağında patlıcan kızartılırken yangına sebebiyet verildiği kastedilmiştir.[153] Hatta bir zamanlar, *"patlıcan mevsimi gelince, İstanbul'da deliler ile yangınlar çoğalır"* diye bir deyimin varlığından bahsedilmektedir. Bu, patlıcan mevsimi olarak bilinen ağustos ayında sıcaktan bunalan insanların sayısının arttığı ve sıcaktan kavrulan ahşap nedeniyle fazla yangın çıktığı için söylenmiş bir deyimdir. Nitekim ağustos ve eylül aylarında İstanbul'da yangınların ardı arkası kesilmemiş, ahşap konaklarda patlıcan közleme sevdasıyla yakılan ateşlerden çıkan yangınlar binlerce binayı kül etmiştir. Özellikle yaz mevsiminde patlıcan kızartılırken çıkan bu yangınlara halk *"patlıcan yangınları"* adını vermiştir. Yangınlar, önce bir evi, sonra bir sokağı ve sonra da mahalleyi yok etmiştir.[154] Sultan Abdülhamid devrinde İstanbul'da bulunan Dorina L. Neave, İstanbul'daki patlıcan yangınlarından bahsederken, şu izlenimlerini aktarmıştır: *Bu olaylar arasında, neredeyse her gece çıkan korkunç yangınlar, en ürkütücü olanlardı ve patlıcan mevsiminde gece gündüz "Patlijan Yanknivars (patlıcan yangınları)" denen sayısız yangın çıkardı. Bunun sebebi, patlıcan kızartması yapılırken mutfaklardaki açık ocaklardan sıçrayan kıvılcımlardı.*[155]

1870 Pera Yangının ardından İstanbul'a çağrılan, Sun Fire Sigorta Şirketi'nin İzmir temsilcisi *Henry Rose*'un hazırlamış olduğu raporuna göre yangının çıkış ve büyüme sebepleri şu şekildedir: "yoksul sınıfların" yaşam stiliyle ilişkilendirilen bir mangal; ardından kuzey yönünden gelen sert rüzgar sağanakları; bölgenin yoksul kısımlarındaki ahşap binaların yanıcılığı; yanan ahşap parçalarının kârgîr binaların çatılarına dökülmesine neden olan dik eğimli arazi; yetersiz yangın söndürme altyapısı ve sulu gaz kutularıdır."[156] *Rose,* raporunu, ahşap inşaatın yasaklanması, modern bir itfaiye teşkilatının kurulması gibi geleceğe yönelik, *yeni yapılanmayı Avrupa'daki herhangi bir mahalle kadar güvenli* hâle getirecek bir dizi öneriyle sonlandırmıştır.[157]

Yangınlara yönelik alınacak tedbirlere bir engel teşkil ettiği öne sürülen sokakların darlığı, evlerin düzensizliği konusuna dair devletin birtakım girişimlerde bulunduğu ve sık bir şekilde inşa edilen yapıların genişletilmesi yönünde çalışmalar yaptığı görülmektedir. Bu girişimle ilgili olarak Baron de Tott, seyahatnamesinde bilgi vermektedir. Baron de Tott'un İstanbul'a geldiği 1755 yılında Osmanlı tahtında Sultan III. Osman bulunmaktadır. III. Osman'ın döneminde İstanbul'da birkaç büyük yangın ortaya çıkmış, Sadrâzam Koca Ragıp Paşa'nın köşkü dahi yanmış, can ve mal yönünden büyük kayıplar yaşanmıştır. Baron de Tott'un ifadesine

[145] Ünal vd., *age,* s. 284-285.
[146] Münif Paşa, *age,* s. 151-155.
[147] Ergin, *age*, C. 2, s. 1077.
[148] *BOA*, Hatt-ı Hümayun (*HAT.), 1658/21*, 9 Eylül 1848 (10 Şevval 1264).
[149] *BOA*, Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (*A.MKT.), 147/23*, 11 Eylül 1848 (12 Şevval 1264).
[150] *BOA*, Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (*A.MKT.), 147/59*, 12 Eylül 1848 (13 Şevval 1264).
[151] *BOA*, Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (*A.MKT.), 147/22*, 11 Eylül 1848 (12 Şevval 1264).
[152] *BOA*, Dîvân (Beylikçi) Kalemi Mühimme Defterleri, (*A. DVN.MHM.), 6/37*, 13 Eylül 1848 (14 Şevval 1264).
[153] Ergin, *age*, C. 2, s. 1080.
[154] Abdurrahman Kılıç, "Patlıcan Yangınları", *Yangın ve Güvenlik Dergisi*, S. 177, 2015, s. 1-2.
[155] Neave, *age*, s. 16.
[156] Ahmet A. Ersoy ve K. Mehmet Kentel, "Kül Panorama": Adli Pratikler, Fotoğraf ve 1870 Beyoğlu Yangını", in Çiğdem Kafescioğlu, K. Mehmet Kentel, M. Baha Tanman, *Tam Yerinden: İstanbul'a Panaromik Bakışın Tarihi,* Pera Museum, İstanbul 2023, s. 180.
[157] Ersoy ve Kentel, *agm,* s. 181.

göre, Sultan III. Osman, muhtemel yangınlarda söndürme çalışmalarının daha kolay yapılmasını sağlamak maksadıyla bazı sokakları genişletmek istemiştir. Fakat ev sahipleri bir araya gelerek babalarından kalan evlerin ve arsaların sokak yapılmasına izin vermeyeceklerini belirtmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak seyyah, burada Hükümetin sadece buyruk verdiğini, ama maddi olarak halka herhangi bir destekte bulunmadığını belirtmiştir.[158]

Yangınlara karşı başka bir önlem olarak ahşabın yerine kârgîr yapı şartı getirilmiştir. Fakat bu tür yapılara geçiş gecikmiştir. İstanbul'da kârgîr yapılara dönüşümün gecikmesi ise yangınların daha büyük felaketlerle sonuçlanmasına neden olmuştur. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye* adlı eserinde, bu gecikmenin başlıca sebebiyle ilgili olarak coğrafi konuma işaret etmiştir. Ona göre, depremlerin sık olması, buna bağlı olarak maliyeti ve işçiliği yüksek yapıların bir depremle yerle bir olması demek olup, bu da ekonomik hayatı zorlaştırmaktadır. Ayrıca kârgîr yapıların ahşap yapılara oranla daha pahalı olması, İstanbul halkının daha ucuz olan ahşap yapılara yönelmesine sebep olmuştur. Zira devlet de fukara ahaliye merhametle yaklaşıp onların ahşap bina yaptırmasına müsaade etmiştir.[159] Diğer yandan, ahşap binaların yangının çabuk yayılmasına neden olmasından dolayı halkın asayişi, emniyeti ve refahı için kârgîr evlerin yapılmasının teşvik edilmesi ve bu yönde gerekli yardımların yapılmasına da gayret edilmiştir.[160] Yine, yangınlarda ihmalkârlığı görülenlerin cezalandırılması ve birçok ahşap ve tarihi binanın yanmasının önüne geçilmesi için gerekli tedbirlerin alınması konusuna dikkat edilmiştir.[161]

Bütün bunlar doğrultusunda ahşap yapı inşaatından vazgeçilememiş, hatta yanan ahşap binaların külleri üzerine yine ahşaptan binalar inşa edilmiştir. Bu durum da seyyahlar tarafından fazlasıyla eleştirilmiştir. Nitekim 1790'lı yıllarda Olivier da bu duruma dikkat çekmiş, önceki halden ders alınmayarak aynı hataya devam edildiğini, yeni bir şey yapmak gerektiğinin kimsenin aklına gelmediğini ifade etmiştir.[162]

1814'de İstanbul'da bulunan Edward Raczynski, *yanan ahşap binaların külleri üzerine yine ahşap binalar yapılmasını* eleştirerek alınması gereken tedbir ilgili olarak; *şehri yangın felâketlerinden korumak için sokaklar genişletilerek evler tuğladan ya da taştan yapılmalıydı*[163] demiştir.

1831-1832 yıllarında İstanbul'a bulunan De Kay, İstanbul'da sık sık yangın çıkmasının bir başka nedeni olarak bazı kişisel alışkanlıklara işaret etmiştir. Bu alışkanlıkların başında ise mangal kullanımı ve tütün içme (çubuk) gelmektedir. Dikkatsizce evin her tarafına taşınan mangallar ve tütün içerken düşen ateşler pek çok kez yangına sebep olmuştur.[164] 1830 yılında İstanbul'da bulunan J.F. Michaud ve J. J. F. Poujoulat da şehirde yangınların sık çıkmasını, insanların önlem almamasına bağlarken, *bir yangın, genellikle yeterince önlem alınmaması ya da dikkatsizlik sonucu başlamakta*[165] demiştir.

J.F. Michaud ve J. J. F. Poujoulat, yangın sonrası alınan tedbirler ile ilgili olarak bilgi verirken, özellikle bir önceki duruma göre fazla bir şey değişmediğine değinmiştir. Hatta yangından geriye kalan küller üzerine yine ahşap yapılar inşa edildiğine, aynı zamanda bir sigorta şirketinin dahi bulunmadığına dikkat çekmiştir.[166] J.F. Michaud ve J. J. F. Poujoulat'tan kısa bir süre önce İstanbul'a gelen Edward Raczynski de benzer bilgilere yer vermiştir: *Hükümet, sokakları genişletmek üzere gerekli topraklara para vermekten kaçındığı için, felâketzede, çocukluğunun geçtiği yere tekrar dönerek yangından arta kalan küller üzerine içi yana yana ahşaptan yeni bir kulübe inşa ediyor ve yeni bir yangın çıkana kadar burada oturuyor.*[167]

Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi de yangınlar sonrası alınan tedbirlerde herhangi bir şey değişmemesinden, ders alınmamasından yakınarak otuz senelik bir zaman zarfında Babıâli'nin üç defa yandığını ve buna rağmen ahşaptan inşa edilmesine devam edildiğini belirtmiştir. Bu konuyla ilgili olarak, *şu üç defada sarf olunan mebaliğin tam kârgîre sarfı vaki olsa idi ne âlâ olur idi* şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. [168] Buna benzer bir şekilde J.F. Michaud ve J. J. F. Poujoulat da bir Türk atasözüne dikkat çekerek*; her yangından sonra harcanan para elde kalsaydı, İstanbul evleri altın çivilerle inşa edilirdi* demiştir.[169]

1835-1839 yıllarında Türk ordusunda askerî öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak çalışan Helmuth von Moltke, İstanbul'daki yapıların çoğunlukla ahşaptan olduğuna dikkat çekerken, aynı zamanda sık ve düzensiz

[158] Baron De Tott, *18. Yüzyılda Türkler ve Tatarlara Dair Hâtıralar*, çev. Mehmet R. Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser 89, İstanbul t.y., s. 17-18.
[159] Ergin, *age*, C. 2, s. 1077.
[160] *Takvim-i Vekayi*, S. 303, 21 Temmuz 1846, s. 2-3.
[161] *Takvim-i Vekayi*, S. 303, 20 Eylül 1848, s. 1-2.
[162] Olivier, *age,* s. 114.
[163] Raczynski, *age*, s. 202-203.
[164] James Ellsworth De Kay, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, çev. Serpil Atamaz Hazar, Ed. Recep Boztemur, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009, s. 69.
[165] Michaud ve Poujoulat, *age,* s. 31.
[166] Michaud ve Poujoulat, *age*, s. 32.
[167] Raczynski, *age*, s. 202-203.
[168] Ahmet Lütfi Efendi, *age*, C. 7, s. 85.
[169] Michaud ve Poujoulat, *age*, s. 32.

olmasının da yangınların hızla büyümesine neden olduğunu belirtmiştir: *İstanbul evleri hep tahtadan; hatta padişahın büyük sarayları bile aslında geniş tahta barakalardan başka şeyler değil... İnsanın adeta kibritten yapılmış diyeceği binlerce evin sık ve intizamsız bir şekilde birbirine sokularak bir mil karelik alan kapladığı bir yerde yangının kudurganlığı kolayca tasavvur edilebilir.*[170]

Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye* adlı eserinde, İstanbul'un âdeta bir kereste ambarı olduğuna dikkat çekerken, her yerde istiflenmiş olan kerestelerin çok yaygın bir şekilde kullanıldığını ve çok kolay yanmasına rağmen yangın sonrasında dahi tekrar kullanımına devam edildiğini aktarmıştır. Bu durumun nedenini ise kerestenin ucuzluğundan dolayı hükümetin insanlara müsaade etmesine, merhametle yaklaşmasına bağlamıştır: *İstanbul dört asır müddetten beri bir kereste anbarı hizmetini görmüş, her defa yandıkça tekrar birtakım keresteler getirilip şehrin ötesine berisine istif edilmiş, bir müddet sonra bunlar da yanmıştır. Şehrin böyle bir kereste yığını ve harabe halinde kalmasının yegâne sebebi hükümetin kötehbînliği ve lüzûmsuz şefkat ve merhametidir.*[171]

Osman Nuri Ergin, yangın anında insanların telaşla kaçışmasına değinirken de özellikle evin yapısı ve malzemesinin basitliğinden dolayı çok çabuk ateş içinde kalındığına ve kaçarken de pek çok şeyin kaybedilip büyük sıkıntılara duçar olunduğuna değinmiştir:

> "Zavallı felaketzedeler ekseriya canlarını güç tahlis ederler. Eşya kurtaracak vakit bulabilirlerse, civarlardaki camilerin içine yığarlar. Fakat bu her vakit herkese kısmet olmaz nimetlerdendir. Çünkü gece yarısı bekçi acı acı "yangın var!" dedi mi yataktan fırlayan mahmurlukla ne yapacağını şaşırır. Hemen yükte hafif, bahada ağır eşyasını toplamağa şitâbân olur. Lakin çok geçmeden yangının eve dayandığını görür. Merdivenler yüksek ve dar olduğundan, hacmi büyük denkler, aşağılara nakledilemez. Sokağa çıkabilse bile kalabalığın ayakları altında ezilir veya çalınır..."[172]

1847-1848 yıllarında Charles Macfarlane de ahşap yapı inşasına devam edildiğine işaret ederken, *Pera'yı hala Eylül ayındaki yangının dumanı yüzünden kararmış halde bulduk. Bazı yerlerde yanan evlerin yerlerine ahşap evler yapılmıştı; bazı yerlerde ise daha yeni inşa ediliyorlardı* demiştir.[173] Macfarlane, Türkiye'de evlerin asla sigortalanmadığından ve zaten böylesi zor şartlar altında çok yüksek fiyatlar haricinde hiç kimsenin de evini sigortalayamayacağından bahsetmiştir. Durum böyle olunca da meydana gelen büyük bir felakette insanların kaybının olağanüstü bir meblağ ortaya çıkardığını ve büyük sıkıntı ve sefalete neden olduğunu belirtmiştir. Onun hesaplamalarına göre Pera'da bir evin ortalama ömrü yalnızca 6 ilâ 7 yıl arasındadır. Bu nedenle de insanlar en küçük barakalar için bile çok yüksek kiralar ödemek zorunda kalmıştır.[174]

Feldmareşal Helmuth von Moltke, küçük bir ihmal durumunda dahi yangın çıkabilecek bir ortamın evlerde olduğuna dikkat çekmiştir. Dolayısıyla hem bu dikkatsizliklerin hem de evlerin basit yapılarının kiraların artmasına neden olduğunu belirtmiştir.[175]

Osman Nuri Ergin, evlerinde mangal ve tandır ile ısınan insanların sıkça yangına maruz kaldıklarına dikkat çekerken, bunun da 10-15 yılda bir gerçekleşmesinden dolayı kiracıları zor durumda bıraktığına değinmiştir: *Yangınlar ne kadar kolay zuhûra gelirse, yaptıkları tahribat da o kadar vâsi'dir. Soba, ancak ecnebilerin evlerinde bulunduğundan İstanbul'un yerli sekenesinin odaları ya mangal veya tandır ile teshîn edilir. Yangın onun için sık ve çabuk olup sâhib-i hâneler ise on, on beş sene içinde evlerinin yanması ihtimal-i kavisini nazar-ı dikkate alarak re'sü'l-mallarını ma'a faiz bu müddet zarfında çıkarmak istediklerinden, kiracılar yangın meselesinden en ziyâde mutazarrır olan sınıftır.*[176]

1836'da Julia Pardoe, İstanbul'da hem Türk hem de Rum evlerindeki dikkatsizlikleri, ihmalleri gördükten sonra yılda 10 ya da 12 kez çıkan yangınların her hafta meydana gelmemesine şaşırdığını ifade etmiştir. Evlerinin ahşap yapısına aldırış etmeden ellerinde sönmemiş mumla, yanan nargileyle çok rahat bir şekilde gezen insanları şu sözlerle anlatmıştır:

> "Bir yanardağın dibine asmalarını diken, tahıllarını eken, bir sonraki patlamanın topraklarını harap edeceğinden ve emeğini olumsuz etkileyeceğinden habersiz ya da umursamaz görünen bir çiftçi gibi, İstanbul sakinleri de ateşin en ölümcül düşmanlarından biri olduğunu hiç düşünmüyor, yanan nargileleri ya da sönmemiş mumlarıyla ahşap evlerinin üzerinde dolaşıyorlar; sanki her ikisi de zararlıymış gibi umursamazca: Görevlileri halı kaplı ve perdeli dairelerde dolaşırken, boruları beslemek için demir kıskaçlarının arasında canlı kömür parçaları taşırlar."[177]

[170] Moltke, *age*, s. 77.
[171] Ergin, *age*, C. 3, s. 1185.
[172] Ergin, *age*, C. 3, s. 1184.
[173] Macfarlane, *age,* s. 354.
[174] Macfarlane, *age*, s. 575.
[175] Moltke, *age,* s. 78.
[176] Ergin, *age*, C. 3, s. 1184.
[177] Pardoe, *age,* C. 2, s. 107-108.

Pardoe, yangınların çok sık görüldüğü İstanbul'da pervasızca kullanımların, bireyler tarafından sürdürülmesinin ya da yetkililer tarafından izin verilmesinin inanılmaz göründüğünü belirtmiştir. Bunlardan özellikle tandır kullanımına ve çamaşır kurutma sistemine dikkat çekmiştir. Her ikisinin de yangın hadiselerinde önemli bir etken olduğunu şu sözlerle anlatmıştır:

> "Tandır birinci sınıf bir ateş iletkendir. Kömür küllerini örten ahşap çerçeve genellikle çok hafiftir ve onu örten ipek perdeler genellikle pamukla astarlanır ve nadiren de olsa aynı yanıcı maddeyle doldurulur. Tandırın etkisi son derece uyuşturucudur ve bunun sonucunda, tandırın etkisiyle uykuya dalan kişiler ani bir hareketle iskeleti devirir, kendi giysileri ve tandırın örtüleri gizli ateşle temas eder. Basma kaplı kanepeler alevi beslemeye hazırdır ve doğal sonuç ortaya çıkar.
>
> Daha da tehlikelisi, şehrin her yerinde yaygın olan, kış boyunca çamaşır kurutma sistemidir. Yaklaşık üç ayak yüksekliğinde ve arı kovanı şeklindeki ahşap çıtalardan oluşan bir çerçeve, ısıtılmış kömürle dolu küçük bir mangalın üzerine yerleştirilir ve çamaşırlar bu çerçevenin üzerine, bir giysi diğerinin üzerine atılır ve burada yavaş yavaş kurur ancak çamaşırcı alt kısımlarını nemden arındırmak için doğrudan çıkarmayı ihmal ederse, bunlar tutuşur ve bütün yanan bir kütle hâline gelir."[178]

1842'de İstanbul'u ziyaret eden Avusturyalı kâşif ve seyyah Ida Pfeiffer'ın tespitlerine göre de *İstanbul'da evler çok basit ve derme çatma inşa edilmiştir*. O kadar ki hiçbir kapı, hiçbir pencere kapanmamakta ve yerine oturmamaktadır. Ama bütün bunlara rağmen kiralar olağanüstü pahalıdır. Bunun nedeni ise, ahşaptan inşa edilen tüm şehirlerin sürekli maruz kaldığı yangın tehlikesidir. Her ev sahibi, evinin 5 ya da 6 yıl içinde yanacağından korkmakta ve bu süre zarfında anaparasını ve faizini tahsil etmek istemektedir.[179]

Charles Macfarlane, uzun zaman önce, yangın nedeniyle bir fırsat ortaya çıktığında sokakların genişletilmesi ve yangınların hızla yayılmasını önlemenin bir yolu olarak her iki veya üç evin arasına tuğla veya taştan dayanıklı bir *bölme duvarın* inşa edilmesi gerektiği yönünde bir imparatorluk fermanı çıkarıldığından bahsetmiştir.[180] Nitekim Charles Macfarlane'in işaret ettiği bu husus, yangınla mücadelede *yangın duvarı* uygulamasıdır. Zira 1233/1818 yılı fermanında, yeni yapılacak binalar arasına çatıdan yüksek "yangın duvarı" inşa edilmesi irade olunmuştur.[181] 1845 yılında ise ahşap evler arasına kârgîr yangın duvarı yapılarak sokakların genişletilmesi, yanan yerlerin haritalarının yapılması ve diğer işlere bakmak üzere iki mühendis tayin edildiği görülmektedir.[182]

5 Mayıs 1848 tarihli *Ebniye Nizamnâmesi*'nin *11. Maddesi*'nde de ahşap ev ve dükkânlar arasına yangın duvarı inşasının gerekli olduğu belirtilmiştir. Ahşap tarzında dükkân ve ev inşa edecek olanların, yapının iki tarafına yangın duvarları yapmaları; buna güçleri yetmediği takdirde söz konusu duvarı on yapıda bir kere yinelemeleri öngörülmüştür: *Sunûf-ı tebe'a-i saltanat-ı seniyyeden hâne olarak bina ve dükkân bina edenler muktedir olduğu halde tarafeynine çatıdan iki zirâ' irtifânda kârgîr duvar yapacaktır. Ve mukktedir olmadığı sûrette nihâyet on hâne ve dükkân arasına ol-vechile duvar çekilecektir.*[183]

Charles Macfarlane'ın verdiği bilgiye göre, gelinen noktada, yangın duvarı ile ilgili çıkarılan ferman çoktan hükmünü yitirmiş ve evlerin tam olarak daha önce de bulundukları yerlere inşa edilmesine devam edilmiştir. Ayrıca şehirde bulunduğu dönemde bir tek yeni bölme duvarı dahi keşfedememiştir. Ona göre, zaten evlerini ahşaptan, özellikle de güneşte kurumuş ve çıra kadar yanıcı hale gelmiş çam kalaslarından inşa ettikleri sürece böylesi bölme duvarlarının (daha geniş caddelerde bile) yangını kontrol altına alma hususunda pek etkisi olmayacaktır.[184] Yine, 18. yüzyılda Venezuela'lı General Miranda'nın Türkiye'ye dair hatıratında belirttiği üzere, *konakların ve büyük evlerin dış duvarları, yüksek ve kârgîr olsa da yangının sirayetine bir dereceye kadar mânidir. Zira yapıların kendileri ahşaptır.*[185]

Yangınların çıkış nedeniyle ilgili olarak ileri sürülen bir husus da yağmadır. Nitekim yangın esnasında ortaya çıkan kargaşada, terk edilen evlerden değerli eşyaları yağmalamak isteyen bazı grupların yangınlara neden olduğu belirtilmiştir. 1788'de İstanbul'a gelen İspanya Kraliyet Donanma Komutanı Federico Gravina, yangınların sebeplerinden biri olarak şehre dışarıdan gelen yağmacı ayaktakımını göstermektedir: *Arnavutlar ve yabancı ayaktakımı, felaketten sonra terk edilen evleri soymak amacıyla yangın başlatırlarmış; çünkü kargaşa içinde ve korkuyla herkes yalnızca kendi canını kurtarmaya bakarmış.*[186]

Thévenot, askerlerin yağma yapmak amacıyla yangınlara neden olduklarını ileri sürmüştür. Askerlerin, yangını söndürmek için koşuşturan insanların telaşından istifade edebilmek için kasten yangın çıkardıkları ve bu

[178] Pardoe, *age,* C. 2, s. 108.
[179] Ida Pfeiffer, *Doğu'ya Seyahat, İstanbul, Filistin, Mısır,* çev. Şehzâde Şenay Ataç, Ketebe Yayınları, İstanbul 2023, s. 82.
[180] Macfarlane, *age.*, s. 354.
[181] Ergin, *age*, C. 2, s. 1091.
[182] *BOA*, Cevdet Belediye *(C.BLD), 38/1854*, 8 Temmuz 1845 (3 Receb 1261).
[183] Ergin, *age*, C. 2, s. 1091-1092.
[184] Macfarlane, *age.*, s. 354.
[185] Fuad Carım, *Venezuela'lı General Miranda'nın Türkiye'ye Dair Hâtıratı-Yazar ve Seyyah Jean Chardin'in Anlattığı Kalp Para Ticareti-Comte de Césy Dördüncü Murad Tarafından Atanan Fransız Elçisi,* Berksoy Matbaası, 1965, s. 30.
[186] Federico Gravina*, İstanbul'un Anlatımı*, çev. Yıldız Ersoy Canpolat, YKY Yayınları, İstanbul 2004, s. 69.

sayede rahatça evleri yağmaladıkları görüşündedir.[187] Dernschwam, Yeniçerilerden başkası yangın söndüremeyeceği için talan yapmak amacıyla askerlerin de yangın çıkarttıklarından bahsetmiştir.[188] Stephan Gerlach da Yeniçerilerin ve acemioğlanların, gözlerine kestirdikleri bir zenginin evini soymak için yangın çıkardıklarını ve bu yangını bahane ederek yağma yaptıklarını belirtmiştir.[189] 19. yüzyıla gelindiğinde seyyah Amicis de *yangının her zaman bir kaza olmadığını ve yeniçerilerin yangını söndürme işine mukabil aldıkları maaş için zaman zaman yangını bizzat çıkardıklarını*[190] belirtmiştir.

Resim 5. *Yangın Mahalline Koşan Düzensiz İtfaiyeciler*[191]

SONUÇ

İstanbul, Osmanlı Devleti'nin ömrü boyunca, devletin en büyük şehri olma vasfını muhafaza ettiği gibi, sıklıkla ortaya çıkan yangınlardan, zaman zaman da doğal afetlerden geniş çapta zarar görmüştür. Pera, Eyüp, Galata ve Üsküdar'da ciddi tahribata yol açan yangın felaketleri, maddi ve manevi anlamda büyük zararlar ortaya çıkarmıştır.

İstanbul'da meydana gelen yangınlarda halkın haberdar edilmesinde farklı yöntemlerin kullanıldığı görülmektedir. Bunun içerisinde; yangın kulelerine kırmızı bayrak asılması, top atışlarının yapılması, davullar çalınması, kaldırımlara sopayla vurulması ve yüksek sesle *"Yangın var! Yangın var!"* nidalarının atılması yer almaktadır. Bunlar, özellikle gece yarısı çıkan yangınlar esnasında yapıldığında halk üzerinde büyük bir tramvaya da yol açmıştır. İnsanlar sürekli olarak diken üstünde yaşamışlardır. Yabancı seyyahların dikkat çektikleri önemli bir husus da bu olmuştur.

İstanbul'u ziyaret eden yabancı seyyahlar, eserlerinde yangınlara dair yer verirken, çoğu zaman ahşap kullanımının yaygınlığına, sokakların dar ve evlerin bitişik olmasına dikkat çekmişlerdir. Bu durumların da yangınların sık sık çıkmasına ve kısa sürede yayılmasına neden olduğuna değinmişlerdir. İstanbul'da sık sık yangın çıkmasının bir başka nedeni olarak bazı kişisel alışkanlıklara işaret etmişlerdir. Bu alışkanlıkların başında ise mangal kullanımı ve tütün içme (çubuk) gelmektedir.

Ahşap yapıların yangınlar karşısında çok kolay bir şekilde yanması büyük afetlere neden olmasına rağmen bu tür yapılardan neden vazgeçilemediği sorusu akıllara gelmektedir. Bu konuda bazı sebepler öne çıkmaktadır. Bunlar arasında; İstanbul'da ahşap geleneğinin oluşması, ahşap malzemenin daha ucuz olması, ahşap yapıların daha kısa sürede yapılabilmesi, rutubetli İstanbul'da ahşabın daha sağlıklı olması, ahşap yapının tercihinde kârgîr binalara göre depreme daha dayanıklı olması ve daha az tehlikeli olması yer almaktadır.

Yangınlara karşı önlem olarak ahşabın yerine kârgîr yapı inşası, yangın duvarı yapılması, tulumba teşkilatı oluşturulması gibi girişimlerde bulunulmuştur. Fakat en başta kârgir yapılara geçiş gecikmiştir. İstanbul'da kârgîr yapılara dönüşümün gecikmesi ise yangınların daha büyük felaketlerle sonuçlanmasına neden olmuştur.

[187] Thévenot, *age*, s. 58.
[188] Dernschwam, age., s. 164.
[189] Gerlach, *age.*, s. 571.
[190] Amicis, *age*, s. 254.
[191] İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, Krt 000440, Erişim: https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=istanbul&alan=tum_txt&fq[]=kunyeAltTurKN_str%3A%22095%22_000440_000440&demirbas=Krt_000440_000440, 26.05.2024, sa. 17:10.

Seyyahlar, yangın sonrası alınan tedbirler ile ilgili olarak bilgi verirken, özellikle bir önceki duruma göre fazla bir şey değişmediğine dikkat çekmişlerdir. 16. yüzyılda yangınlara dikkat çekilirken zayıf görülen tedbirlerin, geliştirilmesi gereken yönlerin, 19. yüzyılda da devam ettiği görülmüştür. Seyyahlar, bu konularda önemli değişiklikler olmamasını, yine benzer hatalara düşülmesini, kurumsallıktan uzak bir anlayışı da eleştirerek önemli değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

EXTENDED ABSTRACT

While Istanbul maintained its status as the largest city of the Ottoman Empire throughout the life of the Ottoman Empire, it suffered extensive damage from frequent fires and, from time to time, natural disasters. Fire disasters that caused serious destruction in Pera, Eyüp, Galata and Üsküdar caused great material and moral damages.

It is seen that different methods are used to inform the public about the fires that occurred in Istanbul. Within this; Hanging red flags on fire towers, firing cannons, beating drums, hitting the pavements with sticks and shouting loudly, “There is fire!” There is a fire!” exclamations are included. These have also caused great distress to the public, especially when done during fires in the middle of the night. People have always lived on edge. This was another important point that foreign travelers drew attention to.

The buildings, each a work of art, have suffered extensive damage from frequent fires and, from time to time, natural disasters. In this sense, it can easily be said that Istanbul suffered especially from fires. The fire disasters that caused serious destruction in Pera, Eyüp, Galata and Üsküdar caused great material and moral damage, and many people lost their lives. Fires have always been a big nightmare for Istanbul. Because of their frequent occurrence, they left deep marks on the appearance and minds of the people of Istanbul.

While foreign travelers who visited Istanbul included fires in their works, they often drew attention to the prevalence of the use of wood, the narrowness of the streets and the fact that the houses were adjacent. They mentioned that these situations cause fires to break out frequently and spread in a short time. They pointed out some personal habits as another reason for frequent fires in Istanbul. The most important of these habits are barbecue use and tobacco smoking (chopsticks).

Although wooden structures burn easily in the face of fire, causing major disasters, the question comes to mind why such structures cannot be abandoned. Some reasons stand out in this regard. Among these; There is a wooden tradition in Istanbul, wooden materials are cheaper, wooden buildings can be built in a shorter time, wood is healthier in humid Istanbul, and the choice of wooden buildings is that they are more earthquake resistant and less dangerous than masonry buildings.

In this study, an analysis was made on the fight against fires in Istanbul, based on travel books from different dates. Foreign travelers who visited the Ottoman geography on different dates often drew attention to the disasters that affected this geography. As a matter of fact, fires, one of these, occupied the subconscious of the public and the state as a threat until the mid-20th century. Therefore, foreign travelers opened a special title for fires in the sections of their works about Istanbul and discussed this subject from various aspects. In this context, they included the reasons for the fires that occur frequently in Istanbul, the reporting methods, their destruction, the damage caused and the measures taken. The approach of the Ottoman authorities and the public to these fires, which were very effective in the city; They also evaluated the attitude, behavior and actions of the officers responsible for fire extinguishing. At this point, based on the observations of foreign travelers who visited Istanbul and included fire disasters in their works, an attempt was made to examine the causes of Istanbul fires, the methods of reporting them, some measures taken and their effects on people. By using travelogue examples from different centuries, it is aimed to observe the changes in fire fighting over time, to examine the positive or negative developments, and to evaluate the results obtained from the measures taken. The approach of the state and relevant officials according to periods and the attitude of the public on this issue were also evaluated.

When a fire broke out, watchtowers such as Galata and Beyazıt immediately took action and warned the public and authorities. There were also some practices on the streets. Travelers gave extensive space to these. In particular, examples of these were hitting the pavement stones with sticks to wake up sleeping people, beating drums and firing cannons. Since all these mostly happened at night, people who were suddenly woken up by loud noises and shouts were naturally terrified and experienced great fear. This left deep marks on people's psychology.

When the fire was reported, especially in large fires, the Grand Vizier and the Janissary Chief were also ordered to immediately go to the scene of the fire and take the necessary precautions. In fact, it was seen that the Sultan was at the scene of the fire with these officials on many occasions. Those who were seen to be negligent during and after the fire were punished.

The question of why wooden structures are not abandoned despite the fact that they burn very easily in the face of fires and cause great disasters comes to mind. Some reasons stand out in this regard. These include; the formation of a wooden tradition in Istanbul, the cheaper wooden material, the ability to build wooden structures in a shorter time, the healthier nature of wood in humid Istanbul, the preference for wooden structures being more resistant to earthquakes and less dangerous than masonry buildings. However, travelers criticized the widespread use of wood in the construction of buildings and houses, the narrow streets and the irregular construction of houses, and stated that these were also important factors in the growth of fires.

Before the organization of firefighting services in the Ottoman Empire, it is seen that there was a practice of storing materials such as axes, buckets, ladders and shovels in certain places and using them randomly by the public when a fire broke out. Again, sometimes the fire was abandoned to its fate by demolishing the surrounding buildings.

All of this shows that until the invention of the pump, firefighting in the Ottoman Empire was carried out with primitive methods for a long time. The main materials used were buckets, ropes, hooks and axes. The officers who had these materials only tried to prevent the fire from spreading. Because it is also a fact that the Janissaries lacked technical knowledge and effective firefighting vehicles. Again, it is not difficult to guess that pouring water carried by the extinguishers in buckets on the fire would not be enough in a large fire. Therefore, during this period, there was a struggle to keep the damage of the fire to a minimum.

The fundamental development in firefighting efforts in the Ottoman Empire was the Firefighters' Guild, which was established in the early 18th century. Indeed, upon the proposal of Grand Vizier Nevşehirli Damad İbrahim Pasha, who was known for his fondness for art and technology, and the approval of Sultan Ahmed III, the Firefighters' Guild was established in 1720 with soldiers selected from the novice guild. Foreign travelers who visited Istanbul also drew attention to various issues regarding the firefighting organization and the work carried out by the firefighters during the fire. In addition to the inadequacy of the infrastructure in the firefighting organization, they also explained that the firefighters, who were initially thought of as saviors and expected to serve in that direction, eventually served other purposes and acted in a self-interested relationship. They stated that this situation both put the public in a difficult situation and constituted an obstacle to preventing fires.

Although the work of responding to fires in Istanbul became more organized with the invention of the fire pump and the establishment of the fire brigade, the fire pumpers, like the Janissaries, began to deteriorate over time and abuse their duties, which hindered development. Apart from behaviors such as looting and theft, they also tended to extort people. They tended not to go to the fires of the neighborhoods from which they could not collect tribute; they tended to deliberately start fires by setting fires and to extinguish the fires they started for a fee.

As precautions against fires, attempts have been made such as building masonry structures instead of wood, building fire walls, and establishing a pump system. However, the transition to masonry buildings was delayed in the first place. The delay in the conversion to masonry buildings in Istanbul caused fires to result in greater disasters. While giving information about the measures taken after the fire, travelers pointed out that not much had changed compared to the previous situation. While attention was drawn to fires in the 16th century, it was observed that the measures that were considered weak and the aspects that needed improvement continued in the 19th century. Travelers made important evaluations, criticizing the lack of significant changes in these issues, making similar mistakes, and an understanding far from institutional.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Belediye (C.BLD), 61/3038, 7 Eylül 1782 (29 Ramazan 1196).

BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (İ.MVL), 96/2008, 21 Mayıs 1847 (5 Cemaziyelahir 1263).

BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT.), 307/18127, 1227/1813.

BOA, Cevdet Belediye (C.BLD), 49/2405, 28 Ocak 1818 (20 Rebiülevvel 1233).

BOA, İrade-i Dahiliye (İ.DH.), 28/1342, 22 Aralık 1840 (27 Şevval 1256).

BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler (TS.MA.d.), 10457, 18 Eylül 1781 (29 Ramazan 1195).

BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid (AE.SABH.I.), 157/10517, 20 Eylül 1785 (16 Zilkade 1199).

BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Maliyeden Müdevver Evrakı (TS.MA.e.), 609/30, 1200/1786.

BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT.), 1658/21, 9 Eylül 1848 (10 Şevval 1264).

BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT.), 147/23, 11 Eylül 1848 (12 Şevval 1264).

BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT.), 147/59, 12 Eylül 1848 (13 Şevval 1264).

BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT.), 147/22, 11 Eylül 1848 (12 Şevval 1264).

BOA, Dîvân (Beylikçi) Kalemi Mühimme Defterleri, (A. DVN.MHM.), 6/37, 13 Eylül 1848 (14 Şevval 1264).

BOA, Cevdet Belediye (C.BLD), 38/1854, 8 Temmuz 1845 (3 Receb 1261).

2. Süreli Yayınlar ve Kaynak Eserler

Abdurrahman Şeref, "Bab-ı Âlî Harîkleri", *TOEM*, S. 7, 1 Nisan 1327/14 Nisan 1911, s. 446-450.

Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, C. 2-12, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309.

Ahmet Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfî*, C. 7, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1290.

Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, C. 1-3, Yeni Yazıya Aktaran: Ahmet Hezarfen, İstanbul: Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları Eski Yazıdan Yeni Yazıya-1, 1999.

İkdam, S. 8988, 26 Receb 1340/25 Mart 1922.

Münif Paşa, "Harîk-i İstanbul", *Mecmua-i Fünun*, S. 3/28, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İstanbul 1281, ss.148-156.

Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Asım Efendi 1-3 (1071-1141/1660-1749),* haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi, *Tarih-i Şanizâde*, C. 2, İstanbul 1281-1284.

Takvim-i Vekayi, S. 214, 3 Ocak 1841.

Takvim-i Vekayi, S. 303, 20 Eylül 1848.

Takvim-i Vekayi, S. 303, 21 Temmuz 18462-3.

Takvim-i Vekayi, S. 356, 7 Kasım 1847.

Takvim-i Vekayi, S. 392, 19 Ekim 1848.

Takvim-i Vekayi, S. 397, 28 Aralık 1848.

3. Diğer Kaynaklar

AKYILDIZ, Ali, "Haremi ve Hanedanı Yazmak: Tespitler, Problemler, Teklifler", *Osmanlı Tarihçiliğine Yön Veren Konuşmalar,* Kronik Yayıncılık, İstanbul 2021, ss. 161-163.

AKYILDIZ, Ali, *Yapay Tarihin Esirleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

AMİCİS, Edmondo De. *İstanbul,* çev. Sevinç Tezcan Yanar, Pegasus Yayınları, İstanbul 2009.

AND, Metin, *16. Yüzyılda İstanbul, Kent-Saray-Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2023.

AYAŞLI, Münevver, *Rumeli ve Muhteşem İstanbul*, Timaş Yayınları, İstanbul 2024.

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Lügati, İstanbul 2011.

BARATTA, Antonio, *1831 İstanbul*, çev. Akif Tunç, Liman Yayınevi, Ankara 2021.

BASSANO, Luigi, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.

BAYRAM, Ümmügülsüm Filiz, "On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Vekayinamelerinde İstanbul Yangınları", *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, S. 03/20, 2019, ss. 332-353.

BLOUNT, Henry, *Doğu Akdeniz'e Yolculuk (1634),* ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2010.

BUSBECG, Ogier Ghiselin De, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul t.y.

CASTİ, Giovanni Battista, *Bir İstanbul Seyahati 1788*, çev. Akif Tunç, Cinius Yayınları, İstanbul 2019.

CARIM, Fuad, *Venezuela'lı General Miranda'nın Türkiye'ye Dair Hâtıratı-Yazar ve Seyyah Jean Chardin'in Anlattığı Kalp Para Ticareti-Comte de Césy Dördüncü Murad Tarafından Atanan Fransız Elçisi,* Berksoy Matbaası, 1965.

CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler*, Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, İstanbul 1963.

CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

CHARDİN, Jean, *Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran, 1671-1673*, çev. Ayşe Meral, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

CORBUSİER, Le, *Şark Seyahati, İstanbul 1911*, çev. Alp Tümertekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

CRAVEN, Elizabeth Lady, *Kırım'dan İstanbul'a Yolculuk,* çev. Asaf Veziroğlu, Dorlion Yayınları, Eskişehir 2024.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Seyahat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 7-9.

DERNSCHWAM, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediyye*, C. 1-3, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1995.

ERSOY, Ahmet A. ve K. Mehmet Kentel, "Kül Panorama": Adli Pratikler, Fotoğraf ve 1870 Beyoğlu Yangını", in Çiğdem Kafescioğlu, K. Mehmet Kentel, M. Baha Tanman, *Tam Yerinden: İstanbul'a Panaromik Bakışın Tarihi*, Pera Museum, İstanbul 2023, ss. 170-187.

GALLAND, Antoine, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673),* I, Şerhlerle Yay. Charles Schefer, çev. Nahid Sırrı Örik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973.

GENÇ, Safinur, *Hollandalı Seyyah Pieter Van Woensel'in Gözünden Osmanlı İmparatorluğu*, Yeniyüz Yayıncılık, Ankara 2024.

GERLACH, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, C. 2, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

GRAVİNA, Federico, *İstanbul'un Anlatımı*, çev. Yıldız Ersoy Canpolat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

HAMSUN, Knut ve Hans Christian Andersen, *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah*, çev. Banu Gürsaler-Syvertsen, YKY Yayınları, İstanbul 2024.

HEBERER, Michael, *Osmanlı'da Bir Köle*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.

HENRY Blount, *Doğu Akdeniz'e Yolculuk (1634),* çev. Dilek Berilgen Cenkçiler, Ed. Recep Boztemur, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2010.

HORNBY, Lady, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev. Kerem Işık, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

KAY, James Ellsworth De, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, çev. Serpil Atamaz Hazar, Ed. Recep Boztemur, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009.

KILIÇ, Abdurrahman, *İstanbul Yangın Kuleleri ve Çığırtkanları*, Yem Yayınları, İstanbul 2019.

KILIÇ, Abdurrahman, "Patlıcan Yangınları", *Yangın ve Güvenlik Dergisi*, S. 177, 2015, ss. 1-2.

KUZUCU, Kemalettin, *Bâbıâlî Yangınları ve Sosyo-ekonomik Etkileri (1808-1911),* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2000.

KUZUCU, Kemalettin, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı,* C. 5, Ankara 1999, ss. 687-699.

KUZUCU, Kemalettin, "Széhenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi (1874-1922)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 14, İstanbul 2006, ss. 31-52.

LUBENAU, Reinhold, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.

MACFARLANE, Charles, *Türkiye'nin Durumunu İncelemek Üzere 1847 ve 1848 Yıllarında Yapılan Bir Yolculuğun Raporu, Türkiye ve Yazgısı*, çev. Fahri Yıldırım, Abis Yayınları, Ankara 2023.

MANTRAN, Robert, *16. ve 17. Yüzyıllarda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. M. A. Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1991.

MARTİN, Guillaume, *İstanbul'a Seyahat*, çev. İsmail Yerguz, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007.

MİCHAUD, J.F. ve J. J. F. Poujoulat, *İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830,* çev. Nedim Demirtaş, Say Yayınları, İstanbul 2014.

MOLTKE, Feldmareşal Helmuth von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.

NAÇOV, Nikola, *Bursa'ya Gidiş ve Dönüş*, çev. Hüseyin Mevsim, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.

NALÇACI, Nida N., "İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* S. 16/8, 2010, ss. 523-562.

NEAVE, Dorina L., *Sultan Abdülhamit Devrinde İstanbul'da Gördüklerim*, çev. Neşe Akın, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.

OLİVİER, Guillaume Antoine, *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul),* çev. Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, İstanbul1977.

ORTAYLI, İlber, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* S. 03/47, 1992: 271-27.

PARDOE, Julia, *Sultanlar Şehri İstanbul ve Türklerin Ev İçi Davranışları*, C. 1-2, çev. Samir Müftüoğlu, Dorlion Yayınları, Ankara 2024.

Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati, 16. Yüzyıl'da Türkler'e Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları, çev. Fuad Carım, Güncel Yayıncılık, İstanbul 1996.

PFEİFFER, Ida, *Doğu'ya Seyahat, İstanbul, Filistin, Mısır,* çev. Şehzâde Şenay Ataç, Ketebe Yayınları, İstanbul 2023.

RACZYNSKİ, Edward, *1814'de Dersaadet ve Çanakkale'ye Seyâhat*, çev. Kemal Turan, Köprü Kitapları, İstanbul 2019.

SCHWEİGGER, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

SEYYİD HASAN MURADÎ, *Bir Kâtibin Kaleminden İstanbul'un 12 Yılı (1754-1766),* haz. Recep Ahıskalı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

SLOT, B. J., "The Fires in Istanbul of 1782 and 1784 According to Maps and Reports by Dutch Diplomatic Representatives", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, 1976, ss. 47-66.

SMİTH, Albert Richard, *İstanbul'da Bir Ay*, çev. Mehmet Şerif Erkek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

ŞAHİN, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı*, Gökkubbe Yayınevi, İstanbul 2017.

ŞİRİN, İbrahim, "Seyahatnamelerin Sosyo- Ekonomik, Sosyo-kültürel ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.14, 2012, ss.101-112.

THÉVENOT, Jean, *Thévenot Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktay, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

TOTT, Baron De, *18. Yüzyılda Türkler ve Tatarlara Dair Hâtıralar*, çev. Mehmet R. Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser 89, İstanbul t.y.

TOURNEFORT, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, çev. 1. Kitap Ali Berktay, 2. Kitap Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

ÜNAL, Fatih vd., *İstanbul Seyahatnamesi, 19. Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk*, Kronik Yayınları, İstanbul 2022.

ÜNVER, Süheyl, "İstanbul'un İlk Yangın Kulesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, 7/9, İstanbul 1971, ss. 36-40.

ÜREKLİ, Fatma, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 8/16, İstanbul 2010, ss. 101-130.

WALSH, Robert, *İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle II. Mahmud İstanbul'u*, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021.

WİTTMAN, William, *Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801*, çev. Belkıs Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011.

YILMAZ, Özgür, "Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed. M. Çağatay Özdemir, Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016.

ZEYDAN, Corci, *İstanbul'a Seyahat,* çev. Mustafa Özcan, önsöz ve notlar: Muhammed Harb, Ark Kitapları, İstanbul 2012.

Üreten; James Robertson & Felice Béato, 1856, Beyoğlu, İstanbul, SALT Araştırma, Erişim: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/194222, 26.05.2024, sa. 16:50.

Üreten: Guillaume Berggren, 1875, Beyoğlu, İstanbul, SALT Araştırma, Erişim, https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/194264, 26.05.2024, sa. 16:55.

İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, Krt 004543, Erişim: https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=yang%C4%B1n&alan=tum_txt_004543_004543&demirbas=Krt_004543_004543, 26.05.2024, sa. 17:00.

İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, Krt 005652, Erişim: https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=yang%C4%B1n&alan=tum_txt_004543_004543_004543_004543&demirbas=Krt_005652_005652, 26.05.2024, sa. 17:05.

İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, Krt 000440, Erişim: https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=istanbul&alan=tum_txt&fq[]=kunyeAltTurKN_str%3A%22095%22_000440_000440&demirbas=Krt_000440_000440, 26.05.2024, sa. 17:10.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 491-520.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.04.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 25.05.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

PARLAYAN YILDIZ AZERBAYCAN'DA TÜRK HANLIKLARININ TARİHİ VE KÜLTÜREL İZLERİ (1747-1844)

https://doi.org/10.53718/gttad.1669563

FÜSUN KARA*

ÖZ

Güçlü stratejik konumu, zengin ekonomik kaynakları ve renkli doğasıyla Azerbaycan, tarih boyunca büyük güçlerin ve medeniyetlerin mücadele sahası olmuştur. Erken dönemlerden itibaren Sabirler, Hazarlar ve Hunlar gibi Türk toplulukları, bölgenin sosyal ve kültürel yapısını şekillendirmiştir. Selçuklu döneminde başlayan yoğun Türk göçleri, Azerbaycan'ın Türkleşme sürecini hızlandırarak günümüz Azerbaycan kimliğinin temelini oluşturmuştur. Azerbaycan tarihi boyunca birçok devletin egemenliği altına girmiştir. Ancak 18. yüzyıl, Azerbaycan tarihinde farklı bir yönetim biçimi olan hanlıkların ortaya çıkmasıyla önemli bir dönüm noktası yaşamıştır. Safevîler ve Afşarlar döneminde merkezi otoritenin zayıflamasıyla Azerbaycan toprakları çeşitli Türk hanlıklarının kontrolüne geçmiştir. 18. yüzyılın başlarında Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra, bölgedeki hanlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Coğrafi konum ve siyasi ömürlerine göre Azerbaycan Hanlıkları iki kısımda incelenir. Aras Nehri'nin güneyinde yer alan hanlıklara Güney Azerbaycan Hanlıkları, kuzeyinde yer alan hanlıklara Kuzey Azerbaycan Hanlıkları tabiri kullanılmıştır. Güney Azerbaycan kurulan önemli hanlıklar; Tebriz, Hoy, Karadağ, Merağa, Urmiye, Hanlıklarıdır. Kuzey Azerbaycan'da kurulan önemli hanlıklar; Gence, Bakü, Şeki, Şirvan, Karabağ ve Kuba Hanlıklarıdır. 18. yüzyılda Güney Azerbaycan Hanlıkları, bölgenin tarihi ve siyasi gelişiminde kritik bir rol oynamıştır. Bu dönem, Azerbaycan tarihinde önemli bir geçiş süreci olarak değerlendirilmektedir. Güney Azerbaycan Hanlıklarının bağımsızlıkları kısa sürmüş, bu Hanlıklar yeniden İran hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmuş ve dış tehditlere karşı çeşitli ittifaklar kurmuşlardır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Rus İmparatorluğu Kafkasya'da yayılma politikası izleyerek, Hanlıkları hedef almaya başlamıştır. 18. yüzyıl Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, bölgenin siyasi ve askeri yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Hanlıklar Osmanlı, İran ve Rusya gibi büyük güçlerin baskısı altında varlıklarını sürdürmeye çalışmış, ancak 19. yüzyılın başlarında Rusya tarafından ilhak edilerek siyasi varlıklarını kaybetmişlerdir. Azerbaycan'daki Hanlıklar dönemi, ülkenin tarihsel gelişiminde önemli bir aşama olmuştur. Hanlıklar Azerbaycan'ın siyasi, ekonomik ve kültürel yapısını etkilemiş, ancak bölgesel parçalanma nedeniyle uzun süre varlıklarını sürdürememişlerdir. Rusya'nın Kafkasya'daki hâkimiyetiyle birlikte bu dönemin sona ermesi, Azerbaycan'ın modern tarihi açısından da önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Bu makalede; 18. yüzyılda Azerbaycan'da bağımsızlığını ilan eden Türk Hanlıkları idari, iktisadi ve kültürel bağlamda araştırılarak, kaleme alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Azerbaycan, Hanlıklar, Tarih, Kültür.

SHINING STAR AZERBAIJAN HISTORICAL AND CULTURAL TRACES OF TURKISH KHANATES (1747-1844)

ABSTRACT

With its strong strategic location, rich economic resources and colorful nature, Azerbaijan has been a battleground for great powers and civilizations throughout history. From early times, Turkish communities such as the Sabirs, Khazars and Huns shaped the social and cultural structure of the region. Intense Turkish migrations,

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Elazığ/TÜRKİYE, E-Posta: fkara@firat.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0002-2100-1788.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

which began during the Seljuk period, accelerated the Turkification process of Azerbaijan and formed the basis of today's Azerbaijani identity. Azerbaijan has been under the rule of many states throughout its history. However, the 18th century saw an important turning point in Azerbaijani history with the emergence of khanates, a different form of government. With the weakening of the central authority during the Safavid and Afshar periods, Azerbaijani lands came under the control of various Turkish khanates. After the death of Nadir Shah Afshar in the early 18th century, the khans in the region declared their independence. Azerbaijani Khanates are examined in two parts according to their geographical location and political life. The khanates located south of the Aras River are called the South Azerbaijan Khanates, while the khanates located north of the River are called the North Azerbaijan Khanates. Important khanates established in South Azerbaijan are the Tabriz, Hoy, Karadagh, Maragha and Urmia Khanates. The important khanates established in Northern Azerbaijan are; Ganja, Baku, Sheki, Shirvan, Karabakh and Quba Khanates. In the 18th century, the Southern Azerbaijan Khanates played a critical role in the historical and political development of the region. This period is considered as an important transition period in the history of Azerbaijan. The independence of the Southern Azerbaijan Khanates was short-lived, and these Khanates were forced to recognize Iranian sovereignty again. The Northern Azerbaijan Khanates were in constant struggle with each other and formed various alliances against external threats. Towards the end of the 18th century, the Russian Empire began to target the Khanates by following a policy of expansion in the Caucasus. The Northern Azerbaijan Khanates in the 18th century greatly influenced the political and military structure of the region. The Khanates tried to maintain their existence under the pressure of great powers such as the Ottoman Empire, Iran and Russia, but were annexed by Russia in the early 19th century and lost their political existence. The Khanate period in Azerbaijan was an important stage in the historical development of the country. The Khanates influenced the political, economic and cultural structure of Azerbaijan, but could not maintain their existence for a long time due to regional fragmentation. The end of this period with the Russian dominance in the Caucasus was also an important turning point in the modern history of Azerbaijan.

In this article; The Turkish Khanates that declared their independence in Azerbaijan in the 18th century will be researched and written in the administrative, economic and cultural context.

Keywords: Turks, Azerbaijan, Khanates, History, Culture.

GİRİŞ

Efsaneye göre Premeteus gökten ateşi çalarak, insanlığa hediye etmiş, bu nedenle Tanrılar Premeteus'u cezalandırmış, Premeteus'un göğsünü her gün yemekle görevli bir kara kartalı, ona musallat etmişti. İnsanlığa sonsuz ışığı armağan eden Premeteus, her gün aynı işkenceye maruz kalsa da her defasında kendini yenilemiştir. Kafkasya Premeteus'un çarmığa gerildiği cezalandırıldığı bölgeydi. İnanışa göre tıpkı efsanede ki Premeteus gibi Kafkasya bölgesi de cezalandırılmıştı. Bu yüzden Kafkasya coğrafyası konumu, doğal enerji kaynakları nedeniyle istila ve ağıtlara maruz kalmış, Kafkasya halkı bir türlü rahat nefes alamazken kendini sürekli yenilemekle mücadele etmiştir.[1]

Kafkasya bölgesi Orta Asya, Orta Doğu, Anadolu ve Avrupa Rusya'sını birbirine bağlayan noktada olup, jeopolitik ve jeostratejik önemi oldukça yüksektir.[2] Güney Kafkasya'nın en büyük ülkesi olan Azerbaycan; doğuda Hazar Denizi'ne, kuzeyde Rusya'ya, batıda Ermenistan'a, güneyde İran'a, kuzeybatıda ise Gürcistan'a komşudur. Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ise İran ve Ermenistan'la çevrilidir. Kuzeybatıda Türkiye ile de kısa bir sınırı bulunmaktadır.[3] Azerbaycan Anadolu ve Kafkasya dağ uzantıları arasında geçiş noktasındadır. Tarih boyunca Batı ile Doğu'nun, Avrupa ile Asya'nın gözde ulaşım güzergahı olmuştur.[4]

Azerbaycan bölgesinin en eski adı Atropat'dır.[5] Grekçe'de "*Atropatene*", Orta Farsçada "*Aturpatakan*", Ermenice'de "*Atrapatakan*", Süryânîce'de "*Azarbaygan*" olarak bilinen kelimenin, Arapça'da g ve c harflerinin değişmesi ile "*Azerbaycan*" kelimesine dönüştüğü bilinmektedir.[6] "Atar" kelimesi Fars dilinde "*ateş*", "*Pata*" kelimesi de "*ülke*" anlamını taşır. Bu nedenle eski tarihçiler Azerbaycan bölgesine "*Ateşler Ülkesi*" adını vermiştir. Arap-İslam tarihçilerinden Taberî'ye göre ; "*ibadet edilen ateşin en büyüğü burada bulunduğundan bu memlekete Azerbaycan adı verilmiştir.*"[7] Diğer bir inanışa göre Azerbaycan adı İlk Çağlarda bölgede yaygın olan Mecusîlik dini ile ilgilidir. Bu rivayate göre "*od*" kelimesi ateş anlamına "*baygan"* kelimesi muhafız anlamına gelirdi. "*Ateşin Muhafızı*" anlamına gelen "*Azerbaygan*" adı zamanla "*Azerbaycan*" a dönüşmüştür.

[1] Hacer Göl, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan" *Bitlis Eren Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 154.
[2] General İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 10.
[3] Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, "Azerbaycan Ülke Bülteni", 2013, s. 2 https://www.deik.org.tr/uploads/azerbaycan-nisan-2013.pdf, 10.03.2025 sa. 20:00.
[4] Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan" *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 319.
[5] Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940. s. 5.
[6] Buniyatov, *agm*, s. 319.
[7] Caferoğlu, *age*, s. 5.

Güçlü stratejik konumu, zengin ekonomik kaynakları ve renkli doğasıyla Azerbaycan, İlk Çağlardan itibaren büyük güçlerin ilgi odağı oldu. Ülke sınırlarının sıklıkla değişmesi sonucu bazı tarihi dönemler için ülkenin sınırlarını net olarak tespit etmek zor olmaktadır. Azerbaycan tarihinde bilinen ilk devlet Manna Krallığı'dır. Urartular, MÖ 800 yıllarında başkent Hasanlu'yu alarak, Manna Krallığı'na son verdi. Azerbaycan MÖ 7. yüzyılda Medlerin, MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından sonra Pers İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdi. Pers İmparatoru Darius'un, Gaugamela Savaşı'nda (MÖ 331) Büyük İskender karşısındaki büyük yenilgisinden sonra bölge, Romalıların hâkimiyeti altına girdi. Büyük İskender Persleri yenerek, Orta Asya'ya doğru ilerledi. Doğu ile Akdeniz dünyası arasında bağlantı kurmayı amaçlayan Büyük İskender, Orta Asya'da Türkmen saldırıları karşısında güneye yönelmek zorunda kaldı. Çin'e ulaşabilmek için Orta Asya'da büyük şehirler ve garnizonlar inşa ettirdi. Güney Azerbaycan ve İran'ın batı kısımlarını İranlı satrap Atropates'in vassallığına verdi. [8]

Batılıların bu bölgede petrol ile ilk tanışması Büyük İskender dönemine rastlar. İskender'in Türkistan mücadelesinde Makedonyalı bir asker olan Proksenes, Oxus (Ceyhun) Nehri civarında kral çadırı kazarken koyu yağlı bir sıvı bulmuş, ancak bunun petrol olduğu anlaşılmamış ve zeytinyağına benzetilmişti. Büyük İskender'in ölümünden sonra Atropates, müstakil bir krallık kurmuş ve bu krallığa "Atropetes'in ülkesi" anlamına gelen Grekçe Atropatene[9] adını vermiştir. Bölgede ikinci büyük krallığı MÖ 220 yılında Seleukos[10] hükümdarı III. Antiokhos kurdu. Azerbaycan bölgesi Romalılar ve Parthlar arasında sürekli el değiştiren tampon bölge durumunu aldı. Parthlardan sonra 227 yılında İran'da kurulan Sâsânîler, başkent Erdebil olmak üzere Azerbaycan'ı tamamen ele geçirdi. Sâsânîler döneminde Azerbaycan, Zerdüştiliğin en önemli merkezlerinden oldu. İslam fetihlerinden önce bölgede son olarak, 624 yılında Bizans İmparatoru Herakleios'un hâkimiyeti görülmektedir. Hz. Ömer'den sonra İslam fetihlerine sahne alan Azerbaycan, Emeviler döneminde Kafkaslardaki fetih hareketleri için üs olarak kullanıldı. Abbasiler döneminde Bâbek el Hürremî[11] tarafından başlatılan tehlikeli isyanlar olsa da bölgede ticari gelişmeler hız kazandı. Azerbaycan bölgesinde yer alan şehirler büyük bir ticaret merkezi haline dönüştü. Abbasilerin bölge üzerinde devlet otoritesi zayıfladıktan sonra sırasıyla Şirvanşahlar[12], Sâcoğulları,[13] Revvâdîler,[14] Sellârîler,[15] Şeddâdîler[16] ve Ahmedîlîler[17] gibi hanedanlıklar hüküm sürdü.[18]

İlk Çağlardan beri Türkler dünya üzerinde çok geniş bir alanda yaşam sürdürmüş, askeri ve siyasi teşkilatlanmadaki ustalıklarıyla tarih boyunca en fazla devlet kuran milletlerden biri olmuştur. Bu bakımdan Türkiye sınırları dışında yaşayan Türk halklarının tarih, kültür, edebiyat, mimari vb. eserlerini bilimsel ve etik

[8] Buniyatov, *agm*, s. 319.
[9] Azerbaycan adının Atropatene'den geldiği genel geçer rivayetler arasındadır.
[10]Seleukos İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı olan I. Seleukos Nikator, Büyük İskender'in ölümünden sonra ortaya çıkan Diadokhlar savaşlarında önemli bir rol oynamış, Babil'i ele geçirmiş, ardından doğuya doğru genişleyerek İran, Mezopotamya ve Orta Asya'nın büyük bir kısmını kontrol altına almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. John D. Grainger, *Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom*, Routledge, London 1990.
[11]Bâbek el-Hürremî, 9. yüzyılda, özellikle Abbasî İmparatorluğu'nun hâkimiyetine karşı yürütülen en önemli isyanlardan birinin lideridir. Azerbaycan bölgesinde Hürremîler olarak bilinen bir dini ve siyasi hareketin yükselmesinin sonucudur. Bâbek, Hürremî mezhebinin savunucusu olarak, Zerdüştlüğü ve Sünni İslam'ı reddedip, özellikle Emevîler ve Abbasîler'e karşı başlattığı direnişle tanınır. Bu isyan, büyük ölçüde yerel halkın tarımsal ve ekonomik yükümlülüklerinden bıkan köylülerinin desteğini alarak güç kazanmıştır. Bâbek'in isyanı, Abbasîler tarafından 835 yılında nihayetinde bastırılmış ve Bâbek öldürülmüştür. Bu isyan, Orta Doğu'da mezhep çatışmalarının ve halk ayaklanmalarının örneklerinden biri olarak tarihsel önem taşır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebülfez Elçibey, "Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri" *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, çev. Muhammet Kemaloğlu, C. 4, S. 8, Gümüşhane 2013.
[12] Şirvanşahlar, 9. yüzyılda kurulan ve özellikle Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinde hüküm süren önemli bir Türk hanedanıdır. Bu hanedan, Abbâsîlere karşı bağımsızlık mücadelesi vererek, Batı İran'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan topraklarda hüküm sürmüştür. Şirvanşahlar, Safevîler'in yükseldiği dönemde zayıflamış, ancak Osmanlılar ve Safevîler arasında denge unsuru olmuştur. Şirvanşahların hüküm sürdüğü dönemde, bölge kültürel ve sanatsal olarak önemli bir gelişim göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sara Aşurbeyli, "Şirvanşahlar" *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.
[13] Sâcoğulları, 11. yüzyılda Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da hüküm süren bir Türk beyliğidir. Selçukluların artan etkisi ile birlikte bu beyler, bölgede önemli bir güç haline gelmişlerdir. Sâcoğulları, özellikle Bizans ve Gürcülerle olan çatışmalarında etkili olmuş, ancak nihayetinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlılıkları nedeniyle zayıflamışlardır. Hakkı Dursun Yıldız, "Sacoğulları", *Türkler*, C.4, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
[14] 11. yüzyılda, Azerbaycan ve çevresindeki bölgelerde hüküm süren Revvâdîler, Selçuklu Devleti'nin kurucusu Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a bağlıydı. Revvâdîler, Selçuklu yönetimi altında bağımsızlıklarını koruyarak yerel bir hükümet olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. En tanınmış hükümdarları, aynı zamanda Selçuklu veziri olan İbn Revvâd'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Tomar, "Revvadîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.
[15] 10 ve 11. Yüzyıllarda Selçukluların bölgedeki etkisiyle ortaya çıkan Sellârîler (Müsâfirîler/Kengerîler), Azerbaycan'da hüküm süren bir Türk beyliğidir. Bu hanedan, özellikle 1038-1060 yılları arasında kısa bir süre için bölgede güçlü bir hükümet kurmuştur. Selçuklu İmparatorluğu'nun genişlemesi ve bölgedeki diğer güçlerin çatışmaları nedeniyle Sellâriler, Selçuklu egemenliği altına girmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Sellârîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
[16] Şeddâdîler, 10. yüzyılın başlarından 12. yüzyılın sonlarına kadar güneydoğu Kafkasya'da hüküm süren bir Türk hanedanıdır (951-1175). Azerbaycan'ın Gence ve çevresinde egemenlik kurmuş, bölgenin kültürel ve ekonomik gelişimine katkı sağlamıştır. Şeddâdîler, Abbâsîlere ve daha sonra Selçuklulara bağlılık göstererek, Orta Çağ'ın sonlarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Öğün Bezer, "Şeddâdîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
[17]Ahmedîlîler, 13. yüzyılda Azerbaycan'da Merâga ve Tebriz'de hüküm süren bir Türk beyliğidir (1108- 1227) Bu Hanedan, Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı dönemde, bölgenin yerel yönetimlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. Ahmedîlîler, özellikle Moğolların Orta Doğu'yu işgal etmesi sırasında bölgesel güçlerini kaybetmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Ahmedîlîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
[18] Buniyatov, *agm,* s. 319.

çerçeveler doğrultusunda araştırmak önem arz etmektedir. Her biri ayrı önem teşkil eden Türk ülkelerinin, Türk birliği bünyesinde önemli mevkileri vardır. Bunlardan biri de hiç şüphesiz Azerbaycan'dır. Azerbaycan'ın duayen tarihçisi Ziya Buniyatov'un dediği gibi; "*Türk Dünyası'nın omurgasını oluşturarak doğu ve batı Türklüğü arasında köprü vazifesini gören Azerbaycan"*ın karanlık dönemlerine ışık tutularak, tarihinin araştırılması ve aydınlatılması Türk milli mirası açısından çok önemli bir hazine olup, değer arz etmektedir.

1. Rüzgâr Gibi Hızlı Türk Süvarileri Azerbaycan'da

Azerbaycan'a yönelik ilk Türk akınları MÖ7. yüzyılda İskitler[19] tarafından gerçekleştirildi. 120 yılında Sabirler/Suvarlar bölgenin hâkimi oldu. 4. ve 5. yüzyıllarda ise Azerbaycan, Hunların geçiş güzergâhı haline geldi. Sabir Türklerinin varisi olan Hazarlar, 700 yıllarında bölgeye yerleşti ve İtil Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde bir devlet kurdu. Hazarlar Kafkasya'dan Macaristan'a uzanan geniş bir coğrafyada hüküm sürdü. Hazar Türkleri sayesinde ticaret ve sanat gelişti.[20]

Tarih boyunca birçok Türk boyu Kafkasya'ya Derbend geçidi üzerinden giriş yaptı. Bu geçit, öyle yoğun şekilde Türk göçlerine sahne oldu ki, halk arasında "*Türk Kapısı*" olarak anılmaya başlandı. Yani Derbend, Türklerin Kafkasya'ya açılan ana kapısıydı.[21] Urfalı Mateos'un eserinde; "*uzun saçlı, yaylı ve mızraklı" "kanatlı yılanlar", "bu zamana kadar bu cins Türk atlı askeri görülmemişti*" diye tanımladığı askerler de bölgedeki Türklerdi.[22] Azerbaycan Hun, Göktürk ve Hazarlar döneminde Türklerin kontrolü altında olsa da Oğuzlar (Türkmenler) Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce 1029 yılından itibaren bölgeye yerleşmeye başladı.[23]

Selçuklulardan rüzgâr gibi iki hızlı atlı Tuğrul ve Çağrı Beyler bu bölgeye pek çok akın düzenleyerek, bölgeyi fethetti. Selçuklular Gürcülerin ve Bizanslıların hâkim olduğu sınır boylarına çok sayıda Oğuz Türkmen kabilelerini iskan etti. [24] Selçuklu hükümdarlarının taht varisleri olan ve "*melik*" ünvanı adı verilen şehzadeler eğitim amacıyla bölgeye gönderildi. Bundan sonra Selçuklular, Azerbaycan bölgesinden Anadolu'ya akınlar düzenleyerek, düzenli fetihler gerçekleştirdi.[25]

Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan tüm Azerbaycan'ı idaresi altına aldı. Melikşah tarafından 1075-1076 yıllarında Azerbaycan valisi ilan edilen Emir Savtegin Şeddâdîlerin bölgedeki hâkimiyetlerine son verdi. Melikşah Emîr Savtegin'den sonra bölgeyi amcası Kutbüddin İsmâil b. Yâkûtî'ye iktâ etmiştir. Büyük Selçuklu hâkimiyetinden sonra bölgede Azerbaycan – Irak Selçukluları (1118-1194) ve İldenizliler Devleti (1137-1225)'nin hâkimiyeti görülmektedir. Azerbaycan Atabegleri[26] olarak bilinen İldenizliler döneminde Şemseddin İldeniz tüm Azerbaycan'a hâkimken, Şirvanşahların hâkimiyeti kuzey Azerbaycan'da devam etmekteydi.

Dünya'yı saran Moğol tehlikesi Azerbaycan'da da cereyan etti. 1222-1231 yılları arasında Azerbaycan'a iki sefer düzenleyen Moğollar tüm Azerbaycan bölgesini tahrip edip, yağmaladılar. Celâleddin Hârizmşah[27] 1225 yılında Tebriz'i ele geçirdi. Ancak saltanatı çok uzun sürmedi. Moğollardan oluşan İlhanlılar Devleti hükümdarı Hülâgû Han toprak sınırlarını kuzey ve güney yönde genişleterek, Merâga'yı başkent yaptı. Gâzan Han döneminde (1295-1304) Tebriz, dünyanın gözde ticaret, sanat ve ilim merkezi haline dönüştü.[28]

---

[19] Umut Üren, "Azerbaycan Topraklarında İskit İzleri", *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S.1, Kırklareli 2024, s. 15.

[20] Otto J. Maenchen – Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, University of California Press 1973, s.444-454 ; Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 10, S.1, İzmir 2010, s.109-111. s.99-116.

[21] Ali Sinan Bilgili, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 21.

[22] Urfalı Mateos, *Urfalı Meteos Vekayinamesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hırant D. Andreasyon, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 48-49.

[23] Buniyatov, *agm*, s. 319.

[24] Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995, s. 38-39.

[25] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları*, İstanbul 1972, s. 129.

[26] 12. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflaması ve parçalanmasının ardından kurulan İldenizliler Devleti adını kurucusu Şemseddin İldeniz'den almıştır. Şemseddin İldeniz 1148 yılında Azerbaycan valiliğine atanmış, daha sonra bölgede büyük bir güç haline gelmiştir. Son İldenizli atabeyi Muzafferüddin Özbek, 1225 yılında Harzemşahlar hükümdarı Celaleddin Harzemşah tarafından tahttan indirilmiştir. Celaleddin Harzemşah, İldenizlilerin başkenti Nahçıvan'ı ele geçirerek atabeyliğe son vermiş ve bölgeyi Harzemşahlar Devleti'ne katmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.200-205.

[27] Celâleddîn Harzemşah'ın hükümdarlık dönemi, Moğollar ve Anadolu Selçukluları ile mücadele içinde geçmiştir. Moğollar karşısında tutunamayan Celâleddîn, Gazne'ye çekilmiş, buradan da Hindistan'a geçmiştir. 1221 yılında Sind Nehri'ni geçerken Moğollar tarafından sıkıştırılmış, ordusunun büyük bir kısmı imha edilmiştir. Celâleddîn Harzemşah birkaç adamıyla birlikte Hindistan'a sığınarak burada bir süre kalmış, 1224 yılında tekrar İran'a geri dönmüş, buradan 1225 yılında büyük bir ordu toplayarak Azerbaycan'a yönelmiştir. O dönemde Azerbaycan ve çevresi, İldenizlilerin kontrolü altındadır. İldenizli hükümdarı Özbek, Harzemşah ordusuna direnememiş ve Tebriz'i Celâleddîn'e teslim etmek zorunda kalmıştır. Harzemşah ordusunun Doğu Anadolu'da ilerlemesi, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ı harekete geçirmiş, 1230 yılında Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen mevkiinde Selçuklular ile Harzemşahlar savaşında Celâleddîn Harezmşah ağır bir yenilgi almıştır. Bu savaşın sonucunda Celâleddîn'in bölgedeki gücü zayıflamış ve ordusu büyük ölçüde dağılmıştır. Yenilgiden sonra doğuya çekilmek zorunda kalan Celâleddîn, 1231 yılında Diyarbakır civarında Kürt aşiretleri tarafından öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârzemşâhlar*, Tercüme ve Notlar: Erken Göksu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020. s. 142-143.

[28] Buniyatov, *agm*, s. 319.

1400'lü yıllarda Azerbaycan, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi Türk devletlerinin egemenliği altındaydı. Bu dönemde bölgede Türk nüfusu önemli ölçüde arttı. Timur ve Çağataylar, Azerbaycan'da hâkimiyet kurmak isteyen Karakoyunlularla mücadele etti. Karakoyunlular da bu mücadelelerini Azerbaycan topraklarında yürüttüler.[29] 16. yüzyıldan itibaren Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra Azerbaycan'a egemen olan Safevî hükümdarları, bölgede Şiiliğin yayılması için mücadele etti. Şah İsmail (1501-1524) Tebriz'i başkent yaparak, tüm Azerbaycan bölgesine hâkim oldu. Safeviler döneminde ülkede, özellikle Bakü, Tebriz ve Erdebil gibi başlıca şehirlerde sanat ve ticaret gelişim gösterdi. Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılı Çaldıran Seferi sonrasında Tebriz ve güney Azerbaycan Osmanlı idaresine girdi.[30] Bundan sonra Azerbaycan, Osmanlı ve İran arasındaki toprak mücadelesi ve Sunnî-Şiî çekişmelerine sahne oldu. 1606 yılında Gence'yi ele geçiren Safeviler, birçok Sunnî aşireti katletti. 1614 yılında Karabağ, Gence, Şirvan ve Tebriz'de yirmi beş bin aile Safeviler tarafından sürgüne zorlandı, birçok kabile yer değiştirmek zorunda kaldı.[31]

Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman döneminde Azerbaycan, Makbul İbrahim Paşa tarafından tekrar alındı (1534). Aynı yıl Sultan Kanuni, Irakeyn Seferine çıkarken tüm Azerbaycan'ı kontrolü altına aldı. Dağıstan, Tiflis ve Şirvan gibi Hanlıkların, Safevi baskısı nedeniyle Osmanlı'dan yardım istemesi Osmanlı- Safevi mücadelesini yeniden başlattı. 1578 yılından 1588 yılına kadar Azerbaycan üzerinde süren Osmanlı-Safevi mücadelesi sonrasında Özdemiroğlu Osman Paşa, Tebriz'i Safevilerden geri aldı (1585). Osmanlı Devleti'nde oluşan iç karışıklıkları fırsat bilen Safevi hükümdarı Şah I. Abbas (1587-1629) Azerbaycan'da bazı bölgeleri yer yer işgal etse de bölgede Osmanlı hâkimiyeti devam etti. Şah I. Abbas Osmanlı'ya vergi ödemek koşuluyla bölgede hâkimiyetini sürdürdü. 1635 yılında 4. Murat'ın bizzat katıldığı seferde Azerbaycan'nın kontrolü bir dönem güçlendirilse de bölge de Safevi tehlikesi sona ermedi. 2.Ahmed döneminde Karabağ ve Revan bölgeleri Osmanlı idaresine alındı.

Rusların Hazar Denizi kıyılarını ele geçirmesi neticesinde Osmanlı Devleti de 1724 yılında Güney Azerbaycan'a yöneldi. Kudretli Türk hükümdarlarından Nadir Şah'[32]ın mücadelesiyle Azerbaycan tekrar Safevilerin idaresine geçti. Azerbaycan'a ilk Rus baskını Afşar Nadir Şah döneminde oldu. Bundan sonra Rusların ve Nadir Şah'ın bölgede hâkimiyeti arttı.[33] 18. yüzyılda Azerbaycan'da Osmanlı Devleti, Rusya ve Safevi Devleti mücadelesi görülmektedir. Safeviler Devleti zayıflamaya başlayınca Azerbaycan beylerbeyleri merkezi otoriteye bağlı kalmak istemedi ve isyan çıkarttı. Safeviler bölgede hâkimiyetini kaybetmemek ve bölgede Osmanlı otoritesini sarsmak için Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan Rus Çarı I. Petro'dan yardım istedi.[34] I. Petro bir taraftan Safevi Devleti'ne yardım ederken, diğer taraftan bölgedeki Ermeni, Gürcüleri Osmanlılara ve Safevilere karşı kışkırttı. Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda Ruslara karşı Surhan Han, Hacı Davud Han, Kaytaklı Ahmet Han gibi liderlerin öncülüğünde başarılı savunmalar yapılsa da I.Petro Derbend'e kadar ilerledi ancak Kafkasya'nın zor iklim koşulları nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti Dağıstan ve Şirvan bölgesini 1722 yılında Han ünvanıyla Hacı Davud'a verdi. 20 Haziran 1723 tarihinde Rusya Bakü'yü kuşattı. 26 Temmuz 1723 tarihinde Bakü Rus hâkimiyetine girdi. Diğer taraftan Osmanlı Devleti harekete geçerek, Safevilerin kalan topraklarını işgal etti. 12 Temmuz 1724 tarihinde İstanbul Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Hazar Denizi'nin güney ve batı kıyıları Rusya'ya Güney Kafkasya'nın tüm doğu bölgeleri ve Azerbaycan'ın güneyi Osmanlı Devleti idaresine girdi. Şirvan bölgesi için özel bir madde eklenerek özerk bölge ilan edildi.[35] Herhangi bir işgal karşısında Osmanlı Devleti Rusya'dan izin alarak, buraya asker çıkartabilecekti. Bu antlaşma ile Rusya Hazar Denizi ticareti hayalleri de gerçek oldu.[36]

Bölgede Safevi hâkimiyetinin zayıflamasından istifade eden Rusya İran ile 1728 tarihinde bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre Rusya Safevi Şahlarının hâkimiyetini korumaya söz verirken, bunun karşılığında

[29] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s.180-213.
[30] Buniyatov, *agm*, s. 319.
[31] Bilgili, *agm*, s. 22.
[32] Afşar Nadir Şah (1688-1747), Türk boylarından Afşarlara mensuptur. Nadir, genç yaşta askeri yetenekleriyle dikkat çekmiş ve Safevîler'in zayıfladığı dönemde güç kazanmıştır. 1725 yılında Meşhed'i aldıktan sonra İran bölgesinde liderliği ele almıştır. 1736 yılında Safevî tahtını ele geçirerek, Afşar Hanedanı'nı kurmuştur. Nadir Şah'ın fetih politikası kapsamında en önemli hedeflerinden biri de Azerbaycan olmuştur. Safevîler döneminde Osmanlılar ve Ruslar arasında sürekli el değiştiren bu bölgeyi, 1735 yılında Osmanlılardan alarak İran'a katmıştır. Gence, Tebriz ve Bakü gibi önemli şehirleri ele geçirerek, Safevîlerin eski topraklarını yeniden İran'a kazandırmıştır. Azerbaycan seferi sırasında Osmanlılarla imzalanan 1736 antlaşması ile İran'ın Kafkaslardaki hâkimiyeti pekiştirilmiştir. 1747 yılı Haziran ayında Fethabat köyünde çadırda konaklarken, kendi komutanları tarafından öldürülmüş ve ölümüyle birlikte Afşar Hanedanı kısa sürede zayıflamıştır. Ancak onun askeri dehası ve fetihleri, İran tarihindeki en önemli dönemlerden biri olarak kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Micheal Axworthy, *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering* Tyrant. I.B. Tauris, London 2006; Azmi Özcan "Nâdir Şah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
[33] Buniyatov, *agm*, s. 319.
[34] Gabil Camalov, "Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran'ın İkili İlişkiler Siyaseti", *Türkler (Cumhuriyet)*, C. 18, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 922-925.
[35] Camalov, *agm*, s. 923
[36] Orhan Alizade, "18. yy'ın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Kış 2010, s. 107-112.

Derbend ve Gilan bölgesine hâkim oldu.[37] 1747 Nadir Şah'ın öldürülmesi sonucunda Azerbaycan'da Safevi idaresi son buldu. Bundan sonra Azerbaycan şiddetli politik iç çekişmelere sahne aldı. Diğer taraftan Kuzey ve Güney Azerbaycan'da bağımsız Türk Hanlıkları kuruldu.[38]

Azerbaycan halkının bağımsızlık hareketleri ve 1740 yılının sonuna doğru feodal ilişkilerin yeni bir boyut kazanmasıyla yirmi kadar Hanlık oluştu. Bu Hanlıklar İran, Rus ve Osmanlı Devleti arasında anlaşmazlık konusu oldu. 1813 yılında büyük bir kısmı Çarlık Rusya'nın hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Türkmençay Antlaşması ile Rusya bölgede hâkimiyetini güçlendirdi. Bu antlaşmaya göre Nahçıvan, İrevan ve Karabağ Hanlıklarının bulunduğu topraklara İran ve Osmanlı Devleti'nden gelen Ermeniler iskân edildi.

2. 18. Yüzyıl Türk Hanlıkları Dönemi

Rusya tehlikesi Azerbaycan üzerinde daima etkili olmuş, Ruslar bu sevdasından katiyen vazgeçmemiştir. İran'da iktidarın zayıflamasıyla beraber yerli hanlıklar bir solukta olsa nefes alarak, Azerbaycan'ın altın devresini teşkil eden müstakil bağımsızlıklarını ilan etmiş ve böylece Azerbaycan'da Türk Hanlıkları olarak bilinen dönem başlamıştır.[39] Azerbaycan dönem dönem farklı devletlerin otoritesi altına girse de halk inanç, kültür ve yaşam tarzı gereği aşiret reisinin, boy beyinin ya da han olarak kabul ettiği liderin dışında kimseye itaat etmemiştir. Nitekim ülke iktidarını en son elinde bulunduran Safevi Devleti de Azerbaycan'ın vilayet idaresini bölgenin en güçlü ailelerinden boy beylerine ya da hanlara bırakmak zorunda kalmıştır.[40]

Bazı hanlıklar, diğerlerine kıyasla zaman zaman daha fazla güç kazanmış ve bölgedeki tüm hanlıklar üzerinde hâkimiyet kurma arzusu taşımışlardır. Özellikle Kuba Hanı Feth Ali Han, Şeki Hanı Hacı Çelebi ve Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penah Ali Han, bu amaçla çeşitli girişimlerde bulunmuş ve kendi hanlıklarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Coğrafi konum ve siyasi ömürlerine göre Azerbaycan Hanlıkları iki kısımda incelenir. Aras Nehri'nin güneyinde yer alan hanlıklara Güney Azerbaycan Hanlıkları, kuzeyinde yer alan hanlıklara Kuzey Azerbaycan Hanlıkları tabiri kullanılmıştır.[41]

2.1. Güney Azerbaycan Hanlıkları

18. yüzyıl, Güney Azerbaycan tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuş, bu dönemde Güney Azerbaycan'da birçok bağımsız hanlık kurulmuştur. Bölge stratejik noktada siyasi ve askeri mücadelelerde sahne almıştır. İ. P. Petruşevski'ye göre Güney Azerbaycan Hanlıkları Merâga, Erdebil, Mâkû, Hoy, Karadağ, Urmiye ve Soyugbulag hanlıkları olarak; B. İ. Leviatov'a göre Meşkin, Tebriz, Merâga, Hoy, Erdebil, Karadağ, Urmiye hanlıkları olarak; H.B. Abdullayev'e göre Erdebil, Urmiye, Hoy, Tebriz, Karadağ, Mâkû ve Merâga hanlıkları olarak belirtilmiştir. Bu tarihçiler kitaplarında bu bilgilere yer verirken, Albay C.D. Burnaşev'in 1793 yılında yayımladığı kitabı kaynakça olarak kullanmışlardır.[42] Biz bu çalışmamızda Güney Azerbaycan Hanlıklarını Tebriz, Urmiye, Hoy, Karadağ, Merağa, Erdebil ve Mâkû Hanlıkları başlığında değerlendireceğiz.

18. yüzyıl ikinci yarısı başlarında Güney Azerbaycan topraklarında Afganlı Azat Han otorite sağlamış, ancak Azat Han'ın otoritesi kısa sürmüştür. 18. yüzyılın sonlarına doğru Muhammed Hasan Han, Güney Azerbaycan Hanlarını idaresi altına alarak, tüm bölgeyi ele geçirmiştir. Bundan sonra kuzey Azerbaycan topraklarına yönelen Muhammed Hasan Han, Karabağ Hanı Penah Ali Han ile karşı karşıya gelmiş ve başarılı olamamıştır. Muhammed Hasan Han öldürüldükten sonra Güney Azerbaycan'da hâkimiyet Afşar Nadir Şah'ın neslinden Feth Ali Afşar'a geçmiş, bu dönemde İran'da Kerim Han Zend isyanı ortaya çıkmış ve Kerim Han Zend kısa sürede İran tahtını ele geçirmiştir. Kerim Han Zend, Feth Ali Afşar'ın kendisine itaat etmemesi üzerine tüm ordusunu toplayarak, Güney Azerbaycan'a yönelmiş ve bölgenin idaresini ele geçirmiştir. Kerim Han Zend'in Güney Azerbaycan'da hâkimiyeti yirmi yıl sürmüş, 1870 yılından sonra onun ölümünün ardından İran'da yeniden buhranlı günler yaşanmıştır. Bu durumu fırsat bilen Azerbaycan Hanları yeniden bağımsızlığını ilan etmiş, 1880 yılından itibaren Ağa Muhammed Şah Kaçar İran'da istikrarı sağlayarak, Güney Azerbaycan da yeniden hâkimiyetini ilan etmiştir.

18. yüzyılda Güney Azerbaycan hanlıkları, bölgenin siyasi yapısını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Hanlıklar, Osmanlı ve İran gibi büyük güçlerin etkisi altında kalarak zaman zaman bağımsızlıklarını korumaya çalışmış, ancak nihayetinde Kaçarlar tarafından ilhak edilmiştir. Bu dönem, Azerbaycan tarihinde önemli bir geçiş süreci olarak değerlendirilmektedir. Güney Azerbaycan Hanlıklarının bağımsızlıkları kısa sürmüş ve bu Hanlıklar

[37] Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti),* Azerbaycan Türkleri Derneği, İstanbul 1990, s. 8.
[38] Buniyatov, *agm*, s. 319
[39] Caferoğlu, *age*, s. 18.
[40] Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan Hanlıkları", Türkler, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.12
[41] Cihangir Zeyneloğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Şems Matbaası, İstanbul 1924, s. 122; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914), haz. İsmet Demir vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992, s. 38
[42] Telman Gulıyev, *Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti (1801-1813),* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010, s.24.

yeniden İran hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. [43] Hanlıklar, birbirleriyle sürekli mücadele içinde olmuş ve ittifaklar kurarak, bölgesel güç kazanma çabasına girmişlerdir. Ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru Kaçarlar güçlenmiş ve 19. yüzyıl başlarında Güney Azerbaycan Hanlıklarını tek tek ele geçirerek, merkezi otoriteyi yeniden sağlamışlardır.[44]

2.1.1. Tebriz Hanlığı

Tebriz Hanlığı, 18. yüzyılın ortalarında İran'daki merkezi otoritenin zayıflamasıyla, Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusunda kurulmuştur. Tebriz şehri ortalama 3000 yıllık şehir tarihine sahip olup, Orta Çağlarda pek çok devlete başkentlik yapmış ticaret ve kültür merkeziydi. Safevîler sonrası İran'da Afşarlar ve Zendler arasında devam eden mücadeleler, Tebriz ve çevresinde yerel hanlıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Tebriz Hanlığı'nın kurucusu Dunbuli kabilesi liderlerinden Necef Kulu Han'dır. Necef Kulu Han, Afşar Nadir Şah tarafından Tebriz'e kadı olarak atandıktan sonra bölgede istikrar sağlayarak, Tebriz Hanlığı'nın temelini atmıştır. Hanlık, idari olarak Merend, Güney ve Tebriz olarak üçe bölünmüştü. Merkeze bağlı 350 köy, yerli ağalar tarafından idare ediliyordu. Köyler genelde nehir kenarlarına kurulmuştu.

Tebriz Hanlığı 550 bine yakın bir nüfusa sahipken, 26 Nisan 1721, 18 Kasım 1727 depremleriyle şehir tahribat gördüğü gibi büyük nüfus kayıpları da yaşanmıştır. 1779 yılı Kasım ayında gerçekleşen korkunç depremde Ali Şah, Şehbi Gazan, Canan Şah camileri, Seyid Hamza türbesi, Talibiye ve Sadıkıye medreseleri tahrip olmuştur. Şubat 1780 tarihinde yaşanan deprem de yaklaşık 40.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Hanlıklar döneminde Hanlık, yaklaşık 50 bin nüfusa sahiptir. Bu depremden sonra Necefkulu Han şehrin yeniden imarı için inşa işlerine başlamıştır. Tebriz'i çevreleyen kale duvarları yeniden onarılarak, tüm şehir halkına ev inşası için arsalar verilmiştir. İki yıl süren imar çalışmaları sonrası şehir neredeyse eski görünümüne kavuştu.[45]

Mimari yapılarda ressam ve heykeltraşlarım muazzam ustalıkları kendini göstermekteydi. 19. yüzyıl seyyahlarının notlarından anlaşıldığı üzere Tebriz yeşil doğası, görkemli cami, medrese ve kervansaray vb. yapılarıyla muhteşem bir şehirdi. Yine Seyahatnamelerde yer alan bilgilere göre medrese ve zaviyelerde etli yemekler, helva, pirinç pilavı vb. yemekler hazırlanarak, şehre giren çıkan tacirlere ikram edildiği bilgileri yer almaktadır. [46]

Bölgenin en önemli hanlıklarından biri olan Tebriz Hanlığı, ticaret yolları üzerinde bulunduğundan ekonomik olarak güçlüydü. İpek Yolu'nun önemli bir durağı olduğu için ticaret merkezi olarak da dikkat çekmiştir. Bu dönemde Tebriz'de halı dokumacılığı, tekstil üretimi ve madencilik faaliyetleri gelişmişti.[47] Halk ticaret, zanaat, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlardı. Halkın çoğunluğu tarım ile uğraşırdı. Yıllık tahılın onda biri vergi olarak, Divanhaneye verilirdi. Hayvancılıkla uğraşan halk, genellikle dağ köylerinde yaşardı. Tahıl üretimiyle meşgul olan halk, genellikle koyun beslerdi. Halkın bir kısmı kuru meyve üretimi yapardı. Bölgede ticaretle meşgul pekçok işletme mevcuttu. Bölgede bakır, altın, demir, mermer, tuz ve çeşitli demir madenleri ve sıcak su kaynakları mevcuttu. Halk su ihtiyacını kaynak sulardan karşılıyordu. Şehirde mimarlık, dokumacılık, kuyumculuk, demircilik, marangozluk, dericilik gibi zanaat dalları da oldukça ileri safhadaydı. Silah, dokuma kumaşlar, işlenmiş deriler ve deri ürünler rağbet gören ürünler arasındaydı.[48]

Hanlıklar döneminde Tebriz'de pek çok şair, yazar ve ilim adamı yetişmiştir. Nadir Şah'a seferlerinde eşlik ederek, Tebriz beylerbeyliğine getirilen ve Hanlığın kurucusu olan Necef Kuli Han'ın oğlu Hudadat Han'ın veziri Ebdürezzak Dünbuli aynı zamanda felsefe, tarih ve edebiyat alanında ilim adamıdır. Measer-i Sultaniye[49], Tarih-i Denabile, Nigaristan'ı Dara değerli eserlerindendir Aynı zamanda Meftun mahlasıyla şiirler yazmıştır. [50]

Osmanlılar ve İran arasında yüzyıllardır süregelen mücadelelerde, Tebriz bölgesi defalarca el değiştirmiştir. Özellikle 18. yüzyılda Osmanlılar ve Kaçarlar arasında yaşanan savaşlar sırasında Tebriz, askerî açıdan kritik bir rol üstlenmiştir. Tebriz'in Osmanlılar tarafından kısa süreliğine ele geçirilmesi, Hanlığın varlığını da etkileyen önemli olaylardan biri olmuştur. Tebriz hanları genellikle çevre hanlıklarla mücadele içinde olmuş, Hanlık, Kaçar Hanedanı'nın güçlenmesiyle birlikte İran merkezi yönetiminin kontrolüne girmiştir.[51]

2.1.2. Urmiye Hanlığı

Urmiye şehri, İran'ın kuzeybatısında, Türkiye sınırına yaklaşık 50 kilometre mesafede ve deniz seviyesinden 1340 metre yükseklikte kurulmuştur. Şehir, adını taşıyan Urumiye Gölü'nün (Deryâçe-i Urûmiye) batı kıyısına

[43] Çakmak, *agm*, s.12.
[44] Muriel Atkin, *Russia and Iran, 1780-1828*, University of Minnesota Press, 1980, s. 45-67.
[45] Aynur Emenova, "Tebriz Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 154-155.
[46] Dilber Usul, "Orta Çağ'da Tebriz", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi,* C.18, 2021, s. 82- 106. s. 98.
[47] Rudi Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 124.
[48] Seyitağa Onullahi, *XIII-XVIII Eserlerde Tebriz şehrinin Tarihi (Sosyal İktisadi Tarihi)*, Elm Neşriyatı, Bakü 1982, s.42-97.
[49] Kaçar hükümdarı fetih Ali Şah döneminde gerçekleşen savaş ve olayları anlatır, İlk basım olarak 1826 yılında Tebriz'de taş baskısı yayımlanmıştır.
[50] Rıza Kurtuluş, "Dünbili", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. Ek-1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.353.
[51] Emenova, *agm*, s.160.

oldukça yakın bir konumda yer alır.[52] Hanlığın kurucusu Feth Ali Han Afşar olup, Afşar boyunun desteğiyle Urmiye merkezli bir yönetim oluşturmuştur. Feth Ali Han, Hanlığın sınırlarını genişletmek ve siyasi gücünü artırmak için hem İran'daki diğer Hanlıklarla hem de Osmanlı Devleti ile mücadele etmiştir. Hanlığın en güçlü dönemlerinden biri Feth Ali Han'ın oğlu Gazi Han Afşar zamanında yaşanmıştır. Gazi Han, Urmiye'yi askeri ve ekonomik olarak güçlendirmiştir. Hanlık toprakları, Osmanlı ve Safevîler arasında tampon bir bölge görevi üstlenmiş ve kendi bağımsızlığını korumak için diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti ve Safevîler arasındaki mücadelede zaman zaman taraf değiştirmek zorunda kalmış ve bu durum bölgedeki siyasi dengeleri doğrudan etkilemiştir. 1760 yılında Osmanlılar, Urmiye'yi ele geçirmek için girişimlerde bulunmuş ancak Hanlığın İran'a olan bağlılığı nedeniyle kalıcı bir başarı elde edememiştir.[53] Bölgesel güçlerin siyasi çekişmeleri arasında varlığını sürdüren, ancak uzun vadede Kaçarların yükselişi karşısında gücünü kaybeden Hanlık, 19. yüzyılın başlarında Kaçarlar tarafından tamamen ilhak edilerek bağımsızlığını yitirmiştir. 1790'lı yıllarında Kaçarlar, Hanlığın üzerinde baskıyı artırmış ve 1795 yılında Urmiye, Kaçar hükümdarı Ağa Muhammed Han tarafından ele geçirilerek, Hanlığın bağımsızlığına son vermiştir.[54]

Urmiye, tarih boyunca tarım, ticaret ve el sanatlarıyla öne çıkan bir merkez olmuştur. İpek Yolu'na yakınlığı nedeniyle bölgesel ticarette önemli bir rol oynamıştır. Hanlığın başkenti olan Urmiye, tarıma elverişli toprakları ve ticaret yolları üzerindeki konumuyla dikkat çekmiştir. Hanlığın doğusunda yer alan Urmiye Gölü, iktisadi ve siyasi açıdan stratejik öneme sahipti. Bu göl aracılığıyla diğer güney hanlıklarıyla ve dış ülkelerle ticari ve siyasi ilişkiler gerçekleşmekteydi. Göl kıyıları hariç diğer bölgeler, karasal tarım ürünleri için uygundu. Halkın geçim kaynağı unsurları tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaretti. Hanlık döneminde tarım faaliyetleri hız kazanmış olup, çeşitli tahıllar, pamuk, tütün, çeşitli meyve üretimi yapılmaktaydı. Azerbaycan şarap üretiminde Urmiye bölgesi ilk sırada yer alıyordu. Tütün, şarap, pamuk vb. ürünler diğer bölgelere ihraç edilirdi. Özellikle Novçe bölgesinin tütünü iç ve dış ticarette ünlüydü. Yüksek kaliteli pamuk üretimi Rusya'nın da talep ettiği ürünler arasındaydı.

Bölgede büyük ve küçükbaş hayvancılığının yanı sıra arıcılıkta yaygındı. İpekçilik için geniş çapta dut ağaçları yetiştirilmekteydi. Urmiye Hanlığı'nda üretilen ipekler iç ve dış ticarete canlılık kazandırmıştır. Hayvancılıkla uğraşan halk yazlık ve kışlık olmak üzere yarı göçebe yaşam tarzı sürdürmüştür. Bölgede mermer, tuz ve kayataşı başlıca maden yatakları olup, madenlerden çıkarılan ürünler, ustalıkla işlenirdi. Beyaz ve renkli mermerler taş ustaları tarafından incelikle işlenirdi. Bölgedeki taş ustaları ve oymacılar ustalıklarıyla civar bölgelerde ün salmıştı. Hanlıkta zanaat dalları gelişmiş olup, dericilik, bakırcılık, demircilik boyacılık, marangozluk, oymacılık başlıca zanaat dallarıydı. Özellikle silah vb. araçlar, Tebriz'de olduğu gibi Urmiye'de üretilmekteydi. Bunun için özel cephane ve imalathaneler tesis edilmişti. Ahşap oymacılığıyla üretilen satranç takımları, çeşitli süs ve ev eşyaları Gürcistan, Anadolu ve İran'da rağbet görmüştür. İpek ve baharat ticareti, Urmiye'nin ekonomik gücünü artıran unsurlar arasında yer almıştır.

Kültürel açıdan Urmiye, Azerbaycan Türk kültürünün etkili olduğu bir Hanlık olarak dikkat çeker. Allahverdi Avşar, Başiye Avşar ve Abül Hasan Nakkaş dönemin önemli ressamlarıdır. Mirzağa Sahip Gezem, terzi Avşar ve Firudin Bey realist tarzda eserler vermiş, dönemin değerli edebiyatçılarındandır. Hanlık döneminde inşa edilen camiler, medreseler ve hamamlar, bölgenin mimari ve kültürel gelişimini göstermekte, ustalık ve işçilikleriyle günümüz insanını da bu eserlere hayran bırakmaktadır. [55]

2.1.3. Hoy Hanlığı

Hoy Hanlığı bugünkü İran'ın kuzeybatısında, Hoy şehri ve çevresinde hüküm sürmüş, Dunbuli aşireti tarafından kurulmuştur.[56] Hoy bölgesi çevresi dağlarla kuşatılmış, çöküntü bir havzada yer alır. Anadolu'ya yerleşmek isteyen Türkler uzun süre bu bölgeyi askeri üs olarak kullanmıştır. Hoy Hanlığı, Osmanlı ve Safevî devletleri arasında sürekli bir siyasi baskı altında bulunmuş, bölgede özerkliğini koruma mücadelesi vermiştir. Osmanlıların ve Safevîlerin bölgeye olan ilgisi, Hanlığın zaman zaman taraf değiştirmesine ve diplomatik ilişkilerini dinamik tutmasına neden olmuştur.[57]

Tebriz'in 150 km uzağında yer alan şehir, derin hendek ve hisarlarla çevriliydi. Hoy Kalesi'nin Urmiye, Erdebil ve Hezir olmak üzere üç çıkış kapısı vardı. Hoy şehri Osmanlı sınırına yakın bir bölgede olup, Rusya ve İran arasında ticaret akışını canlı tutmaktaydı. İpek Yolu kavşak güzergahında bulunması nedeniyle şehir önemli bir ticari konuma sahipti. Şehirde haftada bir olmak üzere kurulan pazarın boyu 750 metre uzunluğundaydı.

[52] Osman Gazi Özgüdenli, "Urmiye", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 179.
[53] Hasan Ali Delili, *XIII. Asrın İkinci Yarısında Cenubi Azerbaycan Hanlıkları,* Bakü 1979, s.30-245.
[54] Gövher N. Memmedova, "Urmiye Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.204-205.
[55] Memmedova, *agm*, s. 187-206.
[56] Veysel Başçı, "Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri" (XIII-XVIII YY.), *Kadim Akademi*, C.3, S.2, 2019, s.74.
[57] Tahsin Yazıcı, "Hoy" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 218.

Ekonomik olarak, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan Hoy Hanlığı'nda ipek ve baharat ticareti de önemli bir yer tutmuştur. Şehir tuz yataklarıyla ünlüdür.[58]

1842 yılında korkunç bir deprem yaşanmış, şehir tahribata uğramıştır. Mescid-i Han, Menâr'ı Şems, Mescid'i Muttalib günümüze kadar ulaşabilen mimari yapılardır. Hanlıkta "*Hoyî*" ünvanıyla çok sayıda şair, edebiyatçı, din alimi yetişmiştir. 19. yüzyılın başlarında bölgede Rus ve İran etkisi artmış, bunun sonucunda Hoy Hanlığı da diğer Azerbaycan Hanlıkları gibi yavaş yavaş gücünü kaybetmiş ve nihayetinde İran'ın kontrolü altına girmiştir. 1827 yılında Rus saldırısına uğrayan Hanlık, 1828 Türkmençay Antlaşması ile Rus otoritesine girmiştir.[59]

2.1.4. Karadağ Hanlığı

18. yüzyılda Azerbaycan'da kurulan hanlıklardan biri olan Karadağ Hanlığı, 1747 yılında bugünkü İran sınırları içindeki Karadağ bölgesinde kurulmuştur. İsmini dağlık yapısından alan bu hanlık, ilk sıralar Ahar şehrini, daha sonra bir süreliğine Kürdeşt'i başkent yapmıştır. Coğrafi konumu oldukça stratejik olan Karadağ Hanlığı; batıda Hoy, doğuda Lenkeran, kuzeyde Karabağ, güneyde ise Tebriz ve Erdebil hanlıklarıyla komşuydu. Araz Nehri ise Karabağ ile Karadağ dağları arasından geçerek iki bölgeyi birbirinden ayırmaktadır.

Karadağ Hanlığı, askeri gücüyle tanınmış olup, Güney Azerbaycan Hanlıkları içinde bağımsızlığını uzun süre koruyabilen hanlıklardan biri olmuştur. Karadağ beylerinden Kazım Bey, İran'da iktidarı ele geçirmesi için Safevilere yardım etmiş, Şah İsmail Karadağ bölgesinin idaresini Kazım Bey'e bırakmıştır. Safevilerin çöküşünden sonra İran'a bağlı kalmayan Kazım Bey, İran'a gelen Rus elçisi A.P.Volınskin'in Karadağ Hanlığı'nın başkenti Ahar'a girmesine de mani olmuştur. Afşar Nadir Şah döneminde itaatsizliğinden dolayı Kazım Bey'in gözlerine mil çekilmiş ve Karadağ bölgesi kontrol altına alınmıştır. Nadir Şah'ın ölümünden sonra da Hanlığın başına yeniden Kazım Bey geçmiştir.[60]

Karadağ Hanlığı, Osmanlı ve İran arasında sıkışmış bir bölge olarak sürekli denge politikası gütmek zorunda kalmıştır. 18. yüzyılın sonlarında İran'daki Kaçar Hanedanı'nın güçlenmesi, Karadağ Hanlığı'nı zayıflatmış ve hanlık giderek Kaçar hâkimiyetine girmiş, daha sonra yerel beylerin ve aşiret liderlerinin direnişiyle bir süre daha bağımsız kalmayı başarabilmiştir.[61] 19. yüzyılın başlarında Kaçar Hanedanı, Karadağ Hanlığı üzerindeki kontrolünü artırarak bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına almıştır. 1828 Türkmençay Antlaşması ile Hanlık resmen İran topraklarına katılmış ve böylece bağımsız Hanlık dönemi sona ermiştir.[62]

Karadağ Hanlığı, tarım ve hayvancılıkla geçinen bir ekonomiye sahipti. Ayrıca, Ahar ve çevresindeki ticaret yolları, Hanlığın ekonomik canlılığını artırmıştır. Karadağ toprakları çok zengin yeraltı kaynaklarına sahiptir, ancak Hanlıklar döneminde bölgeden az miktarda tuz, demir ve gümüş çıkartılmıştır. Dağlık alanlarda yaşayan halk yarı konar - göçer yaşam tarzı sürdürmüş, büyük ve küçükbaş hayvancılıkla meşgul olmuştur. Ayrıca geniş dut ağaçları bahçelerinde ipekçilik yaygın olarak yapılmıştır. Halkın bir kısmı da zanaat ve ticaretle meşgul olmuştur. Hanlığın en önemli ticaret ve sanat merkezi Eher şehriydi. Eher şehri, Sadatlı, Bagbanlı ve Nahçıvan adıyla üç semtten oluşmaktaydı. Şehrin içinde Azerbaycan'ın en büyük pazarlarından biri olan ve içinde çok sayıda dükkan bulunan kapalı, geniş ve büyük bir pazar mevcuttu.[63]

2.1.5. Merâğa Hanlığı

Merâğa şehri İran'ın kuzeybatısında yer alan Urmiye gölüne yakın, Sehend Dağı'nın güney eteklerinden akan Sâfi Nehri kenarına kurulmuştur.[64] Merâğa Hanlığı kuzeyde Tebriz Hanlığı'na komşu olup, doğuda Miyan, batıda Sulduz ve Urmiye Gölü ile çevrilidir. Merâğa bölgesi Safeviler döneminde Mir Ağa Han Sultan tarafından idare edilmiş, Nadir Şah'ın ölümünden sonra Ali Kulu Han Mukaddem bölgesinin idaresini ele alarak, bağımsızlığını ilan etmiştir.

18. yüzyıl tapu tahrir defterinden anlaşıldığı üzere Merâğa şehrinde 1676 hane, yaklaşık 8380 nüfus mevcuttu. 19. yüzyıl başlarında 6000 hane, 30.000 nüfusa sahip olan Merâga 1828 yılında Ruslar tarafından işgal edişmiş ardından tekrar İran'a bağlanmıştır. Osmanlı, İran ve Rusya arasında çekişmelere sahip olan bölgede 19. Yüzyıl sonlarına doğru nüfus azalmış 13.000 civarına inmiştir.[65]

Merâga şehri sağlam kale ve duvarlarla çevrilmişti. Halkın geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı. Özellikle üzüm üreticiliği, Urmiye şehri gibi diğer hanlıklara nispeten daha fazlaydı. Merâga şehrinde mermer, taş kömürü ve demir madenleri mevcuttu. Şehrin 50 km ilerisinde yer alan Daşkesen bölgesi maden suları ve granit taşı

[58] Gulıyev, *agm,* s. 28.
[59] Yazıcı, *agm*, s. 218.
[60] Gulıyev, *agt,* s. 28.
[61] Ahmet Yıldırım, *Osmanlı-İran Mücadelesi ve Azerbaycan Hanlıkları*, Akademi Yayınları, Ankara 2021, s. 78.
[62] Çakmak, *agm*, s. 18.
[63] Gulıyev, *agt,* s. 29.
[64] Osman Gazi Özgüdenli, "Merâga", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 162-163.
[65] Özgüdenli, agm, s. 263.

bakımından oldukça zengindi. Merâga'da yer alan zengin kapalı bir çarşı şehrin ticari akışını canlı tutmaktaydı.[66] Orta Çağ'da günümüze Merâga'da Merâgî künyesiyle yetişmiş çok sayıda sanatçı, şair ve alim yetişmiştir.

19. yüzyılın başlarında Kaçar Hanedanı, Marağa Hanlığı üzerindeki kontrolünü artırarak bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına almıştır. 1828 Türkmençay Antlaşması sonrası Marağa, İran topraklarına tamamen bağlanmış ve hanlık dönemi sona ermiştir.[67]

2.1.6. Erdebil Hanlığı

Erdebil günümüz İran ve Azerbaycan Devleti sınırlarına 40 km mesafededir. Hazar Denizi'ne uzaklığı 64 km'den fazladır.[68] Güney Azerbaycan'ın en güçlü hanlıklarından biridir. Hanlığın kuzey tarafında Araz Nehri, batısında Savalan Dağı, güneyinde Astara, doğusunda Talış ve Mugan Hanlığı yer almaktadır.[69] Erdebil Hanlığı'nın kurucusu Azerbaycan'da Şahsevenler adıyla ünlenen topluluğun lideri Nazari Ali Han'dır. Erdebil Hanlığı çevre hanlıklarla siyasi ve ticari ilişkiler içerisindeydi. 1784 yılında Kuba Han'ı Feth Ali Han'ın bölgeyi ele geçirdiği, Ruslardan beklediği desteği göremeyince geri çekildiği bilinmektedir.[70] Nazarali Han'ın ölümünden sonra, Nasır Ali Han idareyi ele almış, Nasır Ali Han öldükten sonra Hanlık Meşgin, Mugan, Erdebil ve Talış olarak dörde bölünmüştür. Rus istilasında Kuzey Azerbaycan'a yönelen Şahseverler, daha sonra Rus işgaline karşı en büyük direnişi gösterenler arasında yerini almıştır.

Safeviler döneminde Şiî Müslümanların merkezi haline gelen şehirden, bazı kaynaklar dar'ül- irşat olarak bahsetmektedir. Hanlıklar döneminde farklı zatların ismini alan ondan fazla kervensaray, mescit ve ziyararethane olduğu bilinmektedir.[71] 1813 yılında Erdebil şehri 4000 nüfusa sahipken, Rus-İran savaşlarıyla nüfus azalmıştı. Erdebil şehrinde 1823 yılında 500-600 aile ikamet etmekteydi. 1828 yılında Ruslar tarafından işgal edildiğinde Şeyh Safiyyüddin türbesindeki sanat eserleri ve ziyarethanesinde yer alan kütüphanesindeki el yazma kitaplar Petesburg'a gönderildi.

18. yüzyılın ikinci yarısı Hanlıklar döneminde Erdebil şehri merkez olmak üzere bölgenin ekonomik hayatı canlılık kazanmıştır. Halk, genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Kışın, Mugan yaylası eteklerinde yazın, Savalan dağı eteklerinde yarı göçebe yaşam tarzı hâkimdi. Hanlık topraklarının büyük bir kısmı "mülkdar" ve "erbâb" adı verilen ileri gelen zenginlere aitti. Bunların arasında memurlar, din adamları ve aşiret reisleri başta geliyordu. Hayvancılıkla uğraşan halkın büyük kısmı ticari kervanlar için deve beslerdi. Şehirde özellikle deri imalatı, yünlü, ipekli pamuklu dokuma kumaşların üretimi yaygın olup, üretilen bu ürünlerin ticareti yapılmaktaydı. 19. yüzyıl sonlarına doğru şehirde yüz kadar demirci, yirmi kadar bakırcı, yetmişten fazla elbise ve kalpak imalathanesi, on iki bin kadarda dükkan bulunduğu bilinmektedir.[72]

2.1.7. Mâkû Hanlığı

Mâkû Türkiye'ye 22 km uzaklık sınırda günümüz İran sınırlarının kuzeybatısında yer alan bir şehirdir. İslam öncesi kaynaklarda Şâvâşân adıyla da geçer.[73] 17. yüzyıl ortalarında sınırları doğuda Gotur Nehri, güneyde Hot şehri, batıda Van, Malazgirt, Doğu Beyazıt, kuzeyde Şirvan Hanlığının kuzey bölgesi ve Gapanat ile çevrilmiştir.[74] Safevilerden I. Şah Abbas döneminde bölgede Kürt gruplar tarafından çıkartılan isyan ve eşkıyalık hareketleri, Bayat kavminden gruplar tarafından bastırılmış, bunun karşılığında Safevi hükümdarı Şah Abbas bölgenin idaresini Bayatlardan Ali Sultanı Mâkû'ye vermiştir.[75] Hanlığın kurucusu Ahmed Sultan, Nadir Şah'ın hizmetindeyken, Nadir Şah'ın öldürüldüğü gün dul kalan eşlerinden birini ve hazinesinin bir kısmını yanına alarak, Mâkû şehrine yerleşmiş ve bağımsızlığı ilan etmiştir.

Ahmed Han'ın Nahçıvan, Gence ve Revan bölgesinin hanlarıyla akrabalık ilişkisi vardı. Ahmed Han bu hanlarla ilişkilerini güçlü tutarak, başlangıçta yaklaşık 60-70 köy olan hanlığını, 340-400 köyü kapsayacak şekilde genişletti. Erivan'da yaşayan Bayat Türkleri ve Kaçarların desteğiyle Çörs Sultanlığı'nı kendisine tabi kıldı. Avacık, Şerur bölgelerini silah kullanmadan idaresi altına aldı. Ahmed Han genişlettiği toprak üzerinden Aras nehri'nin güneyinde kalan bölgeyi büyük oğlu Hüseyin'e kuzeyinde kalan bölgeyi de küçük oğlu Hasan'a verdi. Hasan Han kısa bir süre sonra Erivan Hanlığı'na bağlandı.[76]

Ahmed Sultan ve oğlu Hüseyin hakkında kaynaklarda çok bilgi yer almasa da Hüseyin'in oğlu Ali Han, Osmanlı- Rus arasında gerçekleşen Kırım Savaşı (1853-1856) zamanında tarafsız bir politika izleyerek, Mâkû

[66] Gulıyev, *agt,* s. 32.
[67] Çakmak, *agm,* s. 18.
[68] Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Erdebil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 276-277.
[69] Delili, *age*, s. 54.
[70] Aliev, *agm,* s. 276.
[71] Guliyev, *agt*, s. 26-27.
[72] Aliev, *agm,* s. 276.
[73] Rıza Kurtuluş, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 458-459.
[74] Ruhengiz A. Sultanova, "Makı Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.168.
[75] Gulıyev, *agt*, s. 27.
[76] Sultanova, *agm*, s. 170.

Hanlığı'nın otoritesini koruduğu bilinmektedir. Oğlu Teymur Han'da babasıyla aynı politikayı izlemiş, bölgede çıkan büyük bir isyanı bastırmış, Azerbaycan halkı tarafından Mâkû padişahı ünvanını almıştır. Oğlu Murtaza Kulu Han 1. Dünya Savaşı başlangıcında Ruslar tarafından Tiflis'e sürgün edilmiştir.[77] Bu Hanlık diğerlerinden farklı olarak, varlığını İran'a bağlı olarak daha uzun sürdürmüş, 1920 yılına kadar varlığını korumuştur.[78]

Mâkî Hanlığı'nın Çaybasar, Çaypara, Arazkenarı, Geclerat ve Sarısubar bölgeleri tarıma oldukça elverişliydi. Özellikle Karaziyaeddin ve Çaypara bölgelerinde pamuk üretimi fazla olup, bu bölgeler ticaret merkezine dönüşmüştü. Özellikle Rusya'nın pamuk, yün ve ürünlerine talebi çok fazlaydı. Çaypara bölgesinde sanayi için çeşitli bitkiler, çeşitli tahıllar yetiştirilirdi, aynı zamanda büyük meyve bahçeleriyle ün salmıştı.

Tarım ürünü olarak çeşitli meyveler, üzüm, yağ elde etmek için çeşitli bitki tohumları üretilmekteydi. Mâkî bölgesinde yaşayan iki yüz elli civarı Ermeni ailesi şarap üretimiyle meşguldü. Zeyrek, çetene gibi tohumlardan elde edilen yağlar büyükbaş hayvanların beslenmesi için ve askeri kışla ve kalelerin aydınlatılması için kullanılıyordu. Çaypara bölgesinde toprak sahipleri ekim biçim işleri için köylüye arazi tahsis ettiği gibi reaya[79] olma hakkını da altın ve para karşılığı satabiliyordu. Mâkî köylerinde nüfusun, yaklaşık % 80-85'ini reayalar oluşturmaktaydı. Toğrağı işleyen çiftçi "*zer herid*" adı verilen bir vergiyi ödemekle yükümlüydü.

Bölge maden yatakları bakımından zengindi ve demircilik oldukça gelişmişti. Bakır ve demirden tarım, mutfak araç gereçleri vb. eşyalar üretilmekteydi. Osmanlı, Gürcistan, Rusya ve Azerbaycan hanlıklarıyla ticari ilişkiler güçlüydü. Özellikle Tebriz, Bakü, Hoy, İstanbul, Kars ve Ervan illerine hammadde satışı yapılmaktaydı. Bu bölgelerde gezen tüccarlar hammadde satışı karşılığında çeşitli sanayi ve zanaat üretimi mallar almaktaydı. Ticaretin büyük kısmı Osmanlı topraklarında dönmekteydi. Yüzlerce develik kervanlarla ticaret yapan Türk tüccarlar Anadolu'dan mal yerine gümüş ya da külçe altın da getiriyordu. Hayvancılığın da oldukça gelişmiş olduğu bölgede yıllık ortalama yetişen bir milyona yakın koyun Kars, Beyazıt ve İstanbul'a gönderiliyordu.[80]

2.2. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları

On üç tane beylerbeylikten oluşan Safeviler Devleti'nin dört beylerbeyliği Şirvan, Revan, Gence, Karabağ ve Tebriz günümüz Azerbaycan bölgesinde kurulmuştu. Bu bölgede Şamlu, Kaçar, Rumlu, Tekelü, Afşar, Esirli, Varsak, Kazahlu, Bayat, Ustaclı, Dülkadir, Alpaut, Abdallu, Karamanlı, Ustaclu ve Baharlu gibi Türk kavimleri yaşamaktaydı. Safeviler Devleti kurulurken, bu Türk kabilelerinden aşiret reisleri ve askerleri Safevilere askeri destek sağlamış, Safevilerde Azerbaycan topraklarında kurdukları beylerbeyliklerinin başına Türk kabile reislerini getirmiştir.[81]

Safevîlerin merkezi otoritesinin çökmesi ve Nadir Şah'ın ölümünden (1747) sonra, Kuzey Azerbaycan'daki yerel liderler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu süreçte Gence, Karabağ, Bakü, Şeki, Şirvan, Kuba, Erivan ve Nahçıvan gibi önemli hanlıklar ortaya çıkmıştır.[82] Kuzey Azerbaycan'da müstakil hanlıkların kurulmasıyla bir dönüm noktası yaşanmış, Kuzey Azerbaycan Hanlıkları Nadir Şah'ın ölümünden sonra yeniden İran hâkimiyetine girmemiş, 19. yüzyıl Rus istilasına kadar bağımsızlıklarını muhafaza etmişlerdir.[83] Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmuş ve dış tehditlere karşı çeşitli ittifaklar kurmuşlardır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Rus İmparatorluğu Kafkasya'da yayılma politikası izleyerek, Hanlıkları hedef almaya başlamıştır.[84] Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, bölgenin siyasi ve askeri yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Hanlıklar, Osmanlı, İran ve Rusya gibi büyük güçlerin baskısı altında varlıklarını sürdürmeye çalışmış, ancak 19. yüzyılın başlarında Rusya tarafından ilhak edilerek siyasi varlıklarını kaybetmişlerdir.[85]

2.2.1. Gence Hanlığı

Gence şehri Küçük Kafkasya dağ silsilesinin kuzeydoğusunda, Bakü şehrinin batısında yer alır. Azerbaycan'ın en eski şehirlerindendir. Orta Çağ Arap kaynaklarında şehrin adı Kence, Cenze Fars kaynaklarında Gence Gürcü ve Ermeni kaynaklarda Gandza, Gandzak, olarak geçer.[86] Gence Hanlığı, Safevîlerin zayıflaması ve Nadir Şah'ın ölümünden sonra bağımsızlık kazanan hanlıklardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Hanlık, İrevan ve Karabağ Hanlığı ile komşudur. Hanlığın kuzey batısında Şemşeddil Sultanlığı yer almaktadır.[87] Geniş arazisi,

[77] Kurtuluş, *agm,* s. 458-459.
[78] Ruhengiz, *agm,* s. 168.
[79] "Rea" Arapça bir kelime olup, korumak anlamına gelir. Reaya kelimesi hayvancılıkla uğraşan, sürüyü koruyan kişilere denir, vatandaş, yurttaş anlamlarını da taşır.
[80] Ruhengiz, *agm*, s. 170.
[81] Hüsamettin Memmedova, "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence- Karabağ", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 65.
[82] Caferoğlu, *age*, s. 14-18
[83] Çakmak, *agm*, s. 12-13.
[84] William Edward David Allen, Pavel Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921,* Cambridge University Press, 1953, s. 250-275.
[85] James Forsyth, *The Caucasus: A History*, Oxford University Press, London 2014, s.255.
[86] Oktay Efendizade, "Gence", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.17.
[87] Gulıyev, *agt,* s. 49.

nüfusu, güçlü askeri ve ekonomik yapısıyla bölgenin en güçlü hanlıklarından biridir. 1747 yılında Ziyadoğlular kabilesi tarafından kurulmuştur. Hanlığın kurucusu Şahverdi Han Ziyadoğlu olup, Ziyadoğlu Karabağlı ailesinin bir üyesidir. Hanlık, yarı bağımsız bir statüye sahip olmuş ve çevresindeki hanlıklarla siyasi ittifaklar ve savaşlar yoluyla varlığını sürdürmeye çalışmıştır.

Hanlık, bölgenin jeopolitik önemi nedeniyle Osmanlı, Safevî ve Rus imparatorluklarının mücadele sahası hâline gelmiştir. Hanlığın yöneticileri Osmanlı ve İran ile diplomatik ilişkiler kurarak bağımsızlıklarını korumaya çalışmışlardır. Rus generali Sisianov, 20 Kasım 1803 tarihinde şehri kuşatmış, bu kuşatma karşısında sıkı bir güç gösteren Cevad Han, Rusların askeri ve silah üstünlüğü karşısında kale içine çekilmek zorunda kalmıştır. Camilere sığınan kadın ve çocuklar katledilmiş, yedi binden fazla insan ölmüş, 3 Ocak 1804 tarihinde Cevâd Han şehit olmuştur. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya'daki genişleme politikası sonucunda Gence Hanlığı, uzun süren direnişe rağmen Rus İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmiştir. Bu tarihten itibaren Gence, Rus yönetimi altında bir eyalet merkezi olarak idare edilmiş, şehirdeki kiliseler camiye çevrilmiştir. [88]

Gence, tarihi boyunca önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur. Hanlık, Kafkasya'daki ticaret yolları üzerinde stratejik bir konumda bulunuyordu. Gence Hanlığı, verimli topraklara sahip olması nedeniyle tarım ve hayvancılıkla ön plana çıkmıştır. Ayrıca, Gence şehri, tarihi boyunca ipek üretimi ve ticareti ile tanınmıştır. 18. yüzyıl boyunca, Gence'de sanat ve edebiyat gelişmiş, özellikle hattatlar ve şairler burada önemli eserler vermiştir.[89] 1647 yılında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Gence şehrinden "*Sırlar hazinesi gönül okşayan büyük Gence şehri*" diye bahseder. Evliya Çelebi Gence'nin yedi bölgeden oluştuğundan, cami, han, bedesten, hamam ve çarşı, altı bin ev olduğundan, kale ve surlarla çevrili olmayan şehirde bol miktarda bağ bahçe olduğundan bahsetmiştir. Gence şehrinde pirinç, ipek, pamuk ve at nalı üretimi ve ticareti yaygındır. [90]

2.2.2. Karabağ Hanlığı

Dağların ve yüksek ovaların hâkim olduğu Karabağ bölgesi; Küçük Kafkas Dağları'nın güneydoğusunda yer almakta olup, sınırları Aras Nehri'nden Göyçe Gölü'ne, Terter Çayı'ndan dağlık ve ovalık Karabağ'ın tamamını, Zengezur[91] ve Bergüşat bölgelerini kapsar. Karabağ Hanlığı güneyde Hudeferin Köprüsü'nden Sınık Köprüsü'ne kadar uzanan Aras Çayı, kuzeyden Gence ve Goram Çayı'na uzanan bölge ve Kuşbek, batıda Erikli ve Salvatı olarak bilinen Karabağ Dağlarıyla çevrilidir.[92]

Azerbaycan hanlıkları içinde en kudretli hanlıklardan biri olan Karabağ Hanlığı; kuzeyde Şamahı ve Şeki, kuzeybatıda Gence, batıda Revan, güneyde Karadağ, güneybatıda Nahçıvan ve doğuda Cavad Hanlıklarıyla komşuydu. İdari olarak yirmi bir yerel yönetim birimi ve hamse adı verilen beş meliklikten oluşmaktaydı. Karabağ Hanlığı'nın kurucusu, bölgeyi eskiden beri yurt edinmiş olan, Türkistan kökenli Behmenli Boyu'nun Sarıcalı Oymağı'na mensup Cavanşir Soyu'ndan Penah Ali Cavanşir'dir. Hanlığın başkenti Şuşa olup, yaklaşık nüfusu 90.000 civarındaydı. Karabağ Hanlığı, bölgenin en etkili hanlıklarından biri olup, askeri ve idari yapılanmasıyla öne çıkmıştır.[93]

Nadir Şah, Karabağ'da yönetimi elinde tutan ancak kendisine bağlılık göstermeyen Cevanşir aşiretinin reisi Penah Ali Bey'i Horasan'a sürgüne göndermişti. Ancak 1747 yılında Nadir Şah'ın suikasta uğrayarak öldürülmesi, bölgede yeni bir dönemin kapısını araladı. Penah Ali Bey, Horasan'dan kaçarak Karabağ'a döndü ve burada kendi hanlığını kurmak için girişimlerde bulundu. Penah Ali Bey, Karabağ'a döndükten sonra bölgedeki çeşitli Türk boylarının ve aşiretlerin desteğini alarak Karabağ Hanlığı'nı resmen kurdu. Gücünü pekiştirmek amacıyla 1748-1750 yılları arasında bölgeye Bayet, Şahbulak, Eskeran kalelerini ve daha sonra hanlığın başkenti olacak olan Şuşa (Penahabad) Kalesi'ni özel olarak inşa ettirdi. [94]

Penah Ali Han, bu dönemde Karabağ'ın savunma gücünü artırarak hem içteki direnci güçlendirdi hem de dış saldırılara karşı dirençli bir yapı kurdu. 1751'de Kaçarlı Muhammed Hasan Han'ın, 1755'te ise Afşarlı Feth Ali

---

[88] Efendizade, *agm*, s. 65-70.
[89] Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, London 1953, s. 112.
[90] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum- Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, C.2, haz. Yücel Dağlı, Seyyit A. Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1999 İstanbul, s. 328-330.
[91] Zengezur, tarih boyunca Nahçıvan, İrevan ve Karabağ Hanlıkları için jeopolitik, coğrafi ve demografik açıdan kritik önemde bir bölge olmuştur. Ticaret yolları ve askerî geçişler açısından stratejik bir dağlık koridor işlevi gören bu bölge, aynı zamanda İrevan'daki Türk nüfusunun kültürel ve ekonomik uzantısı olarak da rol oynamıştır. 20. yüzyıl başlarında yaşanan çatışmalar ve göçler sonucu Türk nüfusu bölgeden büyük ölçüde uzaklaştırılmış, demografik yapı Ermenileştirilmiştir. Günümüzde Zengezur bölgesi, Ermenistan sınırları içinde yer almakta olup, Azerbaycan ile Nahçıvan'ı birbirine bağlayan tek kara geçidini oluşturmaktadır. 2020 Karabağ Savaşı sonrası imzalanan ateşkes anlaşması, bu koridorun açılmasını öngörmektedir. Bu sayede Türkiye'den Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine kesintisiz bir kara bağlantısı kurulabilecektir. Koridorun açılması, Türk Devletleri Teşkilatı bünyesindeki ekonomik, lojistik ve güvenlik temelli bütünleşmeyi hızlandıracak; aynı zamanda enerji, demiryolu ve ulaşım projelerinde Türk Dünyası'nı birleştiren jeopolitik bir köprü işlevi görecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâmil Şükürov, *İrəvan Xanlığı və Zəngəzur: Tarixi, Etnik və Siyasi Gerçəkliklər*, Elm və Təhsil, Bakı 2005.
[92] Mustafa Aydın, "Karabağ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 367-368.
[93] Musa Göktuğ, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022, s. 131.
[94] Aydın, *agm*, s. 367-368.

Han'ın saldırılarını püskürttü. Ancak uzun süren bir kuşatma sonrası Penah Ali Han, Feth Ali Han'a boyun eğmek zorunda kaldı ve oğlu İbrahim Halil Han'ı rehin olarak verdi. O dönem İran'da etkili olan bir başka siyasi figür, Kerim Han Zend, Penah Ali Han'a destek verdi. Feth Ali Han ile arası bozuk olan Kerim Han, Penah Ali ile birlikte hareket ederek Feth Ali'yi mağlup etti. Ardından Penah Ali ve oğlu İbrahim Halil Han'ı danışman olarak Şiraz'a götürdü. Penah Ali Han, 1759 yılında Şiraz'da hayatını kaybetti. [95]

Penah Ali'nin ölümünden sonra Karabağ'da iktidar boşluğu oluştu. Bu dönemde, İbrahim Halil Han ile kardeşi Mehreli Bey arasında hanlık için uzun yıllar süren bir mücadele başladı. İbrahim Halil Han 1763 yılında üstünlük sağlayarak Karabağ Hanı oldu, fakat Mehreli'nin tehdit oluşturması 1785'te ölümüne kadar devam etti. Bu süreçte Rusya, Kafkasya'da etkisini artırmaya başlamıştı. 1783'te Gürcistan'ı kontrolü altına alarak Karabağ ve çevresindeki hanlıklar için ciddi bir tehdit haline geldi.

Gürcü Kralı II. Irakli, Rus desteğiyle Karabağ'a karşı tehdit oluşturmaya başladı. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, bu tehdide karşı Osmanlı Devleti'ne başvurdu, ancak Osmanlı, Rusya ile doğrudan bir çatışmaya girmek istemediği için destek vermedi. Aynı dönemde, Kaçar hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Han, Karabağ'a karşı sefer düzenledi. 1795'te Şuşa'yı kuşattı, ancak şehri ele geçiremedi. 1797'de tekrar kuşattı, bu kez İbrahim Halil Han Ilısu'ya çekildi. Ancak Ağa Muhammed Han'ın Haziran 1797'de ani ölümü, İbrahim Halil Han'ın geri dönüp hanlığı yeniden ele geçirmesini sağladı. 1801'de Rusya Gürcistan'ı ilhak etti ve böylece Güney Kafkasya'da hâkimiyet kurmaya başladı. Ruslar, Karabağ'a da yönelerek, 1805 yılında Kürekçay Antlaşması ile Karabağ Hanlığı'nı kendilerine bağladılar.

Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, daha sonra Ruslara karşı yeniden bağımsızlık planları yapmaya başladı. Bu girişimden haberdar olan Ruslar, 1806 yılında İbrahim Halil Han'ı ve ailesini katletti. Karabağ bölgesi 1804–1813 İran-Rus Savaşı sonrası imzalanan Gülistan Antlaşması ile Rusya'ya bırakıldı. 1822'de Çarlık Rusya'sının fermanıyla Karabağ Hanlığı tamamen ele geçirildi. İlk olarak Bakü vilayetine, ardından 1868'de oluşturulan Gence vilayetine bağlandı.[96]

Karabağ, zengin doğal kaynakları ve verimli toprakları sayesinde güçlü bir ekonomik yapıya sahipti. Tarım, hayvancılık ve ticaret hanlığın temel ekonomik faaliyetleri arasında yer almıştır. Karabağ ovasında tahıl, sebze ve meyve üretimi yaygındı. Tarım arazileri sulamaya elverişliydi. Yaylacılık sistemiyle büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık oldukça gelişmişti. Bu da özellikle yün ve süt ürünleri üretimini destekliyordu. Karabağ'da küçük çaplı sanayi de gelişmişti. İpekçilik, ipek üretimi ve ticareti, Dokumacılık, halı, kilim, kumaş üretimi, demircilik ve zanaatkârlık (alet yapımı, nalbantlık vb.) yaygındı. Bu sektörler, hem yerel ihtiyacı karşılıyor hem de çevre hanlıklara ticaret yoluyla ekonomik kazanç sağlıyordu.

1810 yılı Rus kayıtlarına göre, Karabağ'da yaklaşık 5.000 aile yaşıyordu ve ortalama 25.000 kişilik bir nüfusa sahipti. Ancak bu sayı 13 yıl içinde büyük bir artış göstermiştir. 1823 yılında, Rusların hazırladığı yeni nüfus tespitine göre Karabağ'daki aile sayısı 18.500'e çıkmıştır (yaklaşık 90.000 kişi). Bu ani nüfus artışının nedeni Karabağ'a yönelen yoğun Ermeni göçleridir. Özellikle 1804–1813 İran-Rus Savaşı, 1806–1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Karabağ'a Ermenilerin yerleştirildiği, bu nüfus artışında etkili olmuştur. Rus belgelerine göre, 1823'teki nüfusun yaklaşık üçte biri Ermenilerden oluşmaktaydı. Bu, bölgedeki etnik yapının değişmeye başladığını ve Rusya'nın demografik politikalarının etkilerini göstermektedir. 1832 yılına gelindiğinde, aile sayısı 20.456'ya, nüfus ise yaklaşık 100.000 kişiye ulaşmıştır. Bu süreçte yerleşim daha kalıcı hâle gelmiş, halkın bir kısmı şehir merkezlerine, bir kısmı da kırsal alanlara dağılmıştır. Karabağ toplumu genellikle aşiret ve cemaat temelli bir yapıdaydı. Cevanşirler, Kebirliler, Sarıcalılar gibi Türk oymakları bölgeye hâkimdi.

Hanlığın başkenti olan Şuşa, yalnızca bir siyasi merkez değil; aynı zamanda ekonomik, kültürel ve sosyal bir cazibe merkezi hâline gelmişti. Şehirde zanaatkârlar, tüccarlar, din adamları ve yöneticiler bir arada yaşıyordu. Ermeni nüfus da özellikle zanaatkârlık ve ticaret alanında etkin roller üstlenmişti. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Karabağ, hem ekonomik olarak canlı hem de sosyal olarak çeşitlilik gösteren bir yapıya sahipti. Ancak bu dönemde yaşanan savaşlar, göç hareketleri ve dış müdahaleler özellikle Rusya'nın iskan politikaları, bölgenin etnik ve sosyal dengesinde büyük değişimlere yol açmıştır.[97]

2.2.3. Bakü Hanlığı

Kuzey, doğu ve güneyden Hazar Denizi'ne kıyısı olan Bakü şehri Apşeron yarımadasının güneyinde yer alan doğal bir liman şehridir. Bakü adına ilk olarak, 10. yüzyıl İslam coğrafyacılarının eserlerinde Bâkû, Bâkûye ve Bâkûh olarak rastlanır.[98] Bakü Hanlığı, 18. yüzyılın ortalarında Kafkasya'da kurulan Azerbaycan hanlıklarından biridir. Batı ve güneybatıdan Şamahı Hanlığı, kuzeybatıdan Kuba Hanlığı ile komşudur. Osmanlı, Safevî ve Rusya

[95] Memmedova, *agm*, s. 69-70.
[96] *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri,* s. 41-43; Aydın, *agm*, s. 367-368.
[97] Aydın, *agm*, s. 367-368.
[98] Davut Dursun, "Baku", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 550.

gibi büyük güçler arasında zaman zaman mücadele sahası hâline gelmiştir. Hanlığın ilk yöneticisi Mirza Muhammed Han olup, bölgedeki aşiretlerin desteğiyle yönetimi ele almıştır. [99]

Bakü Hanlığı diğer hanlıklara kıyasla hem nüfus olarak, hemde arazi olarak daha küçüktür. Bakü şehri Binegedi ve Meştağa bölgeleri, otuz dokuz köy ile çok büyük olmayan bir araziyi kapsamaktaydı. 1810 nüfus sayımı verilerine göre şehirde 2235'i şehirde 5387'si köyde olmak üzere 7622 erkek olmak üzere toplamda 15344 kişiden oluşan nüfusa sahipti. Askeri gücü beş yüz kişi kadardı. Halkın çoğunluğu Azeri Türkçesi konuşurdu. 18. yüzyılın birinci yarısından itibaren Rusların iskân politikasıyla birçok Ermeni aile, Hazar kıyılarına yerleştirilmiştir. 19. yüzyıl başlarında 24 hane Ermeni ailesi iskân edilmiştir.[100]

Mirza Muhammed Han döneminde (1747-1784) denizcilik, tersanecilik ve ticaret canlandı. Oğlu Melik Muhammed Han (1768-1784) Kuba Hanı Feth Ali Han'ın kız kardeşi Hatice Bike Hatun ile evlenerek, Kuba Hanlığı'nın idaresi altına girdi ve düzenli olarak Kuba Hanlığı'na vergi ödedi. Ölümünden sonra yerine geçen II. Mirza Muhammed Han (1784-1791), annesi Hatice Hanım ile Hanlığın yönetimini üstlendi. Dayısı Feth Ali Han 1789 tarihinde ölünce Bakü Hanlığı'nın bağımsızlığını yeniden ilan etti. Hüseyin Kulu Han, II. Mirza Muhammed Han ile giriştiği taht kavgasına kazanarak, Hanlığın idaresini teslim almıştır (1791-1806).[101]

Hüseyin Kulu Han döneminde Bakü Hanlığı, Rusya ve İran'ın işgal mücadelesine sahne almıştır. 19 Şubat 1793 tarihinde II. Katerine, Bakü topraklarının Rus idaresine girdiğini ilan etmiştir. 1796 yılında Rus başkomutanı Zubov, Bakü şehrini kuşatmış, direnmenin anlamsız olduğunu gören Hüseyin Kulu Han 13 Haziran 1796 tarihinde şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. 1796 yılının sonuna doğru Rus ordularının Kafkasya'dan çekilmesinin ardından Hüseyin Kulu Han, Şah Kaçar'ın himayesini tanımıştır. Şah Kaçar'ın öldürülmesinin ardından, Bakü Hanlığı yeniden Rus istilasına maruz kalmış, 3 Ekim 1806 tarihinde Rus ordusu tarafından ilhak edilmiştir.[102]

Çok eski çağlardan beri ilim, kültür, sanayi ve ticaret şehri olarak bilinen Bakü, uzun yıllar Rusya ve İran'ın baskısı altında kalmıştır. Hazar Denizi kıyısında yer alan Hanlık, stratejik konumu sayesinde ticaret, siyaset ve askeri faaliyetler açısından büyük önem taşımıştır. [103] 12. ve 15. yüz yıllara ait Türk-İslam kaynakları, Bakü'de bulunan petrol yatakları (neft madenleri) hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verir. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, bu konuda önemli bir kaynak olup, Şah Abbas'ın en büyük gelir kaynaklarından birinin Bakü'de çıkarılan petrol olduğunu ve bölgede yedi farklı noktada petrol üretimi yapıldığını belirtir. Çarlık Rusyası burayı ele geçirmeden önce de petrol kuyuları özel imtiyaz sahipleri tarafından işletilmekteydi ve petrol üretimi oldukça yüksekti. Bu durum, Bakü'nün tarih boyunca enerji ve ekonomi açısından ne kadar stratejik bir yer olduğunu göstermektedir.[104] 18. yüzyıl sonlarında Apşeron Yarımadasında yüzden fazla siyah petrol, on beşten fazla beyaz petrol kuyusu mevcuttu. Beyaz petrol yüksek kaliteye sahip olduğundan evlerin aydınlatılmasında, ısıtılmasında ve tıpta tedavi amaçlı kullanılmaktaydı. Başta liman şehri olması daha sonra petrol ve tuz yatakları bölgedeki ticaretin başlıca gelir kaynaklarıydı. Mazasır Gölü ve Zığ köyünden çıkartılan tuz civar Hanlıklara, İran ve Rusya'ya ihraç edilmekteydi.

Şehir iklimi safran bitkisi yetiştirilmeye çok müsait olup, yıllık 400-500 ton kadar safran üretilmekteydi. Pamuk, kızıl kök (kırmızı boya), aromalı tahıllar, anasongiller ve susam başlıca tarım ürünleriydi. Buğday üretiminin kıt olduğu dönemlerde Talış ve Kuba hanlıklarından buğday karşılığında petrol ve tuz takas edilmekteydi. Hanlıklar döneminde tarım, ticaret ve zanaat hızlı bir gelişme göstermiştir. Zanaat dalı olarak, dokumacılık ve halıcılık ün salmıştı. Kala, Nov Hanı, Goradil ve Apşeron halıları ünlüydü. 18. yüzyılın sonlarında Hanlık ekonomisi, deniz ticareti ve tarım üzerine şekillenmiştir. Rusya ve Azerbaycan arasındaki ticaret Bakü limanlarında gerçekleşmekte olup, Rusya Bakü'yü özellikle dokuma sanayisinde hammadde kaynağı deposuna çevirmiştir. Rusya'nın Orta ve Yakın Doğu devletleriyle ticaretinde Bakü, köprü rolü görmüştür. Bakü Kalesi'nde yer alan ve günümüze kadar ulaşan tarihi kalıntılar göstermektedir ki Buhara, Hint, Lezgi ve Multan gibi hanlıkların ticaret kervanları da Bakü'den geçmektedir.[105]

Bakü, tarih boyunca Türk-İslâm kültürünün önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bu nedenle şehirde çok sayıda hamam, cami, kervansaray ve kümbet gibi mimari eser inşa edilmiştir. Günümüze ulaşan yapılar arasında en eskisi ve en önemlisi, "*İçerişehir*" olarak bilinen, surlarla çevrili eski şehir bölgesidir. Hanlıklar döneminde inşa edilen önemli eserler arasında: Hıdır, Mescid- i Cuma Molla Ahmed, Mekteb, Mirza Ahmed, Gîlek, Şeyh İbrâhim, Saray, Keykubad, Beğliyar ve Bibi Heybet camileri, Molla Hanı, Mültan, Bahar, Bakü Hanlar Sarayı gibi mimari yapılar yer alır.[106] Ayrıca bu dönemde, edebiyatçı ve eğitimci Abbasgulu Ağa Bakıhanov, II. Mirza

[99] Merziya İskenderova, "Baku Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 44.
[100] İskenderova, *agm*, s.43-44.
[101] Göktuğ, *agt,* s. 129.
[102] İskenderova, *agm*, s. 50-58.
[103] Dursun, *agm*, s. 551.
[104] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, *age*, s. 347.
[105] İskenderova, *agm,* s. 45.
[106] Dursun, *agm*, s. 551.

Muhammed Han'ın oğlu olarak, Azerbaycan'da modern tarihçiliğin temellerini atan önemli bir isim olmuştur. Onun çalışmaları, Hanlıklar döneminde Azerbaycan tarih yazımında yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır.[107]

2.2.4. Kuba Hanlığı

Kuba şehri Bakü'nün kuzeybatısında, Hazar Denizi'ne yaklaşık 45 kilometre mesafede Başkafkas Dağları'nın kuzeydoğu eteklerinde, yer alır. Coğrafi konumu ve tarihi geçmişiyle önemli bir yerleşim merkezidir. Şehrin adının "türbe" anlamına gelen "*kubbe*" kelimesinden türetildiği ön görülmektedir. Bu tür isimlendirmeler, özellikle Ortaçağ İslam coğrafyasında yaygın olarak görülmektedir. Zamanla fonetik değişimlerle "*Kubbe*" kelimesi "*Kuba*" şekline dönüşmüştür.[108]

Kuba Hanlığı savaşların gölgesinde doğan bir hanlıktır. 18. yüzyılın başlarında, I. Petro'nun ve Osmanlı hükümdarlarından III. Ahmed ile I. Mahmud'un Doğu Kafkasya'da gerçekleştirdiği askerî harekâtlar, bölgede büyük karışıklıklara neden olmuştur. Aynı dönemde, Hacı Davud ve Lezgi Surhay önderliğinde Safevîlere karşı başlatılan Sünnî isyanları, Kuba Hanlığı topraklarının tahrip edilmesine yol açtı. Her ne kadar bölgedeki huzursuzluk devam etse de, özellikle Hüseyin Ali Han'ın ardından 1758'de başa geçen oğlu Feth Ali Han döneminde, Kuba Hanlığı yarı bağımsız ve gelişmekte olan en güçlü hanlıklardan biri haline geldi.[109]

Feth Ali Han, 10 yıl gibi kısa bir sürede Derbend, Bakü ve Şemahı hanlıklarını doğrudan ya da dolaylı olarak kendi hâkimiyetine aldı. Bakü Hanlığı'nı savaş yoluyla değil, diplomatik yollarla kendi hâkimiyetine almayı başardı. 1767 yılında, Fetih Ali Han, kız kardeşi Hatice Bike'yi, o dönemde Bakü Hanlığı'nı yöneten Mirza Mehmet Han'ın oğlu Melik Mehmet Han'la evlendirdi. Bu evliliğin karşılığında, Bakü Hanı, Kuba Hanlığı'na bağlılığı kabul etti. Zeki ve siyasi konularda etkili bir kadın olan Hatice Bike, kardeşi Fetih Ali Han'ın yönlendirmesiyle Bakü Hanlığı'nın yönetiminde etkili oldu ve her zaman Kuba'nın çıkarlarını ön planda tuttu. Bakü Hanlığı'nı etkisi altına aldıktan sonra, Fetih Ali Han'ın yeni hedefi Şamahı Hanlığı oldu. Bu hanlık, ekonomik ve stratejik bakımdan önemliydi. Kuzeydoğuda Kuba, doğuda Bakü, güneybatıda Karabağ Hanlıkları ve güneyde Kür Nehri ile çevriliydi. Şamahı'nın merkezi konumundaki şehir, Nadir Şah tarafından yıkılmış, halk Ağsu'ya taşınmıştı. Ancak yüzyılın ikinci yarısında şehir yeniden inşa edilmişti.

Fetih Ali Han, Derbend'i birleştirdikten ve Bakü'yü kendi idaresine aldıktan sonra daha da güçlenmişti. Şamahı Hanı'ndan, topraklarını Dağıstanlı saldırılarına karşı korumak için yıllık 10 bin manat talep etti. Şamahı Hanı, bu ödemeyi dört yıl boyunca yaptı. Ancak zamanla Şamahı yöneticileri bu ödemeyi yapmayı reddetmeye başladı ve iki hanlık arasındaki ilişkiler bozuldu. Bunun üzerine, 1765'ten 1769'a kadar süren dört yıllık Kuba–Şamahı mücadelesi başladı. Bu mücadelede, Şeki Hanı Hüseyin Han'ın Şamahı'ya yardım etmesi, Fetih Ali Han'ın zafer kazanmasını zorlaştırdı. Durumu kendi lehine çevirmek isteyen Fetih Ali Han, Şeki Hanı Hüseyin Han ile Şamahı Hanı Mehmet Said'in arasını açtı. Hüseyin Han'ı kendi tarafına çekmeyi başardı. Ardından büyük bir ordu toplayarak, Bakü Hanı Malik Mehmet Han ile birlikte Şirvan'a saldırdı. Şeki Hanı da birleşmiş kuvvetlerle Şamahı'ya hücum etti. Şamahı yöneticileri Mehmet Said Han ve kardeşi Ağası Han, Fetih Ali Han'a değil, Hüseyin Han'a teslim olmayı daha uygun buldular. Ancak bu durum, Ağası Han için kötü sonuçlandı, Fetih Ali Han'ın emriyle Hüseyin Han, Ağası Han'ın gözlerini oydurdu. Bundan sonra eski Şamahı şehri de dâhil olmak üzere hanlığın büyük bir kısmı Kuba Hanlığı'na geçti.

1768 yılının Ağustos ayında, Yeni Şamahı'da Fetih Ali Han'a karşı bir suikast girişimi oldu. Bu suikastın arkasında naip Manaf Bey ve Şeki beyleri vardı. Şeki Hanı Hüseyin Han'ın da bu plandan haberdar olduğu düşünülüyordu. Amaç, Şamahı Hanlığı'nı tamamen Şeki Hanlığı'na katmaktı. Ancak Şamahılılar, Şeki hâkimiyetini istemediler ve şehirde karışıklık çıktı. 17 Ağustos 1768'de Fetih Ali Han, iki bin kişilik bir orduyla Yeni Şamahı'ya girdi, karşı çıkanları ortadan kaldırdı. Şamahı'da Şeki'ye bırakılmış olan bölgeler geri alındı ve Kuba Hanlığı'na katıldı.

Bundan sonra Şamahı'nın yönetimi, Fetih Ali Han'ın kardeşi Abdullah Bey'e verildi. Ancak Abdullah Bey, aşırı vergi toplaması ve halkı ezmesi nedeniyle tepki çekti. Bu durum, 1769'da yeni bir isyana yol açtı. Şamahı'daki isyancılar, Şekililerden yardım alarak Kuba hâkimiyetini sona erdirmek istediler. Fetih Ali Han, önce Şamahı Hanı Mehmet Said Han'ı görüşme bahanesiyle çağırıp tutukladı. Ardından Şeki ordusuna saldırarak onu darmadağın etti. Şeki Hanı teslim oldu ve Şamahı üzerindeki iddialarından vazgeçti. Yeni Şamahı dağıtıldı, halkı ise eski Şamahı şehrine yerleştirildi. Daha fazla sorun çıkmaması için, Fetih Ali Han Mehmet Said Han'ı Derbend'e sürdü, Ağası Han ise 1769'da Karabağ'a kaçtı.1786'dan itibaren, Fetih Ali Han Serkarlar ailesinin Şamahı üzerindeki hâkimiyetine son verdi. Bu tarihten itibaren, Şamahı doğrudan Kuba valisinin yönetimine geçti ve Fetih Ali Han tarafından doğrudan idare edilmeye başlandı. Aynı dönemde, Kür ve Aras nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuş olan küçük Cavad Hanlığı da Kuba'ya katıldı. Cavadlı Hasan Han, gönüllü olarak Fetih Ali Han'a bağlanmayı kabul etti.

---

[107] Göktuğ, *agt*, s. 129.
[108] Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Kuba", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 297.
[109] *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 45-46.

Kuba Hanlığı'nın hızla genişlemesi, komşu hanlıklar arasında rahatsızlığa yol açtı. Karabağ, Şeki hanları ve Şamahı'dan sürülmüş olan Ağası Han gibi birçok feodal bey, Fetih Ali Han'a karşı cephe aldı. Ayrıca Dağıstan'ın güçlü liderleri, örneğin Karakaytak Usmisi Emir Hamza, Gazikumuklu Mehmet Han, Avar hanları, Tabasaran Kadısı Rüstem gibi isimler de bu ittifaka katıldı. Gürcistan Kralı II. İrakli, bu bloğu destekliyor, Fetih Ali Han'ın Azerbaycan'ı birleştirme çabalarına karşı çıkıyordu. 1773 yılının sonlarında, bu birleşik güçler Şamahı'ya saldırdı. II. İrakli, Avar Hanı'nın Gürcistan topraklarından geçmesine izin verdi ve hatta kendi egemenliğinde olan Borçalı ve Gazahlı birliklerini yardıma gönderdi. Bu saldırı sırasında Cavadlı Hasan Han öldürüldü, Ağası Han eski Şamahı'ya girdi. Tüm bu gelişmelere rağmen Fetih Ali Han geri adım atmadı. Yeni kuvvetler toplayarak, Şamahı yakınlarında düşman ittifakını mağlup etti. [110]

1789 yılında Feth Ali Han'ın ölümüyle, Hanlığın gücü zayıflamaya başladı. Yerine geçen oğulları Ahmed Han ve Şeyh Ali Han, babalarının kurduğu güçlü yapıyı koruyamadı. Bu zayıflıktan faydalanmak isteyen Çariçe II. Katerina, 1796 yılında büyük bir Rus ordusunu Kafkasya'ya gönderdi. Bu ordu önce Derbend'i, ardından Kuba'yı işgal etti. Han Şeyh Ali bu savaşta esir düştü, ancak sonrasında kaçarak tekrar yönetimi ele geçirdi. Fakat bu olay, Hanlık için bir dönüm noktası oldu. Artık Hanlık, güçlü bir dış tehdit altındaydı ve iç istikrar da giderek zayıflıyordu. 1806 yılında, Rusya'nın İran'a karşı başlattığı yeni savaşla birlikte, Kuba ve Derbend yeniden Rus işgaline uğradı. Bu seferki işgal kalıcı oldu. 1813 yılında İran ile Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması sonucunda, bu iki Hanlık resmen Rusya'ya bırakıldı. Böylece Kuba Hanlığı'nın siyasi varlığı sona ermiş oldu.

Fakat Kuba halkı, hanlık sisteminin yıkılmasına ve Rus yönetimine boyun eğmeye kolay kolay razı olmadı. 19. yüzyıl içinde iki kez silahlı ayaklanma gerçekleşti. 1837 Ayaklanması, Azerbaycan tarihinde Rus sömürgeciliğine karşı halkın gerçekleştirdiği ilk büyük halk isyanıdır. Bu ayaklanma aynı zamanda Dağıstan merkezli Şeyh Şamil hareketiyle de bağlantılıydı. Yani sadece Kuba ile sınırlı kalmayıp, Kafkas Müslümanlarının ortak direnişinin bir parçasıydı. 1877 Ayaklanması, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı başlattığı savaş sırasında meydana geldi. Ayaklanma, Azerbaycan Türkleri ile Lezgiler arasında bir dayanışma hareketi olarak doğdu. Halk, Osmanlı'yı destekleyerek bir tür milli bilinçle hareket etti. Ancak bu isyan da Rus ordusu tarafından büyük bir şiddetle bastırıldı. Dönemin Sovyet tarihçileri, bu isyanı ideolojik sebeplerle "gerici bir hareket" olarak nitelendirmeye çalıştı.[111]

Kuba Hanlığı, Azerbaycan tarihinde önemli rol oynayan hanlıklardan biridir. Stratejik konumu, ekonomik gücü ve kültürel zenginliği ile dikkat çeken Hanlık, kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgenin tarihine önemli katkılar sunmuştur. Kuba Hanlığı, güçlü bir askeri yapıya sahip olup, bölgesinde diğer Hanlıklara karşı etkin bir politika izlemiştir. Hanlığın liderleri, özellikle Rus ilerleyişine karşı direnmiştir. Özellikle Fetih Ali Han dönemindeki güçlenme süreci, Kafkasya'daki siyasi dengeler açısından belirleyici olmuştur. Fakat büyük güçlerin politikaları ve savaşlarıyla yıpranarak 19. yüzyıl başlarında Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Buna rağmen, Kuba halkı kültürel kimliğini ve bağımsızlık arzusunu uzun yıllar korumuş, zaman zaman direniş göstermiştir. Kuba'nın tarihsel gelişimi, Azerbaycan halkının özgürlük mücadelesinin önemli bir örneğidir. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'daki genişleme politikası Kuba Hanlığı'nı doğrudan etkilemiş, ancak bölgenin kültürel ve ekonomik yapısındaki gelişmeler devam etmiştir.[112]

1811 yılında Ruslar tarafından hazırlanan bir belgede, Kuba şehrinde toplam 1069 kişinin yaşadığı belirtilmiştir. Aradan geçen yaklaşık 20 yıl sonra, 1832 tarihli bir başka rapor, şehirdeki nüfusun 3830 kişiye ulaştığını, ayrıca yakındaki Yahudi yerleşiminde 2671 kişinin yaşadığını göstermektedir. Bu da bölgedeki nüfusun zamanla önemli ölçüde arttığını ortaya koymaktadır. 1841 yılında bölgeyi gezen Ilya Nikolayeviç Berezin, şehrin merkezi kısmında yaklaşık 2000 kişinin yaşadığını not etmiştir.

Feth Ali Han'ın önemli icraatlarından biri, Mugan ve Erdebil bölgelerinden getirttiği yarı göçebe Türk boylarını Derbend ile Bakü arasındaki kazalara yerleştirmesiydi. Bu yerleşim politikası, tarımı ve hayvancılığı canlandırdı, aynı zamanda ekonomik kalkınmaya katkı sağladı. Ayrıca, Hazar Denizi üzerinden ticareti geliştirme çabaları, zanaatkârlık ve şehir hayatını olumlu etkiledi. Kuba Hanlığı, tarım, hayvancılık ve ticaret alanlarında güçlü bir ekonomik yapıya sahipti. Hanlık, ipek üretimi ve ticareti ile bölgesel ekonomik faaliyetlerin merkezi hâline gelmiştir. Kuba halkının büyük bölümü, geçimini küçük zanaatlarla sağlamaktaydı. Ayrıca şehirde yaşayanlarla dağlık bölgelerdeki kabileler arasında yapılan ticaret oldukça canlıydı. Bu ticarette özellikle Lezgi çukası (yün giysi), yağ, tütün, çuval bezi ve tahıl ürünleri öne çıkmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Kuba, bölgenin tahıl, hayvancılık ve meyvecilik açısından en önemli ticaret merkezlerinden biri haline geldi. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Kuba ve çevresi, kökboyası üretimi ve ihracatı bakımından da büyük bir öneme sahipti. Bunun yanında, halıcılık, şehir ve çevresindeki kasaba halkının en yaygın uğraşlarından biri olarak dikkat çekmekteydi.

[110] Tofiq Teyyuboğlu Mustafazade, "Guba Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 107-110.
[111] Aliev, *agm*, s. 298.
[112] Mustafazade, *agm*, s. 104-122.

Kültürel açıdan bakıldığında, Kuba şehri dönemin sanat, mimari ve edebiyat açısından gelişmiş merkezlerinden biri olmuştur. Berezin, Kuba'da 660 ev ve 160 dükkân bulunduğunu yazar ve bu yapıların büyük çoğunluğunun ahşaptan yapıldığını özellikle vurgular. Şehirdeki üç büyük cami de yine ahşap yapıdadır. Bu nedenle, bugün Kuba'da geçmişten kalan mimari eserlerin sayısı oldukça azdır. Yine de günümüze ulaşabilen bazı önemli yapılar vardır. Bunlar arasında: 19. yüzyılda yapılmış, kubbe çatılı hamam, Cuma Camii, ve Azerbaycan'ın önemli tarihçilerinden Abbas Kulu Ağa Bakıhanov'un evi dikkat çekmektedir.[113]

2.2.5. İrevan (Erivan) Hanlığı

18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın başlarında, Azerbaycan Türk hanlıkları arasında stratejik bakımdan en avantajlı olanlardan biri İrevan Hanlığı idi. Tarihî olarak Azerbaycan topraklarında kurulan bu hanlık, günümüzde üzerinde Ermenistan Devleti'nin yer aldığı coğrafyada bulunmaktadır. Bu durum, hanlığın tarihinin uzun bir süre boyunca hem Azerbaycan araştırmacıları hem de Ermeni tarihçileri tarafından ihmal edilmesine neden olmuştur. Alagöz Dağı'nın güneydoğusunda, deniz seviyesinden yaklaşık 1000 metre yüksekte konumlanan İrevan, Aras Nehri'nin sol kollarından biri olan Zengi Çayı'nın kıyısında yer almaktadır. Anadolu, İran ve Kafkasya'nın kesişiminde yer alması, burayı tarih boyunca stratejik bir geçiş noktası haline getirmiştir. Kaynaklarda Revan, Yerevan, Erebuni, Hrastan ve Erevan adlarıyla da anılan şehir, bazı görüşlere göre adını Arrân bölgesinden türetmiştir. Diğer bazı yorumlara göre ise kökeni, M.Ö. 782 yılında Urartular tarafından inşa edilen Erebuni Kalesi'ne dayanmaktadır. Şehrin Ortaçağ'a kadar olan tarihine dair somut bilgilere ulaşmak mümkün değildir, bu nedenle burada sürekli bir yerleşimin ancak 12. ya da 13. yüzyıllarda oluşmaya başladığı düşünülmektedir.[114]

Hanlık İrevan şehri, Maku, Sederek, Nahçıvan, Beyazıt kalesi, Şadilu ve Dumbuli kabilelerinin vilayetleri ile Magazberd'i kapsıyordu. Yönetimde Ustaçlu ve Kaçar boylarının temsilcileri etkindi. 1722 yılında Safevî Devleti'nin Afgan isyanları nedeniyle çökmesiyle birlikte bölgedeki hâkimiyet boşluğundan Osmanlı ve Rusya faydalanmaya çalıştı. 1724 yılında İrevan, Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş, 1735'te ise Nadir Şah'ın güçlenmesiyle yeniden İran hâkimiyetine girmiştir. 1736'da Nadir Şah, Mugan Kurultayı'nda kendini şah ilan etmiş ve İrevan Beylerbeyi olarak Pir Mahmut Han'ı atamıştır. İrevan Hanlığı'nın kuruluşu konusunda farklı görüşler vardır. Kimi kaynaklara göre hanlığın temelleri Nadir Şah tarafından atanan Pir Mahmut Han tarafından atılmışken, diğer bazı kaynaklar, isyana liderlik eden yerli zenginlerden Mir Mehdi Han'ı kurucu olarak kabul eder. Son araştırmalar ışığında Mir Mehdi Han, hanlığın kurucusu olarak öne çıkmaktadır.

Hanlığın sınırları içerisinde İrevan şehriyle birlikte 15 vilayet yer almaktaydı. Ekonomik yaşamda tarım ön plandaydı. Hayvancılık ve çiftçilik ileri seviyedeydi. Arazi mülkiyeti divan-ı devlet, halise, mülk, vakıf ve cemaat toprakları olarak beşe ayrılıyordu. Vakıf toprakları arasında camilerin yanı sıra bazı kiliseler de önemli yere sahipti. Eçmiedzin manastırı, ekonomik olarak "devlet içinde devlet" haline gelmişti. 190 halvar toprağın 103 halvarı her yıl ekilmekteydi. Köylüler ise çoğunlukla küçük arazilerde üretim yapmakta, verimli topraklara sahip olan zengin beylerden ağır şartlarla toprak kiralamaktaydı. Rençberlerin durumu daha da zordu, sadece üçte bir ürün alabiliyorlardı. Hanlıkta vergi sistemi ürün ve para esasına dayanıyordu. Vergiler sekiz gruba ayrılmıştı. 18. yüzyılda Maku Hanlığı da İrevan Hanlığı'na vergi açısından bağlanmıştı. Kiliselerden, esnaftan, bağlardan, değirmenlerden, düğünlerden ve çeşitli hizmetlerden özel vergiler alınmaktaydı.

İrevan şehri, kaleli ve bahçelik bir yapıya sahipti. Şehir idari olarak üç mahalleye ayrılmıştı. Camiler, kervansaraylar ve geleneksel meslek dallarıyla zengin bir şehir hayatı vardı. Şehirde toplam 138 dükkân bulunuyordu. Ticaret, özellikle dokuma ve ipek üretimiyle gelişmişti. Bez, pirinç ve pamuk gibi ürünler Karabağ, Merend, Hoy, Tebriz gibi merkezlere ihraç edilmekteydi. Gümrük gelirleri (rehdari) hanlık gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturuyordu.

İrevan Hanlığı sık sık dış saldırılara maruz kaldı. Gürcü çarlarının etkisi, Osmanlı Devleti'nin müdahaleleri ve İran'ın baskısı hanlığın sürekli tehdit altında kalmasına neden oldu. Hanlık 1827'de Rus ordusu tarafından işgal edildi ve Türkmençay Antlaşması ile İran, İrevan ve Nahçıvan hanlıklarını Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Ardından Rus Çarı I. Nikolay'ın emriyle burada "Ermeni Vilayeti" kuruldu ve İran'dan 40.000'den fazla Ermeni bölgeye göç ettirildi.[115]

2.2.6. Şeki Hanlığı

Güney Kafkasya'nın doğusunda yer alan Şeki şehri, Kafkas Dağları'nın uzantısı olan Salavat Dağı'nın güney eteklerinde kurulmuştur. Şehir, bu dağdan doğarak Kür Nehri'nin kollarından biri olan Eğriçay'a ulaşan Kiş Çayı'nın sol yamacında konumlanmaktadır. "*Şeki*" adının kökeniyle ilgili olarak, Arapların Güney Kafkasya'yı ele geçirdiği dönemde bölgede yaşayan bir "*şeyh*"e atıfla ortaya çıktığı ve zamanla bu kelimenin "*Şeki*"ye

[113] Aliev, *agm*, s. 297-298.

[114] Mustafa Aydın, "Revan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 26.

[115] Saide Hacieva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.76-89.

dönüştüğü düşünülmektedir. Tarihte ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmeyen bu şehir, uzun yıllar varlığını sürdüren Şeki Hanlığı'na da ismini vermiştir. Hem coğrafi yapısı hem de tarihsel konumu itibariyle bölge için önemli bir yerleşim merkezidir.

1743 yılında, Nadir Şah'a vergi vermek istemeyen Şeki halkı isyan etti. Derviş Mehmed soyundan gelen Hacı Çelebi bu ayaklanmanın öncülüğünü üstlendi ve bölge yöneticisi Melik Necef'i etkisiz hâle getirerek, yönetimi ele aldı. Nadir Şah bu duruma karşılık 1744 sonbaharında on beş bin kişilik orduyla Şeki'ye sefer düzenledi. Hacı Çelebi, Gelesen-Göresen Kalesi'ne çekildi. Daha sonra Car ve Balakanlıların yardımıyla Nadir Şah'ı püskürtmeyi başardı. 1745'te tekrar saldıran Nadir Şah kaleyi alamayınca Şeki şehrini yaktı. 1746'da yaşanan kıtlık nedeniyle Hacı Çelebi, Nadir Şah'a bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine Şah onu Şeki Hanı olarak tanıdı. 1747'de Nadir Şah öldürülünce, Şeki Hanlığı bağımsızlığını ilan etti ve kısa sürede Azerbaycan'daki en güçlü hanlıklardan biri hâline geldi. Hanlığın merkezi Şeki olup Kutkaşen, Ereş ve Gebele sultanlıkları da ona bağlıydı.[116]

1750 yılında Şeki Hanı Hacı Çelebi, Gürcü Kralı II. İrakli'ye karşı elde ettiği askerî başarıyla bölgedeki siyasi nüfuzunu artırmayı hedeflemiştir. Bu başarının ardından Şirvan, Bakü ve Şamahı gibi stratejik hanlıkları kontrol altına alma teşebbüsünde bulunmuş, ancak bu girişimleri sonuçsuz kalmıştır. 1755 yılında Hacı Çelebi'nin vefatıyla Şeki Hanlığı'nın başına oğlu Ağa Kişi Han geçmiştir. Ancak Ağa Kişi'nin iktidarı kısa sürmüş, 1759 yılında, kayınpederi olan Gazi-Kumuklu Muhammed Han tarafından yapılan bir davet sırasında öldürülmüştür. Bu olayın ardından Şirvan'da yaşayan Hacı Çelebi'nin torunu Hüseyin Han, getirilerek Han ilan edilmiş ve İran yönetimi tarafından da resmen tanınmıştır. Hüseyin Han, bölgesel güç dengesini lehine çevirmek amacıyla Kuba Hanı Feth Ali Han ile ittifak kurarak Şamahı Hanlığı'nda ortak iktidar kurmayı hedeflemiştir. Ancak bu ittifak uzun soluklu olamamış; 1768 yılında taraflar arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda Feth Ali Han, Şamahı'yı tamamen kendi kontrolü altına almıştır. Hüseyin Han'ın 1769'da gerçekleştirdiği karşı saldırı başarısız olmuş, ancak sonrasında iki taraf arasında yeni bir barış süreci başlamıştır. Bu gelişmeler, 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan hanlıkları arasındaki siyasi rekabetin ne denli yoğun ve kırılgan olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Şeki şehri 1765 yılında surlarla çevrildi, 1772 yılında Kiş Çayı'nın taşmasıyla şehir sular altında kaldı ve halk Nuha'ya göç etti. 1776'da yeni şehir surlarla güçlendirildi, iç kaleye ise Muhammed Hasan Kalesi adı verildi. Hüseyin Han, 1779 yılında amcası Hacı Çelebi Han'ın oğlu Abdülkadir tarafından öldürüldü. Abdülkadir, Kuba Hanı ile ittifak kurarak Karabağ'a karşı savaşlara katıldı. Buna karşılık, Karabağ Hanı İbrahim Han, Hüseyin Han'ın oğlu Muhammed Hasan Ağa'yı ordu toplaması için görevlendirdi. Muhammed Hasan Şeki'yi ele geçirdi ve Abdülkadir ve oğullarını ortadan kaldırdı.

Muhammed Hasan Han, Şeki'de yeniden yapılanma çalışmalarına başladı, kaleyi onardı ve yeni yasalar getirdi. Ancak Kuba Hanlığı üzerinde hâkimiyet kurma girişimi başarısız oldu. 1795 yılında, İran Şahı Ağa Muhammed Kaçar'ın Kuzey Azerbaycan'a seferi sırasında Muhammed Hasan Han ona destek verdi, fakat bu tavır hoş karşılanmadı. Kardeşi Selim Han, Şeki'ye saldırarak yönetimi ele geçirdi ve merkezi Gelesen-Göresen Kalesi'ne taşıdı. Muhammed Hasan Han vazgeçmedi, Şamahı Hanı Mustafa Han'ın desteğiyle Şeki'yi yeniden ele geçirdi, ancak bu kez Mustafa Han ile arası bozuldu ve Mustafa Han tarafından Şamahı'ya hapsedildi. Yerine Şeyh Ali'yi gönderdiyse de halk istemedi, böylece tekrar Selim Han göreve getirildi. .[117]

Durum bu noktada iyice karıştı. Rusya'nın bölgedeki etkisi artarken, Şeki sık sık el değiştirdi. Selim Han, Ruslarla anlaşarak 21 Mayıs 1805'te Kürekçay Antlaşması'nı imzaladı. Buna göre: Selim Han, Rusya'nın hâkimiyetini kabul etti. Rus ordusunda tümgeneral rütbesi aldı. Rusya'ya her yıl 7000 çevron ödemeyi, 500 kişilik bir Rus birliği için üs kurmayı kabul etti. Fakat zamanla Rusların iç işlere karışması Selim Han'ı rahatsız etti. 1806 yılında, Karabağ Hanı İbrahim Han'ın Ruslar tarafından öldürülmesi, Selim Han'ın da Rusya'ya cephe almasına neden oldu. Şeki'deki Rus birliğine saldırarak bazı askerleri öldürdü ve Rusları bölgeden çıkardı. Bunun üzerine Rusya, General Nebolsin komutasında büyük bir orduyla Şeki'ye yürüdü. 22 Ekim 1806'daki savaşta Selim Han yenildi, İran'a sığındı. Rus Çarı, Şeki'ye Rusya'ya sığınan ve daha önce Hoy valisi olan Câfer Kulu Han'ı Han olarak atadı. Selim Han ise daha sonra Osmanlı topraklarına iltica etti.

İran ve Rusya arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'yla Şeki Hanlığı 1813 yılında Rusya'ya katıldı. 1819'da Câfer Kulu Han'ın oğlu İsmail Han'ın ölümüyle bölge doğrudan Rusya'ya bağlı bir eyalet hâline geldi. 1826-1828 İran-Rus Savaşı sırasında, İran güçleri Şeki'yi kısa süreliğine ele geçirdi. Bu dönemde Selim Han'ın oğlu Hüseyin Han iktidara getirildi. Ruslar 19 Ekim 1826 tarihinde Şeki'yi geri aldı ve Şeki Hanlığı resmen tarihe karıştı. [118]

[116] Mustafa Aydın, "Şeki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 489. ; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 50.
[117] Refik Hüsneyoğlu İbadov, "Şeki Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 91.
[118] Aydın, *agm*, s.490.

Tarih boyunca Şeki, Kafkasya'nın en önemli ipek üretim merkezlerinden biri olmuştur. İpekçilik bu şehrin ekonomik yapısında her zaman öne çıkmıştır. 1647'de buraya gelen Evliya Çelebi, şehirdeki ipek üretiminin canlılığını eserlerinde özellikle belirtmiştir. 1861 yılında dünyada en büyük ipek, sarma fabrikası Şeki'de kurulmuştu. Üstelik 1862 yılında Londra'daki uluslararası fuarda, Şeki'de üretilen ipek madalya kazanmıştır. Bu da Şeki'nin uluslararası alanda tanınan bir üretim merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bunun yanı sıra, şehirde, tahıl tarımı, üzüm bağları ve meyve üretimi yaygındı. Kuyumculuk, bakırcılık, demircilik gibi zanaat dalları gelişmişti. Bunun yanında dokumacılık gibi el sanatları da oldukça yaygındı. Halkın bir kısmı hayvancılıkla da meşguldü.[119]

1824 yılına ait veriler, şehirde 400'den fazla dükkân bulunduğunu gösterir. Bu, ticaretin ne kadar canlı olduğunu ortaya koyar. Evliya Çelebi, Şeki'de 3000 hane olduğunu belirtir; bu da yaklaşık 15.000 kişilik bir nüfusa işaret eder. 1810'da ise hane sayısı 20.000'e ulaşmıştı. 1824 yılı itibarıyla, Şeki bölgesi 9000 km² büyüklüğünde bir alana sahipti, 200 köyü kapsıyordu, Toplam nüfusu 52.000'i erkek olmak üzere 98.500 kişiydi. Bu nüfusun 80.000 kişisi Türk kökenliydi. Geriye kalan nüfus Ermeni, Yahudi ve Gürcülerden oluşmaktaydı. Bu nüfus verileri, 1810 yılıyla büyük oranda örtüşmektedir. 1835'te ise nüfus 91.998 kişi olarak kaydedilmiştir.[120]

Hanlıklar döneminde Şeki şehri, Türk yerleşim geleneğine uygun olarak kale, şehristan ve ribât olmak üzere üç bölümlü şekilde planlanmıştır. Bu yapısıyla kapalı şehir modeline uyar ve İslam şehir anlayışının küçük bir örneğini yansıtır. Saray, cami ve sosyal yapılar şehir içinde önemli yer tutar. 1762 yılında inşa edilen Han Sarayı, Usta Abbaskulu tarafından Hüseyin Han Müştak'ın talimatıyla yapılmış, Türk saray mimarisinin en görkemli mimari yapılarındandır. Sade planlı bu yapı, 20. yüzyıla kadar Şeki evlerinin mimari örneğini oluşturmuştur. Sarayın çevresinde külliye yapısı olduğu düşünülse de günümüze sadece saray ulaşmıştır. Kale içinde ayrıca 19. ve 20. yüzyıllarda yapılmış bazı kamu binaları ile günümüzde el sanatları müzesine dönüştürülen eski bir Rus Ortodoks kilisesi yer almaktadır.

Şehirde çok sayıda cami ve mescit yapılmıştır. Bunlar arasında Cuma Camii, Yukarı Cami, Han Camii, Gilehli, İmam Ali, Mustafa Efendi, Gödek Minare, Gışlag, Gülgarı, Molla Yusuf ve Dodu mescitleri yer alır. Bu yapılar genellikle harimin enine dikdörtgen geliştiği plan tipinde inşa edilmiştir. Çevre köylerdeki mescitler de aynı mimari anlayışla yapılmıştır. Ayrıca İslam öncesi döneme ait Kiş Kilisesi, 6-7. yüzyıllardan kalan Alban devrine ait bir yapı olarak kültürel miras açısından önemlidir. Eskiden sayıları 250'yi bulan savunma amaçlı askeri yapılardan günümüze çok azı ulaşmıştır. Şeki'de yer alan on kaleden biri olan Şeki Kalesi dışında diğerleri harap durumdadır. Şehirde yer alan yukarı ve aşağı kervansaraylar şehir hanı olarak kullanılmıştır. Ayrıca Abdüsselâm, Ağvanlar, Hacı Gani, Mehmed Nebi ve Abdülhâlik hamamları şehre hizmet vermiştir. Gurcana Köprüsü ve Hanabat köyündeki tek gözlü köprü düz köprü mimarisinin güzel örneklerindendir.[121]

2.2.7. Şirvan (Şamahı) Hanlığı

Geçmişte Albanya ya da Aran bölgelerinin bir bölümünü oluşturan ve halk arasında "*Ahvan*" olarak da anılan Şirvan, Kür Nehri, Kafkas Dağları ve Alazan Çayı arasında yer alır.[122] Kaynaklarda adı bazen Şervân, bazen de Şâberân veya Şâburân şeklinde geçmektedir. Eski haritalarda "*Cambisena*" adıyla işaretlendiği için, antik coğrafyacı Strabon da bu isme dayanarak buraya "*susuz ülke*" anlamında bir isim vermiştir. Bunun nedeni, Şirvan'ın batı kesimlerinin oldukça susuz, dağlık ve kayalık bir yapıya sahip olmasıdır. Şirvan adının kökenine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri, ismin Sâsânî Hükümdarı Enûşirvân (I. Hüsrev)'den türediği yönündedir. Diğer bir görüş ise, kelimenin Farsça kökenli "*şîrrevân*" (hoş ve güzel) ifadesinden türediği düşüncesidir.

1733 yılında Nâdir Şah, Şirvan bölgesinin merkezi Şemâhî'yi ele geçirmek için şehre girdi. Direniş gösteren halkı Aksu'ya göç ettirdi ve buraya Yeni Şemâhî adı verildi. Nâdir Şah'ın ardından bölgede Mehmed Ali Han, Mehmed Said Han ve Ağası Han gibi hanlar yönetimi ele geçirdi. 1755'te Şeki Hanı Hacı Çelebi Şirvan'a saldırdı, fakat başarısız oldu. 1758'de Kuba Hanı Hüseyin Ali'nin ölümünden sonra çıkan çatışmalarda Feth Ali Han, Şirvan bölgesinde üstünlük sağladı. 1763'te Yeni ve Eski Şemâhî birleşti ancak dış tehlikelere karşı savunması yetersizdi. Bunun üzerine, Şemâhî, Kuba Hanı Feth Ali Han'a vergi vermek zorunda kaldı. İlişkiler bozulduğunda iki hanlık arasında savaş başladı ve sonunda Şemâhî arazisi Şeki ve Kuba hanlıkları arasında paylaşıldı. Fakat Şeki Hanı bu paylaşımı kabul etmeyip tüm Şemâhî'yi ele geçirmeye çalıştı, ama başarılı olamadı. Böylece Şemâhî, Feth Ali Han'ın eline geçti.

1769 yılında çıkan isyan bastırıldı ve ardından Feth Ali Han yönetimi güçlendirdi. 1786'dan itibaren Şemâhî doğrudan Kuba valisi tarafından yönetilmeye başlandı. 1789'da Feth Ali Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Ahmed Han döneminde bazı hanlar tekrar harekete geçti ve Şirvan bölgesi kısa süreliğine üç han arasında

[119] İbadov, *agm*, s.96-98; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, *age*, s. 333.
[120] Aydın, *agm*, s. 491; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 51.
[121] Anar Azizov, "Şeki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 492.
[122] *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 43.

paylaşıldı. Ancak Şeki Hanı Muhammed Hasan Han, Şemâhî'yi tamamen ele geçirmeye çalıştı. 1794'te Ağa Muhammed Şah'ın desteklediği bir sefer sonucu Şemâhî harap edildi. Ardından Mustafa Han yeniden yönetime geçti. 1795'te İran'ın Gürcistan'a yönelik saldırısı Rusya'nın bölgeye müdahalesine neden oldu. Rus ordusu 1796'da Şemâhî'ye ulaştı, ancak kısa süre sonra geri çekildi. Mustafa Han tekrar tahta çıktı. 1805'te Rusya ile anlaşma yaparak yıllık 8000 ruble vermeyi kabul etti, ancak kalesine Rus askeri sokmadı. Fit Dağı'ndaki kaleyi güçlendirdi ve burada kendi idari merkezini oluşturdu. 1813 Gülistan Antlaşması ile Şemâhî Hanlığı Rusya'ya bırakıldı. 1820'de hanlık sistemi kaldırıldı ve Mustafa Han İran'a sığındı. 1826'da İran-Rus savaşında Şemâhî tekrar el değiştirdiyse de savaş sonunda yeniden Rus egemenliği kuruldu. 1840'ta Kuba ve Bakü ile birleştirilerek Hazar bölgesi yönetimine bağlandı, 1846'dan sonra Şemâhî idari birimi oluşturuldu, 1859 depremi sonrası Bakü'ye bağlandı.[123]

Kafkas Dağları'nın kuzeyi ile güneyi arasındaki en önemli geçit olan Derbent (Demirkapı), bu bölge üzerinden geçiyordu. Bu da Şirvan'ı hem stratejik hem de ticari açıdan önemli bir konuma getiriyordu. Başkent Şamahı şehri, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuş ve bölgede gelişen kültürel faaliyetlerle tanınmıştır. Şirvan bölgesi verimli toprakları ve zengin doğal kaynakları sayesinde güçlü bir ekonomiye sahipti. Tarım, hayvancılık ve ipek üretimi hanlığın ekonomik temelini oluşturmuştur. Şemâhî, ipek dokuma ve yünlü üretim merkeziydi. 18. yüzyıl ortalarında şehirde 1500 kadar ipek dokuma tezgâhı bulunması bu alandaki gelişmişliği göstermektedir.[124]

Şirvan Hanlığı, mimari eserleri ve edebi mirası ile Azerbaycan kültüründe önemli bir yer edinmiştir. Tarihi eserler arasında Gülistan ve Bugurt kaleleri, Abşeron savunma yapıları, Bakü surları ve Kızkalesi sayılabilir. Şemâhî 1647 yılında Evliya Çelebi tarafından ziyaret edildiğinde 7000 ev olduğu belirtilmişti. Bu da yaklaşık 35.000 kişilik bir nüfusa işaret eder. 1831'deki nüfus yaklaşık 135.000 kişi, 1835'te ise 136.389 kişidir. 1840'larda bu sayılarda değişiklik olmamıştır. 1855'te Şemâhî'nin nüfusu 19.558, 1865'te 22.014 kişidir. Karşılaştırma yapılırsa, aynı yıllarda Bakü'nün nüfusu daha düşüktür. Ancak 1930'larda Bakü'nün nüfusu 200.000'i aşarken, Şemâhî hâlâ 27.800'de kalmıştır.[125]

2.2.8. Nahçıvan Hanlığı

Nahçıvan şehri, Aras Nehri'nin sol kolu olan Nahçıvançay'ın sağ kıyısında, deniz seviyesinden yaklaşık 910 metre yükseklikte yer almaktadır. Şehrin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bölge halkının anlatılarında ve efsanelerinde Nahçıvan, Nûh'un gemisinin tufandan sonra konakladığı yer olarak tasvir edilmektedir. Nahçıvan adının geçtiği en eski yazılı kaynak ise, 2. yüzyılda yaşamış olan ünlü coğrafyacı Batlamyus'un kaleme aldığı "Geographike Hyphegesis" adlı eserdir. Bu durum, Nahçıvan'ın kadim geçmişine işaret eden en erken yazılı tanıklıklardan biridir.[126]

Nahçıvan Hanlığı, Azerbaycan Türk hanlıkları arasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Türkiye ile sınırdaş olması nedeniyle özel bir konuma sahiptir. Hanlığın Safevî Devleti döneminde Çuhursed Beylerbeyliği'ne bağlı bir "ülke" olarak Ustaclı topluluğu tarafından yönetildiği bilinmektedir. 1722 yılında Safevî başkenti İsfahan'ın Afganların eline geçmesi üzerine Osmanlı Devleti Nahçıvan'ı işgal ederek burada "Nahçıvan Sancağı"nı teşkil etmiştir. Nahçıvan, bu süreçte on dört nahiyeye ayrılmıştır. Nadir Şah, 1735'te Nahçıvan'ı yeniden İran hâkimiyetine dahil etmiş, 1736'da Mugan Kurultayı'nda şah ilan edildikten sonra bölgeye iki ayrı yönetici atamıştır. Bunlardan biri, idari ve askerî işlerle ilgilenen "hâkim-i ülke-yi Nahçıvan", diğeri ise ekonomik ve adli işlerden sorumlu "hâkim-i tümen-i Nahçıvan" olmuştur. Ancak bu idarecilerin halk üzerinde oluşturduğu baskılar nedeniyle kısa sürede değişiklikler yaşanmıştır.

Nadir Şah'ın öldürülmesinin ardından İran otoritesi zayıflamış ve Nahçıvan'da Kengerli boyuna mensup Haydar Kulu Han, kendisini bağımsız han ilan etmiştir. Nahçıvan ve Ordubad şehirleri hanlığın iki ana yerleşim merkezini oluşturmuş, mahalleleri ve çarşılarıyla ticaretin merkezi hâline gelmiştir. Nahçıvan'ın nüfusu yaklaşık 5.000 iken, Ordubad daha küçük ancak daha bayındır bir şehir olarak öne çıkmıştır. Hanlığın askerî gücünün sınırlı olması nedeniyle Haydar Kulu Han, Penaheli Han gibi güçlü hanlarla ittifak kurmuş ve ortak askerî harekâtlara katılmıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru hanlık içi taht mücadeleleri yoğunlaşmış, Abbaskulu Han ve Caferkulu Han arasındaki iktidar çatışmaları Nahçıvan'ı siyasi istikrarsızlığa sürüklemiştir.

Kelbeli Han'ın 1787–1820 yılları arasındaki hükümranlık döneminde hanlık görece istikrara kavuşmuş, ancak İran tehdidinin artması nedeniyle Rusya ile yakın ilişkiler geliştirmeye çalışılmıştır. Ağa Muhammed Şah'ın 1795 seferi sırasında Kelbeli Han, gözleri oyularak Tahran'a sürgün edilmiştir. Bu olay, hanlığın fiilî bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur. Kelbeli Han, 1802'de yeniden tahta çıkarılmış ve Rus-İran

[123] Mustafa Aydın, "Şirvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.204-206; Naile Bayramova, Şamaxı Xanlığı, AMEA Tİ Neşri, Bakı 2009, s. 40-56; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, s. 44-45; Aliyev, *agm*, s. 91.
[124] Minorsky, *age*, s. 135.
[125] Aydın, *agm*, s. 45.
[126] Hüsamettin M Karamanlı, "Nahcıvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 294.

savaşlarının başladığı 1804 yılından itibaren bölgedeki güç dengeleri Rusya lehine değişmiştir. 1827'de Abbasabad Kalesi'nin düşmesiyle hanlık tamamen Rus ordusunun kontrolüne girmiş ve 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla Nahçıvan resmen Rusya'ya bırakılmıştır.

Nahçıvan, Kafkasya ile Anadolu arasındaki ana geçiş yollarından biri üzerinde bulunması sayesinde ekonomik ve askerî geçişler açısından önemli bir noktada yer almıştır. Nahçıvan ve Ordubad gibi şehirleriyle ticaretin canlı olduğu, pazar yapısının gelişmiş bulunduğu bilinmektedir.[127] Hanlık döneminde Nahçıvan şehrinin ekonomik yaşamında ve ticaretinde geleneksel üretim faaliyetleri olan dokumacılık, halıcılık, tarım ve hayvancılık sürdürülmeye devam edilmiştir. Şehir pazarında, tarım ürünlerinin yanı sıra bal, yağ, yaş ve kuru meyve, pastırma gibi çeşitli gıda maddeleri satışa sunulmakta, ayrıca hayvan ticareti de yapılmaktaydı. 1727 tarihli mufassal defterde yer alan bilgilere göre Nahçıvan'da, ikisi harap durumda olmakla birlikte altı ay süreyle faaliyet gösteren toplam yirmi altı değirmenin yanı sıra bir mumhâne, bir boyahâne, bir sabunhâne, üç çarşı, bir pazar ve 191 dükkânın bulunduğu kayıt altına alınmıştır.[128]

Nahçıvan Hanlığı'nın demografik yapısına ilişkin veriler sınırlı olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'ne ait 1728 tarihli Nahçıvan Sancağı Defteri ve 1827–1828 yıllarında yapılan Rus nüfus sayımı kayıtları değerlendirildiğinde, hanlık nüfusunun çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Rus araştırmacı V. Grigoryev'in aktardığına göre, Nahçıvan Hanlığı'ndaki 4600 ailenin 4170'i Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır.[129] Bu veriler, Ermeni tarih yazımında sıkça ileri sürülen Nahçıvan'ın etnik yapısına dair iddiaların tarihî belgelerle örtüşmediğini ve hanlık döneminde bölgede Türk unsurunun demografik üstünlüğünü koruduğunu açıkça ortaya koymaktadır.[130]

2.3. İdari Yapı

Hanlıkların siyasi ve idari yapıları genel olarak aynıydı. Hükümdarlık seçimlerinde ilk başlarda veraset sistemiyle babadan oğula prensibi uygulanırken daha sonraları seçim sistemine geçildi. Ülke topraklarının mülkiyeti Han'a aitti. Azerbaycan'da yüksek idari konumunda görev alan kişilere Tiyul ve Suyurgal adı verilen topraklar tahsis edilirdi. Hanlar bu toprakları işletir, yardımcı kuvvet niteliğinde asker yetiştirir, bunun karşılığında Safevi Devleti'ne vergi öderdi. Merkezi devlet otoritesinin zayıflaması durumunda Hanlar işletmesini elde ettiği toprakları mülkü yaparak, devlet teşkilatı için alt yapısını oluşturup, bölgede bağımsızlığını ilan etmiştir. Beylere işletilmesi için verilen toprakları, Han isterse geri alabilirdi. Beyler bu toprakları satamaz kiraya veremez, miras bırakamazdı.

Han'ın mutlak yetkileri vardı, bunun yanında meclis veya divan benzeri danışma organları oluşturulmuş, Han'ın karar alma mekanizması desteklenmiştir. Hanlar, genellikle yerel beyler, din adamları ve ticaret erbabı ile ilişki içerisinde olmuş ve böylece halk üzerindeki otoritelerini sağlamlaştırmaya çalışmışlardı. Devlet işleri "*Divanhane*" adı verilen makamda yürütülürdü. Vezir, Handan sonra gelen en yüksek rütbeli kişiydi. Vezir; Han'ın en yakın danışmanı olup, devlet işlerinin düzenlenmesinde önemli bir rol oynardı. Kalebeyi, Divanbeyi, Müstevfi, Hazinedarbaşı ve Kadı diğer yüksek rütbeli memurlardı.[131]

Müstevfi; devletin mali işlerini yürüten ve hazinenin hesaplarını tutan görevliydi. Gelir ve giderleri kontrol ederek ekonomik düzenin sağlanmasında önemli bir rol oynardı.[132] Darüğâ; vergi işlerinden sorumlu idareci, naib; Han adına belli bir bölgeyi yöneten idari kişi, kelenter; mali ve ekonomik işlerden sorumlu devlet görevlisiydi. Mirzalar halktan toplanan vergileri özel defterlere kayıt ederdi. Aynı zamanda uluslararası gelen mektupları Han'ın huzurunda okurlar, mektuplara cevap yazarlardı. Koruyucubaşı sarayı, Han'ı, Hanlığın haremini korumakla görevliydi. Hanlık sınırları içinde güvenliğe son derece önem verilirdi. Güvenliği sağlayan kolluk kuvvetine "*Çapar*", stratejik noktalara kurulan karakollara da "çaparhane" denirdi. Çaparlar güvenliğin yanı sıra istihbarat ve posta işlerine de bakardı.

Divanbeyi hukuki meselelerin görüşüldüğü oturumlarda Han'ın danışmanlığını yapardı. Adalet işleri, İslam hukuku çerçevesinde Han tarafından atanmış, kadılar tarafından yürütülürdü. Kadılar aynı zamanda belediye işleri, mülki işler, güvenlik gibi işlere de bakardı. İdam kararları bizzat Han'ın kararına bağlıydı. Rus istilasından sonra dahi Gence'de yaşayan Hıristiyanların da şikayetlerini kadılara bildirmeleri, bu mahkemelerin işleyiş sistemine olan güveni göstermektedir. Hanlıklar ayrıca köy ve şehir bazlı yönetim birimlerine de sahipti. Köylerde

[127] Vasılıy Grigorev, *Staticeskoe opisanie Nakhchavanskoy provincii*, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1883, s. 29.
[128] A. Nuru Alekperoğlu, A. Faride Aliyoldaşkızı, "Nahçıvan Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 123-133.
[129] Grigorev, *age,* s. 14-18.
[130] Alekperoğlu, Aliyoldaşkızı, *agm*, s. 123-133.
[131] Çakmak, *agm*, s. 14; Göktuğ, *agt*, s.163-165.
[132] Abbas Sabbâğ, Nebi Bozkurt, "Müstefvî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 147.

"kendhüda" olarak bilinen köy muhtarları, hanlık yönetimi adına halkla iletişim kurmaktaydı. Şehirlerde ise "kalantar" adı verilen yetkililer, şehir idaresiyle ilgilenirdi. [133]

Azerbaycan Hanlıklarının ordu ve silah sayıları hakkında veriler yok denecek kadar azdır. Düzenli ordu birliklerinin yanında Çerik ve Maaf olarak adlandırılan silahlı birlikler, Divanhanede'de görev alan yasavu ve ferraşlarda silahlı birlik kapsamına girmektedir. Yerel beylere tabi olan Çerikler gerektiğinde Han'ın emriyle savunma ve savaş alanına intikal ederdi. Maaflar iç ve dış tehdit unsurunda seferberlik altına alınırdı. Bazen tüm bir köy Maaf olabilirdi. Maafların Hanlık içinde özel bir statüsü vardı, bazen çeşitli vergi ve yükümlülüklerden muaf tutulurlardı.[134]

SONUÇ

Güçlü stratejik konumu, zengin ekonomik kaynakları ve renkli doğasıyla Azerbaycan, tarih boyunca büyük güçlerin ve medeniyetlerin mücadele sahası olmuştur. Erken dönemlerden itibaren Sabirler, Hazarlar ve Hunlar gibi Türk toplulukları, bölgenin sosyal ve kültürel yapısını şekillendirmiştir. Selçuklu döneminde başlayan yoğun Türk göçleri, Azerbaycan'ın Türkleşme sürecini hızlandırarak günümüz Azerbaycan kimliğinin temelini oluşturmuştur. Azerbaycan tarihi boyunca birçok devletin egemenliği altına girmiştir. Ancak 18. yüzyıl, Azerbaycan tarihinde farklı bir yönetim biçimi olan hanlıkların ortaya çıkmasıyla önemli bir dönüm noktası olmuştur. Safevîler ve Afşarlar döneminde merkezi otoritenin zayıflamasıyla Azerbaycan toprakları çeşitli hanlıkların kontrolüne geçmiştir. 18. yüzyılın başlarında Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra, bölgedeki hanlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Rusya tehlikesi Azerbaycan üzerinde daima etkili olmuş, Ruslar bu sevdasından katiyyen vazgeçmemiştir. İran'da iktidarın zayıflamasıyla beraber yerli hanlıklar bir solukta olsa nefes alarak, Azerbaycan'ın altın devresini teşkil eden müstakil bağımsızlıklarını ilan etmiş ve böylece Azerbaycan'da Türk Hanlıkları olarak bilinen dönem açılmıştır. Azerbaycan dönem dönem farklı devletlerin otoritesi altına girse de halk inanç, kültür ve yaşam tarzı gereği aşiret reisinin veya boy beyini lider seçmiş, onun dışında kimseye itaat etmemiştir. Nitekim ülke iktidarını en son elinde bulunduran Safevi Devleti de Azerbaycan'ın vilayet idaresini bölgenin en güçlü ailelerinden boy beylerine ya da hanlara bırakmak zorunda kalmıştır.

Coğrafi konum ve siyasi ömürlerine göre Azerbaycan Hanlıkları iki kısımda incelenir. Aras Nehri'nin güneyinde yer alan hanlıklara Güney Azerbaycan Hanlıkları, kuzeyinde yer alan hanlıklara Kuzey Azerbaycan Hanlıkları tabiri kullanılmıştır. Güney Azerbaycan kurulan önemli Hanlıklar; Tebriz, Hoy, Karadağ, Merağa, Urmiye ve Erdebil Hanlıklarıdır. Tebriz Hanlığı, Azerbaycan'ın önemli siyasi merkezlerinden biri olarak tarih boyunca bölgenin şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Safevi Devleti'nin çöküşünün ardından ortaya çıkan siyasi karmaşa ortamında kurulan hanlık, stratejik konumu sayesinde İran, Osmanlı ve Rusya gibi büyük devletlerin çekişmelerinin merkezinde yer almıştır. Özellikle ekonomik ve kültürel anlamda gösterdiği gelişim ve ticaret yollarının kavşağında bulunması sebebiyle büyük bir önem kazanmıştır.

Hoy Hanlığı, bölgenin stratejik konumu sayesinde İran, Osmanlı ve Rusya arasında gerçekleşen diplomatik ve askeri çekişmelerde önemli bir rol üstlenmiştir. Özellikle Osmanlı ve İran devletleri arasındaki siyasi ilişkilerde önemli bir geçiş ve tampon bölge olarak varlığını sürdürmüştür. Hoy şehri, çevre bölgelerden gelen tüccarlar için önemli bir merkez olmuş ve ticaretle birlikte kültürel canlılık kazanmıştır. Karadağ Hanlığı, Azerbaycan hanlıkları arasında önemli bir yere sahip olup, Osmanlı-İran mücadelesi içinde sıkışmış küçük ama stratejik bir hanlıktır. Ekonomik ve kültürel mirası, bölgenin tarihine önemli katkılar sağlamıştır. Makü Hanlığı, Azerbaycan hanlıkları içinde küçük ama stratejik bir rol oynamış, bölgenin siyasi ve kültürel yapısına katkı sağlamıştır. Doğu Anadolu ile Güney Kafkasya arasında önemli bir ticaret yolu üzerinde yer almıştır. Askerî geçitlerin kontrolünü elinde bulundurarak savunma açısından güçlü bir konuma sahip olmuştur.

Marağa Hanlığı, Güney Azerbaycan'da kurulmuş olan ve kısa ömürlü olmasına rağmen bölgenin tarihine önemli etkiler bırakan bir hanlıktır. Osmanlı ve İran arasında sıkışmış bir yapıya sahip olan hanlık, ekonomik ve kültürel yapısıyla dikkat çekmiştir. Urmiye Hanlığı, 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın başlarına kadar Güney Azerbaycan'da önemli bir siyasi varlık göstermiştir. Osmanlı ve İran arasındaki mücadelede stratejik bir noktada yer alan hanlık, ekonomik ve kültürel açıdan da önemli bir merkez olmuştur. Ancak Hanlığın zayıf merkezi otoritesi, Osmanlı ve Kaçar baskıları karşısında uzun süre varlığını sürdürememesine neden olmuştur. Erdebil Hanlığı, çevre hanlıklarla ilişkiler kurmuş,1784'te kısa süreliğine Kuba Hanı Feth Ali Han tarafından işgal edilmiştir. Tarım ve hayvancılıkla geçinen halk yarı göçebe yaşamıştır. 19. yüzyılda ekonomik olarak canlanmış; deri, dokuma ve ticaret gelişmiştir.

Kaçar Hanedanı'nın güçlenmesiyle birlikte, Güney Azerbaycan hanlıkları üzerindeki baskılar artmış ve 19. yüzyılın başlarında bölge Kaçar yönetimi tarafından ilhak edilmiştir. Bu süreç, hanlık sisteminin sona ermesine ve

[133] Çakmak, *agm*, s. 14; Göktuğ, *agt*, s. 163-165.
[134] İvan Pavloviç Petruşevski, *Oçerki Po İstorii Feodalnıh Otnoşenii V Azerbaydjane İ Armenii V 18- Naçale 19 V.,* Leningrad 1949, s. 181.

Güney Azerbaycan'ın siyasi yapısının yeniden şekillenmesine yol açmıştır. 18. yüzyılda Güney Azerbaycan hanlıkları, bölgenin tarihi ve siyasi gelişiminde kritik bir rol oynamış ve sonraki yüzyıllarda Kaçarlar tarafından yönetilecek bir merkezi yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Hanlıklar, Osmanlı ve İran gibi büyük güçlerin etkisi altında kalarak zaman zaman bağımsızlıklarını korumaya çalışmış, ancak nihayetinde Kaçarlar tarafından ilhak edilmiştir. Bu dönem, Azerbaycan tarihinde önemli bir geçiş süreci olarak değerlendirilmektedir. Güney Azerbaycan Hanlıklarının bağımsızlıkları kısa sürmüş, bu Hanlıklar yeniden İran hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.

Kuzey Azerbaycan Hanlıklarının ortaya çıkışı Safevîler'in merkezi otoritesinin çökmesi ve Nadir Şah'ın ölümünden sonra, Kuzey Azerbaycan'daki yerel liderler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu süreçte Gence, Bakü, Şeki, Şirvan, Karabağ ve Kuba gibi önemli hanlıklar ortaya çıkmıştır**.** Gence Hanlığı stratejik konumu nedeniyle Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasında süren güç mücadelelerinde önemli bir rol üstlenmiştir. Hanlığın hâkimiyeti altında Gence şehri, bölgedeki ekonomik faaliyetlerin merkezi olmuş, ticaret ve kültürel faaliyetlerin gelişmesini sağlamıştır. Gence Hanlığı, Kafkasya'daki diğer hanlıklar gibi kısa süreli bir bağımsızlık yaşamış, ancak bölgenin siyasi ve ekonomik tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Bakü Hanlığı, stratejik konumu ve ekonomik kaynakları nedeniyle büyük güçlerin ilgisini çekmiş, kısa süreli varlığına rağmen bölgenin siyasi ve ekonomik gelişiminde etkili olmuştur.

Karabağ Hanlığı, Azerbaycan tarihinde önemli bir yere sahip hanlıklardan biri olarak öne çıkmıştır. Siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan güçlü bir yapıya sahip olan hanlık, kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgenin tarihine büyük etkiler bırakmıştır. Şuşa'nın kültürel ve sanatsal gelişimi hanlık döneminin en önemli miraslarından biri olmuştur. Kuba Hanlığı coğrafi konumu sayesinde Rusya, İran ve Osmanlı Devleti arasındaki politik ve askeri çekişmelerde stratejik bir rol üstlenmiştir. Kuba Hanlığı döneminde bölge, ticari faaliyetlerin ve tarımsal üretimin geliştiği önemli bir ekonomik merkez haline gelmiş, aynı zamanda kültürel ve sosyal açıdan da ilerleme göstermiştir. İrevan Hanlığı, Azerbaycan Türk hanlıkları arasında stratejik açıdan öne çıkan bir yapıdır. Günümüzde Ermenistan sınırları içinde kalan bu hanlık Osmanlı, İran ve Rusya'nın rekabet alanında kilit bir konuma sahiptir. Hanlık Anadolu, İran ve Kafkasya arasında bir geçiş noktası işlevi görmüş, hem ticari hem askerî açıdan önemli bir noktadır.

Şeki Hanlığı, kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu, onu büyük güçlerin ilgisini çeken bir merkez hâline getirmiştir. Hanlık dönemi, Şeki'nin ekonomik ve sanatsal gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Şirvan Hanlığı, Azerbaycan tarihinde önemli bir rol oynayan hanlıklardan biri olmuştur. Stratejik konumu, ekonomik gücü ve kültürel zenginliği ile dikkat çeken Hanlık, kısa süreli bağımsızlığına rağmen bölgenin tarihine derin izler bırakmıştır. Hanlığın tarihsel süreci, Kafkasya'da yaşanan siyasi değişimlerin ve büyük devletlerin güç mücadelelerinin bir yansıması olmuştur. Nahçıvan Hanlığı Osmanlı, İran ve Rusya arasında stratejik bir sınır bölgesidir. Anadolu hattında önemli bir ticaret ve geçiş merkezidir. Güçlü hanlıklarla ittifak kurarak siyasi denge unsuru olmuştur.

Kuzey Azerbaycan'da müstakil hanlıkların kurulmasıyla bir dönüm noktası yaşanmıştır. Bundan sonra kurulacak İran hükümetleri Kuzey Azerbaycan'da hiçbir zaman tam hâkimiyet sağlayamamıştır. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları Nadir Şah'ın ölümünden sonra yeniden İran hâkimiyetine girmemiş, 19. yüzyıl Rus istilasına kadar bağımsızlıklarını muhafaza etmişlerdir. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, birbirleriyle sürekli mücadele halinde olmuş ve dış tehditlere karşı çeşitli ittifaklar kurmuşlardır. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Rus İmparatorluğu Kafkasya'da yayılma politikası izleyerek, Hanlıkları hedef almaya başlamıştır. 18. yüzyıl Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, bölgenin siyasi ve askeri yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Hanlıklar, Osmanlı, İran ve Rusya gibi büyük güçlerin baskısı altında varlıklarını sürdürmeye çalışmış, ancak 19. yüzyılın başlarında Rusya tarafından ilhak edilerek siyasi varlıklarını kaybetmişlerdir.

Bölgede yaşanan Osmanlı, Safevi ve Rus devletleri arasındaki mücadeleler, Azerbaycan tarihini derinden etkilemiş; siyasi ve sosyal çalkantılarla birlikte halkın göç ve sürgünlerle karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşen mücadeleler, Azerbaycan'ın kuzeyi ve güneyi arasında kalıcı siyasi ayrımlara neden olmuştur. 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'daki genişleme politikası sonucunda Azerbaycan hanlıkları zayıflamaya başlamıştır. 1804-1813 yılları arasındaki Rus-İran Savaşları ve 1826-1828 yılları arasındaki ikinci Rus-İran savaşı sonrasında Azerbaycan'daki hanlıklar, Rusya'nın egemenliği altına girmiştir. 1813'te imzalanan Gülistan Antlaşması ve 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan hanlıklarının büyük bir kısmı Rusya'ya bağlanmıştır. Böylece Azerbaycan'daki hanlıklar dönemi sona ermiş ve bölge Rusya'nın yönetimine girmiştir.

Azerbaycan'daki hanlıklar dönemi, ülkenin tarihsel gelişiminde önemli bir aşama olmuştur. Bu dönem bağımsızlık mücadelesi, kimlik inşası ve kültürel zenginliğin iç içe geçtiği çok katmanlı bir tarihsel süreçtir. Bu süreç, sadece geçmişin bir parçası değil, aynı zamanda modern Azerbaycan'ın siyasi duruşunu, kültürel hafızasını ve bölgesel vizyonunu şekillendiren temel taşlardan biridir. Hanlıklar, Azerbaycan'ın siyasi, ekonomik ve kültürel

yapısını etkilemiş, ancak bölgesel parçalanma nedeniyle uzun süre varlıklarını sürdürememişlerdir. Rusya'nın Kafkasya'daki hâkimiyetiyle birlikte bu dönemin sona ermesi, Azerbaycan'ın modern tarihi açısından da önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tarih boyunca yaşanan bu karmaşık mücadelelerin ve Türk boylarının bölgedeki etkilerinin izi günümüzde de Azerbaycan'ın kültürel ve siyasi kimliğinde açıkça görülmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Introductıon

With its strong strategic location, rich economic resources, and vibrant nature, Azerbaijan has been a battleground for great powers and civilizations throughout history. From the earliest periods, Turkish communities such as the Sabirs, Khazars, and Huns have shaped the social and cultural structure of the region. Especially with the Great Seljuk period, the increasing waves of Turkish migration accelerated the Turkification process of Azerbaijan and laid the foundations of the modern Azerbaijani identity. The region has witnessed the struggle for domination by many great powers throughout its historical process, including the Safavids, Afshars, Qajars, Ottomans, and Russia. The settlement of Turkish communities in the region from early times has left lasting effects on the ethnic and cultural structure of Azerbaijan, leading to a strong representation of Turkic identity in the region.

With the weakening of central authority during the Safavid and Afshar periods, the lands of Azerbaijan came under the control of Turkic khanates. After the death of Nader Shah Afshar in the early 18th century, local administrations gained strength in Azerbaijani territories, and the khans of the region declared their independence. These semi-autonomous administrations, known as "khanates," not only created political fragmentation but also increased the cultural and economic diversity of the region. Situated between great powers such as Iran in the south, the Ottomans in the west, and Russia in the north, these khanates eventually came under the pressure of these empires and lost their independence. However, the administrative structure, cultural accumulation, and traditions of local authority developed during the khanate period left lasting marks in the social memory of Azerbaijan.

Methodogly

This study aims to examine the historical development of the khanates established in Azerbaijan during the 18th and 19th centuries. A scientific approach was followed in the research, utilizing Western, Eastern, and Turkish literature within the framework of ethical principles. Primary and secondary sources—including academic articles, books, theses, and regional studies—were evaluated. Through this approach, the historical, political, and cultural developments of the khanates have been addressed in a multidimensional manner.

In the research, the khanates were geographically divided into two parts: those located south of the Aras River were classified as the Southern Azerbaijani Khanates, while those to the north were categorized as the Northern Azerbaijani Khanates. Each khanate was analyzed in detail according to criteria such as political autonomy, economic activities, cultural development, and foreign relations. Through a comparative analysis method, both the differences among the khanates and their interactions with major powers such as the Ottoman Empire, Iran, and Russia were assessed. This method is significant in revealing that the khanate system was shaped not only by internal dynamics but also by external pressures.

Results and Conclusion

The Khanates of Azerbaijan are examined in two main categories based on their geographical locations and political structures. Those located south of the Aras River are called the *Southern Azerbaijani Khanates*, while those in the north are known as the *Northern Azerbaijani Khanates*. Notable southern khanates include Tabriz, Khoy, Karadagh, Maragha, and Urmia; northern ones include Ganja, Baku, Shaki, Shirvan, Karabakh, and Quba.

1. Southern Azerbaijani Khanates

Tabriz Khanate: A major political center throughout Azerbaijani history. Founded during the post-Safavid turmoil, it became a focal point of rivalry among Iran, the Ottoman Empire, and Russia. Its strategic position on major trade routes made it economically and culturally significant.

Khoy Khanate: Held high geopolitical and geostrategic value, playing a critical role in military and diplomatic struggles between Iran, the Ottomans, and Russia. It functioned as a transition and buffer zone, and flourished culturally and commercially.

Karadagh Khanate: Located at the heart of the Ottoman-Iranian rivalry, it contributed significantly to the historical, economic, and cultural heritage of the region.

Maku Khanate: Positioned on a vital trade route between Eastern Anatolia and the South Caucasus, it maintained a strong military presence and influenced the region's political and cultural structure.

Maragha Khanate: Though short-lived, it left a notable mark in the region's history, distinguished by its economic activity and cultural contributions despite being squeezed between the Ottomans and Iran.

Urmia Khanate: Played a significant political role from the mid-18th to early 19th century. Located in a strategic conflict zone, it also became an economic and cultural hub but struggled against pressures from the Ottomans and the Qajars.

Ardabil Khanate: Established political relations with neighboring khanates. Briefly occupied by Quba Khan Fatali Khan in 1784. The people lived a semi-nomadic lifestyle based on agriculture and livestock. Economic growth occurred in the 19th century through leather, textile, and trade industries.

2. Northern Azerbaijani Khanates

Ganja Khanate: Played a key role in the power struggles among the Ottomans, Iran, and Russia. Though short-lived, its position as an economic hub contributed to trade and cultural exchange.

Baku Khanate: With its strategic location and rich resources, it attracted major powers and significantly influenced the region's political and economic development.

Karabakh Khanate: One of the most influential in Azerbaijani history. Despite a brief independence, it left a lasting impact, particularly through the cultural and artistic flourishing of Shusha.

Quba Khanate: Rapidly rose to regional prominence in the 18th century but declined under the pressure of great power politics and was annexed by Russia in the early 19th century. Its history symbolizes Azerbaijani resistance and cultural identity.

Erivan Khanate: It was one of the most strategically significant Azerbaijani Turkic khanates. Located within the present-day borders of Armenia, this khanate held a key position in the rivalry between the Ottoman Empire, Iran, and Russia. The city served as a transit point between Anatolia, Iran, and the Caucasus, gaining importance both commercially and militarily.

Shaki Khanate: Despite a short period of independence, it played a major role in the region's political, economic, and cultural life. Positioned on key trade routes, it contributed significantly to the region's prosperity.

Shirvan Khanate: An important part of Azerbaijani history with strategic, economic, and cultural influence. Though its independence was short, it left a lasting legacy and reflects broader geopolitical shifts in the Caucasus.

Nakhchivan Khanate: It was a strategic border region between the Ottoman Empire, Iran, and Russia. It served as an important trade and transit center along the Anatolian route. By forming alliances with powerful khanates, it became a key element of political balance.

In the 18th century, the khanates of Southern Azerbaijan played a vital role in the historical and political development of the region, ultimately laying the groundwork for the emergence of a centralized administration under the Qajars. Although these khanates occasionally attempted to maintain their independence under the influence of major powers such as the Ottoman Empire and Iran, they were eventually annexed by the Qajars. This period is regarded as a significant transitional phase in the history of Azerbaijan, as the independence of the Southern Azerbaijani khanates was short-lived and ultimately succumbed to Iranian sovereignty.

The establishment of independent khanates in Northern Azerbaijan represents a major turning point. Subsequent Iranian governments were never able to establish full authority over this region. Following the death of Nader Shah, these khanates maintained their autonomy until the early 19th century. Often in constant rivalry with each other, they also formed various alliances in response to external threats. By the end of the 18th century, the Russian Empire had begun to pursue an expansionist policy in the Caucasus, directly targeting the khanates. The struggles of the 18th and 19th centuries led to lasting political divisions between Northern and Southern Azerbaijan. The Treaties of Gulistan (1813) and Turkmenchay (1828) formally recognized Russia's control over most of the Azerbaijani khanates.

The khanate period was not merely an administrative structure for the Azerbaijani people—it was also a time marked by a desire for freedom, local solidarity, and the development of art and culture. Cities such as Shusha, Ganja, and Shaki saw flourishing artistic, literary, commercial, and craft activities, which are considered among the most valuable legacies of this era. The tendency of the people to elect their own leaders, their strong communal solidarity, and the tradition of local councils laid the social foundations for the modern state structure of Azerbaijan.

In conclusion, the khanate era of Azerbaijan is a multi-layered historical process in which the struggle for independence, identity formation, and cultural richness were deeply intertwined. This process is not only a part of the past but also a foundational element that shapes the political stance, cultural memory, and regional vision of

modern Azerbaijan. For this reason, the "Khanate Period" should continue to be explored in academic literature not only as a political system but also as a sociocultural paradigm.

KAYNAKÇA

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

ALEKPEROĞLU, A. Nuru, ALİYOLDAŞKIZI, A. Faride, "Nahçıvan Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 123-133.

ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, "Erdebil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 276-277.

ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, "Kuba", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss. 297-298.

ALİZADE, Orhan, "18. yy'ın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış*, Cilt 4 Sayı 7, Kış 2010, ss. 105-114.

ALLEN, Edward David, MURATOFF Pavel, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921,* Cambridge University Press, 1953.

AŞURBEYLİ, Sara, "Şirvanşahlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 211-213.

ATKİN, Muriel, *Russia and Iran*, *1780-1828*, University of Minnesota Press, 1980.

AXWORTHY, Micheal, *The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*, I.B. Tauris, London 2006.

AYDIN, Mustafa, "Revan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 26- 29.

AYDIN, Mustafa, "Şeki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, ss.489-491.

AYDIN, Mustafa, "Şirvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss.204-206

AZİZOV, Anar, "Şeki", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss.492.

BAŞÇI, Veysel Başçı, "Dunbulî Beyliği Tarihi ve Tarihi Kronikleri" (XIII-XVIII YY.), *Kadim Akademi*, C.3, S.2, 2019.

BAYRAMOVA, Naile, Şamaxı Xanlığı, AMEA Tİ Neşri, Bakı 2009.

BERKOK, General İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

BEZER, Gülay Öğün, "Şeddâdîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 409-411.

BİLGİLİ, Ali Sinan, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 21-42.

BUNİYATOV, Ziya Musa, "Azerbaycan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 317-322.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Azerbaycan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940.

CAMALOV, Gabil, "Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgal Edilmesinde İran'ın İkili İlişkiler Siyaseti", *Türkler (Cumhuriyet)*, C.18, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 919-935.

ÇAKMAK, Mehmet Ali, "Azerbaycan Hanlıkları", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 10-20.

DELİLİ, Hasan Ali, XIII. Asrın İkinci Yarısında Cenubi Azerbaycan Hanlıkları, Bakü 1979.

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, "Azerbaycan Ülke Bülteni", https://www.deik.org.tr/uploads/azerbaycan-nisan-2013.pdf, 10.03.2025 sa. 20:00.

DURSUN, Davut, "Baku", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 550-551.

EFENDİZADE, Oktay, "Gence", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 17-20.

ELÇİBEY, Ebülfez, "Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, çev. Muhammet Kemaloğlu, C.4, S.8, Gümüşhane 2013, ss. 23-45.

EMENOVA, Aynur, "Tebriz Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 153-167.

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, C.2, haz. Yücel Dağlı, Seyyit A. Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, 1999 İstanbul.

FORSYTH, James, *The Caucasus: A History*, Oxford University Press, 2014.

GÖKTUĞ, Musa, *Kuzey Azerbaycan Hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın İşgali ve Hâkimiyet Süreci (1747-1917)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022.

GÖL, Hacer, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", *Bitlis Eren Üniversitesi Dergisi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.1, ss. 153-170.

GRAİNGER, John D., *Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom*, Routledge, London 1990.

GRİGOREV Vasılıy, *Staticeskoe opisanie Nakhchavanskoy provincii*, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1883

GULİYEV, Telman, *Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti (1801-1813),* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.

GÜNER, Ahmet, "Sellârîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 68-70.

HACİEVA, Saide "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.76-89.

İBADOV, Refik Hüsneyoğlu, "Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 90-103.

İSKENDEROVA, Merziya, "Baku Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 43-56.

KARAMANLI Hüsamettin M., "Nahcıvan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 294-297.

KARATAY, Osman, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 10, S.1, İzmir 2010, ss. 99-116.

KURTULUŞ, Rıza, "Dünbili", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, ss. 352-353.

MAENCHEN, Otto J. – Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, University of California Press 1973.

MANZ, Beatrice Forbes, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

MATTHEE, Rudi, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

MEMEDOVA, Hüsamettin, "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence-Karabağ", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 65-75.

MEMMEDOVA, Gövher N., "Urmiye Hanlığı", Türkler, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.185-206.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârzemşâhlar*, Tercüme ve Notlar: Erken Göksu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, ss. 142-143.

MİNORSKY, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, London 1953.

MUSTAFAZADE, Tofiq Teyyuboğlu, "Guba Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 104-122.

ONULLAHİ, Seyitağa, *XIII-XVIII Eserlerde Tebriz şehrinin Tarihi (Sosyal İktisadi Tarihi),* Elm Neşriyatı, Bakü 1982.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914), haz. İsmet Demir vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Ahmedîlîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, ss. 168-169.

ÖZCAN, Azmi, "Nâdir Şah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 276-277.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Merâga", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 162-163.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Urmiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss.179-180.

PETRUŞEVSKİ, İvan Pavloviç *Oçerki Po İstorii Feodalnıh Otnoşenii V Azerbaydjane İ Armenii V 18-Naçale 19 V.,* Leningrad 1949.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Azerbaycan Türkleri Derneği, İstanbul 1990.

SABBÂĞ, Abbas, BOZKURT Nebi, "Müstefvî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 147-148.

SEVİM, Ali, MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995.

SULTANOVA, Ruhengiz A., "Makı Hanlığı", *Türkler*, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 168.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları*, İstanbul 1972.

ŞÜKÜROV Kâmil, *İrəvan Xanlığı və Zəngəzur: Tarixi, Etnik və Siyasi Gerçəkliklər*, Elm və Təhsil, Bakı 2005.

TOMAR, Cengiz, "Revvadîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 36-37.

URFALI MATEOS, *Urfalı Meteos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hırant D. Andreasyon, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

USUL, Dilber, "Orta Çağ'da Tebriz", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi,* C.18, 2021, ss. 82- 106.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

ÜREN, Umut, "Azerbaycan Topraklarında İskit İzleri", *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S.1, Kırklareli 2024, ss. 1-20.

YAZICI, Tahsin, "Hoy" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 218.

YILDIRIM, Ahmet, *Osmanlı-İran Mücadelesi ve Azerbaycan Hanlıkları*, Akademi Yayınları, Ankara 2021.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Sacoğulları", *Türkler*, C.4, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 754-803.

ZEYNELOĞLU, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Şems Matbaası, İstanbul 1924.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 521-538.

Geliş Tarihi–Received Date: 04.02.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.04.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

RUS İŞGALİ ALTINDA YEDİ AY: 93 HARBİ DÖNEMİNDE ERZURUM'UN İŞGALİ (1877–1878)

https://doi.org/10.53718/gttad.1632869

RESUL TURAN*

ÖZ

Erzurum, Osmanlı-Rus mücadelesinde stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca kilit bir rol üstlenmiştir. Rusya açısından Osmanlı topraklarına ilerleyişte bir ileri karakol, Osmanlı için ise doğu sınırlarının güvenliğini sağlayan bir savunma hattı işlevi görmüştür. Kafkasya ile Anadolu arasında bir geçit konumunda olması, kenti özellikle Osmanlı-Rus savaşlarında Ruslar için öncelikli hedef haline getirmiştir. Bu nedenle Erzurum, 1828-1829, 1877-1878 ve 1916 yıllarında olmak üzere yaklaşık 90 yıl içinde üç kez Rus işgaline uğramıştır. Literatürde 1829 işgali, çoğunlukla Aleksandr Puşkin'in Erzurum ziyareti üzerinden ele alınmışken; 1916'daki işgal, son yıllarda yapılan yeni çalışmalarla daha ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Buna karşılık, 1878'deki işgale dair Türk ve Rus kaynaklarına dayanan bir araştırma henüz yapılmamıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Erzurum halkı ve Türk ordusu önemli bir direniş göstermiş ve Rus ilerleyişini durdurmayı başarmıştır. Ancak Rus birliklerinin İstanbul önlerine kadar ilerlemesi, başkentin güvenliğini tehdit etmiş; bu gelişme sonucunda imzalanan Edirne Mütarekesi kapsamında Erzurum'un teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece yaklaşık yedi ay süren bir Rus işgal dönemi yaşanmıştır. Bu çalışmanın amacı, bu işgal sürecini, Erzurum Askerî Valisi Sergey Mihailoviç Duhovskiy, eşi Varvara Fyodorovna Duhovskaya ve Kızıl Hac görevlilerinin anıları başta olmak üzere, arşiv belgeleri ve farklı kaynaklar ışığında incelemektir. Çalışma, işgalin askerî, idarî, toplumsal ve diplomatik yönlerini ele almakta; geçici Rus yönetiminin uygulamaları ve bunların şehir üzerindeki etkilerini analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, şehrin teslim süreci, Rus idari teşkilatı, yönetim-halk ilişkileri ve toplumsal yapının dönüşümü değerlendirilmekte; ayrıca Rusların bu süreci ilerideki olası işgaller için bir propaganda ve hazırlık dönemi olarak nasıl kurguladıkları tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Rus işgali, 93 Harbi, Kafkasya, Edirne Mütarekesi.

SEVEN MONTHS UNDER RUSSIAN OCCUPATION: THE RUSSIAN OCCUPATION OF ERZURUM DURING THE RUSSO-TURKISH WAR (1877–1878)

ABSTRACT

Due to its strategic location, Erzurum played a key role throughout history in the Ottoman-Russian struggle. For Russia, it functioned as an advanced outpost in the march toward Ottoman lands, while for the Ottomans, it served as a defensive line securing the eastern borders. Positioned as a gateway between the Caucasus and Anatolia, the city became a primary target for the Russians, especially during the Ottoman-Russian wars. Consequently, Erzurum was occupied by Russian forces three times within approximately 90 years in 1828–1829, 1877-1878, and 1916. In the literature, the 1829 occupation has mostly been examined through Aleksandr Pushkin's visit to Erzurum, while the 1916 occupation has been explored in more detail in recent studies. However, no research based on Turkish and Russian sources has yet been conducted regarding the 1878 occupation. During the 1877-78 Russo-Ottoman War, the people of Erzurum and the Ottoman army mounted significant resistance and succeeded in halting the Russian advance. Nevertheless, the Russian army's progress toward Istanbul posed a threat to the capital's security; as a result, under the terms of the Edirne Armistice, it was decided that Erzurum would be handed over to Russia. Thus began a period of Russian occupation that lasted approximately seven

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize/TÜRKİYE, E-Posta: resul.turan@erdogan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7832-0552.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

months. The aim of this study is to examine this occupation process in light of archival documents and various sources, primarily the memoirs of Erzurum's Military Governor Sergey Mikhailovich Dukhovskiy, his wife Varvara Fyodorovna Duhovskaya, and Red Cross personnel. The study addresses the military, administrative, social, and diplomatic aspects of the occupation and aims to analyze the practices of the temporary Russian administration and their impacts on the city. In this context, he article evaluates the city's handover process, the Russian administrative organization, the relationship between the administration and the public, and the transformation of the social structure. Furthermore, it discusses how the Russians framed this period as both a propaganda opportunity and a preparatory phase for potential future occupations.

Keywords: Erzurum, Russian Occupation, Russo-Turkish War, the Caucasus, the Treaty of Edirne.

GİRİŞ

Erzurum, Osmanlı-Rus Savaşları sırasında stratejik konumu, doğal savunma avantajları ve lojistik önemiyle ön plana çıkan bir merkezdir. Doğu Anadolu'nun yüksek platolarından birinde, Palandöken Dağlarının korunaklı yapısıyla çevrili olan şehir, Kafkasya ile Anadolu arasında bir köprü işleviyle Osmanlı-Rus savaşlarında kritik bir nokta olmuştur. Bu önemine binaen 1828-1829, 1877-1878, 1915-1916[1] Osmanlı-Rus savaşlarında Rus işgali altında kalmıştır. Erzurum, ilk kez 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde işgale uğramıştır. İşgal, Rus ordusunun Kars, Ardahan ve Bayezid gibi yerlerden sonra, Millidüz ve Hasankale güzergâhından Erzurum'a doğru ilerlemesiyle sürmüştür. Ruslar açısından Erzurum, İstanbul'u almaya giden yolun da anahtarı olmuştur. Öyle ki, Kafkasya Başkomutanı General Paskeviç'in İmparatora sunduğu 21 Kasım 1828 tarihli savaş planındaki hedefi önce Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane'yi ele geçirmek, ardından Rus donanmasından lojistik destek alabilmek amacıyla Tokat ve Sivas üzerinden ilerleyerek Samsun'a ulaşmak ve buradan Rus birliklerini Şile'ye çıkarmak olmuştur. Bu planlar gerçekleşmemekle birlikte, Ruslar 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile Erzurum'dan çekilmişlerdir.[2] İmparator I. Nikolay döneminde (1825-1855) takriben bir yıl süren işgalin ikinci aşaması, yaklaşık yarım asır sonra 93 Harbi döneminde, oğlu İmparator II. Aleksandr döneminde (1855-1881) gerçekleşmiştir.

1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Erzurum

Erzurum, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde Edirne Mütarekesi şartlarınca Rus işgaline uğramıştır. Sürecin başında Rusya, Balkanlar'daki olaylara müdahale etme ve Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini artırma amacıyla hareket etmiştir. 1877'de savaşın başlamasıyla birlikte, Rus birlikleri önce Balkanlarda, birkaç gün sonra ise Kafkasya'da harekete geçmiştir. Kafkas Cephesi'nde Gümrü-Kars-Sarıkamış-Köprüköy-Erzurum şosesi ekseninde ilerlemeye başlamıştır. Bu ana hat, Rus kuvvetleri için lojistik açıdan önemli bir güzergâh olmuştur. Ruslar Ardahan, Kars ve Bayezid yönlerinden Erzurum'a doğru taarruz edebilecekleri varsayımıyla hareket etmişlerdir. Türk kuvvetleri ise sınır bölgelerinde stratejik savunma yapmış, ancak Rus ilerleyişini durdurmakta zorlanmışlardır. Gedikler Muharebesi ve Yahniler Muharebeleri gibi çatışmalar, Rus ilerleyişini yavaşlatmaya yönelik savunma çabalarının birer örneği olmuştur. Türk ordusu, Soğanlı Dağları ve Kargapazarı-Deveboynu-Palandöken hattı gibi doğal engelleri kullanarak savunma hatları kurmaya çalışmıştır.[3]

Ruslar tarafından 18 Kasım 1877'de Kars'ın ele geçirilmesi Erzurum için büyük bir tehdit oluşturmuştur. Kars'ın düşüşü, Rusların Erzurum'a ulaşmasını kolaylaştırmış ve Türk savunma hattını zayıflatmıştır. Ruslar, Deveboynu'nda toplanarak Erzurum'u kontrol altında tutmaya başlamışlar ve Erzurum'a yönelik Rus taarruzu, Aziziye Tabyası'na yapılan baskın ile sürmüştür. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 25 bin kişiye düşen ordusu ile Erzurum Kalesi'ne çekilmiş, halkın büyük desteğiyle 8-9 Kasım gecesi Aziziye ve Mecidiye tabyalarında Ruslara karşı bir zafer kazanmıştır. Ruslar ise Erzurum'u tam olarak tecrit etmek ve teslim olmaya mecbur bırakmak amacıyla Hınıs'ı işgal ederek Erzurum'un Muş ve Bitlis ile bağlantısını kesmişlerdir.[4] Batı'da ise Ruslar Edirne'yi işgal ederek Rus karargâhını 27 Ocak'ta buraya nakletmişlerdir. Rus yetkililer altı maddelik ateşkes şartlarını Osmanlı temsilcilerine sunmuş, bunların kabulünün teminatı olarak Erzurum, Vidin, Silistre ve Rusçuk kalelerinin boşaltılması talep etmişlerdir. Rus ordusunun İstanbul üzerine ilerlemesi ve şartların daha fazla ağırlaşması tehlikesi üzerine 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalanmıştır.[5]

Ruslar, şubat ayında Erzurum'u teslim alarak kış mevsiminin geri kalan kısmını burada geçirmişlerdir.[6] 10 Şubat 1878'de Erzurum Askerî Valisi Şelkovnikov'un tifodan ölmesiyle yerine Tuğgeneral Sergey Mihailoviç

[1] 1916 yılındaki Rus işgaline dair ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Mehmet Eşki, "Rus Basınında Çarlık Rusya'nın Erzurum'u İşgal Yılları (1916-1917)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 2/11, 2024, s. 404-431.

[2] İbrahim Aykun, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahallelerinden ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/1, 2019, s. 410-411; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 180.

[3] Ayrıntılı bilgi için bkz. Şadi Sükan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, C. II, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985.

[4] Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat, Târihî Hakîkatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, C. I-II-III, Berekât Yayınları, İstanbul 1983, s. 543;

[5] Mithat Sertoğlu, "Edirne Mütarekesi", *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2011. s. 3321-3322.

[6] Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 543.

Duhovskiy atanmıştır.[7] Duhovskiy, yaklaşık yedi ay askerî vali olarak görev yapmış, bu süre boyunca eşi Varvara Fyodorovna Duhovskaya da ona eşlik etmiştir.[8] 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Barış Antlaşması ile işgalin sonlandırılması kabul edilmiş ve 19 Eylül 1878'de Erzurum yeniden Türk idaresine girmiştir.[9]

2. Türk-Rus Görüşmeleri ve Edirne Mütarekesi

Rus birliklerinin İstanbul önlerine kadar yaklaşması ve Doğu bölgelerindeki toprak kazanımları ile avantajlı duruma geçmesi üzerine, Sultan II. Abdülhamit barış müzakerelerine başlanmasına dair emir vermiştir. 31 Ocak 1878 tarihinde imzalanan Edirne Mütarekesi, geçici olarak 9 ay 7 gün süren savaşı sonlandırmıştır.[10] Ateşkes şartları ve yeni sınır hattının tespiti için her iki taraf temsilcilerinden bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Bu tarih itibariyle Hınıs Kale'deki Rus birliklerinin komutanı olan Sergey Mihailoviç Duhovskiy, demarkasyon komisyonu başkanı olarak görevlendirilmiştir. Komisyon Başkanı Duhovskiy'e Edirne Mütarekesi'nin kabul edilebilmesi için bazı emirler verilmiştir. Bunlar, Erzurum'un derhal boşaltılması, Rus birliklerine teslimi, şehirdeki Türk birliklerinin Bayburt-Mamahatun hattının ötesine çekilmesi ve yalnızca bu iki noktada konuşlanma hakkına sahip olmasıdır. Ayrıca Türk birliklerinin Tsikhisdziri mevkiini ve Batum'u boşaltarak Kobuleti, Yukarı ve Aşağı Acara, Şavşat ve Lazistan bölgelerinden yeni sınırlara kadar çekilmesi, Türk birliklerinin, Bayezid sancağı ve Van bölgesindeki tüm yerleri, Van şehrinin paraleline kadar boşaltması ile Rus birliklerinin işgal ettikleri bölgelerde kalma ve işgal altındaki topraklarda hareket etme hakkının korunmasıdır.

Türk ve Rus komisyonları, 16 (4) Şubat'ta* Hasan Kale'de bir araya gelmiş ve ertesi gün Erzurum'a ulaşmıştır. Duhovskiy, uzun süren kuşatmaya rağmen temiz sokaklar, çok sayıda açık dükkân ve sağlıklı görünen nüfusla karşılaşınca oldukça şaşırmış, bu durumun ancak çok zengin kaynaklara sahip bir şehirde mümkün olabileceğini belirtmiştir. 17 (5) Şubat günü, Duhovskiy beraberindekilerle birlikte [Kurt] İsmail Paşa** ile Erzurum'un tahliyesine dair bir görüşme yapmıştır. Duhovskiy'nin Paşa'ya yönelik ilk izlenimi "*İsmail Paşa bizi son derece nazik bir şekilde karşıladı; ancak moralinin bozuk olduğu açıkça belliydi. Şehri Ruslara teslim etme*

[7] Sergey Mihailoviç Duhovskiy (1838-1901) 28 Şubat 1878'de Erzurum askerî valisi olarak atanmıştır. Duhovskiy, Rus ordusunun önemli komutanlarından biri olarak askerî kariyeri ve özellikle Kafkasya'daki faaliyetleri ile öne çıkan bir isimdir. Genç yaşta askerî eğitimine başlamış, askerî eğitimini Nikola Mühendislik Akademisi, Nikola Genelkurmay Akademisi gibi dönemin önde gelen okullarında üstün başarıyla tamamlamıştır. 1859 yılında teğmen, 1864 yılında ise yüzbaşılığa yükselmiş, aynı yıl Kafkas Ordusu bünyesinde görevlendirilmiştir. Batı Kafkasya'nın işgali sırasında gösterdiği cesaret ve başarılar nedeniyle 4. Derece Aziz Vladimir Nişanı ile ödüllendirilmiştir. Kafkasya'daki askerî ve organizasyon yetkinliği sayesinde hızla yükselerek 1865 yılında yarbay, 1867 yılında ise albay rütbesine terfi etmiştir. Aynı dönemde Kuban Oblastı askerî idareciliğine atanmış, hem idari hem de askerî açıdan aktif çalışmalar yürütmüştür. 1870-1872 yılları arasında Kafkas Askerî Bölgesi Genelkurmay Başkan Yardımcısı görevini üstlenmiştir. Duhovskiy'nin Kafkasya'daki rolü, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında zirveye ulaşmıştır. Savaş öncesinde, Kafkasya cephesi harekât planlarının hazırlanması görevini başarıyla tamamlaması ve katkıları nedeniyle 1. Derece Aziz Stanislav Nişanı ile ödüllendirilmiştir. Savaşın başlamasıyla Kafkasya Ordusu Komutanı Mihail Loris-Melikov'un emrinde kritik görevler üstlenmeyi sürdürmüştür. Özellikle Ardahan Kalesi'nin keşif harekâtı sırasında gösterdiği cesaret nedeniyle 4. Derece Aziz Georgiy Nişanı ile onurlandırılmıştır. Ardından, 5 Mayıs 1877 tarihinde Ardahan Kalesi'nin ele geçirilmesi sürecini başarıyla yönetmiştir. 1878 yılında Duhovskiy, Fırat'ın üst bölgelerinde bulunan Hınıs Birliği Komutanlığı'na atanmıştır. Aynı yıl, Erzurum'un işgali sonrası geçici olarak Erzurum Komutanı ve Erzurum Oblastı Askerî Valisi olarak görevlendirilmiştir. Burada düzeni sağlamak, halk ile ordu arasındaki ilişkileri stabilize etmek için çalışmalar yürütmüştür. Ayrıca savaş sonrası Türk-Rus Ateşkes Komisyonu başkanı olarak görev yapmış ve Kafkasya sınırlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Duhovskiy, 11 Nisan 1876 tarihinde dönemin önde gelen soylu ailelerinden Prens F.G. Golitsin'in kızı Prenses Varvara Fyodorovna ile evlenmiştir. Askerî kariyerine bir süre Moskova'da devam etmiş, önce Amur Genel Valisi (1893-1898), Türkistan Genel Valisi (1898-1901) olarak görev yapmış ve 1901 yılında hayatını kaybetmiştir. Duhovskiy'nin Erzurum izlenimleri, Aralık 1878 tarihinde *Voennıy Sbornik* dergisinin 11 ve 12 numaralı sayılarında yayımlanmıştır. "S.M. Duhovskoy", *Russkiy İnvalid*, No 49, 1901, s. 3; "Sergey Mihailoviç Duhovskoy", *Voennaya Entsiklopedia*, Tom 9, Pod Red. K.İ. Veliçko i dr., SPB 1912. s. 245-246; Friter Benyamin Şenk, "Ya Tak Ustala Bıt Pereletnoy Ptitsey: İmperskoe Prostransstvo i İmperskoe Gospodstvo v Avtobiografii Rossiyskoy Dvoryanki", *Vestnik YUUrGU, Seria: Sotsialno-Gumanitarnıe Nauki*, No 2014, s. 42-43; Ş.V. Megrelidze, *Zakavkaziye v Russko-Turetskoy Voyne 1877-1878 gg*., Tbilisi 1972, s. 97; S. Duhovskiy, "Russkie v Erzurum v 1878 godu", *Voennıy Sbornik*, god Dvadtsat pervıy, 1878 Dekabr, Tom 124, No 11-12, Tipografiya V.A. Poletiki: Sankt Peterburg 1878; Semen Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: II, (Prilojenie), Tiflis 1907, s. 258-260.

[8] 1876 yılında Sergey Mihailoviç Duhovskiy ile evlenen Varvara Fyodorovna Duhovskaya (1854-1931), Knez Fyodor Grigoriyeviç Golitsin'in kızı olarak 1854 yılında Harkiv bölgesinde doğmuştur. Küçük yaşlardan itibaren, kendi anılarına göre, seyahat etme ve birçok maceranın parçası olma isteği duymaya başlamıştır. 1876'da Duhovskiy ile evlenmesi bu isteğini gerçeğe dönüştürmüştür. Kafkasya'dan Sibirya'ya, Avrupa'dan Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyaya seyahat edip anılarını kaleme almıştır. 1901'de eşinin ölümünün ardından Sovyet döneminde maddi olarak çetin şartlarda yaşamak zorunda kalmıştır. Erzurum günlerini içeren anıları 1878 ve 1879 yıllarında, İz Dnevnika Russkoy Jenşinı v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g. adıyla Petersburg'ta yayımlanmış, 1879'daki ayrı basımı Kızıl Haç yararına satılmıştır. Anılarının tamamı ise farklı yıllarda (1900, 1913 ve 2019) yeni baskılarıyla yayımlanmıştır. V. Duhovskaya, "İz Dnevnika Russkoy Jenşinı v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g.", *Russkie Vestnik*, No 8-11, 1878; V. Duhovskaya, *İz Dnevnika Russkoy Jenşinı v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g.*, Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya, Stremyannaya, 12, S-Peterburg 1879; V. Duhovskaya, *İz Moih Vospominaniy*, Directmedia, Sankt Peterburg 2013; V. Duhovskaya, *İz Moih Vospominaniy*, Zacharov, Rusya 2019.

[9] Megrelidze, *age*, s. 248, 278.

[10] T. C. Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Seri No:4, *Balkan Harbi (1912-1913)*, C. I, *Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1970, s. 20-21.

* Bu dönemde Rus İmparatorluğu'nda Jülyen takvimi kullanıldığından, dönemsel kaynaklarda geçen tarihler, karışıklıkları önlemek amacıyla Miladi takvime çevrilmiş ve orijinal tarihler parantez içinde verilmiştir.

** İsmail Hakkı Paşa, Mayıs 1876 tarihinde Mehmed Yaver Paşa'nın vefatıyla boşalan Erzurum Valiliği görevine atanmıştır. Aralık 1877-Şubat 1878 tarihleri arasında Anadolu Ordusu Komutanı olarak görev yapmıştır. Ocak-Haziran 1878 tarihleri arasında ise Anadolu Ordusu Komutanlığı ile 4. Ordu Komutanı görevlerini üstlenmiştir.

görevi, uzun yıllar Erzurum valisi olarak görev yapmış ve burayı kendi eseri gibi seven biri için ağır bir yük olmuştu. Müşir'in yanında Kurmay Başkanı Musa Paşa'yı ve Türk komisyonunun tüm üyelerini gördük." şeklinde olmuştur. Bu görüşmeden sonra Duhovskiy, Musa Kundukhov Paşa ile bir araya gelmiştir. Musa Paşa, İsmail Paşa adına konuşarak şehrin tahliyesi için verilen yedi günlük sürenin uzatılmasını; İsmail Paşa ve karargâhı ayrıldıktan sonra Rus birliklerinin şehre girmesini talep etmiştir. Zira İsmail Paşa, Erzurum'un Ruslara teslim edilmesi emrini ani bir şekilde almıştır. Bu emre, kalenin hâlâ sağlam ve iyi durumda olduğunu belirterek üç kez karşı çıkmış, ancak kendisine Sultan [Abdülhamid] adına gönderilen cevapta emre karşı gelmesinin ihanet olarak değerlendirileceği bildirilmesi üzerine şehirdeki askerlerin ve askerî malzemenin tahliye hazırlıkları başlamıştır. Bu çekişmeli durum, Erzurum'un boşaltılması için verilen yedi günlük sürenin uzatılmasına sebep olmuştur. Rusların talebi, 3 Mart (19 Şubat) akşamına kadar şehirde tek bir Türk taburunun bile kalmaması olmuştur. Ayrıca Türk birliklerinin ayrılışını takip etmek için Rus ve Türk taraflarından temsilciler atanmıştır. Rus tarafından, şehirdeki kuşatma hattını koruyan tümenin komutanı Tümgeneral Tsitoviç, Türk tarafından ise Binbaşı Hacı Halid Ağa seçilmiştir. 19 (7) Şubat'ta her iki komisyon tarafından ateşkes şartları ile ilgili anlaşma imzalanmıştır.[11]

Bu süreçteki görüşmelerde aktif rol oynayan Musa Paşa Kafkasya'da doğmuş, Rusya'da askerî eğitim almış, generalliğe kadar yükselmiş, Kafkas göçleri döneminde Osmanlı'ya göç etmiş ve Osmanlı ordusunda görev almıştır. Bu açıdan Musa Paşa ve diğer askerlerin Rusya'ya dair bilgileri, muhtemelen oldukça fazla ve yeni bir karşılaşma değildir. Paşa'nın Rusça bilmesi, taraflar arasındaki iletişimi sağlamakla birlikte, etnik zenginlik göz önüne alındığında Rus kadrolarındaki subaylar arasında Türkçe bilenlerin olması uzak bir ihtimal değildir. Zira Erzurum'un Ruslara tesliminde muhtemelen daha önce Rus ordusunda Musa Paşa'nın birlikte görev yaptığı birçok yetkili de vardır. Örneğin Rus birlikleriyle Erzurum'a gelen Ermeni kökenli General Mihail Loris-Melikov, Terek Oblastı komutanı olarak görev yapmış, bu dönemde Musa Paşa da Loris-Melikov'un emrinde çalışmıştır.[12] Bir diğer kişi ise Petersburg ve yurtdışında yaşamış, Ahmet Muhtar Paşa'nın eski yaveri ve İsmail Paşa'nın gözdesi, Fransızca ve Rusça bilen Binbaşı Danyal Bey'dir. Rus yetkililerle yakın dostluk kuran Danyal Bey resmî ve şahsi görüşmelerde tercümanlık yapmıştır.[13] İsmail Paşa'nın Erzurum'a gelen, özellikle Kafkas savaşlarında yer almış Rus subaylarına dair bilgi sahibi olduğu, hatta ismen tanıdığı anlaşılmaktadır.[14] Bunun yanında hem Ruslar hem de Erzurum halkı arasında hala 1829'daki Erzurum işgalini hatırlayanların bulunması,[15] birçok kez bu döneme referans verilmesi işgal dönemlerine dair canlı bir hafızanın varlığını göstermektedir.

Edirne Mütarekesi'nde Erzurum'da bırakılan Osmanlı Devleti'ne ait tüm askerî malzemenin nihai barış antlaşmasına kadar Ruslar tarafından korunması yer almıştır. Türk ordusundaki taşıma araçlarının yetersizliği nedeniyle en temel malzemeler dahi geride bırakılmak zorunda kalmış, bu malzemelerin yedi günlük sürenin bitiminden sonra da taşınmasına müsaade edilmiştir. Özellikle kale surlarındaki topların taşınması hususunda güçlük yaşanmıştır. Rus birliklerinin şehre girmesinden önce tüm sur ve kalelerdeki toplar sökülmüş; Top Dağı ve Kiremitli tabyalarında büyük ağır toplar yüzlerce insan tarafından çekilen halatlar yardımıyla şehir içine indirilmiştir. Ne var ki 320 toptan sadece 155'i şehir dışına çıkarılmış, 165'i geride kalmıştır. Ayrıca kale surlarının altındaki cephaneliklerde mermi, mühimmat, barut dolu toprak variller ile çeşitli tüfek ve malzemelerin büyük bir kısmı kalmıştır. Antlaşma gereğince bu depoların tamamı geçici olarak Ruslara teslim edilmiştir. Bu malzeme ve cephaneye ait envanter kaydının iki nüsha halinde Türk ve Rus taraflarına teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Taşınması mümkün olmayan bazı ağır silahlar ise mevcut yolların elverişsiz durumu ve yoğun kar nedeniyle ilkbahara kadar Pırnakapan köyü* yakınlarında bir araya toplanmıştır.[16] Bu durumun temel nedeni köyün Erzincan sınırına yakın bir konumda yer almasıdır.

Mütareke şartlarında Osmanlı hükümetinin Rusya'ya terk edilecek yerlerdeki gıda maddelerini istediği şekilde satabileceği ya da Ruslara devredebileceği hükmü yer almıştır. Bu konuda görevlendirilen eski vilayet meclisi üyesi Ali Efendi Arapzâde, buğday, peksimet, arpa, tereyağı, tuz, saman ve benzeri ürünlerin Ruslara verilebileceğini bildirmiştir. Zira Rus kontrolündeki bölgede gıda ürünleri tamamen tükenmiş ve Kafkasya'dan lojistik destek dağlık yollar, kış şartları nedeniyle o denli zorlaşmıştır ki bir çeyrek arpanın [yaklaşık 120 kilo] Hasan Kale'ye teslimatı 36 ruble gibi yüksek bir meblağa mal olmuştur. Bu nedenle Erzurum'daki gıda

[11] S. Duhovskiy, *Russkie v Erzurum v 1878 godu*, Tipografiya V.A. Poletiki, Sankt Peterburg 1878, s. 1-5.
[12] G.A. Dzagurov, *Pereselinie Gortsev v Turtsii: Materialı po istorii gor. narodov*, Sevkavkniga, Rostov-Don 1925, s. 35; *General Musa Kundukhov'un Anıları*, çev. Murat Yağan, Kafkas Kültür Dernekleri, İstanbul 1978, s. 57-58; Musa Paşa, Rusların Erzurum'dan çekilmesinin ardından Erzurum vilayeti askerî komutanlığı görevine atanmış, savaş ve işgal nedeniyle bozulan yerli Müslüman ve Hristiyan halk arasındaki sorunları çözmeye yönelik olumlu adımlar atmış ve Ermeni nüfusun güvenliğinin sağlanması adına attığı adımlar nedeniyle Müslüman kesimlerce "gâvur" olarak adlandırılmıştır. Kısa süre Sivas'taki görevinin ardından yeniden Erzurum'a atanmış ve 1889'da bu şehirde vefat etmiştir. Georgy Chochiev, "General Musa Kunduhov'un Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hayatı ve Faaliyetlerine İlişkin Bazı Olgular ve Düşünceler", *Kafkasya Çalışmaları*, S. 3/2, 2016, s. 18. (ss. 1-22).
[13] V. Duhovskaya, *İz Dnevnika Russkoy Jenşinı v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g.*, Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya, Stremyannaya, 12, S-Peterburg 1879, s. 6.
[14] Duhovskaya, *age*, s. 9-10.
[15] Duhovskaya, *age*,s. 49-50.
* Pırnakapan, Aşkale.
[16] Duhovskiy, *age*, s. 5-7.

malzemesinin satın alınması Rus ordusunun beslenmesi için büyük bir kolaylık sağlamış ve kuşatma altındaki askerlerin sağlık durumunu iyileştirmiştir ki[17] General Loris-Melikov "*Kazandığım zaferlerdense ordumun karnını doyurmaktan daha fazla gurur duyuyorum*" sözlerini sarf etmiştir.[18]

Vali İsmail Paşa'nın ev sahipliğinde tüm Rus komisyon üyeleri onuruna 19 (7) Şubat akşamı geniş katılımlı bir yemek düzenlemiştir. Bu davete Türk komisyon üyeleri, Anadolu Ordusu temsilcileri, çeşitli paşalar ve Erzurum halkından seçkin isimler katılmıştır. Duhovskiy, İsmail Paşa'nın adil karakteri ve şehrin tahliyesini başarıyla gerçekleştirmesini övgüyle bahsederken Paşa'nın sağlık durumu nedeniyle zorluk yaşadığını da eklemiştir. Ertesi gün İsmail Paşa, Erzurum'dan atlı kızakla ayrılmış, birkaç gün Aşkale'de konaklamış, ordunun yeniden düzenlenmesiyle ilgilenmiştir. Daha sonra Mamahatun ve Erzincan'a geçerek burada hem askerî hem de sivil idareyi organize ederek yerleşim sürecini tamamlamıştır.[19] Bu süreçte Paşa, Erzurum'daki her türlü istihkâm inşası, zahire sevkiyatı, salgın hastalık gibi gelişmeleri yakından takip etmeyi sürdürmüştür.[20] İşgale rağmen Türk idaresi Erzurum'daki kontrolünü mümkün olduğu kadar kaybetmemeye çalışmıştır.

3. Rus Birliklerinin Erzurum'a Girişi

Rus ordusunun Erzurum'a girişi 20 (8) Şubat'ta başlamış, 1. Erivan Taburu ve Gürcü Alayı askerleri Aziziye Tabyalarına yerleşmişlerdir. Bu sırada Erivan taburu askerleri başlarını eğerek, haç işareti yapmış, büyük bir "ura" nidâsı ve askerî müzik korosunun "*Tanrı, Çarı korusun*" şarkısının ardından kışlaya girmişlerdir. Aynı işlem, 2. ve 3. Taburlar tarafından, sağdaki Aziziye tabyasında büyük bir kışla önünde yapılmış; yalnızca bu kez Gürcü alayının bayrakları, iki taraftan sıralanmış kışlalarının üstüne kaldırılmıştır. Böylece Rus ordusunun Erzurum kalelerine ilk girişi gerçekleşmiştir. Türk ordusu şehirden tamamen çıkana kadar, Rus subayları ile askerlerinin Top Dağı'ndan inmeleri yasaklanmıştır. Akşama doğru kalan son Osmanlı taburları şehirden ayrılmış; silahlı zaptiye (Osmanlı jandarması) birliklerinin nöbet yerleri, komisyon üyeleri tarafından detaylı bir şekilde incelenmiş ve Muhafız Alayı Albayı Tolstoy tarafından, bu noktaların 22 (10) Şubat sabahı itibarıyla Rus birliklerince teslim alınması kararlaştırılmıştır. Bu süreçte herhangi bir kargaşa yaşanmamış, sadece şehrin kenar mahallelerinde, Rusların gelişinden cesaret alan bazı Hristiyanlar, terkedilmiş Osmanlı cephanelerinden barut çalma girişiminde bulunmuş ancak Ruslar tarafından engellenmişlerdir.[21]

Erzurum'un tahliyesi ve Ruslara teslimi 22 (10) Şubat'ta tamamlanmıştır. Aynı gün, Soğanlık'tan sorumlu ordu komutanı General-Leytenant Geyman Erzurum'a girmiştir. General Geyman'ın konakladığı yerin önüne gelen şehrin ileri gelenleri, Ermeni Katolik, Gregoryan, Rum, Ortodoks din adamları ve Müslüman kadı tüm taleplerini yerine getirmeye hazır olduklarını belirtmişlerdir. Ertesi gün, Kafkasya Cephesi Kumandanı Mihail Loris-Melikov'un Erzurum'a gelmesiyle birlikte Oltu ve özellikle Kars Kapısı üzerinden askerî birlikler ve malzeme taşıyan araçlar şehre girmeye başlamıştır. Çarşılar, ilk başlarda silahlı askerler tarafından sıkı bir denetimle açılmış, ticari hayat yavaş yavaş canlanmış ancak fiyatlar özellikle Rus ordusuyla birlikte gelen Rus pazarlamacılar ve tüccarların etkisiyle hızla yükselmiştir.[22] Bu durum, yerel halkın yanında, belki de daha fazla askerleri etkilemiştir.

4. Erzurum'da Rus İdaresi

Kars ve Çıldır sancaklarının işgal edilen kesimlerinin ardından, Rus birliklerinin Soğanlık ötesine geçmesi ile Erzurum ve Beyazıt sancaklarının önemli bir bölümünde 1 Ekim 1877'de Erzurum Oblastı Askerî Valiliği resmî olarak kurulmuştur. İlk askerî vali olarak Ermeni kökenli Boris Martınoviç Şelkovnikov atanmıştır. İlk olarak beş okrug (kaza) idaresi kurulmuş, bir müddet sonra üç okrug daha bunlara eklenmiştir. Yeşilköy Antlaşması ile yeni sınır hattının belirlenmesiyle bu dört okrug Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. 10 Şubat 1878'de Vali Şelkovnikov'un tifo nedeniyle ölmesiyle yerine Tuğgeneral Sergey Mihailoviç Duhovskiy atanmıştır.[23] Hasan Kale ile Hınıs arasındaki zorlu ulaşım nedeniyle şubat ayı sonlarında Hınıs Kale ve çevresi Ruslar tarafından gönüllü olarak Türklere devredilmiştir. Böylelikle Erzurum Oblastı; Erzurum, Hasan Kale, Oltu, Horasan, Eleşkirt ve Bayezid olmak üzere altı farklı okruga ayrılmıştır.[24] Erzurum'daki Rus işgal dönemine dair Rusça kaynakların haricinde fazla bir bilgi mevcut değildir. Osmanlı idarecileri bölgeden çekilmiştir, sadece belirli konularda merkeze ilettikleri raporlar mevcuttur. Bunun dışında ileride bahsedileceği üzere İngiltere'nin Ermeni kökenli

[17] Duhovskiy, *age*, s. 7-8.
[18] Charles S. Ryan, *Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeroum, 1877-1878*, John Murray, London 1897, s. 391.
[19] Duhovskiy, *age*, s. 11-12.
[20] ATASE (Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi) *Osmanlı-Rus Harbi 1877-1878*, 110.9.1.3/71.0.79, 4 Nisan 1878; ATASE, 110.9.1.3/71.0.92, 27 Nisan 1878.
[21] Duhovskiy, *age*, s. 13-14.
[22] Duhovskiy, *age*, s. 14-15.
[23] Megrelidze, *age*, s. 97; Esadze, *age*, s. 258-260.
[24] Duhovskiy, *age*, s. 21-22.

Erzurum Konsolosu J.W. Zohrab'ın bir diplomatın gözlem yeteneğinden uzak ve ön yargılı bir kişilik olması, ardından Erzurum'u terk etmesi doğrudan işgalin merkezinden raporların durmasına neden olmuştur.[25]

Türk ve Rus tarafları arasındaki anlaşmaya göre, Erzurum'un Ruslara teslimi esnasında tüm Türk belediye yöneticilerinin görevlerine devam etmeleri; 22 (10) Şubat sabahı itibariyle ise Rus idaresine bağlı olmaları kabul edilmiştir. Ancak Musa Paşa'nın ısrarı üzerine Türk komisyon üyeleri bu yönetici maaşlarının Türk hazinesinden ödenmesini talep etmişlerdir. Bu durum, Duhovskiy'e göre şehir yönetiminin Osmanlı hükümetiyle doğrudan iletişimde olmaya devam etmesi anlamına gelmiştir. Türk tarafı ise Erzurum'un savaşla alınmadığını, sadece geçici olarak işgal edildiğini, şehirdeki Türk yaşamını ve Osmanlı yönetimiyle olan bağlantıyı korumanın önemini vurgulamıştır. Rus komisyonu, aynı anda iki devlete bağlı bir şehir yönetimi düşüncesine karşı çıkarak tüm giderlerin Rus kaynaklarından karşılanmasını savunmuştur. Sorun, Rusların Erzurum'a girmesinin ardından, bu görevli maaşlarının Rus kaynaklarından ödenmesi gerektiğine dair İsmail Paşa'ya İstanbul'dan gelen emirle çözülmüştür. Akabinde Türk yöneticilerin Erzurum'dan tamamen ayrılmaları talimatı gelmesi üzerine İsmail Paşa tüm yöneticilere Erzincan'a gitmeleri, mühürleri, yürütülen işleri ve arşivleri yanlarında götürmeleri talimatını vermiştir. Duhovskiy Erzincan'a taşınma sürecini şöyle anlatır:[26]

> "Erzurum, geniş bir vilayetin (vali yardımcılığının) yönetim merkeziydi; burada, şehir ve vilayet idarelerinin yanı sıra birçok yüksek devlet dairesi, idari, yargı, ticaret, finans ve gümrük daireleri bulunuyordu. Bu kurumlarda çalışan memur sayısı, sekreterler ve kâtipler dâhil olmak üzere yüzlerce kişiydi. Tüm bu insanlar Erzincan'a doğru yola çıkarken, yanlarında belgelerle yüklü arabalarla göç ettiler. Erzurum'da yalnızca şehir meclisi kaldı, başkan ve üyeleri (yerli halktan) değiştirilmedi ve Rus maaşlarıyla görevlerine devam ettiler."

Rus idaresi, Vali Duhovskiy'nin başkanlığında Erzurum'daki güvenliği sağlama adına yeni bir polis teşkilatı kurmuş, şehir altı bölgeye ve 60 mahalleye ayrılmıştır. Polis idaresine her milletten özellikle yerli Ermeni ve Rumlardan gönüllüler alınmıştır.[27] Erzurum'un Polis Şefi olarak Ermeni kökenli Rus subayı olan Kamsarakan [Konstantin Petrosoviç], yardımcılığına ise İran Şahı'nın yeğeni ve Rus subayı olan bir İran Prensi atanmıştır. Kamsarakan görevi gereğince Erzurum vali yardımcısı pozisyonunda yer almış, işgalin ardından kısa bir süre Erzurum Rus konsolos vekili olarak görev yapmış, ardından Van Rus konsolosu olarak atanmıştır. Bölgedeki Ermeni ve Kürt nüfus üzerine araştırmalar yapmış, Van'daki Urartu eserlerinin Petersburg'taki Ermitaj Müzesi'ne gönderilmesine aracılık etmiştir.[28] Erzurum'da Kamsarakan ile özellikle Osmanlı Ermenilerinin bu tür idari görevlerde yer almaları, Ruslara olan yakınlık ve sempatileri Müslüman halk arasında tepki ve endişe yaratmıştır. Öyle ki Trabzon'daki İngiltere konsolosuna göre 1878'in yaz aylarının sonuna kadar 6.000 aile göç etmiş ve Rusların daha uzun kalması halinde göçlerin daha artması beklenilmiştir.[29]

Diğer yandan öznel ve doğal bir anlatımın hâkim olduğu Bayan Duhovskaya'nın anılarında işgal dönemindeki üst düzey Türk-Rus yetkililerinin oldukça yakın ilişkiler kurdukları, aile ziyaretleri ve yemeklerde sık sık bir araya geldikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, Erzurum'daki tüm yetkili ve ileri gelenlerin Erzincan veya diğer yerlere göç etmediğini veya bir süre sonra ayrıldıklarını göstermektedir. Bu ziyaretlerde Türk yemeklerini tadan Bayan Duhovskaya, yemekleri lezzetli bulmayarak şu sözleri sarf etmiştir: "*Türk yemeklerinin çoğu çok lezzetli değil; tatlılar yemeğin başında, ortasında ve sonunda servis ediliyor. Ekşi lahana ise özel bir yemek olarak kabul ediliyor. Yemek her zaman pilavla bitiriliyor*". Ruslar geleneksel Türk sanatları eserleri, yöreye özgü taşlardan minareli mürekkep şişesi ve taş işleme ürünlerine ilgi göstermiş ve satın almışlardır. Özellikle Rus askerlerin fes alması ve bu şapkaya olan ilgisi nedeniyle askerlerin fes takması yasaklanmıştır. Bu süreçte, Rus yetkililer İngiltere, Fransa ve İran konsoloslarıyla iyi ilişkiler kurmuş ve birlikte vakit geçirmişlerdir. Özellikle İran konsolosu, her fırsatta Rus idarecilere sevimli görünmek amacıyla çeşitli jestler yapmaya özen göstermiştir.[30]

4.1. Hasta ve Yaralı Askerlerin Tedavisi

Yaralı Türk askerlerinin akıbeti Erzurum'un tahliyesindeki mühim meselelerden biri olmuştur. Türk Başhekimi Miralay İsmail Bey'in ifadesine göre sayıları yaklaşık 4.600'ü bulan Türk hastaların tedavisi merkezi hastane, hastaneye dönüştürülmüş altı kışla ve 19 geniş özel ev olmak üzere 26 farklı noktada gerçekleştirilmiştir. Personel ve ilaç sıkıntısının olmadığı hastanelerdeki tıbbi personelin neredeyse yarısı Avusturyalılar, Danimarkalılar, Norveçliler, Prusyalılar, İtalyanlar, Rumlar ve diğer milletlerden olan Avrupalılardan oluşmuştur. İngiliz Kızıl Haç Derneği tarafından finanse edilen iki hastane diğer tedavi yerleri arasında yer almıştır. Duhovskiy'i şaşırtan ise Erzurum ve çevre köylerde kasım ayının sonunda başlayıp kış aylarında yüzlerce ölüme neden olan tifo salgının bu hastalar arasında çok fazla yaygın olmamasıdır. Türk ordusunun en büyük sorunu ise

[25] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922),* çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 116-117.
[26] Duhovskiy, *age*, s. 9-11; Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (ATASE) 110.9.1.3/64.0.10 (25.02.1878)
[27] Duhovskiy, *age*, s. 9-11.
[28] N.A. Halfin, *Borba za Kurdistan: Kurdskiy vopros v mejdunarodnıh otnoşeniyah XIX veka*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963, s. 116-117; Hormuzd Rassam, *Asshur and The Land of Nimrod*, Newyork 1897, s. 380.
[29] McCarthy, *age*, s. 119-120.
[30] Duhovskaya, *age*, s. 9-11.

soğuk nedeniyle donan askerlerdir. Doğu Anadolu'nun ağır kış şartları askerlerin ve askerî malzemelerin Erzurum'dan kısa sürede tahliyesini oldukça zorlaştırmıştır. Askerler, kış şartlarına uygun olmayan hafif kıyafetler nedeniyle ciddi kayıplar vermiştir. Edirne Mütarekesi'ne rağmen Erzurum'un Ruslara teslimiden birkaç gün önce gece -25 derece soğukta nöbet tutan askerlerden 300'e yakını donma nedeniyle hastaneye kaldırılmıştır.[31] Bu vakayı, Erzurum'da Stafford House Heyeti adına görevli İngiliz Cerrah Charles S. Ryan şöyle anlatır:[32]

> "Ocak 1878'in ilk günlerinde Erzurum'daki ölüm oranı korkunç bir hâl almıştı. Şehirdeki toplam yaklaşık on yedi bin askerden bir günde üç yüz iki ölüm yaşanıyor, günlük ölüm oranı sıklıkla iki yüze kadar çıkıyordu! Hayatta kalmayı başaran zayıf ve bitkin askerler, donmuş ve sert toprakta ölen arkadaşları için mezar kazacak güce bile sahip değildi. Sonunda mezar kazma işini tamamen bıraktılar ve cesetler, şehrin ana yollarından yaklaşık bir mil uzaklıktaki karla kaplı bir alana, surların hemen içine taşınarak öylece bırakıldı."

Bu durumu Duhovskiy, "*Donma sonucu yaralanan askerlerin çoğu ampute edildi; odalarda, kopmuş kollar ve bacaklarla yatan insanların inanılmaz kötü kokusu vardı*" sözleriyle anlatır. Donma vakalarını takiben en yaygın hastalık ise dizanteridir. Türk ordusu ekim-nisan ayları arasında Erzurum'da yaklaşık 12.000 cenaze defnetmiş, bu sayı Rusların gelişinden sonra ise günlük 50-90 arasında değişmiş; bunların çoğunu amputasyon sonrası ölenler oluşturmuştur.[33] Cerrah Ryan, 8 Mart'ta yazmış olduğu raporunda şehirde defnedilenlerin sayısının 13.000'i asker, diğerleri sivil olmak üzere yaklaşık 18.000 ile 20.000 arasında olduğunu belirtmiştir. Doktor Denniston'un 8 Nisan tarihli raporunda ise Rusların Erzurum ovasına aralık ayının sonunda girişinden bu yana hayatını kaybedenlerin sayısını 21.700 olarak bildirmiştir. Bununla birlikte donmuş toprakta mezar derinliğinin fazla olamaması [60-80 cm] ilkbaharda ciddi sağlık tehditlerine neden olmuştur.[34]

İngiliz yardım cemiyetleri tarafından Erzurum'a çeşitli kıyafet, çorap ve battaniye gönderilmiştir. İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Zohrab'ın yerel çorapların İngiltere'den gönderilenlerden daha güçlü ve ucuz olduğunu, aynı şekilde sıcak ve rahat olmasına rağmen terliklerin ıslanmaları nedeniyle yerel deri terliklerin satın alınması önerisi üzerine tüm çoraplar ve terlikler Stafford House Heyeti hastaneleri için Türkiye'de satın alınmıştır.[35] Ancak kış şartlarının ağırlığı nedeniyle gönderilen sıcak çorap, palto ve çizme gibi yardımlar; bir yıldır maaş almayan Türk askerleri tarafından elden çıkarılmış, askerler hafif ve yetersiz kıyafetlerle idare etmişler ancak bu yardımların pazarlarda satıldığının görülmesiyle yardımlar azalmıştır. Bahara doğru iyileşen Türk askerleri her hafta bir araya toplanarak Mamahatun'a doğru gönderilmiştir. Bu sağlık giderleri Osmanlı hükümetinin yükümlülüğünde olmuş; Rus sağlık yöneticileri ve görevli kişiler, sadece gerekli düzenlemelerin zamanında yapılmasını denetlemişlerdir.[36]

İngiliz Cerrah Charles S. Ryan anılarında, Türk yetkililerinin bazı görev ihmallerine değinmiştir. Ryan'a göre Türk Baştabip Hüseyin Efendi, yaralı askerlerin İngiliz hastanesinden çıkarılmaları ve zayıf haldeyken başka bir yere gönderilmelerini emretmesi nedeniyle birçok kişi hayatını kaybetmiştir. İngilizler tarafından durumun Vali Hakkı Bey'e rapor edilmesiyle Hüseyin Efendi ifadeye çağrılmış ve davranışına dair tatmin edici bir açıklama yapamaması üzerine hapsedilmiştir. Bu süreçte İngiliz sağlık görevlileri ile Rus askerler oldukça iyi anlaşmış, özellikle geceleri âlem yapmışlardır. Bu yakın ilişkiler sonucunda, Rus kaynaklarındaki "*Rusların adil ve hakkaniyetli yönetim iddiası"* İngiliz kaynaklarında tam tersine bir şekilde anlatılmıştır. Cerrah Ryan, Rusların şehirde tedavi gören bazı Türk askerlerine yönelik muamelelerini şöyle anlatır:[37]

> "…işgal ordusunun erleri, yaralarını iyileştirmek için geride bırakılan ve büyük çoğunluğu başka yerlere gönderilen birkaç talihsiz Türk askerine çok kötü davrandılar. Rus askerleri sokaklarda sürünerek dolaşan bu zavallı insanlarla karşılaştıklarında önce onlarla alay edip dalga geçiyor, ardından da acımasızca dövüyorlardı. Sokakta güçlükle ilerlemeye çalışan, son derece zayıf ve bitkin haldeki iki talihsiz Türk'e altı kadar Rus askerinin saldırdığını, onları vahşice tekmelediğini ve yol kenarında yarı ölü halde bıraktıklarını gördüm."

Rus idaresi ağır tifüs döneminde askerlerin moralini yükseltmek amacıyla çeşitli eğlenceler düzenleme kararı almıştır. Vali Duhovskiy, 100 ve 50 rublelik iki ödül belirlemiş ancak kötü şartlar nedeniyle atları zayıflamış olan yerel halk arasında neredeyse hiç kimse bulunamamıştır. Oltu kapılarının dışında, eskiden gençlerin atlarıyla gösteri yaptıkları düz alanda, işgal döneminde bu gelenek hiç yapılmamıştır.[38]

13 (1) Ağustos itibariyle Erzurum'da tedavi gören 4.600 Türk askerinden, sadece 28 kişi kalmıştır. Bu askerler Türk yönetiminin yakında geri döneceği haberini aldıkları için ayrılmalarını ertelemiş ve hastane

[31] Bu durumun temel nedeni, Osmanlı Devleti'nin ateşkes talebinin henüz kabul edilmemesi ve bir Rus generalinin saldırı düzenleyeceği yönündeki beklentinin, askerlerin teyakkuza geçirilmesine yol açmış olmasıdır. ATASE, 110.9.1.3/47.0.130, 21 Ocak 1878; ATASE, 110.9.1.3/58.0.146, 21 Ocak 1878.
[32] Ryan, *age*, s. 348.
[33] Duhovskiy, *age*, s. 8-9.
[34] *Report and Record of the Operations of the Stafford House Committee for the Relief of Sick and Wounded Turkish Soldiers: Russo-Turkish War, 1877-78*, London 1879, s. 103-104; 113.
[35] *Report and Record of the Operations of the Stafford House Committee for the Relief of Sick and Wounded Turkish Soldiers,* s. 131.
[36] Duhovskiy, *age*, s. 8-9.
[37] Ryan, *age*, s. 375, 382-383.
[38] Duhovskaya, *age*, s. 54-55.

malzemelerinin bakımı için burada kalmışlardır. Tüm devletin Türk hastaneleri ve binaları, sadece merkezdeki sürekli hastane hariç, Türk yetkililerine devredilmiştir.[39] Rus askerlerinin sağlık durumu ise daha vahimdir. Cerrah Ryan'ın bizzat General Melikov'dan duyduğuna göre komutan Erzurum'un alınmasına kadar tifüs salgını ve soğuk hava nedeniyle ordusunun yüzde 40'ını kaybetmiştir.[40] Rus sağlık tesisleri Erzurum ve Pasin Ovası'ndaki farklı noktalarda, yolların tamamen kurumasına kadar büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Rus hasta sayısı, Erzurum'da yaklaşık 7.000 ve Pasin Vadisi'ndeki diğer hastanelerle birlikte toplamda 15.000 olmuştur. Bu hastalar için barınak, yiyecek, giyecek gibi ihtiyaçlar temin edilmeye çalışılmış ancak yetersiz kalmış ve umutlar yaklaşan sıcak havaya bağlanmıştır. Bütün bu zorluklar karşısında hastaneler 200 kişilik kapasiteyle 1.400 kişiye hizmet vermiş, hastane ve lazaretlerde büyük mezarlıklar oluşmuş, Erzurum'da Ağustos ayının başında gömülen subay ve asker sayısı 3.000'e ulaşmıştır. Hastaların hızla Kars'a nakledilmesine karar verilmiştir. Nisan sonlarında başlayan hasta naklinde köylerden toplanan 1.500'den fazla yük arabası kullanılmıştır. Hastalar Kars ve daha uzak bölgelere yerleştirilmiştir.[41]

Rus işgalinin Erzurum'da kalıcı olmayacağının anlaşılmasıyla birlikte Rus askerlerin gömüldüğü mezarların düzenlenmesine ağırlık verilmiştir. Bu konuda Duhovskiy, Hasan Kale ve Erzurum'daki iki büyük mezarlıkta çalışma yapıldığını, Rus askerler anısına sağlam anıtlar dikildiğini, Erzurum'daki Hristiyan mezarlığında ise mühendis subay Yanuş tarafından zarif bir şapel inşa edilerek iç duvarlara mermer levhalar üzerine yazılar konulduğunu ve anıtların törenle açıldığını belirtir.[42] Bu süreç Bayan Duhovskaya'nın anılarında daha ayrıntılı anlatılmıştır. Buna göre nisan ayı sonlarına doğru Duhovskiy ve Prens Çavçavadze, hayatını kaybeden General Geyman için bir anıt yapılması amacıyla Petersburg'dan bağış kampanyası izni talep etmiş ve birkaç gün sonra izin verildiğine dair telgraf almışlardır. Ağustos ayı ortalarına doğru, yaklaşık iki bin beş yüz Rus askerinin defnedilmiş olduğu Rus mezarlığında, ön cephesinde "*1878 yılında hayatını kaybeden Rus askerlerine*" yazılı anıtın tamamlanmasıyla bir tören düzenlenmiştir. Bu mezarlık şehir dışında kalenin top atışlarının menzilinde bulunduğundan, anıt alçak ve çevresiz bir şekilde inşa edilmiştir. Aksi takdirde Türk mühendislerin anıtın yıkılmasını talep etmelerinden çekinilmiştir. Anıtın üzerine ileride yıkılmaması için bir haç yerleştirilmemiş, sadece yazıtın bulunduğu mermer plakaya küçük bir haç oyulmuştur.[43]

Bir diğer büyük anıt ise ağustos ayı sonuna doğru şehirdeki Hristiyan mezarlığının yakınında, Ermeni-Gregoryen Katedrali'nin yanında gömülü olan yaklaşık 400 Rus subayı, doktoru ve askerinin anısına inşa edilmiştir. Bu alanda, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan kalan Rus mezarları da mevcuttur. Anıtın yanına dört bir tarafında şu yazı bulunan bir şapel inşa edilmesi planlanmıştır: "*Rabbim, senin kulların olan; inanç, çar ve vatan uğruna canlarını feda edenlerin ruhlarını huzura kavuştur.*" Şapelin ön yüzündeki mermer levhaya şu yazı yazılması kararlaştırılmıştır: "*1878 yılında hayatını kaybeden Rus askerlerine*". Şapelin içinde, anıtın inşasına katkıda bulunan alaylar ile hayatını kaybeden generallerin ve albayların isimleri yer alacaktı. Anıtın tasarımı ve yapımını mühendis subay Yanuş üstlenmiştir. Şapelin iç kısmına hayatını kaybeden tüm subayların isimlerinin yazılması amaçlanmış, ancak bu kişilere dair sağlıklı bir liste oluşturulamadığı için bu istek gerçekleştirilememiştir. Şapelin tepesine bir haç yerleştirilmek istenmesinin nedeni ise, buranın şehir mezarlığında bulunması ve Türkler tarafından tahrip edilmeyeceği yönündeki inançtır. Dua edildikten sonra temel içine kurşundan yapılmış, inşa gününün ve törende bulunan generallerin (Şeremetev, Duhovskiy ve Tsitoviç) isimlerinin yazılı olduğu bir levha yerleştirilmiştir. Temel atıldıktan sonra birçok kişi, özellikle Şeremetyev ve Duhovskiy, resmî üniformalarla Ermeni Başpiskoposuna gidip, gelecekteki anıtı koruması için ona başvurmuştur. Başpiskopos da kabul etmiştir. Şapelin, 1 Ekim'e kadar tamamlanması planlanmıştır. Rusların Erzurum'dan ayrılmasından sonra bu şapel hem ölen subaylar ve askerler hem de burada Rusların çektiği tüm zorlukların bir hatırası olarak kalmıştır. Rusların şehirden ayrılmasından sonra mühendis Yanuş'un anıt ve kilise inşaatını tamamlayana kadar Erzurum'da kalması kararlaştırılmıştır.[44]

4.2. Belediye Faaliyetleri

Rus birliklerinin Erzurum'a girişi Hasan Kale'deki uzun süreli bekleyiş ve kırsal alandaki yeraltı ambarlarının tifüs kokularından sonra, bu askerler için temiz, kuru ve rahat bir ortama ulaşma anlamına gelmiştir.[45] Rus birliklerinin şehre intikalinin ardından şehrin sokakları, meydanları ve birçok hendeği kar ve buzdan temizlenmesi çalışmaları başlamıştır. Bu kar ve buzun altına, kuşatma sırasında birçok ölü hayvan ve çeşitli çöp birikmiştir. Çalışmalar sadece Müslüman ve Hristiyan şehir sakinleri tarafından, günlük cüzi bir ücret karşılığında, şehir ve Rus hazinesi bütçesinden yapılmıştır. Bu işçilere yaklaşık 40 kopek*, araba başına ise yaklaşık 1 ruble verilmiştir. Bu çalışmalarda geçici olarak şehirde bulunan evsiz fakirler de istihdam edilmişlerdir. Bu suretle hem

[39] Duhovskiy, *age*, s. 23.
[40] Ryan, *age*, s. 373.
[41] Duhovskiy, *age*, s. 23-24.
[42] Duhovskiy, *age*, s. 28.
[43] Duhovskaya, *age*, s. 35, 41, 82.
[44] Duhovskaya, *age*, s. 85, 91.
[45] Duhovskiy, *age*, s. 15.
* Rublenin yüzde biri değerinde para birimi.

uygunsuz faaliyetlerden alıkonulmaları hem de geçimlerini sağlamaları mümkün olmuştur. Genel olarak temizlik faaliyetlerinin amacı Rus birliklerinin olası hastalıklardan korunması olmuştur. Bu çerçevede tüm sanitasyon birliklerinin komutanı Dr. Reimert'ın şehre gelmesiyle Dr. Raitlinger'ın komutasında özel bir birim kurulmuştur. Derhal askerlerin ve özellikle hastaların bulunduğu yerler temizlenmeye ve dezenfekte edilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede kuşatma sırasında tifüs ve diğer hastalıklardan hayatını kaybeden Türk askerlerinin gömüldüğü mezarlıkların dezenfeksiyonuna da başlanmıştır. Zira karların erimesiyle mezarlardaki birçok naaş açığa çıkmış ve salgın tehlikesi oluşturmuştur. Bu çalışmalar, savaş sonrası hızla yayılan salgın hastalıkların önlenmesinin en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Ayrıca şehirde insan sağlığı için tehlike oluşturan su birikmiş derin çukurlar üzerine toprak dökme çalışmaları başlatılmış, birçok su tahliye kanalının kenarına ilkbaharda 700'den fazla ağaç dikilmiştir.[46]

Bayan Duhovskaya Palandöken Dağları'nın eteklerinde yer alan Abdurrahman Gazi Türbesi'ni ziyaret etmiştir. Türbede hacılar için odalar ve bir kahvehane olduğunu ancak kuşatma sırasında yıkıldığını, sadece tavanı olmayan duvarlar kaldığını belirtmiştir. Türbe mevkiinden manzaranın nefes kesici olduğunu belirterek özellikle Gavur Dağı'nın arkasında güneşin batışını Ayvazovskiy'nin tablolarındaki renklere benzetmiştir.[47]

4.3. Ticari Hayat

Rus işgali, Erzurum ve çevresindeki ticari ve ekonomik faaliyetlerde ani bir değişikliğe neden olmuştur. Makro perspektif açısından Erzurum vilayetinin gümrük makamları Trabzon'a taşınmıştır.[48] Yerelde ise Rus idaresinin ilk günlerinde savaş şartları nedeniyle şehirde düzen bozulmuş, her türlü ürün ve malzeme fiyatı artmıştır. Kısa süre sonra ticaret yavaş yavaş canlanmaya başladığında, ticaretle ilgili olarak yerel halkın seçtiği temsilcilerden oluşan özel bir ticaret mahkemesinin kurulması gerekliliği doğmuştur. Tütün ve diğer vergilerin geçici olarak kaldırılması, içki üzerindeki gümrük vergilerinin de kaldırılması ticaretin canlanmasını sağlamıştır. Piyasada hayvan yemi bulunabilir hale gelince ve taşımacılık maliyetleri bir ölçüde ucuzlayınca, İran transit kervanları gelmeye başlamış ve kış aylarında yüksek olan fiyatlar yavaş yavaş düşmüştür. Piyasada Rus paralarının yayıldığı, ticarette kullanıldığı anlaşılmaktadır. Duhovskiy'e göre başlıca para birimi her zaman *Kreditnıe Bileti* adı verilen Rus banknotları olmuş, halk ve özellikle tüccarlar arasında yoğun talep görmüştür. Öyle ki Türk parasını tedavülden çıkarmak dahi planlanmış ancak Türk kaimesini tamamen dolaşımdan çıkarmak Türk hastaneleri, personelleri ve ihtiyaçlarını Türkiye'den sağlayan kişiler nedeniyle mümkün olmamıştır. Tüccarların, hatta Türk kökenli olanların, temel yaşam ihtiyaçlarını Türk parasıyla satmaktan kaçındıkları ve Rus parası talep ettikleri yönünde şehir polisine şikâyetler bildirilmiştir. Bunun yanında Vali Duhovskiy tarafından ticari ürün vergileri onaylanarak Türkçe ve Rusça olarak pazarların etrafındaki görünür yerlere asılmıştır. Yerel halkın vergi yükümlüğü, ilk başta Kafkasya Başkomutanının izniyle kaldırılmış ancak yaz sonunda, iyi bir hasat beklentisinin belirmesiyle aşar vergisinin, Türk yönetiminde olduğu gibi alınacağı ilan edilmiştir.[49]

Bahar aylarında, Türk makamları Vali Duhovskiy'e, Babıali emirnamesinin bir kopyasını göndererek Yeşilköy Antlaşması'na göre köylerdeki koyunlardan geleneksel vergi toplanmasına izin verilmesini veya yazlık otlaklara çıkmadan önce baharda yapıldığından Türk yetkililerine koyun sayımı yapma izni verilmesini istemişlerdir. Duhovskiy ise bölgede Rus yönetimi varken hiçbir Türk yetkilisinin bu işe karışmasına izin vermeyeceğini belirterek yalnızca koyun sayısına dair bilgilerin toplanmasını isteyebileceğini, bu bilgileri de bölgenin tahliyesinde iletebileceğini ifade etmiştir. Duhovskiy'e göre köylüler ve şehirdeki halk, önceki yılın malzemelerini Rus ordusuna daha önce görülmemiş fiyatlarla satıp büyük paralar kazanmışlar ve Türk yönetimi zamanındakinin aksine, bölgede huzur hâkim olmuştur. Rus idaresinin katı cezaları sayesinde Erzurum'daki yedi aylık işgal döneminde, sadece yedi hırsızlık ve cinayet vakası yaşanmıştır. Örneğin Çiftlik köyünden[*] üç cinayet zanlısı, askerî mahkeme kararıyla haziran ayı başında asılmış; diğer bazı az suçlular ise Kars'a ve Aleksandropol [Gümrü]'e sürgüne gönderilmiştir.[50] Öte yandan Rus askerlerin insanlara yönelik sert tavırları, özellikle şehrin kenar yerlerindeki acımasız davranışları eleştiri almıştır.[51]

4.4. Rus İdaresi ve Yerel Halk

Rus birliklerinin Erzurum'a girişi esnasında Türk ve Rus yetkililerin aldıkları önlemlerin de sayesinde herhangi bir olumsuz vaka yaşanmamıştır. Bunda işgalin geçici olması da etkili olmuştur. Ancak bahar aylarında her an yeni bir savaşın çıkabileceği beklentisi nedeniyle Erzurum'daki Müslümanlar arasında, Rus ordusuna karşı olan derin nefretin somut yansımaları olan bir bekçi kulübesine ateş açılması, bir subayın taşlanması gibi girişimler görülmeye başlanmıştır. Bu süreçte Erzurum'daki Müslümanlardan birkaç yüz aile, Hristiyan yönetimi altında

[46] Duhovskiy, *age*, s. 24-26.
[47] Duhovskaya, *age*, s. 54-55.
[48] BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi*, (BOA. HR.SYS.), 1230/29, 30 Temmuz 1878.
[49] Duhovskiy, *age*, s. 26.
[*] Çiftlik, Erzurum ilinin Yakutiye ilçesine bağlı bir kentsel mahalle.
[50] Duhovskiy, *age*, s. 27-29.
[51] Ryan, *age*, s. 383.

geçirdikleri süre boyunca, yaşam koşullarındaki zorluklar ve dini sebepler nedeniyle Anadolu'nun içlerine göç etmişlerdir.[52] Tarihçi Semen Esadze'ye göre Rus yönetimi Erzurum halkının idareye olan olumsuz tavrı nedeniyle Erzurum'da Kars'ta olduğundan daha fazla idari zorlukla karşılaşmıştır. Berlin Kongresi süresince halk arasında yayılan duyumlar, İngiliz ajanların Erzurum'un tekrardan Türkiye'ye verileceği yönündeki faaliyetleri halk ve idare arasında gerilime neden olmuştur. Halkın yönetime karşı olası bir itaatsizliğine askerî birlikler engel olmuştur.[53]

Rus işgali, özellikle Rus ordusunda Ermeni askerlerin de yer alması nedeniyle Ermeni toplumunda büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Zira Ermeni ileri gelenleri Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları sürecinde aktif bir şekilde görüşmelere katılarak fikirlerini belirtmişlerdir. Ayastefanos Antlaşması sürecinde Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan, beraberindeki konsey üyeleriyle birlikte Başkomutan Grandük Nikola'ya başvurarak Doğu Anadolu'daki vilayetler için idari özerklik talebinde bulunmuştur. Bu girişim sonucunda antlaşmaya eklenen 16. maddeyle, Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı bölgelerde reform yapmayı ve onların güvenliğini sağlamayı taahhüt etmiştir. Patrik Varjabedyan, Berlin Kongresi sırasında, selefi Patrik Krimyan'ın başkanlığında bir heyet göndererek Ayastefanos Antlaşması'ndaki maddelerin Berlin Antlaşması'na da dâhil edilmesini sağlamıştır.[54] Bu gelişmelerin Ermeni nüfus arasında yarattığı duyguları Duhovskiy şu ifadelerle anlatır: "*Birçok Ermeni, San Stefano ve Berlin Antlaşmalarına dair duydukları dedikodulara rağmen, Erzurum'a Türklerin bir gün geri döneceğine inanmak istemediler… Bölgedeki Rus egemenliği, Ermeniler için gerçek bir bayram dönemi gibi geçti; onların Rus askerlerine karşı duyduğu sempati hiç eksik olmadı*." Ermenilerin Ruslara olan bu ilgisi Türklerin tepkisini çekmiştir. Bu nedenle bir barış antlaşmasıyla bölgenin Türkiye'ye bırakılması gündeme gelirse göç etmeleri olasılıklar arasında görülmüştür. Halk arasında Rusların çekileceği yönünde bir söylenti yayıldığı anda, göç etme izni almak isteyen çok sayıda Ermeni Duhovskiy'e başvurmuştur. İşgalin ilk başlarında, halkın düzensiz bir şekilde göçü engellenmek zorunda kalınmıştır. Bu noktada en büyük yardımı yerel piskoposlar, özellikle Gregorian piskoposu Arutyun vermiştir. Kendisi ve bazı önde gelen Erzurumlu Ermeniler sayesinde, Batum'un teslim alınacağına dair bilgi gelene kadar, göç hareketleri çoğunlukla durdurulmuştur.[55] Bununla birlikte Ermenilerin silahlandığı, askerî bir hazırlık içinde olduğuna dair bazı gelişmeler dikkat çekmiştir. Ryan, gece meydana gelen bir patlamayı şöyle anlatır:[56]

> "Bir gece korkunç bir patlama ile uyandım ve aklımı toparlamadan hemen sonra kapıya çılgınca bir vurulma sesi geldi, birinin acilen doktora ihtiyacı olduğu belliydi. Hepimiz kıyafetlerimizi giyip, kılavuzu takip ederek birkaç dakika önce bir Ermeni evinin olduğu yere yöneldik, ancak oraya vardığımızda geriye sadece bir yıkıntı yığını kalmıştı. Hayatta kalanlardan biri ne olduğunu açıkladı. Bize, çok sayıda Ermeni'nin bazı Türk fişeklerini ele geçirip, barutu kendi amaçları için kullanmaya çalıştıklarını söyledi. Büyük bir odanın ortasında, dizlerinin üstüne oturmuş on altı adam, fişeklerin kurşunlarını çıkarıp barutları yavaşça büyüyen bir yığın halinde biriktiriyorlardı; tam o sırada içlerinden birinin sigara içme isteği geldi ve bir kibrit çaktı. Bir sonraki an, ev havaya uçtu ve on Ermeni cennete ya da bir başka yere gitti."

Rumlar arasında Rus idaresine karşı Ermeniler kadar coşku ve heyecana rastlanılmamıştır. Ruslara karşı herhangi bir düşmanlık göstermemekle birlikte Türklere olan sempatilerinden daha fazlasını da göstermemişlerdir. Rus yönetimi boyunca Rumlar ne Türklerin düşmanlığını kazanmış ne de Ruslara sorun yaratmışlardır.[57] Kürtler, hem Osmanlı hem de Rus yönetimine karşı genellikle tarafsız bir tavır sergilemişlerdir. Çoğunlukla, köle ticareti gibi geleneksel geçim kaynaklarının yasaklanması nedeniyle idari organlara karşı düşmanlık beslemişlerdir. Bazı Kürt aşiret liderleri, Rus yönetiminden cömert ödüller aldıkları sürece, Rus idaresinin çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir.[58]

Duhovskiy, Rus idaresinde geçen sürenin yerel halk için bir dinlenme dönemi olduğunu ve halkın belleğinde uzun süre kalacağını iddia eder. Vergi muafiyeti ve bölgedeki halkın huzuru hakkında çıkan haberlerin, Anadolu'nun iç bölgelerine kadar yayıldığını, bu durumun savaşın sürmesi durumunda çok faydalı olabileceğini, eğer yıllar sonra yeni bir savaş başlarsa, bu dönemin etkilerinin gelecekteki sonuçlarıyla birlikte hissedileceğini savunur.[59] Bu bağlamda 93 Harbi sonrasında Doğu vilayetlerinde ortaya çıkan güvensizlik ortamını gidermek amacıyla idari düzenlemelere gidilmiştir. Yeni oluşturulacak nahiyelerde, halkın nüfus yapısına göre idarecilerin dinî temsiline dikkat edilmesi öngörülmüştür. Buna göre, nüfusun çoğunluğu Müslüman olan nahiyelerde müdür Müslüman, yardımcısı Hristiyan olacak; nüfusun çoğunluğu Hristiyan olan nahiyelerde ise müdür Hristiyan,

[52] Duhovskiy, *age*, s. 29.
[53] Semen Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, C. II, (Prilojenie), Tiflis 1907, s. 258-260.
[54] Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, s. 7; Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, SDÜ Yayınları, Isparta 2003, s. 26.
[55] Duhovskiy, *age*, s. 29-30.
[56] Ryan, *age*, s. 394.
[57] Duhovskiy, *age*, s. 318-319.
[58] Duhovskiy, *age*, s. 29-30.
[59] Duhovskiy, *age*, s. 27-29.

yardımcısı Müslüman olarak atanacaktır. Bu düzenleme, Hristiyanların yerel yönetim yapısına katılımını güvence altına alma amacını taşımaktadır.[60]

5. İşgalinin Sonu ve Erzurum'un Teslimi

3 Mart 1878 tarihli Yeşilköy Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerde reform yapması, savaş tazminatı olarak Rusya'ya toplamda 1.410 milyon ruble ödemesi, bu miktarın büyük bir kısmının Rumeli'deki bazı topraklar ile Kars, Ardahan, Batum ve Doğubayazıt'ı Rusya'ya bırakmasıyla karşılanması, geriye kalan 300 milyon rublenin ise nakit olarak ödemesi kabul edilmiştir. Rus kuvvetlerinin antlaşmanın imzalanmasından itibaren altı ay içinde ise Doğu Anadolu'yu tahliyesi kararlaştırılmıştır. 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin Kongresi, Yeşilköy Antlaşması şartlarının yeniden gözden geçirilmesi amacıyla toplanmıştır. Kongreye Osmanlı Devleti adına katılan temsilciler arasında Erzurum eski valisi Esad Muhlis Paşa'nın Erzurum doğumlu ve yöreye hâkim olan oğlu Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey yer almıştır.[61]

Berlin Kongresi sürecinde savaşın yeniden patlak verme olasılığı kaybolmamış, hatta zaman zaman bu durum kesin görülmüştür; Türk ve Rus tarafında buna yönelik askerî hazırlıklar sürmüştür. Berlin Antlaşması ilan edildikten sonra dahi, Müşir İsmail Paşa ve karargâhı tüm zamanını yeniden yapılanma sürecine adamış, genç askerlerden alay ve taburlar kurumuş, yiyecek ve özellikle cephane temini için çalışmalar yürütmüştür. Ne var ki, halk ve ordu üzerindeki yorgunluk kendini göstermiş, özellikle topçuluk ve süvaride, nitelikli atların temin edilmesindeki zorluklar süreci baltalamıştır. Türk ordusunun ana karargâhının Erzincan'da bulunması, yolların durumu ve taşıma araçlarının tükenmesi, deniz yoluyla Trabzon'a getirilen askerî malzemelerin Erzincan'a taşınmasını uzun süre engellemiştir. Artık Rusların elinde olan zengin Erzurum depoları, Türk ordusu için çok önemli ve değerli bir kayıp haline gelmiştir. Askerler arasındaki firar olayları, tecrübeli Türk subayların savaşın sürdürülmemesine dair görüşleri, Anadolu ordusunun İngiliz subaylarının yardımıyla bile Rus kuvvetleriyle rekabet edemeyeceğine dair öngörüler yeni bir savaş ihtimalini düşürmüştür.[62]

Berlin Antlaşması kararları gereğince Batum Rusya'ya bırakılmış ve Osmanlı yetkilileri ise Batum'un tesliminin şartı olarak savaş döneminden beri Rus işgali altında bulunan İstanbul, Erzurum ve Bayezid mevkilerinin de tahliyesinin ilk şartı olarak öne sürmüşlerdir.[63] 6 Eylül (25 Ağustos)'de Rus birliklerinin Batum'a girmesinin ardından, iki gün sonra, Vali Duhovskiy'e Erzurum ve çevresinin Osmanlı yönetimine devriyle ilgili haber gönderilmiş ve teslim için idari hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte aşar vergisi tahsilinin de durdurulması emredilmiştir. Askerlere yiyecek temini için Erzurum, Hasan Kale ve Horasan'da toplamda 100.000 pud ot toplanarak depolara gönderilmeye başlanmıştır. Bu ürünün bir kısmı Horasan'dan, en yakın Rus deposunun olduğu Karaurgan'a taşınmış; geri kalanın ise Türk yetkililere ücretsiz teslim edilmesi talimatı verilmiştir. Rus birliklerinin Erzurum'dan 13 (1) Eylül'de başlamak üzere 19 (7) Eylül'e kadar tamamen çıkması planlanmıştır. Yerel polis hizmeti için yerli halktan oluşan atlı düzensiz alayın lağvedilmesi talimatı verilmiştir. Kars'taki Korgeneral Lazarev'in talimatı üzerine Vali Duhovskiy'nin ilk emri, askerî malzeme depolarının Osmanlı makamlarına teslim edilmesi olmuştur. Yaklaşık 40 farklı noktada yer alan 4 büyük ve 33 küçük barut deposunda milyonlarca farklı türde mühimmat, barut, cephane ve farklı askerî malzemeler vardı. Şehirdeki birkaç depoda binlerce tüfek, soğuk silahlar, topçu malzemeleri ve diğer benzer eşyalar ve toplamda 135 top mevcuttur. Depoların teslimi birkaç gün içinde yapılmıştır. Bunların kontrolü Erzurum'daki Türk subayları tarafından yapılmış ve Rus nöbetçilerin yerini Türk askerleri almıştır. Duhovskiy, Erzurum'dan ayrılmadan önce, *Erzurum'u bir dakika bile Rus yetkilisiz bırakmamak gerektiği* konusunda verdiği rapor gereğince savaş sonrasında Erzurum'da genel bir konsolosluk kurulması planlanmıştır. Konsolos göreve başlayana kadar, yöreyi ve halkı yakından tanıyan, Erzurum'un Polis Şefi ve Rus subayı Kamsarakan, birkaç memuruyla birlikte bu göreve atanmıştır.[64] Yedi ay önce Erzurum'a gelen Rus birlikleri, yanlarındaki askerî malzemelerle birlikte şehirden ayrılmaya ve Kars tarafına doğru çekilmeye başlamışlardır.[65]

Erzurum'dan Rusların çekilmesi kararı Ermeniler arasında bir üzüntü yaratırken Türk ve Ermeniler arasında bazı nahoş olayların yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle Erzincan'da bulunan İsmail Hakkı Paşa'nın Erzurum'daki İdare Reisi Ali Efendi'den aldığı bilgiye göre Berlin Kongresi'nin dağılmasının ardından Erzurum'daki işgalinin sonlarına doğru bazı Rus subaylar bir Ermeni devleti ve hükümeti kurulması fikrini ortaya atmışlardır.[66] Bazı Rus yetkililerin Ermenilere bu desteği ve Ermenilerin de Rus idaresine olan sempatisi, tabiri

[60] Mehmet Çetin, "1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesinde Ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari Ve Sosyo-Ekonomik Durumu", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/1, 2021, s. 506-507.
[61] Resul Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023, s. 9-10.
[62] Duhovskiy, *age*, s. 20.
[63] BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Hariciye Nezareti Tercüme Odası*, (BOA. HR.TO, 130/42, 22 Temmuz 1878; *Yıldız Esas Evrakı*, (BOA. Y.EE), 76/12, 26 Temmuz 1878; *Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi*, (BOA. HR.SYS.), 1240/40, 30 Temmuz 1878.
[64] Duhovskiy, *age*, s. 31-33; Arman Dzhonovich Kirakosian, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Gomidas Institute, London-Princeton 2003, s. 90.
[65] ATASE, 110.9.1.3/72.0.26, 6 Eylül 1878.
[66] ATASE, 110.9.1.3/72.0.5, 11 Ağustos 1878.

caizse Rusların bölgedeki eli kolu olmaları Türklerin tepkisini çekmiştir. Bu nedenle Rusların çekilmesinin ardından akıbetlerinin ne olacağını bilememeleri nedeniyle idareye başvurmaları üzerine hem Rus hem de Türk idareciler tarafından bu konuda önlem alınmıştır.[67] Şehirdeki güven ortamı sağlanmasına rağmen köylerden büyük kalabalıklar halinde delegeler, Rusya'ya gönderilmeleri için başvuru yapmıştır. Korgeneral Lazarev, sürekli olarak göç işleriyle ilgilenerek Ermeni nüfusuna dağıtılmak üzere Rusça ve Ermenice bir bildiri göndermiştir. Bu bildiri yerel yöneticileri ile piskoposlar aracılığıyla 500 kopya halinde dağıtılmıştır. Lazarev, İsmail Paşa'ya bir telgraf göndererek bölgedeki Hristiyan nüfusun huzura kavuşturulması için gerekli önlemleri almasını istemiş, İsmail Paşa tüm önlemleri almış ve ortalık yatışmıştır. Olası bir çatışmaya karşı askerî nöbetler, devriye gezileri ve keşifler, son Rus askerinin şehirden çıkışına kadar devam etmiştir. Şehrin kalabalık meydanları ve kavşaklarına, şehre yeni gelen birliklerin komutanları yerleştirilmiştir. Böyle büyük bir askerî tahliyenin askerleri fazla yormaması için, son Rus birliklerinin hareketi 19 (7) Eylül'e ertelenmiştir.

17 (5) Eylül sabahı, süvari alayıyla Erzurum'a gelen vali vekili Hüseyin Paşa ile Duhovskiy arasında bir görüşme gerçekleştirmiş ve şehirle birlikte Erzurum Ovası'nın ertesi gün teslimi kararlaştırılmış ancak Musa Paşa ve birliklerinin bölgeye daha erken gelmeyecek olmalarından nöbet değişimi 19 (7) Eylül'e ertelenmiştir. Böylelikle 18 (6) Eylül'de Erzurum Oblastı idaresi resmen sona ermiş; emniyet, şehir meclisi ve hapishanesi Türk makamlarına teslim edilmiştir. Ayrıca Türk tarafına teslim edilen tüm askerî malzemenin, eksiksiz geri verildiğine dair bir protokol imzalanmıştır. 19 (7) Eylül'de Musa Paşa, yanındaki birliklerle şehre girmiştir. Halk sabah saatlerinden itibaren Trabzon kapılarına doğru ilerlemiş; şehir uleması, ellerinde kutsal bayraklarla, askerlerin önünde yürüyerek dua etmiştir. Ardından medrese öğrencileri dua etmişlerdir. Türk ordusu askerleri seçkin birlikleri ve müzik eşliğinde, düzenli bir şekilde şehirde ilerlemiştir. Askerlerin arkasında, komutanların haremlerini taşıyan altı yedi adet araba yer almıştır. Musa Paşa, Rusçayı iyi konuşarak, Ruslarla dostane ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Şehre varışlarının ardından, ana camide dua edilmiştir. Türk askerleri şehre girdikten hemen sonra Rus nöbetçilerin yerini almışlardır. 19 (7) Eylül öğleden sonra saat 5'te Erzurum tekrar Osmanlı Devleti'nin idaresine geçmiştir. Ertesi sabah son Rus askerleri tüm Rus yönetici kadrosu ile birlikte dua ettikten sonra, Erzurum kalesinin Kars kapıları yakınlarında top atışları eşliğinde hareket etmiştir. Türk yetkilileri, Musa Paşa'nın başkanlığında, askerleri uğurlamışlardır. O sırada, Prenses Olga Feodorovna'nın doğum günü vesilesiyle, Türk askerleri tarafından onurlandırılmak amacıyla, yol boyunca bir Türk birliği düzenli bir şekilde dizilmiştir.[68]

SONUÇ

Erzurum, Osmanlı Devleti'nin son döneminde üç kez Rus işgaline uğramış ve bu işgaller genellikle kış aylarında, özellikle Şubat ayında gerçekleşmiştir. Kentin bu denli sık hedef alınmasının başlıca nedeni, Rus Kafkas Ordusu'nun Anadolu'ya ilerleyişindeki ana güzergâhta yer alması ve Erzurum'un stratejik bir askerî merkez olarak taşıdığı önemidir. Nitekim 1878 yılında savaşla ele geçirilemeyen Erzurum, Osmanlı başkentini işgalden koruma amacıyla imzalanan Edirne Mütarekesi sonucunda Rusya'ya geçici olarak terk edilmiş; çevre bölgeler yaklaşık on ay, Erzurum merkezi ise yedi ay süreyle Rus işgali altında kalmıştır.

Bu işgal sürecinin dikkat çekici yönlerinden biri, Gürcü ve Ermeni askerlerin Rus komutanların emrinde aktif görev üstlenmeleridir. Özellikle Ermenilerin tarihsel ve dinsel saiklerle Rus ordusuna entegrasyonu, Ermeni kimliğinin Kafkas Ordusu içinde belirgin biçimde öne çıkmasına neden olmuştur. İlk Erzurum Askerî Valisi Şelkovnikov ile Loris-Melikov ve Lazarev gibi yüksek rütbeli subayların Ermeni kökenli olması bu durumu açıkça göstermektedir. Erzurum'un güvenliğinden sorumlu Polis Şefi Kamsarakan'ın da bir Ermeni olması, Ermenilerin işgal sürecindeki merkezi rolünü daha da belirginleştirmiştir. Bu durum, Erzurum'daki Ermeni nüfusun Rusya ile yakın ilişkiler geliştirmesine, dış göçlere ve toplumsal güvenin zedelenmesiyle Türk-Ermeni çatışmalarının artmasına zemin hazırlamıştır.

Öte yandan Rus idaresi, Erzurum'u Anadolu'nun bir parçası olarak değil, Kafkasya'nın bir uzantısı olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, kısa süreli işgal döneminde dahi Rus parasının yaygınlık kazanması ve Rus askerî anıtlarının inşasıyla kendini göstermiş; Rusların Erzurum'daki varlığını geçici değil, uzun vadeli bir siyasal proje olarak kurguladıklarını düşündürmüştür.

Her ne kadar Osmanlı-Rus savaşları Osmanlı Devleti'nin zayıflamasında önemli bir rol oynamışsa da, bu savaşların yalnızca çatışma boyutuyla sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır. "Amansız düşman Moskof" imajına rağmen, Osmanlı komuta kademesindeki bazı askerlerin Kafkasya'daki Rus meslektaşlarını yakından tanıması, karşılıklı bilgi alışverişi ve ilişki ağlarının varlığını ortaya koymaktadır. Özellikle Kafkasya kökenli, Rus eğitiminden geçmiş ve sonradan Osmanlı hizmetine katılmış Musa Kundukhov Paşa gibi isimler bu bilgi birikiminde etkili olmuştur. Ayrıca, Edirne Mütarekesi sonrasında gıda sıkıntısı yaşayan Rus birliklerine Osmanlı yetkililerinin yardım sağlaması, savaşın insani boyutuna dair önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir.

[67] Duhovskiy, *age*, s. 34-40.
[68] Duhovskiy, *age*, s. 31-40.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Due to its strategic and geographical location, Erzurum has historically served as a significant defense center. This function persisted during the Russo-Turkish conflicts of the 19th century. For the Russians, Erzurum represented an advanced outpost facilitating their incursion into Ottoman territories, while for the Ottomans, it was the key to safeguarding their eastern borders. As a gateway between the Caucasus and Anatolia, Erzurum became a primary target in the Russo-Turkish wars of the 19th century, prompting the fortification of Erzurum Fortress and its surrounding defensive structures. Despite these efforts, Erzurum experienced Russian occupation on three occasions: first during the 1828–1829 war, again in 1877–1878, and finally in 1916—each occurring within less than a century. While the 1829 occupation has been documented, particularly through the romanticized lens of Aleksandr Pushkin's visit to Erzurum, specific historical information is available on this event. The 1916 occupation has been the subject of recent scholarly research, informed by Russian archives and contemporary newspapers. However, there is a notable gap in the historiography concerning the 1878 occupation, with no comprehensive studies based on Turkish and Russian sources. In November 1877, Russian forces launched a major assault on Erzurum, capturing strategic positions around the city. However, one of the most famous events of the defense was the Battle of Aziziye on November 7, 1877. In this battle, the people of Erzurum, including civilians, women, and children, fought bravely alongside Ottoman soldiers to reclaim the Aziziye fortress after it had been briefly captured by the Russians. The heroic resistance of the locals, led by figures such as Nene Hatun, became a symbol of Turkish patriotism. Nonetheless, the Russian forces' approach to the vicinity of Istanbul posed a direct threat to the Ottoman capital. The Treaty of Edirne (Edirne Mütarekesi) was an armistice signed between the Ottoman Empire and the Russian Empire on January 31, 1878. This agreement marked the Ottomans' de facto surrender and paved the way for the Treaty of San Stefano (March 3, 1878). Consequently, the Treaty of Edirne included the surrender of Erzurum, marking the beginning of an approximately seven-month-long Russian occupation. With the occupation of Erzurum by Russian forces, the Turkish military units stationed in the city were compelled to withdraw to Erzincan, leaving Erzurum under Russian control. Following this development, the Russians swiftly established their own military administration to govern the city and maintain order. As part of their efforts to ensure local security, they appointed an Armenian-origin officer, Kamsarakan, as the chief of police. Additionally, a significant number of local Armenians and Greeks were recruited and employed as security personnel within the newly formed administration. The particularly close ties between the Armenian population of Erzurum and the Russian authorities did not go unnoticed and provoked resentment among the Turkish inhabitants, who viewed this collaboration with suspicion and discontent.

Methodology

This study aims to examine the occupation period through a range of sources, including the memoirs of Erzurum's Military Governor Sergey Mikhailovich Dukhovskiy, his wife Varvara Fyodorovna Dukhovskaya, and Red Cross officials, as well as documents from the Turkish Ministry of National Defense Military Archives (ATASE) and other limited primary sources. The research focuses on the city's surrender, the Russian administrative structure, interactions between the administration and the local population, and the broader social dynamics during the occupation. Additionally, it explores how the Russians utilized this period as both a propaganda tool and a preparatory phase for future occupations. Erzurum was subjected to Russian occupation approximately every 30 years during the late Ottoman period. These occupations predominantly occurred during the winter months, particularly in February. The city's strategic importance stemmed from its role as a key route and military hub for the Russian Caucasus Army's advance into Anatolia. Reflecting this significance, Erzurum—unconquered through direct military engagement—was temporarily ceded to Russia under the Treaty of Edirne, signed to protect the Ottoman capital from occupation. While the surrounding regions remained under Russian control for about ten months, the city of Erzurum itself was occupied for roughly seven months, from February to September.

Results and Conclusion

The Russian administration perceived Erzurum not merely as part of Anatolia but as an extension of Russian-controlled Caucasia. This perception was evident in the widespread circulation of Russian currency and its increasing preference in local commerce, despite the brief duration of the occupation. The 1877–1878 Russo-Turkish War holds significant importance in Turkish history as one of the conflicts resulting in the most substantial military losses. Even during World War I, the ultimate objective of Ottoman military leadership remained the restoration of pre-1878 borders. Interestingly, despite the adversarial context, notions of war and peace were well-established among military elites, with amicable relationships often maintained between Ottoman and Russian officers during peacetime. This familiarity is evident in the close personal and professional ties between Erzurum's prominent administrators and military leaders and their counterparts in the Caucasus command structure.

Moreover, the humanitarian dimension of the conflict is highlighted by Ottoman officials providing essential supplies to the Russian army, which faced severe food shortages. Additionally, several European nations dispatched medical personnel and supplies to support Ottoman soldiers, significantly enhancing the army's recovery capabilities. The memoirs of these European personnel serve as valuable sources on Erzurum and the war. During the occupation, Georgian and Armenian soldiers played pivotal roles under Russian command. These groups were instrumental not only in military operations but also in establishing administrative control over the region. The Armenians' historical and religious aspirations led to the prominence of Armenian identity within the Russian Caucasus Army. This dynamic is reflected in the high number of senior Armenian officials, including Erzurum's military governor Shelkovnikov, and key figures such as Loris-Melikov and Lazarev. Notably, the chief of police responsible for Erzurum's security during the occupation, Kamsarakan, was of Armenian descent, underscoring the central role of Armenians in the Russian administration. This situation facilitated closer ties between Erzurum's Armenian population and Russia, contributing to external migrations and heightened Turkish-Armenian tensions. The Armenians' alignment with Russian authorities eroded the foundation of trust between Armenian and Turkish communities living side by side.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti Tercüme Odası*, 130/42.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı*, 76/12.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi*, 1230/29, 1240/40.

Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, *Osmanlı-Rus Harbi 1877-1878*, 110.9.1.3/64.0.10, 110.9.1.3/71.0.79, 110.9.1.3/71.0.92, 110.9.1.3/47.0.130, 110.9.1.3/58.0.146, 110.9.1.3/72.0.26,

2. Yayımlanmış Eserler

AYKUN, İbrahim, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahallelerinden ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/1, 2019, ss. 409-421.

CELÂLEDDİN PAŞA, Mahmud, *Mir'ât-ı Hakîkat, Târihî Hakîkatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, Cilt I-II-III, Berekât Yayınları, İstanbul 1983.

CHOCHİEV, Georgy, "General Musa Kunduhov'un Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hayatı ve Faaliyetlerine İlişkin Bazı Olgular ve Düşünceler", *Kafkasya Çalışmaları*, S. 3/2, 2016, ss. 1-22.

ÇAYCIOĞLU, Serdar Oğuzhan, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.

ÇETİN, Mehmet, "1877/78 Osmanlı – Rus Savaşı Öncesinde Ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari Ve Sosyo-Ekonomik Durumu", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 10/1 2021, ss. 503-24.

DUHOVSKAYA, V., "İz Dnevnika Russkoy Jenşinı v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g.", *Russkie Vestnik*, No 8-11, 1878.

DUHOVSKAYA, V., *İz Dnevnika Russkoy Jenşinı v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g.*, Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya, Stremyannaya, 12, S-Peterburg 1879.

DUHOVSKAYA, V., *İz Moih Vospominaniy*, Directmedia, Sankt Peterburg 2013; V. Duhovskaya, *İz Moih Vospominaniy*, Zacharov, Rusya 2019.

DUHOVSKİY, S., "Russkie v Erzurum v 1878 godu", *Voennıy Sbornik*, god Dvadtsat pervıy, 1878 Dekabr, Tom 124, No 11-12, Tipografiya V.A. Poletiki: Sankt Peterburg 1878.

DZAGUROV, G.A., *Pereselinie Gortsev v Turtsii: Materialı po istorii gor. narodov*, Sevkavkniga, Rostov-Don 1925.

ESADZE, Semen, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, C. II, (Prilojenie), Tiflis 1907.

EŞKİ, Fatih Mehmet, "Rus Basınında Çarlık Rusya'nın Erzurum'u İşgal Yılları (1916-1917)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 2/11, 2024, ss. 404-31.

General Musa Kundukhov'un Anıları, çev. Murat Yağan, Kafkas Kültür Dernekleri, İstanbul 1978.

HALFİN, N.A., *Borba za Kurdistan: Kurdskiy vopros v mejdunarodnıh otnoşeniyah XIX veka*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963.

KODAMAN, Bayram, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, SDÜ Yayınları, Isparta 2003.

KİRAKOSİAN, Arman Dzhonovich, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Gomidas Institute, London-Princeton 2003.

MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922),* çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

MEGRELİDZE, Ş.V., Zakavkaziye *v Russko-Turetskoy Voyne 1877-1878 gg*., Tbilisi 1972.

RASSAM, Hormuzd, *Asshur and The Land of Nimrod*, Newyork 1897.

Report and Record of the Operations of the Stafford House Committee for the Relief of Sick and Wounded Turkish Soldiers: Russo-Turkish War, 1877-78, London 1879.

Ryan, Charles S., *Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeroum, 1877-1878*, John Murray, London 1897.

SERTOĞLU, Mithat, "Edirne Mütarekesi", *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt VI, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2011. ss. 3321-3322.

SÜKAN, Şadi, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*. C. II, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985.

SÜREYYA BEY, Münir, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.

ŞENK, Friter Benyamin, "Ya Tak Ustala Bıt Pereletnoy Ptitsey: İmperskoe Prostransstvo i İmperskoe Gospodstvo v Avtobiografii Rossiyskoy Dvoryanki", *Vestnik YUUrGU, Seria: Sotsialno-Gumanitarnıe Nauki*, No 2014, ss. 42-48.

T. C. Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Seri No:4, *Balkan Harbi (1912-1913)*, C. I, *Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1970.

TURAN, Resul, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023.

Voennaya Entsiklopedia, Tom 9, Pod Red. K.İ. Veliçko i dr., SPB 1912.

EKLER

Ek-1: 1877–78 savaşı döneminde hayatını kaybedenler için Erzurum şehir Hristiyan mezarlığında Rus birlikleri tarafından inşa edilen anıт.

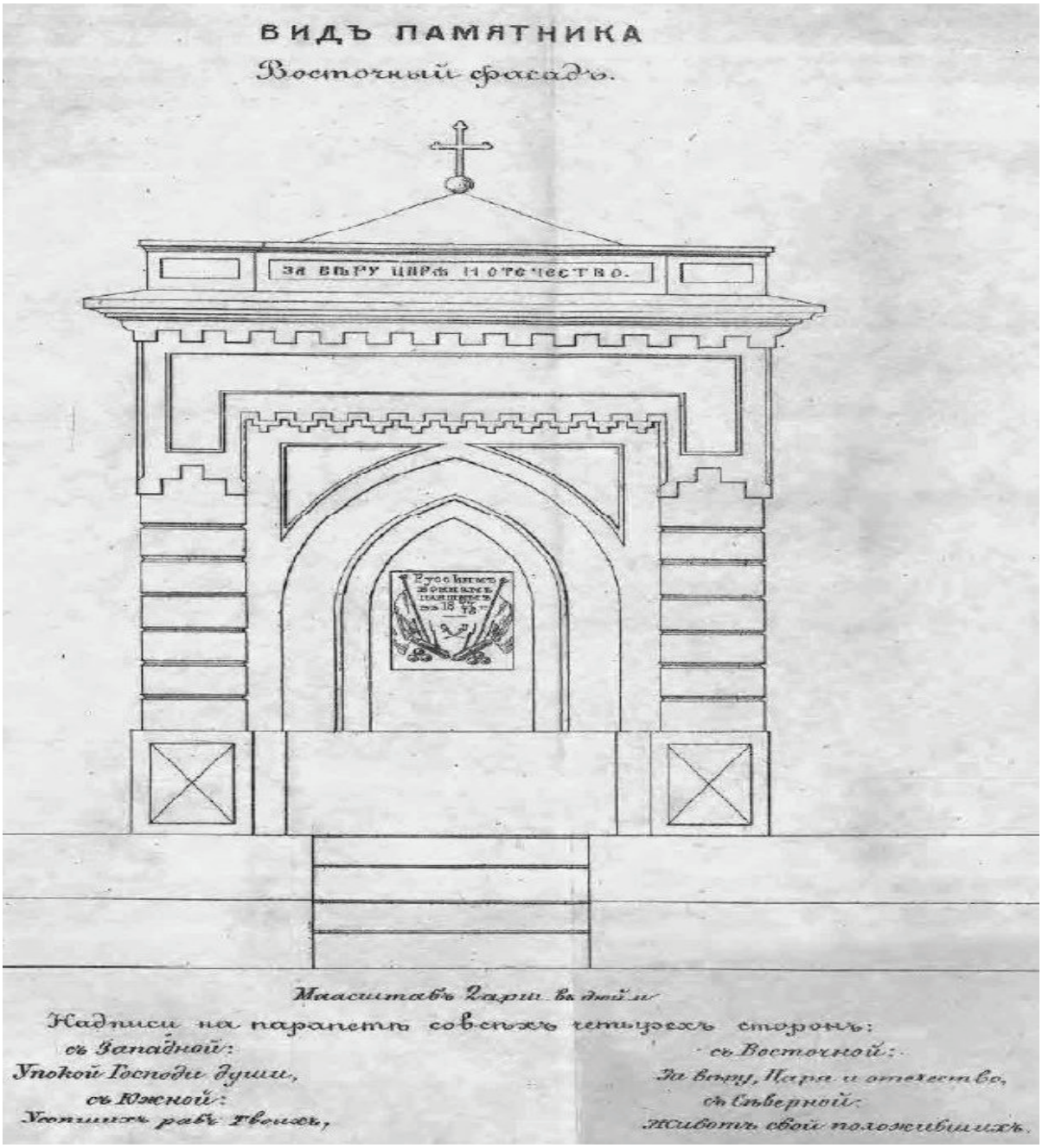

Anıt üst kısmında, parapetin dört bir yanındaki yazılar:
Batı tarafından: *Rab, ruhları dinlendir,*
Güney tarafından: *Vefat eden kulların*,
Doğu tarafından: *İnanç, Çar ve Vatan uğruna,*
Kuzey tarafından: *Canlarını feda edenler,*
Doğu cephesi ortasında: *1877-78'de Hayatını Kaybeden Rus askerlerine.*

Ek-2: Erzurum şehir haritası

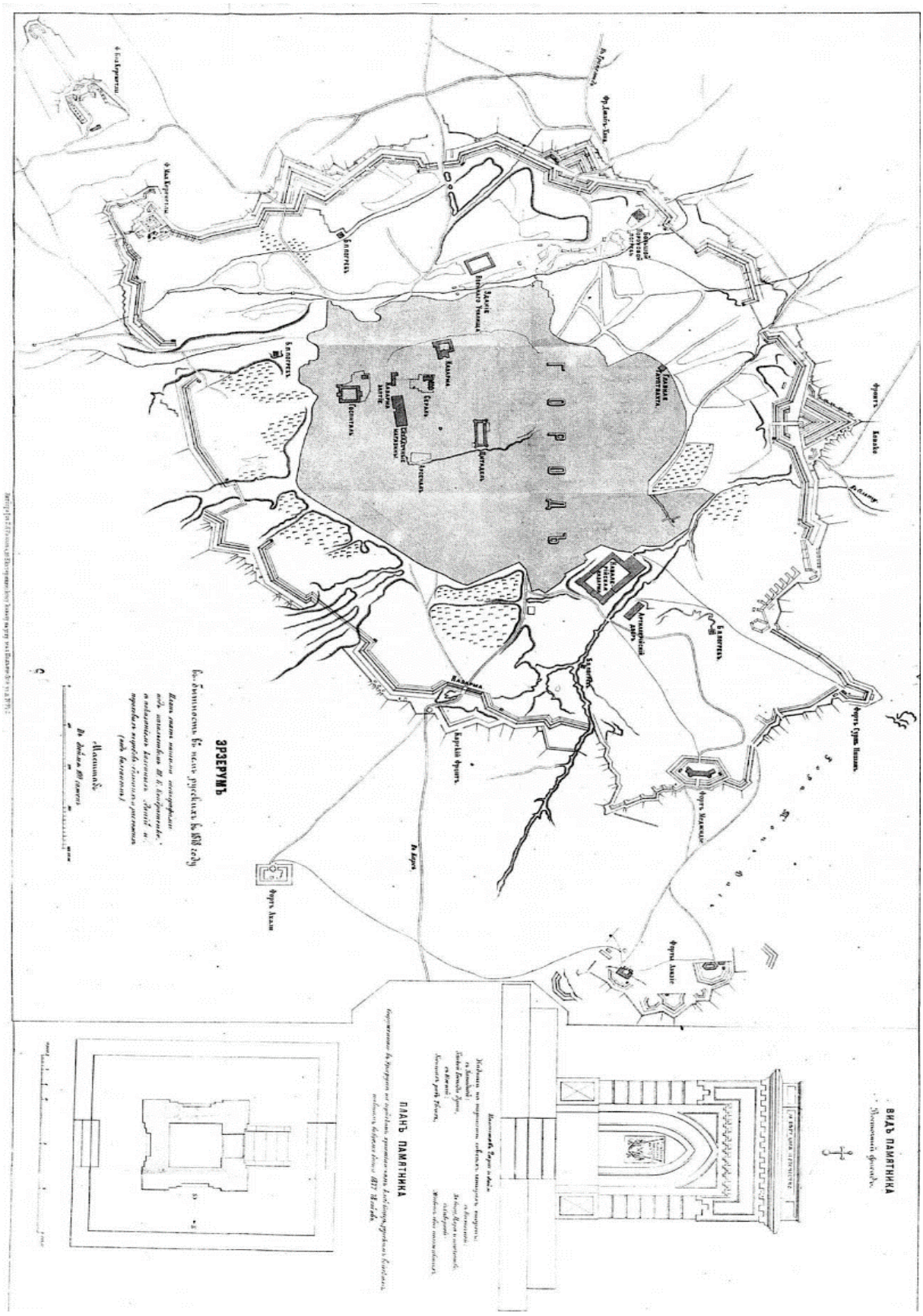

Not: 1878 Rus işgali döneminde Ş.K. Kondratenko'nun idaresinde Rus topograflar tarafından hazırlanmış devlet binaları, barut mahzenleri, hastaneler ve depoların gösteren harita.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 539-548.

Geliş Tarihi–Received Date: 31.03.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.05.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

93 HARBİNDE GÖTÜRÜLEN MİNİK AYŞE: MARİYA KONSTANTİNOVNA KEKSHOLMSKAYA

https://doi.org/10.53718/gttad.166860

TELLİ AKHUNDOVA KORKMAZ*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin ağır kayıplar verdiği ve Balkan coğrafyasında Türk hâkimiyetinin sonu şeklinde anlatılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı bölge halkı üzerinde derin izler bırakmıştır. Savaşta yaşananlarla ilgili belgelere arşivlerde rastladığımız gibi dönemin olayları gazete ve dergilere de yansımıştır. Günümüz Bulgaristan'da Rusçuk'a bağlı Kuruçeşme ve civarında yaşanan savaşın orta yerinde ölmek üzere olan annesinin başucunda duran Ayşe soğuktan donmak üzereyken Rus askeri Mihail Dimitriyeviç Sayenko tarafından fark edilerek alınıp götürülmüştür. Plevne'den sonra İstanbul'a doğru yürüyen bu askerler, Keksholm Muhafız Alayı'nın askerleridir. Dört yaşındaki Ayşe dilini kültürünü bilmediği insanlara sadece adını söyleyebilmiştir. Ayşe, 1879 yılının mayıs ayında, askerî rahip Stefan Meşçerskiy tarafından Ortodoks olarak vaftiz edilerek ismi Maria şeklinde değiştirilmiştir. Bu yetim Türk kızı sonra askerlerin himayesinde Keksholm Muhafız Alayı'nın resmen kızı ilan edilmiştir. Alay onun için özel yardım sandığı bile kurmuştur. Alayın desteğiyle iyi bir eğitim gören Mariya, Rus komutanların himayesinde evlendirilmiştir. Ayşe'nin dramatik hayatı hakkında, 1878'in hemen başlarında, savaş günlerinde Batılı gazeteler ve dergiler haberlerinde yer ayırmışlardır. Bu makale, tarihte esir bile diyemeyeceğimiz dört yaşındaki bir kız çocuğunun o dönemlerde işgalci Ruslarda çok fazla görülmeyen merhametin bir Rus subayının şahsında olmasıyla başlayan hazin bir hayat hikâyesini konu edinmektedir. Ruslar, bugün bile Mariya Keksholmskaya adına başarılı öğrencilere burs vermektedirler.

Bu makalede Türk kamuoyu ve tarihçiliğinde bilinmeyen savaş mağduru bir Türk kızının dramatik hayatı Rusya arşivlerinden ve kaynaklarından elde edilen bilgi ve belgelerle ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-Rus Savaşı, 93 Harbi, Keksholm Alayı, Mariya Keksholmskaya, Türk-Rus İlişkileri.

THE TRAGIC STORY OF A WAR VICTIM: AYŞE – LATER KNOWN AS MARIYA KEKSHOLMSKAYA

ABSTRACT

It is often said that the Ottoman-Russian war of 1877-1878 marked the end of Turkish greatness in the Balkans, and this conflict left deep scars on the local populace. The war's effects are seen in archival documents, contemporary newspapers, and journals. One such story emerges from Kuruçeşme and its adjacent areas both of which at that time formed part of Ruse (Rusçuk) in present-day Bulgaria. During the war, a young girl named Ayşe was beside her dying mother and found almost frozen to death. She was discovered by a Russian soldier, Mihail Dimitrievich Saenko, a member of the Keksholm Guard Regiment, who took her under his care. These soldiers were advancing towards Istanbul following the siege of Plevna. Only four years old at the time, Ayşe could only communicate her name, as she wasn't familiar with the language or culture of those who found her. In May 1879, she was baptized into the Orthodox faith by military priest Father Stephan Meschersky and given the name Maria. The orphaned Turkish girl was declared officially the adopted daughter of the Keksholm Guard Regiment, which even contributed to the establishment of a special aid fund for her. With the regiment's support, Maria received a solid education and was later married under the protection of high-ranking Russian officers.

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE, E-Posta: telli.k@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8513-706X.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Her dramatic life attracted the attention of Western newspapers and magazines as early as 1878, during the ongoing conflict.

This article throws light on the life of a young Turkish girl whose drama is not known to the Turkish public and historiography, and she cannot actually be classified as a prisoner of war. Her life, marked by the compassion of a Russian officer, is reconstructed through information and documents obtained from Russian archives and sources. Up to now, scholarship continues in the name of Mariya Keksholmskaya for successful students in Russia. The life of Mariya Keksholmskaya has become immortalized through these scholarships.

Keywords: Turkish-Russian War, 93 War, Keksholm Regiment, Mariya Keksholmskaya, Turkish-Russian Relations.

GİRİŞ

Avrasya'nın iki büyük devleti olan Osmanlı ve Rusya arasındaki münasebetler, esasında XVIII. yüzyıldan itibaren yoğunlaşmıştır. Türkistan coğrafyasını işgal ederek buradaki Türkleri bünyesine alıp büyüyen Rusya, bu tarihlerde I. Petro'nun faaliyetleri sonucunda dünyanın güçlü devletleri listesindeki yerini almıştır. Rusya'nın batılılaşma sürecini iyi değerlendirerek güçlenmesine karşılık, uzun zamandır büyük coğrafyalara hükmetmiş Osmanlı Devleti, Kırım'ı Rusya'ya terk ederek dağılma sürecine girmiştir. 1877'de Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiğinde Yunanistan düşmanca bir tavır sergilerken, Romanya, Sırbistan ve Karadağ prenslikleri de isyan ederek Rusya'nın yanında yer almışlardır. Neticede Osmanlı Devleti bu savaşta yalnız kalmıştır. Rusya'nın Osmanlı'ya savaş ilan etmesinde III. İvan'dan sonra tedricen gelişen III. Roma politikası kapsamında İstanbul'u ele geçirmek, Türkleri Avrupa'dan çıkarmak, sıcak denizlere inmek gibi Rus devlet siyasetinin gereğinin yanında Moskova ve Rusya'da yaygınlaşan Slavcılık daha etkili olmuştur.[1] Rumi takvimde 1293 yılına denk geldiği için tarihimizde 93 Harbi olarak da ifade edilen bu savaş, Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetiyle neticelenmiştir. Balkan coğrafyasında ve Bulgaristan'da Türk nüfusu azınlığa düşmüştür. Son asırlarda Türk tarihinin en büyük göç faciası, bu savaştan sonra gerçekleşmiştir. Balkanlardan Anadolu'ya uzanan yollar göçmen kafileleriyle dolup taşmıştır.

Balkanlar ve Kafkasya olarak iki cephede devam eden savaşlar bu büyük coğrafyada, on bir ay gibi uzun bir zaman diliminde devam etmiş, Ayastefanos Antlaşması ve Berlin Kongresi (1878) ile sonuçlanmıştır. Rus tarih literatüründe Balkan Slavlarının ve Hristiyanların, Osmanlı Müslüman tahakkümünden kurtulduğu bir savaş olarak değerlendirilen 93 Harbi, Osmanlı Devleti'nin geleceğini sarsmıştır. Osmanlı Avrupası'nda uluslararası büyük değişiklikler meydana getiren bu savaş, Osmanlı'nın Balkanlardaki hâkimiyet bölgelerinde tüm dengeleri aleyhine çeviren bir muharebe olmuştur. Ayrıca Osmanlı ordusunun terk etmek zorunda kaldığı bölgelerde yaşayan Müslümanlar, korkunç zulüm ve katliamlara uğramışlardır[2]. Sadece Plevne'nin düşüşünden sonra Osman Paşa komutasından 2.500 subay ve 43.430 er Ruslara esir düşmüştür.[3] Esir düşen askerler, siviller, yaralılar, kayıplar ve kimsesiz kalan çocukların sahipsizliği, derin bir travma yaşanmasına neden olmuştur. Romanya'da, Bükreş'te kalan Türk esirlerin yaşadığı vahşet bölge halkı üzerinde bıraktığı tesirin yanında Nicolae Grigorescu, Vasiliy Vereşagin gibi ressamların tablolarına da yansımıştır.[4] Geride kalanlarda ise büyük korku ve infial halinde Anadolu'ya ulaşmak için halk göçü vuku bulmuştur. Bu çalışmada siyasi tarihin politikalarından, askeri tarihin stratejilerinden ziyade insan esas konu olarak merkeze alınmıştır.

Savaş ve göç sırasında kaybolan ve her iki tarafın götürdüğü çocuklar himaye edilmeğe çalışılmıştır. Rusya genelde kimsesiz kız çocuklarını hemşirelik okullarında okutarak rütbeli askerlerle evlendirip yine askeriyede eşleriyle birlikte görevlendirmiştir. Bunlardan biri de çalışmamıza konu olan Keksholm Alayı'nın sahiplenerek himaye ettiği Mariya Konstantinovna Keksholmskaya Ayşe'dir. Keksholm Alayı, I. Petro döneminde 1709'un sonu 1710 yılının başlarında kurulmuş, İmparatorluk Ordusunun en eski alaylarından biridir. Keksholm adı ise bölgenin isminden gelmektedir. Burası günümüzde Priozersk olarak bilinen, zengin bir tarihe sahip küçük bir Rus kasabasıdır. Bölgenin tarihi Korela Kalesi, Ladoga Gölü ile Finlandiya sınırı arasında yer almaktadır. Şehir İsveç, Rus İmparatorluğu, bağımsız Finlandiya arasında birkaç defa el değiştirdikten sonra modern Rusya Federasyonu'na ait olmuştur.[5] Keksholm Alayı kurulduğundan beri katıldığı savaşlardan askerî harekâtlardan en önemlilerinden biri şüphesiz hem alayın tamamının hem de bireysel olarak komutanların olağanüstü muharebelere imza attıkları 1877-1878 Türk- Rus Savaşı olmuştur.

---

[1] Smolyaninova M.G., Rol Moskovskikh Slavyanofilov v Ocvobojdenii Bolgarii ot Osmanskogo İga, *Rusko-Turetskaya Voyna 1877-1878 gg*, Mockva 2020, s. 135.

[2] Balkanlarda Müslüman ahalinin Rus işgali sürecinde yaşadıkları pek çok elim hadise olmuştur. Bu dönemde her esirin sonu minik Ayşe gibi olmamıştır. Örneğin bu noktada Bulgarlar tarafından Rus işgali sonrası köyleri basılan İbiş'in hikayesi oldukça dramatiktir. İnsaflı bir Bulgar'ın son anda çocukların katledilmesini engellemesiyle kurtulan İbiş'in ailesi gözleri önünde işkence ile öldürülmüştür. Bu gibi pek çok örnek savaşın öteki yüzünü göstermesi açısından önemlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz, Mesut Karakulak, *Esir İmparatorluk, 93 Harbi*, Kronik Yay., 2025, s. 155.

[3] Naim Ürkmez, "Savaşın Diğer Yüzü: Romanya'daki 93 Harbi Esirleri", *Belleten*, Cilt 84, Sayı 300, TTK, 2020, s. 793.

[4] Ürkmez, *agm*, s. 795, 799, 802.

[5] https://www.kajuta.net/node/4033 (Erişim Tarihi: 25.01.2025, 22:30)

1. Mariya Konstantinovna Keksholmskaya'nın Yaşam Öyküsü

Ayşe'nin Keksholm Muhafız Alayı'na getirilmesi kaynaklarda farklı şekillerde anlatılmaktadır. Kuruçeşme Köyü yakınlarında geçen bu olayla ilgili tüm kaynaklarda Ayşe'nin 11. Bölükten Mikhail Dimitriyeviç Sayenko tarafından bulunup getirildiği belirtilmektedir. Asker M. D. Sayenko'nun Ayşe'yi bulması ise kaynaklarda farklı şekilde anlatılmaktadır. Bir versiyona göre 12 Ocak 1878'de Sayenko akşam yemeğinden sonra yatmaya hazırlanırken her zaman kalbinin üstünde taşıdığı Meryem Ana ikonunun kaybolduğunu aniden fark etmiştir. O, oyalanmadan bir önceki mola yerine giderek ikonunu bulmuştur. Dönüş yolunda sönmüş ateşin etrafında donmuş, ölmüş ve yaralı vaziyetteki insanları görmüştür. Üzerinde zengin Türk kıyafeti olan kadın onun ilgisini çekmiş ve hemen yanında ise 3 yaşlarında bir kız çocuğunun olduğunu fark etmiştir. Sayenko ölmüş Türk kadınına yaklaşmış ve bebeği elinden alarak, paltosuna sarıp mola yerine dönmüştür.[6] Bazı kaynaklarda yaşı 4 veya 5 olarak da belirtilmektedir. Okul kaydında doğum tarihi tahmini olarak 1874/1875 şeklinde yazılmıştır.[7] Diğer bir versiyonda "Er Mihail Sayenko sigarasını yakmak için ateşe yaklaştığında bir bebek ağlaması sesi işitmiş ve hiç düşünmeden cesetlere yaklaşmıştır. Aralarında son nefesini vermek üzere olan kadının uzattığı üşümüş bebeği almıştır" şeklinde anlatılmıştır.[8] Ayşe'nin bulunması ile ilgili bir diğer rivayete göre ise Mihail Sayenko sönmüş ateşin kenarında ağır yaralı (bazı kaynaklarda ise tamamen ölmüş zengin Türk kıyafetli ve yüzünde bir kılıç yarası olan) bir kadının göğsüne bastırdığı çocuğun hâlâ yaşadığını fark etmiştir.[9] Mihail Dimitrieviç Sayenko tarafından paltosuna sarılarak bölüğe getirilen küçük kız üşüdüğünden veya şaşkınlığından yol boyunca konuşmamış, bir süre sonra sadece adının Ayşe olduğunu söylemiştir.

Başçavuş Grigori Koşarev komutasındaki askerler, durumu komutanlığa bildirerek çözüm aramaya başlamışlar. İstişareler sonucunda çocuğun bir Bulgar aileye evlatlık verilmesine karar verilmiştir. Fakat bu süre zarfında Ayşe sadece bölüğün değil, Alay'ın sevimli maskotu haline dönüşmüştür. Öyle ki, Alay terzisi ona asker paltosundan bir elbise bile dikmiş, askerler ise ilaç arabalarından birinin üzerine kamp beşiği kurarak içini keçe ile kaplamışlardır. Askerler ona öyle bağlanırlar ki, Ayşe subay çadırlarının arasında veya yemekhanede dolaştığında herkes onu eğlendirmeye ve çeşitli lezzetli ikramlar vermeğe çalışmıştır. Bu sebeple Edirne'nin işgalinden sonra Keksholm Alayı'nın genel toplantısında, Ayşe'yi Alay'ın kızı olarak tanımak ve onu Rusya'ya götürerek reşit oluncaya kadar Alay'ın himayesine alıp yetiştirilmesi ve tüm ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda oybirliği ile karar alınmıştır.[10] Ayşe çatışmada olmayan askerler tarafından bakılmış ve sürekli gözetim altında tutulmuştur. Gereğinden fazla denetimin ise geçerli sebepleri vardı. Nitekim Alay, İstanbul yakınlarında bulunduğu sırada Ayşe'yi çalma denemeleri olmuştur. Hatta Silivri'de bir Yunan az kalsın onu götürecekken askerler hırsızı yakalayabilmişlerdir. Bu yüzden benzer olaylardan onu korumaları gerekmiştir. Bu şekilde İstanbul'da iken ihtiyacı olan her şey temin edildikten sonra İstanbul'a yapılacak saldırıyla ilgili dolaşan söylentiler nedeniyle önce yerel bir manastıra yerleştirilmiş; ardından ilk yaralı grubuyla birlikte, onu giydiren ve Büyükçekmece'de bulunan Yunan okulunun müdür yardımcısının refakatinde Alay'ın daimî karargâhı olan Varşova'ya gönderilmiştir.[11]

Ağustos 1878 tarihinde, Alay daimî karargâhına dönmüştür. Alay rahibi Peder Stefan Meşçerskiy tarafından Alay'ın tüm subaylarının katılımıyla Mayıs 1879 tarihinde Ortodoks olarak vaftiz edilen Ayşe'ye İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna'nın onuruna Mariya adı verilmiştir. Leylaklarla süslenmiş bir çeşmede vaftiz töreni yapılan Ayşe'nin vaftiz babası olarak Teğmen Konstantin Nikolayeviç Konovalov seçilmiştir. Bu nedenle baba adı Konstantinovna (Konstantin kızı) şeklinde, soyadı ise onu evlat edinen Alay'ın isminden dolayı Keksholmskaya olarak geçmiştir. Alay komutanı Tümgeneral V. F. Panyutin'in eşi Sofya Alekseyevna Panyutina ise Ayşe'nin vaftiz annesi olarak seçilmiştir.[12] İsmi Mariya Konstantinovna Keksholmckaya şeklinde resmileştirilen Ayşe, Alay'ın bütün askerleri tarafından baba şefkatiyle Maşa diye çağrılmış ve koruyup kollanmıştır. Şöyle ki, "babalar" Maşa'nın geleceğini ve eğitimini de garantiye almak için subaylar toplantısında onunla ilgili subaylardan oluşan bir vesayet kurulu oluşturularak kızlarının bakımı için bir fonu da onaylamışlardı. Bu fona: yıllık alınan 810 rublenin %12'si (Muhafız Kolordusu Karargâhının tanıtımı için ayrılan 50 bin rublelik sermayeden), subayların aylık maaşlarının %1'i ve en yüksek makam olan hazineden verilen ödül, ikramiye ve diğer makbuzların %10'u aktarılmıştır. Ayrıca oynanan oyunlardan elde edilen kazançtan 10 kopek de fona aktarılmıştır.[13] Reşit olduğunda bu birikmiş meblağı alacak olan Maşa, eğitim kurumuna başlayana kadar alay komutanı Tümgeneral V. F. Panyutin'in ailesinde yaşamıştır.

Mariya Keksholmskaya'nın eğitim almasında İmparator II. Aleksandr ve karısı Mariya Aleksandrovna'nın yardım ve desteklerine dair kaynaklar önemli bilgiler vermektedir. Şöyle ki, 1879'da İmparator II. Aleksandr

[6] Kotkov Vyaçeslav Mihailoviç, Esli bı ne Dobroe Serdtse Russkogo Soldata, *Voenno-İstoriçeskiy Jurnal*, No:3, Mart 2011, s.16.
[7] https://forum.vgd.ru/1410/50008/60.htm?a=stdforum_view&o= (Erişim Tarihi, 02.01.2023, 02:30)
[8] "*Vernost"*, No: 61, 1910, s. 48.
[9] O. Panova, Doç Keksholmckogo Polka, *Volkhovskie Ogni*, No: 17 (16633), Volkhov, 6 Mayıs 2016, s. 22.
[10] Panova, *agm*, s. 22.
[11] Elets Yuliy Lukyanoviç, *Keksholm Muhafiz Alayının Kızı*, Varşova, 20 Mart, 1893, s. 7.
[12] Panova, *agm*, s. 22.
[13] Lukyanoviç, *age,* s. 8-9.

Varşova'dan geçerken Keksholm Alayı'nı ziyarette bulunmuştur. O zaman Ayşe'nin misafirhanenin duvarındaki portresi imparatorun dikkatini çekmiştir. "Bu sizin kızınız mı?" Diye sorduktan sonra geleceği ile ilgili ne planlıyorsunuz, vaftiz babası kim diye devam etmiştir. Alay komutanı vaftiz babasının Konovalov olduğunu ve onun yetiştirilmesi için imparatoriçeden yardım için ricada bulunmayı düşündüklerini söylemiştir. İmparator bunu bizzat kendisinin yapacağını kararlılıkla ifade etmiştir. Nitekim İmparator sözünü tutmuş ve Mariya'nın Varşova Marinsky Enstitüsüne kaydı yapılmıştır.[14] Bazı kaynaklarda ise Petersburg Asil Kızlar Enstitüsü'ne kaydedildiği belirtilmektedir.[15] Tespitimize göre ise 1883 yılında Maria Keksholmskaya Varşova Aleksandr Marinsky Asil Kızlar Enstitüsü'ne gönderilmiştir. Mariya'nın öğrenimi ve gelişimi alay komutanı Panyutin tarafından yakından takip edilirken Alay'ın subay ve askerleri de velisi olarak her pazar enstitüye uğrayarak ona şeker ve çiçek getirmişlerdir. Öğretmenlerine göre Mariya, titizlikle ders çalışan, mütevazı ve itaatkâr bir çocukluk dönemi geçirmiştir. Mariya boş zamanlarının çoğunu her türlü el işine, özellikle de dikişe ayırıyormuş. Sınıf arkadaşlarının hatırladıklarına göre ise, "oyun ve şımarıklık davetleri"ne karşılık olarak ondan defalarca "Sizin umurunuzda değil, ama alayım benden utanacak" sözünü duymuşlardı. Mariya Keksholmskaya bu enstitüden Haziran 1890'da başarıyla mezun olmuştur.[16] Çariçe'nin Alay'ın bulduğu Türk kızına olan ilgisi ve desteği bununla bitmemiş, ölümünden kısa bir süre önce Ayşe'yi hatırlamış ve 300 ruble göndermiştir.[17]

II. Aleksandr'ın yerine tahta çıkan III. Aleksandr'ın karısı İmparatoriçe Mariya Fyodorovna ise Alay'ın kızını 1890 yılının sonbaharında Volın manevraları sırasında tanımış ve Çar'ın karargâhına davet etmiştir. Mariya Keksholmskaya bu tarihlerde (1890-1891) her yıl olduğu gibi Noel ve Maslenitsa (Yeni yıl ve Kışın bitişi) bayramları nedeniyle Alay'ı ziyaret etmek üzere Varşova'ya gelmişti. Varşova'yı her ziyaretlerinde onun gelişi şerefine balolar, gösteriler, subay aileleriyle düzenlenen partiler vs. etkinlikler yapılmıştır. O dönemde Keksholm Alayı'nda görev yapan B. V. Adamoviç, askerlerin ve savaş gazilerinin ona samimi bir şekilde "sen" diye hitap ettiklerini, Mariya Konstantinovna veya Maşa dediklerini anımsayarak "… Bizim subaylar arasında akrabalık duygusu ve bilincine aykırı olan her türlü flört imalarını dışlayan bir tür babacan duygu söz konusuydu. Maşa bizim için alayın kızıydı, yani bir kız kardeşti" diye yazmıştır.[18] Ama Mariya Konstantinovna Keksholmskaya'nın hayatı, mezun olduktan sonra vaftiz ailesiyle birlikte yerleştiği Lutsk'ta 33. İzyum Dragon (Ejder) Alayının subayı Kornet (kıdemli subay rütbesi) Aleksandr İosifoviç Şlemmer ile tanıştıktan sonra değişmiştir. Onlar vaftiz babası 11. Bölük subayı Panyutin'in görevinden dolayı buraya gelmişlerdi. Genç subay Şlemmer adet üzere 1892 yılının yazında Keksholm Alayı'nın subaylarından Mariya'yı istemiş, akabinde de nişan töreni yapılmıştır. 4 Kasım'da ise Varşova'da Aleksandrov kale kilisesinde görkemli bir düğünle evlenmişlerdir. Keksholm Alayı çeyiz olarak kızına alay armalarının bulunduğu gümüş bir takım hediye ederken İmparator da düğün hediyesi olarak pırlanta ile süslenmiş altın bilezik göndermiştir. Minik Ayşe'nin kurtarıcısı Mihail Dimitrieviç Sayenko da düğüne davet edilmiş, ancak bilinmeyen bir sebeple katılamamış, tebriklerini bir telgrafla iletmiştir. Düğünden sonra Mariya kocası ile birlikte Oryol'un Dubno köyüne gitmiştir.[19] Aleksandr İosifoviç Şlemmer, Volın bölgesinde tanınmış Alman asıllı zengin bir aileden geliyordu.[20]

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılına kadar Mariya'nın Moskova'da yaşadığı bilinmektedir. Savaş nedeniyle Keksholm Alayı'nın sefere çıkması üzerine Mariya Moskova'dan askerî harekât alanına gitmiştir. Burada Knyaz Nikolay Nikolayeviç'in adını taşıyan 3. Muhafız Piyade Tümeni hastanesinde hemşire olarak çalışmaya başlamıştır. Çünkü Alay'ın tüm üyeleri ve aileleri Mariya için çok önemli olmuştur. Nitekim Alay komutanı Tümgeneral B.V. Adamoviç tedavi sonrası alaya dönen asker ve subayların sessiz, mütevazı hemşire Maşa'nın yaralılara gösterdiği yakın ilgiden bahsettiklerini ve onu "azize" olarak adlandırdıklarını yazmıştır. Mariya, Ekim Devrimi sırasında tümen hastanesiyle birlikte Kuzey Kafkasya'ya gitmiştir. Burada çalıştığı sırada verem hastalığına yakalanmış ve Soçi'de hemşireler için ayrılmış sanatoryuma gönderilmiştir. B.V. Adamoviç, Ocak 1920'de Tuapse'den Novorossiysk'e giden bir vapurun güvertesinde Mariya ile karşılaşmış ve yaptığı konuşma sonucunda onun kocasının yanına gittiğini öğrenmiştir. Şlemmerlerle birkaç gün yaşadıktan sonra Mariya, Ağustos 1920'de Kırım'ın Yalta şehrinde verem hastalığından vefat etmiştir. Burada şehrin Yeni mezarlığına defnedilmiştir. Aynı yıl, Wrangel'in Rus ordusunda savaşan kocası A.I. Schlemmer, Sivastopol'da Bolşevikler tarafından vurularak öldürülmüştür. Mariya'nın çocukları Pavel ve Georgi de Keksholm Alayı'nda subay olarak görev almışlardır. Büyük oğlu Pavel, İç Savaş sırasında gönüllü orduda görev yaparken 1919 yılında öldürülmüştür.[21] Savaşın karmaşasından akrabalarıyla birlikte göç ederek kurtulup Batı Almanya'da yaşayan, ailenin son üyesi, küçük oğlu Georgi ise 1974 yılında orada ölmüştür.[22]

---

[14] Lukyanoviç, *age,* s. 10.
[15] https://www.liveinternet.ru/users/bahit/post451261891/ (Erişim Tarihi, 18.12.2021, 00:20)
[16] *Razvedçik*, Doç Keksholmckogo Polka, No: 113, S. Petersburg, 25 Kasım 1892, s.512, Panova, *agm,* s. 22.
[17] Lukyanoviç, *age*, s. 11.
[18] Panova, *agm*, s. 22.
[19] Lukyanoviç, *age,* s. 21-24; Panova, agm, s. 22.
[20] https://www.hroniky.com/news/view/9319-z-turechchyny-cherez-volyn-iak-divchynka-aishe-stala-dochkoiu-imperskoho-polku (Erişim Tarihi, 05.08.2024, 16:20)
[21] Panova, *agm*, s. 22.
[22] Lyubov Dmitrieva, Otkuda v Karelskikh Lesax Turçanka, *Krasnaya Zvezda*, No: 65 (125114), 7 Eylül 1922, s. 8.

2. Mariya Konstantinovna Keksholmskaya'nın Ardından

Balkan faciasının sonunda yurdundan, ailesinden habersiz süren bir ömrün ağırlığı; Türk kızı Ayşe hakkında yazılan hatıralarda onun hiç gülmemesi, başkalarıyla konuşurken kimsenin gözüne bakmayıp uzaklara bakması gibi ifadelerle anlatılması, onun hiçbir zaman bilemeyeceğimiz psikolojik vaziyetinin tezahürleri olarak değerlendirilebilir. Bazı hatıralarda Edirne ve İstanbul'da gördüğü yüksek minarelerin rüyalarına girdiği anlatılmaktadır. Hristiyanlaştırılmış bir çocuğun başka kültürler içerisinde yaşamış olduğu bir hayatın belki de her anında iç sıkıntılarla birlikte bir hayat sürdüğü düşünülebilir. Mariya Konstantinovna Keksholmskaya Ayşe'nin çocuk yaşta götürüldüğü Rusya topraklarındaki hayatından geriye sadece hakkında yazılan eserler kalmıştır. Onun anısı, hakkında yazılmış birçok eserde yaşatıldığı gibi günümüzde de onun adına 2001 yılında Rusya'da Priozersk Bölge İdaresi tarafından her yıl Şehir Günü'nde en iyi lise öğrencisine verilmek üzere Mariya Keksholmskaya Ödül'ü ihdas edilmiştir.[23] Ödülü kazanan öğrenciye yıllık belediye bursu verilmektedir. Yalnız kız öğrencilere verilen bu ödülü kazanmak için sadece başarılı olmak yetmemekte, örnek davranışlar sergilemesinin yanında toplum yararına çalışmalarda da bulunması gerekmektedir.[24]

Keksholm bölgesi, 1940 yılından beri Priozerski olarak adlandırılmıştır.[25] Bölgenin tarihi Korela Kalesinde devlet müzesi teşkil edilmiştir. Keksholm Alayı'na ait materyaller ve Mariya Konstantinovna Keksholmskaya Ayşe'nin özel eşyaları ve fotoğrafları, burada özel bir köşede sergilenmektedir. Ayşe'nin eşyaları Keksholm Alayı'nın eski bir askerî olan Mihail Mamkin'in büyük torunu tarafından müzeye bağışlanmıştır.[26]

Mariya Konstantinovna Keksholmskaya Ayşe'nin hazin hikâyesi savaşın hemen ardından dünya basınında yer almış birçok öyküye ve edebî esere konu olmuştur. Rus askerleri tarafından evlat edinilen Türk çocuğu Ayşe, Mariya Keksholmskaya'nın hikâyesi, Alayın kızı gibi başlıklarda haberler yapılmıştır.

Ayşe ile ilgili basında çıkan haberler:

The Salt Lake herald, Salt Lake City, July 11, 1890, Vol. 21, № 32. p. 1.

The New York Times, New York, July 27, 1890, p. 16.

The World, New York, August 5, 1890, p. 6.

Daily Freeman, Waukesha, August 25, 1890, p. 2.

Logansport Pharos-Tribune, Logansport, September 2, 1890, p. 7, 15.

Barbour County Index, Medicine Lodge, September 17, 1890, p. 4.

The Daily Democrat, Huntington, November 10, 1890, p. 4.

The Pittsburg Headlight, Pittsburg, January 15, 1891, p. 2.

The Southland Times, Invercargill, September 17, 1890, № 11, 563, p. 3.

Ladies' Gossip, Otago Witness, Dunedin, November 13, 1890, № 1917, p. 38. gibi gazete ve dergilerde yayınlanmıştır.

SONUÇ

Türk-Rus ilişkilerinin önemli bir safhasını teşkil eden 1877-1878 Savaşı (93 Harbi) hakkında yerli ve yabancı birçok çalışma yapılmıştır. Fakat yazılan eserlerin ekseriyetinin siyasî ve askerî strateji bağlamında olması, her iki devlet arasında yüzyıllardır devam eden savaşların sosyo-kültürel yönünü gölgede bırakmıştır. Bu savaş sadece Türkiye ve Rusya'nın değil, yakın ülkelerin de tarihini etkilemiştir. Kafkas ve Balkan coğrafyasında yaşanan savaşın sonuçları, Balkan halkları için daha ağır olmuştur. Rusya'nın hedefinde İstanbul'un yer alması sebebiyle yoğun çatışmalar bu istikamette yaşanmıştır. Hedefine ulaşamamışsa da Ruslar savaşın galibi olmuşlardır. Yenik düşen Osmanlı'nın cephede savaşan ordusunun büyük bir kısmı, Ruslara esir düşmüştür. İnsanların hayatlarının son bulması, yaralanması, çocukların yetim ve sahipsiz kalması ve esaret savaşların sonucunda yaşanan insanlık dramıdır. Yanmış, yıkılmış, işgal edilmiş bölgelerde çocukların kimsesiz kalmaları durumunda, merhametli askerlerce sahiplenildiklerini tarih kaydetmektedir.

Savaşlar, sadece devletlerin, şehirlerin ve bölgelerin kaderini değil, insanların kaderini de değiştiren önemli bir hadisedir. Çalışmamıza konu olan minik Ayşe savaşla kaderi değişen insanların küçük bir örneğidir. İstanbul'un eşiğinde bir Rus askerin paltosuna sarılarak götürülen Türk kızı Ayşe, yıllar sonra Mariya Konstantinovna Keksholmskaya olarak karşımıza çıkmaktadır: Ayşe'yi, ölümünden yüzyıl sonra, Rus

[23] Dmitrieva, *agm*, s. 8.
[24] Panova, *agm*, s. 22.
[25] https://smolkrepost.ru/krepost-korela-keksgolm (Erişim Tarihi, 30.03.2025, 18:00)
[26] https://www.liveinternet.ru/users/bahit/post451261891/ , (Erişim Tarihi, 18.12.2021, 00:20)

arşivlerinde yaptığımız araştırmanın bir yerinde Mariya'ya dönüşmüş kimliğiyle karşımızda bulmamız bunun en önemli kanıtıdır. Ayşe'ye sunulan hayat savaş propagandalarının bir uzantısı mıydı, yoksa korkunç olayların şahidi olan bir askerin insanlığı mıydı bilinmez.

Rus askerlik tarihinde Ayşe gibi yüzlerce kız çocuğunun savaşlarda götürülüp askerî hemşire olarak yetiştirildiğine dair bilgilere kaynaklarda rastlanılmaktadır. Kayıp ve sahipsiz çocukların yanı sıra bazen genç kızların ve çocukların kaçırıldığı bilgileri ve şikâyetleri arşiv belgelerinde yer almaktadır.

Savaşın en kanlı anında, anasının ağır yaralı haliyle donmak üzere olan Ayşe, Rus askeri Sayenko'nun merhametiyle hayata tutunabilmiştir. Ama yurdundan ailesinden uzaklara götürülmüştür. Bu savaşın doğurduğu ağır şartlardan kaynaklanan bir durumdur. Dramatik yeni bir insan kimliğine büründürülmüş Türk kızının Rusya'daki 45 yıllık ömrünün sonunda yine savaşların ortasında tüm ailesini kaybetmesi de başka bir dramdır…

Birçok sanat eserine konu olan Ayşe ve onun gibi savaşın mağdur ettiği çocukların hayatları; şiir, hikâye, roman, resim, sinema tiyatro gibi edebi eserlerin yanında arşivlere yansıyan haliyle de tarihin sayfalarında yaşamaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The relations between Türkiye and Russia, the two great states of Eurasia, have intensified since the XVIII century. Russia, which grew by incorporating Turkestan Turks, took its place among the powerful states of the world as a result of the activities of Peter I. In contrast to Russia's strengthening by making good use of the Westernisation process, the Ottoman Empire, which had ruled large geographies for a long time, entered the process of disintegration by abandoning Crimea to Russia. When Russia declared war on the Ottoman Empire in 1877, Greece displayed a hostile attitude, while Romania, Serbia and Montenegro principalities rebelled and sided with Russia. As a result, the Ottoman Empire was left alone in this war. In addition to the necessities of Russian state policy such as seizing Istanbul, expelling the Turks from Europe and descending to the warm seas within the scope of the Roman III policy, which gradually developed after Ivan III, Slavism, which became widespread in Moscow and Russia, was more effective in Russia's declaration of war against the Ottoman Empire. This war, which is also referred to as the 93 War in our history since it coincided with the year 1293 in the Rumi calendar, continued for a long period of eleven months on two fronts, the Balkans and the Caucasus, and ended with the Treaty of Ayastefanos and the Berlin Congress (1878). Considered in Russian historical literature as a war that granted the Balkan Slavs and Christians liberation from the Ottoman Muslim domination, the 93 War shook the future of the Ottoman Empire and altered the balance in Balkan domination.

Methodology

This study on the life of Mariya Keksholmskaya Aisha was carried out through research, data, information and document collection, and the findings were analysed. Literary publications such as memoirs and stories written about Aisha, the daughter of the Keksholm Guards Regiment, were also reviewed. In addition to the Russian archive documents, Aisha's real life was determined by taking into account the local and foreign press news of the period.

The Life of Mariya Konstantinovna Keksholmskaya

During the war and migration, children who were lost or taken away by the parties tried to be protected. Russia generally educated orphaned girls in nursing schools, married them to ranking soldiers and employed them in the military with their husbands. One of them is Mariya Konstantinovna Keksholmskaya Ayşe, who was adopted and patronised by the Keksholm Regiment, the subject of our study. The Keksholm Regiment was one of the oldest regiments of the Imperial Army, founded at the end of 1709 and the beginning of 1710 during the reign of Peter I. Keksholm is a small Russian town with a rich history, now known as Priozersk. One of the most important wars in which this regiment has participated since its foundation was undoubtedly the Russo-Turkish War of 1877-1878.

There are different accounts of Ayşe's recruitment to the Keksholm Guards Regiment. All sources about this event, which took place near the village of Kuruçeşme, state that Ayşe was found and brought by Mikhail Dmitrieviç Saenko from the 11th Company. The little girl, who was wrapped in her coat and brought to the company by Mikhail Dmitrievich Saenko, did not speak during the journey, either because she was cold or because she was confused, and after a while she only said that her name was Ayşe. The officers first decided to give the child up for adoption to a Bulgarian family. By this time, however, all the soldiers and officers had become very attached to her. Therefore, at the general meeting of the Keksholm Regiment, it was unanimously decided to recognize Ayse as the daughter of the Regiment and to take her to Russia, where she would be brought up under the Regiment's care until she came of age and all her needs would be met.

Ayşe was baptised into Orthodoxy in May 1879 by the regimental priest, Father Stefan Meshchersky, with the participation of all the officers of the regiment and was given the name Mariya in honour of Empress Mariya Alexandrovna. Lieutenant Konstantin Nikolayevich Konovalov was chosen as Ayşe's godfather. Therefore, her father's name was given Konstantinovna (daughter of Konstantin) and her surname as Keksholmskaya, after the name of the regiment that adopted her. Sofya Alekseevna Panyutina, the wife of the regiment commander, Major General V. F. Panyutin, was chosen as Aisha's godmother. Ayşe, whose name was formalised as Mariya Konstantinovna Keksholmckaya, was called Masha with fatherly affection by all the soldiers of the regiment and was protected and cared for. In order to ensure her future and education, at the officers' meeting, a board of guardianship for her was set up and a fund for her care was approved. The sources contain important information about the help and support of Emperor Alexander II and his wife Maria Alexandrovna in the education of Maria Keksholmckaya. With their help and support, Mariya was enrolled in the Marinsky Institute in Warsaw for her education. In 1883 Mariya Keksholmskaya enrolled in this institute and successfully graduated in June 1890.

Mariya Konstantinovna Keksholmskaya's life changed after she met Alexander Iosifovich Shlemmer, an officer of the 33rd Izyum Dragon regiment, Kornet (senior officer rank), in Lutsk, where she settled with her godparents after graduation. Shlemmer, who came from a wealthy family of German origin, well-known in the Volyn region, as was his custom, in the summer of 1892 asked for Mariya, an officer of the Keksholm regiment, with whom he fell in love. Subsequently, the two young people were married in Warsaw in a splendid wedding in the Aleksandrov castle church.

It is known that Mariya lived in Moscow until the beginning of the First World War in 1914. When the Keksholm Regiment was mobilised for the war, Mariya travelled from Moscow to the field of military operations. There she worked as a nurse in the hospital of the 3rd Guards Infantry Division, named after knez Nikolai Nikolayevich. During the October revolution, Mariya travelled with the division hospital to the North Caucasus. While working there, she contracted tuberculosis and was sent to a sanatorium for nurses in Sochi. Mariya died of tuberculosis in Yalta in August 1920. She was buried in the city's New Cemetery. In the same year, Wrangel's husband A.I. Schlemmer, who had fought in the Russian army, was shot dead by the Bolsheviks in Sevastopol. Maria's children Pavel and Georgi were also officers in the Keksholm Regiment. Her eldest son Pavel was killed in 1919 while serving in the volunteer army during the Civil War. Her younger son Georgi, the last member of the family to escape the chaos of the war by emigrating with his relatives and living in West Germany, died there in 1974.

Results and Conclusion

Mariya Konstantinovna Keksholmskaya Aisha's life in Russia, where she was taken as a child, has been preserved only in the works written about her. Her memory is kept alive in many works written about her, and today, in 2001, the Priozersk Regional Administration in Russia established the Mariya Keksholmskaya Award in her name to be given to the best high school student every year on City Day.

The Keksholm district has been called Priozerski since 1940. A state museum has been established in the historic Korela fortress of the region. Materials of the Keksholm Regiment and personal belongings and photographs of Mariya Konstantinovna Keksholmskaya Aisha are exhibited in a special corner. Aisha's belongings were donated to the museum by the great-grandson of Mikhail Mamkin, a former soldier of the Keksholm Regiment.

The sad story of Mariya Konstantinovna Keksholmskaya Aisha was covered in the world press immediately after the war and became the subject of many stories and literary works. Wars are important events that change not only the fate of states, cities and regions, but also the fate of people. Little Ayşe, the subject of our study, is a typical example of people whose fate is changed by war. The Turkish girl Ayşe, who was taken away wrapped in the coat of a Russian soldier on the threshold of Istanbul, appears years later as Mariya Konstantinovna Keksholmckaya.

KAYNAKÇA

DİMİTRİYEVA, Lyubov, “Otkuda v Karelskikh Lesakh Turçanka”, *Krasnaya Zvezda*, No: 65 (125114), 7 Eylül 1922, ss. 7-8.

KARAKULAK, Mesut, *Esir İmparatorluk, 93 Harbi*, Kronik Yay, İstanbul, 2025.

KOTKOV, Vyaçeslav Mihailoviç, “Esli bı ne Dobroe Serdtse Russkogo Soldata”, *Voenno-İstoriçeskiy Jurnal*, No:3, Mart 2011, ss. 15-17.

LUKYANOVİÇ, Elets Yuliy, *Keksgolm Muhafız Alayının Kızı*, Varşova, 20 Mart, 1893.

PANOVA, O., "Doç Keksholmckogo Polka", *Volkhovskie Ogni*, No: 17 (16633), Volkhov, 6 Mayıs 2016, s. 22-23.

SMOLYANİNOVA, M.G., "Rol Moskovskikh Slavyanofilov v Osvobojdenii Bolgarii ot Osmanskogo İga", *Rusko-Turetskaya Voyna 1877-1878 gg*, Moskva, 2020.

"*Vernost*", No: 61, 1910, s. 47- 48.

Razvedçik, "Doç Keksholmckogo Polka", No: 113, S. Petersburg, 25 Kasım 1892, ss.511-513.

ÜRKMEZ, Naim, "Savaşın Diğer Yüzü: Romanya'daki 93 Harbi Esirleri", *Belleten*, Cilt 84, Sayı 300, TTK, 2020, s. 789-824.

https://www.kajuta.net/node/4033 ; (Erişim Tarihi, 25.01.2025, 22:30)

https://www.liveinternet.ru/users/bahit/post451261891/, (Erişim Tarihi, 18.12.2021, 00:20)

https://www.hroniky.com/news/view/9319-z-turechchyny-cherez-volyn-iak-divchynka-aishe-stala-dochkoiu-imperskoho-polku, (Erişim Tarihi,05.08.2024, 16:20)

https://forum.vgd.ru/1410/50008/60.htm?a=stdforum_view&o=, (Erişim Tarihi, 02.01.2023, 02:30)

https://smolkrepost.ru/krepost-korela-keksgolm, (Erişim Tarihi,30.03.2025, 18:00)

EKLER

Resim 1- A. Safonov, Gravür, 1878, [27]

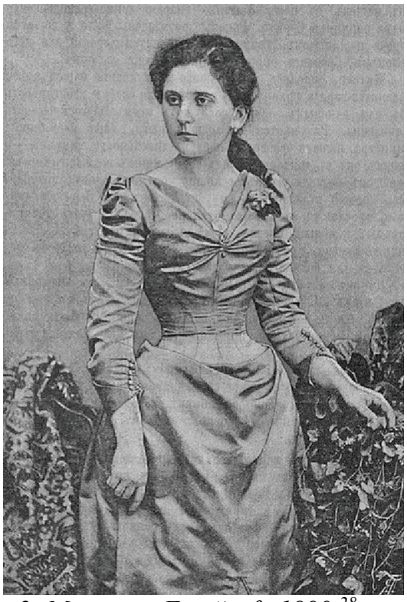

Resim 2- Mezuniyet Fotoğrafı, 1890 [28]

[27] *Razvedçik*, Doç Keksholmckogo Polka, No: 113, S. Petersburg, 25 Kasım 1892, s.512
[28] *Razvedçik*, agm, s. 512.

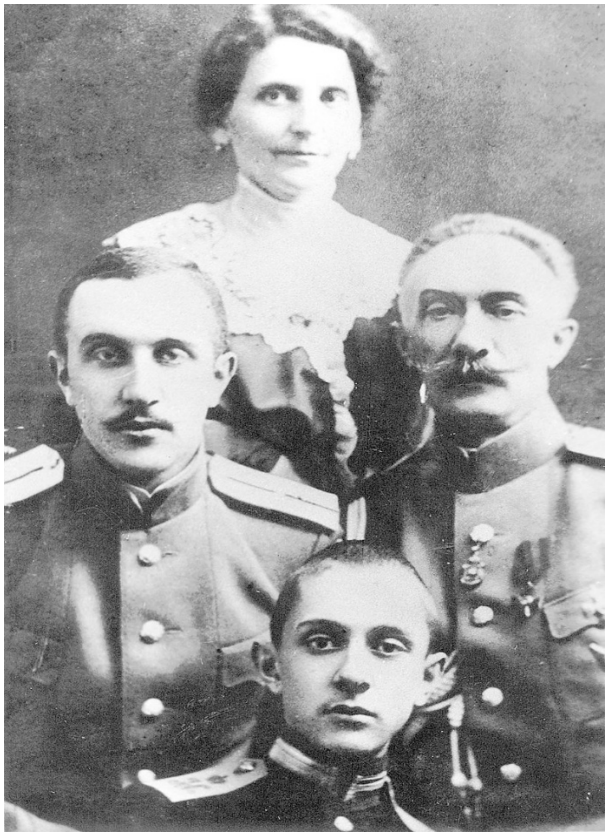

Resim 3- 1915, Ayşe, eşi ve oğulları. Korela Kale Müzesi

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 549-562.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.02.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 11.04.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TANZİMAT'TAN CUMHURİYETE AİLE HUKUKU GELENEĞİ VE CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA UYGULANIŞI (ISPARTA RESMÎ VİLAYET GAZETESİ ÖZELİNDE)

https://doi.org/10.53718/gttad.1644716

ERTAN DİLEKCİ*- DİLEK ÜNVEREN**

ÖZ

Hukuk; toplumu oluşturan bireyler arası ilişkileri, çeşitli yaptırımlarla, düzenleyen kurallardır. Hukukun düzenlediği konular arasında aile kurumu da yer almaktadır. Aile kurumu ise tarih boyunca bütün toplumların üzerinde durduğu ve değer verdiği bir kavram olarak *Aile Hukuku* konusu içerisinde düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde de aile kurumu önem verilen konuların başında gelmekte olup İslam hukuku temelinde düzenlenmiştir. Tanzimat dönemine kadar da geleneksel hukuk anlayışı devam etmiştir. Tanzimatla başlayan yeni hukuk yapılanması neticesinde ortaya çıkan kanunlaştırma faaliyetleri hukukun birçok alanında kendini gösterirken, aile hukuku konusundaki ilk ciddi kanunlaştırma faaliyeti ise ancak, *1917 Hukuk Aile Kararnamesi* ile gerçekleşebilmiştir. Son derece önemli bir konu olan aile hukuku konusunda gerek İslam Hukuku özelinde gerek *1917 Hukuk Aile Kararnamesi* özelinde farklı içtihatları temele alan özgün ve kapsamlı çalışmalar yapılmıştır.

Bununla birlikte, aile hukuku uygulamalarına ilişkin gerçekleştirilen bu çalışmaların büyük ölçüde kararname öncesi döneme odaklandığı görülmektedir. Osmanlı hukuk geleneğinin önemli unsurlarından biri olan *1917 Hukuk Aile Kararnamesi*'nin uygulamadaki yeri ve Osmanlı Hukuk geleneğinin Cumhuriyet dönemindeki etkisi, litaratürde yeterince ele alınmamış bir mesele olarak dikkat çekmektedir. Bu çalışma, Osmanlı basın tarihinin en önemli unsurlarından biri olan Resmi Vilayet Gazeteleri geleneğinin Cumhuriyet Dönemi'nde de devam ettirilmesinin kanıtlarından biri olan "Isparta Resmi Vilayet Gazetesi" özelinde gerçekleştirilmiştir. Böylelikle geleneğin Cumhuriyet dönemindeki yeri incelenirken, Isparta Resmi Vilayet Gazetesi'nin, hukuk devrimine kadar, Aile Hukuku konusundaki kaynak değeri de vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aile Hukuku, Evlilik Akdi, Boşanma, Nafaka, Gaiplik.

THE TRADITION OF FAMILY LAW FROM THE TANZIMAT TO THE REPUBLIC AND ITS IMPLEMENTATION IN THE EARLY YEARS OF THE REPUBLIC (IN THE CONTEXT OF THE OFFICIAL PROVINCIAL GAZETTE OF ISPARTA)

ABSTRACT

Law comprises the rules that regulate relationships among individuals constituting society, through various sanctions. Among the topics regulated by law is the family institution. The family institution, which all societies have valued and given importance to throughout history, has been regulated within the scope of Family Law. In the Ottoman Empire, the concept of family was among the most important issues and was regulated based on Islamic Law. Until the Tanzimat period, the traditional understanding of law continued. While the codification activities that emerged as a result of the legal structuring that began with the Tanzimat showed themselves in many areas of law, the first serious codification activity in the field of family law could only be realized with the 1917

* Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: ertandilekci@sdu.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0003-4736-6280.
** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: dilekunveren@sdu.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0003-3415-9274.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

"Family Law Decree." Comprehensive and original studies based on different interpretations have been carried out on the important topic of family law, both in the context of "Islamic Law" and the "1917 Family Law Decree."

However, it is observed that the studies on practices of family law predominantly focus on the pre-decree period. The role of the 1917 Family Law Decree, one of the fundamental components of the Ottoman legal tradition, in practical applications, as well as the transmission of the Ottoman legal tradition into the Republican era, emerges as an underexplored isuue within the literature. This study has been conducted with a focus on the "Official Provincial Gazette of Isparta," one of the proofs that the tradition of the Official Provincial Gazettes, which is among the most important elements of Ottoman press history, continued into the Republican period. Thus, while examining the place of the tradition in the Republican period, the study also aims to analyze the source value of the Official Provincial Gazette of Isparta concerning Family Law until the legal revolution.

Keywords: Family Law, Marriage Contract, Divorce, Alimony, Declaration of Absence.

GİRİŞ

Aile, toplumu oluşturan en temel yapı taşı olup insanlığın en eski kurumlarından biridir. Birey ile toplum arasındaki bağı kuran bir yapı olarak işlev görmektedir.[1] Latince kökenli *Famulus* terimi, *evcil köle* anlamına gelmekte olup aile kavramını karşılamak için kullanılmaktadır.[2] Her ne kadar evrensel bir olgu olsa da farklı tanımlamaları bulunmaktadır. Bu tanımlamalardan birine göre aile; insan unsurunun ortaya çıktığı ve topluma kazandırıldığı, aile bireyleri arasındaki iletişimin düzenlendiği ve ait olduğu toplumun ekonomik dinamiklerini de içeren bir kurumdur.[3] Görüldüğü üzere aile kavramı insanlığın devamıyla sınırlı kalmayıp dünyanın insanlar için daha uygun hale getirilmesi için de son derece önemli bir amacı içinde barındıran bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu önemli kurumu oluşturan bireylerin hem kendi aralarındaki hem de toplumla olan ilişkilerinin düzenlenmesi ihtiyacı, *Aile Hukukunun* zorunlu bir alan olarak gelişmesini sağlamıştır.[4] Eşler ve çocuklardan oluşan günümüz aile yapısını karşılayan çekirdek aile kavramının ortaya çıkmasında ise Roma ve Germen hukukunun etkileri söz konusudur.[5]

Aile kurumu, tüm toplumlarda olduğu gibi Türk toplumu için de son derece önemli bir yapıdır. İslamiyet öncesi Türk toplumlarında, aile kavramının tam karşılığı konusunda farklı görüşler bulunsa da *oğuş* sözcüğünün bu kavramı ifade ettiği kabul edilmektedir. Ayrıca geniş aileyi oluşturan tüm bireyler için de kavramsal karşılıklar, dildeki yerini almıştır. Bu bağlamda, aile kurumunun tarihsel süreç içerisinde önemli bir gelişim gösterdiği söylenebilir.[6] Ataerkil bir aile anlayışı olduğu ve babanın ailenin reisi olduğunu göz önünde bulundurmak gereklidir. Akrabalık tabirleri de baba ekseni etrafında şekillenmiştir.[7] Konuya yönelik hukuki düzenlemeler de söz konusudur. Örneğin Hunlarda aile içi suçlar ve bu suçlar karşısında verilecek ceza infaz şekilleri belirlenmiştir.[8] Genel olarak İslamiyet öncesi Türk toplumlarında *aile hukuku* kavramının gelenekler ekseninde şekillendiği de belirtilmelidir.[9]

Türklerin İslam dinini benimsemeleri sonrasında ise yalnızca dinsel değişim söz konusu olmayıp bütün alanları kapsayan köklü bir değişim söz konusu olmuştur. Buna bağlı olarak hukuk yapılarında da önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Şerri hükümlerin yön verdiği bir hukuk anlayışı ortaya çıkmıştır. Türk İslam Devleti olması açısından Osmanlı Devleti'nde de böyle bir hukuk yapılanması benimsenmiştir.[10] Hukuk teşkilatının bütününde var olan bu durum *Aile Hukuku* için de geçerlidir. Kaynağı Kur'an ve hadislere dayanan bir aile hukuk anlayışı ortaya çıkmış ve uygulanmıştır.[11] Yine Kur'an ve Hadisler dışındaki kaynaklar arasında sünnet, kıyas, icma gibi uygulamalar da yer almıştır.[12]

Aile Hukuku, genel olarak evlilik kavramıyla ilgilidir. İslam hukukunda bu kavram *Nikah* kelimesiyle ifade edilmekle birlikte, karşılıklı bir akit olarak tanımlanabilir.[13] Nikah, evlenme şartlarına uygun olan ve evlenmeleri önünde dini bir engelin bulunmadığı kadın ve erkeğin kendi iradeleriyle birbirlerini eş olarak kabul ettiklerine dair

[1] Faruk Turğut, "Tarihsel Süreçte Aile Kurumunun Dönüşümü ve Geleceğine Yönelik Çıkarımlar", *Medeniyet ve Toplum Dergisi,* C. 1, S. 1, 2017, s. 94.
[2] Meryem Tekin Epik, Özal Çiçek, vd., "Bir Sosyal Politika Aracı Olarak Tarihsel Süreçte Ailenin Değişen/Değişmeyen Rolleri", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, C. 17, S. 38, 2017, s. 37.
[3] Deniz Güler, Nazmi Ulutak, "Aile Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Türk Toplum Yaşantısında Aile", *Kurgu,* C. 11, S. 1, 1993, s. 52.
[4] Ahmet Yaman, *İslam Aile Hukuku*, Marifet Yayınları, İstanbul 1999, s. 12.
[5] Adnan Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 2003, s. 150.
[6] Yasemin Toros Kurtoğlu, *Eski- Orta Asya Türk Devletlerinde Aile Hukuku*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Bursa 2015, s. 7.
[7] Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, Konya 1988, s. 272.
[8] Kurtoğlu, agt, s. 7.
[9] H. İbrahim Acar, *Ana Hatlarıyla İslam Aile Hukuku*, Ensar Neşriyat Ticaret A.Ş., İstanbul 2018, s. 19.
[10] Belkıs Konan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Türk Kadınının Aile Hukukundaki Durumu", *Yasama Dergisi,* S. 33, 2016, s. 13.
[11] Sabri Şakir Ansay, "Aile Hukuku", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 1, S. 2-3, Haziran 1952, s. 21.
[12] Ömer Feruh, *İslam Aile Hukuku*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, Sebil Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 50.
[13] Cin, *age*, s. 39.

mutabık oldukları bir akittir.[14] Osmanlı Devleti'nde *evlilik akdi* konusunda ve Aile Hukuku'nun kapsadığı diğer meselelerde 16. yüzyıl öncesi farklı içtihatlara yer verilmiştir. Ancak ilerleyen süreçte Hanefi görüş ağırlıklı bir yapı benimsenmiştir. Burada elbette Hanefi görüşün resmi görüş olarak kabul görmesi etkili olmuştur.[15]

18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da önemli bir hukuki düzenleme dönemi yaşanarak ciddi bir kanunlaştırma süreci başlamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise bu durum Osmanlı Devleti'ne de yansımıştır. Özellikle *Tanzimat Fermanı* ilan edildikten sonra kimi zaman yerli, kimi zaman ise ithal kanunları temele alan geniş çaplı ve hukukun farklı alanlarını içeren ciddi bir kanunlaşma süreci yaşanmıştır.[16]

1. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Aile Hukuku

1.1. 1917 Hukuk Aile Kararnamesi

Osmanlı Devleti'nde uzunca bir süre İslam Hukuku'nun yanı sıra İslam hukuku ile çelişmeyen örfi hukuk uygulanmıştır. Bu bağlamda temel kaynakla çelişmediği ölçüde kanunname geleneği yerleşmiştir. Ancak Tanzimat dönemi öncesi geniş çaplı bir kanunlaştırma faaliyeti söz konusu olmamıştır.[17] Yapılan kanunnameler de Fatih dönemini takip eden dönemlerde daha çok yenileme şeklinde gerçekleşmiştir. Böylece 19. yüzyıla gelindiğinde toplumun ihtiyaçlarının karşılanması hususunda ciddi eksiklikler ortaya çıkmıştır.[18] Bu dönemde devletin olumsuz gidişatının önüne geçebilmek adına farklı alanlarda yenilikler yapılmıştır. Ancak hukuk konusundaki sorunlar da devam etmiştir. Daha yoğun faaliyetlerin yapılabilmesi adına 1839'da *Tanzimat Fermanı* ilan edilmiştir. Ferman sonrasında ise hem eksikliklerin giderilmesi hem de kötü gidişatı önleyebilmek adına, Tanzimat'ın temel ilkeleri doğrultusunda, yoğun bir kanunlaştırma faaliyeti yürütülmüştür.[19]

Bunlar arasında en önemlilerinden biri ise şüphesiz medeni hukukla ilgili kanunlaştırma faaliyetidir. Bu alanda *Mecelle* konuyla ilgili komisyonun çalışmaları sonucu hazırlanıp ilk İslam Medeni Kanun'u olarak yürürlüğe girmiştir. Kanunun hazırlanışı sırasında Avrupa temelinde veya İslam Hukuku temelinde hazırlanması ile ilgili ciddi tartışmalar yaşanmıştır.[20] Ancak, 1855 senesinden itibaren milli nitelikte bir kanun hazırlanması düşüncesi çerçevesince hareket edilmiştir. Bu nedenle Meclis-i Tanzimat içerisinde bir komisyon kurulmuştur. Kısa bir süre çalıştıktan sonrasında ise komisyon dağılmıştır. Kanunun ne şekilde hazırlanacağına ilişkin tartışmalar ise tekrar alevlenmiştir.[21] Konuyla ilgili bu tartışmalar *Fransa Medeni Kanun'*u iltibas edilerek kanun hazırlanması önerilerine dayanmaktadır.[22] Sonraki süreçte ise özellikle *Ahmet Cevdet Paşa*'nın ısrarı sonucu İslam Hukuku temelinde bir medeni kanun hazırlanmasına karar verilmiştir. Kanunun ne şekilde hazırlanacağına karar verildikten sonra da *Ahmet Cevdet Paşa* başkanlığında *Mecelle Cemiyeti* oluşturulmuştur.[23] Yapılan çalışmalar neticesinde ise toplamda on altı kitaptan ve 1851 maddeden oluşan kanun yürürlüğe girmiştir.[24] Hanefi görüş çerçevesinde hazırlanan bu kanun, çağdaş medeni kanunların kapsamı içerisinde bulunan miras ve aile hukuku konularını içermemekle birlikte daha çok borçlar hukukuna odaklanmıştır.[25] Mecelle'de değinilmeyen aile hukuku konusu Hanefi görüşle çelişmeyecek şekilde farklı zamanlarda yapılan düzenlemelerle giderilmeye çalışılmıştır.[26] Ancak Aile Hukuku konusundaki en somut adım 1917 Tarihli *Hukuk Aile Kararnamesi* ile atılmıştır.[27]

Tanzimat'ın ilanı sonrası artarak devam eden Batılılaşmaya ek olarak Birinci Dünya Savaşı'nın gereği olarak erkeklerin cephede olması, bir zorunluluk olarak çalışma hayatına kadınların dahil olmasını böylece sosyal hayattaki değişimi de beraberinde getirmiştir.[28] Ayrıca Tanzimat sonrası giderek artan bir şekilde kendini gösteren kadın hakları konusu da *Aile Hukuku* ile ilgili düzenlemeyi gerekli hale getiren başka bir unsurdur. Böylece *Hukuk Aile Kararnamesi* savaş döneminde hazırlanmaya başlanmıştır.[29] Kararnamenin hazırlanması için görevlendirilen komisyon 1916 da hazırlıklara başlamıştır. Komisyon üyeleri arasında dönemin önemli hukukçularından Mahmud Esad Efendi de yer almaktaydı. Yine Cumhuriyet ilan edildikten sonra da önemli görevlerde bulunan Mahmud

[14] Ansay, *agm*, s. 22.
[15] Yılmaz Yurtseven, "1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* C. 1, S. 1-2 (S. Ü. Hukuk Fakültesi 20. Yıl Armağanı), 2003, s. 201.
[16] Cem Baygın, "Tanzimat'tan Günümüze Aile Hukuku'nun Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 3, 2016, s. 454.
[17] Seda Örsten Esirgen, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Hukukunda Kanunlaştırma Hareketleri", *Adalet Dergisi*, S. 62-63, 2019, s. 430.
[18] Mustafa Şentop, "Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 5, 2005, s. 650.
[19] Esirgen, *agm*, s. 431.
[20] Gülher Ulu, "Tanzimat Dönemi Hukukta Modernleşme", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 26, S. 1, 2022, s. 254-255.
[21] Mücahit Ceylan, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Hazırlanışı, Uygulanması ve Kapsamı", *Adalet Dergisi,* S. 66, 2021, s.710-711.
[22] Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, "Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 29, 2011, s.96.
[23] Ceylan, *agm*, s. 711.
[24] Karahasanoğlu, *agm*, s.103.
[25] Ulu, *agm*, s. 254-255.
[26] Ahmet Yasin Küçüktiryaki, *Osmanlı Aile Hukuku Gelenek ve Modern Arasında Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 23.
[27] Baygın, *agm*, s. 455.
[28] Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi, 22. Baskı, Ankara 2020, s. 328-329.
[29] Baygın, *agm,* s. 455.

Fevzi Efendi yer almıştır.[30] Bu isimlerin dışında zaman zaman farklı görüşleri de savunan, dönemin önde gelen birçok isminin yer aldığı komisyon, çalışmalarını tamamlayarak kararnameyi hazırlamıştır. Dönemin ilim ve fikir insanlarının yaptığı birçok tartışmanın izlerini taşıyan kararname devletin resmi yayın organında yayınlanarak Ekim 1917 tarihinde yürürlüğe konulmuştur.[31]

Sadece Hanefi görüş değil diğer görüşlere de yer veren kararname iki kısım ve dokuz bölümden oluşmaktaydı. Toplam 157 madde şeklinde hazırlanmıştı. Evlilik ve evliliğin sona ermesi gibi konulara odaklanmıştır.[32] Kararnamede velayet ve nafaka gibi konular çeşitli komisyonlar vasıtasıyla düzenlenmek istense de bu konudaki çalışmalar sonuca ulaştırılamamıştır. Kararname *İslam Aile Hukuku* esas alınarak hazırlanmıştır. Ancak yalnızca Müslümanlar için değil Hristiyanlık ve Musevilik dinlerine inanlar için de yapılan düzenlemeler kararnamede yerini almıştır. Böylece devletin tüm vatandaşlarını ilgilendiren *Aile Hukuku* konusu aynı kararnamede yer alarak metinsel bir bütünlük oluşmuştur.[33]

1.1.2.Kararnameye Giden Süreç

Tanzimat Fermanı'nı takip eden süreçte her alanda kendini gösteren son derece önemli bir kanunlaştırma süreci yaşanmış, ancak aile hukuku konusu yapılan çalışmaların dışında kalmıştır. Bu nedenle henüz şerri mahkemelerde görülen davalarda hakimlerin hükümlerine fetvalar ve fıkıh kitapları dayanak olmaktaydı. Diğer taraftan Hanefi görüş ağırlıklı bir uygulama benimsenmesi de sorunlara diğer içtihatlar ışığında cevap verilmesini engellemekteydi. Bu doğrultuda Aile Hukuku konusundaki sorunların giderek artması da bu konuyla ilgili çalışmaları zorunlu hale getirmiştir.[34] Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden süreçte, değişikliğe uğrayan sosyal ve ekonomik şartların da Aile Hukuku konusunun ön plana çıkmasında etkisi vardır. Özellikle çalışan erkek nüfusunun savaşa dahil olması başka bir deyişle cephede görev alması, sosyal ve iktisadi hayatta bir boşluğu beraberinde getirmiştir. Özellikle iktisadi alandaki bu boşluk kadınlar tarafından doldurulmaya başlanmıştır. Bu durum da yine Aile Hukuku alanında çalışmaları zorunlu hale getirmiştir. Diğer taraftan farklı düşünce yapılarının da Aile Hukuku çalışmalarına etkisi söz konusudur.[35] Her ne kadar İslamcılığın etkisi gözlemlenebilir derecede yoğun olsa da Türkçülük ve Batıcılık fikirlerini savunanların da aile sorunları üzerinde durdukları bir süreç yaşanmıştır. Özellikle erkeğin birden fazla kadınla eş olabilmesi durumu üzerinde durulan konular arasındadır.[36] Tanzimat sonrası yaşanan önemli değişikliklerden biri de eğitim konusunda kendini göstermiştir. Kızlar için de okullar açılmıştır. Kadınların da eğitim sistemi içerisinde yer almaya başlamaları kadın hakları konusunda yeni bir anlayışı beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda süreli yayınlar çıkartılmıştır.[37] Bu süreçte kadın, kamusal alana da dahil olmuştur. Türk kadınının annelik dışında da toplumda var olduğu yüksek sesle savunulan konular arasına girmiştir.[38] Bütün bu meseleler yine Aile Hukuku ile ilgili çalışmayı gerekli kılan diğer sebeplerdendir.

1.1.3. Kararnamenin özellikleri

1917 tarihli *Hukuk-ı Aile Kararnamesi* birçok ilki içerisinde barındıran bir kanunlaştırma hareketidir. İslamiyeti benimseyen tüm toplumlar arasında Aile Hukuku konusu çerçevesinde ortaya çıkan ilk kanunlaştırma çalışmasıdır. Başka Müslüman ülkelere de örnek olmanın yanı sıra farklı hukukî terimleri yaygın olarak kullanıma sunmuştur.[39]

Kararname Müslümanlara yönelik hükümler ihtiva etmesinin yanı sıra Musevileri ve Hristiyanları da ilgilendiren hükümler içermektedir. Böylelikle üçlü bir karakter taşımaktadır.[40] Gayr-ı Müslim vatandaşlar için eklenecek hükümler hazırlanırken kendi dini liderlerinin verdiği bilgilerden yararlanılmıştır. Diğer taraftan Müslüman vatandaşlarla Müslüman olmayan vatandaşların birlikte tabi oldukları, yani her iki kesimi de ilgilendiren hükümler de vardır.[41] Bu hususta konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Osmanlı aile yapısının karakterini de incelemek gerekmektedir. Aile yapısı Osmanlı Devleti'nde farklılıklar içermekle birlikte bu farklar daha çok bölgesel özellik taşımaktadır.[42] Diğer taraftan kararnamede Müslüman olmayan vatandaşlar için de hükümlerin yer alması; Osmanlı Devleti'nin farklı dine inan insanları içerisinde barındıran sosyal yapısıyla ilgili

[30] Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2008, s. 574.
[31] Ensar Durmuş, Mehmet Ali Yargı, "1917 Tarihli Osmanlı Hukuk-ı Âile Kararnâmesi'ne Yöneltilen Eleştiriler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 15, 2019, s. 314-315.
[32] Taha Yılmaz, "1917 Hukûk-ı Âile Kararnâmesinin Teşekkülü, Klasik Fıkıhtan Ayrılan Yönleri ve Aile Hukuku Bağlamında Kararnâmenin İhtiyaç Olma Olgusu", *Diyanet İlmi Dergi*, C. 60, S. 2, Haziran 2024, s. 627.
[33] Mumcu, Bozkurt, *age*, s. 329.
[34] Küçüktiryaki, *age*, s. 28-29.
[35] Hayrunissa Özdemir, "Hukuk-İ Aile Kararnamesi'nde Nişanlanma ve Evlenme", *Kaide Dergisi (ASBÜ Uluslararası Aile Araştırmaları Dergisi*), C. 1, S. 1, 2023, s. 64.
[36] Ekinci, *age,* s. 574.
[37] Küçüktiryaki, *age*, s. 31.
[38] Yurtseven, *agm,* s. 212.
[39] Yılmaz, *agm*, s. 629.
[40] Cem Baygın, *agm,* s. 455.
[41] Hayrunissa, *agm,* s. 66.
[42] İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul 2001, s. 2.

olan bu durum, dönemin bir gerçeği olarak benimsenmiş olsa da bazı kesimler tarafından eleştirilen bir konu olmuştur.[43] Farklı dinlere ait hükümleri barındıran kanunlaştırma hareketi sık rastlanan bir durum olmamakla birlikte 1830'da Rusya'da görülmektedir. Rusya Medeni Kanunu'nda da bu hususa benzer bir durum söz konusudur.[44]

Kararnamenin önemli özelliklerinden biri de kararnamede farklı içtihatlara yer verilmesidir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde Hanefi görüş resmi nitelik taşımaktadır. Yine Mecellede de Hanefi görüş hakimdir. Oysa kararname ile bu resmi içtihadın dışına çıkılmıştır. Böylelikle diğer içtihatlardan da yararlanılmıştır.[45] Örneğin nikah akdi konusunda Maliki görüşten yararlanılarak akdin önceden ilanı şartı getirilmiştir. Deli olarak kabul edilen şahsın evliliği ile ilgili bir örnekte Şafi görüşten yararlanılmıştır. Böyle durumda olan bir erkeğin evlendirilemeyeceği hükme bağlanmıştır. Haber alınamayan eşin gaipliği noktasında, gereken sürenin belirlenmesinde ise Maliki görüş kıstas olmuştur.[46] Örnekleri arttırmak da mümkündür.

1.1.4. Kararnameyle Uygulanmaya Başlanan Yenilikler

Kararname, dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda, son derece önemli ve yenilikçi uygulamaların hayata geçirilmesini sağlamıştır. Bu uygulamalardan biri *Nişanlanma* kavramıdır. İslam Hukuku içerisinde de yer alan bir kavram olmasına rağmen, ilk kez kararname ile düzenlenmiştir. Birinci ve ikinci maddelerde kavramın hukuki durumuna açıklık getirilmiştir.[47] Kararnamede nişan kavramının Nikah akdi anlamına gelmediği belirtilmiştir. Sona ermesi durumunda ise hediyelerin hibe olarak kabul edileceği hükme bağlanarak, iade edilip edilemeyeceği konusuna da açıklık getirilmiştir. Ayrıca herhangi bir tazminat konusuna da değinilmemiştir.[48]

Kararname ile nikahın ve boşanmanın mahkeme tarafından tescil edilmesi ilkesi getirilmiştir. Böylece bu kavramlar için idarenin denetimi sağlanmıştır.[49] Nikah öncesi konuyla ilgili bir mani olup olmadığının da belirlenebilmesi için nikahın, kadı ya da yetkilendirilmiş vekil önünde gerçekleştirilerek, evlilik öncesi ilanı zorunlu hale getirilmiştir.[50] Ayrıca kararname ile evlilik yaşı hususunda da sınırlama getirilerek çocuk yaştaki evliliklerin önüne geçilmesi amaçlanmıştır.[51] Bu konuda kararname, erkekler için on sekiz ve kızlar için ise on yedi yaşın tamamlanmasını yaş şartı olarak belirlemiştir. Kızlar ve erkekler için bu ayrımın dışında başka bir ayrım daha söz konusudur. Bu ayrım rüşt yaşına erişmiş erkekler dilediği gibi evlenebilme hakkına sahipken aynı durumdaki kızların evlilikleri hususunda ailelerinin itirazının olup olmadığının sorulması ilkesidir.[52] Ayrıca akıl hastalarının evlenebilmesi hususunda da kararname yeni anlayış getirmiştir. Klasik fıkıh bu konuyu velilerin iznine tabi tutarak onların izni ile evliliği mümkün kılmaktaydı. Kararnamenin bu konuda getirdiği yenilik ise zaruret haline bağlamıştır. Zaruri bir durum sonucu hâkim kararıyla ve ancak velileri aracılığıyla nikah söz konusu olabilecekti. Ancak zaruret durumu net bir şekilde ifade edilmeyip hâkimin kararına bırakılmıştır.[53] Bu hususta Şafi içtihattan yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber hangi hallerin zaruret oluşturduğuna bakıldığında, nikahın belirli bir iyileşmeyi sağlayabileceği durumlar, böyle bir durumdaki kadının hamileliği gibi haller zaruri bir durumu ortaya çıkartabilmektedir.[54]

1917 Tarihli *Hukuk Aile Kararnamesi* ile sağlanılmaya çalışılan en önemli unsurlardan biri de çok eşlilik konusundaki sınırlamadır. Bu konuda kadının görüşü de önemli hale gelmiştir.[55] Kadın evleneceği adama bu hususta şart koyabilme hakkına sahip olmuştur. Çok eşliliğin kalkması gerektiğini savunan kesimlerin varlığı bu konuda adım atılmasını gerekli hale getirmiş böylece *Hanbeli* içtihat doğrultusunda hüküm hazırlanmıştır.[56]

Kararname ile boşanma konusunda da önemli gelişmeler söz konusudur. Özellikle kadınların boşanma isteklerine gerekçe olabilecek nedenler artırılmıştır.[57] Bilindiği üzere İslam Hukuku boşanma konusundaki yetkiyi erkeğe vermiştir. Erkek, iradesini kullanarak nikahı sonlandırma hakkına sahiptir. Bu duruma ek olarak, erkeğin kadına boşanma yetkisi verdiği ve tarafların anlaşması esasına dayalı boşanma, başvurulan yöntemler arasındadır.

---

[43] Ercan Karaismailoğlu, "Ahkâm-I Şahsiye Komisyonunca Aile Hukukuna Dair Yapılan Çalışmalar", *Adalet Dergisi*, S. 71, 2023, s. 32.
[44] Ekinci, *age,* s. 575.
[45] Küçüktiryaki, *age*, s. 34.
[46] Hayrunissa, *agm*, s. 65.
[47] Abdurrahman Yazıcı, "Osmanlı Hukûk-ı Âile Kararnâmesi (1917) Ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 62, 2015, s. 571.
[48] Yılmaz, *agm,* s. 634-635.
[49] Küçüktiryaki, *age*, s. 35.
[50] Ekinci, *age,* s. 575.
[51] Karaismailoğlu, *agm*, s. 533.
[52] Yurtseven, *agm*, s. 227.
[53] Yılmaz, *agm*, s. 637-638.
[54] Hayrunissa, *agm*, s. 72.
[55] Baygın, *agm*, s. 456.
[56] Küçüktiryaki, *age*, s. 36.
[57] Karaismailoğlu, *agm*, s. 533.

Bunların dışında hâkim tarafından gerçekleştirilen boşanma çeşidi de söz konusudur.[58] Erkeğin inisiyatifi sonucu gerçekleşen boşanma, *talak* olarak adlandırılmaktadır.[59] Esasen erkek tarafından nikah akdinin sonlandırılması şeklinde gerçekleşmektedir.[60] Hâkim tarafından gerçekleştirilen boşanma ise *tefrik* olarak ifade edilmektedir. Kadının mahkemeye müracaat etmesi ile süreç başlamaktadır. Geçerli nedenler söz konusu olduğu zaman hâkim kararıyla sonuca varılmaktadır.[61] Osmanlı hukuk sisteminde, bu tür boşanmalara gerekçe olarak gösterilebilecek nedenler arasında cinsel birleşmeye engel teşkil eden kusur ve hastalıklar, bazı içtihatlara göre erkeğin nafaka sağlayamaması, içtihatlar arasında farklı yorumlara konu olan gaiplik, kötü muamele ve geçimsizlik yer almaktadır.[62] Boşanma hususunda kararname ile sağlanan en önemli gelişme bu gibi konularda kendini göstermiştir. Kadının boşanma talebi için geçerli olan gerekçeler arttırılmıştır. Kısaca Hanefi içtihat dışında diğer içtihatlardan da yararlanılarak *tefrik* gerekçesi genişletilmiştir.[63]

1.2. Cumhuriyet Dönemi Aile Hukuku Çalışmaları

Cumhuriyetin ilan edilmesi sonrası ciddi bir ilerleme arzulanmaktaydı. Hukuk konusu yine ilerlenmek istenen konuların başında gelmekteydi. Bunun önemli nedenlerinden biri hukuk yapılanmasının özne olarak doğrudan insan unsuruyla ilgili olmasıdır.[64] Böylece hukuk yapılanmasına önem verilerek Avrupa menşeli kanunlar temele alınarak hukuk devrimi gerçekleştirilmiştir. Ancak bu kanunların kabul edilmesinden önce gerekli kanunların hazırlanabilmesi için komisyonlar kurulmuş ve çalışmalar bu komisyonlar vasıtasıyla yürütülmüştür. Bu komisyonlardan medeni hukuk ile ilgili çalışmalar yürütecek olan komisyon ise *Ahkam-i Şahsiye* ve *Vacibat* komisyonlarıdır. Özellikle Aile Hukuku noktasında önemli bir komisyon olan *Ahkam-i Şahsiye* komisyonu yeni Türk devletinin kendi kimliğini oluşturabilmesi adına ciddi çalışmalar yürütmüştür.[65]

İlk olarak komisyon tarafından 1923 yılında *Hukuk Aile Kanun Layihası* hazırlanmıştır. Bu tasarı *1917 Hukuk Aile Kararnamesi* ile birebir benzer ilkelere dayanan bir çalışmaydı.[66] Tek fark erkeğin nikah sırasında kadına *talak* yetkisi verebilmesiydi.[67] Böylece komisyonun bu ilk çalışmaları istenilen sonucu ortaya çıkartamamış bu nedenle çalışmalara ara verilmiştir. 1924 yılında ise aynı isim ve gerekli kanunların bir an önce hazırlanması göreviyle komisyon tekrar oluşturulmuştur. Bu yeni komisyon gerekli çalışmaları yaparak bir tasarı oluşturmuştur. Yeni tasarı 142 madde şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu tasarı yine 1917 tarihli kararnameye benzer bir tasarıdır.[68] Tasarı çok eşliliğe şartlı bir şekilde izin vermekteydi. Ancak bazı kesimler tarafından da eleştirilen bir tasarıydı.[69] Tasarıyla ilgili diğer bir husus adliye encümenine verildikten çok sonra okunmasıdır. Bir yıldan fazlaca bir süre bekledikten sonra hatta *Medeni Kanun* kabul edildikten sonra okunabilmiştir.[70]

Vacibat komisyonu ise yaptığı çalışmalar sonucu 251 madde şeklinde bir tasarı hazırlamıştır. Yerel ve batılı özelliklerin karması şeklindeki bu medeni kanun tasarısı toplumun o anki ihtiyaçlarını karşılama noktasında eksiklikler içermekteydi.[71] Nihayet 1907 tarihli *İsviçre Medeni Kanun'u* 1926 tarihinde tercüme edilmek suretiyle *Türk Medeni Kanun'u* olarak kabul edilmiştir. Böylece bu konudaki sorunların çözümünü sağlanmıştır.[72]

2. Isparta Resmî Vilayet Gazetesi Özelinde Aile Hukuku Uygulama Örnekleri

2.1. Resmi Taşra Basını ve Isparta Vilayet Gazetesi

Osmanlı Devleti'nde ilk süreli yayın Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkmıştır. Fransız elçiliği tarafından İstanbul'da kurulan matbaada basılmak suretiyle *Bulletin de Nouvelles* isimli süreli yayın çıkartılmaya başlandı. Bu gelişme Osmanlı Devleti'nde süreli yayın tarihini de başlatmış oldu. Devam eden süreçte de buna benzer yayınların sayısı artarak devam etti.[73] Ancak Osmanlı Devleti'nde süreli yayın tarihinin en önemli adımlarından

[58] Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Konya 1988, s. 36.
[59] Feruh, *age*, s. 138.
[60] Yaman, *age*, s. 76.
[61] Acar, *age*, s. 236.
[62] M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazai Boşanma 'Tefrik'", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 5, S. 5, 1986, s. 2-3.
[63] Baygın, *agm*, s. 456.
[64] Yasin Sezer, "Cumhuriyet ve Hukuk Devrimi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, 1999, s. 40.
[65] Karaismailoğlu, *agm*, s. 528-529.
[66] Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme,* s. 307.
[67] Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma,* s. 136.
[68] Doğan Koçak, "17 Şubat 1926'da Kabul Edilen Türk Medeni Kanunu'na Göre Türk Kadınının Hak ve Özgürlükleri", *Atatürk Dergisi*, C. 8, S. 1, 2019, s. 83.
[69] Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme,* s. 308.
[70] Karaismailoğlu, *agm*, s. 549-550.
[71] Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme,* s. 308.
[72] Baygın, *agm,* s. 457.
[73] Mehmet Ali Karaman, "Osmanlı Modernleşmesinde Basın", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 32, 2015, s. 136-137.

biri ise şüphesiz 1831 de *Takvim-i Vekayi* gazetesinin çıkartılmasıdır. Basım dili olarak tamamen Türkçeyi kullanan gazete devletin ilk resmî gazetesi olma özelliği taşımaktadır.[74]

Osmanlı basın yayın tarihine dair bir başka önemli gelişme ise *vilayet gazeteleri* ile kendini göstermiştir. Bazı illerde vali veya görevlendirilen mektupçunun idaresinde gazeteler çıkartılarak taşrayla merkez bütünleştirilmeye çalışılmıştır.[75] Aslında resmî taşra basının ortaya çıkışı Tanzimat sonrası yönetim anlayışında meydana gelen değişimle de ilgilidir. 1864 tarihli *Vilayet Nizamnamesi* idari yapılanmada önemli bir değişimi ifade etmektedir. Bununla birlikte kültürel değişimi de beraberinde getirmiştir. Vilayetlerde matbaalar kurulmuştur. Bu matbaalar birçok resmî görevin yanı sıra vilayet gazetelerinin basımını da üstlenmişlerdir. Bunlardan ilki *Rusçuk* vilayetinde 1865 yılında ilk sayısı çıkan *Tuna Vilayet Gazetesi* olarak kabul edilmektedir. Takip eden yıllarda da geniş Osmanlı coğrafyası içerisinde sayıları artarak devam etmiştir.[76] İlk etapta toplumda birleştirici bir unsur olarak ortaya çıkmışlardır. Bu bakımdan bu gazetelerin ilk örnekleri sadece Türkçeyi kullanmak yerine yayımlandıkları bölgede konuşulan dili de kullanarak çıkartılmışlardır.[77] Çıkartılan yasalar, zabıta olayları, atamalar, bölgeyle ilgili diğer haberler bu gazeteler vasıtasıyla okura sunulmaktaydı.[78] Kültürel anlamda önemli bir adım olan *Resmî Vilayet Gazeteleri* geniş Osmanlı coğrafyasına etki etmiştir. Bir kısmı cumhuriyet öncesi dönemde kurulan çok sayıda gazete, mevcut geleneği Cumhuriyet döneminde de bir süre daha sürdürmüştür.[79]

Bu geleneği sürdüren gazetelerden biri de *Isparta Resmî Vilayet Gazetesi* olarak karşımıza çıkmaktadır. Gazete ilk sayısını Nisan 1923 tarihinde çıkartmıştır. Çarşamba günleri olmak üzere haftalık olarak okura sunulmuştur.[80] Gazetenin ilk sayfasının en üst kısmında *Halkın faidesine hadim, haftada bir (Çarşamba) günü çıkar resmî vilayet gazetesidir* ifadesi yazmaktadır. Gazetede yerel ve ulusal haberlerin yanı sıra dış haberlere de yer verilmiştir.[81] Bununla birlikte gazetenin yayın hayatı 1948 yılında sona ermiştir.[82]

2.2. Aile Hukuku Uygulama Örnekleri

Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait önemli bir kaynak olan *Isparta Resmî Vilayet Gazetesi* farklı haberlerin yanı sıra Aile Hukuku için son derece önemli olan mahkeme ilanlarını da sütunlarına taşımıştır.[83] Bunlardan biri gazetenin sütunlarında şöyle yer almıştır.

> "Senirkent Pazar mahallesinden İsa oğlu Ali kerimesi Havva ile mahalle-i mezkûrdan zevci bezirgan oğlu Halil meyanlarında muhtesip feshi nikah davasının gıyaben icra kılınan mahkeme neticesinde müddei mezbure Havva ile merkumun beyninde mevcud ve münakıd nikahın feshine ve sarf-ı mahkemenin merkum uhdesine tahmiline 2 kanunusani 1926 tarihinde kabli itiraz ve temyiz olmak üzere karar verilerek bu babdaki ilan sureti la celettebliğ ve mübaşir tarafından muharrer şerhde merkumun askere sevk olunarak avdet etmediği ve hayat memati meçhul bulunduğu beyanıyla bila tebliğ iade kılınmış ve ilan suretinin bir nüshası mahkeme divanına taallük kılınmış olmasıyla usul hukuki yenin madde-i mahsusasına tevfikan ilan olunur.[84]"

Cumhuriyet hukuk devrimini inşa etmeden hemen önceki sürece bakıldığında İslam dinini benimseyen bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de kendine özgü bir hukuk anlayışı hakimdir.[85] Bu hukuk yapılanmasının temeli ise İslam Hukuku çerçevesinde şekillenmiştir. Aile hukuku da bu çerçevede şekil almıştır.[86] Hukuk devrimi öncesine ait, kadının *nikah feshi* talebiyle mahkemeye başvurduğu bu uygulama örneği de bu doğrultuda değerlendirilmelidir. Bilindiği üzere İslamiyet evlilik kurumuna önem vermektedir. Bazı gerekli haller dışında boşanma hoş karşılanmamaktadır.[87] Buna rağmen boşanma kavramına da açıklık getirilmiştir. Erkeğe ait olan bir yetki olmakla birlikte çeşitli şekillerde gerçekleşebilmektedir.[88] Bu doğrultuda üç çeşit boşanmadan bahsetmek doğru olacaktır. Bunlar *Talak, Muhala veya Hul ve Tefrik* olarak isimlendirilebilir.[89] Örnek yargısal boşanma yani *Tefrik* ile ilgilidir. Bilindiği üzere kadın İslam hukuku çerçevesinde evliliği sona erdirme hakkına sahip değildir. Buna rağmen bazı şartlar doğrultusunda nikah feshi için mahkemeye başvurma hakkına da

---

[74] Mustafa Furkan Keskenler, Eyüp Fatih Keskenler, "İlk Resmi Türk Gazetesi: Takvim-i Vekayi", *Takvim-i Vekayi,* C. 3, S. 1, 2015, s. 3.
[75] Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 31.
[76] Semra Ulus, "Yerel Basınımız", *Marmara İletişim Dergisi*, C. 3, S. 3, 2014, s. 77-78.
[77] Atilla Girgin, *Türkiye'de Yerel Basın*, Der Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2009, s. 80-81.
[78] Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2015, s. 35.
[79] Selehattin Çavuş, "Aksaray Vilayet Gazetesi'nde Cumhuriyet'in İlk Yılları ve İnkılâplar (1929-1930)", *Erciyes İletişim Dergisi,* C. 5, S. 4, 2018, s. 40.
[80] Bülent Varlık, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemlerinde Vilayet Gazeteleri (1919-1970)", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Araştırmaları Dergisi*, S. 39, 2015, s. 447.
[81] *Isparta Gazetesi*, S. 67, 28 Zilhicce 1342, 30 Temmuz 1340, s. 1.
[82] Varlık, *agm*, s. 447.
[83] "Isparta Mahkeme-i Asliyesinden", *Isparta Gazetesi*, S. 67, 28 Zilhicce 1342, 30 Temmuz 1340, s. 4.
[84] "Senirkent Muhakeme-i Asliyesinden", *Isparta Gazetesi,* S. 147, 10 Şubat 1926-28 Receb-i Şerif 1344, s. 6.
[85] Sezer, *agm*, s. 40-41.
[86] Ansay, *agm*, s. 21.
[87] Acar, *agm*, s. 171.
[88] Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, s. 36.
[89] M. Akif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, Klasik, İstanbul 2014, s. 217.

sahiptir.[90] Bu hususta mezhepler arası farklılıklar olmakla birlikte hastalık, delilik evin geçimini karşılayamama, erkeğin kötü davranışı gibi nedenler mahkeme yoluyla boşanmaya gerekçe olabilmektedir.[91] Bunlara ek olarak eşin gaipliği de tefrik nedenlerindendir. Gaip, evini bir şekilde terk eden ve sağ olmasına rağmen evine gelmeyen kişi için kullanılmaktadır. Bu konudaki bekleme süresi ise mezheplere göre farklılıklar içermektedir. Bu örnekte görüldüğü üzere kişinin gaipliği hükme kaynak olmuştur.

Başka bir uygulama ise:

> "Isparta Karaağaç mahallesinden Halil oğlu kerimesi Emine'nin zevci Debbağhane mahallesinden Çavuş oğlu Hasanın Mehmed Hisar efendi mahallesinden hacı Kadir oğlu kerimesi Şefika'nın zevci aynı mahalleden saraylı oğulları Halil'in ali aleyhlerinden yapılan feshi nikah davalarından dolayı eyyamı muayyenlerinde ispat vücut etmeleri Isparta gazetesi ile ilan edildiği halde gelmediklerinden gıyablarında nikahlarının feshine Emine'nin zevci Muhammed için 15 temmuz 341 tarihi ve 353-316 numrolu ve Şefika'nın kocası ali için 9 temmuz 341 ve 337-307 numrolu kararlar verilmiş olduğundan bu ilan tarihinden de bila itibar 15 gün zarfında Muhammed ve alinin Isparta mahkeme-i asliye hukuk dairesine müracaat etmeleri aksi takdirde itiraz hakları sakıt kalarak ilamları katileşeceği ilan olunur.[92]"

Bu şekilde kayda geçmiştir. Bu örnekte de mahkemeye sunulan gerekçe yine gaipliktir. Bilindiği üzere gaiplik hususunda gaipliği boşanma nedeni sayabilme ve gaiplik için bekleme süresi noktasında mezhepler arası farklılıklar vardır. Hanefi görüş, doksan sene ya da akranlarının yaşam süresi kadar beklenmesini savunmaktadır. Şafi görüşte Hanefi görüşe benzer şeklide ya emsallerin yaşam süresini ya da gaip hakkında kesin bilgiye ulaşmayı savunmaktadır. Böylece her iki görüş içinde gaiplik ulaşılabilir bir nikah feshi sebebi değildir.[93] Maliki görüş ise kadının başvurusu sonucu nikahın feshi için gerekli süreyi dört sene olarak hükmetmektedir. Gerek Maliki görüş gerekse Hanbeli görüş bu hususu tefrik sebebi olarak görmektedir. Yine 1917 tarihli *Hukuk Aile Kararnamesi* gaiplik noktasında Maliki içtihadı dayanak almıştır.[94] Kararnamenin 126 ve 127. maddeleri bu hususu düzenlemekteydi.[95] Gaip eşin durumu hakkında bilgi alınamadığı zaman mahkeme tarafından belirlenen dört senelik süre zarfında hala eşten haber alınmaz ve kadın nikahın feshi konusundaki kararında ısrarcı olması durumunda nikah feshedilirdi.[96]

Isparta gazetesinde yer alan başka bir karar da şöyledir:

> "Isparta'nın çukur karyesinden Cabbar oğlu Muhammed tarihinden 6 sene mukaddim askere gidip el yevm hayat ve mematından haber alınamadığı gibi emsalleri terhisan memleketlerine avdet ettikleri halde merkumun avdet etmemesinden dolayı zevcesi Musa oğlu Mustafa'nın kerimesi Havva tarafından aleyhine ikame olunan meyanelerinde münakıd nikahın feshi davasının mahkemesi 25 teşrin-i sani 341 tarihinde alaturka saat 3 raddesinde Isparta mahkemei asliye hukuk kısmında tetkik ve icra edileceğinden yevmi mezkurede merkumun mahkeme-i mezkurede hazır bulunması aksi takdirde mahkemenin gıyabında ruiyyet edileceği lan olunur.[97]"

Gaiplikle ilgili bu uygulamada, gaip olduğu iddia edilen kişinin son olarak askere gittiği ifade edilmektedir. Bu noktada gerek İslam hukuku açısından gerekse 1917 tarihli kararname açısından değerlendirildiğinde hayati şüphenin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi dönemin sosyal şartlarının şekil verdiği *Hukuk Aile Kararnamesi* hayati durumundan haber alınamayan eşin gaipliğine açılık getirmiştir. Örnekte olduğu gibi hayati durumu hakkında bilgi alınamayan gaip şahsı konu alan 127. madde ile de nafaka bırakarak gerçekleşen gaipliği nikahın feshedilebilmesi için gerekçe kabul etmiştir. Bununla birlikte aynı maddede, savaş sırasında gaip olduğu düşünülen şahıs için bekleme süresinde değişiklik söz konusudur. Böyle bir durumda gaip kararı için bekleme süresi, savaştaki esirlerin yaşam bölgelerine döndüğü tarihten itibaren bir yıl olarak belirlenmiştir.[98]

Belirtmek gerekir ki nikah feshi için geçerli bir neden olan gaiplik kavramının başka sosyolojik ve iktisadi sonuçları da söz konusudur. Bunu yansıtan bir örnek şöyledir:

> "Uluborlu'nun Helence mahallesinden Hamit oğullarından Hüseyin oğlu 290 tevellüdlü Abdullah umumi seferberlikte emsalleriyle askere sevk olunarak merkumun emsalleri terhisan avdet edip merkum el yevm avdet etmediğinden ve mematına zannı galebe hasıl olmakta bulunduğundan vefatına hükmü itasıyla emvalinin beynel varise tefrik ve taksimi biraderleri Hüseyin ve Muhammed taraflarından talep ve dava olduğu ve bu babtaki muhakeme teşrinievvel 926 cumartesi günü Uluborlu mahkemesi hukuk kısmında icra edileceğinden

[90] Yaman, *age*, s. 95-96.
[91] Mumcu, Bozkurt, *age,* s. 114-115.
[92] "Isparta Muhakeme-i Asliyesinden", *Isparta Gazetesi,*S. 150, 3 Mart 1926-20 Şaban 1344, s. 4.
[93] Acar, *age*, s. 246.
[94] Yaman, *age*, s. 100-101.
[95] Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet, Klasik*, s. 242.
[96] Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, s. 131.
[97] "Isparta Muhakeme-i Asliyesinden", *Isparta Gazetesi,* S. 132, 10 Rebiulahir1344, s. 4.
[98] Ebru Kayabaş, *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002, s. 116-117.

> yevmi mezkurede merkum Abdullah'ın mahkeme-i mezkurede ispat vücud etmesi aksi takdirde mahkemenin gıyaben ruiyyet edileceği…[99]"

Bu uygulama gaip olduğu iddia edilen şahsın mirası noktasında bir adli olaydır. Bilindiği üzere gaip olduğu iddia edilen kişinin ölümünden emin oluncaya kadar miras noktasındaki hakları devam etmektedir. Hatta ölümü kesinleşinceye dek gaip şahsın malları hukuki olarak koruma altındadır.[100] Kişinin şahsi mallarındaki bu durum mirasçılığı noktasında da devam etmekteydi. Yani kişinin gaip olduğu iddia edilen dönemde bir yakınından kişiye kalan mirasta da şahsın hakkı vardır. Durum netleşinceye kadar mirastaki payı şahsa devredilmese bile bekletilirdi. Bir şekilde dönerse miras payını devralır aksi durum netleşirse de payı üzerinde varislerin hakkı doğardı.[101] Bu hususiaki temel prensip gaip kişi hakkında net bilgi sahibi oluncaya dek hayatta olduğunun kabul edilmesidir. Ancak bu belirsizliğin giderilmesi için de farklı görüşler söz konusudur. Bu farklılıklar özellikle beklenmesi gereken süre hususundadır.[102] Bütün farklı görüşlere rağmen süreç mahkemeye başvuruyla başlar, olayın ne şekilde gerçekleştiği de önemli bir kıstas olarak hâkim kararıyla sorun çözülürdü. Tabi her koşulda belirli bir sürenin geçmesi zaruri bir noktaydı.[103]

Başka bir nikah feshi davası yine gaiplik hususundadır.

> "Isparta'nın Keçiborlu nahiyesinden Çığırlı karyesinden Gazlıcı oğlu biraderzadesi Mehmed Emin ve Keçiborlu'nun Ebir karyesinden Nasuh oğullarından Süleyman Mehmed ve mir ramazan ve Karahisar sahibi vilayetinin nurcu mahallesinde 423 numrolu hanede mukid adalı oğlu hasan mahdumu İbrahim aleyhlerine zevceleriinin feshi nikah davalarının gıyaben cari mahkemeleri neticelerinde nikahlarının feshine karar verilmiş olduğundan merkumun hakkı itirazları varsa bu tarihten 15 gün zarfında Isparta mahkeme-i asliye hukuk kısmına müracaat etmeleri aksi takdirde mezkur hükümleri kesbi katiyyet ederek hakkı itirazları sakıt olacağı ilan olunur.[104]"

Dönemin sosyal şartları bu ve benzeri durumları beraberinde getirmiştir. Bu bakımdan mağduriyetlerin giderilebilmesi için benzer örnekleri artırmak mümkündür.

Bir örnekte: Ümmü isimli kadının seferberlik sırasında askere gidip dönmeyen eşi için açtığı *Nikah Feshi* davası sonucu belirtilen süre zarfında gelmemesi durumunda gıyaben karar verileceği belirtilmektedir.[105]

Başka bir örnek: Burdurun Ürgüplü Köyü nüfusuna kayıtlı Muhammed isimli şahsın eşi tarafından açılan bir Nikah Feshi davası konuludur. Ayrıntıda şahıs katl meselesi sonrası firar etmiş ve uzunca bir süre kayıp durumdadır.[106]

Bu örnekte şöyledir. Isparta'da Musa ve Ahmed isimli şahıslar aleyhlerine eşleri tarafından açılan bir nikah feshi konulu dava sonucu mahkeme feshe karar vermiştir. Ve şahıslara verilen on beş günlük süre dolduğu taktirde sonucun kesinleşeceği bildirilmektedir.[107]

Başka bir örnekte; Senirkent'e bağlı karib köyünden Hüsna isimli kadının eşi Hasan'la olan nikahının sonlanması için mahkemeye başvurusu söz konusudur. İddiada Hasan'ın seferberlik nedeniyle askerlik için ayrıldığı ancak geri gelmediği belirtilmiştir. Belirtilen tarihte merkum hazır bulunmaz ise aleyhte karar alınacağı ilan edilmektedir.[108]

Aynı gerekçeye dayanan bir örnek; Sorkuncak köyünden Asiye'nin Bekir Çavuş oğlu Ali ile olan evliliğinin sonlandırılması için yaptığı başvurunun gerekçesi yine en son askerlik için ayrılan eşin gaipliği ile ilgilidir.[109]

Buna benzer başka örnekte yine nikahın sona erdirilmesine yöneliktir. Senirkent'e bağlı Pazar mahallesinde Havva'nın, yine askere gidip bir daha haber alınamayan, eşi Halil'le olan nikahlarının sonlandırılması için açtığı davada belirtilen sürede hazır bulunması yoksa kararın aleyhinde sonuçlanacağı belirtilmiştir.[110]

---

[99] "Uluborlu Muhakeme-i Asliyesinden", *Isparta Gazetesi,* S. 174, 25 Ağustos 1926-18 Sefer 1345, s. 4.
[100] Veysel Gürhan, "Osmanlı Devleti'nde Kayyımlık Müessesesinin: 18. Yüzyıl Diyarbekir Şer'iyye Sicillerine Göre Kayyımlık Müessesesinin Hukuki, İdari ve Sosyal Olarak Uygulanışı", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 4, 2017, s. 1076.
[101] Topçuoğlu, Ali Aslan, "İslâm Hukukunda Gâibin / Kayıp Kişinin Hükmen Ölü Sayılmasına Kadarki Süreçte Mallarının Yönetimi "Türk Medenî Kanunu ile Mukayeseli Olarak", *Dini Araştırmalar*, C. 7, S. 19, (Haziran 2004), s. 306.
[102] Hatice Kübra Kâhya, "Çareyi Başka Mezhepte Aramak: Osmanlı Aile Hukukunda Mefkûd/Gâib Kocanın Evliliği Problemi", *İslam Tetkikleri Dergisi*, C. 12, S. 2, Eylül 2022, s. 700-701.
[103] Ekinci, *age*, s. 399.
[104] "Isparta Muhakeme-i Asliyesinden", *Isparta Gazetesi,* S. 168, 14 Temmuz 1926-6 Muharrem 1344, s. 4.
[105] "Senirkent Hakimliğinden", *Isparta Gazetesi,* S. 168, 14 Temmuz 1926-6 Muharrem 1344, s. 4.
[106] "Burdur Muhakeme-i Asliyesinden", *Isparta Gazetesi,* S. 168, 14 Temmuz 1926-6 Muharrem 1344, s. 4.
[107] "Isparta Muhakeme-i Asliyesinden", *Isparta Gazetesi,* S. 175, 1 Eylül 1926-25 Sefer 1345, s. 4.
[108] "Senirkent Hakimliğinden", *Isparta Gazetesi,* S. 173, 18 Ağustos 1926-11 Sefer 1345, s. 4.
[109] "Senirkent Hakimliğinden", *Isparta Gazetesi,* S. 173, 18 Ağustos 1926-11 Sefer 1345, s. 4.
[110] "Senirkent Sulh Hakimliğinden", *Isparta Gazetesi,* S. 132, 10 Rebiulahir 1344, s. 4.

Bir diğer uygulamada Senirkent mahkemesine aittir. Yine gaiplik nedeniyle yapılan bir başvuruyla ilgilidir. Seferberlik esnasında askere gidip geri dönmeyen şahıs aleyhine açılan davada eşi nikahın feshini talep etmektedir.[111] Dönemin sosyal şartlarının bir gereği olarak benzer örnekleri artırmak mümkündür.

SONUÇ

Aile kavramı toplumların sosyal yapılarının temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle tarihsel süreç içerisinde bütün toplumlar için son derece önemli olmuştur. Bu doğrultuda bu kavramın kendi iç dinamiklerini düzenleyen toplumsal kuralların ortaya çıkışı da zaruri bir durum olarak kendini göstermiştir. Böylelikle toplumlara, döneme ve dönemin şartlarına göre şekillenen bir Aile Hukuku kavramı ortaya çıkmıştır. Türk toplumu için de süreç böyle işlemiştir. Aile kavramı ve aileyi oluşturan bireylere verilen önem İslam Dinin kabul edilmesi sonrası devam etmiştir. Diğer toplumlarda olduğu gibi Osmanlı Devleti de aile kurumuna önem vermiştir. Aile hukuku da şerri hükümler tarafından şekillenmiştir. Özellikle Tanzimat döneminde artarak devam eden yenileşme çalışmaları hukuk alanı için de geçerli olmuş yoğun bir kanunlaştırma süreci yaşanmıştır. Medeni hukuk alanında ise İslam hukuku temelinde hazırlanan Mecelle Osmanlı Devleti'nin ilk medeni kanunu olarak yürürlüğe girmiştir. Dönemin şartlarına uygun ve son derece önemli konulara açıklık getiren kanun, borçlar hukuku konusuna yoğunlaşmıştır. Aile hukuku ise kanunun kapsamına girememiştir.

Tanzimat'la başlayan kanunlaşma çalışmaları yoğun bir şekilde yaşanırken, aile hukuku uzun bir süre bu yenileşmenin dışında kalmıştır. Bu duruma neden olan unsurlardan biri Osmanlı Devleti'nin kozmopolit yapısıdır. Bu kozmopolit yapı aile hukukuna yansımış, farklı düşünceler Aile hukuku noktasında hukuksal birlikteliği de geciktirmiştir. Özellikle Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı gibi gelişmeler sosyal yapıyı derinden etkileyerek önemli bir değişime sebep olmuşlardır. Değişen sosyal ve iktisadi yapı ise, aile hukuku için de çalışmaları gerekli hale getirmiştir. 1917 tarihli kararname de böyle ortaya çıkmıştır. Kararname ile farklı içtihatlardan yararlanılarak kapsamlı bir düzenleme meydana getirilmiştir. Bununla birlikte kararnamenin farklı dinleri de kapsamına alışı önemli bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece aile hukuku alanında tam manasıyla olmasa da hukuki birlik için önemli bir adım atılmıştır. Bu durum Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam edecek, gerçek hukuk birliği ise ancak Cumhuriyet'in hukuk devrimleriyle gerçekleşecektir.

Cumhuriyet ilan edildikten sonraki süreçte ise mevcut gelenek bir süre daha devam edecektir. Bu sadece hukuk alanıyla sınırlı bir gelenek değil kültürel birçok unsuru da içerisinde barındıran bir durumdur. Bu durumun en önemli göstergelerinden biri ise resmi taşra basınıdır. Bilindiği üzere resmi taşra basını Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan kültürel bir kaynaktır. Hukuk uygulamaları özelinde ise yine dönemin sosyolojisinin anlaşılabilmesi adına döneme kaynaklık etmektedirler. Resmi taşra basınında hukukun birçok alanını kapsayan uygulamalara yer verilmiştir. Aile hukuku da yine gazetelerde yer verilen önemli konular arasındadır. Bu çalışmada aile hukuku ve taşra basınından yola çıkarak gerek Osmanlı Devleti'nin son döneminde gerçekleşen savaşların gerekse Millî Mücadele Dönemi'nin topluma etkisi anlaşılmaya çalışmıştır. Uzun süren savaşlar neticesinde ortaya çıkan mağduriyetler uygulamalara da yansımıştır. Gazete sayfalarında çok sayıda mağdur eşin başvurusu sonucu yapılan yargılama söz konusudur. Çalışmayla dönemin sosyal şartlarının etkisi yapılan düzenlemelere etki etmenin yanı sıra uygulamaya da yansıdığı konusu üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Ayrıca basının ait olduğu dönemin bütün kültürel özelliklerini yansıtan önemli bir kaynak olduğu da vurgulanmaya çalışılan başka bir husustur. Ayrıca aile hukuku noktasında Cumhuriyet Hukuk Devrimi'nin en önemli unsurlarından olan 1926 tarihli Medeni Kanun'un kabul edilmesinden önceki süreci kapsayan bu çalışmayla geçiş süreci hakkında bir yaklaşım ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylelikle hukuk devriminin nedenleri ve önemi vurgulanmaya çalışılmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Law comprises the rules that regulate relationships among individuals constituting society, through various sanctions. Among these institutions regulated by law is the family institution. The family institution, which all societies have valued and given importance to throughout history, has been regulated within the scope of Family Law. Engagement, marriage, and divorce are among the primary topics of family law. Guardianship, alimony, and the conditions of marriage or divorce are also regulated by family law. The institution of family is extremely important within Turkish society. Since the earliest Turkish societies, it has been an essential part of the state's most fundamental social group, representing an important tradition. Besides the deep-rooted family tradition, there are also significant legal regulations. After Turks adopted Islam, the family institution continued to be a cherished institution by society. In the Ottoman Empire, the concept of family was among the foremost issues and was regulated based on Islamic Law. Additionally, customary rules emerged as another element guiding the legal structure but were implemented in a manner that did not contradict Islamic Law. Thus, a unique legal tradition was established. This traditional understanding of law continued until Tanzimat period. In the Tanzimat Edict, the legal

[111] "Senirkent Muhakeme-i Asliyesinden", *Isparta Gazetesi,* S. 174, 25 Ağustos 1926-18 Sefer 1345, s. 4.

structure was identified as one of the reasons for the state's decline, and it was indicated that reforms in this area would be undertaken. During this period, intensive legal efforts were made, leading to a serious codification process.

The codification activities that emerged as a result of the legal structuring that began with Tanzimat showed themselves in many areas of law, ranging from penal codes to land laws. These activities sometimes appeared traditionally and at other times by utilizing imported elements. The first significant work in the field of civil law emerged with the *Mecelle*, which clarified many various topics. One of the most critical shortcomings of this first civil code was its exclusion of family law. The first serious codification activity in the field of family law could only be realized with the *1917 Family Law Decree*. One of the reasons for this delay was the difficulty in achieving consensus due to the existing social structure. However, the advancing process brought new needs. This period, particularly starting with the Balkan Wars and continuing through World War I, also affected the social structure. These new social conditions necessitated work in this area, leading to the emergence of the *Family Law Decree*. With the decree, efforts were made to alleviate the grievances of women concerning issues such as the annulment of marriage, within the limits of the period's conditions. On the other hand, there were also points of criticism regarding this decree. Thus, efforts continued in the Republic period to address the needs in this area. Finally, the regulations in this field were concluded with the adoption of the Turkish Civil Code of 1926, one of the significant elements of the Republican Legal Revolution.

One of the key points examined in this study is to approach the sociology of the period based on the practices before the Republican Legal Revolution. Thus, the needs and expectations of society in the early years of the Republic were examined. The reasons and consequences of the incomplete realization of legal unity were also evaluated. As a result of all these evaluations, the foundations of the legal revolution were analyzed from various perspectives. Comprehensive and original studies based on different interpretations have been carried out on the important topic of family law, both in the context of Islamic Law and the 1917 Family Law Decree. These studies on the applications of family law are mostly limited to the pre-decree period. However, the place of the 1917 Family Law Decree, one of the significant elements of the Ottoman legal tradition, in practice and its transition into the Republican period of Ottoman legal tradition have not been thoroughly examined. Based on practices before the legal revolution, this gap has been attempted to be addressed. In this study, a methodology proceeding from the particular to the general was followed. Therefore, this study was conducted with a focus on the Official Provincial Press of Isparta. Inferences were also made regarding the general tradition of provincial journalism.

Methodology

Moving forward with these objectives, an approach proceeding from the particular to the general has been adopted. Therefore, the Isparta Provincial Gazette was selected. The Isparta Gazette is a significant source that reflects the social conditions of the early years of the Republic, specifically within the context of Isparta. It also significantly reflects the tradition of the Ottoman official provincial press. Therefore, important legal decisions reflecting the structure of the period found their place in the newspaper. Thus, while examining the place of the family law tradition in the Republican period, the source value of the Isparta Gazette concerning Family Law was also analyzed. In this study, the press, one of the main elements reflecting the social, cultural, and economic structure of the period, was determined as the primary source. Therefore, an extensive literature review was conducted in the study. In addition, significant works related to the history of law and the history of family law were examined and analyzed. The applications of family law in different periods were also evaluated. As can be understood, the information obtained about the foundations of family law applied from the past to the present has guided the study. As a result of the study, the source value of the official provincial press within the Turkish Press History was revealed

Results and Conclusion

As it is known, the birth of the local press also dates back to Tanzimat period. The Official Provincial Gazettes emerged as a product of the Ottoman Empire's modernization process. The change in the Ottoman governance system manifested itself with the *Provincial Regulation* of 1864. One of the reasons for issuing this regulation was the necessity of carrying out reforms in the provinces as well. With the adoption of the regulation, the eyalet system was abandoned, and the vilayet system was introduced. The first example was the *Danube Vilayet*. One of the innovations brought by this change in the provincial organization was the emergence of the official provincial press. The most crucial step in this process was the inclusion of the *letter writer* among the officials appointed to these new vilayets. Under the provincial administration, provincial printing houses managed by the letter writer were established. These printing houses were responsible for printing various official documents and issuing official provincial gazettes. Thus, many provincial gazettes were published, with the first being the *Danube Vilayet Gazette*. One of the primary objectives of these gazettes was to maintain the unity of the Ottoman geography entering the process of dissolution. This was attempted to be achieved by strengthening the bond between the center and the provinces.

The gazettes included news from the center, local news, and external news. Official developments such as enacted laws and regulations, appointments, and assignments were published in the newspaper columns. A significant amount of cultural news also found its place in the newspaper columns. In addition, incidents involving the police and court decisions were included. Thus, these newspapers also held a significant legal source value. Starting from Tanzimat period, the provincial gazettes influenced the continuation of some practices into the Constitutional period and beyond. Moreover, this tradition was not limited to the Ottoman Empire. Some newspapers published during the Ottoman period continued to be published after the establishment of the *New Turkish State*. Therefore, it would not be wrong to say that this tradition formed in previous periods continued. In addition, some newspapers established during the Armistice and Republican periods continued this tradition, maintaining their significance as an important legal source for a while longer. As a result, researchers have gained access to a crucial legal source for the early years of the Republic. However, this aspect of the official provincial press has not yet received sufficient attention from researchers. One of the aims of this study is to draw attention to this situation. By revealing the source value of this area of the press, it is aimed to diversify the number of sources for future research on the subject.

KAYNAKÇA

ACAR, H. İbrahim, *Ana Hatlarıyla İslam Aile Hukuku*, Ensar Neşriyat Ticaret A.Ş., İstanbul 2018.

ANSAY Sabri Şakir, "Aile Hukuku", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 1, S. 2-3, Haziran 1952, ss. 20-32.

AYDIN M. Akif, "Osmanlı Hukukunda Kazai Boşanma 'Tefrik'", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 5, S. 5, 1986, ss. 1-12.

AYDIN M. Akif, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, Klasik, İstanbul 2014.

BAYGIN Cem, "Tanzimat'tan Günümüze Aile Hukuku'nun Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 3, 2016, ss. 453-462.

CEYLAN Mücahit, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Hazırlanışı, Uygulanması ve Kapsamı", *Adalet Dergisi,* S. 66, 2021, ss.701-726.

CİN Halil, Eski *Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Konya 1988.

CİN Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, Konya 1988.

ÇAVUŞ Selahattin, "Aksaray Vilayet Gazetesi'nde Cumhuriyet'in İlk Yılları ve İnkılâplar (1929-1930)", *Erciyes İletişim Dergisi,* C. 5, S. 4, 2018, ss. 37-57.

DURMUŞ Ensar, YARGI Mehmet Ali, "1917 Tarihli Osmanlı Hukūk-ı Âile Kararnâmesi'ne Yöneltilen Eleştiriler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 15, 2019, ss. 312-363.

EKİNCİ Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2008.

EPİK Meryem Tekin, ÇİÇEK Özal, ALTAY Selin, "Bir Sosyal Politika Aracı Olarak Tarihsel Süreçte Ailenin Değişen/Değişmeyen Rolleri", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, C. 17, S. 38, 2017, ss. 35-58.

FERUH Ömer, *İslam Aile Hukuku*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, Sebil Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1994.

GİRGİN Atilla, *Türkiye'de Yerel Basın*, Der Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2009.

GÜERHAN Veysel, "Osmanlı Devleti'nde Kayyımlık Müessesesinin: 18. Yüzyıl Diyarbekir Şer'iyye Sicillerine Göre Kayyımlık Müessesesinin Hukuki, İdari ve Sosyal Olarak Uygulanışı", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 16, S. 4, 2017, ss. 1073-1082.

GÜLER Deniz, ULUTAK Nazmi, "Aile Kavramının Tarihsel Gelişimi Ve Türk Toplum Yaşantısında Aile", *Kurgu,* C. 11, S. 1, 1993, ss. 50-75.

GÜRİZ, Adnan, *Hukuk Başlangıcı*, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 2003.

Isparta Gazetesi, S. 132, 10 Rebiulahir1344.

Isparta Gazetesi, S. 147, 10 Şubat 1926-28 Receb-i Şerif 1344.

Isparta Gazetesi, S. 150, 3 Mart 1926-20 Şaban 1344.

Isparta Gazetesi, S. 168, 14 Temmuz 1926-6 Muharrem 1344.

Isparta Gazetesi, S. 173, 18 Ağustos 1926-11 Sefer 1345.

Isparta Gazetesi, S. 174, 25 Ağustos 1926-18 Sefer 1345.

Isparta Gazetesi, S. 175, 1 Eylül 1926-25 Sefer 1345.

Isparta Gazetesi, S. 67, 28 Zilhicce 1342, 30 Temmuz 1340.

KAHYA Hatice Kübra, "Çareyi Başka Mezhepte Aramak: Osmanlı Aile Hukukunda Mefkûd/Gâib Kocanın Evliliği Problemi", *İslam Tetkikleri Dergisi*, C. 12, S. 2, Eylül 2022, ss. 697-716.

KARAHASANOĞLU Cihan Osmanağaoğlu, "Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 29, 2011, ss. 93-124.

KARAİSMAİLOĞLU Ercan, "Ahkâm-I Şahsiye Komisyonunca Aile Hukukuna Dair Yapılan Çalışmalar", *Adalet Dergisi*, S. 71, 2023, ss. 527-564.

KARAMAN Mehmet Ali, "Osmanlı Modernleşmesinde Basın", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 32, 2015, ss. 131-142.

KAYABAŞ Ebru, *Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul 2002.

KESKENLER Mustafa Furkan, KESKENLER Eyüp Fatih, "İlk Resmi Türk Gazetesi: Takvim-i Vekayi", *Takvim-i Vekayi,* C. 3, S. 1, 2015, s. 3.

KOÇAK Doğan, "17 Şubat 1926'da Kabul Edilen Türk Medeni Kanunu'na Göre Türk Kadınının Hak ve Özgürlükleri", *Atatürk Dergisi*, C. 8, S. 1, 2019, ss. 79-98.

KOLOĞLU Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2015.

KONAN Belkıs, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Türk Kadınının Aile Hukukundaki Durumu", *Yasama Dergisi,* S. 33, 2016, ss. 7-28.

KURTOĞLU Yasemin Toros, *Eski- Orta Asya Türk Devletlerinde Aile Hukuku*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Bursa 2015.

KÜÇÜKTİRYAKİ Ahmet Yasin, *Osmanlı Aile Hukuku Gelenek ve Modern Arasında Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.

MUMCU Ahmet, BOZKURT Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi, 22. Baskı, Ankara 2020.

ORTAYLI İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul Aralık 2001.

ÖRSTEGİN Seda Esirgen, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Hukukunda Kanunlaştırma Hareketleri", *Adalet Dergisi*, S. 62-63, 2019, ss. 429-480.

ÖZDEMİR Hayrunissa, Hukuk-i Aile Kararnamesi'nde Nişanlanma Ve Evlenme, *Kaide Dergisi (ASBÜ Uluslararası Aile Araştırmaları Dergisi*), C. 1, S. 1, 2023, ss. 61-80.

SEZER Yasin, "Cumhuriyet ve Hukuk Devrimi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, 1999, ss. 2-39.

ŞENTOP Mustafa, "Tanzimat Dönemi Kanunlaştırma Faaliyetleri Literatürü", T*ürkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 5, 2005, ss. 642-672.

TOPUZ Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.

TURGUT, Faruk, "Tarihsel Süreçte Aile Kurumunun Dönüşümü ve Geleceğine Yönelik Çıkarımlar", *Medeniyet ve Toplum Dergisi,* C. 1, S. 1, 2017, ss. 93-117.

ULU Gülher, Tanzimat Dönemi Hukukta Modernleşme", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 26, S. 1, 2022, s. 235-264.

ULUS Semra, "Yerel Basınımız", *Marmara İletişim Dergisi*, C. 3, S. 3, 2014, ss. 77-88.

VARLIK Bülent, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemlerinde Vilayet Gazeteleri (1919-1970)", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Araştırmaları Dergisi*, S. 39, 2015, ss.443-474.

YAMAN, Ahmet, *İslam Aile Hukuku*, Marifet Yayınları, İstanbul 1999.

YAZICI Abdurrahman, "Osmanlı Hukûk-I Âile Kararnâmesi (1917) ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 62, 2015, ss. 567-584.

YILMAZ Taha, "1917 Hukûk-ı Âile Kararnâmesinin Teşekkülü, Klasik Fıkıhtan Ayrılan Yönleri ve Aile Hukuku Bağlamında Kararnâmenin İhtiyaç Olma Olgusu", *Diyanet İlmi Dergi*, C. 60. S. 2, Haziran 2024, s. 627.

YURTSEVEN Yılmaz, "1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* C. 1, S. 1-2, (S.Ü. Hukuk Fakültesi 20. Yıl Armağanı), 2003, ss. 199-250.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 563-578.

Geliş Tarihi–Received Date: 19.02.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.05.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ANADOLU COĞRAFYASININ TÜRK İSTİKLAL HARBİ'NDE CEPHE SAVUNMASINDAKİ ETKİSİ (MAYIS 1919- AĞUSTOS 1921) *

https://doi.org/10.53718/gttad.1642685

EMRE UYSAL**-AYŞEGÜL ŞENTÜRK***

ÖZ

Türk Millî Mücadelende düşmana karşı savunma, düzenli direnişin yanı sıra coğrafî koşulların etkin değerlendirilmesiyle mümkün olmuştur. Anadolu Kalesi olarak nitelendirdiğimiz bu coğrafya, üç yandan Anadolu'yu saran sıradağlar vasıtasıyla karasal yaklaşma istikametlerini kısıtlayan bir unsur olarak tarih boyunca kullanılmıştır. Bu durum Türk Millî Mücadelende de geçerli olmuş, Doğu ve Güney cephelerinde dağ geçitleri işgalleri durdurmada etkili olurken Egedeki mücadelede imkânların yetersizliğinin yanı sıra İç Ege'nin coğrafî yapısı nedeniyle Yunan ordusu hemen durdurulamamıştır. Kıyıya bağlı deniz lojistiğine dayanarak işgallerine başlayan İngiliz, Fransız ve İtalyan işgallerinin geçici olduğu analizini yapan Mustafa Kemal Paşa, Gediz Taarruzu ve sonrasında Türk ordusunun sayısal yetersizliklerini görüp genel taarruza geçen Yunanlara karşı, Anadolu içlerinde verilen plato muharebeleriyle üstün gelinebilmesinde coğrafyanın oynadığı rolü Sakarya Muharebesi sonrasına dek yaptığı analizlerinde sıklıkla vurgulamıştır. Bu çalışmada Türk Millî Mücadele sırasında coğrafî şartların ve stratejik değerlendirmelerin savunma ve direniş açısından sahip olduğu önem ve özellikle Anadolu'nun coğrafî yapısının savunmaya olan katkısı vurgulanarak tarih boyunca kullanılan direniş stratejilerinin Millî Mücadele sırasında da etkin bir şekilde kullanıldığı hususu ele alınmaktadır. İzmir'in işgali ve İç Egedeki coğrafî koşulların Yunan ordusunun ilerleyişini nasıl etkilediğine değinilmiş ve Türk ordusunun bu süreçte coğrafî avantajları nasıl değerlendirdiği analiz edilerek bu şartların ve stratejik analizlerin Millî Mücadele'ndeki belirleyici rolü ortaya konmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk İstiklal Harbi, Anadolu Kalesi, Yunan İşgali, Sakarya Muharebesi, Strateji.

THE EFFECT OF ANATOLIAN GEOGRAPHY ON FRONT DEFENSE IN THE TURKISH WAR OF INDEPENDENCE: ANATOLIAN CASTLE (MAY 1919-AUGUST 1921)

ABSTRACT

During the Turkish War of Independence, the cornerstone of defense was the effective use of geographical conditions alongside organized resistance. The region often referred to as the Anatolian Fortress has historically served to limit land-based invasions through the mountain ranges encircling Anatolia on three sides. This strategic advantage was also evident during the War of Independence. While mountain passes on the eastern and southern fronts effectively impeded invasions, the Greek army was not immediately halted in the Aegean region due to insufficient resources and the geographical features of the Inner Aegean.

Mustafa Kemal Pasha, having analyzed that the invasions initiated by British, French, and Italian forces—dependent on coastal maritime logistics—were temporary, frequently emphasized the strategic importance of geography in the battles fought within the borders of Inner Anatolia. This became particularly critical when the Greek army launched a general offensive after identifying the Turkish army's numerical weaknesses following the Gediz Offensive.

This study underscores the vital role of geographical conditions and strategic evaluations in defense and resistance during the Turkish War of Independence. It highlights how Anatolia's geographical structure contributed

** Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: uysalemre2@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6037-7462.

*** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: aysegulsenturk@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1072-0592.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

significantly to the overall defense strategy. Furthermore, it examines how historical resistance strategies were effectively employed during the war. The invasion of Izmir and the impact of Inner Aegean geography on the Greek army's advance are explored, along with an analysis of how the Turkish army leveraged these geographical advantages. Ultimately, the study reveals the decisive role that geography and strategic analysis played in shaping the outcome of the Turkish War of Independence.

Keywords: Turkish War of Independence, Anatolian Fortress, Greek Occupation, Battle of Sakarya, Strategy.

GİRİŞ

Türk Millî Mücadelesi sırasında genel tablonun özeti ve iki kuvvetin teorik kıyası, bir tarafta modern ordu geleneği bakımından yetersiz ancak donanım anlamında üstün Yunan ordusu ile uzun bir ordu geçmişini modern asırlarda sürdürmesine rağmen artık teçhizat üstünlüğünü kesin olarak kaybetmiş bir Türk ordusu şeklinde özetlenebilir. Mustafa Kemal Paşa'nın uygulama sahasında gösterdiği şekliyle ve en doğru karar olarak, Prusya örneğinde olduğu gibi, nitelik veya nicelik bakımlarından yetersiz bir ordunun zafere ulaşmasının tek yolu, taktiksel bir adaptasyondur. Bu adaptasyonun mahiyetini Batı Cephesi hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın dile getirdiği savunma prensibinde aramak yerinde olacaktır.

Ege'deki mücadelenin öncesi ve sonrasıyla coğrafî analizinin kolaylıkla yapılabilmesi, konuya arazi yapısı bakımından girişle mümkündür. Batı Anadolu, Marmara Denizi dâhil tutulduğunda, İzmir ile Tuz Gölü arasında 500 km'ye 500 km'lik bir kare şeklinde ele alınabilir. Bu bölge, Ege Cephesi'nin tüm çarpışmalarını içinde barındıran saha oldu Kastamonu ve Konya gibi isyanlar ve çetecilikle uğraşılan alanlar bu bölgenin dışındadır. Tali bölgelerle birlikte, Ankara'da ele alındığı biçimiyle önceleri ileri ve geri bölge kabul edilmek üzere iki kısım olarak cephe düzenlendi. Ön bölge, cepheden Ege sahillerine kadar olan sıcak savaş sahasını, geri kısım ise Sivas'a kadarki cephe hinterlandını kapsamaktaydı. Geri bölgeler komutanlığı başlangıçta Sivas merkezli 3. Kolordu tarafından iç güvenliğin sağlanması gayesiyle yürütüldü. Sonraları 9 Aralık 1920'de bu kolordu dağıtılarak yerine Nurettin Paşa'nın komutasına verilen Merkez Ordusu kuruldu ve aynı görev bu orduya devredildi. [1] Görüldüğü üzere başlangıçtan itibaren ordunun lojistiğinin yanı sıra iç güvenlik meseleleriyle de ilgili çekinceler göz önüne getirilerek geri sahalarda askerî sistem devrede bırakılmaya çalışılmaktadır. Bu durum, operasyon dâhilinde ilerleyen bir timin kanatları olduğu kadar geri bölgelerini de gözlemeye devam etmesine benzetilebilir. Nitekim bu durumun dikkate alınmasında Moltke'nin askerî teorileriyle doğrudan ilgi kurulabileceği göz önüne alınmalıdır. Moltke'ye göre, öncelikle yeni bir durumu ortaya çıkarmak veya ortadan kaldırmadan daha öncelikli olarak, mevcut durumu korumak düşünülmelidir. [2] 1840- 1890 dönemi Alman teorisi, mevcut konumun korunmasını ön şart olarak öne sürüp, başka kazanımların bunun ardından kovalanması gerekliliğini vurguladı. Bu açıdan Moltkeci fikriyatın da öngördüğü üzere Ankara'da orduların hazırlanmasında uzun soluklu hazırlıklara girişilmesinin haklılığı ortaya çıkmaktadır. Anadolu coğrafyasının[3] elverdiği şekliyle, saldırı gücü edinebilmek için hazırlıkların bitişine kadar stratejik savunmada kalma fikri, özellikle Gediz Muharebesi sonrasındaki gelişmelerle yeniden gözler önüne serildi.

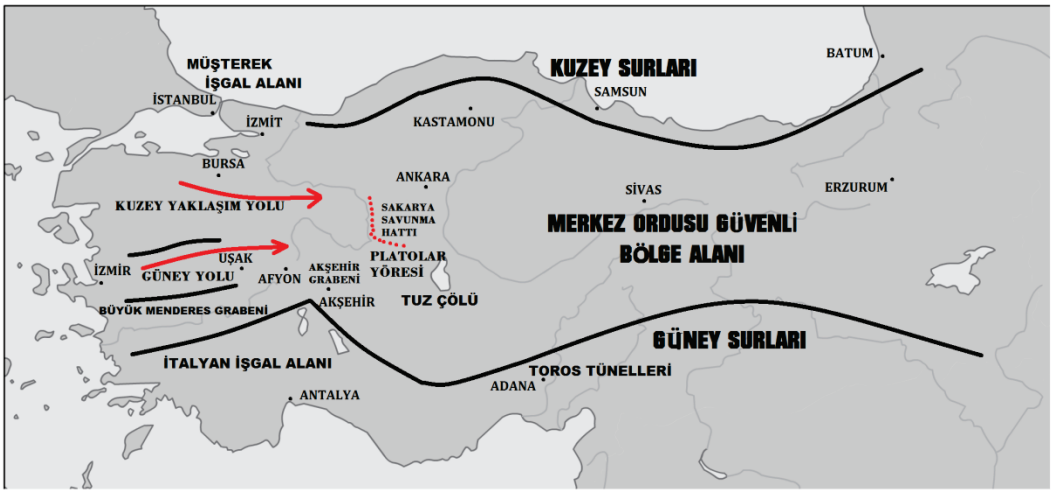

Kroki: Anadolu batı cephe stratejisinin temeli olan düşmanın iki ana yaklaşım hattı ve diğer kesimlerdeki esas direnek/ hat mevzileri.[4]

[1] Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk,* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 427.
[2] Jehuda Wallach,, *Anatomie einer militärhilfe. die preussisch-deutschen militärmissionen in der Türkei: 1835-1939*, Düsseldorf 1976, s. 18-30.
[3] Tarihte Batı Anadolu'nun coğrafyası konusunda genel bilgiler ve stratejik tespitler hakkında bkz; William Mitchell Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Willam Cloves and Sons Corporation, London 1890.
[4] Kroki, kaynaklara dayanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Cephe hinterlandının güvenliğiyle birlikte Moltkeci dikkatliliğin göstermiş olduğu durum, Moltke'nin askerî fikirlerinin her durumda geçerli olduğu değil, Anadolu coğrafyasının elverdiği şartlara karşı uygulanabilir olduğunun görülmesi sebebiyle Mustafa Kemal Paşa tarafından tatbik edildiğidir. Sivas ötesinde, özellikle Batum merkezli Pontusçu çetelerle Erivan merkezli Ermeni çetelerine karşı yapılan operasyonların menzil elverdiği ölçüde Karabekir Paşa'nın 15. Kolordusu vasıtasıyla yapılması, görev bölgelerinin iklim ve yer şekilleri göz önüne alınarak orantılı şekilde paylaşıldığını gösterir. Karadeniz çeteleri meselesi, Anadolu'daki mücadele sürecinin başında Mustafa Kemal Paşa'nın bölgede görevlendirilmesinin ana sebeplerindendi. Bu olaylar Batı Cephesi ile karşılaştırıldığındaysa küçümsenmeyecek ölçüdeydi. En ileri seviyesinde Pontusçu çetelerin mevcudu toplamda 25 bine kadar ulaştı.[5] Bu demektir ki, Eskişehir çarpışmalarının ardından geri çekiliş evresinde elde kalan mevcut Türk ordusunun yarısı kadar bir nispette çeteci geri hatlarda karışıklık çıkarmaktaydı.

Benzer şekilde Ankara'nın mücadele merkezi yapılması konusunda Karabekir Paşa'nın bazı çekinceler dile getirdiği görülür. Kazım Karabekir'e göre, Temsil Heyeti Sivas'ın batısına geçmemeliydi.[6] Bu fikre karşı Mustafa Kemal Paşa'nın öne sürdüğü karşı fikirler, bizi Anadolu Kalesi olarak isimlendirebileceğimiz bir operasyonel sistemin açıklamasına yaklaştırır. Mustafa Kemal Paşa'nın fikirleri, genel durumu idareye soyunan güçlerin birincil hedefe ve bu hedef karşısındaki en büyük tehlikeye yakın bulunmalarına yöneliktir.[7] O sıralarda en yakın tehlikenin Çanakkale'den Adana'ya kadarki sahillerden, yani Akdeniz'den kaynaklı olduğu şüphesizdi ve en tepki çeken işgaller, en ses getiren işgalci zorbalıkları Çukurova ile birlikte Ege'de görülmekteydi. Bu durumda Mustafa Kemal Paşa için en azından 1919 sonlarından beri zaten ilk hedef hep Akdeniz idi. Ayrıca telgraf ve demiryolu bağlantıları bulunan Ankara'nın seçilmesinin Karabekir Paşa tarafından sanki Nazilli'ye veya Balıkesir'e taşınmak gibi görülmesi de Mustafa Kemal Paşa'ya göre tutarlı değildi. Doğu Anadolu'da çeteci faaliyetleri dışında doğrudan bir tehdit olmadığı da aşikârdı. Bu duruma benzer biçimde Menderes çığırı dolaylarındaki direniş konusunda bir diğer tespit de bizi Anadolu Kalesi işlevselliğine bir adım daha yaklaştırır.

1. İzmir'in İşgali ile Coğrafî Kale Surlarının Devreye Girişi

İşgalin ilk haftalarında düzenli veya düzensiz büyük çaplı bir direnişle karşılaşmadan Aydın dolaylarına yayılan Yunan birlikleri, herhangi bir karşı hamle yapılmadan önce de ciddi zorluklarla yüz yüze gelmelerine rağmen durdurulamadılar. İzmir hinterlandına hızla yayılan işgalciler, kısa sürede direnişçilerin mevcudunu abartılı şekilde algılamaya başladılar.[8] Yunan ordusu kendine güvenerek ilerliyor ve durdurulamıyordu. Bunun temel sebebi, İstanbul'un İtilafçılara karşı uzlaşmacı tavır sergilemesinin yanında, Batı Anadolu coğrafyasının da oluşturduğu bir durum olmasıydı. Yunan ordusu 15 Mayıs 1919'daki İzmir işgalinin ardından hızla 300 km uzunluğunda bir cepheye kısa sürede yayılmıştı. Bu yayılmayı temelde beş koldan ilerletebildiler: Bergama- Soma yolu (Bakırçay Grabeni), Manisa- Akhisar yolu ile İzmir- Salihli yolu (Gediz Grabeni), İzmir- Ödemiş yolu (Küçük Menderes Grabeni) ve İzmir- Nazilli yolu (Büyük Menderes Grabeni). Batı Anadolu'nun yer şekilleri bakımından batı-doğu uzanımlı engebeli bir yapıya sahip olduğu görülmüş, bu durumda en önemli yaklaşma istikametlerinin Balıkesir, Bursa ve Uşak yörelerinden geçtiği fark edilmiştir. Yunan ordusunun denizden takviye aldığı göz önüne alındığında, Marmara'ya yakın bulunan Bursa'nın yakın tehlikede olduğu, Balıkesir'in ve Uşak'ın yeterince içte bulunup ancak bir Yunan genel taarruzu neticesinde elden çıkacağının beklenebileceği tahmini isabetlidir. Büyük Menderes çığırının ise işgalin başlangıcından itibaren savaşın sonuna kadar en şüpheli bölge olduğu göz önüne alınmalıdır. Çünkü bu hattın güneyi İtalyan işgal bölgesidir.[9] Yunan ve İtalyan kuvvetleri birbirleriyle yarışır şekilde sahile çıkarlarken aralarındaki belirsiz sınır burasıdır. İşgalin üçüncü yılında artırılarak devam eden Yunanların güneye baskısı, Menderes yolu boyunca sürekli direnişlerle tıkandı. Cephenin güneyini oluşturan Büyük Menderes yatağı üzerinde, Demirci gibi yerleşimler çok kez el değiştirdi. Kimi zamansa İtalyanlardan alınan gizli ve açık desteklerle Yunanlar karşısında direniş sürdürüldü.

Mustafa Kemal Paşa'nın düzenli orduya geçişten bile önce önem verdiği bölgelerden birisi Menderes Ovası oldu. Aralık 1919 döneminde bölgeye gönderilen Refet Paşa'nın Nazilli'deki direnişe önderlik etmesi beklenirken bölgedeki dağınık güçlerin lideri konumundaki Demirci Mehmet Efe'nin komutasına girdiği, Mustafa Kemal Paşa'nın bu durum karşısında buna karşı gelerek Refet Paşa'nın görevi almasında ısrar etmeyi tercih etmediği görülür.[10] Mustafa Kemal Paşa'nın tespiti, bölgenin şartlarını bizzat görenlerin fikrini değiştirmenin zor olduğu yönünde olsa da gösterilen önemin nedeni yine coğrafîdir. Nazilli'nin Ankara'ya olan uzaklığı, arazinin arızaları hesaba katılmadığında bile İzmir'den daha fazladır.[11] O sıralarda Ege'deki cephenin merkeze en uzak bölgesi burasıdır. Kanatların örtülmesi prensibi bakımından düşünüldüğünde kuzeyde İzmit yöresindeki gibi güneyde Denizli yöresinde de Yunan kanatlarına baskı unsuru oluşturmak temel askerî taktiklerden biri sayılarak uygulandı. Bu durumda Yunanların vadi boyunca

[5] Atatürk, *age,* s. 426.
[6] Kazım Karabekir, *Millî Mücadelemiz, C. I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 414.
[7] Atatürk, *age,* s. 229-230.
[8] 22 Haziran 1920 Yunan Yaz Taarruzu öncesinde, Yunanların tahminlerine göre İzmir çevresinde yüz bin kişilik iyi teçhiz edilmiş ve eğitimli Türk orduları, altmış kadar top bulunmaktaydı. Ancak gerçekte Türk direniş gücü, çoğu gönüllü ve düzensiz birliklerden oluşan ve ellerinde az miktarda kurtarılabilen makineli tüfek ile dağınık şekilde mevzilenmiş 21 kadar topla teçhiz edilen, mevcudu 20 bini geçmeyen bir güçtü. (R. Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 180-182.)
[9] Mevlüt Çelebi, "Millî Mücadelede İtalyan İşgalleri*", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* 9/26 (Mart), 1993, s. 405.
[10] Atatürk, *age*, s. 195.
[11] Ramsay, *age*, s. 311.

birlik bulundurmak ve İtalyanların Türk çetelerine tavizleri karşısında çaresiz kalmaktan başka seçenekleri olmadı. Henüz işgalin genişletilmesinden önce Yunan ordusu, cephenin güneyinde taktiksel yükle karşılaştı.

2. Güney ve Doğu Cephelerindeki Vaziyet ve Muhasaraya Hazırlık

Güney bölgelerinde Toros Tünelleri konusunun Millî Kuvvetler nezdinde başlıca savunma meselesi ve 1918'de Suriye Cephesi'nin çöküşünden itibaren anavatan savunmasının temeli olarak ortaya çıkmasına benzer şekilde, 1915'ten itibaren Doğu Anadolu'nun sıradağ arası vadileri bu bölgenin savunmasının belkemiği konumunda oldu.[12] Savaşın başlangıcında Osmanlı ordularının ana ilerleme yolları Sarıkamış-Kars güzergâhı olduğu gibi 1918- 1920 evresinde de Ermeni birliklerinin Erzurum karşısında yaklaşma mevzileri yine aynı yoldu (Oltu Vadisi).[13] 24 Eylül 1920 günü Ermenilerin Bardiz (Şenkaya) bölgesinden saldırıya geçişleriyle birkaç günlük bir çekiliş zorunlu hâle geldi. Aynı vadi üzerinden (Göle- Ardahan yolu) yapılan karşı saldırı ile Türk ordusu, 28-30 Eylül evresinde düşmanı püskürtmenin yanında Sarıkamış ve Göle'yi de kurtarmayı başardı.[14] Bu sonucun temelinde, Kafkas sınır boylarındaki bir ordunun, arazi arızalarının kuzeydoğu- güneybatı doğrultusu boyunca uzanması yatmaktadır. 1914 Sarıkamış Harekatı'nın başarısız olmasında ve 1915-16 Rus operasyonlarının başarıya ulaşmasına rağmen karşı ataklarla kısmen geri atılabilmesindeki etken aynıdır. Sıradağlarla birbirinden kısmen yalıtılmış kolordular, saldırı ve savunma sırasında birbirlerine bir çırpıda destek veremez. Bu durumun benzerini Anadolu Kalesi olarak belirttiğimiz bölgenin her yanında görebiliriz ancak bir zayıf bölge bulunduğu görülür.

Kuzeyde batı- doğu uzanımlı sıradağların operasyonları zorlaştırdığı ortadadır. Aynı sıradağların uzantısının Kafkas kesiminde kuzeydoğuya doğru devam ederek dar vadilerle bölündüğünü belirtmiştik. Güney kesimlerinde Büyük Menderes Vadisi'nden başlayarak Toroslar boyunca Kerkük yöresine kadar benzer şekilde uzandığını hatırlayalım. Toros tünelleri meselesi üzerinde Mondros süreci sırasında titizlikle durulduğunu da göz önünde bulunduralım. Ege kesimindeki çöküntü ovaları, geniş perspektifte Doğu Anadolu'dakine benzerdir. Ancak Ege'deki sıradağların rakım ortalaması daha düşük[15] olmakla birlikte batı-doğu uzanımlı iç ovaların genişliği de kıyasla fazladır. Yani sınır boyları ölçeğinde baktığımızda kuzey ve güney uzanımlı dağların sahil ile iç kesimler arasında irtibatı güçleştirdiği göz önüne alındığında, geniş çaplı bir işgal hareketine karşı engel teşkil ettiği, Kafkas yaklaşım istikametine karşı da bir savunma avantajı sağlar. Bu doğal kale hakkında bahsettiğimiz zayıf bölgeler ise güneyde Çukurova ile Urfa-Diyarbakır yörelerindeki güneydoğu ovaları (ki buralarda direniş asla sona ermemesine karşın işgalci güçler geçici işgallerini sıklıkla genişletebildiler), batıda ise Boğazlar ve Başkent işgal altında olduğundan Trakya hariç tutulursa, Güney Marmara kıyı ovaları ile Ege'deki grabenlerdir. Geniş hinterlantlı İzmir limanının yalnızca sosyoekonomik bir kritikle değerlendirilemeyeceği, aslen yörenin jeostratejik durumunun göz önünde tutulmasının gerekliliği açıktır.

Bu koşullarda Ege'deki geniş bir işgal neticesinde alınacak yenilginin diğer bölgelerdeki direnişleri boşuna yapılan uğraşlar hâline getireceği görülür. Özellikle bu durumu göz önüne getiren Mustafa Kemal Paşa, "düşmanı Anadolu'nun harim-i ismetinde boğacağız"[16] derken bu operasyonel durumu özetlemektedir. Anadolu Kalesi olarak dile getirdiğimiz İç Anadolu Havzası'nı kuşatan surlar vaziyetindeki sıradağlar arasında sahilden doğu boyunca ilerleyerek demiryolu ve ova yolları bağlantısına güvenen, bu şekilde gedik bulan düşmanın Ankara'ya ilerlemesi durumunda graben ovalarından platolara açılması şarttır.[17] Bu durumda arızalı olmasına rağmen genişleyen mevzileri savunmak Prusya ekolünü göz önüne getirdiğimizde saldırıdan önce mevcut konumu koruma gereği üzerinden düşünüldüğünde oldukça zorlaşacaktır. Düşmanın kanatları Türk karşı saldırılarına olabildiğince açılmış olacak, Ankara kuvvetlerini imha etmeye gelen düşmanın kendisi av konumuna gelebilecektir. Tarih boyunca işgalcilerin ya kapsamlı bir işgale girişmeleri ya da bunun uygun olmadığı durumlarda sahil üsleri diyebileceğimiz bir taktikle deniz lojistiğine dayanmaları bu sebepledir.

Anadolu harp tarihi boyunca etkili işgal hareketleri, yeterince güçlü ordular tarafından batı-doğu doğrultusunda yapıldı. Hattiler Kafkas geçitlerinden, Frigler ise Marmara kesiminden gelmişlerdi. Med ve Pers egemenliği Toros-Zagros kitleleri arasındaki yine doğu-batı uzanımlı vadilerden geldi. Zamanın lojistik ihtiyaçlarına göre denizde üstün durumdaki Persleri sindirmek için Büyük İskender, Çanakkale dolaylarından başlattığı doğu seferini Ege kıyıları boyunca ilerleterek düşmanı limanlardan yoksun bırakmayı tercih etti. Yunanların 1919-21 doğu harekâtı sırasında benzer bir yol kullanılarak Ankara yöresi boyunca devam etti. Bazı lojistik durumların benzerliği ele alındığında Türk tarafının Yunan işgali karşısında hızlı tepki verememesi sebebiyle limanlar bakımından Yunanlar için bir problem yaşanmadı. Ancak lojistik yolların uzaması bakımından her durumda olumsuz sonuçlar doğdu. Nitekim Osmanlı yönetimi boyunca Anadolu Kalesi üzerine işgal hareketi olmadı, üstelik Mehmet Ali ordularının 1830'lardaki ilerleyişine kadar ciddi bir tehdit dahi görülmedi. Celaliler ve Mısır Meselesi gibi durumları iç meseleler olarak ele

[12] Edward Erickson, *Ordered to die: A history of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, Connecticut 2001, s. 105.
[13] Karabekir, *age*, s. 447.
[14] Atatürk, *age*, s. 332.
[15] Ege ile Doğu Anadolu sıradağlarının zirve yüksekliği ortalamaları arasında dahi 1000 metrelik fark vardır. Sıradağlar arası boşluk genişliklerinin nispeti çok daha fazladır (Ramsay, *age,* s.452).
[16] *Tevhid-i Efkâr*, 5 Eylül 1922, s. 1.
[17] Soyalp Tamçelik, "Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihî Gelişimi İçerisinde Siyasî ve İktisadî- sosyal Etkileri", *Erdem,* 12/35, 2008, s. 495.

aldığımızda, Beylikler evresinin sonundan Yunan işgaline kadar dış kaynaklı bir istilanın beş asır boyunca görülmediği gerçeği karşısında bu jeostratejik durumun tekrar yaşanması ihtimalinin ilk elden birçok kimse tarafından ele alınmaması normaldir. Anadolu Kalesi, özellikle Rum Selçuklu idaresi tarafından taktiksel açıdan kullanılmak zorunda kalınmış, bu duruma onları ilk Haçlı operasyonu mecbur bırakmıştı. Anadolu sultanlarının Marmara kaynaklı düşman işgali karşısında İznik bölgesinden Eskişehir yöresine çekilerek direnişi tercih etmeleri ardından ilk başarısızlıklar karşısında Konya'ya çekilmeleriyle; Millî Mücadele'nin Ege'de kesin netice alınamaması üzerine Bursa yöresini terk ile hatta Afyon kesimini dahi zayıf tutma pahasına Eskişehir mevzilerini güçlendirmeleri ve yine ilk aşamadaki başarısızlık üzerine Ankara yöresine çekilmelerinin tesadüf olduğu düşünülmemelidir.

1920 yılı ocak ayının başında hazırlanan seferberlik planına göre, Kazım Karabekir Paşa'nın emrindeki 15. Kolordu'nun yönetimine Diyarbakır yöresindeki 13. Kolordu verildi ve geri yedek yapıldı. Üçüncü Kolordu Kilikya kesimi ve Karadeniz üzerindeki çeteci karşıtı hareketleri üzerine alarak Başkomutanlık ana yedeğini oluşturuldu. İç Güney Anadolu kesiminde Afyonkarahisar-Kayseri hattının sorumluluğu Fahrettin (Altay) komutasına verildi ve temelde geri hizmetlerden sorumlu tutuldu. Planda dikkat etmemiz gereken konu Ege kesimiyle ilgili düzenlemeydi. Bursa-Bolu kesimi Bekir Sami Bey'in yetki bölgesi olarak anılıyordu. Gediz Nehri sınır olmak üzere Batı Cephesi'ne iki komutan öngörülüyor, İzmir kuzeyi bölgesinden Yusuf İzzet Paşa; güney kesiminden Refet (Bele) sorumlu oluyordu.[18] Seferberlik planında görüldüğü üzere Trabzon- Diyarbakır- Afyon- Sakarya Nehri dörtgeni içindeki kale içi saha diyebileceğimiz bölge ordu geri sahası olarak görülüyordu.[19] Zaten direnişin sürdüğü Kilikya geçitlerine yedekler vasıtasıyla destek öngörülmüştü; burası kalenin güney duvarını oluşturur. 15. Kolordu sahasıysa doğu duvarıdır. Dikkat çektiğimiz Ege düzenlemesiyse cepheyi kuzey ve güney olarak iki ana bölgeye ayırmıştı. Bu durum, planın hazırlanmasından on, uygulanmaya geçirilmesinden yedi ay sonra benzer şekilde cephenin ikiye ayrılması (Kuzeybatı ve Güneybatı cepheleri) durumuyla örtüşür. Bu düzenlemenin bahsedeceğimiz ikili yaklaşım yolu boyutuyla tutarlı olduğunu göreceğiz.

Anadolu Kalesi yaklaşımının Mustafa Kemal Paşa'nın stratejisinde temel çerçevelerden biri olduğu gerçeği, tam kapsamlı İtilafçı işgali için ödenmesi gereken bedel göz önüne alındığında netleşir. İtilafçı ordularındaki kurmayların hesaplarına göre, kurulması tamamlandığında korunması planlanan Suriye ve Ermenistan mandalarının savunulması için 1.084.000 mevcutlu bir ordu gereklidir.[20] Bu gerekliliğin etnik gerginlikler ve arazi genişliğiyle birlikte en önemli sebeplerinden biri, bahsettiğimiz arazi parçalılığıdır. İşgallerin başarılı olması durumunda Çukurova ile Güneydoğu Anadolu ovaları da Suriye mandasına dâhil edilecek veya ayrı bir manda yönetimi kurulacaktır. Ermenistan mandası ise İtilafçı tasarılarda henüz sınırları kesinleşmeyen, Sevr'e göre Doğu Karadeniz vasıtasıyla kesinlikle denize çıkışı olması istenen bir bölge olarak öngörülmektedir.[21] Bu hedeflere düşmanın en azından büyük oranda ulaşması durumunda Sivas yöresinin ön direniş bölgesine tehlikeli şekilde yaklaşacağı, Erzurum bölgesinde ise muhtemelen Türk varlığından eser kalmayacağı muhakkaktır. Bu durumda Millî Mücadele'nin örgütlenme evresinde Samsun'daki vaziyetin resmen ilanından hemen sonra Erzurum ve Sivas dolaylarından hareket edilmesi, sonrasında ise Ankara'nın merkez yapılması bu stratejiye karşıt bir sonuçtur.

Suriye ve Ermenistan olarak adlandırılan manda bölgeleri Anadolu'nun büyük bir kısmını da kapsadığından, buraların İtilaf güçleri ve destekçileri tarafından savunulması için bir milyondan fazla (en az 50 tümen dengi) bir kuvvet gerekliydi. İşgal altına alınan tüm Osmanlı bakiyesinin doğrudan kontrol altına alınması amacıyla Almanya'nın 1914'teki Fransa harekâtına benzer çapta devasa bir kuvvetin sahaya sürülmesi şarttı. Bu durumda hacmen eşdeğer nicelikte bir bölge olan Anadolu'nun tam kontrolü amacıyla kabaca bir milyon kişilik bir ordunun gerektiği düşünülebilir. Bu çıkarım bize, bu durumun sağlanması, yani Türk milletinin hukuken yok sayıldığı gibi fiilen de ortadan kaldırılabilmesi için İtilaf ordularının tam bir uyumla işe girişmeye süreklilikle devam etmelerinin şart oluşunu gösterir. Ancak bu durumun mümkün olmayışı ve Yunan ordusunun en büyük moral kaynağı olan İzmir'in işgalinin aslında onların en büyük hezimet sebebi olacak anlaşmazlıkları artıran bir işgal olarak belitilmesi gerektiği gerçeği henüz gözler önüne serilmiş değildi.

3. Anadolu Kapılarının İşgalcilere Kapatılması

16 Mart 1920 günü İstanbul'un resmen işgal edilmesiyle birlikte, 20. Kolordu kapsamında hazırlanan seferberlik planında kararlaştırılan hükümler hızla uygulandı. İstanbul olaylarından sonra bir hafta içinde Osmaneli-Sakarya yöresindeki işgalci İngilizlerin Türk direnişini kuzey kanadından vurmaya çalıştığı, buna karşılık başarı kazanılarak Kocaeli bölgesindeki İngilizlerin Pendik civarına püskürtüldüğü ve bu olayın ertesinde İtilaf güçleri açısından İstanbul yönetiminin de dilinden birçok tehdit edici bildirinin gönderildiği görülür.[22] Bunun sebebi, kısa sürede uygulamaya geçirilerek başarılan seferberlik uyarınca Anadolu Kalesi bölgesinin emniyete alınmasıdır. İkinci Eskişehir hareketi olarak adlandırılan operasyon neticesinde Afyon ile Eskişehir tren altyapısı işgalcilerden kurtarılmış, Toros Tünelleri bölgesinden Kocaeli yaklaşım yoluna kadarki tüm alan seferberlik için hazırlandığı gibi hızlı bir işgalin önüne engeller

[18] Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2010, s. 352.
[19] Mustafa Balcıoğlu, "Millî Mücadelede Merkez Ordusu'nun İstihbarat Faaliyetleri", *Ondokuz Mayis University Journal of Education Faculty,* 5/1, s. 5.
[20] Sina Akşin, *İstanbul hükümetleri ve Millî Mücadele c.I*, Cem Yayınları, İstanbul 1976, s. 164.
[21] *Treaty of Peace With Turkey: Signed at Sévres, August 10- 1920* [with maps], Stationery Office, London 1920, s. 25.
[22] Kazım Özalp, *Millî Mücadele, C.I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 107.

konularak direniş sağlamlaştırılmıştı. 17 Mart'ta bir gün içinde seferberliğini sorunsuz tamamlayan 24. Tümen'in 143. Alayı, Büyük Savaş zamanında bile gösterilemeyen bir performansla hazırlanmıştı. Pozantı taraflarındaki istasyonlar ve geçitler savunma için merkez hâline getirilmişti.[23] Böylelikle İç Anadolu'da konuşlanan düzenli direniş hareketi tek hamlede, iki hafta içinde üç yönü emniyete almış oluyordu. Doğu kesimi 15. Kolordu sayesinde zaten hızlı bir düşman müdahalesine karşı kapalıydı. Anadolu'nun yaklaşım yolları boyunca kurulan bu sistem, Millî Mücadele boyunca tatbik edilecek operasyonların belkemiğini oluşturmaktaydı. Bu bakışın temeliyse Anadolu coğrafyasının yönlendirdiği bir süreçti.

3.1. Batı Anadolu Lojistik Durumu ve İç Hatların Analizi

Anadolu'nun vurgulanan özellikleri, tarih boyunca deniz lojistiğine dayalı direnek sistemlerinin kullanılmasını teşvik etti. Bu sebeple Ege'den Çukurova'ya kadarki sahil kesimi korsan yatakları, özerk idareler veya denizaşırı limanlar olarak yönetildi.[24] Hellenistik Devir sonlarında bile Alanya ve Mersin limanları Mısır kolonileriydi.[25] Türk egemenliği öncesinde Roma yönetimleri İç Anadolu kesimini tahıl deposu işlevli bir iç hat olarak gördüler.[26] Osmanlı ordularının kuşatma yetenekleri ilerleyene dek limanlara nüfuz edemedikleri görülür.[27] Osmanlı askeriyesinin Bosna'ya nüfuz edişi Adana'dan, Arnavutluk gibi çetin bir bölge ile Eflak ve Sırbistan gibi uç bölgelerin alınması Sinop ve Trabzon'dan öncedir. Katolik güçlerse Anadolu'ya nüfuz edemedikleri için Rodos, Kıbrıs ve Ege'deki adalara sığınmakla, Amasra ile Bodrum gibi izole limanlara kapanmakla yetindiler. Ege'deki cepheyi göz önüne aldığımızda, Selçuklu dönemindekine benzer şekilde en büyük üç tehdidin Kafkasya, Suriye ve Ege-Marmara yönlerinden, bunların üçü arasındaki en büyük tehdidin de yine Ege-Marmara doğrultusundan geldiğini fark ederiz. Jeolojik koşullar, kısa vadeli hedefler doğrultusunda uzun vadede değişmemiştir.

Bahsettiğimiz kıyı direnekleri konusunda Mustafa Kemal Paşa'nın sistematik davrandığını; Zonguldak, Samsun ve Batum'a yönelik işgallerin geçiciliğini ilk aşamada fark ettiğini görmekteyiz. Buna göre, Karadeniz'deki en büyük tehlike İngiliz veya Fransız çıkarmaları değil, Rum çeteleriydi. Ankara'nın merkezlik rolüne karşı tezler öne süren Kazım Karabekir Paşa'ya hitaben Mustafa Kemal Paşa'nın, Doğu kesiminde acil sayılabilecek bir durumun oluşmadığı, Ege'deki vaziyetin aksine tek tip düzenli ordunun basit prensiplerle savunma rolü üstlenebileceği cevabını[28] verdiğinde henüz Batum'un İngiliz, Kars'ın Ermeni işgali altında olduğunu hatırlayalım. Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa'nın coğrafî arıza silsilelerinin önündeki dar kıyı şeridini etkili bir işgalin mihenk noktası olarak değil, Anadolu Kalesi bloğunun asıl duvarlarından önceki dar sahalar olarak gördüğü açıktır. Çanakkale'de hinterlandı en geniş olabilecek çıkarma noktasının Suvla kesimi olduğunu tahmin etmesine benzer biçimde, Anadolu'ya karşı bir genel işgalin en hızlı yolu olduğu için en ciddi yığınağının Ege-Güney Marmara kaynaklı olacağını fark eden Mustafa Kemal Paşa, düzenli ordu operasyonlarının en geniş kapsamlılarını Ege sahası için planladı. Peki İzmir ve Güney Marmara yörelerinden çıkış yapacak bir istilanın Ankara önlerine kadarki en kritik yolları nerelerdir? Bu sorunun cevabı, Sakarya Muharebesi öncesindeki çarpışmaların mevzilerini belirleyen temel koşulların sebebidir.

İşgalin iç hatlara ulaştığı Sakarya savunmasının perde arkasını, düzenli ordunun kurulmasının ardından Ankara'yı sevindiren galibiyetlerin sonrasında yaşanan, Eskişehir-Kütahya mevzilerindeki çekilişte aramak gerekir. Çünkü bu aşama Yunan ordusunun bölgesel taktik taarruzlardan genel bir stratejik saldırı durumuna geçişinin zirve noktasıdır. Bu aşamada öncelikle İnönü Muharebeleri ve bu çarpışmaları ortaya çıkaran olaylar hakkında taktiksel kıyas yapılması gerekir.

Batı Cephesi savunma savaşları sırasında Yunan ordusunun iki ana yaklaşma yolu ve bunların karşısında Türk ordusunun iki önemli örtme hattı önemlidir. Bu sebeple düzenli bir cephenin de kurulduğu vakitte Yunan ordusunun aynı zamanda odaklanmak durumunda kaldığı ikili yaklaşma harekâtı, işgalciler açısından durumu güçleştirmekteydi. Yaklaşık 70 bin kilometrekare genişliğindeki operasyon sahasında dört önemli merkezle birçok tali kavşağın bulunduğu söylenebilir. Ancak bunların önem miktarları farklı konular hakkında değişiklik gösterir. Demiryolları bakımından İstanbul-Ankara-Kütahya; Afyonkarahisar-Konya; Afyonkarahisar-İzmir ve Eğirdir-İzmir hatları olmak üzere dört büyük demiryolu bölgede etkindi. Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar'ın demiryolu kavşak noktaları olmaları önemlidir ancak bu mevzilerdeki demiryolları her ne kadar harekâtlara lojistik derinlik katsa da taşıma kapasiteleri bakımından gidişatı değiştirebilecek bir çapları yoktu. Bursa-Mudanya dar hattı dâhil olmak üzere tamamının yük kapasitesi günlük beş treni geçmemekteydi.[29] Beş trenlik kapasite ise aksama payı hariç olan kapasitedir. İç Ege ile İç Batı Anadolu kesimlerinin mevsim geçişi yağış oranları da birbirine yakın olduğuna göre, demiryollarına tamamen bel bağlamayarak motorlu araçlara güvenen Yunan ordusuna kıyasla Türk ordusunun hayvan taşımacılığı meselesinde eksiklerini kapamaya yönelmesi bu açıdan haklı bir öngörü olarak ön plana çıkar. Büyük

[23] Cebesoy, *age,* s. 385.
[24] *Cyprus and Anatolian South Coast From The Late Bronze Age To The Early Ages: Dynamics of İnteraction in a Period of Transformation Conference*, University of Bern, 6-8 May, 2023, s. 34.
[25] Johan Adler, "Governance in Plolemaic Egypt: from Raphia to Celopatra VII (217- 31 B.C.) class based colonialism?", *Akroterion,* 50, 2005, s. 29.
[26] John Teall, "The Grain Supply Of The Byzantine Empire", *Dumbarton Oaks Papers* 13, 1959, s. 96.
[27] Hamza Eroğlu, "Osmanlıların 1453 öncesi İstanbul Kuşatmaları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2004, 23/35, s. 99.
[28] Atatürk, *age*, s. 230.
[29] *Türk Millî Mücadele 2: Batı Cephesi, C.II k.II (4 Eylül 1919- 9 Kasım 1920)*, ATASE, Ankara 1999, s. 24.

Harp sırasında Anadolu'nun hayvan stokları yarı yarıya, deve sayısıysa üç kat kadar düşmüştü.[30] Bu durumda bile yavaş yapılabilmesine karşın etkili olan Türk seferberliğiyle en büyük teknik üstünlük her zaman süvari sayısında belirginleşecektir. Türk süvari kuvvetlerinin hızlı baskınları ve caydırıcı konumlanma ve sızma hareketleriyle birlikte Yunan orduları birçok birliğini cephe gerisini korumak için ayırmak zorunda kaldı.[31] Coğrafî şartlara karşı Yunan ordusunun motorlu taşıtların ilerleyişte aksaklık göstermelerinin engellenmesine yönelik hazırlık yapmadıkları görülür. Aynı zamanda ilerleyişleri sırasında daha çok muhtemel ganimetlere güvendikleri söylenebilir.

Belirttiğimiz üzere kağnı ile kamyonun mücadelesi iki büyük yaklaşma istikameti üzerinde yoğunlaşacaktır. İlki Doğu Marmara ovalarından başlayarak Eskişehir yöresindeki yollar vasıtasıyla iç platolara uzanan kuzey yoludur. En kuzeyde Samanlı Dağları ve kol silsileleri Marmara karşısında bir örtü vazifesi görür. Batı Karadeniz yöresinin ormanlık ve dağlarla parçalanmış yapısı buranın tali kanat olmasını gerektirdiğinden iki tarafın da bol kuvvet yığdıkları bir bölge değildi. Aynı zamanda daha güneydeki ovalara çıkış kapısı Bozüyük tarafları olduğundan Metristepe'den batıya uzanan hattın önemi çoktu. Yunan ilerlemesi batıdan doğuya doğru olduğu için Doğu Marmara-Batı Karadeniz (Bitinya) kesiminde büyük kapsamlı bir Yunan harekâtı beklenmediği gibi, Türk birliklerinin yaptıkları operasyonların Marmara kıyılarına yerleşmek için olmadığı anlaşılır. Türk faaliyetleri burada, Büyük Menderes kesimindekine benzer şekilde, daha çok cephe gerisini vurmak üzerine geliştirildi. Hatta Yunan büyük taarruzunun geliştiği en kritik günlerden birinde Kocaeli Grubu birlikleri, Yalova'ya savaşsız girmiş ve cephenin gerilerine çıkabilmişlerdi.[32] Bu durum, Yunan ordusunun genel bir başarı için ya kuvvet artırımı yahut kuvvet tasarrufundan yararlanmasını gerektirdi. 1921 evresinde zaten Yunan ordusunun tam kapasite hazırlıkla ileri atıldığı düşünüldüğünde, jeomiliter yapının elvermediği yörelerde kuvvet tasarrufu yapmak zorunda olduğu görülür. Bahsettiğimiz İnönü yaklaşma yolundan azami ölçüde istifade etmek için Yunan ordusunun daha kuzeydeki mevzilerde kuvvet azaltımı yaptığı görülür. Türk ordusunun bu yolu tıkamak amacıyla doğuda Metristepe bölgesinden başlayan ve batıya doğru geniş bir yarı çember hâlinde uzanan bir savunma hattını benimsediği fark edilir. İnönü mevzileri, güneybatısındaki doğal engelleri sol kanadına bariyer edinerek, Eskişehir mevkiini ardına alan, kuzeybatıya dönük bir yay biçimindedir.

Doğuya doğru ikinci yaklaşma hattı, Gediz Grabeni'nin uzantısı olan iç ovalardan oluşan İzmir- Afyonkarahisar güzergâhıdır. Bu kesim, İç Anadolu'yu Ege'den ayıran dağ kitleleriyle çevrilidir: Güneyde Batı Toroslar'ın uzantısı olan Sultan Dağları ile birlikte Göller Yöresi kitlesi, kuzeyindeyse Murat Dağları bölgesinden başlayarak parçalı şekilde sıralanan diğer silsileler. Bahsettiğimiz üzere Afyonkarahisar, demiryollarının kavşak noktası olmakla birlikte, asıl önemini iç ovalara giden yolların bulunmasıyla kazanır. Sincanlı Ovası'na hâkim olabilen birliklerin iç platolara yayılma olasılığı her zaman hesaba katılmaktadır. Bu sebeple İnönü Muharebeleri sonrası Afyonkarahisar bölgesinde kritik bir durum ortaya çıkacaktır.

Güney yolundaki kritik vaziyetten önce kuzey yolunun Yunan birlikleri tarafından açılması sırasında zorlanmadıklarına dikkat çekmek gerekir. Daha sonra yeniden düzenlenecek olan, taarruzlarının başında İzmir Kolordusu olarak tertiplenmiş beş tümenlik Yunan kuzey kolu birlikleri, bahsedilen kuzey yolu boyunca 1920 yazında saldırılarına giriştiler. Hedefleri Bandırma yöresinden ilerleyerek Bursa'ya kadar uzanmaktı.[33] İlk genel taarruzları sırasında sürekli çevirme hareketi yapmaya çalışan ancak her seferinde başarısız olan Yunanların Bursa'ya kadar nispeten hızlı bir ilerleme göstermelerinde demiryolları ve karayollarının bölgede müsait olmasının yanında, Türk direniş birliklerinin kuşatılma tehlikesinden kaçınmaları da büyük rol oynadı. Genel değerlendirmeye göre arazi arızaları Bursa-Uşak ilerleme yönünü güçleştirmesine karşın Alaşehir'den doğuya ilerleyen Yunan kolordusu bu beklentiyi boşa çıkardı. Bursa ve Uşak'ın kısa sürede kaybedilmesine karşın Türk birlikleri iyi bir direniş sergilediler. Ancak Haziran-Ekim 1920 Yunan ilerlemesi sırasındaki harekâtlarda çekilme zaafları olduğu için, ki bu sırada ordunun büyük kısmı düzensiz birliklerden kurulu olduğundan bu durum normaldi, geri çekilmeler sırasında verilen kayıplar beklenene kıyasla epey çoktu.[34]

Afyonkarahisar bölgesiyle ilgili kritik durum bu aşamada ortaya çıkacaktır. 1920 Yunan yaz taarruzu sonrasında işgal ordularının ilerleyebildikleri kadar giderek kışın konaklama hatlarına kısmen geri çekilme fikirleri doğrultusunda düşündükleri görülür. Nitekim bu prensiple hareket ettikleri aşamada, Gediz ve Kütahya dolaylarındaki operasyonlar sırasında artık kendi birliklerinin ilerleme hatlarının daha özerkleştiği fark edilir. Çünkü artık dağ kitleleri iki coğrafî bölgeyi ayırıcı şekilde yayık hâle gelmektedir. Ege'deki nispeten ince dağ silsileleri yerine, önce Uşak-Kütahya sonrası geniş kitleler, bunun ardındaysa bozuk plato uzanımları şeklinde arızalar sürmektedir. Bu aşamada düşman saldırısını kasıtlı yönlendirilme gereği söz konusu olmaktadır.

3.2. Ege İkili Yaklaşım Hattı ve Savunmanın Buna Dayandırılması

Düşman harekâtının kanalize edilmesi, eski çağlardaki harplerden modern muharebelere kadar görülen bir husustur. Eski kale sistemlerinde düşmanın dar bir noktaya (Termopylae örneği) veya sarp bir yola sıkıştırılması (Miryokefalon örneği) taktiği Sun Tzu'dan beri dile getirilen, güçlü bir düşmana karşı zayıf görünen bir ordunun

[30] Tevfik Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971, s. 29.
[31] Selim Erdoğan, Türk Bitti Demeden Bitmez, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s.148.
[32] Özalp, *age*, s. 183.
[33] Apak, *age*, s. 186.
[34] Cebesoy, *age,* s. 517.

niteliksel avantaj sağlama yoludur. İç Batı Anadolu'daki geçiş kuşağında bunun başarılması için Eskişehir ve Afyonkarahisar yörelerinin tutularak burada direnilmesi yöntemine gidildi. Bu durum, düşmanın yine sıradağlar arasındaki grabenler ve anayol güzergâhlarında karşılanması gereğini ortaya çıkarmaktaydı.

Düşman orduları yaz taarruzları ile Bursa-Uşak hattına kadar kısa sürede erişti. Bunun üzerine düzenli orduya geçiş hızlandırıldı.[35] Öncelikle ordunun nicelik ve nitelik bakımlarından geliştirilmesi gerekmekteydi. Ali Fuat Paşa'ya göre ise buna karşı en büyük engel henüz bölgesel de olsa bir başarının kazanılamamış olmasıydı. Ona göre Türk ordusunun muharebe kabiliyetinden noksan olduğuna dair menfi propagandanın engellenmesi için en iyi yol taarruzdu.[36] Doğu Cephesi harekât alanında hareket başladığı sıralarda koordineli biçimde batıda alınacak bir galibiyetin gidişata çok olumlu etkilerinin olacağı muhakkak görülüyordu. Bahsettiğimiz Anadolu Kalesi projesinin yürütülebilmesi adına iç kesimlere girişilen düşman tecavüzlerine karşı doğal bariyerlerin savunulmasına devam etmek en kati prensipti.

Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncesinde, kati sonuçlu bir muharebeye kadar kuvvetleri sağlam tutmak ve hazırlanmak amacıyla vakit kazanmak asıl yöntem olarak görülür.[37] Bu yöntemin ilk somut gösterimi, Ali Fuat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın Gediz'deki Yunan ordusunun durumu ve Afyonkarahisar yöresine askerî bakış açılarının farklılıklarında göze çarpar. Düzenli ordunun kurulmasına kadar geçen aşamada Ali Fuat Paşa'ya göre, kesif düşman kitleleri yerine savunması daha düşük ve izole düşman birliklerine karşı saldırılar yapılmalıydı. Çünkü İstanbul'da Anadolu lehine olabileceği düşünülen hükümet değişikliği yaşanırken son durum netleşmeden önce Yunan ordusunun pasif kalacağı ve en durgun zamanında saldırıya karşı hazırlıksız yakalanacağı görüşündeydi.[38] Mustafa Kemal Paşa'ya göreyse Çerkez Ethem ve kardeşlerinden kaynaklı olduğunu düşündüğü bu fikre Genelkurmay karşı idi ve cephane ile eğitim durumunun Türk ordusu lehine dönmesine kadar bölgesel harekâtların kesin sonuca erişmek için kritik önemi olmayacaktı. Yine Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Yunan ordusunun moral ve tedbir yönünden düşük seviyede olduğu tespiti öznel bir fikirden ibaretti. Bu tipte operasyonlar, zaten hazırlığını tamamlamamış Türk ordusuna karşı girişilebilecek karşı hamleler önünde daha zor bir durumda kalınmasına sebep olacaktı.[39] Taarruz yerinin tespiti konusundaki yargıların sebebini yine Anadolu coğrafyasının yapısında aramak gerekir.

İkili yaklaşma istikametine uymak zorunda kalan Yunan ordusunun Ekim 1920 evresindeki konuşlanması, bu yolların çıkış noktası olan Bursa ile Uşak yörelerinde yoğunluk göstermekteydi. Kanatlarda, İzmit yöresi ve Nazilli bölgesinde Yunan ordusu birer tümen yerleştirmişti. Altı tümenlik iki kolorduları asıl taarruz gücü olarak Bursa/ Aksu ile Uşak'taydı. 1920 Ağustos sonundaki Uşak savunması sırasında Türk ordusu 23. Tümen ile şehri savunurken dört Yunan tümeni bu birliğe saldıracaktı. Türk komutasında Tümen Komutanı Yarbay İzzettin (Çalışlar), şehri tutmadan daha kısa bir savunma hattı kurulması taraftarıyken, Ali Fuat Paşa ise Uşak'ın savaşsız terk edilmemesi gerektiğini savundu. Yunan ordusuysa bu sırada kapsamlı bir kıskaç hareketi ile Gediz ve Uşak yöresini tamamen ele geçirme niyetindeydi.[40]Böylelikle Uşak- Afyonkarahisar yaklaşma yolu açılacak ve ilerleyen operasyonlar sırasında Afyon-Akşehir Grabeni iç kesimlere ilerlemek için Yunan ordusunun esas istikametlerinden olabilecekti. Uşak Muharebesi sırasında Ali Fuat Paşa'nın psikolojik yaklaşımının, doktriner fikriyatının önüne geçtiğini görmekteyiz.

Gediz Taarruzu sırasında da büyük hedef psikolojik üstünlüğü sağlamak için bir zafer kazanmak olsa da taktiksel açıdan Ali Fuat Paşa'nın hedef seçimini iyi yaptığı görülür. Batı Cephesi birliklerinden ayrılabilen bütün birliklerin Gediz üzerine sevk edilmesi ve bir günlük bir baskın neticesinde bölgedeki 14 bin mevcutlu Yunan 13. Tümeni üzerinde kuşatma harekâtıyla imha harbi yapılmasını tasarlamıştı. Plana göre, Uşak ve Bursa üzerinde yoğunlaşan Yunan kolordularının arasındaki bir irtibat mevzii niteliğinde olan Gediz'deki Derbent Geçidi tutulduğu takdirde kuzey ve güneydeki Yunan direnekleri arasındaki bağlantı daha da zayıflayacaktı. Aynı zamanda Afyonkarahisar ile aynı anda Kütahya'nın yan mevzilerini tehdit eden bu düşman tümeninin tuttuğu geçit üzerinden kolorduların toplanarak kuzeye mi doğuya mı bir taarruz yapacağı ihtimalleri üzerinde fikir yürütmeye gerek kalmayacaktır. Ayrıca kısa sürede kuşatılıp imha edilen bir Yunan tümeninin yok edilişi neticesinde gelen zaferin ardından Yunan ordusundaki karışıklık artmış olacaktı.[41] Görüldüğü üzere iki ana güzergâh arasındaki özerklik üzerine kurulan bu plana göre Afyonkarahisar ile Eskişehir yolları üzerinden çıkarımlarda bulunulma durumu sürdürülmüştü.

Plana karşı İsmet (İnönü) nezdinde birtakım çekinceler dile getirildi. Harekâttan önceki hafta zaten çekincelere sahip olduğunu sürekli dile getiren Genelkurmay Başkanı İsmet (İnönü), verilen plan karşısında Yunan kolordularının Gediz'e yardım edebilecek konumda olduklarına ve sürekli bir taarruz için yeterli cephanenin bulunmadığına yönelik çekincelerini aktardı. Ayrıca muallâk bir durumda operasyona girişmek yerine düşman tercihinin beklenmesi yönünde fikir belirtti. Olası bir başarısızlık sonrası Yunan kolordularının Bursa ve Uşak yörelerinde saldırılarının tetikleneceği

[35] Rıdvan Bal, "Kuvay-ı Milliye'den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı'na Etkileri", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 21, 2021, s. 35.
[36] Cebesoy, *age,* s. 560.
[37] Yavuz Abadan, *Mustafa Kemal ve Çetecilik,* Varlık Yayınları, İstanbul 1972, s. 54.
[38] Cebesoy, *age,* s. 559.
[39] Atatürk, *age*, s. 338.
[40] *Türk Millî Mücadele, Batı Cephesi, C.II k.II (4 Eylül 1919- 9 Kasım 1920)*, ATASE, Ankara, 1999, s. 419.
[41] Cebesoy*, age*, s. 557.

fikrini de ekledi.[42] Gerçekten de Gediz'deki düşmanın kısa bir temas ardından geri çekilmesi sonucunda Türk birlikleri daha fazla ilerlemeyerek geri çekildiler. Çünkü uzun bir ilerleyiş, iki işgal ilerleme kolu arasına daha derin sokulmayı gerektiriyordu. Ali Fuat Paşa, Gediz Harekâtı ertesinde Yunan tümeninin yenilmesine ve geri çekilmesine rağmen düşmanın neden kovalanmadığına yönelik şaşkınlık belirtenlere karşı durumu tam da bu şekilde izah etmekteydi.[43]

Ancak İsmet (İnönü) tarafından aktarılan ve Mustafa Kemal Paşa tarafından benzer biçimde dile getirilen çekinceler gerçekleşmişti. Mustafa Kemal Paşa, zaten karşı olduğu bu operasyon karşısında olumsuz tespitlerde bulunmaktadır ve özetle "yenildik" demektedir.[44] Çünkü harekâttan önceki tespitler arasında Yunan ordularının kaçmaya istekli oldukları ve düşmanın Gediz'de bir başına beklediği gibi önyargılı fikirler vardı. Harekât sonucunda her kesimde yenilginin başladığını dile getiren Mustafa Kemal Paşa, kuzeyde düşmanın hemen ertesi günü Bursa üzerinden Yenişehir tarafına saldırıp yöreyi ele geçirmesini ve Gediz taraflarında Dumlupınar mevkiine kadar düşmanın kovalama harekâtı yapmasını misal verir.

Ali Fuat Paşa'ya göre, bölgesel de olsa bir zafer kazanılmış ve çok hassas bir hareket sevk ve idare edilerek büyük bir başarı sağlanmıştı. Cephe mevcudunun yarısını kısa sürede bir noktaya toplayarak hızlı bir saldırının ardından hemen ertesi günü zayıf bırakılan Eskişehir ve Afyonkarahisar kesimlerine geri dönüşe geçmişlerdi. Düşmanın her kesimde tam bir sessizlik içinde oluşu, ona göre zaferimizin bir işaretiydi.[45]

Türk ordularının ileri harekâtının Yunan birliklerini karşı saldırıya karşı kışkırttığı görülür. Yunan birliklerinin ileri harekâtta hedefledikleri durum, kışa kadar ilerleyerek sefer zamanının geçmesiyle konaklama hatlarına yerleşmekti. Ali Fuat Paşa'nın girişimleri, bu planı Yunan birliklerine zorla yaptırmaya kalkışmak gibi olduğundan karşı saldırıya teşvik niteliğinde bir etki bıraktı. Aslıhanlar Muharebesi sırasında Türk birliklerinin Yunan karargâhına bir kilometre kadar sokulmalarına karşın Yunan yedeklerinin devreye girmesiyle püskürtüldükleri görülür.[46] Bu aşamada zaten yetersiz seviyedeki Türk kuvveti azaldığı gibi üstelik Yunan ordusunun hiçbir birliği yakalanamamıştı. İki işgal darboğazı içinde iki ordunun karşılıklı kovalamaca ile vakit kazandıkları anlaşılıyor.

9 Kasım 1920'de Batı Cephesi komutanlığı ikiye ayrılarak kuzey ve güney kesimi şeklinde yeniden düzenlendi.[47] Bu düzenlemede Gediz yöresi iki cephe bölgesinin sınırı olarak belirlendi. Karadeniz kıyılarından Gediz'e kadarki kuzey kesimi Batı Cephesi adıyla İsmet (İnönü) emrine verilirken, Akdeniz'e kadarki kesim Güney Cephesi denilerek Refet Paşa'nın komutasına verildi. Ocak 1920 planına benzer şekilde ikiye ayrılan bir cephe kurulmasına karşın bu plandan farklı olarak sınır kesimi Gediz Nehri değil, daha kuzeydeki Gediz kasabasının kendisi olarak belirlendi. Kütahya'ya güneyden işgal yaklaşım yolu olan Gediz yöresi, iki cephe arasındaki kesişim hattı oldu. Yine iç hatlar avantajının kullanılmasıyla buranın tutulabileceği öngörülmesine rağmen 1921'deki Yunan ordusunun yaz taarruzu sırasında her kesimden aynı anda gelen baskı neticesinde bu fikir etkisiz kalacaktır.

4. Yunan Büyük Taarruzu ve Platolarda Türk Savunma Zaferi

Yunan büyük taarruzu sırasında coğrafî kısıtların elverdiği üç hareket tarzı Yunan kurmayları tarafından tartışıldı: Sevr'de belirtilen sınırlara çekilmek, Ankara'yı işgal ettikten sonra Eskişehir-Afyon hattına çekilmek, Ankara'yı alıp orada durmak.[48] İlk plana göre işgal arazisinin çoğu terk edileceğinden Eskişehir'deki Yunan zaferi heba olacaktı. Zafer coşkunu Yunan ordusunun ekserisi için bu durum kabul edilemezdi. Ayrıca İzmir çevresinde savunulması gereken arazi daha düz ve 1919 Milne Hattı cephesi daha uzundu (450 km). Ankara'yı ele geçirdikten sonra Türk varlığına tamamen son vermeyi düşünen bir görüş de olmakla birlikte, Ankara'nın işgalinden sonra belki şehri yakıp bölgeyi yağmaladıktan sonra Eskişehir doğusundan Afyon doğusuna uzanan hatta geri çekilme önerisi ilginçtir.

Coğrafî şartlara dayanan ve Anadolu'nun batı yarısının işgaliyle operasyonun sonlandırılmasını öngören bir görüş, konuya ilişkin açık tespitlerde bulunur ve bu plan İngilizler tarafından da kabul görür.[49] Plana göre, Afyon hattının uzunluğu aslında Milne Hattı uzunluğundan kısadır. Çünkü doğal engeller (bahsettiğimiz Batı Toroslar ile Göller Yöresi engelleri) tarafından daraltılmıştır. İzmit-Afyon arasında Bağdat Demiryolu da cephe gerisinde kalacağına göre iç hatlar avantajı Yunan ordusuna geçecektir. Milyonlarca kişilik nüfustan ve zengin bir yöreden mahrum bırakılan Türk milletinin yıllar boyunca karşı hamlede bulunamayacağı öngörülmektedir. Çünkü işgal bölgesi Sevr'de belirtilenden on katına çıkacaktır. Cephe derinliğininse İtalyanların bıraktıkları Antalya gibi limanlar sayesinde telafi edileceği iddia edilmektedir. Planın öngördüğü durumda İzmit-Çay hattının 10 tümenle savunulabileceği öngörüldü. Kanatları iki denizin örtmesi sebebiyle güvenliğin artacağı tahmin edildi.

---

[42] *Türk Millî Mücadele C. II, k.II,* s. 427.
[43] Cebesoy*, age*, 565-566.
[44] Atatürk, *age*, s. 339.
[45] Cebesoy*, age,* s. 567.
[46] İzzettin Çalışlar, "61. Fırka'nın Gediz ve Kütahya Muharebeleri", *Askerî Mecmua, 85*, 1932, s. 20.6-32.
[47] *Türk Millî Mücadele 2 Batı Cephesi, C.III: Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921)* ATASE, Ankara, 1999, s. 38.
[48] *Türk Millî Mücadele 2, Batı Cephesi, C.V/I, Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât (25 Temmuz- 22 Ağustos 1922)*, ATASE, Ankara, 1995, s. 29-30.
[49] Ksenefon Stratigos, K. *Yunanistan Küçük Asya'da, C.II*. (Çev: Cemal Tosun), Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Yayınları, İstanbul, (t.y.), s. 20-23.

Bu plana en büyük karşı fikir Ankara'ya yürünmesiydi. Ankara planına karşı duran General Metaksas gibi kişilerin başı çektiği bir grup bu savaşa kökten karşı olsalar da sonuçta iki plan da ardı ardına uygulanmak zorunda kalındı. Vatanın bölünmesini kabul etmeyen Ankara'ya karşı yürüyüşe geçen Yunanlar Afyon hattı planına karşı bir şekilde ilerlediler ve başarısızlığın ardından Afyon hattına çekilmek zorunda kaldılar. Gerçekten de doğal engeller sayesinde savunulması gereken hat, ricatın ardından 430 kilometreye düşüyordu. Ancak planın öngördüğü, Türklerin bu savunmaya karşı senelerce etkili bir karşı hamle yapamayacakları fikri geçersiz kılınacaktır. Anadolu'nun coğrafî yapısına dayanarak hazırlansa da bu üç planın da mümkün olmadığı görülecektir.

Türk ordusu İnönü mevzilerinde iki sefer savaşı kabul etmiş ve ikisinde de zafer kazanmıştı. Ancak İkinci İnönü Muharebesi sırasında esas yığınağın kuzey yolu karşısındaki İnönü hattında yapılması sebebiyle güneyde gelişebilecek Yunan saldırısına karşı Afyon mevkii zayıf kalmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın tespitine göre, Uşak kesiminde konuşlu Yunan kolordusunun Dumlupınar yöresini güvene almasının ardından Eskişehir'e yönelmesi gerekirdi. Düşman buradaki kuşatma fırsatını kullanmak yerine Afyonkarahisar'a yönelmiş ve cephedeki zayıflığı salt ilerleme amacıyla kullanmıştı. Mustafa Kemal Paşa bu durumu, Yunan ordusunun genel saldırı düzeninde "göze çarpan bir yanılma" olarak ele alır.[50] Güney ilerleme istikametini kuzeydeki birlikleri kuşatmak için kullanmayarak Afyon'a ilerleyen Yunan ordusu, büyük bir fırsatı kaçırmıştı. İşgalci kuvvetler Kütahya kesimine girmeden güney yoluyla Çay yöresine kadar ilerleyerek cephe kesiminde 100 kilometre derinliğinde, 10 kilometre genişliğinde bir çıkıntı oluşturmuştu. Mustafa Kemal Paşa'nın öngördüğü gibi İnönü mevzilerindeki zaferin hemen ardından Yunan güney birlikleri bu bölgeden geri çekilmeye başlamışlardı. Türk birlikleriyse Kütahya demiryollarının sağladığı iç hatlar avantajıyla bölgeye aktarılarak karşı saldırıda kullanılabilmişti. Yunan ordusunun bu yanılmayı Temmuz 1921 saldırıları sırasında göz ardı etmedikleri ve Eskişehir mevzilerinin zaptından sonra Kütahya kesimini kuşatmayı denedikleri görülür. Mustafa Kemal Paşa'nın öngörüsüyle aynı doğrultuda gelişen olaylar ışığında, bu öngörüye uygun şekilde kuşatma deneyen Yunanların bunu başarmalarının önündeki tek engelin, Mustafa Kemal Paşa'nın önerisiyle İsmet (İnönü) komutasındaki ordunun 200 kilometre doğuya çekilmesi olduğu söylenebilir.

Üstün düşmanı dar hatta kanalize etme sistemiyle üstün bir düşmana karşı galip gelinmesi, İkinci İnönü Muharebesi'nin kazanılmasını sağlamıştı. Farklı sayılar dile getirilse de İsmet (İnönü) tarafından öne sürülen sayılara göre Türk ordusundan üç kata yakın bir muharip üstünlüğüne sahip Yunan ordusu, İnönü savunma hattında durdurulabildi.[51] Verilen sayısal farkın sebebi muhtemelen muharip ve artçı birliklerin hesaplanmasındaki ölçü farkıdır. Eskişehir ve Kütahya iç hattının savunmaya avantaj verdiğinin Mustafa Kemal Paşa tarafından dile getirilmesi ve İnönü'deki müdafaa hattının doğru seçilmesi sebebiyle Uşak'ta yaşanan durum kuzeyde gerçekleşmedi ve üstün düşman karşısında savunma başarılı oldu. Güneydeyse Çay ve Afyon yöresinden çekilen Yunan kolordusu, artçı birliklerinin yenilmesine karşın yollarının kesilememesi sebebiyle Dumlupınar hattına çekilerek kuvvetli bir mevzi tutabildiler. Bu durum sebebiyle Mustafa Kemal Paşa'nın dile getirdiğine göre, güney kesimin komutanı Refet Paşa kendinin yenilmesine rağmen yanlış bir tespitte bulunarak durumu düşmanın yenildiği şeklinde yorumladı. [52] Çünkü düşman emniyetli bir şekilde savunmaya çekilebilmişti ve Afyon'dan itibaren yarma arazisini yarıya indiren düşmanın geç kalan artçıları güçlü bir savunma hattının gerisine yerleşebilmişti. Mustafa Kemal Paşa'ya göre kesin sonucu hedeflemeyen harekâtlar yalnızca kuvvet meşguliyetine sebep olduğundan, güneydeki Nisan 1921 Türk bahar taarruzu, Ekim 1920'de Gediz'deki Türk güz taarruzuna benzer bir sonuçsuzluk getirmiş oldu.

Söz edilen harekât, öncesi ve sonrasıyla Ege-İç Anadolu coğrafî ayrımının yapısı bakımından işgal ordularına ve müdafilere yönelik kısıtlayıcı ve destekleyici yanlarını ortaya koyar. Nitekim Yunan işgali yine iki yönlü ilerlemeyle kanalize olacak ve İnönü Muharebeleri kuzey yolu üzerinde, Sakarya Muharebesi'ndeki Yunan çevirme teşebbüsü iki yolun kesiştiği Haymana yöresinde, Büyük Taarruz sırasındaki yarma harekâtıysa Afyonkarahisar kesiminde gerçekleşecekti.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu müdafaası sırasında ortaya koyduğu askerî prensiplerden milat olarak kabul edilebilecek olanı, ilk kez Clausewitz'in dile getirdiği iddia edilen, General Sherman'ın "sert harp"[53] General Ludendorff'un kitabında "topyekûn savaş"[54] olarak isimlendirdikleri ve milleti her bakımdan hayat mücadelesi adına seferber edebilmeyi amaçlayan "diriliş"i Temmuz-Ağustos 1921 evresinde körükleyebilmesidir.[55] Bu durum başarılı olmasaydı muharebenin cereyanı konusu Anadolu'daki Türk hezimetinin bir detayından ibaret kalacaktı.

Mustafa Kemal Paşa, Muharebe'nin ardından yaptığı bir konuşmada konunun mahiyetini özetler. Ona göre, iki ordu arasındaki bir mücadele yalnızca bundan ibaret değil, iki toplum arasındaki topyekûn bir kavga olarak algılanmalıdır. İki ulus bütün iç-dış varlıklarıyla vuruşur. Bu sebeple zafere ulaşılması için her Türk bireyinin muharebe durumuyla kendi gündelik işi derecesinde ilgilenmesi elzemdir. Sadece ön saftakiler değil, tüm ulus

[50] Atatürk, *age*, s. 396.
[51] *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, s. 20.
[52] Atatürk, *age,* s. 397.
[53] William Tecumseh Sherman, *The Memoirs of W.T. Sherman: all volumes*, Firework Press, New York 2015, s. 46.
[54] Erich Ludendorff, *The Total" War",* Friends of Europe Publications, London 1936, s. 11.
[55] Muhammet Yıldız, "Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele Stratejisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi 16/14, s.216.

düşmanla bire bir vuruşma fikrine dâhil olmazsa bu gafiller, yani kendi deyimiyle "mevcudiyetini yurt savunmasına vermeyi savsaklayan veya hafife alan milletler", zafere gerçekten inanmadıkları için yenilmeye mahkûmdurlar.[56]

Kurtuluş Savaşı sırasında savunma prensiplerinin analizi için subay ve er kadrolarının vaziyeti de göz önüne alınmalıdır. Anadolu'daki Millî Mücadele sırasında isyanların bastırılması ve savunma savaşları konusunda deneyimli kurmay kadrosu görevlendirildi. Bu durum, Anadolu'da aciliyetle gerekli olan, saldırıdan önce orduların düzene sokulana dek direnişin sağlanması ve savunma sistemi kurulmasını kolaylaştırdı. Ancak piyade erleri, on yıllık savaş döneminden arta kalan aktif personelden, içlerinde temel askerî eğitim ve cephe tecrübesi görmemiş vatandaşların, seferberlik sonucunda toplananların da bulunduğu karışık bir yapıdaydı.[57] Eskişehir-Kütahya Harpleri sonrasından Sakarya'daki hazırlığın tamamlanmasına kadarki evrede firari personelin fazlalığı bu durumdan kaynaklıdır. Ordu içinde moral seviyesinin her zaman istenen seviyede tutulamaması, Yunan gücünün eziciliğinden çok Türk askerinin olaylar karşısında zamanın fikriyatına yenik düşebilmesi sebebiyledir. Olumsuz propaganda silahı güçlü bir şekilde devrededir. Neticede Ankara'nın mutlak yenilgiye uğramayışı, subay kadrosunun ordu yönetiminde çeşitli aksaklıklara rağmen koordinasyonu yitirmemesiyle mümkün oldu.

Eskişehir hattının yitirilmesi ve Kütahya kesiminin kuşatma tehlikesine girmesi sonucu ordu 200 kilometre geri çekilmek durumunda kaldı. Bu çekilme sırasında ordunun tamamı elde tutulamadığı gibi üstelik personel kaybı çoktu. Artık tek soru, Ankara'dan önceki son savunma hattının neresi olacağıydı. Cepheyi örten tek doğal engel olarak Sakarya Nehri'nin kıvrım doğusu seçilmek durumundaydı. Nehrin birçok bölgesi 10-15 metre genişlikte ve geçişi zorlaştırdığından ve doğu kesimi batısına göre çevreye daha hâkim rakımda olduğundan, Türk ordusunun sağ kanadını kuvvetli şekilde örtebilecek bir engeldir.[58] Bahar aylarında geçişi zorlaştıran genişlik ve derinliğe ulaşabildiğinden, zaten Ege Denizi'nin lojistik bir karmaşaya sürüklediği Yunan ordusuna ikinci bir su engelini Sakarya teşkil edecekti. Türk ordusu Kocaeli kesiminde örtme birlikleri bırakarak sol kanadını Sakarya'ya yaslamak suretiyle Haymana Platosu kesiminden Sakarya çığırına kadarki alanda savunma yürütecekti. Bölgede seyrek plato tepelerinden başka doğal direnek noktası yoktu. Aynı zamanda geniş bir çekiliş sonucunda Yunan orduları bir süreliğine takibi keserek Türk ordularına toparlanma zamanı kazandırmış oldular.[59]

Cephede doğrudan gözlemlerde bulunan habercilerin dilinde, Sakarya Muharebesi'nin henüz ikinci gününde Yunan ordusunda susuzluğun başlaması vardı.[60] Bölgenin çoğu köyü tahliye edildiğinden boştu. Bununla birlikte Sakarya havzasının yakın çevresindeki geniş ve parçalı düzlüklerde su bulmak mümkün değildi. Sıcak ve sivrisinek akınları personelin tahammülünü zorlayacak derecedeydi.[61] Artık coğrafî etkiler Mustafa Kemal Paşa'nın nezdinde Mikail Kutuzov'un uyguladığına benzer şekilde kullanılıyordu. Haymana-Polatlı hattı Ankara'ya 70 kilometre kadar yakındı ancak yaz taarruzlarının başlamasından evvel hazırlanan en yakın Yunan yığınak noktasından artık 250 kilometre mesafedeydi. 22 Ağustos günü Mangal Dağı'nın kaybedilmesinde yağmur fırtınası ne denli etkili olduysa, saldırının diğer günleri boyunca İç Anadolu'nun güneşi Yunanlara o denli engel olmaya başlamıştı. Kutuzov'un düşmanı dondurucu karda boğmasına kıyasen, Mustafa Kemal Paşa düşmanı kaynar kumda boğmaktaydı. Sakarya engelinin ardında tek doğal silah güneşti.

Sakarya Muharebesi sırasında düşmanın ağustos ayı boyunca güney kesiminde açıktan ilerlemesi, Türk savunma cephesinin kuzey-güney doğrultusundan Polatlı-Haymana hattı boyunca batı-doğu yönüne dönmesine sebep oldu. Kısa süreli bir molanın ardından hızla ilerleyen Yunan ordusu karşısında Türk ordusu da hazırlıklarını hızla yürütmüştü. Savaşın ikinci yarısı boyunca güney yönünde yapılan Türk karşı saldırıları, düşmanı Sakarya gerisine atma hedefiyle ilerliyordu. Karşı saldırı sırasında merkez kesimin batı bölgesinde karşı saldırılar hızlı ve etkili olamadığından, Mustafa Kemal Paşa'nın yorumuna göre sonuç olarak istediği durumun gecikmesi sebebiyle savaşta erken bir kesin zafer ihtimalinin kaçırıldığı anlaşılır. Mustafa Kemal Paşa, düşman ordularını Tuzlu Çöl'e sürmekten bahsetmektedir.[62] Belirttiğine göre, savaş sırasında isteyerek düşmanın sağ kanadını kendine çekmiştir. Bunu yaparken, Konya Ovası düzlüklerine düşmanı atarak imhasına zemin hazırlamayı hedeflemiştir. Çünkü Haymana Platosu ile Akşehir Ovası sonrasında doğal direnek olmamasına karşın düşmanın elinde bu düzlükleri tutabilecek kadar birlik de yoktur. Bu sebeple plato boyunca esnek ve derinlikli savunma sayesinde aşamalı ricat edebilen Türk ordusu düşmanı yormayı başardı. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın planladığı imha hareketi fırsatını kaçırmasına rağmen Türk ordusu coğrafî şartları en iyi biçimde kullanarak imha olmaktan kurtulmayı başardı.

SONUÇ

On yıllık bir askerî mücadeleyle yorgun düşen Türk ordusu, Balkan Harbi sırasında hızlı bir başarı göstermenin yanı sıra Cihan Harbi neticesinde muzaffer tarafta da yer alan Yunan orduları karşısında Anadolu savunmasıyla büyük bir başarı gösterdi. Bu başarının altındaki itici güç, yılmaksızın direnişin sürdürülmesiyle birlikte, arazinin taktiksel

[56] Atatürk, *age,* s. 420.
[57] *Türk Millî Mücadele, Cilt 2, kısım 2*, s. 31.
[58] *ATASE*, 1/4284, 1025-H19-5/8.
[59] Muhammet Yıldız, "Kütahya- Eskişehir Muharebelerinde Türk Ordusunun Stratejik Geri Çekilme Harekâtı ve Sonuçları", Journal of Turkish Studies 19/4, s.2019.
[60] *Akşam,* 24 Ağustos 1921, s. 1
[61] İsmail Hakkı, "Sakarya'da 1/100.000 Mikyaslı Mevzi Haritasının Yapılışı", *IV. Haritacılar Mecmuası, (04.07),* 1934, s. 81.
[62] Mehmet Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali, C.I-II,* Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 379.

kullanımıyla işgalcilerin dezavantajlı konumunun artırılmasıydı. İstanbul ve İzmir'in elden çıkmasının ardından, Yunan ilerleyişiyle Bursa'nın dahi kaybedilmesi, tarifsiz bir umutsuzluğu da muhakkak beraberinde getirmekteydi. Bu aşamada taktik değişikliğiyle yetinmeyen Mustafa Kemal Paşa, aynı zamanda düzenli ve hareketli çarpışma becerilerini sergileyerek coğrafyayı zafere giden yolda bir silah olarak kullandı.

İzmir hinterlandının hızla kontrol altına alınmasının yalnızca politik bir zafer olduğunu sezen Yunanlar, büyük bir askerî başarı kovalamak adına işgali genişlettiler. Bu sırada hâlâ yarı bağımsız çeteler hâlinde örgütlenen Türk birlikleri, direnişçi subayların sancağı altında cepheler şeklinde düzenlenmişlerdi. Buna karşın Yunan ordularının 1920 sürecinde taarruzlarında başarılı olmaları, Ankara'daki millî örgütlenmenin çerçevesinde, tüm araziyi elde tutmaktan çok ordunun varlığını devam ettirmeye yöneltti. Bu durumun, ne kadar yenilgiyle karşılaşsa da Japonlar tarafından Çin ordusunun yenilememesiyle benzerliği dikkat çekicidir. İki durumda da bir ülkede kolay erişilebilir bir arazi için ısrarlı savunma yapılarak birliklerin imhası pahasına statik kalmak yerine, coğrafyayı bir kalkan olarak kullanma yöntemiyle ricat durumu görülür. Yine benzer şekilde iki işgalci gücün de iki savaşın sonucunda başarısız olmalarıyla birlikte, sosyal ve politik sarsıntılar içinde uzun süreli çalkantılara düştükleri bir süreç başlar. Çin-Japon Harbi ve Millî Mücadele, askerî gücün niceliğinden çok kullanım pratiğinin değerli olduğu yegâne iki örnektir.

Askerî tarih boyunca orduların kullanımındaki taktiklerin, uzun süre meydan çarpışması üzerinden değerlendirildiği fark edilir. Geç modern evrede harp sahasının genişlemesi sonucunda, kapasitelerini devasa biçimde artırabilen orduların nicelikle yetinebildikleri görülür. İtilafçı olmasına rağmen niceliği kısıtlı Yunan ordusu ile büyük bir yenilgiyi yeni tadan yorgun Türk ordusu arasındaki çarpışmadaysa, iki taraf da yetersizliklerini stratejik hamlelerle kapatmak zorunda kalmaktaydılar. Türk tarafının bitkinliğinden faydalanmayı ilk hedef gören Yunanların aceleciliği karşısında, oyalama harbinin en büyük müttefik olduğu Türk ordusu, çarpışırken aynı anda yeniden oluştu. Türk ordusunun küllerinden doğuşunun en önemli sebebi anavatan etkisiydi. Anadolu'nun coğrafî engelleriyse Yunan dezavantajını artırıcı yegâne kalkandı.

Coğrafî engelleri bir silah olarak kullanmanın en etkili yolu olarak, iç hat manevralarının etkili biçimde kullanılabilirliği olduğunu görürüz. Bu durum Sun Tzu'dan beri görülen, Clausewitz eliyle sistematikleştirilen araziyi zamanla takas etme prensibine dayalı bir stratejidir. Bunun başarılabilmesindeki en önemli faktör ise Türk direnişinin ilk aşamada zaten güçlü bir savunma hattı kurmakta yetersiz kalması, ikinci evredeyse bu anlayışı terk ederek satıh savunmasına geçmesidir. Yunan ilerleyişinin coğrafî kırılma anı da bu evreye karşılık gelir. Sakarya batısındaki zaferlerinin ardından ilerleyişlerine devam eden işgal güçleri, coğrafî değişikliğe taktiklerini adapte edemediler. Bunun sonucunda Ankara'ya erişemedikleri gibi, ricat aşamasında büyük zorluklarla başa çıkmak zorunda kaldılar. Türk ordusununsa büyük arazi kaybı pahasına merkez üssünün ve mevcudiyetinin sürdürüldüğü kritik bir evreye girilir.

Aynı fizikî şartlar altında, Sakarya sonrası Yunan cephesinin başlangıçtaki artıları, 1922 operasyonu sırasında tersine döner. İşgali genişletme aşamasında Yunanlar, doğu-batı uzantılı sıradağlar arasından birçok ilerleme yoluna sahipken, artık İç Ege engelinin aşılması durumunda Türk taarruzunun ilerleyişini tıkamak için birçok kesimde statik önlemler almak durumundadırlar. Ancak Büyük Taarruz sırasında buna zaman yoktu. İzmir yolunun kapatılamaması sonucunda bütün Yunan işgal sistemi temelinden sarsıldı, çoğu kesimde işgalciler temassız ricata veya teslimiyete mecbur kaldılar.

Askerî talihin tam tersine döndüğü ideal örneklerden olan Millî Mücadele sırasında kağnının kamyona karşı zaferi, İkinci Dünya Savaşı'ndaki Sovyet ve Çin cephelerine kadarki en karakteristik örnektir. Bu açıdan modern askerî tarih üzerindeki coğrafî faktörlerin etkileri bakımından kendi karakteristiği mevcut bir savaştır. Yine de coğrafî çıktılar açısından yaklaşıldığında temel faktörlerin beklenen gelişimleri tetiklemesi yönünden klasik, aşılan zorlukların Türk tarafı açısından büyüklüğü göz önüne alındığında beklenmedik bir zaferdir. Zafer taktiğinin zamanında uygulanması yönünden öncelikli beceri, coğrafî etkilerin olay akışı içinde tam vaktinde okunmasıdır.

EXTENDED ABSTRACT

Purpose:

The cornerstone of defense in the Turkish War of Independence was the effective utilization of geographical conditions along with continuous resistance. The geography we call the "Anatolian Fortress," surrounded by mountain ranges on three sides, has historically been used as a factor limiting terrestrial approach routes. This held true during the Turkish War of Independence as well, with mountain passes in the east and south fronts effectively halting invasions. The primary reason for the ease in countering the ongoing armed harassment by Armenian and Pontic gangs was undoubtedly the absence of a regular and strong army. The conditions faced during the Greek invasion in the west led to a Turkish victory despite an unequal encounter. In the Aegean struggle, in addition to resource inadequacies, the Greek army was not immediately halted due to the geographical structure of the Inner Aegean. Mustafa Kemal Pasha was the only one to systematically analyze the temporary nature of the invasions initiated by the British, French, and Italian armies through coastal sea logistics. Mustafa Kemal frequently emphasized the role of geography in

achieving superiority in plateau battles within the borders of Inner Anatolia, especially in his analyses following the Sakarya Battle, against the Greeks who launched a general offensive after recognizing the numerical inadequacies of the Turkish army post-Gediz Offensive.

Design:

Geography was a determining factor in the general course of battles, influenced not only by the initial Greek weapon superiority but also by logistical correlation and cultural continuity.The Greek invasion, which went through certain phases, was examined in the context of the impact of Aegean geography on military approaches during the first stage, which extended up to the provincial boundaries of Izmir. The occupation forces that landed in Izmir quickly spread to the administrative boundaries of the city. During this advance, five main routes were used as focal points, and it was soon realized that the Greeks could not remain stationary for long in the face of the increasing strength of Turkish guerrillas. Consequently, and because the Allies gave the Greeks freedom to expand their occupation to impose their peace terms on Ankara, the second phase began. The events of this second phase, which continued until the Battle of Eskişehir-Kütahya, again highlighted the impact of the Aegean mountain ranges and fractured plains on military maneuvers and tactical stance. This time, in the event of the Greeks failing to show effective progress, the risk of the corps being isolated from each other due to the mountain ranges increased. The Greek armies advancing from the Marmara plains in the north were not halted for a long time. In the central and southern sections, it is noteworthy that a line defense was established in the Uşak region against the Greeks advancing through the inter-mountain plains. This defense aimed more at not abandoning the city without a fight rather than halting the Greek advance by holding the plain roads. In contrast, it is remarkable that Bursa was easily captured by the Greeks due to favorable physical geography. During the second major Greek offensive, which constituted the last part of the Greek advance, the functions of river courses along with the plateaus of Inner Aegean and Central Anatolia were emphasized. During the Greek attempt, which began with the Battles of Eskişehir-Kütahya and ended with the Battle of Sakarya, the ideas regarding how the "ground" constituted by the Sakarya River and its hinterland was turned to advantage against the occupation forces' coordinated advance were addressed. Many studies highlight the impact of geography on history within a narrow time frame.

Findings:

This study emphasized the importance of geographical conditions and strategic evaluations in terms of defense and resistance during the Turkish War of Independence, particularly the contribution of Anatolia's geographical structure to defense. It was examined how the changing movements of armies each year were directly related to geography. In the first year of the occupation, the Greeks quickly continued their efforts to expand the occupation the following year throughout the 1920 campaign season, relying on field repairs to advance the unfavorable occupation boundary. It was noted that the most significant geographical sub-heading of the tactical orientation was the front expansion on the flanks of the occupation forces as they advanced through narrow physical areas. This front expansion resulted in the Greeks being unable to direct all their forces to the focal points during their advance. The Menderes Plain in the far south is a notable area as the northwestern boundary of the Italian occupation zone. The Turkish guerrillas advancing from here undoubtedly infiltrated the Greek rear with the Italians turning a blind eye to their actions as they did not act aggressively against the resisters. Therefore, from the early phase of the war, the Greek army had to maintain a continuous covering force on the southwestern flank of the front, where Turkish guerrillas were present. The idea of quickly blocking the advance routes, which first narrowed in the center of the battlefield and then expanded towards Inner Anatolia, came to the forefront shortly. During the first offensive, the Greeks' furthest forward positions reached the Gediz sector, endangering the connection between the Turkish armies as they approached the plateau exits. Despite the failure of the Turkish encirclement attempt as a result of the Battle of Gediz, the withdrawal of Greek units from the region and their lack of persistence in their attacks were again due to the physical characteristics of the region.

Conclusion and Discussion:

The Turkish army's desires for short-term and small-scale victories by isolating advanced Greek units resulted in Greek retreat due to the region's structure, leading to a tactical Turkish victory but a strategic Greek victory. However, in 1921, the Greek units that crossed the mountain ranges had to advance disconnectedly due to the expansive physical formations between two geographical regions. This final condition reversed during the second phase of the Battle of Sakarya, where the vast terrain features facilitated the Turkish army's counterattacks. As the war turned, it was observed that the geographical conditions, which had previously affected the Greeks, now affected them in the opposite way during the Turkish Great Offensive. The Greeks, who reached the inner plateaus, had to retreat to their former forward positions after failing to defeat Ankara. This front line was too long for the Greeks to hold in its entirety. Similarly, without concentrating the center of gravity on a single point, the Turkish army could not achieve success by attacking the whole front. It is seen that the Greek staff, who conducted some analyses before the final stage of the Turkish victory, could not impose the idea of retreating to a more defensible rear line due to political concerns. However, under Mustafa Kemal's command, the Turkish army did not hesitate to retreat as necessary during the Battle of Sakarya, and after the defensive victory, they managed to make the decision to attack with consistent confidence.The study also addresses the fact that resistance strategies used throughout history were effectively

employed during the War of Independence. The impact of the geographical conditions of Inner Aegean and how the Greek army's advance was affected is discussed, along with the analysis of how the Turkish army utilized these geographical advantages, thus highlighting the decisive role of geographical conditions and strategic analyses in the War of Independence. The study illustrated the impact of Western Anatolia's geographical characteristics through drawings and explanations. The effects of physical geography on the fundamental modern military maneuvers—advance, cover, retreat, and communication—between the opposing armies were considered.

KAYNAKÇA

1. Arşiv

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi 1/4284, 1025-H19-5/8. ATASE.

2. Süreli Yayınlar

Akşam, 24 Ağustos 1921.

Tevhid-i Efkâr, 5 Eylül 1922.

3. Kitaplar ve Makaleler

ABADAN, Yavuz, "Mustafa Kemal ve Çetecilik", Varlık Yayınları, İstanbul, 1972.

ADLER, Johan, "Governance in Plolemaic Egypt: From Raphia To Celopatra VII (217- 31 B.C.) Class Based Colonialism?" *Akroterion,* 50, 2005, ss. 27- 38.

AKŞİN, Sina, *İstanbul hükümetleri ve Millî Mücadele c.I*, Cem Yayınları, İstanbul 1976.

APAK, Rahmi, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk,* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

BAL, Rıdvan, "Kuvay-ı Milliye'den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı'na Etkileri", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 21, 2021, ss. 25-42.

BALCIOĞLU, Mustafa, "Millî Mücadelede Merkez Ordusu'nun İstihbarat Faaliyetleri", *Ondokuz Mayis University Journal of Education Faculty,* 5/1, t.y., ss. 5-14.

BOZKURT, Mehmet Esat, *Atatürk İhtilali,* C.I-II., Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.

CEBESOY A. F. *Millî Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2010.

Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975.

Cyprus and Anatolian South Coast From The Late Bronze AgeTto The Early Ages: Dynamics Of Interaction In A Period Of Transformation Conference, University Of Bern, 6-8 May., 2023.

ÇALIŞLAR, İzzettin, "61. Fırka'nın Gediz ve Kütahya Muharebeleri", *Askerî Mecmua, 85*, 1932, ss. 6-32.

ÇAVDAR, Tevfik, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

ÇELEBİ, Mevlüt, " Millî Mücadelede İtalyan İşgalleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9/26 Mart, 1993, ss. 395-416.

ERDOĞAN, Selim, Türk Bitti Demeden Bitmez, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.

ERİCKSON, Edward, *Ordered to die: A history of the Ottoman Army in the First World War*. Greenwood Press, Connecticut, 2001.

EROĞLU, Hamza, "Osmanlıların 1453 Öncesi İstanbul Kuşatmaları", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 23/35, 2004, ss. 89-101.

HAKKI, İsmail, "Sakarya'da 1/100.000 Mikyaslı Mevzi Haritasının Yapılışı", *IV. Haritacılar Mecmuası*, 04.07, 1934.

KARABEKİR, Kazım, *Millî Mücadelemiz, C. I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

LUDENDORF, Erich, *The "Total" War*, Friends of Europe Publications, London 1936.

ÖZALP, Kazım, *Millî Mücadele, C.I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

RAMSAY, William Mitchell, *The historical geography of Asia Minor*, Willam Cloves and Sons Corporation, London 1890.

SHERMAN, William Tecumseh, *The Memoirs of W.T. Sherman: all volumes*, Firework Press, New York 2015.

STRATİGOS, Ksenefon, *Yunanistan Küçük Asya'da, C.II*. (Çev: Cemal Tosun), Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Yayınları, İstanbul t.y.

TAMÇELİK, Soyalp, "Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihî Gelişimi İçerisinde Siyasî ve İktisadî-Sosyal Etkileri", *Erdem,* 12/35, t.y., ss. 483-535.

TEALL, John, The Grain Supply Of The Byzantine Empire 330- 1025, *Dumbarton Oaks Papers,* 13, 1959, ss. 87-139.

Treaty Of PeaceWith Turkey: Signed At Sévres, August 10- 1920 [with maps], H.M. Stationery Office, London 1920.

Türk Millî Mücadele 2; Batı Cephesi, C.V/I, Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât (25 Temmuz- 22 Ağustos 1922), ATASE, Ankara 1995.

Türk Millî Mücadele 2: Batı Cephesi, C.II k.II (4 Eylül 1919- 9 Kasım 1920), ATASE, Ankara 1999.

Türk Millî Mücadele 2: Batı Cephesi, C.III, Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921), ATASE, Ankara 1999.

WALLACH, Jehuda, *Anatomie einer militärhilfe. die preussisch-deutschen militärmissionen in der Türkei: 1835-1939*, Düsseldorf 1976.

YILDIZ, Muhammet, "Kütahya- Eskişehir Muharebelerinde Türk Ordusunun Stratejik Geri Çekilme Harekâtı ve Sonuçları", Journal of Turkish Studies 19/4, ss.2007-2033.

YILDIZ, Muhammet, "Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele Stratejisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi 16/14, ss.207-222.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 579-592.

Geliş Tarihi–Received Date: 04.02.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.04.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE GULAG SİSTEMİ: KARAGANDA KAMPI (KARLAG) ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME*

https://doi.org/10.53718/gttad.1633147

NURULLAH ÇETİN**

ÖZ

Sovyetler Birliği'nde zorunlu çalışma kamplarının merkezi organizasyonundan sorumlu olan GULag, *Glavnoye Upravleniye Lagerey* ifadesinin kısaltmasıdır. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra bu kamplar, yeni rejimin ideolojik, siyasi ve ekonomik dönüşüm hedeflerini gerçekleştirmek için yapılandırılarak rejime muhalif ya da tehdit olarak görülen grupların tecrit edildiği mekânlar haline gelmiştir. Stalin döneminde sanayileşme ve kolektifleştirme politikalarıyla genişleyen bu sistem, mahkûm emeğini kullanarak Sovyet ideolojisini güçlendirmeye ve ekonomik kalkınma projelerini desteklemeye odaklanmıştır. Bu doğrultuda, Sovyet coğrafyasının farklı bölgelerinde kamplar kurulmuştur. Zengin doğal kaynaklara sahip Kazakistan, bu kampların yoğunlaştığı önemli bir bölge olmuştur. Özellikle Karaganda bölgesinde kurulan Karaganda Islah ve Çalışma Kampı (Karagandinskiy Ispravitelno-Trudovoy Lager-KarLag), tarımsal ve endüstriyel üretime katkı sağlarken siyasi ve etnik muhaliflerin ağır koşullarda çalıştırıldığı bir merkez olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda, GULag sistemi ve KarLag gibi oluşumların incelenmesi, Sovyet otoriter rejiminin ideolojik, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirlik politikalarını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma, KarLag örneği üzerinden Sovyet kamp sisteminin ekonomik ve toplumsal etkilerini derinlemesine analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada, KarLag'ın Sovyet sanayileşme ve ideolojik dönüşüm projelerine katkılarının yanı sıra mahkumlar üzerindeki etkisi de analiz edilmektedir. Akademik literatürde yeterince incelenmemiş olan bu konu, arşiv belgeleri ve bilimsel kaynaklar ışığında değerlendirilmiş, kamp sisteminin sosyo-ekonomik ve kültürel sonuçlarına dair özgün bir bakış açısı sunulmuştur. Çalışma, insan hakları ihlalleri ile bölgesel dönüşüm süreçlerini analiz ederek, Sovyet rejiminin baskıcı politikalarını anlamaya yönelik önemli bir katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Kazakistan, Çalışma Kampları, GULag, KarLag.

THE GULAG SYSTEM IN THE SOVIET UNION: AN EVALUATION THROUGH THE KARAGANDA CAMP (KARLAG) CASE

ABSTRACT

The GULag, an abbreviation for Glavnoye Upravleniye Lagerey, was responsible for the centralized organization of forced labor camps in the Soviet Union. After the 1917 October Revolution, these camps were structured to implement the ideological, political, and economic transformation objectives of the new regime, serving as spaces for the isolation of groups perceived as opponents or threats. This system expanded during the Stalin era with industrialization and collectivization policies, focusing on reinforcing Soviet ideology and supporting economic development projects through the use of prisoner labor. Accordingly, camps were established in different parts of the Soviet geography. Kazakhstan, with its rich natural resources, was an important region where these camps were concentrated. The Karaganda Correctional and Labour Camp (Karagandinskiy Ispravitelno-Trudovoy Lager-KarLag), established especially in the Karaganda region, stood out as a centre where political and ethnic dissidents were employed under harsh conditions while contributing to agricultural and industrial production. In this context, analyzing the GULag system and institutions such as KarLag is crucial for

* Bu makale, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu danışmanlığında Nurullah Çetin tarafından hazırlanan "Arşiv Belgelerine Göre Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Kazakistan'daki Repressiya Siyaseti (1930-1940)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: nurullahcetin09@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0003-4202-5966.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

understanding the ideological, economic, and social sustainability strategies of the Soviet authoritarian regime. This study aims to provide an in-depth analysis of the economic and social impacts of the Soviet camp system through the case of KarLag. In this study, KarLag's contributions to Soviet industrialization and ideological transformation projects, as well as its impact on prisoners, are analyzed. This topic, which has not been sufficiently explored in the academic literature, has been evaluated in light of archival documents and scholarly sources, offering a unique perspective on the socio-economic and cultural consequences of the camp system. By analyzing human rights violations and regional transformation processes, this study aims to make a significant contribution to understanding the repressive policies of the Soviet regime.

Keywords: Soviet Union, Kazakhstan, Labour Camp, GULag, KarLag.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nde kamp sistemi, devrimin ilk yıllarından itibaren şekillenmeye başlayan bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Bolşevikler, Çarlık Rusya'sının zorunlu çalışma ve sürgün uygulamalarını devralarak, bunları ideolojik hedefleri doğrultusunda yeniden yapılandırmıştır. 1917 Ekim Devrimi, Rusya tarihinin siyasi, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerle dolu bir dönemini başlatmış, yeni Sovyet rejimi özellikle erken dönemde çok sayıda siyasi ve toplumsal zorlukla karşı karşıya kalmıştır. Devrimin ardından ortaya çıkan sınıfsal ve ideolojik farklılıklar, yeni yönetimin otoritesini sağlamlaştırma çabalarını yönlendiren başlıca etkenler olmuştur. Bu dönemde yaşanan 1918-1921 yılları arasındaki iç savaş, Bolşeviklerin daha örgütlü bir yönetim mekanizması kurma ihtiyacını gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, toplama ve çalışma kampları, siyasi muhalefeti kontrol altına alma ve sosyalist dönüşümü destekleme amacıyla gündeme gelmiştir. Stalin döneminde ise, kolektifleştirme ve sanayileşme politikalarını desteklemek amacıyla bu kamp ağı genişletilmiş ve yalnızca ekonomik kalkınmaya değil, aynı zamanda ideolojik kontrolün sağlanmasına da hizmet eden bir yapıya dönüştürülmüştür. Sovyet rejimi, muhalif olarak görülen unsurları kontrol altına almak ve "vatan hainleri" olarak nitelendirilen kişileri çalışma kamplarında çalıştırarak toplumu dönüştürmeyi hedeflemiştir.[1]

Sovyetler Birliği'nde çalışma kamplarının yaygınlaştığı coğrafyalardan biri de Kazakistan olmuştur. Geniş bozkır alanları, zengin yeraltı kaynakları ve nüfus yoğunluğunun düşük olduğu bu coğrafya, Sovyet rejimi tarafından zorunlu çalışma sistemi için elverişli bir bölge olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Karaganda bölgesi, coğrafi özellikleri, zengin yeraltı kaynakları ve Sovyet kalkınma projeleri kapsamında sunduğu geniş iş gücü potansiyeli nedeniyle kamp kurulması açısından stratejik bir önem taşımıştır. KarLag, 1930'larda Stalin'in kolektifleştirme ve sanayileşme politikaları doğrultusunda, tarımsal ve endüstriyel üretimi desteklemek üzere tasarlanmıştır. Kamp, yalnızca ekonomik üretime katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda siyasi muhaliflerin, etnik azınlıkların ve "halk düşmanı" olarak nitelendirilen bireylerin tecrit edilip zorla çalıştırıldığı bir merkez olarak işlev görmüştür.[2]

KarLag, Karaganda'nın Dolinka köyü merkez alınarak, kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 300 km, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 200 km uzunluğunda bir alanı kapsayacak şekilde organize edilmiştir. Kampın geniş arazisi içinde kömür madenciliği, demir-çelik üretimi, tarım ve hayvancılık faaliyetleri gibi çok sayıda ekonomik etkinlik gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, kampın yönetim birimleri, mahkûmlar için ayrıntılı bir iş bölümüne dayanarak hem Sovyet ekonomisine hem de bölgedeki altyapı projelerine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu faaliyetler sırasında mahkûmlar ağır fiziksel koşullarda çalıştırılmış, sağlık ve yaşam standartları büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Dolayısıyla KarLag, Sovyet sanayileşme politikalarının ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek için kullanılan önemli bir araç olmasının yanı sıra, toplumsal kontrol ve ideolojik dönüşüm mekanizmalarının bir parçası olarak da dikkat çekmiştir.[3]

Bu çalışma, Sovyetler Birliği'nde GULag sisteminin ekonomik, toplumsal ve ideolojik etkilerini KarLag örneği üzerinden kapsamlı bir şekilde ele alarak literatüre önemli bir katkı yapmayı amaçlamaktadır. GULag sisteminin bireyler üzerindeki insan hakları ihlalleri ile bölgesel dönüşüm süreçlerine etkilerini arşiv belgeleri ve akademik kaynaklar ışığında derinlemesine analiz eden bu çalışma, Sovyetler Birliği'nin otoriter rejim politikalarının tarihsel bir değerlendirmesini sunmaktadır. Literatürde az incelenmiş bir konuya odaklanan makale, KarLag'ın Sovyet ideolojisinin toplumsal mühendislik projelerindeki rolünü ve bu projelerin Sovyet modernleşme süreçlerine katkısını detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Çalışma, Sovyet baskıcı politikalarının tarihsel dinamiklerini ve bu süreçlerin günümüze ulaşan sosyo-ekonomik etkilerini anlamaya yönelik özgün bir akademik perspektif sunmaktadır.

[1] Aleksandr Soljenitsin, *The Gulag Archipelago: An Experiment in Literary Investigation*, C. 1, Trans. Thomas P. Whitney, Harper & Row, New York, 1973, s. 54-57.
[2] Nurbek Khairmukhanmedov, "Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları", *bilig*, S. 41, 2007, 157.
[3] *Karaganda. Karagandinskaya Oblast: Entsiklopediya*, Atamura, Almaty, 2008, s. 34.

1. Sovyet Kamp Sisteminin Oluşumu

Sovyet çalışma kamplarının oluşumu, Bolşevik Devrimi'ni takip eden dönemde yaşanan ekonomik ve siyasi sorunların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1917 Devrimi'nin ardından Bolşevik yönetimi, iktidarını güçlendirmek için çeşitli yöntemler geliştirmiştir. Bu süreçte sınıfsal ve ideolojik muhalefetin baskı altına alınması temel bir öncelik haline gelmiştir. Toplama kampları, bu muhalefeti etkisiz hale getirmek ve yönetimin otoritesini pekiştirmek amacıyla gündeme gelmiştir. İç savaşın yarattığı koşullar, ekonomik kaynakların sıkı bir denetim altına alınmasını ve toplumsal tepkilerin bastırılmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum, yeni yönetimin baskıcı yöntemlere yönelmesine zemin hazırlamıştır. İlk başta geçici bir çözüm olarak düşünülen toplama kampları, zamanla ideolojik kontrolü sağlamanın ve toplumsal düzeni değiştirme çabalarının bir aracı haline gelmiştir. Bu süreçte, söz konusu kamplar Sovyet yönetiminin baskı politikalarının temel unsurlarından biri olmuştur.[4]

Kampların oluşturulmasına yönelik ilk hukuki temel, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin (RSFSC) ilk Anayasası'nda yer almıştır. Anayasa'nın 23. maddesi, sosyalist devrimin çıkarlarına zarar verdiği değerlendirilen bireylerin ve grupların haklarından mahrum bırakılmasını öngörmekteydi. Bu hüküm, yeni devletin baskıcı politikalarının şekillendiği dönemde önemli bir araç haline gelmiştir.[5] 23 Temmuz 1918 tarihli Özgürlükten Yoksun Bırakma Geçici Talimatı, cezalandırma sisteminde önemli bir dönüm noktası olmuş ve hapis cezasının tüm durumlarda zorunlu çalışmayla birleştirilmesini zorunlu kılmıştır.[6] Bu dönemde Lenin, kulak isyanları gibi yerel ayaklanmaların bastırılmasında sert yöntemler kullanılmasını teşvik etmiş ve devletin baskıcı politikalarının güçlenmesinde etkili olmuştur.

Savaş komünizmi politikalarının neden olduğu ekonomik baskılar, aynı dönemde devletin baskıcı yöntemlerinin genişlemesine yol açmıştır. Bu bağlamda, Penza bölgesinde 5 Ağustos 1918 tarihinde zorla gıda toplama uygulamalarına karşı bir köylü ayaklanması patlak vermiş ve kısa sürede çevredeki köylere yayılmıştır. Gelişmeler üzerine V. Lenin, 9 Ağustos'ta Penza'ya gönderdiği telgraflarda isyancılara karşı sert tedbirler alınmasını talep etmiş ve "varlıklı köylüler, din adamları ve eski rejim destekçilerine karşı kitlesel baskıcı yöntemler uygulanmasını, şüpheli unsurların kent dışındaki toplama kamplarında hapsedilmesini" önermiştir.[7] Halk Komiserler Konseyi'nin 5 Eylül 1918 tarihinde yayımlanan "Kızıl Terör Hakkında" kararnamesi, karşı-devrimci unsurların toplama kamplarında tecrit edilmesine resmî olarak onay vermiştir.[8] Bu kararname, devrim karşıtı unsurların bastırılmasında toplama kamplarının ve sert önlemlerin yaygın bir şekilde kullanılmasına zemin hazırlamıştır.

Kızıl Terör süreci, Sovyetler Birliği'nde toplumsal kontrol ve baskı mekanizmalarının kurumsallaşmasını hızlandırmıştır. Tüm Rusya Merkezi Yürütme Komitesi tarafından 15 Nisan 1919 tarihinde yayımlanan "*Zorunlu Çalışma Kampları Hakkında*" kararname, zorunlu çalışma kamplarının kurulması ve temel yönetim mekanizmasını düzenleyen ilk yasal çerçeveyi oluşturmuştur. Bu kararname, kampların İl Yürütme Komiteleri bünyesinde oluşturulmasını ve başlangıçta Olağanüstü Komisyonlar tarafından organize edilmesini öngörmüş, ancak ilerleyen süreçte bu yönetimin ilgili idari birimlere devredilmesini planlamıştır. Mahkûmların zorunlu çalışmaya tabi tutulması ve kaçış girişiminde bulunanlara ağır cezalar uygulanması, yetkili Sovyet makamları tarafından hükme bağlanmıştır. Bununla birlikte, Sovyet mahkemeleri tarafından hüküm giymiş belirli kişi gruplarının bu kamplara sevk edilmesi kararlaştırılmıştır. Kampların merkezi yönetimi İçişleri Halk Komiserliği (NKVD) tarafından sağlanırken, liderlerin atanması İl Yürütme Komitelerine bırakılmıştır. Finansman ve lojistik destek NKVD tarafından sağlanmış, tıbbi ve sıhhi denetimler ise yerel sağlık müdürlüklerinin yetki alanına bırakılmıştır. Ayrıca kararname, NKVD'ye kampların işleyişine dair ayrıntılı hüküm ve talimatlar geliştirme görevi vermiştir.[9]

Tüm Rusya Merkezi Yürütme Komitesi'nin 17 Mayıs 1919'da yayımladığı "*Zorunlu Çalışma Kampları Hakkında*" başlıklı kararname, RSFSC'de zorunlu çalışma kamplarının kuruluşu, yönetimi ve işleyişine ilişkin esasları ayrıntılı bir şekilde düzenlemiştir. NKVD'ye bağlı olarak, yerel İcra Komitelerinin gözetiminde organize edilen kampların her ilde en az 300 kişilik kapasiteye sahip olacak şekilde belirli sürelerde açılması zorunlu kılınmış ve mahkûmların fiziksel iş gücünden yararlanılması temel amaç olarak belirlenmiştir. Çalışma saatleri, ücretlendirme, disiplin kuralları ve sağlık denetimlerine dair ayrıntılı hükümler içeren kararname, kadın ve çocukların ayrı kamplarda tutulmasını şart koşmuştur. Kampların tüm masraflarının mahkûm emeğiyle

[4] G. M. Ivanova, *Istoriya GULAGa, 1918–1958: Sotsialno-Ekonomicheskiy i Politiko-Pravovoy Aspekty*, Nauka, Moskva, 2006, s. 127.
[5] O. N. Panova, "Genezis i Evolyutsiya Penitentsirnoy Sistemy na Solovkakh v 1920–1939 gg.", *GULAG na Severe Rosii: Materialy Vserossiyskoy Nauchnoy Konferentsii s Mezhdunarodnym Uchastiem (27–28 oktyabrya 2009 g., Ukhta)*, Ch. 1, Institut Yazyka, Literatury i Istorii Komi Nauchnogo Tsentra Uralskogo Otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk, Sıktıvkar, 2011, s. 40.
[6] *Sobranie Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabochego i Krestyanskogo Pravitelstva za 1917–1918 gg.*, Sost. Upravleniye Delami Sovnarkoma SSSR, Moskva, 1942, s. 708-714.
[7] V. I. Lenin, *Polnoe Sobranie Sochineniy*, T. 50, Izdatelstvo Politicheskoy Literatury, Moskva, 1960, s. 144.
[8] *Kultura v Normativnykh Aktakh Sovetskoy Vlasti: 1917–1922*, Ed. K. E. Rybak, ZAO, Yuridicheskiy Dom, Yustitsinform, Moskva, 2009, s. 100.
[9] *GULAG (Glavnoe Upravlenie Lagerey) 1917–1960*, Ed. A. I. Kokurin and N. V. Petrov, MFD, Moskva, 2000, s. 15-16.

karşılanması gerektiği belirtilmiş, disiplin cezaları ve kaçış durumlarına yönelik yaptırımlar açıkça tanımlanmıştır.[10]

Sovyetler Birliği'nde zorunlu çalışma kamplarının ilk temelleri, 1919 yılında Arkhangelsk bölgesinde atılmıştır. Nisan 1920'de, Arkhangelsk bölgesi Çeka Komiseri Sergey Andreyeviç Abakumov, Solovki Adaları'nda bir zorunlu çalışma kampı organize etmekle görevlendirilmiştir. Aynı yılın mayıs ayında Arkhangelsk'te Zorunlu Çalışma Kampları İdaresi kurulmuş, bu dönemde bölgede Şenkursk, Holmogor, Pertominsk ve Solovki kampları faaliyet göstermeye başlamıştır. Ancak bu kamplar, Kuzey Bölgesi'ne dağılmış olmaları ve her birinin yalnızca 300 mahkûmu barındırması nedeniyle yeni kurulan devletin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmıştır. Mahkûmların tek bir merkezde toplanması fikri, güvenliğin artırılması, bakım maliyetlerinin düşürülmesi ve ulusal ekonomiye daha etkili bir katkı sağlanması gibi stratejik hedefler doğrultusunda önem kazanmıştır. Bu hedefler doğrultusunda, 16 Haziran 1920'de Gizli Operasyon Dairesi Temsilcisi İvan Petroviç Rekstin, birleşik bir kamp kurulması için Solovki Adaları, Onega şehri ve Pertominsk Manastırı'nda incelemelerde bulunmuş; yapılan değerlendirmeler sonucunda Solovki Adaları uygun bir merkez olarak belirlenmiştir. Bunun ardından, Solovki Zorunlu Çalışma Kampı'nın oluşturulmasına yönelik hazırlıklar hızlandırılmıştır.[11]

Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi tarafından 13 Ekim 1923'te alınan karar doğrultusunda, Solovki Adası'nda "Özel Amaçlı Zorunlu Çalışma Kampı" (SLON) kurulmuş, kampın organizasyon ve yönetimi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi'ne (OGPU) devredilmiştir. Bu bağlamda, Arkhangelsk ve Kem şehirlerinde mahkûmların sevkiyat ve dağıtım süreçlerini kolaylaştırmak amacıyla geçiş merkezleri oluşturulmuş, daha önce Solovki Manastırı'na ait taşınmaz mülkler ve teknik ekipmanlar OGPU'ya herhangi bir bedel talep edilmeksizin tahsis edilmiştir. Kamp dâhilinde mahkûmlar tarım, balıkçılık, ormancılık ve diğer stratejik ekonomik sektörlerde çalıştırılmak üzere zorunlu istihdama tabi tutulmuş, bu doğrultuda faaliyet gösteren işletmeler devlet ve yerel vergilerden muaf tutulmuştur.[12] Zorunlu çalışma kamplarının sistematik biçimde yapılandırılmasının erken bir örneğini teşkil eden bu karar, ilerleyen yıllarda Gulag sisteminin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır.

Sovyetler Birliği'nde zorunlu çalışma kamp sayısı, kısa bir süre içerisinde önemli bir artış göstermiştir. 1919 yılı sonunda RSFSC genelinde yalnızca 21 kamp bulunurken, 1920 yazında bu sayı 49'a, Kasım ayında 84'e, 1921 yılı ocak ayında 107'ye ve aynı yılın Kasım ayında 122'ye yükselmiştir.[13] Kampların genişleme süreci, genellikle yerleşimin olmadığı, idari merkezlerden uzak ve doğal koşulların son derece sert olduğu tayga, tundra ve ada gibi bölgelere mahkûmların sevkiyle gerçekleştirilmiştir. Mahkûmların ilk görevi, kamp yönetimi ve güvenlik personeli için gerekli yapıların inşası olarak belirlenmiş, ardından kendi barınaklarını çadır, yer altı sığınakları veya barakalar şeklinde inşa etmeleri ve kamp alanını tel örgülerle çevrelemeleri zorunlu kılınmıştır. Bu temel görevlerin tamamlanmasından sonra, mahkûmlar genellikle orman kesimi, maden çıkarma ve tomruk taşımacılığı gibi son derece ağır fiziksel işlerde çalıştırılmıştır. Bu zorlu çalışma koşulları, mahkûmların birçoğu için ölümle sonuçlanan süreçlere yol açmıştır.[14]

Kampların sayısındaki hızlı artışa paralel olarak, mahkûm sayılarında kayda değer bir yükseliş gözlemlenmiştir. Bu çerçevede, 12 Kasım 1919'da Moskova'da bulunan yedi kampta toplam 3.063 mahkûmun yer aldığı kaydedilmiştir. Mahkûm sayılarının kamp bazında dağılımı ise şu şekildeydi: Ivanovo Kampı'nda 564, Kojuhovo Kampı'nda 600, Andronyevo Kampı'nda 418, Vladıkino Kampı'nda 191, Novospasskoe Kampı'nda 251, Novo-Peskovskoe Kampı'nda 165 ve Pokrovskoe Kampı'nda 874 kişi bulunmaktaydı.[15] Solovki Kampı'nda 1924 yılında toplam 16.461 kişi bulunurken, bu sayı 1925 yılında 27.061'e, 1926 yılında 39.490'a, 1927 yılında 50.910'a ve 1928 yılında 52.635'e yükselmiştir.[16] Ancak bu rakamlar, yalnızca kamplarda fiziksel olarak tutulan mahkûmları kapsamaktaydı. Pek çok tutukluya kamp dışında yaşama ve çalışma izni verilmişti. Örneğin, sözde "kalıcı görevlerde" çalışanlar arasında Pokrovskoe kampında 820, Novo-Peskovskoe kampında 120 ve Kojuhovo kampında 2.385 kişi bulunmaktaydı.[17]

Sovyet çalışma kamplarına gönderilen mahkûmların sosyal ve siyasi yapısı çeşitli kategorilere ayrılmıştır. Bu dönemde mahkûmlar arasında, devrim öncesi Rusya'nın aristokratları, yurtdışına kaçamayan eski devlet bürokrasisi üyeleri, ele geçirilen Beyaz Ordu mensupları, dini görevlerinden vazgeçmeyi reddeden din adamları ve rahibeler, farklı mezheplerden bireyler ve idam cezasından kurtulan siyasi suçlular yer almıştır. Yeni Ekonomi Politikası (NEP) döneminde özel girişimcilik faaliyetleri yürüten NEPmanlar, ağır ve tekrarlanan suçlardan hüküm giymiş bireyler ile sosyal hayattan dışlanmış genç suçlular, mahkûm edilen gruplar arasında yer almıştır. Bununla

[10] *Sobranie Uzakoneniy i Rasporyazheniy Pravitelstva za 1919 g.*, Sost. Upravleniye Delami Sovnarkoma SSSR, Moskva, 1943, s. 327-332.
[11] Panova, *agm*, s. 40.
[12] GARF, F. 5446, Op. 1, D. 2, l. 43.
[13] Ivanova, *age*, s. 131.
[14] Anne Applebaum, *Gulag: A History*, Doubleday, New York, 2003, s. 334-336.
[15] Ivanova, *age*, s. 131.
[16] *Sistema Ispravitelno-Trudovykh Lagerey v SSSR, 1923–1960: Spravochnik*, Ed. M. B. Smirnov, Zvenya, Moskva, 1998, s. 285.
[17] Ivanova, *age*, s. 131.

birlikte, Bolşeviklerle sosyal veya siyasi bağları bulunan unsurların yanı sıra yetki aşımı ya da ahlaki çöküş gerekçesiyle suçlanan Sovyet askerleri ve Çeka mensupları da bu gruba dâhil edilmiştir. Ayrıca Bolşevik yönetimine karşı çıkan ve rejimi yıkmayı hedefleyen karşı-devrimciler de bu grupların arasında yer almıştır.[18]

Sonuç olarak, erken dönem Sovyet çalışma kampları, devrim sonrası ideolojik ve ekonomik dönüşümün bir aracı olarak ortaya çıkmış, siyasi muhalefeti bastırmanın yanı sıra ekonomik üretimi artırmayı hedeflemiştir. Bu kamplar, devletin kontrol mekanizmalarını güçlendirme ve toplumsal yapıyı Bolşevik ideolojisi doğrultusunda dönüştürme çabasının bir yansıması olarak işlev görmüştür. Ancak bu süreçte, mahkûmlar ağır çalışma koşulları, kötü yaşam standartları ve insanlık dışı muamelelerle karşılaşmıştır. Erken dönem kampların düzensiz yapısı, zamanla yerini daha organize bir sisteme bırakmış ve Stalin dönemiyle birlikte bu kamplar sistematik bir şekilde genişleyerek GULag'ın temelini oluşturmuştur.

2. Sovyet Ceza Sisteminde GULag

Erken dönem Sovyet çalışma kampları, Bolşevik rejimin 1917 Ekim Devrimi sonrasında ortaya çıkan toplumsal ve siyasi karşıtlıkları bastırma amacıyla kurulmuştur. Özellikle 1918-1921 yılları arasındaki İç Savaş sürecinde, rejimin ideolojik hedeflerine karşı çıkan bireyler bu kamplara gönderilmiş ve zorla çalıştırılmıştır. Bu süreçte, mahkûm emeği ekonomik kalkınmayı desteklemek için bir araç olarak görülmüş ve bu kamplar küçük ölçekli girişimlerden sistematik bir uygulamaya dönüşmüştür. 1923 yılında kurulan Solovki Kampı, bu uygulamanın erken bir prototipi olarak değerlendirilmiş, mahkûm emeğini fiziksel tecrit ile birleştiren bir model sunmuştur. Ancak Solovki, Stalin'in 1929 yılında başlattığı kolektivizasyon ve sanayileşme politikaları doğrultusunda daha geniş bir ceza sistemi olan GULag ağının temellerini atmıştır. Stalin, bu sistemi muhalifleri ortadan kaldırmak, ekonomik kalkınmayı hızlandırmak ve toplumu kontrol altında tutmak amacıyla yaygınlaştırmıştır. Bu doğrultuda, GULag ağının oluşturulması, Stalin'in ideolojik hedeflerini gerçekleştirme yolunda attığı sistematik adımlar ve politik kararlarla ivme kazanmıştır.[19]

Stalin dönemi sanayileşme ve kolektifleştirme politikalarının bir parçası olarak, 1929 yılında bir kamp ağı oluşturulması planlanmıştır. Bu doğrultuda, 1929 yılında Politbüro tarafından kabul edilen "*Suçluların Çalıştırılması Hakkında*" başlıklı kararnamesi, çalışma kamplarının hem ideolojik hem de ekonomik amaçlar doğrultusunda yaygınlaşmasının temelini atmıştır. Kararnameye göre, üç yıl ve üzeri hapis cezasına çarptırılan suçlular, doğal kaynakların sömürüsü ve uzak bölgelerin kolonizasyonu amacıyla OGPU tarafından yönetilen kamplarda çalıştırılmak üzere bu bölgelere sevk edilmiştir. Disiplinli ve uyumlu davranış sergileyen mahkûmlara erken tahliye hakkı tanınmış ve aynı bölgede serbest yerleşimci olma imkânı sağlanmıştır. Ceza süresini tamamlayan mahkûmlar ise gönüllü olarak yerleşimci statüsünü tercih etmişlerdir. Bu düzenleme, Sovyet yönetiminin mahkûm emeğini ekonomik kalkınmanın bir aracı olarak değerlendirme yaklaşımını ve sanayileşme ile tarımsal kolektifleştirme politikalarına katkı sağlama amacını yansıtmaktadır. Ayrıca, bu kamplarda mahkumlar için sıkı bir disiplin ve üretkenlik esas alınmış, OGPU'nun yönetimi altında iş gücü, sağlık ve eğitim alanlarında düzenlemeler yapılmıştır.[20]

Sovyet çalışma kamplarının işleyişine dair detaylı düzenlemeler, 7 Nisan 1930'da SSCB Halk Komiserleri Konseyi tarafından onaylanan "*Zorunlu Çalışma Kampları Yönetmeliği*" ile sistematik bir çerçeveye oturtulmuştur. Bu yönetmelik, mahkumların toplumdan tecrit edilmesi, ıslah edilmesi ve ekonomik üretime katkı sağlamalarını amaçlamıştır. Bu kampların OGPU tarafından yönetilmesi ve mahkumların iş gücü, eğitim, sağlık ve disiplin gibi alanlarda sıkı bir denetim altında tutulması öngörülmüştür. Mahkumlar, sosyal statü ve suç türüne göre kategorilere ayrılarak çeşitli rejimlere tabi tutulmuş, çalışma koşulları ve rehabilitasyon süreçleri kültürel, eğitimsel ve disipliner yöntemlerle düzenlenmiştir. Ayrıca, savcılık denetimi altında kamplardaki hukuki düzenin ve mahkumların haklarının korunması hedeflenmiştir.[21]

Sovyet yönetimi, 25 Nisan 1930 tarihinde Halk Komiserleri Konseyi'nin 7 Nisan 1930 tarihli "*Islah ve Çalışma Kampları Yönetmeliği*" kararını uygulamaya koymak amacıyla, "Kamplar İdaresi" anlamına gelen Upravlenie Lagerey'i (ULag) oluşturmuştur. Bu doğrultuda, OGPU'nun kampların yönetimine ilişkin organizasyonunda idari, mali ve personel politikalarına yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda, kampların finansal sorumluluklarının tanımlanması, personel alım süreçlerinin belirli kriterlere bağlanması ve idari işleyişin OGPU'nun diğer birimleriyle uyum içinde yürütülmesi hedeflenmiştir. Kararlar hem mevcut OGPU personelinin hem de yeni atamaların düzenli bir şekilde entegrasyonunun sağlanmasını öngörmüş ve bu düzenlemelerin uygulamaya konulmasıyla kampların merkezi yönetim yapısının güçlendirilmesi hedeflenmiştir.[22]

10 Temmuz 1934 tarihinde OGPU'nun yetkileri tamamen NKVD'ye devredilmiş, bu kapsamda zorunlu çalışma kamplarının denetim ve yönetimi de NKVD'ye aktarılmıştır. Bu dönemde, OGPU Kamplar İdaresi

[18] B. Yakovlev, *Kontsentratsionnye Lageri SSSR*, Institut Po Izucheniyu Istorii i Kultury SSSR, München, 1955, s. 29.
[19] Orlando Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924*, Jonathan Cape, London, 1996, s. 721-723.
[20] RGASPI, F. 17, Op. 3, D. 746, l. 11.
[21] GARF, F. 5446, Op. 1, D. 54, l. 52-66.
[22] GARF, F. 9401, Op. 1a, D. 1, l. 14.

yeniden yapılandırılarak "Kamplar Ana İdaresi" anlamına gelen GULag adını almıştır. Aynı yıl Kazakistan'daki çalışma kampları da GULag bünyesine dâhil edilmiştir. Bu gelişme, Sovyetler Birliği'nde zorunlu çalışma sisteminin merkezileştirilmesi ve yönetiminin sistematik hale getirilmesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur.[23]

Stalin dönemi Sovyet yönetimi, toplumu rejime uyumlu hale getirmek amacıyla, bireyleri keyfi suçlamalarla "vatan haini" veya "halk düşmanı" ilan ederek, hızlı ve adil olmayan yargı süreçleriyle GULag kamplarına göndermiştir. Bu baskıcı uygulamaların yasal zeminini, 1926 Sovyet Ceza Kanunu'nun 58. ve 59. maddeleri oluşturmuştur. 58. madde, 14 bentten oluşarak "karşı-devrimci faaliyetler" başlığı altında rejim karşıtı olarak algılanabilecek her türlü tutumu veya davranışı geniş bir suç kategorisi içine dâhil etmiş ve özellikle karşı devrimci ve anti-Sovyet olmak suçlamalarına yasal bir çerçeve sunmuştur. 59. madde ise 13 bentten oluşarak "hükümet düzenine karşı tehlikeli suçlar" başlığı altında ekonomik ve sosyal düzeni tehdit eden eylemleri hedef almıştır.[24] Bu maddeler, rejimin totaliter kontrol mekanizmasını güçlendirmek, muhalefeti bastırmak ve farklı düşünce biçimlerini ortadan kaldırmak için bir araç olarak kullanılmıştır. Stalin'in kolektivizasyon politikaları, tarımsal üretimdeki zorlamalar ve sanayileşme hedefleri ile birleşen bu hukuk sistemi, toplumun her alanına nüfuz eden bir korku ve denetim mekanizması yaratmıştır.[25]

Stalin döneminde GULag kampları, rejim karşıtı ya da sistem için potansiyel tehdit oluşturan bireylerin hapsedildiği yerler olarak öne çıkmıştır. Bu kamplarda tutuklananların cinsiyet dağılımı da sistemin baskıcı yapısını anlamak açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda, GULag kamplarında 1934-1948 yılları arasında erkek ve kadın mahkûmların sayısal ve oransal dağılımı, tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo 1: GULag Kamplarındaki Mahkûmların Cinsiyet Dağılımı[26]

Yıllar (1 Ocak itibarıyla)	Erkekler (Mutlak Sayı)	Erkekler (%)	Kadınlar (Mutlak Sayı)	Kadınlar (%)
1934	480.199	94,1	31.008	5,9
1935	680.503	93,8	44.980	6,2
1936	788.826	93,9	51.120	6,1
1937	770.561	93,1	57.291	6,9
1938	932.247	93,1	68.749	6,9
1939	1.207.209	93,6	82.107	6,4
1940	1.334.409	93,9	86.859	6,1
1941	1.325.452	94,0	84.732	6,0
1942	1.143.169	92,8	88.344	7,2
1943	1.225.243	92,6	98.149	7,4
1944	1.351.421	92,6	107.960	7,4
1945	1.525.365	92,7	119.829	7,3
1946	1.490.278	92,7	116.755	7,3
1947	1.667.367	92,5	134.773	7,5
1948	1.888.225	90,8	208.324	9,2

Tablo, GULag kamplarında erkeklerin sayıca kadınlardan açık ara fazla olduğunu, ancak yıllar içinde kadın mahkûm sayısının da giderek arttığını göstermektedir. 1934'te kadın mahkûmlar toplamın yalnızca %5,9'unu oluştururken, 1948'de bu oran %9,2'ye yükselmiştir. Erkek mahkûmlar her yıl toplamın %90'ından fazlasını oluşturmuş, bu durum sistemin öncelikli hedefinin erkekler olduğunu ortaya koymuştur. Kadınların oranındaki artış ise rejimin baskıcı politikalarının giderek daha geniş bir kesimi hedef aldığını göstermektedir. Savaş yılları ve sonrası, özellikle kadınların da sistematik olarak cezalandırıldıkları bir dönem olmuştur.

[23] Nurullah Çetin, *Arşiv Belgelerine Göre Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Kazakistan'daki Repressiya Siyaseti (1930–1940)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2023, s. 89.
[24] *Ugolovnyy Kodeks RSFSR 1926 goda*, Yuridicheskoe Izdatelstvo Nkyu SSSR, Moskva, 1938, s. 26-35.
[25] Furkan Gözütok, *Stalin Dönemi Gulag Kampları*, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bandırma, 2022, s. 96.
[26] V. N. Zemskov, "GULAG (Istoriko-Sotsiologicheskiy Aspekt)", *Sotsiologicheskiye Issledovaniya,* C. 6, S. 7, 1991, s. 8–9.

Sovyetler Birliği'nde GULag sistemi ve kitlesel baskılar, yalnızca mahkûmların zorla çalıştırılmasını değil, aynı zamanda sözde "halk düşmanları" olarak tanımlanan bireylerin aile üyelerini, eşlerini, çocuklarını, hatta kardeşlerini ve ebeveynlerini de hedef alan geniş kapsamlı bir zulüm mekanizması oluşturmuştur. Rejim, herhangi bir yargılama ya da soruşturma süreci olmaksızın yüz binlerce kadın ve çocuğu, yalnızca rejim karşıtı olarak değerlendirilen kişilerle akrabalık bağları nedeniyle kamplara ve sıklıkla ülkenin uzak bölgelerine zorla göndermiştir. Bu bireyler, genellikle hapis cezalarına çarptırılmış ve cezalarının ardından ebedi iskân adı altında sürgün edilmiştir.[27]

Sonuç olarak, Stalin döneminde GULag sistemi, Sovyet toplumunun rejime uygun bir yapıya kavuşturulması için hem bir baskı hem de dönüşüm mekanizması olarak işlev görmüştür. Bu sistem, rejime tehdit olarak görülen bireylerin fiziksel ve zihinsel olarak yeniden şekillendirilmesini, ekonomik üretime katkıda bulunmalarını ve ideolojik açıdan sadık birer Sovyet vatandaşı haline gelmelerini hedeflemiştir. Bu bağlamda, Kazakistan'ın geniş coğrafi alanı ve zengin doğal kaynakları, Sovyet sanayileşme politikalarına uygun bir altyapı sunarak çalışma kamplarının burada yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştır. Kazakistan'daki en önemli çalışma kamplarından biri olan KarLag ise Sovyet rejiminin hem ekonomik üretim hedeflerine ulaşmasını sağlayan hem de nüfus üzerinde sosyal ve ideolojik bir kontrol mekanizması kuran bir merkez haline gelmiştir.

3. KarLag: Sovyet Kazakistan'ında Karaganda Kampının Oluşumu, Faaliyetleri ve Toplumsal Etkileri

Kazakistan'da çalışma kamplarının oluşumu ve yaygınlaşması, Sovyetler Birliği'nin sanayileşme ve kolektivizasyon politikalarının bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Geniş bozkır alanları, Sovyetler tarafından zorunlu çalışma sistemi için ideal bir coğrafya olarak değerlendirilmiştir. Stalin döneminde, tarımsal üretimi artırmak, altyapı projelerinde ucuz iş gücü sağlamak ve ideolojik muhalefeti bastırmak için GULag sistemine bağlı birçok kamp kurulmuştur. Bu kamplar, Kazakistan'ın doğal kaynaklarına erişim sağlamak ve bölgeyi Sovyet sistemine entegre etmek amacıyla özellikle stratejik öneme sahip olmuştur. Zengin yeraltı kaynaklarının işlenmesi ve tarımsal üretimin artırılmasının yanı sıra, etnik ve siyasi muhaliflerin sürgün edilerek izole edilmesi de bu kampların temel işlevlerinden biri olmuştur.[28]

Kazakistan'daki çalışma kampları, Sovyetler Birliği'nin ekonomik kalkınma hedefleri ve siyasi baskı politikaları doğrultusunda çok yönlü bir işleve sahip olmuştur. 1940'ların başında Sovyetler Birliği genelinde 500'den fazla ıslah ve çalışma kampı bulunurken, Kazakistan'da 23 kamp faaliyet göstermekteydi. Bu kamplardan KarLag, kömür ve demir dışı metal madenciliği ile tarım faaliyetlerinde öne çıkarken, Çimkent Kampı kimya ve çimento sektöründe, Kazalinsk Kampı tuğla üretiminde, Balkaş Kampı ise bakır üretimi ve inşaat işlerinde mahkûmları çalıştırıyordu. Pesçanıy Kampı manganez ve bakır üretimiyle, Almatı ve Aktöbe kampları inşaat faaliyetleriyle dikkat çekerken, Steplag, Ust-Kamenogorsky ve Ekibastuz kampları maden, kimya ve çimento sektörlerinde iş gücüne dayalı çalışmalarıyla ön plana çıkıyordu. Ayrıca Jambyl, Türkistan, Irgiz, Kamyşinsky, Kızıl-Ordu, Luglager, Kostanay, Petropavlosk, Kökşetau, Semey ve Ural kampları da bölgesel sanayi, maden veya tarım üretimine katkıda bulunmaktaydı. Öte yandan, "vatan hainleri" olarak suçlanan kişilerin eşleri ve çocuklarını hapsetmek amacıyla Aljir Kampı kurulmuştu.[29]

KarLag, sahip olduğu geniş alan ve çok yönlü işlevleriyle Sovyetler Birliği'nin ekonomik ve siyasi hedeflerine hizmet eden en önemli kamplardan biri olarak öne çıkmıştır. Mayıs 1930'da SSCB Halk Komiserleri Konseyi tarafından "Kazakistan Islah ve Çalışma Kampı"nın (Kazakhstanskiy Ispravitelno-Trudovoy Lager-KazITLag) kurulmasına yönelik bir karar alınmıştır. Bu doğrultuda, Kazakistan Halk Komiserleri Konseyi, 13 Mayıs 1930 tarihinde OGPU'ya ücretsiz ve süresiz olarak 110 bin hektarlık bir arazi tahsis etmiştir. Karakaralı bölgesindeki Bessoba ve Koyandinski-Botovski pazarlarının yapıları da kampın kullanımına verilmiştir19 Aralık 1931 tarihinde KazITLag'ın bir bölümü yeniden yapılandırılmış ve merkezi Karaganda bölgesindeki Dolinka köyünde bulunan KarLag adıyla teşkilatlanmıştır. Sovyetler Birliği'nin GULag sisteminin önemli bir unsuru olan KarLag, tarımsal üretim, sanayi projeleri ve altyapı çalışmaları gibi çeşitli alanlarda mahkûmların zorla çalıştırılması yoluyla Sovyet ekonomisine önemli katkılar sağlamıştır.[30] Başlangıçta 110 bin hektarlık bir araziye sahip olan kampın kontrol ettiği topraklar, 1 Temmuz 1931 tarihinde arazi düzenleme kurumlarına devredilmiştir. Bunun ardından, 1932 yılında kampa 1.716.019 hektarlık bir arazi tahsis edilmiştir.[31]

KarLag topraklarının idari ve ekonomik düzenlemesi sürekli olarak geliştirilen bir yapıya sahip olmuştur. Bu dönemde, KarLag sınırları içinde yer alan 1.836.385 hektarlık arazi kalıcı kullanım hakkı kapsamında

[27] Hikmet Demirci, "Kazakistan Gulag Kamplarında Aile, Kadın ve Çocuk", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 127, S. 251, 2021, s. 248.
[28] Elif Karpuz, *Yeni Sovyet İnsanı İnşasında Gulag Kampları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş, 2024, s. 53.
[29] Çetin, *agt*, s. 101-102.
[30] *Karaganda. Karagandinskaya Oblast: Entsiklopediya*, s. 34.
[31] GARF, F. 9414, Op. 1, D. 108, l. 16ob.

devralınarak devletin ekonomik kalkınma süreçlerine dahil edilmiştir.[32] Tüm bölge, 5 idari bölgeye, bir bilimsel araştırma şubesi niteliğindeki deneysel tarım istasyonuna ve bir yedek otlak fonuna ayrılmıştır. Her bir bölge, ekonomik merkez işlevi gören kamp noktaları, tarım arazileri ve hayvancılık çiftliklerini içeren toprak birimlerine bölünmüştür. Tarım arazileri tarlalardan, hayvancılık çiftlikleri ise hem kışlık hem de yazlık hayvan barınaklarından oluşurken, bu çiftliklere tahsis edilen toprakların sınırları her yıl geçici tahsis işlemleriyle düzenlenmekteydi. Kamp noktalarının büyüklükleri, tahsis edilen arazinin özelliklerine ve birimlerin ekonomik faaliyetlerinin niteliğine bağlı olarak farklılık göstermiştir.[33]

KarLag'ın bölgesel yönetimi ve ekonomik işleyişi, toprak büyüklükleri ve kamp noktaları temel alınarak ayrıntılandırılmıştır. Bu bağlamda, toplam alanları itibarıyla en küçük bölge 164,499 hektarla Dolinski, en büyük bölge ise 622,317 hektarla Bidjanski olarak öne çıkmaktadır. Her iki bölgede de 9 kamp noktası bulunmaktadır. Bununla birlikte, Serebetski bölgesi 296,207 hektar alanı ve 9 kamp noktasıyla orta büyüklükte bir yapı sergilerken, Çurubay-Nurinski 260,068 hektar alan ve 6 kamp noktasıyla diğer bölgelere göre daha az sayıda arazi birimine sahiptir. Burundinski ise 358,726 hektar alan ve 8 kamp noktasıyla daha dengeli bir dağılım göstermektedir. 1939 yılı itibarıyla, KarLag'ın beş bölgesinde toplam 41 kamp noktası tespit edilmiştir.[34]

KarLag'ın yönetim yapısı, çok yönlü bir idari organizasyonu içeren kapsamlı bir sistem olarak tasarlanmıştır. İdari ve lojistik bölüm, kampın temel ihtiyaçlarının tedariki ve genel idaresini üstlenirken, kayıt ve dağıtım bölümü mahkumların kaydedilmesi, kategorize edilmesi ve çalışma alanlarına sevkini organize etmiştir. Kampın güvenlik ve düzeninden sorumlu olan operasyon ve gizli polis bölümü, aynı zamanda siyasi gözetim ve denetim faaliyetlerini yürütmüş, ideolojik kontrol mekanizmasını sağlamıştır. Kontrol ve planlama bölümü, kamp işleyişinin planlanması, hedeflere ulaşımın denetlenmesi ve iş gücünün verimli kullanılmasını sağlarken, kültürel ve eğitsel bölüm, Sovyet ideolojisini yaymak amacıyla ideolojik eğitimler ve kültürel etkinlikler düzenlemiştir. Bunun yanı sıra, sivil çalışan kadrolar bölümü personel organizasyonunu yönetmiş, tedarik, ticaret ve finans bölümü ise kampın ticari faaliyetleri, bütçe yönetimi ve finansal kaynaklarının koordinasyonunu gerçekleştirmiştir. Ulaşım ve siyasi bölümler, mahkûmların taşınmasını ve ideolojik uygulamaların gözetimini sağlamış, böylece KarLag'ın işlevselliği ile Sovyet ideolojisinin uygulanması arasında güçlü bir bağ kurulmuştur.[35]

KarLag, Sovyetler Birliği'nin GULag sisteminin bir parçası olarak, özellikle siyasi mahkûmlar ve çeşitli suçlardan hüküm giymiş bireyler için kurulmuştur. Bu kampta tutulan mahkûmların sayısı, yıllar içinde Sovyet yönetiminin politikaları ve savaş koşullarına bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Bu bağlamda, KarLag'daki mahkûm sayısının 1932-1959 yılları arasındaki değişimi, Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Yıllara Göre KarLag Mahkûm Sayısı[36]

Yıl	Mahkûm Sayısı	Yıl	Mahkûm Sayısı
01.12.1932	10.400	**01.01.1943**	45.798
01.01.1934	24.148	**01.01.1944**	50.080
01.01.1935	25.110	**01.01.1945**	53.946
01.01.1936	38.194	**01.01.1947**	60.745
01.01.1937	27.504	**01.01.1948**	63.555
01.01.1938	31.548	**01.01.1949**	65.673
01.10.1938	40.109	**01.01.1950**	54.179
01.01.1939	35.072	**01.01.1951**	45.675
01.01.1940	31.691	**01.01.1953**	42.244
01.01.1941	33.747	**01.01.1954**	26.618
01.07.1941	39.513	**01.01.1955**	23.009
01.01.1942	42.582	**01.01.1957**	21.736
01.04.1942	41.019	**01.01.1959**	16.957

[32] GARF, F. 9414, Op. 1, D. 108, l. 49.
[33] Ainur Arkhymatayeva, *Sovyetler Birliği'nin Kazakistan Politikası (1927–1938)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Denizli, 2021, s. 93-95.
[34] Satıbaldı Dilmanoviç Dilmanov, *Ispravitelno-trudovye Lagerya Na Territorii Kazakhstana (1930–1956 gg.)*, Institut Istorii i Etnologii Imeni Ch. Ch. Valikhanova, (Dissertatsiya), Almaty, 2002, s. 113.
[35] K. K. Abdrahmanova, "Nauchno-Issledovatelskaya Deyatelnost Uchenykh-Zaklyuchennykh Karlag v 1930–1950-e gg.", *Gumanitarnye Nauki v Sibiri*, S. 2, 2013, s. 61.
[36] *Sistema Ispravitelno-Trudovykh Lagerey*, s. 285.

Tabloya bakıldığında, KarLag'da mahkûm sayısının yıllar boyunca önemli değişiklikler gösterdiği görülmektedir. 1930'ların başından itibaren hızla artan mahkûm sayısı, Stalin dönemindeki baskıcı politikaların ve zorunlu çalışma sisteminin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında bu sayının yüksek seviyelerde kalması, savaşın yarattığı ekonomik baskı ve toplumsal kontrol mekanizmalarının güçlenmesiyle ilişkilendirilebilir. 1950'lerden sonra mahkûm sayısında görülen belirgin düşüş ise Stalin sonrası dönemde Gulag sisteminin çözülmeye başlaması ve siyasi baskıların kısmen hafiflemesi ile açıklanabilir. Bu değişim, Sovyetler Birliği'nin politik dönüşüm sürecine işaret etmektedir.

Savaş dönemi koşulları ve Karaganda kampındaki ekonomik büyüme, daha önce mevcut olmayan çeşitli yeni üretim tesislerinin kurulmasına neden olmuştur. Bu tesisler arasında cam, sebze kurutma, şeker, dökme demir, mekanik ve yağ fabrikaları gibi sanayi işletmeleri yer almıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde, Karaganda kampı 117 ayrı işletmeyi içeren yerel bir sanayiye sahip olmuştur. Bu işletmelerin çoğu 1945 yılında üretim planlarını başarıyla gerçekleştirmiştir. Genel olarak, 1941'den 1945'e kadar KarLag'ın sanayi işletmeleri tarafından 156 milyon ruble değerinde ürün üretilmiştir. Onarım ve mekanik fabrikası kolektifi, Sovyet Ordusu için bir milyondan fazla havan mermisi sağlamıştır. Savaş yıllarında toplam 219 milyon ruble tasarruf edilmiştir ve bu miktarın 103 milyon rublesi merkeze aktarılmıştır.[37]

İkinci Dünya Savaşı yıllarında KarLag, ekonomik faaliyetleri ve üretim başarısı, Sovyetler Birliği'nin genel savaş ekonomisi politikaları ile doğrudan ilişkilidir. Ancak bu ekonomik başarıların ardında, insan hakları ihlallerinin ve toplumsal yapıdaki dönüşümün ciddi bedelleri yatmaktadır. KarLag, sadece sanayi üretimine katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Sovyet ideolojisinin toplumsal yeniden yapılandırma projelerine hizmet eden bir laboratuvar işlevi görmüştür. Kampın ekonomik büyümesi ile sosyal ve kültürel etkileri, birbirini tamamlayan ve aynı zamanda çelişen bir dinamik sunmaktadır. Bu bağlamda, kampın üretim kapasitesinin artışı, kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere mahkûmların ağır işlerde kullanılmasını ve aile yapılarının parçalanmasını beraberinde getirmiştir.

KarLag, Sovyetler Birliği'nin ideolojik, sosyal ve ekonomik dönüşüm hedeflerine hizmet eden bir ceza kampı olarak, yalnızca bireyleri cezalandırmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal yapı üzerinde de derin bir etki yaratmıştır. Bu kampta özellikle ailelerin parçalanması, kadınların ve çocukların insanlık dışı koşullara maruz kalması, geleneksel aile yapılarının çözülmesine ve yeni bir Sovyet yurttaşlık modeline zorlanmasına neden olmuştur. Kadınlar ve çocuklar, ağır işlerde çalıştırılarak veya kamusal alanlarda ideolojik eğitime tabi tutularak Sovyet rejiminin işçi sınıfına entegrasyon projelerinde kullanılmıştır. Ayrıca, mahkûmların ailelerinden koparılarak uzak yerlere gönderilmesi, toplumsal bağların zayıflamasına ve bireyler arasında güven eksikliğine yol açmıştır. Aileler yalnızca fiziksel olarak bölünmekle kalmamış, aynı zamanda psikolojik travmalara da maruz kalmışlardır. Karlag, Kazakistan'ın demografik yapısının değiştirilmesinde, yerel halkın sosyal dokusunun bozulmasında ve geleneksel değerlerin yerini Sovyet ideallerine bırakmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu etkiler, kadınların ve çocukların hikâyeleri üzerinden daha görünür hale gelmiş, toplumsal hafızada derin izler bırakmıştır.[38]

KarLag, Sovyetler Birliği'nin Gulag sistemi çerçevesinde, sanayileşme hedefleri doğrultusunda zorunlu çalıştırma yoluyla ekonomik kalkınmayı destekleyen bir merkez olarak işlev görmüştür. KarLag, 1955-1956 yıllarında SSCB'nin cezaevi sistemindeki yeniden yapılanma sürecinde, 12 kamp şubesinden 8'inin tasfiye edilmesiyle önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşümün bir parçası olarak, 17 Eylül 1955 tarihli 00379 sayılı emirle Kazak SSC İçişleri Bakanlığı'na dâhil olmuştur. 27 Temmuz 1959 tarihli 0298 sayılı emir doğrultusunda Karaganda bölgesi İçişleri Müdürlüğü'ne bağlı Cezaevi İdaresi'ne dönüştürülmüş olan bu kamp, Sovyet modernleşme projelerinin insan maliyetini ortaya koymuştur.[39] Dönemin büyük ölçekli inşaat projeleri, maden ocakları, yollar ve fabrikalar, çoğunlukla hükümlü emeğiyle inşa edilmiş olup, bu süreç yalnızca ekonomik kalkınma çabalarını değil, aynı zamanda bireylerin temel haklarının ihlal edildiği ve toplumsal hafızada derin izler bırakan bir dönemi de temsil etmiştir.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nde zorunlu çalışma kamplarının oluşumu, Bolşevik Devrimi sonrasında ideolojik, siyasi ve ekonomik dönüşümün bir aracı olarak şekillenmiştir. Devrim sonrası oluşan toplumsal ve sınıfsal çatışmalar, rejimin baskıcı politikalar geliştirmesine neden olmuş; karşı-devrimci unsurların etkisiz hale getirilmesi için çalışma kampları, ekonomik ve ideolojik kontrol mekanizmalarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Lenin'in liderliğinde uygulanan Kızıl Terör politikaları, Sovyet kamp sisteminin temellerini atmış, bu kamplar sosyalist dönüşüm hedeflerini gerçekleştirme aracı olarak değerlendirilmiştir. Erken dönemde kampların düzensiz yapısı, 1930'lara gelindiğinde daha sistematik bir yapıya evrilmiştir.

[37] GARF, F. 9401, Op. 1a, D. 551, l. 260.
[38] Demirci, *agm*, s. 250-260.
[39] *Sistema Ispravitelno-Trudovykh Lagerey*, s. 285.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE GULAG SİSTEMİ: KARAGANDA KAMPI (KARLAG) ÖRNEĞİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Stalin dönemi, Sovyet ceza sistemi ve GULag ağının genişleyerek ideolojik bir baskı aracı haline geldiği bir dönem olmuştur. Stalin'in sanayileşme ve kolektifleştirme politikaları, GULag sistemini yalnızca ideolojik bir kontrol aracı değil, aynı zamanda ekonomik kalkınma için temel bir kaynak haline getirmiştir. Muhaliflerin "halk düşmanı" ilan edilerek kamplarda zorla çalıştırılması, Sovyet toplumunu yeniden şekillendirme ve rejime sadık bireyler yaratma çabası olarak görülmüştür. Stalin dönemi, GULag kamplarındaki insanlık dışı koşullar, kitlesel baskılar ve keyfi tutuklamalarla toplumsal travmaların derinleştiği bir süreç olmuştur.

KarLag, Sovyetler Birliği'nin sanayileşme hedeflerini gerçekleştirmek için Kazakistan'da kurulan GULag sisteminin bir parçası olarak öne çıkmıştır. Kamp, geniş bir araziye yayılan ekonomik faaliyetleri aracılığıyla sanayi üretimine ve tarımsal kalkınmaya önemli katkılar sağlamıştır. Ancak bu süreç, mahkûmların ağır çalışma koşulları altında sistematik olarak sömürülmesine yol açmıştır. KarLag, özellikle savaş dönemi ekonomik faaliyetlerinde etkin bir rol oynamıştır. Ancak bu ekonomik büyümenin arkasında, mahkûmların temel haklarından mahrum bırakıldığı ve insanlık dışı koşullar altında çalıştırıldığı gerçeği bulunmaktadır. Kampın çok yönlü yönetim yapısı ve ideolojik kontrol mekanizmaları, Sovyet rejiminin toplumsal dönüşüm hedeflerini yansıtmıştır.

KarLag, Sovyet ideolojisinin toplumsal yapı üzerinde yarattığı etkilerin çarpıcı bir örneğidir. Kamp, yalnızca bireyleri cezalandırma işlevi görmemiş, aynı zamanda Sovyet rejiminin aile yapısını parçalama ve bireyleri rejim ideallerine zorla entegre etme politikalarının bir aracı olmuştur. Kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere geniş bir nüfusun mahkûm edildiği bu sistem, Kazakistan'ın sosyal dokusunda kalıcı değişikliklere yol açmıştır. Ailelerin parçalanması, toplumsal bağların zayıflaması ve geleneksel değerlerin yerini ideolojik eğitim projelerinin alması, KarLag'ın toplumsal etkisinin boyutlarını göstermiştir.

Genel olarak, Sovyet zorunlu çalışma kampı sistemi, siyasi muhalifleri ve "halk düşmanları" olarak tanımlanan geniş kesimleri baskı altına alarak ideolojik ve ekonomik hedeflere ulaşma aracı olarak işlev görmüştür. KarLag, bu sistemin bir parçası olarak, Sovyet modernleşme projelerinin insan maliyetini gözler önüne sermiştir. GULag sistemi, yalnızca ekonomik kalkınmayı desteklemek için değil, aynı zamanda rejimin totaliter kontrol mekanizmalarını güçlendirmek ve toplumu yeniden şekillendirmek amacıyla kullanılmıştır. Bu süreç, insan haklarının ağır ihlallerine, toplumsal travmalara ve bölgesel demografik yapının kalıcı şekilde değişmesine yol açmıştır. GULag kampları, Sovyet rejiminin baskıcı politikalarının ve ideolojik kontrol arayışının tarihsel bir yansıması olarak dünya hafızasında derin bir iz bırakmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The issue of forced labor camps in the Soviet Union has been widely debated within historical and political scholarship. These camps, emerging in the wake of the October Revolution of 1917, were integral to the Bolshevik regime's efforts to consolidate power, suppress political opposition, and sustain economic development, functioning as instruments of both control and resource mobilization. Drawing on Tsarist penal exile practices, the Soviet leadership institutionalized a system of labor camps that expanded under the Narodnıy Komissariyat Vnutrennih Del (NKVD), evolving into a vast mechanism of state repression. By the late 1920s and early 1930s, this system evolved into a nationwide forced labor apparatus, the Glavnoye Upravleniye Lagerey (GULag), serving both punitive and economic functions. Existing literature extensively discusses the political rationale behind the Gulag, the harsh conditions within the camps, and their role in Soviet industrialization. However, limited research specifically focuses on the Karaganda Correctional and Labour Camp (Karagandinskiy Ispravitelno-Trudovoy Lager-KarLag) and its dual function as both an economic and political tool of state repression. This study aims to bridge that gap by examining KarLag's contribution to Soviet industrialization and its broader implications for ideological control and human rights violations.

KarLag, established in the early 1930s in Kazakhstan, represents a significant case study within the larger Gulag network. Due to its vast territory and strategic economic potential, Kazakhstan became a key location for forced labor settlements. KarLag played a crucial role in Soviet industrialization efforts, particularly in mining, infrastructure development, and agricultural expansion. At the same time, it served as a political re-education center, targeting perceived enemies of the state, including ethnic minorities, political dissidents, and intellectuals. The conditions in KarLag reflected the brutal realities of the Soviet penal system-prisoners endured grueling labor, inadequate living conditions, and harsh ideological indoctrination. By analyzing KarLag's role within the broader Soviet labor camp system, this study contributes to existing scholarship by offering a nuanced understanding of its economic contributions, ideological functions, and long-term social consequences. Additionally, this research aims to highlight the long-lasting demographic and cultural effects of forced labor policies in Kazakhstan, particularly in terms of ethnic diversity and social transformation. Furthermore, the analysis of KarLag provides insight into how state repression policies influenced the broader trajectory of Soviet governance and economic planning.

Methodology

This study employs a historical-analytical approach, relying primarily on archival document analysis to reconstruct the establishment, operation, and consequences of KarLag. Key sources include official Soviet state records, administrative reports, and legal documents that provide insights into the governance and economic activities of the camp. Additionally, the study incorporates firsthand testimonies of former prisoners, which offer valuable perspectives on the human cost of forced labor. These qualitative sources are supplemented with quantitative data, such as demographic shifts and labor output statistics, to assess the economic significance of KarLag. To provide a broader context, this research also includes comparative analyses with other Gulag camps in the Soviet Union, examining structural similarities and operational differences. The study further engages with existing academic literature on Soviet penal policies, labor camps, and totalitarian governance to contextualize findings within the broader discourse. Through this multi-faceted methodological approach, the research aims to provide a comprehensive analysis of KarLag's socio-political and economic impact, shedding light on its role within Soviet state policies and its lasting effects on regional development. Additionally, the study considers the methodological challenges posed by Soviet-era archival censorship and the reliability of sources, offering a critical perspective on the historiography of forced labor in the Soviet Union.

Results and Conclusion

The research findings underscore that KarLag was not merely a penal colony but a crucial instrument of Soviet industrialization and ideological enforcement. As one of the largest labor camps within the Gulag system, it played a pivotal role in advancing the Soviet Union's economic objectives, particularly in mining, agriculture, and regional infrastructure development. The camp facilitated extensive coal and mineral extraction, supported large-scale agricultural production, and contributed to transport and industrial projects in Soviet Kazakhstan. However, this economic progress came at an immense human cost-prisoners endured extreme labor conditions, malnutrition, physical abuse, and psychological torment. KarLag functioned not only as an economic enterprise but also as a tool of political repression, exemplifying the Stalinist strategy of intertwining forced labor with state-driven industrialization. Stalinist policies ensured that economic productivity and ideological control remained tightly interwoven, allowing the government to suppress dissent while maintaining industrial growth. Moreover, economic expansion in Soviet Kazakhstan was deeply connected to forced resettlement policies and ethnic persecution, as entire populations, including ethnic Germans, Koreans, and Crimean Tatars, were forcibly relocated and subjected to harsh conditions, many within the Gulag system. These policies reshaped Kazakhstan's demographic landscape and generated long-term socio-economic challenges that persisted well beyond the Stalinist era. The legacy of forced labor and repression left profound scars on the region, highlighting how the Soviet state systematically exploited human suffering in the pursuit of industrial progress and political dominance.

Beyond its economic function, KarLag had lasting socio-political and demographic effects on Kazakhstan. The forced relocation of prisoners and their families altered the region's ethnic composition, contributing to long-term demographic transformations. The ideological indoctrination efforts within the camp not only affected prisoners but also influenced local communities, reinforcing Soviet propaganda and limiting resistance to state policies. Moreover, the psychological and cultural scars left by KarLag persisted long after the camp's closure, shaping historical memory and influencing contemporary discussions on human rights violations in the Soviet era. The dissolution of KarLag in the post-Stalin period marked a shift in Soviet penal policies, yet the broader legacy of the Gulag system continues to inform scholarly discourse on authoritarian governance and state-led repression. By documenting these historical realities, this study underscores the need to critically examine the intersection of economic exploitation and ideological control within the Soviet forced labor system. Furthermore, the study highlights the long-term implications of Soviet labor camps on regional identities, social cohesion, and collective memory, offering a broader perspective on how repressive policies continue to shape historical narratives and contemporary socio-political developments. Finally, the research underscores the importance of preserving historical memory through education, memorialization efforts, and continued scholarly inquiry to prevent the recurrence of similar repressive policies in future governance structures.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Gosudarstvennıy Arkhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF)

GARF. F. 5446, Op. 1, D. 2.

GARF. F. 5446, Op. 1, D. 54.

GARF. F. 9401, Op. 1a, D. 1.

GARF. F. 9414, Op. 1, D. 108.

GARF. F. 9401, Op. 1a, D. 551.

Rossiyskiy Gosudarstvennıy Arkhiv Sotsialno-Politicheskoy Istorii (RGASPI)

RGASPI. F. 17, Op. 3, D. 746.

2. Araştırma Eserleri

ABDRAHMANOVA, K. K., "Nauchno-Issledovatelskaya Deyatelnost Uchenykh-Zaklyuchennykh Karlag v 1930–1950-e gg." *Gumanitarnye Nauki v Sibiri*, S. 2, 2013, ss. 61-64.

APPLEBAUM, Anne, *Gulag: A History.* Doubleday, New York 2003.

ARKHYMATAYEVA, Ainur, *Sovyetler Birliği'nin Kazakistan Politikası (1927-1938)*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Denizli 2021.

ÇETİN, Nurullah, *Arşiv Belgelerine Göre Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Kazakistan'daki Repressiya Siyaseti (1930–1940)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2023.

DEMİRCİ, Hikmet, "Kazakistan Gulag Kamplarında Aile, Kadın ve Çocuk." *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 127, S. 251, 2021, ss. 241-268.

DİLMANOV, Satıbaldı Dilmanoviç, *Ispravitelno-trudovye Lagerya Na Territorii Kazakhstana (1930–1956 gg.)*, Institut Istorii i Etnologii Imeni Ch. Ch. Valikhanova, (Dissertatsiya), Almaty 2002.

FİGES, Orlando, *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891*-1924, Jonathan Cape, London 1996.

GÖZÜTOK, Furkan, *Stalin Dönemi Gulag Kampları*, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bandırma 2022.

GULAG (Glavnoe Upravlenie Lagerey) 1917-1960, Ed. A. I. Kokurin and N. V. Petrov. MFD, Moskva 2000.

IVANOVA, G. M., *Istoriya GULAGa, 1918-1958: Sotsialno-Ekonomicheskiy i Politiko-Pravovoy Aspekty*, Nauka, Moskva 2006.

Karaganda. Karagandinskaya Oblast: Entsiklopediy,. Atamura, Almaty 2008.

KARPUZ, Elif, *Yeni Sovyet İnsanı İnşasında Gulag Kampları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2024.

KHAİRMUKHANMEDOV, Nurbek, "Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları", *bilig*, S. 41, 2007, ss. 155-174.

Kultura v Normativnykh Aktakh Sovetskoy Vlasti: 1917-1922, Ed. K. E. Rybak. ZAO, Yuridicheskiy Dom, Yustitsinform, Moskva 2009.

LENİN, V. I., *Polnoe Sobranie Sochineniy*, T. 50, Izdatelstvo Politicheskoy Literatury, Moskva 1960.

PANOVA, O. N., "Genezis i Evolyutsiya Penitentsirnoy Sistemy na Solovkakh v 1920–1939 gg.", *GULAG na Severe Rosii: Materialy Vserossiyskoy Nauchnoy Konferentsii s Mezhdunarodnym Uchastiem (27–28 oktyabrya 2009 g., Ukhta)*, Ch. 1, Institut Yazyka, Literatury i Istorii Komi Nauchnogo Tsentra Uralskogo Otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk, Sıktıvkar 2011, ss. 40-42.

Sistema Ispravitelno-Trudovykh Lagerey v SSSR, 1923-1960: Spravochnik, Ed. M. B. Smirnov, Zvenya, Moskva 1998.

Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Rabochego i Krestyanskogo Pravitelstva za 1917-1918 gg, Sost. Upravleniye Delami Sovnarkoma SSSR, Moskva 1942.

Sobraniye Uzakoneniy i Rasporyazheniy Pravitelstva za 1919 g., Sost. Upravleniye Delami Sovnarkoma SSSR, Moskva 1943.

SOLJENİTSİN, Aleksandr, *The Gulag Archipelago: An Experiment in Literary Investigation*, C. 1, Trans. Thomas P. Whitney, Harper & Row, New York 1973.

Ugolovnyy Kodeks RSFSR 1926 goda, Yuridicheskoe Izdatelstvo Nkyu SSSR, Moskva 1938.

YAKOVLEV, B., *Kontsentratsionnye Lageri* SSSR, Institut Po Izucheniyu Istorii i Kultury SSSR, München 1955.

ZEMSKOV, V. N., "GULAG (Istoriko-Sotsiologicheskiy Aspekt)", *Sotsiologicheskiye Issledovaniya*, C. 6, S. 7, 1991, ss. 3-16.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 593-606.

Geliş Tarihi–Received Date: 17.04.2025 Kabul Tarihi–Accepted Date: 30.05.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRK DÜNYASI KÜLTÜREL ENTEGRASYONU ÇALIŞMALARI: TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR BAŞKENTİ UYGULAMASI ÖRNEĞİ*

https://doi.org/10.53718/gttad.1678788

İBRAHİM ETHEM ARIOĞLU**

ÖZ

Türk dünyası kavramı içinde coğrafya, kültür, tarih, dil, edebiyat, sanat gibi ortak bir kimlik ve aidiyeti ifade eden kavramlar yer almaktadır. Bu kavramlar, aynı zamanda ortak kültür, tarih ve medeniyet düşüncesinin ortaya konulduğu bir zemindir. Bu zemin üzerinden Türk devletleri arasında pek çok çalışmalar yapılmaktadır. Özellikle 1991 yılından itibaren SSCB'nin dağılması sonrasında Türkiye ve özgürlüklerini elde eden Türk devletleriyle çeşitli coğrafyalardaki Türk toplulukları arasında her alanda ortak çalışmalar hızlı bir şekilde başlamıştır. Sonrasında ise bu çalışmalar o günden günümüze artarak devam etmektedir. Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı'nın (TÜRKSOY) büyük rolü bulunan çalışmalardan biri de Türk Dünyası kültür başkenti uygulamasıdır. Bu uygulamanın geçmişi, 1992 yılında Ankara'da düzenlenen ve sonrasında da günümüze kadar üye ülkelerde düzenlemesi devam eden Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri'dir. Bu zirveler sonucunda ortak irade ve düşünceyle Türk devletleri arasında kültürel ortaklığın ortaya konulduğu kararlılıkla, Türk dünyası kültür başkenti uygulaması hayata geçirilmiştir. Bahsi geçen uygulama, ilk defa Astana'yla 2012 yılında başlayarak günümüze kadar devam etmiştir. Sonrasında her sene farklı bir şehir, Türk dünyası kültür başkenti seçilmiştir. Astana'dan sonra Eskişehir, Kazan, Merv, Türkistan, Kastamonu, Oş, Hiva, Bursa, Şuşa ve Anev kültür başkenti olmuştur. 2025 yılı Türk dünyası kültür başkenti ise Aktau'dur.

Bu makalede; 2012 yılından itibaren devam eden bu uygulama ve söz konusu kapsamda gerçekleştirilen çalışma ve projelerin neler olduğu ve ortaya konulan çalışmaların Türk dünyasının ortak kültür mirası, somut olmayan kültürel mirası, değerleri, tarihi, kültürü, edebiyatı ve sanatı gibi çeşitli alanlardaki yansımaları ve sonuçları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Türk Dünyası Kültür Başkenti, Kültür Başkenti, Türk Dünyası ve Kültürel Miras, Türkiye ve Türk Dünyası.

TURKIC WORLD CULTURAL INTEGRATION STUDIES: TURKIC WORLD CAPITAL OF CULTURE APPLICATION

ABSTRACT

The concept of the Turkish World includes concepts such as geography, culture, history, language, culture, literature and art, which express a common identity and belonging. These concepts are also a ground where the idea of a common culture, history and civilization is put forward. Many studies are carried out between the Turkish states on this ground. Especially after the dissolution of the USSR in 1991, joint studies in every field between Turkey and the Turkish states that gained their freedom and the Turkish communities in various geographies have started rapidly. Afterwards, these studies have continued to increase every day since then. The International Turkish Cultural Organization (TURKSOY) has a major role in these studies. One of these studies is the Turkish World Capital of Culture application. The history of this application is the Summits of Heads of State of Turkic

* Bu makale, 11-12 Nisan 2025 tarihinde düzenlenen Uluslararası 21. Yüzyılda Türk Dünyası ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan "*Türk Dünyası Kültürel Entegrasyonu Çalışmaları: Türk Dünyası Kültür Başkentleri Uygulaması Örneği*" başlığıyla sunulan bildiriden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: iearioglu@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0003-4051-3700.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Speaking Countries held in Ankara in 1992 and continued to be held in member countries until today. As a result of these summits, the application of the Capital of Culture of the Turkic World was put into practice with the common will and thought that revealed the cultural partnership between the Turkic states. The application of the Capital of Culture of the Turkic World started with Astana for the first time in 2012 and continued until today. Afterwards, a different city was chosen as the cultural capital of the Turkic World every year. After Astana, Eskişehir, Kazan, Merv, Turkistan, Kastamonu, Oş, Khiva, Bursa, Shuşa and Anev became the cultural capitals. The Capital of Culture of the Turkic World in 2025 is Aktau.

This article will evaluate the application of the Capital of Culture of the Turkic World, which has been ongoing since 2012, the works and projects carried out within this scope, and the reflections and results of the works carried out in various fields such as the common cultural heritage, intangible cultural heritage, values, history, culture, literature and art of the Turkic World.

Keywords: Turkish World, Turkish World Cultural Capital, Cultural Capital, Turkish World and Cultural Heritage, Türkiye and Turkish World.

GİRİŞ

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle, özgürlüğünü kazanmış Türk devletleriyle Türk dünyası açısından yeni bir dönem başlamıştır. Sovyetler Birliği'nden ayrılıp bağımsızlığını ilan eden 15 devletten 5'inin Türk devleti olması Türkiye'yle Türk devletleri ve toplulukları arasında başlayacak yeni bir dönemin de habercisi olmuştur. Sovyetler Birliği içinde bağımsızlığını ilan eden yeni Türk devletlerinin dışında, Sovyetler Birliği sınırları içinde soydaş ve kardeş toplulukların da bulunması da yeni anlayışların yer alacağı çok yönlü politikaların hayata geçirilmesini gerekli kılmıştır. Bu durum, her alanda yeni adımların atılması ve o coğrafyalarla dil, kültürel miras, sanat, edebiyat, tarih ve eğitim gibi alanlarda yeni kültürel iş birlikleri çalışmalarının başlaması noktasında olumlu bir ivme kazandırmıştır.

1991 yılında bağımsızlıklarını elde eden Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan'ın, uluslararası sistemde yerini almalarıyla, Türkiye'nin bu ülkelere yönelik dostluk ve kardeşlik temelinde yaklaşımları dikkat çeken bir gerçektir. Bu durum; dış politika, siyaset ve ekonomik alanlarındaki ilişkilerin daha da ötesinde, kültürel bir zemin üzerinden ilerleme göstermiştir. Bu sebeple, bölge dinamiklerinin dikkate alınması ayrı bir önem taşımaktadır. Türk dünyasının yakınlaşması ve bütünleşmesi önemli bir konudur. Bu konu hakkında çalışmalar gerçekleştirilirken bölgenin konjonktürel durumu dikkate alınmalıdır. *"Türk dünyasının kültürel bağları, ekonomik kaynakları, coğrafi anlamda aslında çok da uzak olmayan bir coğrafyada bulunması karşılıklı entegrasyonu da hızlandıracaktır.*''[1] Zira Türk dünyasındaki kültürel entegrasyon aynı zamanda diğer alanlardaki entegrasyonlarla da ilişkilidir. Türk devletleri ve topluluklarının kendi arasında gerçekleştirdiği iş birliğinin mahiyetine bakıldığında Türkiye ve diğer Türk Cumhuriyetleri arasında diplomatik kurumsal çerçeve savunma işbirliği, ticaret ve enerji işbirliği yanında eğitim ve kültür gibi birçok alanda işbirliğinin daha da geliştirilmesi için güçlü bir potansiyelin olduğu bir gerçektir.[2]

Sovyetler Birliği döneminde Türk toplulukları ve kültürüne karşı Sovyet rejiminin uyguladığı resmî politikaların Türk toplulukları sosyal yapılarına olumsuz yansımaları günümüzde de görülmektedir. O dönemde millî olarak kabul edilen her şeye yasaklar getirilmek istenmesiyle millî bir bilince sahip olunmasının da önüne geçilmeye çalışılmıştır.[3] Esaret altında bulunan Türk halklarının yaşadıkları o olumsuz dönemlerde bile milli kimliklerini ve benliklerini korumada ellerinden geleni yaptıkları dikkat çekmektedir. Sovyetler Birliği döneminde Türk halklarının kültür, sanat, edebiyat, dil ve edebiyat alanlarında kültürel bağlarının kopmaması, birbirlerinden uzaklaşmamaları ve kültürel iletişimin devam etmesinin bazı sebepleri vardır. Özellikle Türk halklarının kendi aralarında kültürel ilişkilerine önem vermeleri, sözlü kültürü yaşatmaları, sanat, edebiyat ve çeviri gibi alanlarda kültürel etkileşim içinde olmaları millî kimliklerinden uzaklaşmamalarına neden olmuştur.[4] Burada bahsedilen durumlar, uzun yıllar Sovyet sistemi içerisinde esaret altında bulunan Türk halklarının karşılaştığı zorlukları ne şekilde aştığını göstermektedir. Esaret sonrasında gerçekleşen bağımsızlıkla beraber Türk devletleriyle Türk toplulukları, kendi aralarında bir araya gelme, özellikle dil, kültür ve edebiyat alanlarında ortak çalışmalar gerçekleştirerek Türk dünyasının kültürel entegrasyonunu sağlama yolunda önemli adımlar atmıştır. Günümüzde de ortaya konulan bu ortak perspektifle geleceğe yönelik yeni adımların da atılmasına devam edilmektedir.

[1] Selçuk Duman, ''Küreselleşme Tartışmaları Ekseninde Türk Dünyası Üzerine Bir Değerlendirme'', *Türksav Türk Dünyası 25 Yıllığı*, haz. Mehmet Seyfettin Erol, Yavuz Gürler, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 245.
[2] Oktay F. Tanrısever, ''Türkiye'nin Bağımsızlıklarının 30. Yılında Diğer Türk Cumhuriyetleri ile İlişkileri'', *Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Cumhuriyetleri Sempozyumu (Türk Dünyasında Değişime Yön Veren Ortak Miras: Dil, Tarih, Edebiyat ve Mefkûre),* ed. Fırat Purtaş, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayını, Ankara 2022, s. 223.
[3] Seyfullah Yıldırım,'' Bağımsızlık Sonrası Dönemde Kazak Kültürünün Korunmasına Yönelik Yapılan Çalışmalar'', *Türk Cumhuriyetlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, ed. Mehmet Akif Kireşçi, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2018, s. 294.
[4] Terane Heşimova, ''Türk Halklarının Kaynaşmasında Türkiye Cumhuriyeti'nin Kültürel Stratejik Mevkisi: Sonuçlar ve Perspektifler'', *Türk Cumhuriyetlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, ed. Mehmet Akif Kireşçi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2018, s. 357.

Bu çalışmada, 1991 yılında bağımsızlıklarına kavuşan Türk devletleriyle Türkiye arasında gerçekleştirilen çalışmalar, kültürel iletişim, kültürel entegrasyon yönüyle ele alınarak incelenmiştir. Ayrıca 2012 yılında başlayıp günümüzde de devam eden Türk dünyası kültür başkenti uygulaması, bu uygulama kapsamında gerçekleştirilen çalışmalar, ortak projeler somut olmayan kültürel miras, dil, edebiyat, sanat ve kültürel yansımaları ve sonuçlarıyla değerlendirilmiştir.

1. Türk Dünyası ve Türkiye Kültürel İş birliği, Kültür Diplomasisi ve Somut Olmayan Kültürel Miras Çalışmaları

Türk dünyası kavramı, aynı zamanda nüfus, toprak alanı, beşerî ve ekonomik yönleriyle geniş bir coğrafyanın da adıdır. "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne uzanan'' sözüyle ifade edilen ortak kültürel miras, tarih, dil ve kültürü paylaşmakta olan Türk devletleri ve topluluklarını içinde bulunduran Türk dünyası aynı zamanda Türk kültürünün yaşadığı bir coğrafi bir alandır. Bu alanda gelişen ve artan ikili ilişkilerde Türkiye'nin son yıllarda uyguladığı, ortaya koyduğu kamu diplomasisi ve kültür diplomasisi temel etkenlerden biri durumundadır.

Son yıllarda kamuoyunda ve uluslararası çalışmalarda görülen yumuşak güçle bu gücü oluşturan kamu diplomasi ve bu diplomasinin uygulama zemini olan kültür diplomasisi, kültür alanı üzerinden tesis edilip uygulanmaktadır. Dünyada pek çok ülkede kamu diplomasisi içinde kültürel diplomasinin kullanımı, Türkiye'ye göre daha eskidir. Türkiye, kamu diplomasisi ve bunun içerisinde çeşitli kuruluşlarının yerini ve önemini geç fark etmiştir. Türkiye geçtiğimiz son yirmi yıl içerisinde çalışmalarını hızlandırmıştır. Neticede de olumlu sonuçları görmeye başlamıştır.[5] Türk dış politikası söylemleriyle uygulamalarında görülen Türk diplomasisinin yükselen değeri, görünmeyen gücü olan kültür diplomasisi kültür ve medeniyet kavramlarından hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Türkiye'nin yürüttüğü kültürel diplomasi, Türkiye'nin bölgesel ve aynı zaman da küresel ölçekte hissedilmesini sağlamıştır. Türkiye'yle Türk milletinin gönül coğrafyası arasında güçlü aidiyet bağları gerçekleşmiştir.[6]

Türk dünyasında gerçekleştirilen ortak siyasî, ekonomik ve uluslararası çalışmaların yanında kültür, sanat, dil ve edebiyat alanlarında görülen etkinlikler, Türk dünyasının tamamında ortak bir sanat anlayışının mümkün göründüğünü de ortaya koymaktadır.[7] Türk dünyasını üzerine değerlendirmeler yapmak için idari başkentleri anlamak gerekmektedir. Bu kapsamda son yıllarda Türk dünyası başkentleri üzerine yazılmış çeşitli eserlerin de arttığı müşahede edilmektedir. Bu çalışmalarla Türk devletlerinin başkentleri tarihi, kültürel ve idari yönleriyle ele alınmaktadır. Bunun sonucunda Türk dünyasında yaşanan ekonomik, siyasi ve sosyal dönüşümün başkentler üzerinden mekânsal analizleri de yapılmış olmaktadır.[8] Türkiye'nin diğer bağımsız Türk devletleri ve topluluklarıyla ortak çalışmaları, Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları sonrasında uluslararası arenayla Türk dış politikasında yeni açılımları da beraberinde getirmiştir. Özellikle Türk dış politikasında yer alan kamu diplomasisi ve yumuşak güç gibi kavramlar yanında *ulusal*, *uluslararası* ve *bölgesel* özelliklere sahip kurum ve kuruluşlar dikkat çeken çalışmalarıyla Türk Cumhuriyetleriyle Türkiye arasındaki kurumsal organizasyonlar ikili ilişkilere ayrı bir yön vermiştir. *Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Yunus Emre Vakfı, Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı, Türkiye Maarif Vakfı, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi), Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), Türk İş Konseyi ve Avrasya İslam Şurası* gibi örgütler, bölgesel organizasyonlardır. Bunların yanında Türkiye ve bağımsız Türk devletlerinin üye oldukları *Birleşmiş Milletler, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Dünya Bankası, İslam İşbirliği Teşkilatı* gibi kuruluşlar ise bölgesel organizasyonlardır.[9] Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında sağlıklı bir entegrasyonun sağlanmasında kuruluş amaçları ve faaliyet alanları yönüyle bu kurumların büyük önemi vardır. Bu kuruluşların dışında *Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)* ve *Uluslararası Türk Akademisi (TWESCO)* Türk dünyası için önemli organizasyonlardır.[10] Kültür diplomasinin önemli birer enstrümanı olan bu kurum ve kuruluşlar siyasal ve ekonomik gelişmelerin yanı sıra kültürel etkileşimin sağlanmasında önemli katlılar sağlamaktadır. Bu kurum ve kuruluşların gerçekleştirdiği çalışmalarla, Türk dünyasının kültür ufkunda yeni gelişmeler olmaktadır.

[5] Ahmet Nafiz Ünalmış, ''Yumuşak Gücün Tesis Edilmesinde Kültürel Diplomasinin Önemi ve Bir Uygulayıcı Olarak Yunus Emre Enstitüsü'', *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 91, 2019, s. 146.
[6] Fırat Purtaş, ''Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi'', *Akademik Bakış Dergisi*, S. 13 (7), 2013, s. 2.
[7] Abdullah Gündoğdu, ''Türk Dünyasında Ortak Sanat Anlayışı Mümkün mü?'', *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 4 (1), 2019, s. 12.
[8] A. Çolpan Kavuncu, ''Türk Dünyası Başkentleri Giriş'', *Türk Dünyası Başkentleri (Ankara, Almatı, Astana, Aşkabat, Bakü, Bişkek, Duşanbe, Lefkoşa, Taşkent),* ed. Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2018, s. 1-2.
[9] Fırat Yaldız, ''27. Yılında Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri İle İlişkileri: Kurumların Rolü'', *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri,* ed. Ayşe Çolpan, vd., Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2018, s. 23-34.
[10] Vusal Hasanzadeh, *Türk Dünyası Entegrasyonu Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinin Entegrasyon Teorileri Çerçevesinde Değerlendirilmesi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2024, s.172-204.

1.1.Türkiye ve Türk Dünyası Arasındaki Kültürel İşbirliğine Katkı Sağlayan Kurum ve Kuruluşlar

Türkiye'nin kurum ve kuruluşlarıyla son yıllarda uluslararası arenada yer alan ülkelerle kültürler arasında yakınlaşmayı ve bütünleşmeyi sağlamada etkili bir faktör olan kamu diplomasisini etkin bir şekilde kullanması önemli sonuçlar getirmiştir. Bu anlamda Türk dış politikasında dikkat çekici gelişmelerin kendini göstermesi, kültürel diplomasinin, özellikle Türk dünyasıyla olan olumlu ikili ilişkilerin, kültürel iletişimin iyi noktalarda olmasına büyük katkılar sağlaması, bu alanda ortaya konulan politikaların doğru ve kalıcı olmasıyla orantılıdır. Burada Türkiye'yle Türk devletleri ve Türk topluluklarının Türk dünyasına yönelik kültürel iletişim başta olmak üzere çeşitli alanlarda önemli çalışmaları gerçekleştiren kurumlarla kuruluşların listesi yukarıda zikredilmiştir. Bunlar arasında Türk dünyasının kültürel entegrasyonunu gerçekleştirmede dikkat çekici çalışmalara imza atan *Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY), Uluslararası Türk Akademisi (TWESCO), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Yunus Emre Vakfı, Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı, Türkiye Maarif Vakfı, Türk Kültür ve Mirası Vakfı,* özellikle dil, kültürel değerler, kültürel miras, sanat ve bilim alanlarda çalışmalarına devam etmektedir. *Türk dünyasının UNESCO'su* olarak da bilinen *Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY),* 12.07.1993 tarihinde Kazakistan'ın Almatı şehrinde Azerbaycan, Kırgızistan, Türkiye, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın kültür bakanlarının katılımıyla tesis edilmiştir.[11] Teşkilata üye olan bağımsız Türk devletlerinin yanında Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bölgelerin de faaliyetlerde yer alması, TÜRKSOY'un çalışmalarıyla Türk Cumhuriyetleriyle Türk Dünyası arasında kültür ve sanat köprüsü olarak anılmasını sağlamıştır. Her üye devlet teşkilatta kültür bakanı düzeyinde temsil edilmektedir. Ortak kültür, somut, somut olmayan kültürel miras, dil ve sanat alanında düzenlenen etkinlikler, kutlamalar, hem Türk dünyasının ortak bağlarını hem de ve üye ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirmektedir.[12] Türk kamu diplomasisi içinde Türk Dünyasına hizmet etmek maksadıyla 1992 yılında ''Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği'' adıyla kurulan sonradan *Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA),* adını alan kurum, 60 ülkede faaliyetlerini yürütmektedir.[13] Bu kuruluşların yanında özellikle eğitim, kültür, dil (Türkçe) ve Türk kültürünü tanıtma maksadıyla kurulan *Yunus Emre Enstitüsü* ve *Türkiye Maarif Vakfı* ve *Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı,* son yıllarda göz kamaştırıcı faaliyetleriyle hem Türkiye'yi hem Türk dünyasını da temsil etmektedir.[14] Bu kuruluşlar, Türk dünyası kültür birliği için önemli katkıları sağlamanın yanında, kültürel alandaki ilişkilerin siyasi ve ekonomik ilişkilerin de gelişmesi sağlayacaktır.[15]

Türk dünyasının çeşitli alanlarda ortaya konulan entegrasyon çalışmalarından biri de Türk Devletleri Teşkilatı'nın ilan ettiği '*Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesi'dir*. Bu belge, başta Türk dünyası kültür politikaları olmak üzere kültürel güvenlik çalışmalarına ve folklor araştırmalarına alan açmaktadır. Türklerin dünya kültür mirasına tarihsel olarak sundukları değerler sistemi ve medeniyetin üretildiği alan olan Türk dünyası coğrafyası, sahip olduğu özellikler sebebiyle dünyanın stratejik ve jeopolitik öneme sahip alanlarından biri olmaktadır.[16]

Yukarıda zikredilen kurumların varlığı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'yle diğer Türk devletlerinin kültür, dil, edebiyat ve sanat alanlardaki ortak kimliğin oluşturulması yanında uluslararası, ekonomik, teknolojik olmak üzere farklı alanlarda müşterek çalışmaların gerçekleşmesine olumlu katkı sağlayacaktır.

1.2. Türkiye ve Türk Dünyası Arasındaki Kültürel İş birliğine Katkı Sağlaması Yönüyle Somut Olmayan Kültürel Miras Alanındaki Çalışmalar

Türk dünyası, sahip olduğu maddi değerlerin yanında tarihi, kültürü ve sosyal yapısıyla tarih boyunca her zaman dikkatleri üzerine çekmiştir. Türkiye'yle diğer Türk devletleri sahip oldukları millî kimlik ve kültürel birikimin geleceğe taşınmasında ortak bir anlayışı ortaya koymak zorundadır. Bu anlayışın gerçekleşmesine yardımcı olacak tecrübe ise sahip olunan kültür ve medeniyetin kodlarında mevcuttur. Ayrıca, Türk dünyasının konumu bunun için uygundur.[17] Tarih boyunca Türklerin yaşadığı coğrafya, büyük medeniyetlerin buluştuğu stratejik bir önemi haizdir. Türkler, bu anlamda Batı'yı ve Doğu'yu içine alan geniş bir coğrafyada çekim merkezi olmuştur. Türk dünyasının ana yurdu Türkistan'dır. Türklerin ana yurdu Türkistan yerine uzun yıllar ''Orta Asya'' ifadesi kullanılmıştır. Tarihsel sürecin de bir gereği olarak son yıllarda Orta Asya yerine Türkistan terimi, artık yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Türkistan, bir coğrafya karşılığında kullanılmasının yanında, aynı zamanda Türk kültür ve medeniyetinin tüm değerlerinin ve inanç sisteminin de kaynağıdır. Türkistan coğrafyası,

[11] Düsen Kaseinov, ''Türk Dünyasının Kültür Çatısı Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı TÜRKSOY'', *Türksav Türk Dünyası 25 Yıllığı*, haz. Mehmet Seyfettin Erol, vd., Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 267.
[12] Hasanzadeh, *age*, s 200-203.
[13] Yaldız, *agm*, s 23-25.
[14] Yaldız, *agm*, s.26-28.
[15] Aslı Çandarlı Şahin, ''Türk Dünyası İle Kültürel İlişkiler Bağlamında Yapılandırılan Kurum ve Kuruluşlar'', *Turkısh Studıes Internatıonal Periodical fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkıc,* 12 (26), 2017, s.96.
[16] Cevdet Avcı, ''Folklor ve Kültürel Güvenlik (II): Türk Devletleri Teşkilatı 2040 Vizyon Belgesi'nin Sunduğu İmkânlar'', *Folklor Akademi Dergisi,* 7 (3), 2024, s. 1272-1273.
[17] Osman Horata, Türk Dünyası'nın Kültürel Ufukları: Tarihsel Bağlam İçinde Genel Bir Değerlendirme, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 82, 2017, s. 127.

kendi içinde şekillenen tabiat anlayışı, değerler sistemi, insan ve mekân ilişkisi, akide yapısıyla dikkati çekmektedir. Bu değerler, aynı zamanda insanlık kültürüne de katkılar sağlamaktadır.[18]

Son yıllarda kültürel diplomasi kavramı, halk bilimi çalışmalarında da görülmektedir. Zira son yıllarda adı geçen alandaki çalışmalarının devletlerarası ikili ilişkilerinin bir parçası olan kültürel ilişkilerde önem kazanmıştır. Ayrıca kültürel diplomasinin çalışma alanlarıyla örtüşmektedir.[19] Mesela somut olmayan kültürel miras, Türk dünyasının ortak unsurlarındandır. Tanınırlığı ise ortak kimliği oluşturmaktadır. Türkiye'ye üniversite öğrenimi için Türk dünyasının çeşitli yerlerinden gelen öğrencilerin somut olmayan kültürel miras ve bu mirasın *UNESCO*'ya kaydedilen unsurları hakkında sahip oldukları bilginin artırılmasıyla ilgili bir araştırma yapılmıştır. Çıkan sonuçta, bu değerlerle ilgili farkındalığın artırılması ve uygulama alanının genişletilmesi yer almaktadır. Nitekim uygulama ortamı bulamayan kültürel değerler ise zamanla kaybolup gidecektir.[20] Türk dünyasının ortak somut olmayan kültürel mirasına yönelik çalışmaların müşterek tarih, kültür ve sanat değerlerinin ortaya çıkarılmasında büyük katkısı olacaktır. Dolayısıyla Türk dünyası somut olmayan kültürel mirasının envanterinin yer aldığı çalışmalar, ayrıca kıymete değerdir.[21] Türk devletleri ve topluluklarının kendi aralarında gerçekleştirdiği organizasyonlar ve bu organizasyonlar sonrasında ortaya çıkan kültürel temaslarla geliştirilen stratejiler Türk dünyasının kültürel etkileşiminde, sosyal hareketliliğin önemini göstermektedir.[22]

Görülüyor ki konunun öğretilmesi, tanıtılması ve uygulamalı bir biçimde yaşatılması, ortak algılar yönüyle önem arz etmektedir. *TÜRKSOY* somut olmayan kültürel miras alanında da faaliyetler gerçekleştirmektedir. 2010 yılından beri her yıl düzenlenen *TÜRKSOY* üyesi ülkelerin düzenlediği *UNESCO Milli komisyonları toplantılarıyla* bölgesel seminerler, somut olmayan kültürel mirasın araştırılması, derlenmesi ve bilimsel bir bakışla ele alınması için önemlidir.[23] Yine *TÜRKSOY*'un Türk dünyası halk edebiyatı alanında Türk destanlarıyla ilgili çalışmaları, Türk destan geleneğinde yer alan ortak destan motiflerinin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.[24] Kültürel miras alanındaki bu çalışmalar, Türk dünyasının kardeşliğine ve kültürel etkileşimine yönelik çalışmalara da zemin hazırlamaktadır.

2. Türk Dünyası Kültür Başkentleri Uygulaması Programı

Dünyada pek çok şehir, sahip olduğu kültürel miras ve kültürel kimliğiyle öne çıkar. Bu nedenle şehirler, kültür uygulamalarının bir parçasıdır. Şehir ve kültür arasındaki ilişki, şehrin sahip olduğu tarihî ve kültürüyle kimliğini de oluşturur. Dünyada kurulduğu andan günümüze kadar pek çok şehir, yerel özellik gösteren somut ve somut olmayan kültürel mirasının, geleneklerinin yaşatılması ve dünyaya tanıtılmasıyla evrensel bir hüviyet kazanır. Türkiye'nin de içinde bulunduğu Türk dünyası, köklü geçmişi ve eşsiz kültürel mirasıyla geniş bir coğrafyaya yayılmış durumdadır. Türk dünyası, içinde bulundurduğu devlet ve topluluklarla, onların sahip olduğu tarihî ve kültürel zenginliğiyle gerçekleştirdiği çalışmalarla ortak kültürel iş birlikleri ve entegrasyon çalışmalarını, bu zengin kültürel mirası da dikkate alarak gerçekleştirmektedir.

1993 tarihinde *Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı*'nın kurulmasıyla Türk dünyasında kültürel miras, tarih ve sanat gibi ortak kültürü de ifade eden pek çok alanda yeni bir bakış açısı da başlamıştır. *TÜRKSOY*, Türk dünyasının dil, edebiyat, tarih, gelenek-görenek ve sanat alanlarda gerçekleştirdiği çalışmalarıyla kültürel iş birliğin ortak bir platformu hâline gelmiştir. Geleneksel Nevruz kutlamaları, Türk dünyası sanatsal etkinlikleri kapsamında bir araya getirilen sanatçılar, ressamlar, opera sanatçıları, fotoğrafçılar, medya mensupları, edebiyatçılar ve şairler, opera günleri, hikâye yarışmaları, bilimsel toplantılar, hayata geçirilen kültürel projeler, anma yılı ilanı ve etkinlikleri bazı faaliyetler olarak sayılabilir. Bunun yanında, *TÜRKSOY* gençlik koroları ve orkestraları, basın ödülleri, uluslararası iş birlikleri ve sivil toplum etkinlikleri olmak üzere pek çok faaliyet *TÜRKSOY*'un başlıca çalışmaları arasındadır.[25] *TÜRKSOY*'un Türk dünyası kültür ve sanat hayatına kazandırdığı önemli çalışmalardan birisi de *Türk Dünyası Kültür Başkentleri* uygulamasıdır. 2012 yılı itibariyle başlatılan söz konusu uygulama, kesintisiz olarak günümüze kadar devam ettirilmiştir. Uygulamanın geçmişini ilki, 1992 yılında gerçekleştirilen günümüze kadar da değişik periyotlarla sürdürülen, *Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri*ne kadar götürmek mümkündür. Türk dünyası kültür başkenti uygulamasının başlangıcı, 2010 yılında

[18] Ruhi Ersoy, *Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Kültürü ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler Dün/Bugün/Yarın*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023, s. 41.
[19] Ahmet Emin Şahiner, ''Kültürel Diplomasi ve Türk Halk Bilimi'', *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi,* 12 (39), 2024, s.75.
[20] Çetin Akkuş, ''Türk Dünyası Öğrencilerinin Unesco Somut Olmayan Kültürel Miras Değerlerine İlişkin Bilgi ve Deneyim Düzeylerinin Karşılaştırılması'', *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi,* 10 (12), 2020, s. 621
[21] *Türk Dünyası Somut Olmayan Kültürel Mirasları Envanter Çalışması*, ed. Murat Yılmaz, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayını, Ankara 2015.
[22] Hayati Beşirli, ''Türk Dünyasının Kültürel Etkileşiminde Sosyal Hareketliliğin Önemi'', *Akademik Bakış Dergisi,* 56, 2016, s. 53.
[23] Dilek Türkyılmaz, ''Somut Olmayan Kültürel Miras Çalışmaları Bağlamında TÜRKSOY Bölgesel Seminerlerine İlişkin Bir Değerlendirme'', *Milli Folklor Dergisi,* 25 (100), 2013, s. 48-49.
[24] İbrahim Gümüş, ''TÜRKSOY ve Türk Dünyası Halk Edebiyatı'', *III. Uluslararası Tesam Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı,* İstanbul, 2018. s. 233.
[25] Düsen Kasinov, ''Türk Dünyasının Kültür Çatısı Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı-TÜRKSOY'', *Türksov Türk Dünyası 25 Yıllığı, Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler, Özeleştiriler*, haz. Mehmet Seyfettin Erol, vd. Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 268-273.

İstanbul'da düzenlenen ''Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 10. Zirve Toplantısı''na kadar gitmektedir. *TÜRKSOY* tarafından önerilen ve oy birliğiyle kabul edilen ''Türk Dünyası Kültür Başkenti'' uygulamasının amaçlarına bakıldığında ana hedefler yönüyle dikkat çektiği görülmektedir. Amaçlar şu şekilde özetlenmiştir:

> ''Türk dili konuşan halklar ve ülkeler arasında dostane ilişkiler kurarak, ortak Türk kültürünü, dilini, tarihini, sanatını, gelenek ve göreneklerini araştırarak ortaya çıkarmak, geliştirmek, korumak, gelecek kuşaklara aktarmak ve kalıcı kılmak. Bilimsel, kültürel, sanatsal araştırma, inceleme ve etkinlikler yaparak, kültürel birliği ve dayanışmayı sağlamaya çalışırken dünya barışına, uygarlığına, bilime ve sanata katkıda bulunmak. Türk kültürünün sevgi, hoşgörü ve akılcılık ilkelerine dayandığının bilinci içinde, Türk kültürünün uluslararası düzeyde benimsenmesine, yaygınlaştırılmasına çalışmak, bu yolda uygarlığa, dünya barışına ve insan haklarına hizmet etmek. Türk dünyası halklarının ortak geçmişini, tarihini, dil ve edebiyatını, kültür ve sanatını bir bütün halinde ele alan bilimsel araştırmaları güçlendirmek. Ulusal tarihi, ana dili, edebiyatı, kültür ve sanatı, gelenek ve görenekleri gelecek kuşaklara aktarmak için ortam hazırlamak.''[26]

TÜRKSOY tarafından 2012 yılından itibaren her yıl Türk dünyasının farklı bir şehrinin *Türk dünyası kültür başkenti* ilan edilmesi projesinin, başlangıcından bugüne devam etmesi ve başarılı olmasındaki en önemli etken, bu uygulamanın devlet başkanları tarafından karara bağlanarak resmî bir nitelik kazanmasıdır. Böylece, bu etkinliklerde bakanlıklar, valilikler, belediye başkanlıkları, sivil toplum kuruluşları, üniversiteler aktif rol oynamışlardır.[27] Bu uygulamanın Türk dünyasının geçmişi ve geleceğiyle kültürel birlikteliği açısından köklü bir geçmiş ve eşsiz kültürel mirasın yaşatılması, geleceğe aktarılması yönleriyle önem taşımaktadır.[28] ''*Türk dünyası kültür başkentleri uygulaması*yla Türk kültür başkenti unvanının, Türk dünyasının kültürel entegrasyonunu sağlamada ve ilan olunan şehirlerin tanınmasında neler sağlamıştır?'' sorusuna verilecek cevaplar, konuyu Türk dünyası yönüyle önemli kılmaktadır. Bu bağlamda, Türk dünyasının kültürel mirasını, kültür başkenti olarak ilan edilen kentlerin kültürünü, kültürel mirasını, geleneklerini ve sanatını tanıtmanın önemli olduğu söylenebilir. Ayrıca, farklı şehirlerde kültür ve sanat etkileşimini de güçlendirecek olan uygulamanın başlamasıyla Türk dünyasının seçilen ilk kültür başkenti, Kazakistan'ın Astana şehri olmuştur. Sonrasında, yıllara göre Türkiye'den Eskişehir (2013), Tataristan'dan Kazan (2014), Türkmenistan'dan Merv (2015), Azerbaycan'dan Şeki (2016), Kazakistan'dan Türkistan (2017), Türkiye'den Kastamonu (2018), Kırgızistan'dan Oş (2019), Özbekistan'dan Hiva (2020), Türkiye'den Bursa (2022), Azerbaycan'dan Şuşa (2023), Türkmenistan'dan Anev (2024), Kazakistan'dan Aktau (2025) Türk dünyası kültür başkentleri olarak seçilmişlerdir.[29] Böyle bir düşüncenin ortaya çıkmasında, Türk Dünyası Kültür Başkentleri düşüncesinin hayata geçirilmesinde dünyanın çeşitli ülkelerinde görülen uygulamalar öncülük etmiştir. Dünyanın çeşitli bölgelerinde görülen Avrupa kültür başkenti, Amerikan kültür başkenti, İslam ülkeleri kültür başkenti, Doğu Asya kültür başkenti gibi uygulamalar öncülük etmiştir.[30] *Türk dünyası kültür başkentleri uygulaması*nın şimdiye kadar gerçekleşen programlarının başarılı olması ve ortaya çıkan olumlu sonuçlara dayanarak gelecekteki süreçte de devam edeceğini söylemek mümkündür.

3. Türk Dünyası Kültür Başkentleri Programının Kültür, Tarih, Edebiyat ve Sanat Yönleriyle Yansımaları

*Kültür Başkentleri uygulaması*nın gerçekleştiği kentlerde, ortak kültürün var olduğu şehirlerdeki kültürel kimliği tanıtmak ve güçlendirmek amaçları bulunmaktadır. Bu kapsamda, kültür başkenti seçilen şehirlerde gerçekleştirilen aktiviteler, festivaller, kültürel sanatsal etkinlikler, bilimsel toplantılar, konferanslar, sergiler, sportif faaliyetler gibi pek çok etkinlikle ve organizasyon kültür endüstrisiyle kültürel organizasyonların birlikte ele alındığını göstermektedir. Burada kültür başkenti olarak seçilen diğer bir şehirde uygulanan aktivitelerin amaçlanan ortak kültürün güçlendirmesine ne düzeyde katkı sağladığı ve kültür başkenti seçilen şehrin seçilmesinden sonra bu sürecin o şehre ne kattığı üzerinde düşünülmelidir.[31] Kültür başkentlerinin bu anlamda Türk dünyasının ortak kültürel kimliğinin kazanılmasında ve seçilen şehirlerin kültür, sanat ve ekonomik alanlarında ortaya çıkan olumlu gelişmeler Türk dünyası kültür başkentlerinin kazandığı faydalardır.

Türkiye'de *Türk dünyası kültür başkentleri uygulaması*nın bir neticesi olarak 2013'te Eskişehir, 2018'de Kastamonu ve 2022'de Bursa, kültür başkenti seçilen şehirlerdir. Adı geçen şehirlerin kültür başkenti olmasıyla hem şehirlerin kültürel mirasının tanıtılmasına hem de yerleşim yeri ve kent kültürü yönüyle öne çıkmasına etki etmiştir. Aşağıda bunlara dair misaller verilecektir.

---

[26] Erkam Temir, ''Türk Dünyası Kültür Başkentleri ve İletişim Stratejileri'', *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, s. 51.
[27] Fırat Purtaş, ''TÜRKSOY ve Türk Dünyası Kültür Başkentleri'', *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, s. 1-4.
[28] Purtaş, *agm,* s.1-2.
[29] TÜRKSOY, https://www.turksoy.org/kultur-baskentleri Erişim Tarihi. 23.03.2025.
[30] Ayşe Çolpan Yaldız, ''Kültür Başkenti Uygulamaları Kavramsal ve Kuramsal Aka Plan'', *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, s. 31-34.
[31] Yaldız, *agm*, s.26-27.

Eskişehir, kültür başkentliği uygulamasında ilk kez seçilen şehir unvanıyla yapılan çalışma ve etkinliklerle başarılı bir uygulama gerçekleştirmiştir. *''Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti* Ajansı'' öncesinde yapılan hazırlıklar sonrasında ise başarılı organizasyon bağlamında gösterdiği koordinasyonla Türk dünyası somut olmayan kültürel mirasının tanıtılması ve taşınmasında önemli bir rol üstlenmiştir.[32] Kültür başkenti uygulamasının kültürel miras tanıtımı yanında uygulamanın gerçekleştirildiği şehrin turizm ve destinasyon imajı yönüyle de olumlu çıktıları ortaya çıkmıştır. Kültür başkenti uygulaması sebebiyle Eskişehir'i ziyaret eden yabancı turistlere uygulanan bir ankette kültürel değerleri görmek ve yeni kültürleri keşfetmek gayesiyle seyahat ettikleri görülmüştür. Ankette, kültür başkenti uygulamasının tanıtım, organizasyon ve gerçekleştirilen etkinliklerle kültürel değerlerin destinasyon imajına olan etkisine dikkat çekilmektedir.[33] Eskişehir 2013 Türk dünyası kültür başkenti projeleri yerel halkın sosyal gelişimine yönelik projelerin de belirlenmesine bir zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda, Eskişehir'de gerçekleştirilen 286 proje, yerel halkın sosyal gelişimine etki etmiştir. Projeler, sadece şehir merkezini değil, merkez dışındaki mahalle ve ilçeleri de kapsayan etkinlikler, yerel halkın sosyal gelişimi konusunda önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Böylece Eskişehir'in kültür başkenti oluşunun, yerel halk için sosyal anlamda da kazanımlar içererek bu alandaki boşluğun doldurulması yönünde gelişmelerin ortaya çıktığı gözlemlenmiştir.[34] Eskişehir kültür başkenti uygulamasında görülen bu olumlu sonuçlar yanında bazı olumsuz sonuçlar da ortaya çıkmıştır. Bütçenin çok iyi yönetilememesi, projelerde yeterince seçici olunamaması, faaliyet çokluğundan kaynaklanan organizasyon kusurları, Türk dünyası öğrencilerine yeterli çalışmanın yapılamaması, deneyim eksikliği sebebiyle ortaya çıkan olumsuz sonuçlar arasında yer almaktadır.[35]

Kültür başkentleri uygulamasında ortaya konulan aktivitelerin o şehirde yaşayan halk tarafından bilinmesi ve haberdar olup olmamasıyla ilgili Kastamonu halkının düşünceleri ve bakışını değerlendiren bir araştırmada kültür başkenti kavramının olumlu olarak karşılandığı ortaya konulmuştur.[36] 2022 Türk dünyası kültür başkenti seçilen Bursa, bu kapsamda çeşitli faaliyetlere sahne olmuştur. Bu çalışmalardan biri de Bursa'nın akademik, tarihi ve kültürel yönleriyle ele alındığı 'Türk Dünyası Başkenti Tarih ve Şehir Sempozyumu'dur. Bu gibi sempozyumlar bir şehrin tarihi, kültürü ve geleneksel değerlerinin tanınması, tanıtılması ve aktarılmasına katkı sağlamaktadır.[37] Eskişehir kültür başkenti etkinlikleri çerçevesinde ise 'Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi Gönül Sultanları Buluşması' başlıklı sempozyum programı yurt içinden ve yurt dışından, alanında uzman pek çok bilim insanı, akademisyen ve çok sayıda davetlinin katılımı ile 26-28 Mayıs 2013 tarihinde gerçekleştirilmiştir.[38]

Türk dünyası kültür başkentleri uygulamasının ilk başkenti, Astana'dır. Kazakistan açısından bu geleneğe ilk ev sahipliği yapmak, ayrı bir öneme sahiptir. Uygulamanın Astana açısından kent kimliği ve kurumsal yapıya, ekonomiye ve turizme, Türk dünyasına yönelik etkisi gibi sonuçları vardır. Astana'nın kültür başkenti unvanı alması, Kazakistan'ın ulusal kimliğini inşasında olumlu katkı sağlamıştır. Kültür başkenti uygulamaları ve etkinlikleriyle turist sayısındaki artış, turizm gelirlerindeki yükselme gibi noktalar da Kazakistan için olumlu gelişmelerdir.[39] 2014 yılı kültür başkenti olan Kazan, Rusya Federasyonu içinde yer alan Tataristan'ın başkentidir. Tataristan, Türk dünyasıyla ortak kültürel dokuyu koruma, ticari, ekonomik ve sosyal temasları sürdürme, kültürel yapıların doğal gelişim süreçlerini destekleme, Tataristan'ı sosyokültürel ve ekonomik olarak uluslararası arenada tanıtma gibi öncelikli hedefleri gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu hedefler sonrasında Tataristan halkının, ortak değerler konusunda farkındalığının arttığı ve öz-bilinç seviyelerinde bir artışın olduğu gözlemlenmiştir.[40] 2015 yılı kültür başkenti olmak Türkmenistan'ın Merv şehrine kültürel tanıtım, seyahat ve kültür turizmi alanlarında birtakım kazanımlar sağlamıştır. Ayrıca kültür başkenti unvanının alınmasıyla yıl boyunca gerçekleştirilen etkinliklerin, Merv'in ekonomik hayatına canlılık katması yanında, kültürel değerlerin yaşatılması ve şehrin Türk dünyasına tanınırlığının artması da dikkate değerdir.[41] 2016 yılının Türk dünyası kültür başkenti uygulaması, Azerbaycan'ın Şeki şehrinde gerçekleştirilmiştir. Şeki, eşsiz tarihiyle, kültürel mirasıyla, el sanatlarıyla, gelenek

[32] Yusuf Gocuk, ''Somut Olmayan Kültürel Mirasın Taşınmasında Türk Dünyası Vakfı Örneği (Eskişehir)'', *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi,* 6 (22), 2022, s. 435.
[33] Özlem Köroğlu, F. Özlem Güzel, ''Kültürel Değerlerin Destinasyon İmajına Etkisi: Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkentine Yönelik Bir Araştırma'', *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5 (4), 2013, s. 202-203.
[34] Melahat Yıldırım Saçılık, Samet Çevik, ''Kültür Birleştirir: ''Sosyal Gelişme'' Açısından Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Projeleri'', *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 7 (34), 2014, s. 648-649.
[35] Mehmet Topal, ''2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti: Eskişehir'', *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, s. 150.
[36] Oğuz Çam, Muharrem Avcı, ''Kastamonu İlinin 2018 Türk Dünyası Kültür Başkenti Olması ve Etkilerine İlişkin Halkın Bakış Açısı'', *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (2), 2021, s. 1261.
[37] *2022 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti Tarih ve Şehir Sempozyumu (24-25 Mart 2022) Bildirileri Kitabı*, ed. Metin Eriş, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, Bursa 2022.
[38] Aygül Düzenli, ''Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 2014, s. 311.
[39] Ainur Nogayeva, ''2012 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Astana'', *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, s. 97-100.
[40] Guzel Sadykova, ''2014 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Kazan'', *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, s. 175-176.
[41] Soner Sağlam, Berdi Sarıyev, ''2015 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Merv'', *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, s. 231-232.

ve görenekleriyle, misafirperverliğiyle kültür başkenti olmayı başarmıştır. Şeki'de de diğer kültür başkentlerinde olduğu gibi görkemli açılış ve kapanış törenleri, çeşitli sergiler ve sanatsal faaliyetler, sempozyumlar, kültür ve sanat insanları buluşmaları, müzik ve tiyatro festivalleri etkinlikleri Türk dünyasını bir araya getirmiştir. Şeki halkı, Türk dünyası kültür başkenti olmanın bilincini de hissederek dünyaya ve Türk dünyasına farklı pencerelerden bakma fırsatını da yakalamıştır.[42]

Türk dünyasının manevi başkenti olarak kabul edilen, tarihî İpek yolu güzergâhında yer alan, Türk dünyasının manevi şahsiyetlerinin öncülerinden olan Hoca Ahmet Yesevî'nin şehri Türkistan, bölgenin ve Türk dünyasının önemli bir kentidir. 2017 yılı Türk dünyası kültür başkenti olmasından dolayı Türkistan'da önemli toplantı ve etkinlikler gerçekleştirilmiştir. ''Türk Dünyası 3. Gazeteciler Şurası'', Türk Dünyası tarihçiler Forumu'', ''Türk Dünyası ''Altın Saka'' Animasyon Film Festivali'', ''VIII. Türk Dünyası Edebiyat Dergileri Kongresi'', ''TÜRKSOY Uluslararası Kukla Tiyatro Festivali'', ''Türk Dünyası Enformasyon Alanı Uluslararası Medya Forumu'', ''Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Türkistan Forumu III'', ''Türkistan ve Türkoloji Sempozyumu'', ve ''TÜRKSOY Daimi Konseyi 35. Dönem Toplantısı'' bu kapsamda sayılabilir.[43] 2019 yılı Türk dünyası kültür başkenti seçilen Kırgızistan'ın Oş şehrinde kültürel, ekonomik, akademik, sportif başlıklar altında onlarca kültürel ve sanatsal alanlarda etkinlik gerçekleştirilmiştir.[44] Azerbaycan'ın en önemli kültür merkezlerinden birisi olan Şuşa, 2023 Türk dünyası kültür başkenti uygulamasına ev sahipliği yapmıştır. Bu uygulama kapsamında gerçekleştirilen ve Türk dünyasının kendi içinde yakınlaşmasını sağlayan etkinliklerin yanında kapanış programında katılımcı üye ülke temsilcilerinin ortak kararıyla *Türk Dünyası Kültür Başkentleri Birliği'*nin *(TÜRKBİR)* kurulması, Türk dünyası kültür başkentleri uygulamasının gelecek perspektifi yönüyle kalıcı olacağının en önemli sonuçlarından biri olmuştur.[45] Türkiye'de ve diğer Türk devletlerinde gerçekleştirilen *Türk dünyası kültür başkenti uygulamaları*nın, faaliyetleri ve sonuçları yönleriyle Türk dünyasının, ortak kültürel değerler etrafında bir araya gelmesine, kültürel iş birlikleri ve ortak çalışmaların gerçekleştirilmesine yeni ufuklar kazandırma gibi olumlu katkılar sağladığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Kültür, dil, edebiyat, sanat alanlarında yapılan çalışmalar, kültürler ve halklar arasında ortak çalışmaların ve bunun sonucunda ortak kültürel birlikteliklerin tesis edilmesinde önemli bir faktördür. Kültür ve sanat, insanlar ve toplumlar arasında iletişimin ve ikili ilişkilerin daha sağlam bir zemine oturmasını sağlayan kültür diplomasisinin yumuşak gücüdür. Dünyada farklı ülke ve topluluklar arası kültür ve sanat konularındaki iş birliklerinin bir yansıması da Türk dünyasında görülmektedir. 2012 yılında başlayan *Türk dünyası kültür başkentleri uygulaması,* kültürel mirasla kültürel değerlerin birleştirici ve ortak hedefler doğrultusunda bir araya gelmenin iyi bir örneği olarak Türk dünyasının kültürel entegrasyonuyla kültürel iletişiminin sağlanmasında önemli bir misyonu yerine getirmektedir.

Türk dünyası kültür başkentleri olarak seçilen Astana, Eskişehir, Kazan, Merv, Şeki, Türkistan, Kastamonu, Oş, Hiva, Bursa, Şuşa ve Anev, bu uygulamanın başarılı bir şekilde yürütüldüğü, kültürel mirasın her alanından örneklerin sunulduğu organizasyonlar olmuştur. Bu yıl da Kazakistan'ın Aktau şehri, Türk dünyası kültür başkenti olarak kabul edilmiş ve açılış töreni5 Nisan 2025'te yapılmıştır. Daha önce uygulamaları başarılı bir şekilde gerçekleşen organizasyonlar, bundan sonra yapılacak kültür başkenti uygulamaları için bir model olacaktır. Böylece, bu uygulamalar hakkında yapılan ve yapılacak çalışmalarla bir yol haritası da ortaya çıkacaktır. Ortaya çıkış süreci, uygulamaları ve çıktıları ile Türk dünyası kültür başkentleri programı, Türk dünyasının kültürel entegrasyonunun sağlanması, Türkiye ve diğer Türk devletleriyle Türk toplulukları arasında kültür köprüsünün kurulmasında kültürel bir enstrüman olacaktır.

Kültür başkenti uygulamasıyla başta uygulamanın gerçekleştirildiği şehirler olmak üzere Türk dünyasında olumlu çıktılar görülmüştür. Kültür başkentlerinde ortaya koyulan açılış ve kapanış programları, konserler, tiyatro, sanat ve diğer güzel sanatlar alanındaki yapılanlar, somut ve somut olmayan kültürel miraslara ait sunumlar, edebiyat ve sanatçı buluşmaları, şehrin tarihiyle kültürüne yönelik düzenlenen sempozyum, bilimsel toplantılar, kitap fuarlarıyla şehir kimliği ve kültürü alanında dikkat çekici çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Böylece, Kültür başkentleri için turizm, eğitim, kültür, ekonomi gibi alanlarda ayrıca olumlu getirileri de olmuştur. Burada bahsedilen kazanımların en somutlarından biri de Türk Dünyası Kültür Başkentleri Birliği kısa adıyla TÜRKBİR'dir. Bu kuruluşun önümüzdeki süreçte gerçekleştireceği çalışmalarla kalıcı ve kurumsal bir hâl alacağını söylenebilir. İlerleyen dönemde, başkenti uygulamalarına dair daha ses getirici ve Türk dünyasında ilgi

[42] Elşan İzzetgil, ''2016 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Şeki'', *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, s. 249.
[43] Kanat Ydyrys, ''2017 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Türkistan'', *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, s. 300-306.
[44] Zuhra Amerakulovna Altmışova, Raziyah Abdiyeva, ''2019 Türk Dünyası Kültür Başkenti: Oş'', *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, s. 411-419.
[45] TÜRKSOY, https://www.turksoy.org/haberler/turk-dunyasi-kultur-baskentleri-birligi-susada-kuruldu Erişim Tarihi. 23.03.2025.

duyulmasına yönelik bazı çalışmalar yapılabilir. Kültür başkentlerinde şimdiye kadar gerçekleştirilen etkinlikler dışında Türk dünyası yazar ve sanatçılarını daha kurumsal bir çatı altında toplamak gerekmektedir. Böylece sanatçı ve edebiyatçılar birbirlerinden haberdar olmaları sebebiyle kültürel etkileşim artacaktır. Sonrasında ise, kültürel etkileşim daha kalıcı bir hale gelecektir. Yine kültür başkenti olan şehirlerde yer alan üniversiteler ve diğer Türk dünyası üniversiteler arasında daha sık periyotlarla bir araya gelinmesi önemlidir. Böylece akademisyenler, Türk dünyasının başta kültür, sanat alanları olmak üzere önemli konularında düşüncelerini ve projelerini hayata geçirme fırsatı yakalanmış olacaktır. Ayrıca Türk dünyası ortak somut olmayan kültürel miras unsurları ve bu unsurların yaşatıcıları olan sanatçı ve kültür taşıyıcılarının bir araya getirilebilir. Sonuçta da somut olmayan kültürel miras değerleri üzerinden Türk dünyası kültürel birlikteliğinde kalıcı çalışmalar ortaya konulabilir. Yine kültür başkenti uygulamasının olduğu şehirlerde kültür bakanlıkları, kültür ve sanat alanındaki sivil toplum örgütleriyle diğer kültür sanat kuruluşlarının temsilcileriyle gerçekleştirilmesi mümkün projeler üzerine mutat toplantı ve organizasyonların daha kalıcı hâle gelmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, Türk dünyası kültür başkentleri uygulaması, şehirler ve şehir kültürü teması üzerinden Türk dünyasının birçok alanda ortak çalışmasının gerçekleşmesine zemin hazırlayacaktır. 2025 yılına kadar gerçekleştirilen uygulama ve örnekleriyle kültür başkentleri, Türk dünyası kültürel etkileşim ve entegrasyonunda olumlu bir model olacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Culture and cultural studiesare of great importance in understanding the material and spiritual elements that individuals and their societies exhibit in response to life. Culture is an accumulation manifested by a nation in both material and spiritual domains. This accumulation can be preserved and sustained through the transmission of the past into the present and its conveyance to the future. Culture acts as a bridge between a society's past and future. Through this bridge, values and traditions of the past are carried into the future. Subjects such as language, literature, art, history, traditions, public celebrations, beliefs, oral narratives, folk culture, and intangible cultural heritage constitute the main themes of cultural studies. Through research on culture and traditions, one can come to know and understand a people and their society. The cultural output produced by a society also reflects that people's worldview and richness.

Turkish culture, with its dynamic structure and cultural richness, has managed to endure through centuries of adversity and attacks from the earliest times in history to the present day. The geography of the Turkic World, covering a vast area, is essential for understanding the current state of Turkish cultural heritage. The Turkic World, which manifests itself across a broad geographical expanse, possesses a rich structure. This expanse and richness manifest not only in economic and commercial realms but also in various other fields.

The dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) in the early 1990's marked a major turning point for the Turkic World. In 1991, five Turkic states — Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Kazakhstan — declared their independence. Turkey was the first country to recognize their independence and open embassies, facilitating their international recognition. This marked the beginning of a new era in relations between Turkey and the Turkic states. Since 1991, bilateral relations between Turkey and the independent Turkic states have rapidly increased and continue to expand across various fields.

Since that time, cultural relations and diplomatic cooperation between Turkey and the other independent Turkic states, which share a common language, history, and past, have proven valuable in demonstrating the strength of the Turkic World. Today, alongside economic, military, technological, and political bilateral relations between Turkey and the Turkic states, important steps are being taken in areas such as language, culture, education, history, art, tangible and intangible cultural heritage, art history, tourism, social sciences, literature, and finearts to promote cultural integration. These remarkable steps represent concrete activities contributing to the realization of cultural integration across the Turkic World.

In cultural terms, joint efforts and collaborations among Turkic states, both internally and internationally, are essential for realizing the cultural unity of the Turkic World. These organizations not only showcase the political strength of theTurkic states and communities within the Turkic World concept but also their social and cultural influence. Various official and non-governmental organizations in Turkey have been established and a reoperating to strengthen bilateral relations with the Turkic republics, particularly in the cultural sphere. Institutions such as the International Organization of Turkic Culture (TURKSOY), the Presidency for Turks Abroad and Related Communities (YTB), the Parliamentary Assembly of Turkic-Speaking Countries (TURKPA), the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA), the Yunus Emre Foundation, the Turkish Maarif Foundation, TRT Avaz, Ahmet Yesevi International Turkish – Kazakh University, and Kyrgyz - Turkish Manas

University exemplify Turkey's international influence. These institutions are among the most important instruments of softpower and cultural diplomacy, acknowledged as key components of Turkish foreign policy.

In international politics, a state's softpower is rooted not only in its foreign policy and political values but also in its cultural heritage. In this sense, cultural diplomacy holds special significance within the foreign policies that states implement in the international arena. One of the notable initiatives aimed at cultural integration between Turkey and the Turkic states is the "Culture Capitals of the Turkic World" program. The International Organization of Turkic Culture (TURKSOY), often referred to as the UNESCO of the Turkic World, has played a major role in implementing this initiative. As the first cooperation organization established within the Turkic World, TURKSOY holds special significance. Founded in 1993, the organization has worked since its inception to promote the cultural heritage and values of Turkic states and peoples to the global community and to pass them on to future generations. TURKSOY serves as a platform where the cultural diplomacy of the Turkic World is practiced and implemented.

The "Culture Capitals of the Turkic World" program, ongoing since 2012, represents a new cultural bridge among the independent states and communities of the Turkic World. Eachyear, TURKSOY designates one city as the Culture Capital of the Turkic World. The first city to receive thistitle in 2012 was Astana, Kazakhstan. Subsequent cities include Eskişehir, Kazan, Merv, Shaki, Turkistan, Kastamonu, Osh, Khiva, Bursa, Shusha, and Anew. In 2025, the city of Aktau in Kazakhstan was designated as the Culture Capital of the Turkic World. On April 5, 2025, a grand celebration and official opening ceremony were held with the participation of statesmen, artists, academics, and guests from across the Turkic World.

Through this program and the numerous eventsheld in its scope — spanning literature, art, cultural heritage, tourism, handicrafts, music, film, theater, and cinema — the cultural richness of the Turkic World has been clearly exhibited. These efforts play a major role in the cultural integration and convergence of the Turkic World. Additionally, this initiative draws attention to the historical and cultural wealth of cities within theTurkic World, promoting their recognition. Thus, it fosters cultural communication between the designated Culture Capitals and other cities.

Methodology

The aim of this study is to examine the contributions and outcomes of the "Culture Capitals of the Turkic World" initiative to the cultural integration of the Turkic World. To conduct this research article, studies focusing on the Turkic World, cultural diplomacy, and the Culture Capitals of the Turkic World were selected as primary sources. Relevant sections and evaluations from these sources were analyzed and reviewed. Subsequently, the information, opinions, and findings were addressed through an analytical perspective. In addition, the existing literature in this field was surveyed to provide a scientific approach to the subject. Accordingly, the article was completed by identifying relevant books, articles, academic works, and research studies, analyzing the gathered information, and offering new perspectives on the topic.

Result and Conclusion

This study highlights the outcomes of the "Culture Capitals of the Turkic World" program, which began in 2012 and continues to the present day, in terms of cultural integration across the Turkic World and the resulting cultural collaborations among Turkic states. The study also identifies the projects and initiative simplemented within the scope of this program since 2012 and presents their reflections and impacts on shared cultural heritage, values, history, culture, literature, and art across the Turkic World.

KAYNAKÇA

AKÇAPA, Mevlüt, ''Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını'', *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi,* 11 (34), 2023, ss. 473-491.

AKKUŞ, Çetin, ''Türk Dünyası Öğrencilerinin Unesco Somut Olmayan Kültürel Miras Değerlerine İlişkin Bilgi ve Deneyim Düzeylerinin Karşılaştırılması'', *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi,* 10 (12), 2020, ss .608-624.

ALTMIŞOVA, Zuhra Amerakulovna; ABDİYEVA, Raziyah, ''2019 Türk Dünyası Kültür Başkenti: Oş'', *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 393-436.

AVCI, Cevdet, ''Folklor ve Kültürel Güvenlik (II): Türk Devletleri Teşkilatı 2040 Vizyon Belgesi'nin Sunduğu İmkânlar'', *Folklor Akademi Dergisi,* 7 (3), 2024, ss. 1260-1275.

BEŞİRLİ, Hayati, ''Türk Dünyasının Kültürel Etkileşiminde Sosyal Hareketliliğin Önemi'', *Akademik Bakış Dergisi,* S. 56, 2016, s. 53-60.

Bursa Büyükşehir Belediyesi, *2022 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti Tarih ve Şehir Sempozyumu (24-25 Mart 2022) Bildirileri Kitabı*, ed. Metin Eriş, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, Bursa 2022.

ÇAM, Oğuz; AVCI, Muharrem, ‘‘Kastamonu İlinin 2018 Türk Dünyası Kültür Başkenti Olması ve Etkilerine İlişkin Halkın Bakış Açısı’’, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (2), 2021, ss. 1247-1263.

ÇANDARLI ŞAHİN, Aslı, ‘‘Türk Dünyası İle Kültürel İlişkiler Bağlamında Yapılandırılan Kurum ve Kuruluşlar, *Turkısh Studıes Internatıonal Periodical fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkıc,* 12 (26), 2017, s.96.

ÇINAR, Yusuf; UZUN, Yılmaz Ulvi, ‘‘Köklü Geçmişten Güçlü Geleceğe, Türk Devletleri Teşkilatı: Küresel Ekonomik- Siyasal Potansiyel ve Teşkilatın Geleceğine Dair Öngörüler’’, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi,* C. 12 (Özel Sayı), 2023, ss. 141-156.

DUMAN, Selçuk, ‘‘Küreselleşme Tartışmaları Ekseninde Türk Dünyası Üzerine Bir Değerlendirme’’, *Türksav Türk Dünyası 25 Yıllığı Tahliller Değerlendirmeler Öngörüler Özeleştiriler,* haz. Mehmet Seyfettin Erol vd., Akçağ Yayınları, Ankara 2016, ss. 241-245.

DÜZENLİ, Aygül, ‘‘Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 2014, ss. 311-314.

ERSOY, Ruhi, *Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Kültürü ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler Dün/Bugün/Yarın*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023.

GÜNDOĞDU, Abdullah, ‘‘Türk Dünyasında Ortak Sanat Anlayışı Mümkün mü?’’, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 4 (1), 2019, ss. 1-13.

GOCUK, Yusuf, ‘‘Somut Olmayan Kültürel Mirasın Taşınmasında Türk Dünyası Vakfı Örneği (Eskişehir)’’, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi,* 6 (22), 2022, ss. 432-448.

GÖÇMEN, Özge, ‘‘2022 Türk Dünyası Kültür Başkenti Bursa İli Osmangazi İlçesinin Önemi’’, *Academic Knowlwdge,* 4 (2), 2021, ss. 267-283.

GÜMÜŞ, İbrahim, ‘‘TÜRKSOY ve Türk Dünyası Halk Edebiyatı’’, *III. Uluslararası Tesam Sosyal Bilimler Kongresi*, İstanbul 2018. ss. 225-235.

HASANZADEH, Vusal, *Türk Dünyası Entegrasyonu Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinin Entegrasyon Teorileri Çerçevesinde Değerlendirilmesi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2024.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, *Türk Dünyası Somut Olmayan Kültürel Mirasları Envanter Çalışması*, ed. Murat Yılmaz, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayını, Ankara 2015.

HORATA, Osman, ‘‘Türk Dünyası’nın Kültürel Ufukları: Tarihsel Bağlam İçinde Genel Bir Değerlendirme’’, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 82, 2017, ss. 117-131.

İZZETGİL, Elşan, ‘‘2016 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Şeki’’, *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 249-290.

KARADAĞ, Doğan; SAVAŞKAN Yağmur, ‘‘Türk Dünyası Kültür Başkenti Projesi’nin Türkiye Turizmine Etkileri’’, *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi,* 1 (2), 2018, ss. 71-78.

KAVUNCU, A. Çolpan, ‘‘Türk Dünyası Başkentleri Giriş’’, *Türk Dünyası Başkentleri (Ankara, Almatı, Astana, Aşkabat, Bakü, Bişkek, Duşanbe, Lefkoşa, Taşkent),* ed. Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014, ss. 1-25.

KASEİNOV, Düsen, ‘‘Türk Dünyasının Kültür Çatısı Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı-TÜRKSOY’’, *Türksav Türk Dünyası 25 Yıllığı, Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler, Özeleştiriler* içinde, haz. Mehmet Seyfettin Erol, vd., Akçağ yayınları, Ankara 2016, ss. 267-274.

KÖROĞLU, Özlem; GÜZEL F. Özlem, ‘‘Kültürel Değerlerin Destinasyon İmajına Etkisi: Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkentine Yönelik Bir Araştırma’’, *İşletme Araştırmaları Dergisi,* 5 (4), 2023, ss. 191-209.

NOGAYEVA, Ainur, ‘‘2012 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Astana’’, *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 73-126.

ÖZKAN, Ahmet, ‘‘Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Dış Politikasında Kültürel Diplomasi’’, *Külliye Dergisi Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. Yılı Özel Sayısı*, 2023, ss. 36-54.

PURTAŞ, Fırat, ‘‘Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi’’, *Gazi Akademik Bakış Dergisi,* 7 (13), 2013, ss. 1-14.

PURTAŞ, Fırat, ‘‘TÜRKSOY ve Türk Dünyası Kültür Başkentleri’’, *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 1-16.

SAÇILIK YILDIRIM; Melahat, ÇEVİK Samet, ‘‘Kültür Birleştirir: ‘‘Sosyal Gelişme’’ Açısından Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Projeleri’’, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 7 (34), 2014, ss. 636-649.

SADYKOVA, Guzel, ‘‘2014 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Kazan’’, *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 175-214.

SAĞLAM, Soner, SARIYEV, Berdi, ‘‘2015 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Merv’’, *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 215-248.

ŞAHİNER, Ahmet Emin, ‘‘Kültürel Diplomasi ve Türk Halk Bilimi’’, *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi,* 12 (39), 2024, ss. 66-76.

TEMİR, Erkam, ‘‘Türk Dünyası Kültür Başkentleri ve İletişim Stratejileri’’, *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 49-72.

TOPAL, Mehmet, ‘‘2013 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Eskişehir, *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, Editör: Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 127-174.

TANRISEVER, Oktay F., ‘‘Türkiye’nin Bağımsızlıklarının 30. Yılında Diğer Türk Cumhuriyetleri ile İlişkileri’’, *Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türk Cumhuriyetleri Sempozyumu (Türk Dünyasında Değişime Yön Veren Ortak Miras: Dil, Tarih, Edebiyat ve Mefkûre),* ed. Fırat Purtaş, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayını, Ankara 2022, ss. 218-226.

TÜRKSOY, https://www.turksoy.org/kultur-baskentleri Erişim Tarihi. 23.03.2025

TÜRKSOY, https://www.turksoy.org/haberler/turk-dunyasi-kultur-baskentleri-birligi-susada-kuruldu Erişim Tarihi. 23.03.2025

TÜRKYILMAZ, Dilek, ‘‘Somut Olmayan Kültürel Miras Çalışmaları Bağlamında TÜRKSOY Bölgesel Seminerlerine İlişkin Bir Değerlendirme’’, *Milli Folklor Dergisi,* 25 (100), 2013, ss. 40-49.

ÜNALMIŞ, Ahmet Nafiz, ‘‘Yumuşak Gücün Tesis Edilmesinde Kültürel Diplomasinin Önemi ve Bir Uygulayıcı Olarak Yunus Emre Enstitüsü’’, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 91, 2019, ss. 137-159.

YALDIZ, Ayşe Çolpan, ‘‘Kültür Başkenti Uygulamaları Kavramsal ve Kuramsal Arka Plan’’, *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, Editör: Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 17-47.

YALDIZ, Fırat, ‘‘27. Yılında Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri İle İlişkileri: Kurumların Rolü’’, *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri*, ed. Ayşe Çolpan Yıldız, Murat Yılmaz, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2018, ss. 21-38.

YALDIZ, Fırat, ‘‘2018 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Kastamonu’’, *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, Editör: Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 345-392.

YDYRYS, Kanat, ‘‘2017 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Türkistan’’, *Türk Dünyası Kültür Başkentleri*, ed. Fırat Yaldız, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, ss. 291-344.

YILDIRIM, Seyfullah, ‘‘Bağımsızlık Sonrası Dönemde Kazak Kültürünün Korunmasına Yönelik Yapılan Çalışmalar’’, *Türk Cumhuriyetlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci*, ed. Mehmet Akif Kireçci, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2018, ss. 293-308.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
GTTAD

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 607-610.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 28.05.2025

ÇEVİRİ MAKALESİ – TRANSLATION ARTICLE

TÜRKİYE'DE MACAR EDEBİYATI*

https://doi.org/ 10.53718/gttad.1652989

TASNÁDİ EDİT

çev. ALEV DURAN**

Türkiye'ye yolu düşen herkes, Türklerin misafirperverliğini hissedebilir ve bunun ötesinde, Macarlara duydukları özel sempatiyi gösteren birçok işaretle karşılaşabilir. "Macarlar kardeşimizdir" derler; okullarda da böyle öğretilir. Kuşkusuz bizden çok daha hoş anılar barındırsa da, yine de genellikle ortak kökenden bahsetmeyi tercih ediyorlar. Peki, bu özel ilgi edebiyat ve çeviri alanında da kendini gösteriyor mu?

Macarcadan yapılan çevirilerin sayısı, İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi büyük dillerden yapılan çevirilere ulaşmasa da, diğer dillerden yapılan çevirileri büyük ölçüde aşmaktadır.

Erken dönemde, özellikle dergilerde yayımlanan çevirilerden yalnızca birkaçını örnek olarak sunabiliriz: Dünya çapında ve Türkiye'de de büyük başarı yakalayan *Menyhért Lengyel'in Taifun (Tayfun)* adlı oyunu, Macaristan'daki 1907 prömiyerinin ardından, 1912'de *Sebhaz* adlı derginin sayfalarında *İ. Hami* tarafından çevrilerek yayımlanmıştır. Dergâh dergisinde 1923'te, Vakit gazetesinde 1926'da Macar hikâyeleri yayımlanmıştır. 1928'de *Hayat* gazetesinde (Sándor) Petőfi'nin şiirleri yer almış, ardından dönemin önde gelen şairlerinden Mehmet Emin Yurdakul, 1938'de *Hayat* dergisinin 4. sayısında Petőfi'den çeviriler yapmıştır. Günümüzde binli sayıları aşan *Varlık* dergisinin ilk sayısında (1933) ise István Tömörkény'in bir öyküsü yer almıştır. (Bu köklü dergi, zaman zaman bugün de Macar edebiyatına bir pencere açmaktadır. Örneğin, en son sürgün edebiyatlarını tanıtan serilerinde, Nisan sayısında *Macar Göçmen Edebiyatı* başlıklı özetini Haziran sayısında ise *Zoltán Szabó'nun İngiltere'deki Macar Yazarlar* başlıklı yazısını yayımladılar. Türk okuyucular, ilk kez 1940 yılında bir Macar romanı okuyabilme fırsatı bulmuşlardır; üstelik bir değil, iki tane birden. Bunlardan ilki, dönemin popüler yazarlarından *István Lázár'ın Vesta Rahibesi (Vesta szűz)* adlı eseri, diğeri ise *Jolán Földes'in* çok satan romanı *Balık Tutan Kedi Sokağı (A halászó macska utcája*) olmuştur. (Kısa bir süre sonra, yazarın diğer iki romanı da yayımlanmıştır: *Bir Liseli Kız Vardı – Volt egy gimnazista lány,* yani *Mária jól érett,* 1944; *Evleniyorum – Férjhez megyek*, 1945 ve İngilizce yazılmış popüler romanı *Altın Küpeler – Aranyfülbevaló*.)

İlk on yılların gelişigüzel ve her zaman edebi değeri olmayan çevirilerinin ardından, kırklı yıllar nicelik ve nitelik açısından bir dönüm noktası olmuştur. Ve tam da burada, modern Türkiye'nin hangi yönü ele alınırsa alınsın, adını anmadan geçilemeyecek bir isimle karşılaşıyoruz: *Mustafa Kemal Atatürk.* Genç bir subay olarak ulusal bir kurtuluş savaşının başına geçti ve I. Dünya Savaşı'nı takip eden Paris civarında akdedilen barış antlaşmalarının hükümlerini değiştirerek en azından Türklerin yaşadığı toprakları geri almayı yenik düşen devletler arasında tek başına başardı. Avrupa'nın "hasta adamını" ayağa kaldırdı, çürümüş sultanlık imparatorluğunun yerine modern bir Cumhuriyet kurdu. Her şeyle kişisel olarak ilgilendi; bunlardan biri de yazı reformuydu. Macarca ve Türkçenin artikülasyon temellerinin birbirine yakın olduğunu bildiğinden, yeni yazının oluşturulmasında Macar imla sistemine özel önem verilmesini önerdi. Dahası, Arapça ve Farsça unsurlarla ağırlaşmış edebi dili sadeleştirip Türkleştirmeyi amaçlarken Macar dil reformuna da dikkat çekti. Bu bağlamda, yeni başkentte kurulacak üniversitenin edebiyat fakültesinde bir Macarca bölüm kurulmasının planları arasında yer almasını doğal karşılayabiliriz. 12 Ocak 1936'da törenle açılışı yapılan bu bölüm, Atatürk'ün davetiyle başkanlığını *László Rásonyi'nin* üstlendiği bir akademik merkez hâline geldi. Buradan yetişen hevesli genç

---

* Tasnádi, Edit, "A magyar irodalom Törökországban", *Hungarológia 7*. Eds. R. Abody, R. Hegedűs, Z. Körösi and L. Tarnói, Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest 1995, ss. 88-92.

** Doç. Dr., İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: alvdrn@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0003-0995-8090.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)
Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

çeviri ekibi, *Sadrettin Karatay, Sami N. Özerdim, Ferit Zahir Törümküney, Necdet Seren* ve *Ziya Tuğal*, Macar edebiyatının önemli eserlerini omuz omuza Türkçeye çevirdi.

Milli Eğitim Bakanlığı'nın *Dünya Edebiyatından Çeviriler* serisi kapsamında, bu yoğun çeviri çalışmalarının sonucu olarak *Macar Klasikleri* başlığı altında 1944 ile 1949 yılları arasında bir düzine eser yayımlandı. Çoğu kitabın önsözünü, serinin editörlüğünde büyük rol oynayan bölümün[1] o dönemki profesörü olan *Dr. Tibor Halasi- Kun* kaleme aldı. Türk- Macar ilişkileri açısından sembolik önemi büyük olan ilk kitap, *Kelemen Mikes*'in *Türkiye Mektupları* (1.-2. cilt, 1944-45) oldu. (Mikes'ten bahseden yazılar ve mektup çevirilerinin daha önce de çeşitli dergilerde yayımlandığını belirtmemiz gerekmektedir.)

1945'te iki eser daha yayımlandı: Zsigmond Móricz'in *Az Isten háta mögött* (Tanrı Gözünden Irak) ve Ferenc Herczeg'in Paganlar (Pogányok). Herczeg'in iki tiyatro eseri de bu seride yer aldı: 6. Kitap 1946'da *Bizánc* (Bizans), 18. Cilt *Kék roka* (Mavi Tilki). Girişte de belirtildiği gibi, Türkler için ortak tarih büyük bir anlam taşımaktadır. Halk arasında Hunların hem Macarların hem de Türklerin ataları olduğuna inanılmaktadır. Bu nedenle Attila'ya olan ilgi oldukça doğaldır. Bu bağlamda *Géza Gárdonyi'*nin ölümsüz eseri *Láthatatlan ember*, 1946'da *Anlaşılmayan İnsan* adıyla Macar Klasikleri dizisinin 4. kitabı olarak yayımlandı. Daha sonra, aynı çeviri 1974'te *Gelenekler* serisinin 15. kitabı olarak *Tanrı'nın Kılıcı (Isten kardja)* adıyla tekrar basıldı. Hatta aynı yıl, eserin üçüncü baskısını *Attila, Isten kardja* (Tanrının Kılıcı Attila) başlığıyla piyasaya sürdü.

Bu kısa aradan sonra, *Macar Klasikleri* serisine ve verimli geçen 1946 yılına geri dönelim! Bahsedilenlerin dışında, bu yıl içinde şu eserler de yayımlandı: *Kálmán Mikszáth'ın Beszélő köntös* (Konuşan Kaftan) ve *Szent Péter esernyője* (Aziz Petrus'un Şemsiyesi), ayrıca iki tiyatro eseri: *Gergely Csíki'nin A proletárok* (bizde daha çok İngyenélők adıyla bilinir) (Tufeyliler) ve *Ede Szigligeti'nin Liliomfisi.* Son olarak, *Géza Gárdonyi'nin Az a hatalmas harmadik (*üçüncü kudret) adlı romanı da bu yıl basıldı.

Seri (Mór) Jókai'nin romanlarıyla devam etti: 11. sırada az *Aranyember* (Altın adam)iki cilt hâlinde 1947 ve 1955'te, 12. sırada ise *Az új földesúr* (Yeni Çiftlik Sahibi) 1948'de yayımlandı. Ünlü yazarımızı, Türk özel yayınevlerini de keşfetti. Böylece 1942'de *Sırmalı Kaftan,* azaz *A hímzett kaftán címmel török világ Magyarországon* başlıklı roman; 1962'de *Láthatatlan seb- Görünmeyen Yara* başlığıyla altı, *20 Yıl Sonra - Húsz év múlva* başlığıyla ise on iki tane hikâyesi Türk okurlarına ulaştı.

Macar Klasikleri serisinin ivmesi, Soğuk Savaş yıllarında kesintiye uğradı. Yine de birkaç önemli eser yayımlandı: 1948'de *Károly Kisfaludy'nin Csalódások* (Aldanışlar), 1949'da *Ferenc Kölcsey Parainesis Öğütler,* 1950'de *Kálmán Csathó*'nun *Varjú a toronyórán* (Kule Saatindeki Kuzgun), 1951'de *Ferenc Móra'nın Ének a búzamezőkről (*Buğday Tarlalarının Destanı), 1956'da Aladár Kuncz'un *Fekete kolostor* (Kara Manastır), ve son olarak 1963'te 19. Sırada *Dezső Szabó'nun* üç ciltlik *Az elsodort falu* (sürüklenen Köy). Bu serinin yanı sıra *Yeni Macar Edebiyatı − Új magyar irodalom* adlı yeni bir dizi de başlatıldı, ancak yalnızca iki tiyatro eseri yayımlandı: 1946'da *Ferenc Molnár'ın* a *Gyerekek* (çocuklar) ve *Lengyel Menyhért'in* Taifun (tayfun) adlı eserinin yeni çevirisi. Her ikisi de genişletilmiş ciltlerle 1946 yılında basıldı.

Dünya Edebiyatından Çeviriler büyük serisi içinde *Klasikler İçin Yardımcı Kaynaklar* oluşturmak amacıyla *Macar Bilimsel Eserleri* adlı bir dizi de başlatıldı. Ancak bu seri yalnızca iki ciltle sınırlı kaldı: 1950'de *Gyula Németh'in József Thury Anısına* (Thury József emlékezete), 1958'de *Sándor Takáts'ın Rajzok a török világból* (Macaristan Türk Âleminden Çizgiler) adlı eserleri Türkçeye çevrildi.

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan bu serilerdeki eserler doğrudan orijinallerinden çevrilirken, özel yayınevleri, kolay satılabilecek eserleri hedefleyerek bazen Fransızca veya İngilizce çevirilerden Türkçeye aktarımlar yaptı.

Şimdi, daha önce bahsedilen birkaç özel yayın dışındaki diğer Macar çevirilerine, ilk baskılarının kronolojik sırasına göre göz atalım:

1940'ta *Ilona Miklósy'nin A lányom és szerelmem* (Kızım ve Aşkım), 1943'te *Mihály Földi'nin A század asszonya* (Asrın Kadını), 1943'te Sándor Petőfi'nin Aşk ve Hürriyet Şiirleri (A szerelem és a szabadság versei), 1970'te *Petőfi legszebb költeményei* (En Güzel Şiirleriyle), 1973'te yine *Petőfi'den Şiirler* (Şiirler).

Petőfi örneğinde olduğu gibi, *Lajos Zilahy'*de de zamanda ileriye doğru koşacağız. 1943 yılında *Halálos tavasz* (Öldüren Baha) adlı eser, iki farklı yayınevinden iki farklı çeviriyle yayımlandı. Aynı yıl, *Két fogoly* (iki Esir) adlı romanın kısaltılmış bir versiyonu da basıldı; ikincisi 1975'te bu eserin Fransızcadan tam çevirisi yapıldı. Aynı zamanda *Valamit visz a víz* (Nehirden Gelen Kadın) romanı da bu süreçte Türkçeye kazandırıldı.

Kronoloji, *Macar Edebiyatı Ansiklopedisinde* yer almayan *Madar E.'nin Bronz váza* (Bronz vazo) adlı polisiye romanıyla devam ediyor. Ardından *Ferenc Molnár'ın A Pál utcai fiúk* (Pal Sokağının Çocukları) adlı

[1] Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi bünyesinde 1935'te faaliyetlerine başlayan, ilk kurulan bölümlerden biri olan Hungaroloji Enstitüsü.

eseri beş farklı baskıyla (1944, 1970, 1977, 1978, Pal Sokağı Çocukları, Pal Sokağı Çocukları) yayımlandı. 1953'te ise *Liliom* Türk okurlarına sunuldu.

Tekrar geçmişe dönersek, Türkiye'de sadece bir kitabı çevrilen Macar yazarlarının eserleri sıralanıyor: *Adorján Bónyi'nin Az élet és a véletlenek* (Hayat ve Tesadüfler, 1945), *Gábor Vaszary'nin Csak te!* (Yavrum, 1945), *Pál Barabás'ın Kétezer líráért egy férfi* (2000 Liraya Bir Erkek, 1948) (Edebiyat Ansiklopedisi'nde yer almıyor), *József Nyírő'nün A sibói bölény* (Sibó Kasırgası, 1948), Zsolt Harsányi'nin Magyar rapszódia, *Liszt Ferenc* életregénye (Rapsodi, 1957) ve *Rezső Szirmai'nin Gyilkos vagyok!,* (Budapeşte Cinayeti, 1963). 1964 yılında, Mór Jókai, Kálmán Mikszáth, Géza Gárdonyi, Ferenc Herczeg, Zsigmond Móricz, Dezső Kosztolányi ve János Bókay gibi yazarların on öyküsünü içeren *Hét krajcár* (Yedi Kuruş) başlıklı küçük bir antoloji Türk okurlarına sunuldu.

Modern Macar edebiyatı da zamanla çevrilmeye başlandı: 1967'de *Tibor Déry'nin Vidám temetés* (Eğlenceli Bir Gömme Töreni) başlığıyla üç öyküsü, 1968'de *Az óriáscsecsemő* (Dev) adı ile iki öyküsü, 1974'te a *Niki*, *egy kutya története* (Bir Köpeğin Hikâyesi, Niki). 1968'de *Miklós Hubay'nin Szfinx* (Sphinks ya da Koruyucunun Sonu), *Ferenc Körmendi'nin Találkozás és búcsú* (iki aşk arasında), *Gyula Hernádi'nin 32 óra szabadság* (32 Saat Özgürlük), Tömörkény, Móricz, Lajos Nagy, Kosztolányi, Karinthy, Tersánszky, Pál Szabó, Déry, Illés, Áron Tamási, Andor Endre Gelléri, Péter Veres, Illyés, Sarkadi, Sánta, Lajos Galambos ve György Moldova'nın birer öyküsünden oluşan Macar Hikâyeleri Antolojisi. Daha sonraki roman çevirileri: Magda Szabó'nun Az őz, (Yavru Ceylan, 1972), *Ferenc Karinthy'nin Budapesti tavasz* (Budapeşte'de Bahar, 1978), *Imre Sarkadi'nin Gyáva* (Korkak, 1974), *Zsigmond Móricz'in Légy jó mindhalálig* (Misi, 1974), *Ágota Kristóf'un A nagy füzet* (Büyük Defter, 1987) ve *A bizonyíték* (Kanıt, 1990), *Endre Ady'nin Vér és arany* (Kan ve Altın, 1992) adlı bir seçki, *István Örkény'in Macskajátéka* (kedi Oyunu, 1993).

Son olarak, biraz övünmeme izin verin: 1986 yılında, şair *Kemal Özer* ile ortak çalışmamızın bir ürünü olarak, *Attila József'in Tiszta szívvel* (Temiz Yürekle) adlı şiir kitabının Türkçe çevirisi yayımlandı. Umarım bu yıl içinde benzer bir Miklós Radnóti kitabını da okuyabiliriz. Macar çeviri edebiyatına duyulan saygının bir göstergesi olarak, Türk Kültür Bakanlığı benim çevirimle *Orhan Asena'nın "Hürrem szultána"* (Hürrem Sultan, 1992) adlı oyununu Macarca yayımladı.

Süremin ve sanıyorum ki sabrınızın sonuna geldim. Ayrıntıya girmediğim halk masalı çevirilerini ve birkaç bilimsel, özellikle Türkoloji ile ilgili çalışmaları da hesaba katarsak, toplam eser sayısı seksen civarındadır. Bu konuda haklı olarak bir eksiklik hissedebiliriz. Keşke Hungaroloji bölümünün yeni öğrencileri arasından yeni, hevesli çevirmenler yetişse ve keşke yayıncılar da onlara destek verse.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	*Etik Kurul Kararından muaftır.*
Katılımcı Rızası:	*Katılımcı yoktur.*
Mali Destek:	*Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.*
Çıkar Çatışması:	*Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.*
Telif Hakları:	*Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.*
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	*It is exempt from the Ethics Committee Approval*
Informed Consent:	*No participants.*
Financial Support:	*The study received no financial support from any institution or project.*
Conflict of Interest:	*No conflict of interest.*
Copyrights:	*The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.*

YAZIM KURALLARI

Aşağıdaki kurallara uymayan makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir.

1. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır.

2. Makale, "Microsoft Word" programında hazırlanmalıdır.

3. Yazı karakteri Times New Roman, 10 punto ile ve 1 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır. Dipnotlar ise 8 punto olarak yazılmalıdır.

3.1. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, en az 2,000 ve en fazla 15,000 kelime arasında olmalıdır.

3.2. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

4. Makalenin sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	2,5 cm
Alt Kenar Boşluk	2,5 cm
Sol Kenar Boşluk	2,5 cm
Sağ Kenar Boşluk	2,5 cm

Paragraf girintileri için 0,8 cm boşluk bırakılmalıdır.

Paragraf aralığı önce 0 nk, sonra 6 nk olmalıdır.

5. Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile dipnot bölümüne unvan, adres ve e-posta bilgileri sırasıyla 8 punto olarak verilmelidir.

6. Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak en az 400-500 kelime arası ÖZ ile Anahtar Kelimeler bulunmalıdır. ÖZ kısmının altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir. Türkçe ÖZ ve Anahtar Kelimelerden sonra ise İngilizce olarak makalenin başlığı, ABSTRACT (ÖZ) ve Keywords (Anahtar Kelimeler) mutlaka yer almalıdır.

7. Ana başlıklar tamamen büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Örnek:

ANA BAŞLIK

1. Alt Başlık

1.1. Ara Başlık

8. Tercüme makalelerin orijinal dilindeki adı (*) işareti ile dipnot kısmında mutlaka gösterilmelidir.

9. Makale bölümlerinin sıralaması şu şekilde olmalıdır: TÜRKÇE BAŞLIK, ÖZ, Anahtar Kelimeler, İNGİLİZCE BAŞLIK, ABSTRACT, Keywords, GİRİŞ, ANA BAŞLIKLAR, Alt Başlıklar, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER

10. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makale türü ve makalenin konusu ilgili kısımda mutlaka belirtilmelidir.

10.1. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, "Telif Hakkı Devri Formu" yazar tarafından doldurulup imzalanarak sisteme tam metin yükleme sırasında mutlaka eklenmelidir.

10.2. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makalenin benzerlik raporu eklenmelidir. Benzerlik oranı %20'yi geçmemelidir.

11. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken diller bölümünde birincil dil kısmında makalenin yazıldığı dil mutlaka belirtilmelidir. Diller bölümünde ise makalenin başlığı birincil dili ile birlikte İngilizce olarak mutlaka belirtilmelidir.

Alıntılar

1. Beş satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilmelidir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır. ÖZ kısmında alıntı yapılmamalı, kelime vurgusu için italik kullanıma başvurulmamalıdır.

2. Alıntılar 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden ve sol taraftan 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 9 punto olarak yazılmalıdır.

Dipnotlar

1. Dipnotlar Times New Roman yazı tipinde, 8 punto ile tek satır aralığında ve iki yana yasla şeklinde olmalıdır.

2. Dipnotlarda kaynak adları (*kitaplar, tezler, ansiklopedi veya dergi adları*) italik olmalı ve sırasıyla yazarın adı, soyadı, kaynağın adı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Kitap ve Tez Dipnotlar Örnek:

- Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK Yayınları şeklinde de olabilir), Ankara 2014, s. 88.

- Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 35.

2.1. Tekrarlanan atıflar için yazarın soyadı ve kaynağın türüne göre *age*, *agm*, *agt*, yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir. Aynı yazarın birden fazla eserinde ise eserin/makalenin ismi kısaca belirtilmelidir.

Örnek:

- Ögel, *age*, s. 125.

- Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 152

- Kafesoğlu, *agm*, s. 16.

- Üstün, *agt*, s. 48.

- Kafesoğlu, "Türk Tarihinde…", s. 106.

- Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.1, s. 129.

3. Dipnotlardaki makale veya ansiklopedi madde isimleri tırnak içinde düz, süreli yayın veya ansiklopedi ismi ise italik yazılmalıdır.

4. Dipnotlardaki makale ve ansiklopedi maddelerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri Dipnotlar Örnekler:

- Wolfram Eberhard, "Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", *Ülkü*, S. 16/92, Ankara 1940, s. 162.

- Ömer Faruk Akün, "Mehmed Fuad Köprülü", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 473.

- Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C.1, 2002, s. 464.

Arşiv Belgeleri İçin Dipnot Örnekleri:

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Asafi, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı*, (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8).

- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), Y*assıada Tutanakları "Vatan Cephesi*", 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961. İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

5. Dipnottaki bildiri isimlerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Örnek:

- Ahmet Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1973, s. 170.

6. İkiden fazla yazarlı kaynaklar için ilk iki yazarın adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynakçada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek:

- *Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 89.

7. Tercüme eserler için sırasıyla yazarın adı ve soyadı, eserin adı, tercümanın adı ve soyadı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Örnek:

- Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 140.

8. Hazırlanan eserlerin yazımı aşağıdaki örneğe göre yapılmalıdır:

Örnek:

- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77.

9. İnternet bağlantısı ile elde edilen kaynağın ismi tırnak içerisinde olmalı ve sırasıyla yazar adı ve soyadı, kaynağın adı, web sayfasının adresi, erişim tarihi ve saati belirtilmelidir.

Örnek:

- Salim Koca, "İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı", http://isamveri.org/pdfdrg/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018 sa. 23:51.

10. Çeviri makalelerde çeviren kişiye ait notlar dipnotta verildikten sonra (Ç.N.) şeklinde belirtilmelidir.

11. Gazetelerde yer alan isimsiz haberlerin kullanımında aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

"Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı", *Milliyet*, 21 Eylül 2012, s. 4.

11.1. Gazetelerde yer alan yazarı belli makale ve köşe yazıları için aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Murat Bardakçı, "Soyağacı Nasıl Çıkartılır?", *Habertürk*, 25 Nisan 2019, s. 2.

12. Yazarı belirtilmeyen eserlerin kullanımında ise aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

Ek ve Albümler:

1. Resim, şekil ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına bir cümle ile açıklamaları yazılmalıdır. Yazılar 10 punto ve italik olmalıdır.

2. Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

Kaynakça:

1. Eserin sonunda kaynakça verilmelidir. Kaynakça eserin özelliğine arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. isimler altında gruplandırılabilir.

2. Bu bölümde önce eser sahibinin soyadı sonra adı yer almalıdır. Kaynak ili ilgili diğer bilgiler "Dipnot" başlığı altında verilen kurallara göre sıralanmalıdır.

3. Kaynakça soyadların alfabetik sıralamasına göre düzenlenmelidir.

4. Kaynakçada sadece metin içinde kullanılan veya bilgi aktarılan eserler gösterilmelidir.

5. Makalelerin ve ansiklopedi maddelerinin bulundukları yayım içerisinde hangi sayfalar arasında olduğu gösterilmelidir.

Kaynakça İçin Örnekler:

- AKÜN, Ömer Faruk, "Mehmed Fuad Köprülü", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 471-486.

- CAFEROĞLU, Ahmet, "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.

- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.

- ÜSTÜN, Abdullah, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.

- Arşiv belgeleri dipnottaki gibi gösterilir. Belgeler türlerine göre gruplandırılarak belge numaraları verilir.

-"Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı", *Milliyet,* 21 Eylül 2012.

-BARDAKÇI, Murat, "Soyağacı Nasıl Çıkartılır?", *Habertürk*, 25 Nisan 2019.

-*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.